ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

ΤΟΜΟΣ 42 (1987)

ΜΕΡΟΣ Α' - ΜΕΛΕΤΕΣ

ΑΘΗΝΑ 1994

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

ΤΟΜΟΣ 42 (1987)

ΜΕΡΟΣ Α' - ΜΕΛΕΤΕΣ

ΑΘΗΝΑ 1994

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ
ΤΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΔΕΛΤΙΟΥ

ΗΩΣ ΖΕΡΒΟΥΔΑΚΗ, Προϊσταμένη Διεύθυνσης Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, ΥΠΠΟ

ΝΙΚΟΣ ΖΙΑΣ, Προϊστάμενος Διεύθυνσης Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων, ΥΠΠΟ

ΚΩΣΤΗΣ ΔΑΒΑΡΑΣ, Έφορος Αρχαιοτήτων

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΡΩΜΙΟΠΟΥΛΟΥ, Έφορος Αρχαιοτήτων

ΓΕΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΚΥΠΡΑΙΟΥ

ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΕΚΔΟΣΗΣ: ΙΩΑΝΝΑ ΜΕΝΝΕΝΓΚΑ

ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ: ΙΩΑΝΝΑ ΜΕΝΝΕΝΓΚΑ

ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: ΑΡΓΥΡΩ ΓΙΑΝΝΟΥΛΑΚΗ

ΕΚΤΥΠΩΣΗ: COMTEKO ΕΠΕ

© ΤΑΜΕΙΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΠΟΡΩΝ ΚΑΙ ΑΠΑΛΛΟΤΡΙΩΣΕΩΝ
ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ 57, 10564 ΑΘΗΝΑ

ISSN 0570 - 622 - X

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

	Σελ.
ΛΙΑΝΑ ΠΑΡΛΑΜΑ, Το τέλος της Πρώιμης Χαλκοκρατίας στο Παλαμάρι της Σκύρου. Σχέσεις και προβλήματα χρονολογήσεως (Σ χ έ δ. 1)	1-7
Ν. ΠΟΛΥΧΡΟΝΑΚΟΥ-ΣΓΟΥΡΙΤΣΑ, Παιδικές ταφές στη μυκηναϊκή Ελλάδα	8-29
ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΜΑΝΤΗΣ, Συμβολή στην αποκατάσταση του αναγλύφου του Μουσείου Ακροπόλεως 120 (Π ί ν. 1-2)	30-34
ΣΟΦΙΑ ΖΟΥΜΠΑΚΗ, Θεατρικά προσωπεία του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου (Π ί ν. 3-14)	35-66
ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΠΑΠΑΘΕΟΦΑΝΟΥΣ-ΤΣΟΥΡΗ, Οι τοιχογραφίες του Σπηλαίου της Αποκάλυψης στην Πάτμο (Σ χ έ δ. 1· Π ί ν. 15-18)	67-98
† ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΙΩΑΝΝΙΔΑΚΗ-ΝΤΟΣΤΟΓΛΟΥ, Παραστάσεις Κοιμήσεως οσίων και ασκητών του 14ου-15ου αι. (Π ί ν. 19-34)	99-151
ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΜΗΤΣΑΝΗ, Εικόνες - ναυτικά αφιερώματα. Με αφορμή μία εικόνα του Ιωάννη του Θεολόγου (Π ί ν. 35-44)	152-168
Δ. ΠΑΛΛΑΣ, Αρχαιολογικές επισημάνσεις στη Σαλαμίνα (Σ χ έ δ. 1-5· Π ί ν. 45-78)	169-230
ΣΟΥΖΑΝΑ ΧΟΥΛΙΑ, Μεταβυζαντινά κωδωνοστάσια της Θεσσαλίας (Σ χ έ δ. 1-9· Π ί ν. 79-90).	231-249
ΠΙΝΑΚΕΣ	1-90

ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΗΣ ΠΡΩΙΜΗΣ ΧΑΛΚΟΚΡΑΤΙΑΣ ΣΤΟ ΠΑΛΑΜΑΡΙ ΤΗΣ ΣΚΥΡΟΥ ΣΧΕΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΕΩΣ*

Η χρονολόγηση της τελευταίας περιόδου της Πρώιμης Χαλκοκρατίας είναι ένα από τα μεγάλα προβλήματα της σύγχρονης έρευνας και απασχολεί ιδιαίτερα, όπως είναι γνωστό, τους μελετητές του προϊστορικού Αιγαίου τα τελευταία χρόνια, καθώς συνδέεται άμεσα με την ανίχνευση των σημαντικών αλλαγών που επήλθαν στον χώρο αυτόν κατά την κρίσιμη περίοδο πριν και μετά τη στροφή της 3ης προς τη 2η χιλιετία[1]. Το Αιγαίο ήταν την εποχή εκείνη ένας χώρος, όπου οι άνθρωποι και οι ιδέες κυκλοφορούσαν πολύ περισσότερο από όσο μας επιτρέπουν να υποψιαζόμαστε σήμερα τα αποσπασματικά, τις περισσότερες φορές, αρχαιολογικά δεδομένα. Οι αμφίδρομες σχέσεις είχαν βέβαια αρχίσει από πολύ παλαιότερα να αναπτύσσονται, ο ρυθμός τους όμως θα πρέπει να επιταχύνθηκε στη συζητουμένη περίοδο, η οποία μπορεί να χαρακτηρισθεί σαν το κατώφλι μιας νέας εποχής, αφού είναι εμφανής στα ίχνη, που η περίοδος εκείνη άφησε, η συνύπαρξη των παλαιοτέρων με τα νέα στοιχεία. Η συνύπαρξη ακριβώς αυτή και η υποχρέωσή μας να ερευνήσομε τα πράγματα κυρίως μέσα από την κεραμεική, δέσμιοι καθώς είμαστε των εξελίξεών της, είναι η αιτία των δυσχερειών που έχουν αναφυεί στη μελέτη των χρονολογικών προβλημάτων, ιδιαίτερα από την εποχή που η ανασκαφή στο Λευκαντί ανατάραξε τα ύδατα, χωρίς να τα αφήσει έκτοτε να ηρεμήσουν.

Η εμφάνιση στην κεραμεική των στοιχείων εκείνων που απετέλεσαν την ομάδα, η οποία έχει ονομασθεί «Λευκαντί Ι» και έχουν θεωρηθεί ανατολικής προελεύσεως, δηλαδή από τη Δυτική Μικρά Ασία, έθεσε αυτομάτως το ερώτημα, πώς τα στοιχεία αυτά μεταδόθηκαν, πότε συνέβη αυτό και σε ποιόν βαθμό η κεραμεική αυτή αντανακλά μια γενικότερη αλλαγή στη ζωή των οικισμών του Αιγαίου—σε όσους τουλάχιστον από αυτούς έχει διαπιστωθεί η παρουσία τέτοιας κεραμεικής[2]. Οπωσ-

* Το κείμενο αυτό έχει εκφωνηθεί ως ανακοίνωση με τον ίδιο τίτλο στο 6ο Διεθνές Συνέδριο του Προϊστορικού Αιγαίου, που έγινε στην Αθήνα το καλοκαίρι του 1987, με θέμα «Το Προϊστορικό Αιγαίο και οι σχέσεις με τις γύρω περιοχές». Εξ αιτίας της μεγάλης καθυστερήσεως που σημειώνεται στην έκδοση των Πρακτικών κρίθηκε σκόπιμο να δημοσιευθεί εδώ το κείμενο, ώστε να μην ακυρωθεί η τυχόν συμβολή του στην έρευνα. Δεν έχουν γίνει αλλαγές, καθώς μάλιστα οι ανασκαφικές περίοδοι του 1990 και του 1991 επιβεβαίωσαν τη χρονολογική διαδοχή των φάσεων, όπως αυτές ορίσθηκαν στην ανακοίνωση και ενίσχυσαν τα δεδομένα για τις στενές σχέσεις που συνδέουν το Παλαμάρι με το Βορειοανατολικό Αιγαίο.

Για την αναφερόμενη στο παρόν άρθρο κεραμεική «Τρωϊκού» τύπου, θα δημοσιευθεί μελέτη της υπογραφομένης στο ΑΔ 43 (1988) : Μελέται, με τίτλο «Τρωικά στοιχεία στην κεραμεική του Παλαμαριού Σκύρου» (υπό έκδοση).

1. Ενδεικτικά αναφέρομε από την πρόσφατη βιβλιογραφία: McGillivray 1984, σ. 70-78, Rutter 1984, σ. 95-107, Κόνσολα 1984, σ. 58-60, Barber 1987, σ. 131-141 και Doumas 1988, σ. 21-29.

2. Η ομάδα της κεραμεικής αυτής έχει ονομασθεί «Ομάδα Καστριού» από τον Renfrew (Renfrew 1972, σ. 533-534) και «Ομάδα Λευκαντί Ι» από τον Rutter (Rutter 1979, σ. 1-8). Από τον French έχει χρονολογηθεί στην πρώιμη ΠΕ ΙΙΙ, ως μεταβατική φάση μεταξύ των περιόδων ΙΙ και ΙΙΙ (Popham - Sackett 1968, σ. 8) και την ίδια χρονολόγηση αποδέχεται και ο Renfrew (ό.π.). Ο Howell την χρονολογεί στην περίοδο που εκείνος ορίζει ως Πρωτομινωική ΠΕ/ΠΚ ΙΙΙ (Howell 1973, σ. 85), ενώ ο Rutter επιμένει σε μιαν υψηλότερη χρονολόγηση, στο τέλος δηλαδή της ΠΕ ΙΙ, στην περίοδο ΠΚ ΙΙΒ (Rutter

δήποτε πάντως, όπως και να έχουν τα πράγματα, όσες ιδιομορφίες και αν παρουσιάζει η κάθε αρχαιολογική θέση, στην πραγματικότητα πρόκειται, όπως άλλωστε έχει τονισθεί, για μιαν ενιαία χρονολογική περίοδο, η οποία πρέπει να βρει τη θέση της στο διάγραμμα της Χαλκοκρατίας[3]. Εξ ίσου προβληματική με τη χρονολόγηση της αρχής της ΠΧ 3 είναι και η χρονολόγηση του τέλους της περιόδου, αφού η ένταξη της ομάδος «Λευκαντί Ι» στην ΠΧ 2 ή στην αρχή της ΠΧ 3 επηρεάζει και τη χρονολόγηση των κεραμεικών ομάδων που ακολουθούν[4]. Η προσέγγιση τέλος των προβλημάτων αυτών δυσχεραίνεται όχι μόνον από τις ιδιομορφίες που, όπως είπαμε, παρουσιάζει κάθε αρχαιολογική θέση, αλλά και από τις μεγάλες ελλείψεις στην έρευνα και στις γνώσεις μας, ελλείψεις οι οποίες μας οδηγούν σε υποθέσεις καταστροφών, μετακινήσεων ή κενών, που ίσως να μην υπήρξαν, ή να μην είχαν την έκταση που τους αποδίδουμε. Για όλους αυτούς τους λόγους κάθε καινούργιο στοιχείο, που μπορεί να συμβάλει στην προσπάθεια να κατανοηθεί καλύτερα η κρίσιμη αυτή εποχή, είναι μία σημαντική προσφορά στην έρευνα.

Στο Παλαμάρι της Σκύρου ανασκάπτεται συστηματικά τα τελευταία χρόνια ένας προϊστορικός οικισμός, ο οποίος φαίνεται να κατοικήθηκε πυκνά στην περίοδο που μας απασχολεί[5]. Είναι λοιπόν προφανής η σημασία του για τη διερεύνηση των σχέσεων Βορειοανατολικού Αιγαίου-Βορειοδυτικής Μικράς Ασίας με τις Κυκλάδες και την ηπειρωτική Ελλάδα μέσω των θαλασσινών δρόμων του Αιγαίου, αφού η γεωγραφική θέση του νησιού επιτρέπει να υποθέτομε ότι το Παλαμάρι είχε κάποιον μικρό ή μεγαλύτερο ρόλο στις επαφές αυτές.

Στο ανασκαπτόμενο τμήμα του Τομέως Β (Σ χ έ δ. 1), στα δεδομένα του οποίου στηρίζονται όσα θα αναφερθούν παρακάτω για τη διαδοχή των φάσεων του οικισμού, είχε παρατηρηθεί κατά τη δοκιμαστική ανασκαφή του 1981 μία διακοπή στη διαδοχή αυτή, διακοπή που φαινόταν να αντιστοιχεί στην προχωρημένη ΠΧ 3 περίοδο[6]. Με σκοπό τη διερεύνηση του «κενού» αυτού επιλέχθηκε ο Τομεύς Β για τη συνέχιση της ανασκαφής κατά την τριετία 1985-1987, κατά την οποία διαπιστώθηκε ότι δεν υπάρχει διακοπή στην κατοίκηση του οικισμού, και η ζωή είναι συνεχής από την ΠΧ 2 περίοδο ως και τις αρχές της Μέσης Χαλκοκρατίας. Τα ανασκαφικά δεδομένα και τα ευρήματα δείχνουν ότι έχομε κατ' αρχάς μιαν πρώιμη φάση κατοικήσεως, με την οποία δεν συνδέονται ακόμη με βεβαιότητα αρχιτεκτονικά λείψανα, φάση που χαρακτηρίζεται από την παρουσία ΠΕ ΙΙ/ΠΚ ΙΙ

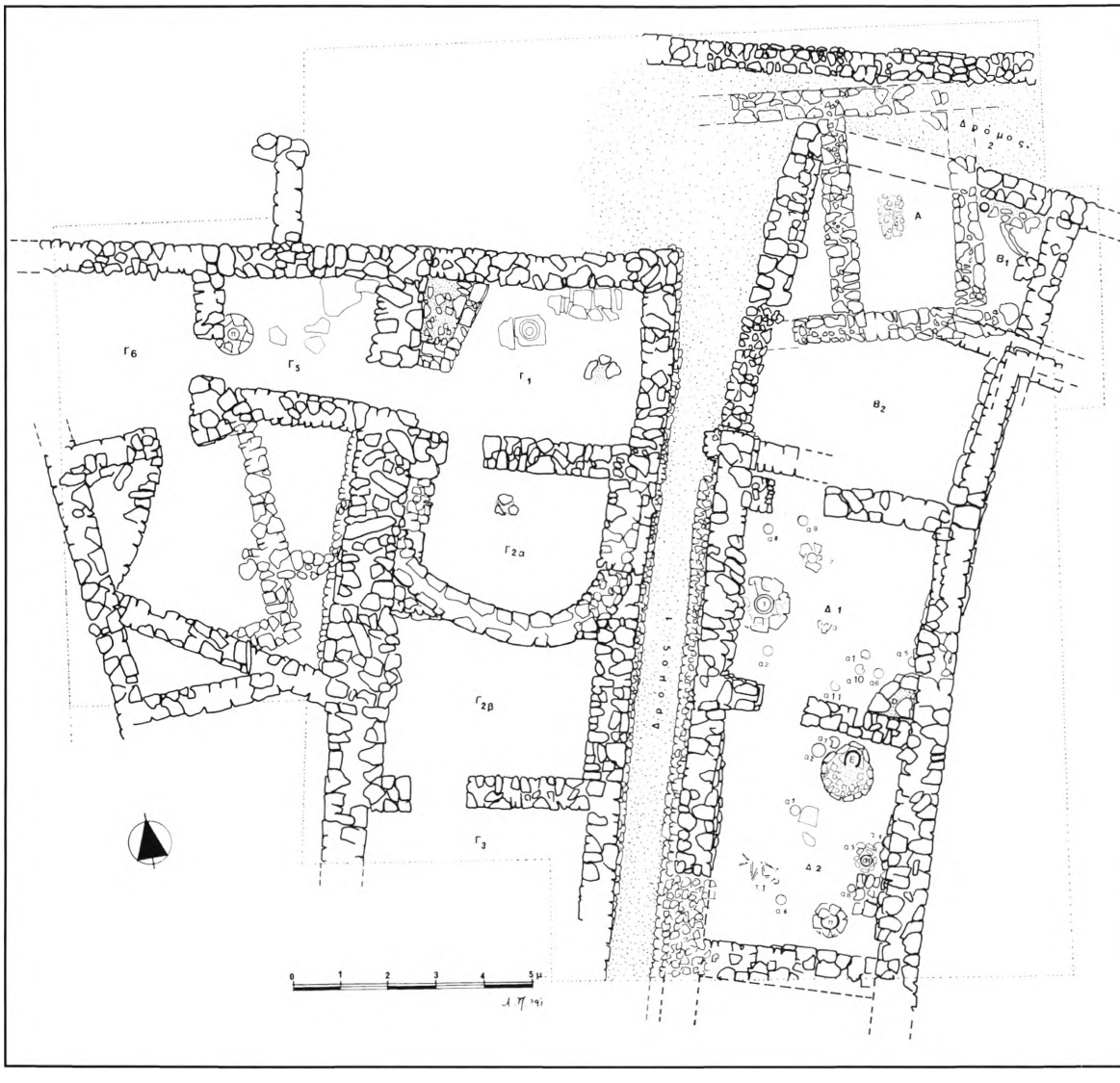
1979 και ακόμη Rutter 1983, σ. 69-76 και Rutter 1984, σ. 1-4 και εικ. 3). Αντίθετα οι Barber και McGillivray εντάσσουν την κεραμεική αυτήν στη φάση που ορίζουν ως ΠΚ ΙΙΙΑ και την θεωρούν σύγχρονη με την ΠΕ ΙΙΙ της ηπειρωτικής Ελλάδος (Barber - McGillivray 1980 και McGillivray 1984, σ. 60). Είναι σαφές πάντως από όλη τη συζήτηση ότι πρόκειται για μια μεταβατική φάση στην αρχή της τελευταίας περιόδου της Πρώιμης Χαλκοκρατίας, φάση η οποία έχει φανερή σχέση με την ΠΕ/ΠΚ ΙΙ και γι'αυτό πιστεύομε ότι είναι σωστό αυτό που επισημαίνει η Ντ. Κόνσολα, ότι δηλαδή «επειδή τουλάχιστον με τα σημερινά δεδομένα η μεταβατική αυτή περίοδος παρουσιάζει όχι μόνον στον τομέα της κεραμεικής αλλά και στον τομέα της αρχιτεκτονικής μεγαλύτερες ομοιότητες με την ΠΕ ΙΙ, δεν θα έπρεπε να την αποχωρίσουμε από αυτήν, αλλά να τη θεωρήσουμε συνέχειά της» (Κόνσολα 1984, σ. 60). Ως προς τα «ανατολικά» στοιχεία του «Λευκαντί Ι», βλ. French 1967, σ. 36, Howell 1973, σ. 86 και Rutter 1979, σ. 6. Η προέλευση αυτών των νέων στοιχείων της κεραμεικής από τη Δυτική Μικρά Ασία αμφισβητείται έντονα από τον Ντούμα (Doumas 1988, σ. 23), που βλέπει τις ρίζες τους στην Πολιόχνη, και έχει, νομίζω, εν μέρει δίκιο.

3. Κόνσολα 1984.

4. Βλ. ενδεικτικά χρονολογικούς πίνακες στους Rutter 1984, σ. 104, εικ. 3 και Barber - McGillivray 1984, σ. 301.

5. Για την ανασκαφή στο Παλαμάρι βλ. Παρλαμά 1984, σ. 88-94, Theochari - Parlama 1986 και Παρλαμά 1987. Υπό εκτύπωση βρίσκεται εξ άλλου ανακοίνωση των Μ. Δ. Θεοχάρη - Ε. Χατζηπούλιου-Καλλίρη και της υπογραφομένης με τον τίτλο «Κεραμεική της ΠΧ 3 από το Παλαμάρι της Σκύρου» στα Πρακτικά του Συνεδρίου Wace and Blegen: Pottery as Evidence for Trade in the Aegean Bronze Age, 1939-1989, που έγινε στην Αθήνα τον Δεκέμβριο του 1989.

6. Παρλαμά 1984, σ. 94 και Theochari - Parlama 1986, σ. 51-52.

Σκύρος, Παλαμάρι (1981-1991). Τομείς Β.

κεραμεικής με Urfirnis ραμφόστομες και απλές φιάλες, μόνωτα κύπελλα και ελάχιστα όστρακα με εγχάρακτη διακόσμηση[7]. Η φάση αυτή (Παλαμάρι Ι) ακολουθείται από εκείνην όπου εμφανίζονται τα δείγματα της ομάδος «Λευκαντί Ι» (μόνωτα κύπελλα, αμφικύπελλα δέπατα και κυρίως πινάκια), η οποία κτηριακά αντιπροσωπεύεται από την Οικία Β, την πρώιμη περίοδο του δωματίου 3 της Οικίας Γ, και την πρώιμη, επίσης, περίοδο της Οικίας Δ. Σημειώνομε ιδιαίτερα στη φάση αυτήν (Παλαμάρι ΙΙ) την παρουσία μιας μελανής στιλπνής κατηγορίας, που χαρακτηρίζεται από την εξαι-

7. Ό.π., πίν. 46-48.

ρετικά στιλβωμένη επιφάνεια με μεταλλική σχεδόν λάμψη, ενώ εσωτερικά ο πηλός είναι άλλοτε μελανότεφρος—σε ελάχιστες περιπτώσεις εντελώς μελανός — και άλλοτε ερυθρόχρους λεπτόκοκκος και καθαρός. Παράλληλα βέβαια απαντούν πολλές κατηγορίες τοπικής κεραμεικής, όπου κυριαρχεί αυτή, την οποία έχομε ονομάσει «βυσσινόχρωμη» από το χαρακτηριστικό χρώμα της επιφανείας των αγγείων[8]. Το Παλαμάρι ΙΙ χρονολογείται στην αρχή της ΠΧ 3 περιόδου, αφού έχει διαπιστωθεί η ύπαρξη και στη φάση αυτήν στοιχείων της ΠΧ 2 κεραμεικής[9]. Ενδεικτικά είναι δύο αγγεία: η ρηχή φιάλη με τις δύο λαβές σε σχήμα θηλειάς είναι από καστανό πηλό με προσμίξεις μίκας και η επιφάνειά της είναι ξανθή και στιλβωμένη. Το αγγείο αυτό, που αποτελεί σαφώς ένα νεωτερισμό της αρχής της τελευταίας περιόδου της Πρώιμης Χαλκοκρατίας, προέρχεται από την ίδια οικοδομική φάση του δωματίου 3 της Οικίας Γ με τη βαθειά δίωτη φιάλη με το χαμηλό πόδι, η οποία έχει σαφώς διακρινόμενα τα στοιχεία παλαιοτέρων τύπων της κεραμεικής[10].

Η αμέσως επόμενη φάση του οικισμού (Παλαμάρι ΙΙΙ) εντοπίσθηκε κυρίως στα δωμάτια 1 και 2 της Οικίας Γ και στη νεώτερη χρήση της Οικίας Δ. Το δωμάτιο 1 της Οικίας Γ έχει ήδη παρουσιασθεί εκτενώς εξ αιτίας της ιδιαίτερα ενδιαφέρουσας ομάδος της κεραμεικής η οποία προήλθε από αυτό[11]. Οι σχέσεις και οι επιδράσεις της τροχήλατης και χειροποίητης αυτής κεραμεικής είναι εμφανείς, ο γενικός χαρακτήρας όμως είναι έντονα τοπικός· η γραπτή πρόχους οδηγεί αμέσως στις κυκλαδικές της Φυλακωπής I:ii, στα υπόλοιπα αγγεία της ομάδος όμως είναι ευδιάκριτες οι σχέσεις με την περίοδο bruno της Πολιόχνης και τις Πόλεις IV και V της Τροίας[12]. Στην περίοδο αυτήν, που αντιστοιχεί στην προχωρημένη ΠΧ 3, στο Παλαμάρι η ζωή συνεχίσθηκε ομαλά από την προηγούμενη και δεδομένου ότι και στην επόμενη (Παλαμάρι IV), που είναι η τελευταία με τα μέχρι στιγμής ανασκαφικά δεδομένα και χαρακτηρίζεται από την παρουσία ικανής ποσότητος τεφρής μινύειας κεραμεικής και τύπων των τελευταίων φάσεων της Πόλης V της Τροίας, παρατηρήθηκε η ίδια ομαλή

8. Σχετικά με τη «βυσσινόχρωμη» κατηγορία της κεραμεικής του Παλαμαριού, βλ. Παρλαμά 1984, σ. 92. Η ανάλυση των δειγμάτων θα διαφωτίσει τις σχέσεις της με την Talk Ware ή Red-Mauve Pottery της Αγίας Ειρήνης (Caskey 1972, σ. 373, Wilson - Eliot 1984, σ. 81 και Wilson 1987, σ. 42). Η εντοπιότητα πάντως αυτής της κεραμεικής στη Σκύρο είναι αναμφισβήτητη όχι μόνον εξ αιτίας του μεγάλου αριθμού αγγείων και οστράκων που ανήκουν σ' αυτήν, αλλά και από το γεγονός ότι εντοπίσαμε πολύ κοντά στο Παλαμάρι, σε ευρύτατη έκταση, το χώμα από το οποίο έχει κατασκευασθεί ο πηλός αυτών των αγγείων. Σύμφωνα με την τεχνική έκθεση του χημικού του Κέντρου Λίθου του ΥΠΠΟ Νίκου Μπελογιάννη, ο οποίος είχε την καλοσύνη να αναλύσει δείγμα του χώματος, πρόκειται «αποκλειστικά για εξαλλοιωμένο φυλλοπυριτικό ορυκτό της ομάδος του ιλλίτη και συγκεκριμένα τον οκταεδρικό ιλλίτη». Οι ιλλίτες είναι τα αργιλικά ορυκτά με «τις πιο έντονες υδραυλικές και θιξοτροπικές (διόγκωση με την ενυδάτωση) ιδιότητες. Είναι συνεπώς κατάλληλα τόσο για χρήση στην αγγειοπλαστική όσο και για την κατασκευή καλής ποιότητος παραδοσιακών κονιαμάτων και ακόμη για σπεγανώσεις εδαφών». Ερμηνεύεται έτσι η ευρύτατη χρήση του πηλού αυτού στο Παλαμάρι, κυρίως στην οικιακής χρήσεως κεραμεική.

9. Η άποψη της Ντ. Κόνσολα, την οποία αναφέραμε παραπάνω (υποσημ. 2), επιβεβαιώνεται στο Παλαμάρι με την ακολουθία των φάσεων Ι και ΙΙ.

10. Σχετικά με τα δύο αυτά αγγεία βλ. και στο υπό εκτύπωση άρθρο μας, που αναφέρεται στην υποσημ. 5.

11. Παρλαμά 1987, σ. 129 κ.ε.

12. Είναι αναγκαίο να επισημανθεί εδώ η σχέση της κεραμεικής της φάσης ΙΙΙ του Παλαμαριού και με τα Πευκάκια Βόλου, όπως διαπιστώσαμε από την ανακοίνωση στο Συνέδριο του Προϊστορικού Αιγαίου του J. Maran με τον τίτλο Eastern Aegean Influenced Ceramic Traditions at the Beginning of the Thessalian MBA. Είναι εξ άλλου ιδιαίτερα ενδιαφέρον ότι η φάση αυτή του Παλαμαριού, που την θεωρούμε αντίστοιχη της Φυλακωπής I:ii, διαδέχεται στον ίδιο χώρο τη φάση ΙΙ, όπου σημειώθηκε η παρουσία της κεραμεικής «Λευκαντί Ι»/Καστριού. Και τούτο, επειδή και ο Rutter (Rutter 1984, σ. 88) και ο Ντούμας (Doumas 1988, σ. 24) επισημαίνουν ότι στις Κυκλάδες δεν παρατηρείται η διαδοχή των δύο αυτών ομάδων κεραμεικής στην ίδια θέση. Προχωρούν έτσι ο καθένας σε διαφορετική ερμηνεία και θεωρούν ο μεν Rutter ότι υπάρχει ένα «κενό» στην χρονολογική ακολουθία των Κυκλάδων, ο δε Ντούμας ότι το γεγονός αυτό πρέπει να ερμηνευθεί σε σχέση με τους οχυρωμένους οικισμούς που έδωσαν αποκλειστικά κεραμεική τύπου Καστριού.

μετάβαση, μπορούμε να ισχυρισθούμε ότι στον οικισμό του Παλαμαριού δεν υπάρχει κανένα κενό στην κατοίκηση από το τέλος της ΠΧ 2 ως τις αρχές της Μέσης Χαλκοκρατίας. Τα συγκροτήματα των οικιών, που ανασκάπτονται εκατέρωθεν του Δρόμου 1, κατά καιρούς επισκευάζονται, προστίθενται σε αυτά νέοι χώροι, καθώς το επίπεδο ζωής των κατοίκων ανεβαίνει και οι ανάγκες αυξάνουν, και οπωσδήποτε δεν διαπιστώνεται ανασκαφικά κανένα στοιχείο έστω και σύντομης εγκατάλειψης του χώρου. Η μερική κατάρρευση τοίχων που παρατηρήθηκε μέσα στην ΠΧ 3, και που οφείλεται πιθανότατα σε σεισμό, δεν επηρέασε άμεσα τη ζωή των κατοίκων, αφού οι επισκευές έγιναν σε μικρό χρονικό διάστημα και οι χώροι ξανακατοικήθηκαν ταχύτατα, όπως έδειξε η ανασκαφή στα δωμάτια 1 και 2 της Οικίας Γ[13].

Με τα δεδομένα αυτά της ομαλής διαδοχής των φάσεων, την παρουσία κεραμεικής «Λευκαντί Ι», τα «τρωικά» στοιχεία στην τοπική κεραμεική δραστηριότητα, και την αφθονία τεφρής κεραμεικής στο νεώτερο στρώμα του οικισμού, η συνέχιση της ανασκαφής καθίσταται ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα σε ό,τι αφορά στην αντιμετώπιση χρονολογικών προβλημάτων της αρχής και του τέλους της ΠΧ 3 στο Αιγαίο. Η διάδοση της κεραμεικής «Λευκαντί Ι» συνδέεται, νομίζομε, άμεσα και με τη Σκύρο. Το νησί αναπτύσσεται ανεξάρτητα από την Εύβοια· δεν έρχονται δηλαδή από εκεί τα νέα στοιχεία. Οι σχέσεις με το Βορειοδυτικό Αιγαίο και τη Βορειοδυτική Μικρά Ασία έχουν ασφαλώς αναπτυχθεί από το τέλος της ΠΧ 2 και πιθανότατα οφείλονται όχι μόνον στη διακίνηση του οψιανού, αλλά και στην ανάπτυξη του εμπορίου των μετάλλων[14]. Στην κεραμεική όλων των φάσεων οι επιδράσεις μοιάζουν να έρχονται από παντού, απορροφώνται όμως και σβήνουν, αφήνοντας να αναδειχθεί ο ισχυρός τοπικός χαρακτήρας, όπως θα έχομε την ευκαιρία να δείξομε στην οριστική δημοσίευση. Η Σκύρος ήταν ασφαλώς επάνω σε κάποιον από τους θαλάσσιους δρόμους του Αιγαίου και, καθώς οι επαφές του Παλαμαριού με τους πολιτισμούς των δύο μεγάλων κέντρων, της Πολιόχνης και της Τροίας, φαίνονται να ενισχύονται στην ΠΧ 3, μπορούμε να υποθέσομε ότι ο οικισμός έπαιξε ρόλο στη μεταβίβαση στοιχείων των πολιτισμών εκείνων προς τον νοτιότερο χώρο[15]. Η τελευταία περίοδος της Πρώιμης Χαλκοκρατίας, η ΠΧ 3, είναι άλλωστε μια περίοδος αλλαγών και ανακατατάξεων, σύντομη χρονικά, και χαρακτηρίζεται από τη συνύπαρξη των παλαιών με τα καινούργια στοιχεία, αυτά που δηλώνουν την είσοδο μιας νέας εποχής, και ακριβώς αυτό είναι που δημιουργεί τα ποικίλα προβλήματα. Με την εμφάνιση της τεφρής κεραμεικής, ήδη από την αρχή της περιόδου, αρχίζει η αλλαγή, η οποία για μας σήμερα αποτυπώνεται κυρίως στην κεραμεική, στην πραγματικότητα όμως συντελείται πολύμορφα και χωρίς οι διεργασίες αυτές, που διέπονται από τις αρχές της εξέλιξης του πολιτισμού, να σημαίνουν αναγκαστικά διείσδυση νέων πληθυσμιακών ομάδων, καταλήψεις, καταστροφές ή κενά. Προσωπικά πιστεύω πως ο κύριος κορμός της Πρώιμης Χαλκοκρατίας είναι η μέση περίοδός της, η ΠΧ 2. Η ΠΧ 3, που η αρχή της σημαδεύεται με την εμφάνιση της ομάδος «Λευκαντί Ι»

13. Η ανασκαφή του 1987 έδειξε ότι τα δωμάτια 1 και 2 κατοικήθηκαν αμέσως μετά τη μερική καταστροφή τους από σεισμό πιθανότατα, αφού συμπληρώθηκαν οι τοίχοι και επιχώσθηκαν τα παλαιότερα δάπεδα. Το δωμάτιο 2 μάλιστα περιορίστηκε κατά το ήμισυ με έναν αψιδωτό τοίχο στη νότια πλευρά του.

14. Στη σχέση της Σκύρου με το εμπόριο των μετάλλων αναφερόμασπε στο υπό εκτύπωση άρθρο της υποσημ. 5.

15. Ο Ντούμας (Doumas 1988, σ. 24 κ.ε.) υποστηρίζει την ενδιαφέρουσα άποψη ότι υπήρξε μια διείσδυση του πολιτισμού του Βορειοανατολικού Αιγαίου, και ιδιαίτερα εκείνου της Πολιόχνης, στον νοτιότερο χώρο κατά την πρώιμη φάση της ΠΚ ΙΙΙ, άποψη η οποία μπορεί να οδηγήσει στην ερμηνεία πολλών προβλημάτων της περιόδου. Η Πολιόχνη είναι όντως ένα μεγάλο κέντρο και ο Ντούμας επισημαίνει την υπεροχή της έναντι της Τροίας, και προχωρεί ακόμη περισσότερο θεωρώντας τις ακτές της Τρωάδος ως «περαία» των απέναντι νησιών. Χρειάζεται πάντως πολλή συγκριτική μελέτη, γιατί οι σχέσεις των πολιτισμών είναι αμφίδρομες και τα ανασκαφικά στοιχεία δεν επιτρέπουν να τις ανιχνεύομε χωρίς κινδύνους.

και πολύ γρήγορα και της τεφρής κεραμεικής, ήταν μια σύντομη σε διάρκεια μεταβατική περίοδος με τοπικές ιδιομορφίες και χρονολογικές διαφοροποιήσεις κατά τόπους· ίσως ήταν όντως στην ουσία η πρώιμη φάση της Μέσης Χαλκοκρατίας[16].

Αθήνα 1987 *ΛΙΑΝΑ ΠΑΡΛΑΜΑ*

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ - ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

P. Ålin 1968	Unpublished Mycenaean Sherds from Asine, OpAth VIII (1968), σ. 87-105.
R. Avila 1983	Das Kuppelgrab von Volos-Kapakli, PZ 58 (1983), σ. 15-60.
N. Βερδελής 1951	Ανασκαφικαί έρευναι εν Θεσσαλία, ΠΑΕ 1951, σ. 129-163.
Ph. Betancourt 1985	The History of Minoan Pottery, Princeton 1985.
C. W. Blegen	Korakou, A Prehistoric Settlement near Corinth, Boston-New York 1921.
C. W. Blegen 1937	Prosymna, The Helladic Settlement Preceding the Argive Heraeum, Cambridge 1937.
R. C. Bosanquet 1904	Some Late Minoan Vases Found in Greece, JHS 24 (1904), σ. 317-329.
J. Caskey 1964	Excavations in Keos 1963, Hesperia 33 (1964), σ. 314-335.
J. N. Coldstream - G.L. Huxley (εκδ.) 1973	Kythera, Excavations and Studies, New Jersey 1973.
Barber 1984	R. L. N. Barber, The Pottery of Phylakopi, First City, Phase II (I-ii), Prehistoric Cyclades, Edinburgh 1984, σ. 88-94.
Barber 1987	R. L. N. Barber, The Cyclades in the Bronze Age, London 1987, σ. 137-141.
Barber - McGillivray 1980	R. L. N. Barber - J. A. McGillivray, The EC Period: Matters of Definition and Terminology, AJA 84 (1980), σ. 141-157.
Barber - McGillivray 1984	R. L. N. Barber - J. A. McGillivray, The Prehistoric Cyclades: A Summary, Prehistoric Cyclades, Edinburgh 1984, σ. 296-302.
Caskey 1972	J. L. Caskey, Investigations in Keos, Part 2: A Conspectus of the Pottery, Hesperia 41 (1972), σ. 357-401.
Doumas 1988	Chr. Doumas, EBA in the Cyclades: Continuity or Discontinuity? Problems in Greek Prehistory, (εκδ. E. B. French - K. A. Wardle), Bristol 1988, σ. 21-29.
French 1967	D. H. French, Anatolian Pottery in the Aegean Area, AS 17 (1967).
Howell 1973	The Origins of the MH Culture, Bronze Age Migrations in the Aegean (εκδ. R. Crossland - A. Birchall), London 1973, σ. 73-106.
Κόνσολα 1984	Ντ. Κόνσολα, Η πρώιμη αστικοποίηση στους ΠΕ οικισμούς: Συστηματική ανάλυση των χαρακτηριστικών της, Αθήνα 1984.
McGillivray 1983	J. A. McGillivray, On the Relative Chronologies of EC IIIA and EH III, AJA 87 (1983), σ. 81-83.
McGillivray 1984	J. A. McGillivray, The Relative Chronology of EC III, Prehistoric Cyclades, Edinburgh 1984, σ. 70-77.
Παρλαμά 1984	Λ. Παρλαμά, Η Σκύρος στην Εποχή του Χαλκού, Αθήνα 1984.
Παρλαμά 1987	Λ. Παρλαμά, Νεώτερα στοιχεία από την ανασκαφή του προϊστορικού οικισμού στο Παλαμάρι της Σκύρου, Ίδρ. Ν. Π. Γουλανδρή-Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης, Διαλέξεις 1986-1989, σ. 88-94.
Popham - Sackett 1968	M. R. Popham - L. H. Sackett, Excavations at Lefkandi Euboea, 1964-66, A Preliminary Report, London 1968.
Renfrew 1972	C. Renfrew, The Emergence of Civilisation, The Cyclades and the Aegean in the Third Millenium BC, London 1972.

16. Howell 1973, σ. 94 και Παρλαμά 1987, σ. 132.

Rutter 1979	J. B. Rutter, Ceramic Changes in the Aegean EBA, UCLA, Institute of Archaeology, Occasional Papers 5, Los Angeles 1979.
Rutter 1983	J. B. Rutter, Some Observations on the Cyclades in the Later Third and Early Second Millenium, AJA 87 (1983), σ. 69-76.
Rutter 1984	J. B. Rutter, The EC III Gap, Prehistoric Cyclades, Edinburgh 1984, σ. 95-107.
Theochari - Parlama 1986	M. D. Theochari - L. Parlama, Palamari, An EBA Settlement at Skyros, SIMA LXXVI, 1988, σ. 51-55.
Wilson 1987	D. E. Wilson, Kea and East Attike in EBA II: Beyond Pottery Typology, Συνεισφορά, Mc Gill I, Papers in Greek Archaeology and History in Memory of C. D. Gordon (εκδ. J. M. Fossey), Amsterdam 1987, σ. 35-49.
Wilson - Eliot 1984	D. E. Wilson - M. Eliot, Ayia Irini III: The Last Phase of Occupation at the EBA Settlement, Prehistoric Cyclades, Edinburgh 1984, σ. 78-87.

Summary

THE END OF EARLY BRONZE AGE IN PALAMARI, SKYROS RELATIONS AND CHRONOLOGICAL PROBLEMS

This article is the publication of the same-titled paper, presented in the International Congress (Prehistoric Aegean and Connections with the Adjacent Area), Athens 1987. The evidence from the Palamari excavation up to 1987 (the here published plan is the Sector B, as excavated in the years 1985-1991) shows a continuous transition from the Early Bronze II period to Middle Bronze I. The presence of Lefkandi I type pottery, Trojan elements in the locally manufactured pottery, as well as the abundance of grey pottery render this excavation very important, concerning the chronological problems of the Early Bronze III period in the Aegean. The diffusion of Lefkandi I type pottery may be directly connected with Skyros, which develops independantly, though parallely, to Euboea. Relations with North-East Aegean (Poliochni) and North-West Asia Minor (Troy) are clear already from the end of Early Bronze II period due, in great part, to the development of metal trading; Bronze and lead are presented in sufficient quantity in Palamari. Connections of Palamari with Poliochni and Troy are more intense in the Early Bronze III. The last phase of that period is marked by great rearrangements and changes, where old and new elements coexist; We believe that the Early Bronze III is a short, transitional phase with local particularities and is really the Early phase of Middle Bronze period.

Athens 1987 *LIANA PARLAMA*

ΠΑΙΔΙΚΕΣ ΤΑΦΕΣ ΣΤΗ ΜΥΚΗΝΑΪΚΗ ΕΛΛΑΔΑ

Η έρευνα των νεκροταφείων, των τάφων και των ταφών θεωρείται βασική πηγή πληροφοριών για την κοινωνική και τη δημογραφική σύνθεση των προϊστορικών οικισμών και τις μεταφυσικές ανησυχίες των ανθρώπων της εποχής[1]. Φυσική συνέπεια αυτής της προσέγγισης είναι η πολύπλευρη μελέτη των σχετικών θεμάτων.

Κατά τα εκατό και πλέον χρόνια που διαρκεί η ενασχόληση με τις εκφάνσεις του μυκηναϊκού πολιτισμού, η έρευνα του τρόπου με τον οποίο αντιμετωπίζεται το φαινόμενο του θανάτου και η ταξινόμηση των ταφικών δεδομένων αποτέλεσαν και αποτελούν έναν ιδιαίτερα σημαντικό τομέα σπουδής, που καλύπτει όχι πλέον μόνο το καθαρά αρχαιολογικό-ιστορικό πεδίο, αλλά εκτείνεται και σε άλλες αναζητήσεις.

Ομως, παρά τη συνεχή μελέτη και την ενδελεχή ανάλυση των στοιχείων που προέρχονται από τάφους και παρά το γεγονός ότι «εις πάντα σχεδόν τα μέχρι τούδε γνωστά μυκηναϊκά νεκροταφεία»[2] βρέθηκαν παιδιά, οι παιδικές ταφές αντιμετωπίστηκαν κατά περίσταση και συνήθως συνοπτικά[3]. Για πρώτη φορά η παιδική ταφή κατά τη μυκηναϊκή περίοδο υπήρξε αντικείμενο ιδιαίτερης μελέτης το 1955, όταν ο Γ. Μυλωνάς δημοσίευσε την ταφή γυναίκας και παιδιού του τάφου Θπ4 του Δυτικού νεκροταφείου της Ελευσίνας, όπου μεταξύ άλλων, εντόπισε τις δυσκολίες που συναντώνται κατά τη διαπραγμάτευση του θέματος αυτού[4].

Τα βασικά μειονεκτήματα του υπάρχοντος υλικού οφείλονται στην κακή κατάσταση των παιδικών λειψάνων και στις ανεπαρκείς πληροφορίες. Είναι γνωστό ότι ο σκελετός των πολύ νεαρής ηλικίας ατόμων είναι ιδιαίτερα εύθρυπτος, με αποτέλεσμα τη μεγάλη φθορά ή ακόμη και την πλήρη διάλυση των οστών στον τάφο[5].Το γεγονός αυτό συνδέεται άμεσα με τις περιορισμένες για το θέμα παρατηρήσεις των παλιότερων δημοσιεύσεων, όπου ιδιαίτερος λόγος γινόταν μόνον όταν οι τάφοι ανήκαν αποκλειστικά σε παιδιά. Αντίθετα, στους οικογενειακούς οι πληροφορίες, εάν υπήρχαν, περιορίζονταν στην απλή αναφορά της ταφής και, σπάνια, στην απαρίθμιση των κτερισμάτων. Αλλά και από τις ανασκαφικές εκθέσεις τα στοιχεία είναι ελλιπή, αφού η ταξινόμηση των ταφών είναι συχνά γενική, ενήλικες και νεαρά άτομα, και συνήθως χωρίς διευκρίνιση της ηλικίας των νεαρών ή πολύ νεαρών ατόμων. Για τους λόγους αυτούς η κατάρτιση καταλόγου παιδικών τάφων και ταφών είναι αδύνατη.

1. R. Chapman - K. Randsborg, Approaches to the Archaeology of Death, στο R. Chapman - I. Kinnes - K. Randsborg (εκδ.), The Archaeology of Death, Cambridge 1981, σ. 1-24. P. Ucko, Ethnography and the Archaeological Interpretation of Mortuary Remains, World Archaeology 1 (1969), σ. 264.

2. Γ. Μυλωνάς, ΑΕ 1953-54, τ. Α, σ. 35.

3. Ειδικότερη αντιμετώπιση του θέματος είχε γίνει από τον καθηγητή Σ. Ιακωβίδη για τις παιδικές ταφές της Περατής: Περατή, τ. Β, σ. 65 κ.ε.

4. Γ. Μυλωνάς, Μυκηναϊκή παιδική ταφή Ελευσίνος, ΑΕ 1953-54, τ. Α, σ. 35-44.

5. Prosymna, I, σ. 252.

Μία ακόμη δυσκολία που ανακύπτει κατά την εξέταση του θέματος αυτού είναι ο προσδιορισμός του τέλους της παιδικής ηλικίας. Αναμφίβολα, οι βιολογικές αλλαγές της εφηβείας θα έπαιζαν σημαντικό ρόλο στον καθορισμό αυτό, πιθανώς όμως όχι και τον μόνο. Οπωσδήποτε, η δυνατότητα συμμετοχής στην εργασία, στην υπεράσπιση και στην αύξηση της οικογένειας και της κοινότητας γενικότερα θα αποτελούσαν βασικά χαρακτηριστικά για τη διάκριση ενός νεαρού ατόμου από ένα παιδί. Με δεδομένες τις αδυναμίες για τον προσδιορισμό αυτό, ας θεωρηθούν συμβατικά τα δέκα χρόνια ως όριο της παιδικής ηλικίας, αφού και στις νεότερες μελέτες γίνεται δεκτός ο χωρισμός: 0-4, 5-9, 10-14... ετών[6].

Ο τάφος και η ταφή είναι τα βασικά στοιχεία που εξετάζονται σε κάθε έρευνα με θέμα τη διαδικασία η οποία ακολουθούσε μετά το θάνατο[7]. Στην εργασία αυτή, που αποβλέπει σε μια γενική θεώρηση του τρόπου με τον οποίο αντιμετωπίζεται ο θάνατος των παιδιών στη μυκηναϊκή Ελλάδα, θα παρουσιασθούν αρχικά οι τύποι των τάφων, ατομικών και οικογενειακών, όπου ανευρίσκονται παιδιά, και μετά τα δεδομένα που συνδέονται με την ταφή. Οι πληροφορίες που θα προκύψουν θα ενταχθούν στο γενικά αποδεκτό ιστορικό-κοινωνικό πλαίσιο της εποχής, ώστε να συμβάλουν στην κατανόηση της συμπεριφοράς και των ιδεών των κατοίκων της ηπειρωτικής Ελλάδας κατά τους μυκηναϊκούς χρόνους.

Ι. ΤΥΠΟΙ ΤΑΦΩΝ

Ο ενταφιασμός αποτελεί το βασικό τρόπο ταφής ενηλίκων και παιδιών στην Ελλάδα της Ύστερης Χαλκοκρατίας. Η καύση εμφανίζεται μεμονωμένα, κυρίως στο τέλος της εποχής αυτής, και μόνο δύο περιπτώσεις από το νεκροταφείο της Περατής αφορούν παιδιά[8]. Το ενδεχόμενο της άνευ ταφής εγκατάλειψης ορισμένων νεκρών—μεταξύ των οποίων και παιδιά—δεν μπορεί να αποκλεισθεί, τα τεκμήρια όμως λείπουν. Επομένως, ο τάφος αποτελεί το πρώτο από τα υπό εξέταση θέματα, εκείνο που παρέχει τις πληρέστερες αρχαιολογικές πληροφορίες. Ο τύπος που επιλέγεται, οι ειδικές κατασκευές μέσα σ' αυτόν για την προστασία ή την προβολή του λειψάνου, η ιδιαίτερη φροντίδα για την καλύτερη διευθέτηση του δαπέδου και την κάλυψή του συνθέτουν, ως ένα βαθμό, τμήμα της εικόνας της ταφής και δημιουργούν τις πρώτες εντυπώσεις για την κοινωνική υπόσταση του ή των ατόμων που είχαν εναποτεθεί σ' αυτόν[9].

Κατά τη μυκηναϊκή περίοδο χρησιμοποιούνται για την ταφή παιδιών όλα τα γνωστά μέχρι σήμερα είδη τάφων: θολωτοί, θαλαμοειδείς, λακκοειδείς, κιβωτιόσχημοι, φρεατοειδείς, λακκοειδή ορύγματα, καθώς και αγγεία. Στην παράθεση των τύπων, που ακολουθεί, οι υπάρχουσες πληροφορίες αναφέρονται καταρχήν στα γενικά, βασικά στοιχεία και κατόπιν στις ιδιαίτερες περιπτώσεις κάθε κατηγορίας, με την εξαίρεση των θολωτών και των φρεατοειδών, για τους οποίους, εξαιτίας του μικρού αριθμού των δεδομένων, παρατίθεται κατάλογος των συγκεκριμένων τάφων.

6. R. Chapman - K. Randsborg, ό.π., σ. 20, Πίν. 1.4. Ian Morris, Burial and Archaeology. The Rise of the Greek City-State, Cambridge 1987, σ. 58.

7. L. Goldstein, One-Dimensional Archaeology and Multi-Dimensional People: Spatial Organisation and Mortuary Analysis, στο The Archaeology of Death, ό.π., σ. 59.

8. Περατή, τ. Β, σ. 31-32, 65.

9. J. A. Tainter, Social Inference and Mortuary Practises: An Experiment in Numerical Classification, World Archeology 7 (1975), σ. 2. R. Chapman - K. Randsborg, ό.π., σ. 9, 14. L. Goldstein, ό.π., σ. 55, 58, 59. Ian Morris, ό.π., σ. 62 κ.ε.

1. ΘΟΛΩΤΟΙ ΤΑΦΟΙ

Στον κατάλογο αυτό παρουσιάζονται καταρχήν οι τάφοι με σκελετικό υλικό, στη συνέχεια εκείνοι για τους οποίους αναφέρεται ότι περιείχαν παιδικά λείψανα και, τέλος, όσοι απέδωσαν ευρήματα, τα οποία θεωρούνται χαρακτηριστικά παιδικά κτερίσματα:

Τάφοι με σκελετικό υλικό

Μιδέα (ΥΕ ΙΙΙΑ): η ταφή του «νέου κοριτσιού»[10] δεν διαφέρει από εκείνες του ζεύγους των ενηλίκων από τον ίδιο τάφο. Εναποτίθεται σε λάκκο, μήκ. 2,30, πλ. 0,80 και βάθ. 1,70-1,80 μ., μέσα στον οποίο διαπιστώθηκε η ύπαρξη κυανού πηλού[11].

Κουκουνάρα 2 (ΥΕ ΙΙΒ-ΙΙΙΑ): στο θολωτό τάφο 2 της Κουκουνάρας αποκαλύφθηκε λάκκος «ανδρικών διαστάσεων», με πλούσια κτερισμένη παιδική ταφή, πιθανόν κοριτσιού[12].

Ακόνα 1 (ΥΕ ΙΙΙΑ/Β): μεταξύ του σκελετικού υλικού της θόλου υπήρχαν και παιδικά κρανία[13].

Μουριατάδα (ΥΕ ΙΙΙΒ): περίπου στο κέντρο της θόλου αποκαλύφθηκε μικρός κιβωτιόσχημος τάφος με κτιστά τοιχώματα και λεπτές καλυπτήριες πλάκες, 1,05 × 0,57 μ., που περιείχε ελάχιστα οστά παιδιού[14].

Οξύλιθος Ευβοίας (ΥΕ ΙΙΙΑ2/Β): αριστερά της εισόδου βρέθηκαν γυναίκα, «υπερεπταετές» παιδί και έφηβος. Αναφέρεται ότι πολλά χαλίκια υπήρχαν στο χώρο «ένθα ήσαν τεθαμμένοι οι παίδες»[15].

Τάφοι στους οποίους αναφέρονται παιδικά λείψανα

Εγγλιανός (τάφος IV) (ΜΕ/ΥΕ ή ΥΕΙΙ;): από τους δεκαεπτά νεκρούς που περιείχε ο τάφος αναφέρεται ότι ένας ήταν παιδί[16].

Ανάληψη Κυνουρίας (τέλος ΥΕΙΙ): στο δάπεδο της θόλου του μεγάλου τάφου σημειώνεται από τον ανασκαφέα Κ. Ρωμαίο η ύπαρξη μικρού λάκκου, μήκ. 0,70 και πλ. 0,39 μ., που χαρακτηρίζεται ως παιδικός τάφος. Οστά και κτερίσματα δεν βρέθηκαν[17].

Τάφοι με χαρακτηριστικά παιδικά κτερίσματα

Βαγενά Πυλίας (τάφος V) (ΜΕ/ΥΕ-ΥΕ ΙΙ/ΥΕ ΙΙΙΑ): ειδώλιο τύπου Φ και ασκός προήλθαν από το λάκκο 2 [18].

Καρποφόρα Μεσσηνίας: στο μεγάλο θολωτό τάφο Βέβε, στη θέση Ακόνες (ΥΕ Ι/ΙΙ-ΙΙΙΒ), βρέθηκαν θήλαστρο (ΥΕ ΙΙΙΒ) και ασκός (ΥΕ ΙΙΙΑ). Δεν αναφέρεται ποιον ή ποιους νεκρούς συνόδευαν τα σκεύη αυτά[19].

10. C. M. Fürst, Zur Anthropologie der prähistorischen Griechen in Argolis, nebst Beschreibung einiger älteren Schädel aus historischer Zeit, Lund-Leipzig 1930, σ. 81, 82 (6).

11. A. Persson, The Royal Tombs at Dendra Near Midea, Lund 1939, σ. 13-14, 23, 39-40 (ευρήματα).

12. Σ. Μαρινάτος, ΠΑΕ 1958, σ. 191-192.

13. Ό.π., σ. 116.

14. Ό.π., σ. 206.

15. Γ. Παπαβασιλείου, Περί των εν Ευβοίᾳ αρχαίων τάφων, Αθήναι 1910, σ. 26.

16. PN, III, σ. 107.

17. Κ. Ρωμαίος, ΠΑΕ 1954, σ. 274.

18. PN, III, σ. 136, 142, 149, εικ. 207, 327.

19. Α. Χωρέμης, Μυκηναϊκοί και πρωτογεωμετρικοί τάφοι εις Καρποφόραν Μεσσηνίας, ΑΕ 1973, σ. 56, αριθ. 599 (πίν. 25 ε) και αριθ. 598 (πίν. 25 α).

Επάνω Φούρνος (Μέση ΥΕ ΙΙ): τρία τμήματα από ειδώλια τύπου Φ αποκαλύφθηκαν στο θολωτό τάφο του Επάνω Φούρνου – τα αριθ. 1 και 3 στο δάπεδο της θόλου, ενώ το αριθ. 2 στην επίχωση – και θεωρούνται ότι εισχώρησαν στη θόλο μετά την κατάρρευση της στέγης κατά την ΥΕ ΙΙΙ περίοδο[20]. Πιθανόν να πραγματοποιήθηκε παιδική ή παιδικές ταφές μέσα στη θόλο μετά την κύρια περίοδο χρήσης της.

Ανάληψη Κυνουρίας: από τους μικρούς θολωτούς τάφους (ΥΕ Ι-ΙΙΙΒ) προήλθαν τέσσερα μυκηναϊκά ειδώλια, δεν αναφέρεται όμως από ποιον, ακριβώς, τάφο, τίνος τύπου και ποιες οι συνθήκες εύρεσής τους[21].

Μεδεών Φωκίδας: ειδώλιο τύπου Ψ αποκαλύφθηκε στο λάκκο 1 (με τρεις σκελετούς) του τάφου 239 (ΥΕ ΙΙΙΒ-ΥΕ ΙΙΙΓ1)[22]. Στον παραθάλαμο του θολωτού τάφου Α1 (ΥΕ ΙΙΙΒ) βρέθηκε τμήμα από τον κορμό ειδωλίου, επίσης τύπου Ψ[23].

Πτελεός Θεσσαλίας: ειδώλιο τύπου Ψ αποκαλύφθηκε στο θολωτό τάφο Β (τάφος V) (ΥΕ ΙΙΙΒ /Γ)[24].

2. ΘΑΛΑΜΟΕΙΔΕΙΣ ΤΑΦΟΙ

Από τους τάφους αυτούς οι πληροφορίες είναι πολλές, αλλά όχι πάντοτε συγκεκριμένες. Έχουν βρεθεί παιδικές ταφές κατά χώραν και παραμερισμένες, τόσο στο θάλαμο όσο και στο δρόμο. Οι αδιατάρακτες ταφές που αποκαλύφθηκαν στο θάλαμο, συνήθως η τελευταία ή η προτελευταία, είναι οι λιγότερες. Ο νεκρός βρίσκεται, κατά κύριο λόγο, στο κέντρο ή στην περιοχή της εισόδου[25]. Σε μερικές περιπτώσεις διαπιστώνεται ενταφιασμός σε μικρούς κιβωτιόσχημους τάφους ή λάκκους, οι οποίοι για το σκοπό αυτό χρησιμοποιούνται συνήθως σε θολωτούς[26].

Οι ιδιαίτερες κατασκευές στους θαλάμους, που περιλαμβάνουν κόγχες, παραθαλάμους και αναβαθμίδες, προορίζονταν για ενήλικες και παιδιά. Μαζί με αυτές πρέπει να αναφερθεί η χρήση λαρνάκων και τεχνητών εξαρμάτων στο δάπεδο.

Στον επιμελέστατης κατασκευής τάφο 4 Κολωνακίου (Αγίας Άννας) Θηβών (ΥΕ ΙΙ/ΙΙΙΑ-ΙΙΙ Α2), είχε ανοιχθεί στη βόρεια πλευρά του θαλάμου, «σε ύψος τι από του δαπέδου», κόγχη, πλ. 2,63, βάθ. 1,40 και ύψ. 1,70 μ., με τρεις παιδικούς σκελετούς στη βορειοδυτική, βορειοανατολική και νοτιοανατολική γωνία[27]. Δυστυχώς, τα στοιχεία που παρέχονται στη δημοσίευση δεν είναι επαρκή για να διαπιστωθεί με βεβαιότητα εάν πρόκειται για πρωτογενείς ταφές. Όμως έχει ιδιαίτερη σημασία η αναφορά του ανασκαφέα: «... αλλά πάντα ταύτα μάλλον επιβάλλουσιν ή αποτρέπουσιν την σκέψιν, ότι εξαίρετον λέχος νεκρού ή νεκρών είναι τούτο»[28]. Ανάλογες κόγχες κατασκευάζονταν στο θάλα-

20. A. J. B. Wace - S. Hood, BSA 48 (1953), σ. 73, 79, αριθ. 29, 83.

21. Κ. Ρωμαίος, ΠΑΕ 1954, σ. 274. Έργον 1956, σ. 82. Έργον 1957, σ. 68. H. Waterhouse - R. Hope Simpson, Prehistoric Laconia, BSA 56 (1961), σ. 130.

22. Cl. Vatin, Médéon de Phocide. Rapport provisoire, Paris 1969, σ. 29-30.

23. BCH 91 (1967), σ. 866.

24. Ν. Βερδελής, ΠΑΕ 1952, σ. 179, εικ. 17 δ, 180 (αριθ. 4).

25. Πρβλ. Prosymna, I, σ. 65, 71, 120, 122, 130, 149, 225. PN, III, σ. 181-182 (τάφος Ε-4). Deiras, σ. 59. Immerwahr, Agora XIII, σ. 213. Περατή, τ.Α, σ. 119, 133, 453.

26. Πρβλ. Prosymna, I, σ. 64 (τάφος XXI), σ. 77 (κιβωτιόσχημος λάκκος Ι τάφου XXIX), σ. 78 (κιβωτιόσχημος λάκκος VI τάφου XXIX), σ. 119 (κιβωτιόσχημος λάκκος ΙΙΙ(;) τάφου XXXV), σ. 162 (κιβωτιόσχημος λάκκος ΙΙ τάφου VIII), σ. 246-247. Α. Κεραμόπουλλος, Μυκηναϊκοί τάφοι: α) εν Αιγίνη, ΑΕ 1910, σ. 198 (τάφος Γ Μυλων Αίγινας). Ο ίδιος, ΑΔ 3 (1917), σ. 136-137. Περατή, τ. Β, σ. 14. Immerwahr, Agora XIII, σ. 100.

27. Α. Κεραμόπουλλος, ΑΔ 3 (1917), σ. 130, 133-134. Πρβλ. και τάφο XVI Πρόσυμνας, Prosymna, I, σ. 52, 245, τάφος ΙΙ, σχέδ. 2.

28. Prosymna, I, σ. 130.

μο μέχρι και την ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο[29], χωρίς όμως να καθιερωθεί η χρήση τους.

Στον τάφο XXXVI της Πρόσυμνας είχε λαξευθεί παραθάλαμος, όπου είχε εναποτεθεί παιδί. Τούτο υποδηλώνεται μόνον από το είδος των κτερισμάτων (ΥΕ ΙΙΙΑ2/Β), αφού δεν διατηρήθηκαν οστά[30]. Στο νεκροταφείο της Πρόσυμνας αποκαλύφθηκαν συνολικά έξι παραθάλαμοι, από τους οποίους μόνον ο προαναφερθείς ανήκε σε παιδί[31].

Στην αριστερή πλευρά του θαλάμου του τάφου XLIII, του ίδιου νεκροταφείου, διαπιστώνεται η τοποθέτηση του παιδιού με τα κτερίσματά του (ΥΕ ΙΙΙΑ2/Β) σε χαμηλή αναβαθμίδα, 0,22 μ. από το δάπεδο[32], ενώ ανάλογη κατασκευή από κιτρινωπή άργιλο, πλ. 0,85 και ύψ. 0,15 μ., παρατηρείται στο νεότερο τάφο XXVIII της Δειράδος. Εδώ υπάρχουν δύο νεκροί, από τους οποίους ο ένας είναι παιδί και αναφέρεται ότι βρέθηκαν ίχνη καύσης, χωρίς άλλη πληροφορία[33]. Οι αναβαθμίδες δεν προορίζονταν συνήθως για την εναπόθεση νεκρών.

Στον τάφο XVII της Πρόσυμνας διαπιστώνεται η ταφή παιδιού, που αποτελεί τον τελευταίο νεκρό, σε πήλινη μεγάλη λάρνακα, ύψ. 0,45, μήκ. 1,22, πλ. 0,52 μ., στο δεξιό τμήμα του θαλάμου, τοποθετημένη πάνω από δύο μικρά αγγεία (ΥΕ ΙΙΙΑ2), μικρό κύαθο και μικκύλη πρόχου[34]. Ανάλογη, μικρή όμως, λάρνακα αποκαλύφθηκε στον τάφο 1 του γειτονικού νεκροταφείου της Βρασέρκας[35], ενώ αρκετές μικρές ατομικές παιδικές ή μεγαλύτερες λάρνακες, που χρησιμοποιήθηκαν ως οστεοφυλάκια, προέρχονται από το νεκροταφείο της Τανάγρας[36]. Εκτός από αυτές που βρέθηκαν σε θαλαμοειδείς τάφους, μικρές λάρνακες αποκαλύφθηκαν μέσα στον οικισμό του Αγίου Κοσμά, κάτω από το δάπεδο της ΥΕ ΙΙΙ Οικίας S[37].

Ιδιαίτερη περίπτωση αποτελεί η ιδιότυπη «σαρκοφάγος» από πωρόλιθο (τάφος XXXIX), που βρέθηκε στην περιοχή του Προϊστορικού Νεκροταφείου των Μυκηνών, του τέλους της ΥΕ ΙΙΙΓ περιόδου, με δύο μικρά αγγεία και κουμπί από στεατίτη[38]. Παρά, λοιπόν, την περιορισμένη στην ηπειρωτική Ελλάδα χρήση τους, ο αριθμός των λαρνάκων με παιδικές ταφές είναι, συγκριτικά, μεγάλος.

Στον τάφο XXI της Δειράδος η τελευταία ταφή ενός παιδιού βρέθηκε στο κέντρο του θαλάμου επάνω σε λεπτό στρώμα υπόλευκου αργίλου, που σχημάτιζε μικρό περιθώριο, στο οποίο διακρινόταν το αποτύπωμα υφάσματος[39]. Στον μικρό ατομικό τάφο XXXIII της Αγοράς των Αθηνών (πρώιμη ΥΕ ΙΙΙΑ) σκελετός εννεαετούς παιδιού αποκαλύφθηκε επάνω σε λεπτό στρώμα καστανού πηλού, ενώ ανάλογος είναι και ο κυανός πηλός του λάκκου ΙΙΙ της Μιδέας[40].

29. Πρβλ. τάφο 78 Περατής, Περατή, τ. Α, σ. 60, 62, τ. Β., σ. 14, το δάπεδο της οποίας, σε βάθος 1 μ. από το δάπεδο του θαλάμου, ήταν στρωμένο με θαλάσσια χαλίκια.

30. Prosymna, I, σ. 122.

31. Ό.π., σ. 245.

32. Ό.π., σ. 188, 245.

33. Deiras, σ. 87, 245. Πρβλ. ανδρικό σκελετό σε ανάλογη αναβαθμίδα, Wace, Chamber Tombs, σ. 101, 136.

34. Prosymna, I, σ. 54, 249, II, εικ. 104.

35. Κ. Δημακοπούλου, Πηλίνη ζωγραφιστή λάρνακα από τη Βρασέρκα Αργολίδας, Ειλαπίνη, τιμητικός τόμος για τον Ν. Πλάτωνα, Ηράκλειον 1987, 69 κ.ε., κυρίως 70-72.

36. Θ. Σπυρόπουλος, ΠΑΕ 1969, σ. 10, τάφος 6 και ο ίδιος, ΑΑΑ 3 (1970), σ. 186-187, τάφος 6.
Ο ίδιος, ΠΑΕ 1979, σ. 35, τάφος 115.

37. G. Mylonas, Aghios Kosmas, An Early Bronze Age Settlement and Cemetery in Attica, Princeton 1959, σ. 61-62.

38. V. R. d'A. Desborough, BSA 49 (1954), σ. 258-259.

39. Deiras, σ. 59, 243 (πρβλ. και υποσημ. 32). Ο πηλός θα ήταν δυνατόν να προερχόταν από την επάλειψη ξυλίνων κιβωτιδίων/φερέτρων. Βλ. G. C. Nordquist, A Middle Helladic Village. Asine in the Argolid, Boreas 16 (1987), σ. 61, 95.

40. Immerwahr, Agora XIII, σ. 234. Βλ. τοποθέτηση σκελετού ενήλικα σε αντίστοιχη «κλίνη» από πηλό, Wace, Chamber Tombs, σ. 100, 140. Ν. Βερδελής, ΠΑΕ 1962, σ. 77 (πρβλ. και υποσημ. 11).

Οι παραμερισμένες παιδικές ταφές εμφανίζονται όπως αυτές των ενηλίκων. Τα παιδικά οστά είτε μαζεύονται κατά μήκος των τοιχωμάτων του θαλάμου, μαζί με τους υπόλοιπους νεκρούς του τάφου και με τα κτερίσματα[41], είτε τοποθετούνται σε λάκκους, που ανοίγονται στο δάπεδο του θαλάμου ή του δρόμου[42] και, σπανιότερα, πετιούνται στο δρόμο[43]. Στο νεκροταφείο της Πρόσυμνας, σε περιπτώσεις ανακομιδής σε λάκκο, παρατηρείται συχνά να εναποτίθενται τα παιδικά οστά με τα κτερίσματά τους χωριστά από αυτά των ενηλίκων[44]. Συνήθως στις ανακομιδές αυτές δεν αποκαλύπτονται παρά μόνον χαρακτηριστικά κτερίσματα, αποτέλεσμα της απόλυτης διάλυσης του σκελετού των πολύ νεαρής ηλικίας ατόμων[45].

Οι εκτός του θαλάμου ταφές πραγματοποιούνται, όπως και στην περίπτωση των ενηλίκων, σε λακκοειδείς θήκες που ανοίγονται στο δάπεδο του δρόμου[46] ή σε κόγχες λαξευμένες στα τοιχώματά του[47]. Στην πρώτη κατηγορία συναντάται, συνήθως, ένας μόνον νεκρός, ενώ στις κόγχες είναι δυνατόν να τοποθετηθούν περισσότερα παιδιά[48], σπάνια δε απαντά παιδί και ενήλικας μαζί[49]. Στις κόγχες αυτές διαπιστώνονται κυρίως παιδικές ταφές, γεγονός που αποδίδεται στην υποδεέστερη (λόγω ηλικίας) θέση των νεκρών[50]. Όμως η πολλές φορές επαρκής ή ακόμη και ιδιαίτερα φροντισμένη κτέριση υποδηλώνει ότι η τοποθέτηση παιδικών λειψάνων σε κόγχες, όπως και σε λακκοειδείς θήκες, αποτελούσε επιλογή που οφειλόταν σε διάφορους άλλους πιθανούς λόγους. Ο θάλαμος ανοίγεται και χρησιμοποιείται για παιδικές ταφές και κατά την ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο[51], ή γίνεται χρήση κογχών[52].

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον εμφανίζει η κατασκευή θαλαμοειδών τάφων αποκλειστικά για παιδικές ταφές[53]. Οι τάφοι αυτοί είναι συνήθως μικρού μεγέθους, αλλά διαθέτουν όλα τα μορφολογικά στοιχεία του τύπου: στο Δυτικό νεκροταφείο της Ελευσίνας ο τάφος Λπ14 (ΥΕ ΙΙΙΒ) περιείχε παιδικά λείψανα, ελάχιστα υπολείμματα των οποίων βρέθηκαν στο δάπεδο του θαλάμου[54]. Ανάλογοι είναι ο μικροσκοπικός τάφος ΧΧ της Αγοράς των Αθηνών (ΥΕ ΙΙΙΒ, από τους τελευταίους τάφους του νεκροταφείου), 0,50 × 0,70 μ., με την ταφή παιδιού πεντέμισι χρόνων[55], ο τάφος ΧΧΧΙΙΙ του ίδιου

41. Πρβλ. Prosymna, I, σ. 52.

42. Πρβλ. Ό.π., σ. 52, 192, 218. Α. Κεραμόπουλλος, ΑΕ 1910, σ. 192 (τάφος Β Μύλων Αίγινας).

43. Πρβλ. Prosymna, I, σ. 70. Wace, Chamber Tombs, σ. 22, 87, 94.

44. Πρβλ. Prosymna, I, σ. 192.

45. Πρβλ. ό.π., σ. 56, 67.

46. Πρβλ. ό.π., σ. 167. Deiras, σ. 241. Ν. Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα, Το μυκηναϊκό νεκροταφείο Αλυκής Βούλας (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή), Αθήνα 1988, σ. 117 (τάφος Α) και σ. 265.

47. Πρβλ. Deiras, σ. 239. Immerwahr, Agora XIII, σ. 201. Περατή, τ. Β, σ. 5, 21. Ν. Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα, ό.π., σ. 265.

48. Πρβλ. Immerwahr, Agora XIII, σ. 201. Ν. Πολυχρονάκου- Σγουρίτσα, ό.π., σ. 265.

49. Ν. Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα, ό.π. , σ. 274 (τάφος Β).

50. Σ. Χαριτωνίδης, ΠΑΕ 1953, σ. 202. Σ. Ιακωβίδης, ΑΑΑ ΙΙ (1969), σ. 124. Περατή, τ. Β, σ. 67. Για ταφές ενηλίκων βλ. Prosymna, I, σ. 155. Ν. Βερδελής, ΑΔ 18 (1963): Χρονικά, σ. 64 (Δενδρά). Deiras, σ. 239. Ν. Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα, ό.π., σ. 265.

51. Όπως διαπιστώνεται από το νεκροταφείο της Περατής, τους τάφους στη Θήβα (Α. Κεραμόπουλλος, ΑΔ 3 (1917), σ. 146 (τάφος 10 Αγίας Άννας), τη Δειράδα κ.α.

52. Ν. Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα, ό.π., σ. 210 (τάφος Γ).

53. Ενίοτε θαλαμοειδείς τάφοι χρησιμοποιούνταν για μία ταφή ενήλικα, βλ. Immerwahr, Agora XIII , σ. 232-233 (τάφος ΧΧΧΙ), σ. 235 (τάφος ΧΧΧΙΥ). Περατή, τ. Α, σ. 102 (τάφος Σ 42), σ. 151-152 (τάφος 3), σ. 153 (τάφος 2), σ. 254-258 (τάφος 16, που προφανώς παρέμεινε ατομικός εξαιτίας της πτώσης της οροφής), σ. 336 (τάφος 22), σ. 412-413 (τάφος 115), σ. 435-436 (τάφος 125).

54. Μυλωνάς, Ελευσίνα, τ. Β, σ. 142, 163, 228, τ. Γ, πίν. 153.

55. Immerwahr, Agora XIII, σ. 212-213.

νεκροταφείου, 1,70 × 1,40 μ., με την ταφή ενός παιδιού, χωρίς κτερίσματα[56], ο τάφος XIII επίσης της Αγοράς (ΥΕ ΙΙΙΑ/Β), που κατά την Immerwahr θα ανήκε σε παιδί[57], ο αβαθής ταφίσκος νηπίου στη Βραυρώνα, βάθ. 0,80, μήκ. 1,50 και πλ. 1,40 μ.[58], ο μικρότατος τάφος 102 του νεκροταφείου της Τανάγρας[59], πιθανόν άλλος ένας, από το ίδιο νεκροταφείο, ιδιαίτερα μεγάλων διαστάσεων[60], οι τάφοι 1 (ΥΕ ΙΙΙΑ2/Β) και 2 στο Κολωνάκι (Αγία Άννα) Θηβών[61], τρεις τάφοι στη θέση Καψαλά Μυκηνών, από τους οποίους ο ένας ανήκει στην ΥΕ ΙΙΙΒ, ενώ για τους άλλους δεν παρέχονται στοιχεία χρονολόγησης[62], ο τάφος στη θέση Μπολιάρη (ΥΕ ΙΙΙΑ/Β), 3 χλμ. ΒΔ. της Ακρόπολης των Μυκηνών, μήκ. 1,04-1,28, πλ. 2,47, ύψ. 2,18 μ.[63], πιθανόν ο μικρός, 0,75 × 1,30 μ., τάφος 528 στο Καλκάνι Μυκηνών, χωρίς οστά και κτερίσματα, αλλά με άθικτη την ξερολιθιά της εισόδου[64], οι μικροί ατομικοί τάφοι στη δυτική πλευρά του λόφου απέναντι στη βόρεια κλιτύ του Παλαμηδιού στο Ναύπλιο[65], οι τάφοι XVI για πέντε παιδιά, χωρίς κτερίσματα, και XIX (ΥΕ ΙΙΙΑ2-Β) της Πρόσυμνας[66] και, πιθανόν, ο τάφος Τσουλέα 2 στα Βολιμίδια Πυλίας[67]. Πολλοί είναι, τέλος, οι μικροί ΥΕ ΙΙΙΓ παιδικοί τάφοι της Περατής: τάφοι 26, 66, 64, 151(;), 87 (ΥΕ ΙΙΙΒ/Γ), 144 (ΥΕ ΙΙΙΒ/Γ), 94 «οιονεί θαλαμοειδής», 140, Σ59, 48 (ΥΕ ΙΙΙΒ/Γ), 37, 19, 20, 22, 18, 102, 116, 117, 120, 126, και 129[68].

3. ΛΑΚΚΟΕΙΔΕΙΣ ΤΑΦΟΙ

Ο τύπος αυτός, εκτός της παρουσίας του σε θολωτούς και θαλαμοειδείς τάφους, διαπιστώνεται σε νεκροταφεία, σπανιότερα σε ταφικούς τύμβους και μέσα σε οικισμούς. Χρησιμοποιείται ως οικογενειακός ή ως ατομικός ενήλικα ή παιδιού (σπανιότερα παιδιών), τόσο στη ΜΕ όσο και στην ΥΕ περίοδο και εμφανίζει όλες τις γνωστές υποκατηγορίες: κατακόρυφος (Μυκήνες), διπλός, κτιστός με πλάγια είσοδο, τύπου L, με δρόμο, και απλός.

Και στους δύο περιβόλους των Μυκηνών βρέθηκαν παιδικές ταφές (στον περίβολο Β αποκαλύφθηκαν περισσότερες). Θα αναφερθούν για λόγους ενότητας, χωρίς διάκριση, παρ' όλο που χρονολογούνται κυρίως στο τέλος της μεσοελλαδικής εποχής και οι τάφοι που τις περιείχαν δεν ανήκαν όλοι στον τύπο αυτό: στον τάφο Λ2 (ΜΕ ΙΙΙ) αποκαλύφθηκε, εκτός του ενήλικα άνδρα, κατά μήκος της βόρειας πλευράς, πλήρης σκελετός πενταετούς παιδιού[69], ενώ στον τάφο Μ βρέθηκε (ΜΕ/ΥΕ) παραμερισμένο παιδικό λείψανο και σκελετός μικρού κοριτσιού, που αποτελούσε τη δεύτερη και

56. Ό.π., σ. 105, 109.

57. Ό.π., σ. 199-200.

58. Ι. Παπαδημητρίου, ΠΑΕ 1956, σ. 85.

59. Θ. Σπυρόπουλος, ΠΑΕ 1976, σ. 64.

60. Ο ίδιος, ΠΑΕ 1969, σ. 13-14 («Εις των μεγαλυτέρων και μνημειωδεστέρων»).

61. Α. Κεραμόπουλλος, ΑΔ 3 (1917), σ. 127, 128.

62. Γ. Μυλωνάς, ΠΑΕ 1972, σ. 115.

63. Ν. Βερδελής, ΑΔ 19 (1964): Χρονικά, σ. 118-121.

64. Wace, Chamber Tombs, σ. 98 (τάφος 528, θάλαμος: 0,75 × 1,90 μ., δρόμος: 2 × 0,45 μ.).

65. Ευ. Δεϊλάκη, ΑΔ 28 (1973): Χρονικά, σ. 901.

66. Prosymna, I, σ. 52, 60-61. Βλ. W. G. Cavanagh, Cluster Analysis of Mycenaean Chamber Tombs, στο R. Laffineur (εκδ.), Aegeaum 21, Thanatos. Les coutumes funéraires en Egée à l'âge du Bronze, Liège 1987, σ. 167.

67. Σ. Μαρινάτος, ΠΑΕ 1952, σ. 492.

68. Περατή, τ. Α, σ. 26, 68-69, 77-78, 116, 150-151, 229, 243, 249-250, 324, 330, 331, 341 και σ. 342, 346-347, 413, 414, 437, 446, τ. Β, σ. 67.

69. Μυλωνάς, Ταφικός Κύκλος, τ. Α, σ. 145-146 και στον ίδιο τόμο, J. L. Angel, Human Skeletons from Grave Circles at Mycenae, σ. 383. Γενικά για τα παιδιά που είχαν ενταφιασθεί στον περίβολο Β, σ. 255 (J. L. Angel), σ. 392.

τελευταία ταφή[70]. Στον τάφο Ν (ΜΕ ΙΙΙ/ΥΕ;) εκτός των ανδρών υπήρχε και παιδί, τα οστά του οποίου διαλύθηκαν και διασκορπίστηκαν, με αποτέλεσμα να βρεθεί μόνον η σιαγόνα στην επίχωσή του[71]. Ταφή ενηλίκων και παιδιού παρατηρείται και στον τάφο Ο (ΜΕ/ΥΕ)[72], ενώ στον τάφο Ξ (ΜΕ ΙΙΙ), το γνωστό τάφο της μικρής πριγκίπισσας, βρέθηκε σκελετός ενήλικα σε συνεσταλμένη στάση και ο εκτάδην σκελετός του μικρού, περίπου πέντε ετών, κοριτσιού στο κέντρο[73]. Οι τάφοι Ξ1 (ΜΕ ΙΙΙ) και Π (ΜΕ ΙΙΙ) περιείχαν ένα και μόνον παιδικό λείψανο[74].

Στον περίβολο Α η ύπαρξη παιδιών υποδηλώνεται μόνον από τα κτερίσματα. Στον τάφο ΙΙΙ βρέθηκε η πλήρης χρυσή επένδυση ενός παιδικού λειψάνου και ένα επιπλέον κάλυμμα δεξιού ποδιού, από όπου πιθανολογείται η ύπαρξη δεύτερου παιδιού[75].

Στο νεκροταφείο της Αλυκής Βούλας βρέθηκαν δύο λακκοειδείς ατομικοί παιδικοί τάφοι (ΥΕ ΙΙΙΑ2), που ανήκουν σε διαφορετικό ο καθένας τύπο. Ο διπλός τάφος Ι περιλαμβάνει δύο λάκκους, από τους οποίους ο δεύτερος, όπου και ο νεκρός, είχε ανοιχθεί στο δάπεδο του μεγαλύτερου πρώτου, όπου εδράζονταν οι καλυπτήριες πλάκες του. Ο τάφος ΙΙ αποτελούνταν από έναν λάκκο, αλλά ο χώρος της ταφής χωριζόταν από τον υπόλοιπο, που παρέμενε κενός, με σειρά από πέτρες[76].

Λακκοειδείς τάφοι με δρόμο, που περιείχαν αποκλειστικά παιδικές ταφές, αποκαλύφθηκαν στο νεκροταφείο της Περατής (Τ 79, 67, 68, 7)[77] και η κατασκευή τους – αντί θαλαμοειδών – οφειλόταν προφανώς στη στενότητα του χώρου και στο ακατάλληλο του πετρώματος[78]. Ανεξάρτητα από το λόγο που υπαγόρευσε τον τύπο αυτό, οι προαναφερθέντες τάφοι μιμούνται τους θαλαμοειδείς και αποτελούν ατομικούς παιδικούς, χωρίς όμως κτερίσματα. Σε δύο από τους τάφους αυτούς, 67 και 68, το δάπεδο του λάκκου ήταν χαλικόστρωτο[79].

Στην κατηγορία των λακκοειδών ανήκουν και οι κτιστοί με πλάγια είσοδο, τύπου L, τάφοι της Ελευσίνας. Πρόκειται για οικογενειακούς τάφους με πολλές παιδικές ταφές. Όπως στους θαλαμοειδείς, οι παλαιότεροι νεκροί παραμερίζονταν και οι τελευταίοι βρίσκονταν, συνήθως, προ της εισόδου[80] ή στο κέντρο[81]. Σε μία περίπτωση, στον τάφο Μπ9, το παιδικό λείψανο είχε τοποθετηθεί έξω από τον τάφο, προ της εισόδου του[82].

4. ΚΙΒΩΤΙΟΣΧΗΜΟΙ ΤΑΦΟΙ

Ο τύπος αυτός, χρησιμοποιούμενος για παιδικές ταφές από την ΠΕ περίοδο, βρίσκεται σε οικισμούς, μερικές φορές κάτω από το δάπεδο των σπιτιών, σε νεκροταφεία και τύμβους.

70. Ό.π., σ. 148-149.

71. Ό.π., σ. 158, 163.

72. Ό.π., σ. 188. O. T. P. K. Dickinson, The Origins of Mycenaean Civilisation, SIMA 49, Göteborg 1977, σ. 43.

73. Μυλωνάς, Ταφικός Κύκλος, τ. Α, σ. 177-179. O. T. P. K. Dickinson, ό.π., σ. 43.

74. Μυλωνάς, Ταφικός Κύκλος, τ. Α, σ. 185, 208, 246 (J. L. Angel), σ. 383.

75. H. Schliemann, Mycenae, New York 1976[2], σ. 198-199. G. Karo, Die Schachtgräber von Mykenai, München 1930/33, I, σ. 62 αριθ. 146, 181, II, πίν. LIII, 63. O. T. P. K. Dickinson, ό.π., σ. 48, 115, σημ. 31. M. J. Alden, Bronze Age Population Fluctuations in the Argolid from the Evidence of Mycenaean Tombs, Göteborg 1981, σ. 83.

76. Ν. Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα, ό.π., σ. 271-272.

77. Περατή, τ. Α, σ. 100-102, 380, τ. Β, σ. 25.

78. Ό.π., τ. Β, σ. 25.

79. Ό.π., τ. Α, σ. 101.

80. Μυλωνάς, Ελευσίνα, τ. Β, σ. 12 (τάφος Θπ4).

81. Ό.π., σ. 192 (τάφος Μπ6).

82. Ό.π., σ. 199 (τάφος Μπ9· μέσα στον τάφο βρέθηκαν άνδρας και γυναίκα) και σ. 235 (τάφος Ζπ6).

Αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα τύπου τάφου αδιάκοπης χρήσης, στην περίπτωση δε αυτή ενδιαφέρον παρουσιάζει ο ΜΕ παιδικός τάφος Μπ8 του Δυτικού νεκροταφείου της Ελευσίνας, που ξαναχρησιμοποιήθηκε κατά την ΥΕ ΙΙΙΑ/Β πάλι για παιδικές ταφές [83].

Εμφανίζει δύο είδη που χρησιμοποιούνται τόσο για ενήλικες όσο και για παιδιά. Με κτιστά τοιχώματα συναντάνται σπανιότερα, ενώ συνήθης είναι η κατασκευή με κατακόρυφες πλάκες[84]. Είναι δυνατόν να έχει χαλικόστρωτο δάπεδο, συνήθεια που διατηρείται από τη ΜΕ περίοδο[85], και σπανιότερα πλακόστρωτο ή πηλόστρωτο[86]. Συνήθως έχει καλυπτήρια ή καλυπτήριες πλάκες, αν και απαντούν περιπτώσεις χωρίς κάλυμμα[87].

Ο τάφος αυτού του τύπου, ως αποκλειστικά παιδικός, περιέχει μία ή περισσότερες ταφές[88]. Όταν χρησιμοποιείται ως οικογενειακός, διαπιστώνεται η ίδια περίπου εικόνα με αυτή των θαλαμοειδών τάφων[89]. Σπάνια συναντάται η τοποθέτηση του παιδικού λειψάνου με τα κτερίσματά του επάνω στις καλυπτήριες πλάκες[90].

5. ΦΡΕΑΤΟΕΙΔΕΙΣ ΤΑΦΟΙ

Αυτός ο τύπος εμφανίστηκε σποραδικά στον ελλαδικό χώρο σε διάφορες εποχές και δεν αποτέλεσε συνήθη τύπο ούτε για ταφές ενηλίκων. Είναι δυνατόν να περιέχει πλούσια, πτωχή ή ακτέριστη ταφή.

Οι δύο τάφοι Ε και Ζ του νεκροταφείου της Αλυκής Βούλας (ΥΕ ΙΙΙΑ/Β) περιείχαν, όπως αναφέρεται από τον ανασκαφέα, νεαρό άτομο(;)[91].

Στον τάφο της Πρίφτιανης, κοντά στις Μυκήνες, κατασκευάστηκε αβαθής κοιλότητα στο δάπεδο του φρεατοειδούς ορύγματος, όπου εναποτέθηκε παιδί. Για να διαχωριστεί η ταφή αυτή, κτίστηκε χαμηλός τοίχος, παράλληλος με τον τοίχο της κόγχης, ύψ. 0,50 και μήκ. 1,75 μ.[92].

83. Ό.π., τ. Α, σ. 162-163, τ. Β, σ. 196, 198. Η χρήση αυτή των ΜΕ τάφων και κατά την ΥΕ περίοδο στην Ελευσίνα δεν αφορά μόνον παιδικές ταφές, βλ. ό.π., τ. Α, σ. 80-83 (τάφος Γπ17, Γπ19), σ. 160-162 (τάφος Δπ16), τ. Β., σ. 57-58 (τάφος Θπ23, Θπ24). Πρβλ. και Malthi, σ. 225-226 (τάφος XLII, η μία παιδική ταφή συνοδεύεται από ΜΕ κεραμική, η άλλη με πρώιμη ΥΕ).

84. Οι πλάκες αυτές στο ΜΕ παιδικό τάφο XIX του τύμβου Γ του Άργους είχαν τοποθετηθεί κατά τέτοιο τρόπο, ώστε αποτελούσαν – κατά την ανασκαφέα – είδος σαρκοφάγου, βλ. Ευ. Πρωτονοταρίου-Δεϊλάκη, Οι Τύμβοι του Άργους, Αθήναι 1980, σ. 44.

85. Πρβλ. Μυλωνάς, Ελευσίνα, τ. Α., σ. 162-163 (τάφος Δπ17), τ. Β, σ. 37 (τάφος Θπ11). Asine, σ. 44. J. Caskey, Hesperia 26 (1957), σ. 144-145 (Λέρνα). Malthi, σ. 231 (τάφος XXXIII, όπου το διετές παιδί είχε εναποτεθεί σε στρώμα χαλικιών και οστράκων. Το δάπεδο του τάφου XXIII είχε καλυφθεί με άμμο, ό.π., σ. 227).

86. Πρβλ. W. A. McDonald, Hesperia 41 (1972), σ. 227 (Νιχώρια). J. Caskey, Hesperia 26 (1957), σ. 145 (Λέρνα). Ο ΥΕ ΙΙΙΓ τάφος 95 της Περατής καλυπτόταν με λεπτή στρώση από πατημένο χώμα και χαλίκια, Περατή, τ. Α., σ. 204-205.

87. Πρβλ. E. Holmberg, The Swedish Excavations at Asea in Arcadia, Göteborg 1944, σ. 26, εικ. 28. Malthi, σ. 230. Μυλωνάς, Ελευσίνα, τ. Β, σ. 196 (τάφος Μπ8).

88. Πρβλ. Malthi, σ. 225-226 (τάφος XLII, με δύο παιδιά), 226-267 (τάφος XXIII, με δύο παιδιά), 229 (τάφος XIX, με δύο παιδιά). Μυλωνάς, Ελευσίνα, τ. Α, σ. 148 (ύστερος ΜΕ τάφος Δπ4, με δύο παιδιά), τ. Β, σ. 36 (ΜΕ τάφος Θπ9, με τρία παιδιά), σ. 37 (ύστερος ΜΕ τάφος Θπ11, με τρία παιδιά), και σ. 208.

89. Πρβλ. Μυλωνάς, Ελευσίνα, τ. Α, σ. 23, 30, 80-81 κτλ.

90. Πρβλ. ό.π., τ. Β., σ. 42, σχέδ. 107, τ. Γ, πίν. 120 α (τάφος Θπ13). Επίσης πρβλ. ταφή παιδιού πάνω στην καλυπτήρια πλάκα του ΜΕ τάφου 1972-7 του Ανατολικού νεκροταφείου της Ασίνης, S. Dietz, Asine, II, Results of the Excavations East of the Acropolis 1970-1974, Fasc. 2. The Middle Helladic Cemetery, The Middle Helladic and Early Mycenaean Deposits, Stockholm 1980, σ. 63-64, 77. G. C. Nordquist, Boreas 16 (1987), σ. 72.

91. Ν. Πολυχρονάκου- Σγουρίτσα, ό.π. (υποσημ. 46), σ. 269-270.

92. Σ. Χαριτωνίδης, ΑΕ 1952 (Παράρτημα), σ. 19-21.

Από τους φρεατοειδείς τάφους ΙΙΙ και IV του Προφήτη Ηλία Τίρυνθος προέρχονται κτερίσματα που θεωρούνται χαρακτηριστικά παιδικά, δεν αναφέρεται όμως η ηλικία των ενταφιασμένων νεκρών[93].

Πιθανόν οι φρεατοειδείς τάφοι του Ναυπλίου, στη δυτική πλευρά του λόφου απέναντι στη βόρεια κλιτύ του Παλαμηδιού, αποτελούσαν, κατά την ανασκαφέα, ατομικούς παιδικούς[94].

6. ΛΑΚΚΟΕΙΔΗ ΤΑΦΙΚΑ ΟΡΥΓΜΑΤΑ

Λαξευμένος στο έδαφος, στο χώμα ή στο βράχο, σε μικρό βάθος, ο τύπος αυτός αποτελούσε το απλούστερο είδος τάφου των προϊστορικών χρόνων. Χρησιμοποιήθηκε για ενήλικες και για παιδιά, ένα ή περισσότερα, και απαντά σε νεκροταφεία και οικισμούς μεταξύ των σπιτιών ή κάτω από τα δάπεδά τους. Στα νεκροταφεία ο τάφος αυτός προορίζεται, όπως ήδη αναφέρθηκε, και για ενήλικες. Όταν όμως κατά την ΥΕ Ι-ΙΙΙΒ κατασκευάζεται μέσα στον οικισμό, ανήκει κυρίως σε παιδιά[95]. Κατά την ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο στους τάφους αυτούς, μέσα στον οικισμό, βρίσκονται συχνά και ενήλικες[96]. Παρά την απλή μορφή του μπορεί σπάνια να είναι διπλός[97], να έχει κάλυμμα[98] και να διαθέτει πλακόστρωτο δάπεδο[99]. Μερικές φορές διαπιστώνεται κάλυψη του παιδικού λειψάνου, που έχει εναποτεθεί σε αυτόν, με τμήμα αγγείου ή σπανιότερα με ακέραιο αγγείο[100], όπως και στη ΜΕ εποχή[101].

7. ΕΓΧΥΤΡΙΣΜΟΙ

Η τοποθέτηση παιδικού λειψάνου σε αγγείο — συχνός τρόπος ταφής κατά τη ΜΕ κυρίως εποχή μέσα στον οικισμό[102], σε τύμβο[103] και, σπανιότερα, σε νεκροταφείο[104] — δεν συνηθίζεται κατά τους μυκηναϊκούς χρόνους. Η κάλυψη του παιδικού λειψάνου που είχε εναποτεθεί σε τάφο, συνήθως απλό λάκκο, με αγγείο ή, συνηθέστερα, με τμήμα του φαίνεται ότι αντικαθιστούσε την έλλειψη

93. Tiryns, VI, σ. 31, 35.

94. Ευ. Δεϊλάκη, ΑΔ 28 (1973): Χρονικά, σ. 91.

95. Βλ. υποσημ. 115.

96. Πρβλ. Tiryns, V, σ. 63-64, 75. M. R. Popham - L. H. Sackett, Excavations at Lefkandi, Euboea (1964-1966), A Preliminary Report, 1968, σ. 14.

97. Πρβλ. Immerwahr, Agora XIII, σ. 195 (τάφος XI). Deiras, σ. 72 (τάφος 16 και 16 bis, ο πρώτος κενός, ο δεύτερος με λείψανο εφήβου).

98. Πρβλ. A. J. B. Wace, BSA 45 (1950), σ. 214-216. Immerwahr, Agora XIII, σ. 205 (τάφος XVI, Lily bowl grave), 241-242 (τάφος XXXIX, Child's pit grave).

99. Πρβλ. Tiryns, VIII, σ. 11, πίν. 19, 1 (ΥΕ ΙΙΙΑ2/Β, τάφος 1971, 3).

100. Πρβλ. Asine, II, σ. 128 (τάφος LH 3). Popham - Sackett, ό.π., σ. 14, όπου καλύπτονταν και οι ενήλικες νεκροί. Περατή, τ. Α, σ. 25: επάνω από μικρό ρηχό λάκκο ανοιγμένο στο δάπεδο του τάφου 27 της Περατής, με ανακομιδή παιδιού, αποκαλύφθηκε ανάποδα τοποθετημένη μεγάλη λεκάνη.

101. Πρβλ. Zygouries, σ. 40-41 (τάφος IV), σ. 41-42 (τάφος V) . G. C. Nordquist, Boreas 16 (1987), σ. 92.

102. Πρβλ. Tiryns, VIII, σ. 11. Korakou, σ. 100-101. Malthi, σ. 206-207, 231. J. Caskey, Hesperia 24 (1955), σ. 28, πίν. 12 c (Λέρνα). Asine, II, σ. 116 κ.ε. G. C. Nordquist, Boreas 16 (1987), σ. 93 (στη ΜΕ Ασίνη ο εγχυτρισμός χρησιμοποιούνταν και για ενήλικα άτομα).

103. Πρβλ. O. T. P. K. Dickinson, ό.π. (υποσημ. 72), σ. 59. Ευ. Πρωτονοταρίου-Δεϊλάκη, ό.π. (υποσημ. 84), σ. 72.

104. Μυλωνάς, Ελευσίνα, τ. Β., σ. 319-320 (τάφος Μπ14). C. Zerner, Ceramics and Ceremony: Pottery and Burial from Lerna, στο R. Hägg - G. Nordquist (εκδ.), Celebrations of Death and Divinity in the Bronze Age Argolid, Proceedings of the Sixth International Symposium at the Swedish Institute at Athens, 11-13 June 1988, OpAth XL (1990), σ. 23. Αντίθετα, στην Κρήτη ο εγχυτρισμός συνεχίζεται και κατά την ΥΜ περίοδο, βλ. R. Hägg - F. Sieurin, The Wooden Coffin in LB Age Greece, BSA 77 (1982), σ. 183. G. Walberg, Early Cretan Tombs: The Pottery, στο R. Laffineur (εκδ), Thanatos, σ. 58.

κάλυψης του τάφου με πλάκες και δεν πρόκειται για συνδυασμό εγχυτρισμού και τάφου. Προς το τέλος της ΥΕ ΙΙΙ περιόδου, σε ώριμη ΥΕ ΙΙΙΓ φάση, παρατηρείται πάλι η χρήση, σπάνια όμως, αυτού του τρόπου ταφής[105].

Όπως λοιπόν φαίνεται από την έκθεση των τύπων τάφων που προηγήθηκε, μόνον στο μέγεθος του τάφου, όταν πρόκειται για ατομικό, διαφέρει ο χώρος όπου ενταφιάζεται το παιδί από εκείνον που χρησιμοποιείται για ενήλικα[106]. Αυτές όμως οι μικρές διαστάσεις δεν πρέπει να αποδοθούν σε προσπάθεια αποφυγής κόπου εξαιτίας της νεαρής ηλικίας του ενταφιασθέντος. Ταίριαζαν περισσότερο στο μέγεθος του ή των μικρών νεκρών που περιείχαν, και εξάλλου κατασκευάζονταν, σπάνια βέβαια, και τάφοι μεγάλων διαστάσεων[107].

ΙΙ. Η ΤΑΦΗ

Η ταφή αποτελεί το βασικότερο από τα μέχρι τώρα γνωστά στάδια της διαδικασίας που ακολουθούσε το θάνατο του προϊστορικού ανθρώπου. Όμως, αντίθετα από τις πληροφορίες που προκύπτουν από τον τάφο αυτόν καθ' εαυτό, τα δεδομένα που προέρχονται από την ταφή είναι αποσπασματικά και είναι δυνατόν να ερμηνευθούν κατά διαφόρους τρόπους, σύμφωνα με απόψεις υποκειμενικές[108].

Η θέση των παιδικών τάφων: η οργάνωση ενός νεκροταφείου και ο ειδικός χώρος που διατίθεται για ορισμένους τάφους σε αυτό εξαρτώνται από τις απόψεις των ζώντων σχετικά με την ταφή, αλλά και από την ιδιαίτερη θέση μερικών ατόμων μέσα στον οικισμό[109]. Από τα μυκηναϊκά νεκροταφεία δεν υπάρχουν ενδείξεις ότι ίσχυαν κατά την Ύστερη Χαλκοκρατία ανάλογες αντιλήψεις[110]. Εντούτοις η κατά ομάδες παρουσία παιδικών τάφων στο Δυτικό νεκροταφείο της Ελευσίνας κατά τη ΜΕ εποχή[111] και ο μεγάλος αριθμός τους σε σχέση με εκείνον των τάφων των ενηλίκων στο Προϊστορικό Νεκροταφείο των Μυκηνών κατά τους ΜΕ, κυρίως, και τους πρώιμους μυκηναϊκούς χρόνους[112] θέτουν το ερώτημα μήπως υπήρχε ειδικός χώρος τουλάχιστον για την ταφή των παιδιών. Τα δεδομένα όμως αυτά είναι μεμονωμένα, αφού στα υπόλοιπα γνωστά νεκροταφεία οι παιδικοί τάφοι, διαφόρων τύπων, ήταν διασκορπισμένοι σε ολόκληρη την έκτασή τους[113].

105. Πρβλ.Wace, Chamber Tombs, σ. 46, εικ. 68. Όμως, στο BSA 25 (1921-23), σ. 407, αναφέρεται ότι ο νεκρός ήταν ενήλικας. BCH 80 (1956), σ. 376: Άργος.

106. Πρβλ. W. G. Cavanagh ό.π. (υποσημ. 66), σ. 161.

107. Θ. Σπυρόπουλος, ΠΑΕ 1969, σ. 13-14.

108. I. Hodder, Reading the Past. Current Approaches to Interpretation in Archaeology, Cambridge 1986, σ. 86-90, 140-141, 154-155. Ian Morris, ό.π. (υποσημ. 6), σ. 36-37, 40.

109. R. Chapman - K. Randsborg ό.π. (υποσημ. 1), σ. 14, 17. L. Goldstein, ό.π. (υποσημ. 7), σ. 58.

110. Ian Morris, ό.π., σ. 62 κ.ε.

111. Μυλωνάς, Ελευσίνα, τ. Α., σ. 148, 150, 155, 311, 314-316, τ. Β., σ. 54-56, 209: οι τάφοι αυτοί προορίζονταν για ένα ή περισσότερα παιδιά και ήταν ακτέριστοι ή φτωχά κτερισμένοι, γεγονός που αποδίδεται στη μικρή ηλικία των νεκρών και θεωρείται ότι και μόνη η κατασκευή τους αποτελούσε ιδιαίτερη φροντίδα για τα παιδιά αυτά.

112. A. J. B. Wace, BSA 45 (1950), σ. 213-218. Ο ίδιος, BSA 48 (1953), σ. 7. Ο ίδιος, BSA 49 (1954), σ. 232. Wace, Chamber Tombs, Mycenae, σ. 51. A. J. B. Wace - M. Pakenham-Walsh, BSA 50 (1955), σ. 191 κ.ε. Οι περισσότεροι από τους τάφους, κιβωτιόσχημοι και λακκοειδή ορύγματα, χρονολογούνται στη ΜΕ εποχή, ήταν κυρίως ατομικοί, ακτέριστοι ή φτωχά κτερισμένοι. Λιγότεροι ήταν οι τάφοι της πρώιμης μυκηναϊκής περιόδου, ίδιων με τους προηγούμενους τύπων, που κατασκευάζονταν μεταξύ των παλαιοτέρων και εμφάνιζαν ανάμικτη εικόνα πλούσιων και, κυρίως, φτωχών. Εντούτοις, πρέπει να τονισθεί ότι μικρό μόνον τμήμα του νεκροταφείου αυτού είναι γνωστό, βλ. M. Alden ό.π. (υποσημ. 75), σ. 117-118, 120-121.

113. Πρβλ. νεκροταφεία στη Θήβα, την Τανάγρα, την Αγορά των Αθηνών, τις Μυκήνες, την Πρόσυμνα, τη Δειράδα κ.α. Επίσης, από το νεκροταφείο της Περατής, όπου βρέθηκαν πολλοί παιδικοί τάφοι, δεν υπάρχουν ενδείξεις ύπαρξης ιδιαίτε-

Με το θέμα του χώρου ταφής των παιδιών συνδέεται ο συχνός ενταφιασμός τους μέσα στον οικισμό. Η συνήθεια αυτή, που απαντά από τους ύστερους νεολιθικούς χρόνους στην ηπειρωτική Ελλάδα[114], διαπιστώνεται τόσο στην πρώιμη όσο και στην ύστερη μυκηναϊκή περίοδο[115]. Οι εν χρήσει τάφοι, λακκοειδείς, κιβωτιόσχημοι και λακκοειδή ορύγματα, ήταν συνήθως ακτέριστοι ή φτωχά κτερισμένοι, με ένα ή περισσότερα λείψανα. Στις πρώτες ερμηνείες των ταφών αυτών διατυπωνόταν η άποψη ότι αυτές οφείλονταν στην πολύ νεαρή ηλικία των νεκρών, ενώ τα παρακείμενα νεκροταφεία χρησιμοποιούνταν για τους ενήλικες και τα μεγαλύτερα παιδιά(;)[116]. Αν και οι εξηγήσεις που έχουν δοθεί στο έθιμο αυτό είναι διάφορες[117], ο σκοπός και η σημασία των ταφών αυτού του τύπου παραμένουν άγνωστοι και οι ερμηνείες υποθετικές.

Η σήμανση: με την ταφή είχε άμεση σχέση η σήμανση του τάφου. Η ύπαρξη σήματος σε παιδικούς τάφους διαπιστώνεται ήδη από τη ΜΕ εποχή. Το συνηθέστερο τύπο αποτελούσαν οι απλοί λίθοι, μεμονωμένοι ή σε σωρό[118], ενώ σπάνια εμφανίζονταν άλλες μορφές. Είναι δυνατόν η τοποθέτηση κτερισμάτων, κυρίως αγγείων, στο επίπεδο της κάλυψης[119] να συνιστούσε είδος σήμανσης χωρίς, βέβαια, να αποκλείεται η πιθανότητα ύπαρξης κάποιας τελετουργίας. Η συνήθεια αυτή απαντά κυρίως κατά τη ΜΕ εποχή[120], ενώ πολύ σπάνια διαπιστώνεται σε ΥΕ παιδικούς τάφους[121]. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το πώρινο, σε σχήμα τριγώνου, σήμα της ΥΕ ΙΙΙΓ «λάρνακος»

ρου χώρου για τις ταφές αυτές, Περατή, τ. Β, σ. 67. Στο ΠΕ νεκροταφείο της Μάνικας διαπιστώνεται ότι οι γυναίκες και τα παιδιά θάβονταν στο ανατολικό τμήμα του κατά ποσοστό 56%, A. Sampson, The EH Graves of Manika, στο R. Laffineur (εκδ.), Thanatos, σ. 21. M. Fountoulakis, Unusual Burial Practices in the Early Helladic Necropolis of Manika, στο R. Laffineur (εκδ.), Thanatos, σ. 29.

114. R. Treuil, Où sont donc les tombes néolithiques, στο R. Laffineur (εκδ.), Thanatos, σ. 11. Για την πρώιμη εποχή του Χαλκού, βλ. D. Pullen, Early Helladic Burials at Asine and Early Bronze Age Mortuary Practices, OpAth XL (1990), σ. 9-11 για τη σημασία της ηλικίας των παιδιών σε σχέση με τον ενταφιασμό τους στον οικισμό ή στο νεκροταφείο, βλ. και υποσημ. 116. Για τη ΜΕ εποχή βλ. C. Zerner, ό.π., σ. 23. Βλ. και M. Alden ό.π. (υποσημ. 75), σ. 246, 313. Επίσης, Malthi, σ. 188· από τους 47 τάφους, ΠΕ, ΜΕ και ΥΕ, που αποκαλύφθηκαν στο Μάλθι, μόνο εννέα ανήκαν σε ενήλικες.

115. Η συνήθεια αυτή διαπιστώνεται στη μυκηναϊκή περίοδο από τους πρώιμους μέχρι τους έσχατους χρόνους, πρβλ. Σπ. Μαρινάτος, ΠΑΕ 1960, σ. 171 και ΠΑΕ 1961, σ. 209 (Περιστεριά). J. Caskey, Hesperia 26 (1957), σ. 144-145 (Λέρνα). Malthi, σ. 188, 232. Korakou, σ. 102-103 (ΥΕ ΙΙ). K. Kilian, AA 1981, σ. 182 (ΥΕ ΙΙ), 170-171 (ΥΕ ΙΙΙΒ2). Tiryns, VIII, σ. 11. M. R. Popham - L. H. Sackett, ό. π., (υποσημ. 96), σ. 14.

116. Asine, σ. 437. Βλ. και El. Tucker-Blackburn, Middle Helladic Graves and Burial Customs with Special Reference to Lerna in the Argolis, Ann Arbor 1971, σ. 283.

117. Malthi, σ. 232. El. Tucker-Blackburn, ό.π., σ. 284. G. C. Nordquist, Middle Helladic Burial Rites: Some Speculations, OpAth XL (1990), σ. 40. Ο ίδιος, A Middle Helladic Village, Asine in the Argolid, Boreas 16 (1987), σ. 104. C. Zerner, ό.π., σ. 23. B. Wells, Death at Dendra. On Mortuary Practices in a Mycenean Community, OpAth XL (1990), σ. 139. M. Alden, ό.π. (υποσημ. 75), σ. 246.

118. Πρβλ. A. J. B. Wace, BSA 45 (1950), σ. 214 (ΥΕ ΙΙ τάφος VIII). Ευ. Πρωτονοταρίου-Δεϊλάκη, ό.π. (υποσημ. 84), σ. 46 (ΜΕ/ΥΕ τάφος XXI τύμβου Γ), G. C. Nordquist, Boreas 16 (1987), σ. 94 (ΜΕΙΙ/ΙΙΙ). Ο ίδιος, OpAth XL (1990), σ. 39.

119. Πρβλ. Ευ. Πρωτονοταρίου-Δεϊλάκη, ό.π., σ. 91, 145. Σχετικά με την περίπτωση που ο περιορισμένος χώρος του τάφου επιβάλλει την τοποθέτηση αυτή των κτερισμάτων, πρβλ. A. Evans, The Prehistoric Tombs of Knossos, Archaeologia LIX (1906), σ. 14-15, εικ. 10, 51 κ. ε. (Chieftain's grave). Είναι, βέβαια, εξίσου πιθανόν η τοποθέτηση αυτή των κτερισμάτων να συνδεόταν με κάποια τελετουργία, βλ. Ev. Protonotariou-Deilaki, Burial Customs and Funerary Rites in the Prehistoric Argolid, OpAth XL (1990), σ. 82. Μυλωνάς, Ελευσίνα, τ. Β, σ. 214. Θ. Σπυρόπουλος, ΑΔ 26 (1971): Χρονικά, σ. 200. Για πολύ μεταγενέστερο παράδειγμα, Έργον 1990, σ. 54, εικ. 75: τάφος 4 Ακραιφίας (6ος αι. π.Χ.).

120. C. W. Blegen - A. J. B. Wace, Middle Helladic Tombs, SymbOsl 9 (1930), σ. 33. Prosymna, I, σ. 34. El. Tucker-Blackburn, ό.π., σ. 287.

121. Πρβλ. ΥΕ ΙΙΙΑ2 λακκοειδή τάφο Ι Αλυκής, Ν. Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα, ό.π., σ. 164, και ΥΕ ΙΙΙΓ κιβωτιόσχημο τάφο 2 παρά τας Ηλέκτρας Πύλας Θηβών, Α. Κεραμόπουλλος, ΑΔ 3 (1917), σ. 25.

στην περιοχή του Προϊστορικού Νεκροταφείου των Μυκηνών[122], αφού ανήκει στα τελευταία δείγματα του είδους.

Το λείψανο: στα βασικότερα στοιχεία της ταφής ανήκει η ιδιαίτερη περιποίηση του λειψάνου. Τα ελάχιστα όμως δεδομένα που υπάρχουν δεν μπορούν να δώσουν πληροφορίες για τις ειδικές φροντίδες που ήταν πιθανόν να δεχόταν ο μικρός νεκρός.

Φαίνεται ότι και τα παιδιά θάβονταν ντυμένα, όπως υποδηλώνει η παρουσία περονών[123]. Επιπλέον, στην παιδική πήλινη νεκρική κλίνη του τάφου XXI της Δειράδος είχε σωθεί αποτύπωμα υφάσματος που είναι πιθανόν να προερχόταν από ένδυμα. Εξίσου, όμως, δυνατή είναι στην περίπτωση αυτή η υπόθεση ύπαρξης σαβάνου ή καλύμματος της κλίνης[124].

Με την κάλυψη του λειψάνου είχε σχέση η, κατά μίμηση ξένων εθίμων, χρυσή επένδυση, πλήρης ή μερική, που διαπιστώνεται σε τέσσερις ταφές: στον τάφο ΙΙΙ του περιβόλου Α των Μυκηνών[125], στο ΜΕ/ΥΕ τάφο 5 του τύμβου Ε του Άργους[126], στον ΥΕ ΙΙΒ/ΙΙΙΑ θολωτό τάφο 2 της Κουκουνάρας[127] και στον ΥΕ ΙΙΙΑ/Β τάφο ΙΙ της Πρόσυμνας[128].

Η κατάθεση στον τάφο: η στάση του νεκρού μέσα στον τάφο, ο ειδικός προσανατολισμός, οι ιδιαίτερες διευθετήσεις του χώρου, στον οποίο εναποτίθετο ο νεκρός εξαρτώνταν και από τις ισχύουσες σε κάθε εποχή αντιλήψεις για τον τρόπο που έπρεπε να αντιμετωπίζεται ο θάνατος.

Η εναπόθεση του παιδιού στον τάφο δεν ακολουθούσε ιδιαίτερο προσανατολισμό και οι στάσεις που διαπιστώνονται είναι όμοιες με εκείνες των ενηλίκων νεκρών. Συνυπήρχαν μέσα στο ίδιο νεκροταφείο, ακόμη και στον ίδιο τάφο, η συνεσταλμένη, αδιάκριτα στο δεξί ή στο αριστερό πλευρό, με την ύπτια, εκτάδην ή οκλάζουσα θέση[129].

Είναι πολύ δύσκολο, εξαιτίας της κακής διατήρησης του παιδικού σκελετού, να γίνει λόγος για τη θέση των χεριών. Εντούτοις, φαίνεται ότι στην περίπτωση της ύπτιας στάσης οι βραχίονες φέρονταν κατά μήκος του σώματος ή, διπλωμένοι στους αγκώνες, τοποθετούνταν επάνω στο στήθος, καμιά φορά με κατεύθυνση προς το πρόσωπο[130], στην κοιλιά και στο υπογάστριο. Στη συνεσταλμένη στάση οι λυγισμένοι βραχίονες, συνήθως ο ένας, βρίσκονταν εμπρός στο στήθος με κατεύθυνση

122. V. R. d'A. Desborough, BSA 49 (1954), σ. 259.

123. Μολονότι η θέση τους στον τάφο δεν παρουσιάζει πάντοτε λειτουργική σχέση, πρβλ. Περατή, τ. Β, σ. 289. Μυλωνάς, Ταφικός Κύκλος, τ. Α, σ. 149. Πρβλ. Μυλωνάς, Ταφικός Κύκλος, τ. Α, σ. 178, ασημένια περόνη από τον τάφο Ξ. Εν. Protonotariou-Deilaki, ό.π., σ. 76, εικ. 11, 79. Σ. Χαριτωνίδης, ΑΕ 1952 (Παράρτημα), σ. 28, τεμάχια χάλκινης περόνης από τον ΥΕ ΙΙΙΑ/Β φρεατοειδή τάφο στην Ηριφτιανη. Immerwahr, Agora XIII, σ. 196, 205, πίν. 47, 13 (τάφος XI). Περατή, τ. Α, σ. 330, τ. Γ, πίν. 101 β, τοξωτή πόρπη από τον ΥΕ ΙΙΙΓ τάφο 19 με μία παιδική ταφή. BCH 78 (1954), σ. 177, δύο χάλκινες περόνες από παιδικό υπομυκηναϊκό τάφο στο Άργος. Επίσης, Περατή, τ. Β, σ. 60.

124. Βλ. υποσημ. 39 και Deiras , σ. 243. Επίσης, G. C. Nordquist, OpAth XL (1990), σ. 38.

125. Βλ. υποσημ. 75. O. T. P. K. Dickinson The Origins of Mycenaean Civilization, SIMA 49, Göteborg 1977, σ. 115, σημ. 31.

126. Ευ. Πρωτονοταρίου-Δεϊλάκη, ό.π. (υποσημ. 84), σ. 115-116.

127. Σ. Μαρινάτος, ΠΑΕ 1958, σ. 191-192, πίν. 149 γ.

128. Prosymna, I, σ. 177.

129. Πρβλ. Malthi, σ. 226-227, 228 (ύπτιος). J. Caskey, Hesperia 26 (1957), σ. 144 (ΥΕ Ι, ύπτιος, με τα χέρια κατά μήκος του σώματος). G. Mylonas, ό.π. (υποσημ. 37), σ. 62-63 (ΥΕ Ι-ΙΙ, συνεσταλμένος). Korakou, σ. 102 (ΥΕ ΙΙ, τάφος Ι και ΙΙΙ, συνεσταλμένος, τάφος ΙΙ, ύπτιος). Prosymna, I, σ. 225 (ΥΕ ΙΙΙΑ/Β, σε συνεσταλμένη στάση, αριστερό χέρι εκτεταμένο κατά μήκος του σώματος, το δεξί λυγισμένο στο στήθος). Immerwahr, Agora XIII, σ. 195-196 (ύπτιος), 212-213 (συνεσταλμένος), 234-235, 241 (ύπτιος). Tiryns, IX, σ. 101, 182, 183 (συνεσταλμένος), Tiryns, VIII, σ. 11-12 (ύπτιος, συνεσταλμένος). Για την απουσία κανόνος στην επιλογή της συνεσταλμένης και της ύπτιας στάσης, βλ. και Wace, Chamber Tombs, σ. 139.

130. Πρβλ. Μυλωνάς, Ελευσίνα, τ. Β, σ. 142 (τάφος Λπ4), τ. Γ, πίν. 153 (ύπτιος), 167 (τάφος Λπ16, ύπτιος), 199 (τάφος Μπ9, συνεσταλμένος).

προς το πρόσωπο, ή παράλληλα με τα μαζεμένα σκέλη[131].

Η χρήση προσκεφαλαίου από πέτρες, χαλίκια, πηλό ή χώμα κάτω από το κεφάλι του νεκρού, ενήλικα ή παιδιού, διαπιστώνεται συχνά στη ΜΕ εποχή[132], εμφανίζεται όμως σπανιότερα κατά την ΥΕ εποχή, ιδίως σε θαλαμοειδείς τάφους[133].

Η τελετή: ενδείξεις για τελετή πριν, κατά, ή μετά τον ενταφιασμό παιδιών δεν υπάρχουν από την ΥΕ Ελλάδα. Σε λάκκο, όμως, σε απόσταση 0,50 μ. από τον ΜΕ παιδικό τάφο VI των Ζυγουριών, βρέθηκαν οστά από αίγες που είναι πιθανόν να προήλθαν από τελετουργία σχετική με την παρακείμενη ταφή[134].

Ταφή παιδιού με ενήλικα: η τοποθέτηση παιδιού στον τάφο πολύ κοντά ή στην αγκαλιά, συνήθως, γυναικείου λειψάνου διαπιστώνεται από την ΠΕ και κυρίως τη ΜΕ εποχή: σε δύο τάφους του νεκροταφείου της Μάνικας αποκαλύφθηκαν γυναίκα και παιδί τοποθετημένοι παράπλευρα[135]. Στον ΜΕ τάφο XI της Πρόσυμνας η νεκρή απλώνει τα δύο της χέρια προς το παιδί που βρέθηκε επάνω από τον αριστερό ώμο, δίπλα στο κεφάλι της[136]. Από τον ΜΕ τάφο 1972-5 του Ανατολικού νεκροταφείου της Ασίνης προέρχεται ταφή γυναίκας τριάντα ετών περίπου και βρέφους[137]. Σε ΜΕ τάφο της Θήβας βρέθηκε ένα γυναικείο και δύο παιδικά λείψανα, ενώ στον ΜΕ/ΥΕ τάφο 15 στο οικόπεδο Δ. Παυλογιαννοπούλου, επίσης στη Θήβα, γυναίκα και παιδί[138]. Εξάλλου, το παιδί ή τα παιδιά του τάφου ΙΙΙ του περιβόλου Α των Μυκηνών συνυπήρχαν με γυναικεία λείψανα. Ανάλογες ταφές αποκαλύφθηκαν και σε ύστερους μυκηναϊκούς τάφους: στον τάφο Θπ4 του Δυτικού νεκροταφείου της Ελευσίνας το παιδί τοποθετήθηκε δεξιά της γυναίκας, στραμμένο προς αυτήν[139]. Στους τάφους Μπ6 και Θπ15 του ίδιου νεκροταφείου το παιδί βρέθηκε στα χέρια του γυναικείου λειψάνου[140]. Στο θαλαμωτό τάφο της Τανάγρας το παιδί είχε τοποθετηθεί κοντά στο πρόσωπο της γυναίκας[141]. Σε κιβωτιόσχημο τάφο της Εφύρας, στην Ήπειρο, η γυναίκα, σε συνεσταλμένη στάση, φαίνεται να αγκαλιάζει το παιδί[142]. Από το τέλος της ΥΕ ΙΙΙΒ και την ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο είναι γνωστές τρεις τέτοιες ταφές: στον τάφο 1965 SK D 11,2 της Τίρυνθος (τέλος ΥΕ ΙΙΙΒ), στον τάφο 59 (ΥΕ ΙΙΙΒ/Γ) και στον τάφο 56 (ΥΕ ΙΙΙΓ) της Περατής. Στην τελευταία περίπτωση το παιδί είχε ταφεί με κατεύθυνση αντίθετη προς αυτή της γυναίκας, δηλαδή στην καμπύλη που σχημάτιζε το ισχυρά συνεσταλμένο σώμα της[143]. Σπάνια συναντώνται ταφές άνδρα και παιδιού, ανήκουν δε στη ΜΕ εποχή[144].

131. Μυλωνάς, Ταφικός Κύκλος, τ. Α, σ. 185. Μυλωνάς, Ελευσίνα, τ. Β, σ. 199. Prosymna, I, σ. 225.

132. Πρβλ. G. C. Nordquist, Boreas 16 (1987), σ. 95. Ο ίδιος, OpAth XL (1990), σ. 40.

133. Πρβλ. Μυλωνάς, Ελευσίνα, τ. Β, σ. 142 (τάφος Λπ4). Περατή, τ. Α, σ. 133, βλ. και σ. 195, 273.

134. Zygouries, σ. 41.

135. M. Fountoulakis, ό.π. (υποσημ. 113), σ. 29.

136. Prosymna, I, σ. 48-49. Στον επίσης ΜΕ τάφο XXIII της Πρόσυμνας το παιδί συνυπήρχε στον τάφο με ενήλικα, του οποίου δεν ορίζεται το φύλο, βλ. Prosymna, I, σ. 43-44. Άγνωστο είναι το φύλο του ενήλικα και στο ΜΕ τάφο XXII των Ζυγουριών, όπου οι δύο νεκροί είχαν τοποθετηθεί ο ένας απέναντι του άλλου, βλ. Zygouries, σ. 55-56.

137. G. Nordquist, Boreas 16 (1987), σ. 99. Η αρχική στάση τους δεν αναφέρεται, βλ. S. Dietz, ό.π. (υποσημ. 90), σ. 25-26, 75.

138. Θ. Σπυρόπουλος, ΑΔ 26 (1971): Χρονικά, σ. 200 και ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, σ. 235, Πίν. 279 β.

139. Μυλωνάς, Ελευσίνα, τ. Β, σ. 12-13, πίν. 97, 98 α.

140. Ό.π., σ. 49-50 (τάφος Θπ15), σ. 192 (τάφος Μπ6), σ. 213, πίν. 130.

141. Θ. Σπυρόπουλος, ΑΑΑ II (1969), σ. 22, «παρά την γνάθον της μητρός με τραγικήν περιπάθειαν».

142. Th. J. Papadopoulos, Tombs and Burial Customs in L. B. Age Epirus, στο R. Laffineur (εκδ.), Thanatos, σ. 140.

143. Tiryns, V, σ. 75, IX, σ. 185. Περατή, τ. Α, σ. 186 (τάφος 59), 190-191 (τάφος 56).

144. Πρβλ. ΜΕ/ΥΕ κιβωτιόσχημο τάφο 28 Αγίου Στεφάνου Λακωνίας με ταφή ενήλικα, πιθανόν άνδρα και παιδιού, W. D. Taylour, BSA 67 (1972), σ. 221, και ΜΕ ΙΙ τάφο 1972-7 Ανατολικού νεκροταφείου Ασίνης, όπου ο μεν 36χρονος άνδρας είχε τοποθετηθεί στον τάφο, το δε βρέφος επί της καλυπτήριας πλάκας, βλ. S. Dietz, ό.π., σ. 63-64, 77 και G. C. Nordquist, Boreas 16 (1987), 99, και τάφος Λ2 περιβόλου Β των Μυκηνών (βλ. υποσημ. 69).

Η κτέριση: ο ιδιαίτερος και καθοριστικός, μεταξύ άλλων, ρόλος της κτέρισης στην ταφή έχει επανειλημμένα επισημανθεί. Η ποσότητα και, κυρίως, το είδος των κτερισμάτων αποτελούσαν βασικά προσδιοριστικά στοιχεία της κοινωνικής τάξης του νεκρού και της θέσης του στην κοινωνία των ζώντων.

Η θέση των κτερισμάτων στον τάφο δεν ήταν καθορισμένη. Σε πολλές όμως ταφές, από την πρώιμη μέχρι την ύστερη μυκηναϊκή περίοδο, διαπιστώνεται η τοποθέτηση των προσφορών, ιδιαίτερα όταν δεν ήταν πολλές, κοντά στο κεφάλι του νεκρού παιδιού[145].

Οι παιδικές ταφές μπορεί να ήταν ακτέριστες, φτωχά, μέτρια ή πλούσια κτερισμένες, όπως αυτές των ενηλίκων. Σε λίγες περιπτώσεις παρατηρείται κατάθεση ελλιπών ή και αχρηστευμένων αντικειμένων[146]. Επίσης είναι αξιοσημείωτη η παρουσία πλούσιων κτερισμάτων σε απλούστατους στη μορφή παιδικούς τάφους, φαινόμενο που δεν διαπιστώνεται αντίστοιχα σε ταφές ενηλίκων[147].

Τα είδη των προσφορών που συνόδευαν παιδιά ήταν βασικά όμοια με εκείνα των ενηλίκων. Τα αγγεία αποτελούσαν πάντοτε το συνηθέστερο κτέρισμα. Συχνά συναντώνται ειδώλια, κουμπιά, κυρίως από στεατίτη και όστρεα, ενώ σπανιότερα κοσμήματα, ελεφάντινα και χάλκινα αντικείμενα, όπλα και τριπτήρες. Τα οργανικά αγαθά που πιθανόν καταθέτονταν δεν έχουν αφήσει ανιχνεύσιμα κατάλοιπα[148].

Οι περισσότεροι τύποι αγγείων, τόσο για αποθήκευση όσο και για καθημερινή χρήση, συνόδευαν παιδικές ταφές: πρόχοι, πιθαμφορείς, ψευδόστομοι αμφορείς, αμφορείς, υδρίες, αλάβαστρα, αμφορίδια/φλάσκες, δακτυλιόσχημα σκεύη, ασκοί (FS 195), κύλικες, σκύφοι, κύαθοι, κύπελλα, πινάκια. Το μέγεθός τους ποίκιλλε. Τα μεγάλου μεγέθους συναντώνται σπάνια[149]. Αντίθετα, χαρακτηριστικά παιδικά κτερίσματα ήταν τα μικκύλα που εμφανίστηκαν από τη ΜΕ/ΥΕ περίοδο[150], επικράτησαν κυρίως στην ΥΕ ΙΙΙ[151] και μπορεί να συνυπήρχαν με σκεύη μετρίου και μεγάλου μεγέθους[152].

Δύο είδη φαίνεται ότι αποτελούσαν αποκλειστικά παιδικά αγγεία, τα οποία όμως δεν ανευρέθηκαν σε όλες τις παιδικές ταφές, τα θήλαστρα (FS 159-162) και οι πτηνόσχημοι ασκοί (FS 194). Τα πρώτα εμφανίζονται στο τέλος των ΜΕ χρόνων[153] και η χρήση τους γενικεύεται στην αρχή της ΥΕ ΙΙΙ περιόδου. Τα δεύτερα εντοπίζονται καταρχήν στην πρώιμη μυκηναϊκή περίοδο[154].

Ενδιαφέρουσα είναι η, σπάνια βέβαια, παρουσία σε αδιατάρακτες παιδικές ταφές αγγείων με πιθανό λατρευτικό προορισμό, δηλαδή κέρνοι και ρυτά[155]. Και οι δύο τύποι, τριμερής κέρνος και

145. Η θέση αυτή δεν ήταν κανόνας, διαπιστώνεται όμως συχνά από τη ΜΕ εποχή. Πρβλ. Ev. Protonotariou-Deilaki, ό.π., σ. 79, εικ. 22-23. J. Caskey, Hesperia 26 (1957), σ. 144 (Λέρνα).

146. Πρβλ. Malthi, σ. 361 (ΜΕ τάφος IV). Περατή, τ. Α, σ. 119 (βλ. υποσημ. 181), σ. 317-318, 359. Για αντίστοιχα κτερίσματα σε ταφές ενηλίκων, P. Astrom, Intentional Destruction of Grave Goods, στο R. Laffineur (εκδ.), Thanatos, σ. 213 κ.ε.

147. Πρβλ. Immerwahr, Agora XIII, σ. 103, 205, 241-242.

148. R. Chapman - K. Randsborg, ό.π. (υποσημ. 1), σ. 12. G. C. Nordquist, ό.π. (υποσημ. 137), σ. 40. Πρβλ. Περατή, τ. Β, σ. 59, 67. Σ. Μαρινάτος, ΠΑΕ 1958, σ. 192.

149. Πρβλ. Prosymna, I, σ. 120, 122, 149, 162. Ευ. Πρωτονοταρίου-Δεϊλάκη, ό.π., σ. 115-116 και Ev. Protonotariou Deilaki, ό.π., σ. 76 εικ. 14 a.

150. Πρβλ. C. Zerner, ό.π. (υποσημ. 104), σ. 24. G. C. Nordquist, OpAth XL (1990), σ. 40.

151. E. Townsend, A Mycenaean Chamber Tomb under the Temple of Ares, Hesperia XXIV (1955), σ. 202.

152. Πρβλ. Prosymna, I, σ. 120, 122, 149, 162.

153. Πρβλ. Malthi, σ. 195-196, πίν. XIX, 8. Ευ. Πρωτονοταρίου-Δεϊλάκη, ό.π., σ. 101 (αρίθ.132, 20), πίν. Δ9, 2. Korakou, εικ. 73, αριστερά. P. Mountjoy, Mycenaean Decorated Pottery, SIMA LXXIII, Göteborg 1986, σ. 44, εικ. 48.

154. Πρβλ. Zygouries, σ. 328, εικ. 169 (τάφος XXXV). Korakou, σ. 102, εικ. 73.

155. Ενδιαφέρον παρουσιάζει, για την πιθανή σημασία της κατάθεσής του στον τάφο, μικρό τριποδικό σκεύος («θρονόσχημο») του τέλος της ΜΕ εποχής, που συνόδευε την ταφή εγκύου γυναίκας του τάφου ΙΙΙ του τύμβου Γ στο Άργος. Η ανα-

ρυτό με τη μορφή υδρίας (FS 129) διακοσμημένης με χταπόδι, βρέθηκαν, εκτός των άλλων κτερισμάτων, στην παιδική ταφή της ΥΕ ΙΙΙΑ2 κόγχης α3 του θαλαμοειδούς τάφου Α του νεκροταφείου της Αλυκής Βούλας[156].

Τα ειδώλια θεωρούνται, μαζί με τα θήλαστρα και τους πτηνόσχημους ασκούς, χαρακτηριστικά παιδικά κτερίσματα, η ειδική χρήση των οποίων σημειώθηκε πρώτα από τον Blegen και αργότερα τονίστηκε από τον Μυλωνά. Συχνότερα απαντούν τα τύπου Φ, Ψ και τα ειδώλια ζώων, σπανιότερα οι κουροτρόφοι, τα τύπου Τ, τα ειδώλια πτηνών και τα καθίσματα/θρόνοι, κενοί ή με καθισμένες μορφές. Μεμονωμένα συναντώνται τα ομοιώματα λέμβων[157] και τα σύνολα τριών ειδωλίων[158], ενώ τα υπόλοιπα συμπλέγματα δεν έχουν πάντοτε σαφή προέλευση ώστε να χαρακτηρισθούν αποκλειστικά ως κτερίσματα παιδικών ταφών[159]. Μεταξύ των προσφορών στον ίδιο νεκρό είναι δυνατόν να συνυπάρχουν διαφόρων τύπων ειδώλια[160]. Συχνά τοποθετούνταν κοντά στο κεφάλι του παιδιού, χωρίς όμως η θέση αυτή να αποτελεί κανόνα[161].

Η παρουσία κουμπιών και στις δύο παραλλαγές τους, συνήθως από στεατίτη, είναι συχνή μεταξύ των παιδικών κτερισμάτων από την πρώιμη μέχρι και το τέλος της ύστερης μυκηναϊκής περιόδου[162]. Μεμονωμένα εμφανίζοντα τα αντικείμενα αυτά κατασκευασμένα από χρυσό[163], ενώ τα κουμπιά από πηλό χρησιμοποιούνται σπάνια μετά το τέλος της ΜΕ/ΥΕ περιόδου[164]. Παρά τη διαφορά του υλικού και τα δύο ερμηνεύονται ως κοσμήματα[165]. Αντίθετα, αμφισβητούμενη είναι η χρήση των λίθινων. Είναι ιδιαίτερα δύσκολο, προκειμένου για παιδιά, να γίνει δεκτή η άποψη ότι αποτελού-

σκαφέας θεωρεί ότι πιθανόν προοριζόταν για το κυοφορούμενο έμβρυο, βλ. Ευ. Πρωτονοταρίου-Δεϊλάκη, ό.π. (υποσημ. 84), σ. 36, πίν. Γ, 29, 3-5. Ανάλογη προσφορά τριποδικού σκεύους (αλαβάστρου) σε έγκυο τοποθετημένη σε γραπτή ΥΜ ΙΙΙΑ/Β λάρνακα αναφέρεται από θαλαμοειδή τάφο στο Παγκαλοχώρι Ρεθύμνης Κρήτης, Ανακοίνωση στην Table Ronde της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής στις 26. 3. 1991 από τις κ.κ. Σ. Μαρκουλάκη (ΚΕ Εφορεία Κλασικών και Προϊστορικών Αρχαιοτήτων) και Κ. Μπαξεβάνη.

156. Πρβλ. Ν. Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα, ό.π., σ. 125. Ακριβώς όμοια υδρία/ρυτό, διακοσμημένη επίσης με χταπόδι, προήλθε από το θαλαμωτό τάφο XXVI, Immerwahr, Agora XIII, σ. 227-228, όπου η υδρία αποδίδεται σε ενήλικα με ιερατικό αξίωμα, βλ. και σ. 227 σημ. 3.

157. Cl. Laviosa, La marina micenea, ASAtene 31-32 (1969-70), σ. 26, εικ. 26 a-b. Α. Ξενάκη-Σακελλαρίου, Οι θαλαμωτοί τάφοι των Μυκηνών, Ανασκαφή Χρ. Τσούντα (1887-1898), Paris 1985, σ. 220, πίν. 104 (τάφος 79). Θ. Σπυρόπουλος, ΠΑΕ 1969, σ. 14.

158. Ν. Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα, Τρίμορφα μυκηναϊκά ειδώλια, ΑΑΑ XIX (1986), σ. 153-158.

159. Ιππείς, συμπλέγματα με βοοειδές, άρμα, με ή χωρίς αναβάτες, μεμονωμένες σκηνές. Για τα άρματα βλ. Prosymna, I, σ. 66-67, όπου δεν αναφέρεται η ηλικία του νεκρού που συνόδευαν. Εντούτοις και στις δύο περιπτώσεις, που προέρχονται από τον τάφο XXII, το άρμα βρέθηκε με ειδώλια βοοειδών και θήλαστρα. Στην ταφή της δεξιάς πλευράς του τάφου, όπου δεν σώθηκαν οστά, υπήρχε ασκός, ψευδόστομος αμφορίσκος, όπως και στην άλλη, αριστερά της εισόδου, και ένα κουμπί από στεατίτη. Πρβλ. το γνωστό ειδώλιο άρματος από το Μεγάλο Μοναστήρι Λαρίσης, που θεωρήθηκε από τον ανασκαφέα ως «παιδικόν άθυρμα». Δ. Ρ. Θεοχάρης, Ανασκαφή Μυκηναϊκών θαλαμοειδών τάφων παρά το Μέγα Μοναστήριον (Λαρίσης), ΑΔ 19 (1964): Χρονικά, σ. 256. Για τις δυσκολίες απόδοσης των ειδωλίων αποκλειστικά σε παιδικές ταφές, βλ. Deiras, σ. 243.

160. Πρβλ. την παιδική ταφή του τάφου 79 των Μυκηνών, που το τρίμορφο σύμπλεγμα συνόδευαν, δικέφαλο ζώο και ομοίωμα λέμβου. Α. Ξενάκη-Σακελλαρίου, ό.π., σ. 220.

161. Στον παιδικό λακκοειδή τάφο Ι του νεκροταφείου της Αλυκής Βούλας ένα ειδώλιο τύπου Φ είχε εναποτεθεί επάνω στην καλυπτήρια πλάκα, ενώ άλλα δύο αποκαλύφθηκαν μέσα στον τάφο απέναντι από το νήπιο που συνόδευαν, βλ. Ν. Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα, Το μυκηναϊκό νεκροταφείο Αλυκής Βούλας, Αθήνα 1988, σ. 164.

162. Πρβλ. πήλινα κουμπιά από τον τάφο του ταφικού περιβόλου Β, Μυλωνάς, Ταφικός Κύκλος, τ. Α., σ. 188, V. R. d'A. Desborough, BSA 44 (1954), σ. 226 (ώριμη ΥΕ ΙΙΙΓ φάση).

163. Βλ. A. Persson, The Royal Tombs at Dendra near Midea, Lund 1939, σ. 14.

164. Σ. Μαρινάτος, ΠΑΕ 1954, σ. 303 (τάφος Βορειά 3).

165. Ο Μυλωνάς θεωρεί τα πήλινα κουμπιά από τον τάφο Ο ως περιδέραιο. Μυλωνάς, Ταφικός Κύκλος, τ. Α, σ. 188.

σαν σφονδύλια αργαλειού, κουμπιά ή βαρίδια στο στρίφωμα ενδύματος, αφού ο αριθμός τους είναι σε μερικές ταφές ιδιαίτερα μεγάλος[166]. Πρέπει λοιπόν να υπήρχε κάποιος άλλος λόγος, για τον οποίο καταθέτονταν στον τάφο. Είναι πιθανό να αποτελούσαν μέρος παιχνιδιού εκτός από την όποια άλλη πρωταρχική λειτουργία τους.

Τα όστρεα και οι αχιβάδες συνόδευαν, επίσης, συχνά παιδικές ταφές. Πιθανή ερμηνεία της κατάθεσης αυτής είναι ότι σε δεύτερη χρήση αποτελούσαν παιχνίδια[167]. Μερικές φορές τα όστρεα ήταν διάτρητα[168] και αποτελούσαν κατά πάσα πιθανότητα ψήφους.

Σύμφωνα με τα υπάρχοντα δεδομένα και λαμβανομένης υπ' όψιν της αφαίρεσης των πολυτελών κτερισμάτων, τα κοσμήματα που βρέθηκαν σε παιδικές ταφές είναι πολύτιμα κυρίως στη μεταβατική ΜΕ/ΥΕ και πρώιμη μυκηναϊκή περίοδο[169]. Αργότερα, οι πολύτιμες ύλες, χρυσός και άργυρος, αλλά και ο χαλκός και το ήλεκτρο, φαίνεται ότι χρησιμοποιούνται σπανιότερα, η παρουσία τους όμως διαπιστώνεται, σε λίγες περιπτώσεις, και στην ΥΕ ΙΙΙΓ[170].

Το περιδέραιο αποτελούσε το συνηθέστερο είδος κοσμήματος. Οι διαφόρων σχημάτων ψήφοι κατασκευάζονταν κυρίως από υαλόμαζα και σε αρκετές ταφές αποκαλύφθηκαν σε πολύ μεγάλο αριθμό[171]. Σπανιότερα χρησιμοποιούνταν ο χρυσός, το ήλεκτρο, ο χαλκός, η φαγεντιανή και οι ημιπολύτιμες πέτρες: σάρδιος, κορναλίνη, μετεωρίτης, αμέθυστος, ορεία κρύσταλλος, αχάτης, χαλαζίας.

Οι άλλοι τύποι κοσμημάτων εμφανίζονταν μεμονωμένοι: διαδήματα, δακτυλίδια, περόνες, βραχιόλια και ενώτια.

Η παρουσία χρυσού διαδήματος μεταξύ των κτερισμάτων θεωρείται ότι δηλώνει την ξεχωριστή θέση του νεκρού και διαπιστώνεται σε ελάχιστες μόνον παιδικές ταφές[172]: στον τάφο Ξ του περιβόλου Β[173], στον τάφο ΙΙΙ του περιβόλου Α[174] και στο θολωτό τάφο 2 της Κουκουνάρας[175].

Η ύπαρξη δακτυλιδιών στις ταφές αυτές δεν είναι συχνή, διαπιστώνεται όμως από το τέλος της ΜΕ εποχής μέχρι και την υπομυκηναϊκή περίοδο[176]. Πρόκειται για απλούς κρίκους και μόνον από

166. Πρβλ. ταφίσκο 5 Κολωνακίου Θηβών με δεκατέσσερα κουμπιά, Α. Κεραμόπουλλος, ΑΔ 3 (1917), σ. 136-137, παιδική ταφή φρεατοειδούς τάφου Πρίφτιανης με επτά κουμπιά, Σ. Χαριτωνίδης, ΑΕ 1952 (Παράρτημα), σ. 24.

167. Immerwahr, Agora XIII, σ. 109-110, 205. Περατή, τ. Β, σ. 66-67, 364-366. Επίσης, G. C. Nordquist, OpAth XL (1990), σ. 40.

168. Πρβλ. Prosymna, I, σ. 118-119. Α. Ξενάκη- Σακελλαρίου, ό.π., σ. 53-58.

169. Πρβλ. τα κοσμήματα της παιδικής ταφής του τάφου Ξ, Μυλωνάς, Ταφικός Κύκλος, τ. Α, σ. 178, 182-185. J. Caskey, Hesperia 26 (1957), σ. 145 (ΜΕ/ΥΕ τάφος). A. J. B. Wace, BSA 45 (1950), σ. 214 (ΥΕ ΙΙ τάφος VIII). Immerwahr, Agora XIII, σ. 205 (ΥΕ ΙΙ τάφος XVI/Lily bowl grave).

170. Πρβλ. Περατή, τ. Α, σ. 118 (μεταξύ άλλων και αιγυπτιακός σκαραβαίος), 229, 380-382 (μεταξύ άλλων και αιγυπτιακή δέλτος), 417-418.

171. Πρβλ. W. D. Taylour, BSA 67 (1972), σ. 232, 2, 5. Korakou, σ. 102 (τάφος Ι). Prosymna, I, σ. 130, 158. Ν. Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα, ό.π., σ. 127-128 (παιδική κόγχη Αα3), 191 (παιδική κόγχη Γγ4).

172. R. Chapman - K. Randsborg, στο R. Chapman - I. Kinnes - K. Randsborg, The Archaeology of Death, Cambridge 1981, σ. 9. J. A. Brown, The Search of Rank in Prehistoric Burials, ό.π., σ. 30.

173. Μυλωνάς, Ταφικός Κύκλος, τ. Α, σ. 178.

174. H. Schliemann, ό.π. (υποσημ. 75), σ. 247.

175. Σ. Μαρινάτος, ΠΑΕ 1958, σ. 192, πίν. 149 α. Πρβλ. J. Caskey, Hesperia 41 (1972), σ. 385-386, ΜΜ ΙΙΒ/ΙΙΙΑ διάδημα τάφου 16 Αγίας Ειρήνης, που συνόδευε την ταφή 12ετούς κοριτσιού. G. F. Overbeck, στο Keos VII. Ayia Irini: Period IV. The Stratigraphy and the Find Deposites, Mainz am Rhein 1989, σ. 198-199, 202.

176. Πρβλ. χρυσό δακτυλίδι από το ΜΕ τάφο ΙΙΙ κοριτσιού στη Θήβα, Θ. Σπυρόπουλος, ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, σ. 235, άλλο από το ΜΕ τάφο Ι του τύμβου Δ στο Άργος, Ευ. Πρωτονοταρίου-Δεϊλάκη, ό.π., σ. 91-92. Επίσης Μυλωνάς, Ταφικός Κύκλος, τ. Α, σ. 178, 184 (τάφος Ξ). Για την υπομυκηναϊκή περίοδο, Tiryns, VIII, σ. 11 (τάφος 1971, 2), πίν. 19, 5. BCH 78 (1954), σ. 177, Άργος. Για την πιθανή συμβολική σημασία των αντικειμένων αυτών, P. Hägg, Submycenaean Cremation Burials in the Argolid, στο R. Laffineur (εκδ.), Thanatos, σ. 209, σημ. 23.

το θολωτό τάφο της Μιδέας προέρχεται ο τύπος με σφενδόνη που φέρει διακόσμηση. Για την κατασκευή τους χρησιμοποιήθηκε ο χρυσός[177], ο άργυρος[178], ο χαλκός[179] και, στο τέλος των μυκηναϊκών χρόνων, ο σίδηρος[180].

Η παρουσία ενωτίων, ψελίων και σφηκωτήρων είναι ιδιαίτερα σπάνια[181].

Ασύνηθες παιδικό κτέρισμα είναι και οι περόνες, που όμως απαντούν από το τέλος της ΜΕ εποχής μέχρι την υπομυκηναϊκή περίοδο, εμφανιζόμενες σποραδικά[182]. Στην κατασκευή τους χρησιμοποιείται ο χαλκός, σε μία περίπτωση ο άργυρος[183], το ελεφαντόδονο[184] και, μόνον από τον τάφο Μ του περιβόλου Β, το οστούν[185].

Ενδιαφέρουσα, αλλά όχι συχνή, είναι η παρουσία περιάπτων από, συνήθως, στεατίτη, σάρδιο, οστούν, υαλόμαζα και φαγεντιανή[186] τοποθετημένων μεταξύ των ψήφων περιδεραίου, συνήθως στο κέντρο του[187]. Από την Περατή προέρχονται αιγυπτιακός σκαραβαίος, στο λαιμό του βρέφους του τάφου 90, και δέλτος, επίσης στο λαιμό του παιδιού του τάφου 104[188]. Μεταξύ των αποτροπαϊκών αυτών αντικειμένων πρέπει πιθανώς να περιληφθεί και κουμπί από ορεία κρύσταλλο με χαραγμένο σημείο της γραμμικής Β προερχόμενο από παιδικό τάφο του λόφου απέναντι στο Παλαμήδι[189]. Τα κτερίσματα αυτής της κατηγορίας ερμηνεύονται συνήθως ως φυλακτά[190].

Σπανιότατα ανευρίσκονται στις ταφές παιδιών προσφορές από ελεφαντόδοντο, πρόκειται δε για αντικείμενα πρακτικής χρήσης, βελόνες[191] και, σε μία περίπτωση, χτένι[192].

Ασυνήθης και μεμονωμένη είναι η παρουσία χάλκινων αντικειμένων και όπλων. Καθρέφτης που συνόδευε παιδί, βρέθηκε στο θαλαμωτό τάφο Ε-6 της Πύλου[193]. Σκύφος και ποτήρι αποκαλύφθηκαν στην Αγορά των Αθηνών[194] και στην Περατή, αντίστοιχα[195]. Πλατυκέφαλος ήλος αποκαλύφθηκε στον τάφο 5 των Θηβών[196]. Τεμάχια σύρματος σε άμεση σχέση με παιδικό λείψανο βρέθηκαν στο

177. Πρβλ. χρυσό δακτυλίδι με ενδιαφέρουσα παράσταση, που βρέθηκε επάνω στις καλυπτήριες πλάκες του λάκκου ΙΙΙ, της πριγκήπισσας, του θολωτού τάφου της Μιδέας, A. Persson, ό.π., σ. 39, 55.

178. Πρβλ. τεμάχιο από αργυρό δακτυλίδι της παιδικής ταφής του ΥΕ ΙΙΙΓ τάφου 119 της Περατής, Περατή, τ. Α, σ. 119.

179. Πρβλ. χάλκινα δακτυλίδια από παιδικούς τάφους της Τίρυνθος, Tiryns, I, σ. 132, VIII, σ. 11.

180. Πρβλ. δύο σιδερένια δακτυλίδια από τον τάφο 30 της Τίρυνθος, από όπου προέρχονται και τρία χάλκινα, Tiryns, I, σ. 132.

181. Πρβλ. Μυλωνάς, Ταφικός Κύκλος, τ. Α, σ. 178, 182-185 (κοσμήματα τάφου Ξ.). Εν. Protonotariou-Deilaki, ό.π., σ. 76, εικ. 11. Περατή, τ. Β, σ. 296-297 (ψέλιο Μ 127, τάφος 80).

182. Πρβλ. ό.π. (υποσημ. 123).

183. Περατή, τ. Α, σ. 330.

184. Περατή, τ. Β, σ. 289. Πρβλ. Immerwahr, Agora XIII, σ. 205 (τάφος XVI).

185. Μυλωνάς, Ταφικός Κύκλος, τ. Α, σ. 149, 157, τ. Β, πίν. 136 β.

186. Πρβλ. Prosymna, I, σ. 118-119, 130, 162, 279. Μυλωνάς, Ελευσίνα, τ. Β, σ. 13. Μυλωνάς, Ταφικός Κύκλος, τ. Α, σ. 178.

187. Περατή, τ. Β, σ. 312 κ.ε.

188. Ό.π., σ. 314.

189. Ευ. Δεϊλάκη, ΑΔ 28 (1973): Χρονικά, σ. 91: τάφος 1. Πρβλ. άσπρο χαλίκι από τον ΥΕ ΙΙ τάφο ΙΙ του Κοράκου με χάραγμα σταυρού: Korakou, σ. 102, εικ. 130, 11.

190. Μυλωνάς, Ελευσίνα, τ. Β, σ. 253-254 και ο ίδιος, ΑΕ 1953-4, Α, σ. 42-43.

191. Πρβλ. Α. Κεραμόπουλλος, ΑΔ 3 (1917), σ. 136-137, εικ. 100, «ως εν δέσμη ή εν κυτίω» από τον τάφο 5. Επίσης, μικρά αντικείμενα από ελεφαντόδοντο, χωρίς προσδιορισμό είδους, προέρχονται από το λάκκο ΙΙΙ του θολωτού τάφου της Μιδέας, A. Persson, ό.π., σ. 39, και τρίμματα από το λάκκο με παιδικά οστά του τάφου 27 της Περατής, Περατή, τ. Α, σ. 25.

192. Immerwahr, Agora XIII, σ. 205, πίν. 47, 13.

193. PN, III, σ. 186.

194. Immerwahr, Agora XIII, σ. 200.

195. Περατή, τ. Α, σ. 38.

196. Α. Κεραμόπουλλος, ΑΔ 3 (1917), σ. 136.

λάκκο ΙΙΙ του τάφου XXXV της Πρόσυμνας[197], στον ΥΕ ΙΙΙΓ τάφο 131 της Περατής[198] και στον επίσης ΥΕ ΙΙΙΓ τάφο 8 των Θηβών[199]. Στον ΜΕ/ΥΕ κιβωτιόσχημο τάφο 5 εξαετούς αγοριού του Τύμβου Ε στο Άργος είχαν τοποθετηθεί, εκτός των άλλων κτερισμάτων, ξίφος και δύο μικρά μαχαίρια[200].

Ελάχιστες σφραγίδες εντοπίζονται σε αδιατάρακτες παιδικές ταφές: η κεντρική ψήφος από σάρδιο του περιδεραίου του παιδικού λειψάνου του τάφου Μ, που ανάλογα με τη σημασία της έγγλυφης παράστασής της[201] μπορεί να θεωρηθεί ως περίαπτο ή ως σφραγιστική ψήφος, το χρυσό σφραγιστικό δακτυλίδι στις καλυπτήριες πλάκες του λάκκου ΙΙΙ του θολωτού τάφου της Μιδέας και η φακοειδής σφραγίδα από στεατίτη του τάφου XXXVIII της Πρόσυμνας[202].

Οι τριπτήρες σπάνια συνόδευαν ταφές, ενηλίκων και παιδιών[203]. Στη δεύτερη περίπτωση είναι πιθανόν η κατάθεσή τους να είχε σχέση με το άλεσμα ή με τη σύνθλιψη της τροφής του βρέφους/νηπίου.

Από την έκθεση των στοιχείων που έχουν σχέση με την ταφή και την παρουσίαση των κτερισμάτων φαίνεται ότι ο θάνατος των παιδιών αντιμετωπιζόταν με καθορισμένο τυπικό και παγιωμένες συνήθειες, αντίστοιχες με εκείνες που ίσχυαν για τους ενήλικες. Ταυτόχρονα όμως σε πολλές περιπτώσεις προβάλλει έντονη και συγκινητική η εικόνα του πόνου, έκδηλη η φροντίδα, η τρυφερότητα και η αγάπη για το νεκρό παιδί.

ΓΕΝΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Εμπρός στο θάνατο ο προϊστορικός άνθρωπος αντιλαμβάνεται ότι πρέπει να αντιμετωπίσει μιαν άγνωστη δύναμη, που του προκαλεί δέος και ταυτόχρονα συνειδητοποιεί την αδυναμία του να εξεύρει τρόπους που θα τον προστατεύσουν από αυτόν. Στην προσπάθειά του να μετριάσει την ένταση των συναισθημάτων που δημιουργεί το φαινόμενο του θανάτου, αναπτύσσει μια συγκεκριμένη συμπεριφορά, που παραλλάσσει ανάλογα με τους φορείς και τα ήθη τους, την εποχή και τον τόπο[204]. Οι παραλλαγές αφορούν, όσο είναι δυνατόν να διαπιστωθεί, στο είδος του τάφου, τη διαδικασία της ταφής και την επιλογή των κτερισμάτων και έχουν επανειλημμένα μελετηθεί, είτε σε σχέση με τη δομή της κοινωνίας, είτε σχετικά με τις θρησκευτικές αντιλήψεις και κοσμοθεωρίες[205].

Η διαφοροποίηση στον τρόπο αντιμετώπισης του θανάτου των παιδιών από εκείνον των ενηλίκων, η απλούστευση δηλαδή ορισμένων σταδίων της συνηθισμένης διαδικασίας ή η πλήρης απουσία της, διαπιστώνεται σε διάφορες προϊστορικές και ιστορικές κοινωνίες[206] και αποδίδεται στη μη συμμετοχή των παιδιών στις δραστηριότητες της κοινότητας και στην ιδιαίτερα υψηλή παιδική θνη-

197. Prosymna, I, σ. 118-119.

198. Περατή, τ. Α, σ. 453 (στη θέση του δεξιού ώμου), τ. Β, σ. 366.

199. Α. Κεραμόπουλλος, ΑΔ 3 (1917), σ. 29-30 («παρά την οσφύν»).

200. Ευ. Πρωτονοταρίου-Δεϊλάκη, ό.π., σ. 77, 79. Ev. Protonotariou-Deilaki, Burial Customs and Funerary Rites in the Prehistoric Argolid, OpAth XL (1990), σ. 77, εικ. 17 b. M. Alden, ό.π. (υποσημ. 75), σ. 179-180.

201. Μυλωνάς, Ταφικός Κύκλος, τ. Α, σ. 156-157.

202. Prosymna, I, σ. 130.

203. Prosymna, I, σ. 161. Ν. Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα, ό.π., σ. 55 (τάφος 3), σ. 181 (κόγχη Γγ1 με τέσσερα παιδικά κρανία).

204. P. Ucko, ό.π. (υποσημ. 1), σ. 273 κ.ε. I. Morris, ό.π. (υποσημ. 6), σ. 211.

205. R. Chapman - K. Randsborg, ό.π., σ. 1-24.

206. P. Ucko, ό.π., σ. 270. Ian Morris, ό.π. σ. 62.

σιμότητα, που θα οδηγούσε σε μια σχεδόν αδιάφορη αποδοχή του φαινομένου αυτού[207].

Η κατάσταση, όμως, που φαίνεται να έχει διαμορφωθεί στην Ελλάδα της Ύστερης Χαλκοκρατίας[208] παρουσιάζεται, με βάση τις υπάρχουσες ενδείξεις, διαφορετική. Ήδη από την πρώιμη εποχή του Χαλκού συναντώνται στην ηπειρωτική Ελλάδα παιδικές ταφές ανάλογες με εκείνες των ενηλίκων[209], ενώ, κυρίως, από το τέλος της ΜΕ εποχής εμφανίζονται παράλληλα με τις απλές, ακτέριστες ή πτωχά κτερισμένες, οι πλούσιες ταφές παιδιών[210].

Στους μυκηναϊκούς χρόνους η όλη διαδικασία, όπως προκύπτει από την παρουσίαση των δεδομένων που προηγήθηκε, ακολουθούσε τους ίδιους τύπους και διαβαθμίσεις της ταφής των ενηλίκων: ο αριθμός των παιδικών ταφών, μολονότι είναι αδύνατον να προσδιορισθεί ακριβώς[211], είναι αρκετά μεγάλος, ώστε να θεωρηθεί σχεδόν βέβαιο ότι τα περισσότερα παιδιά θάβονταν σε οργανωμένα νεκροταφεία και δέχονταν τις καθιερωμένες φροντίδες της ταφής[212]. Το συνήθως μικρό μέγεθος των παιδικών τάφων[213], η έλλειψη ή η στοιχειώδης κτέριση και η κατάθεση αχρηστευμένων αντικειμένων σε μερικές ταφές δεν μπορούν να θεωρηθούν ότι αποτελούσαν τον κανόνα. Συχνά καταβαλόταν ιδιαίτερη προσοχή στην κατασκευή του τάφου, του οποίου οι μικρές διαστάσεις είναι δυνατόν να οφείλονται στην τήρηση αναλογίας με το μέγεθος του νεκρού, παρατηρείται χρήση ατομικών τάφων, ειδικών κατασκευών και, σπανιότερα, λαρνάκων και, τέλος, διαπιστώνονται επαρκή ή και πλούσια κτερίσματα. Επιπλέον, η ξεχωριστή φροντίδα που διακρίνεται σε αρκετές περιπτώσεις μπορεί να οφείλεται στην προσπάθεια της οικογένειας για την ευκολότερη προσαρμογή των παιδιών σ' ένα άγνωστο περιβάλλον, ενώ η επιθυμία προστασίας του μικρού νεκρού προβάλλει στις ταφές εκείνες που το παιδί φαίνεται να συνδέεται στενά με ενήλικα νεκρό, κυρίως γυναίκα και σπανιότερα άνδρα[214]. Ποιά ήταν επομένως τα στοιχεία που καθόριζαν το χαρακτήρα των παιδικών ταφών στην ύστερη Χαλκοκρατία; Αυτά πρέπει πρώτα να αναζητηθούν στις βασικές αρχές που προσδιόριζαν τη θέση της οικογένειας του νεκρού παιδιού στην κοινότητα, στην κοινωνική βαθμίδα, στο ρόλο που διαδραμάτιζε και στην οικονομική της κατάσταση και κατά δεύτερο λόγο στην

207. Πρβλ. Σ. Χαριτωνίδης, ΑΕ 1952 (Παράρτημα), σ. 21.

208. Παιδικές ταφές είναι γνωστές από όλες σχεδόν τις μυκηναϊκές θέσεις στην ηπειρωτική Ελλάδα. Οι συνήθειες που διαπιστώνονται στην περιφέρεια των μυκηναϊκών κέντρων εξαρτώνται από το βαθμό εκμυκηναϊσμού της περιοχής και τις γενικότερες επιδράσεις που ασκούνται—τύποι τάφων, είδη κτερισμάτων. Εντούτοις είναι γεγονός ότι τα παιδιά δέχονταν και εκεί ιδιαίτερες φροντίδες. Πρβλ. Σ. Ι. Δάκαρης, Προϊστορικοί τάφοι παρά το Καλμπάκι Ιωαννίνων, ΑΕ 1956, σ. 115-116. Ο ίδιος, ΠΑΕ 1958, σ. 111-112 (Ακρόπολις Ξυλοκάστρου Εφύρας). Σ. Ι. Δάκαρης - Αθ. Παπαδόπουλος, ΠΑΕ 1976, Α, σ. 150, 152 (Εφύρα). Αθ. Παπαδόπουλος, ΠΑΕ 1983, Α, σ. 82 και ΠΑΕ 1984, Α, σ. 122-123 (Εφύρα). Πρβλ. και τις υποσημ. 42 και 159 (Μέγα Μοναστήριο Λαρίσης).

209. Πρβλ. Asine, II, σ. 42. A. Sampson, ό.π. (υποσημ. 113), σ. 21. Αντίθετα, στις Κυκλάδες παρατηρείται απουσία κτερισμάτων σε ταφές παιδιών, Ch. Doumas, Early Cycladic Society: The Evidence from the Graves, στο R. Laffineur (εκδ.), Thanatos, σ. 18.

210. Βλ. Ευ. Πρωτονοταρίου-Δεϊλάκη, Οι τύμβοι του Άργους, Αθήνα 1980, σ. 72, 91-92, και Ev. Protonotariou-Deilaki, ό.π., σ. 119, 79, 82. G. C. Nordquist, OpAth XL (1990), σ. 102.

211. Πρβλ. M. Alden, ό.π. (υποσημ. 75), σ. 16 κ.ε., ιδίως σ. 18. Ian Morris, Burial and Archaeology. The Rise of the Greek City-State, Cambridge 1987, σ. 74.

212. Το ενδεχόμενο της εγκατάλειψης άνευ ταφής ενός μέρους των νεκρών δεν μπορεί να αποκλεισθεί. Εντούτοις, διαπιστώνονται ακόμη και ταφές βρεφών, Malthi, σ. 196 (ΜΕ τάφος ΙΙ, μήκ. 0,45 μ.), 201 (ΜΕ τάφος XXIX, μήκ. 0,50 μ.), 205 (ΜΕ τάφος XIV, μήκ. 0,40 μ, τάφος XVIII, μήκ. 0,55 μ., τάφος XXXV, μήκ. 0,45 μ.), 228 (ΥΕ Ι τάφος XXIV, μήκ. 0,45 μ.). Deiras, σ. 70 (ΥΕ ΙΙΙΑ2/Β λακκοειδής τάφος 10, μήκ. 0,99 μ., που ανήκε σε βρέφος).

213. W. B. Taylour, BSA 67 (1972), σ. 237 κ.ε. Πρβλ. W. G. Cavanagh, ό.π. (υποσημ. 66), σ. 161, 167.

214. G. C. Nordquist, OpAth XL (1990), σ. 39 σημ. 21.

ηλικία και εν μέρει στο φύλο[215] για τυχόν ειδικότερες φροντίδες. Το γεγονός λοιπόν της συμμετοχής ή όχι των παιδιών ως ενεργών μελών στον οικισμό δεν φαίνεται ότι συνιστούσε παράγοντα διαφοροποίησης της ταφής τους κατά τη μυκηναϊκή περίοδο. Εξάλλου, πρέπει να υπήρχαν και άλλα κριτήρια που επηρέαζαν τον τρόπο που αντιμετωπιζόταν ο θάνατός τους: το ποσοστό της παιδικής θνησιμότητας και ο αριθμός των παιδιών που επιζούσαν[216]. Τα παιδιά όλων των ηλικιών, ανεξάρτητα του φύλου τους, αποτελούσαν την ελπίδα επιβίωσης της οικογένειας, της κοινότητας γενικότερα, σε μια ιδιαίτερα δύσκολη εποχή. Οι συχνότατοι θάνατοι παιδιών δεν δημιούργησαν εθισμό και αδιαφορία[217]. Τουναντίον, ο φόβος εξάλειψης του γένους, σε συνδυασμό με τη φυσική τρυφερότητα και τις γενικότερες ιδέες και απόψεις των Μυκηναίων για την πορεία μετά το θάνατο, αποτέλεσε ένα ακόμη καθοριστικό στοιχείο στην όλη διαδικασία της ταφής, τα συναισθήματα δε αυτά είναι δυνατόν να επισημανθούν στη φροντίδα και των πιο απλών τάφων, στο μεγαλύτερο τμήμα της ηπειρωτικής Ελλάδας, από την πρώιμη μυκηναϊκή περίοδο, αλλά και νωρίτερα, μέχρι και το τέλος των χρόνων αυτών.

Ν. ΠΟΛΥΧΡΟΝΑΚΟΥ-ΣΓΟΥΡΙΤΣΑ

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

Asine	O. Frödin - A. Persson, Asine, Results of the Swedish Excavations, Stockholm 1938.
Μυλωνάς, Ελευσίνα	Το Δυτικόν νεκροταφείον της Ελευσίνος, Αθήναι 1975, Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, αριθ. 81.
Μυλωνάς, Ταφικός Κύκλος	Γ. Μυλωνάς, Ο Ταφικός Κύκλος Β των Μυκηνών, Αθήναι 1973, Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, αριθ. 73.
Wace, Chamber Tombs	A. J. B. Wace, Chamber Tombs at Mycenae, Archaeologia LXXXII (1932).
Deiras	J. Deshayes, Argos. Les fouilles de la Deiras. Études Péloponnèsiennes IV, Paris 1966.
Immerwahr, Agora XIII	S. Anderson-Immerwahr, The Athenian Agora XIII. The Neolithic and Bronze Ages, Princeton 1971.
Korakou	C. Blegen, Korakou, A Prehistoric Settlement near Corinth, Boston, New York 1921.
Malthi	N. Valmin, The Swedish Messenia Expedition, Lund 1938.
PN, III	C. Blegen et. al., The Palace of Nestor in Western Messenia III. Acropolis and Lower Town, Tholoi and Grave Circle, Chamber Tombs, Discoveries outside the Citadel, Princeton 1973.
Περατή	Σ. Ιακωβίδης, Περατή. Το νεκροταφείον, Α-Β, Αθήναι 1969-70, Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, αριθ. 67.
Prosymna	C. Blegen, Prosymna, The Helladic Settlement Preceding the Argive Heraeum, Cambridge, Mass., 1937.
Zygouries	C. Blegen, Zygouries, A Prehistoric Settlement in the Valley of Cleonae, Cambridge, Mass., 1928.

215. Πρβλ. τις ιδιότητες της κοινωνικής υπόστασης ενός ατόμου (social person), R. Chapman - K. Randsborg, ό.π., σ. 7. Ian Morris, ό.π., σ. 37 κ.ε., 110 κ.ε.

216. J. A. Brown, ό.π. (υποσημ. 172), σ. 29. G. C. Nordquist, OpAth XL (1990), σ. 38, σημ. 14, 39.

217. G. C. Nordquist, Boreas 16 (1987), σ. 104. Ο ίδιος, OpAth XL (1990), σ. 39, σημ. 22.

Summary

CHILD BURIALS IN MYCENAEAN GREECE

Although child burials have been found in nearly all the Mycenaean cemeteries, they have been treated incidentally and, as a rule, summarily. The basic deficiencies of the existing material are due to the poor preservation of the children's skeletons and to insufficient available evidence.

During the Mycenaean period most children were buried in organized cemeteries, usually in family graves, but also in individual graves of every known type, including, more rarely, pots. Children's graves are also found in settlements, mainly in the Early and Late Mycenaean periods; the explanation for the choice of such a location for burial remains conjectural.

In many cases a special construction and arrangement of the place are found, for the protection or display of the child's remains. Particular care was often taken over the floor and the covering of the grave, and in rarer instances larnakes were used.

Children's burials were either poorly, adequately or richly provided with grave goods, or with none at all. The kinds of grave goods that accompanied them were similar to those of adults. However, feeding-bottles, bird-shaped askoi, figurines and, probably, sea shells appear to have been typical children's grave goods. It would seem from the existing evidence that the burial of children followed the same ritual and established customs as that of adults, but at the same time they often convey an intense and moving picture of grief.

The factors that determined the character of child burials over the greater part of the Greek mainland in the Late Bronze Age must be sought for in the resources and status of the family in society, other factors being the child's age and sex, the level of infant mortality, the fear of the family dying out and in natural parental tenderness. These feelings in particular and the notions more generally of the Mycenaeans about death are expressed in many instances by the distinctive care of these burials from the Early Mycenaean period, and even earlier, to the end of the Bronze Age.

N. POLYCHRONAKOU-SGOURITSA

ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗΝ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΑΝΑΓΛΥΦΟΥ ΤΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΑΚΡΟΠΟΛΕΩΣ 120

Το διάσπαρτο θραυσματικό υλικό πάνω στο βράχο της Ακρόπολης εξακολουθεί ακόμα και σήμερα, παρά τις άπειρες αναμοχλεύσεις και ταξινομήσεις του, να προσφέρει εκπλήξεις που μπορούν σε μερικές περιπτώσεις να οδηγήσουν σε αποκαταστάσεις και συμπληρώσεις γνωστών και επώνυμων έργων. Μια τέτοια περίπτωση αποτελεί το θραύσμα Μ. Ακρ. 3598 (αριθμός συνεργείου εγκατασπάρτων), το οποίο εντοπίσθηκε δυτικά του Ερεχθείου τον Μάιο του 1987[1] (Π ί ν. 1 α-δ).

Πρόκειται για θραύσμα από το πάνω τμήμα ενός αναγλύφου που σώζει το πάνω και πίσω τελείωμά του και εικονίζει το μπροστινό μέρος του κεφαλιού μιας μορφής στραμμένης σε κατατομή προς τα δεξιά (Π ί ν. 1 α). Το θραύσμα είναι από γκριζόλευκο (υμήττειο;) μάρμαρο και έχει ύψος 0,15, πλάτος 0,11 και πάχος 0,10 μ. Η επιφάνεια του κάμπου του αναγλύφου, μπροστά από το περίγραμμα του προσώπου της μορφής, φέρει σαφή ίχνη λεπτού εργαλείου και υπολείμματα από κόκκινο χρώμα. Εξαιρετικά λεία και φροντισμένη εργασία χαρακτηρίζει τις σωζόμενες λεπτομέρειες του προσώπου, κυρίως στην περιοχή του μετώπου. Εξολοκλήρου αποκρουσμένα είναι ο οφθαλμός, η μύτη, τα χείλη, η παρειά και το πηγούνι. Παρά τις αποκρούσεις το περίγραμμα του προσώπου διαγράφεται καθαρά στα όρια των θραύσεων. Πάνω από το κεφάλι της μορφής διαγράφεται καθαρά το περίγραμμα της μπροστινής απόληξης από το λοφίο ενός κράνους. Η λεπτομέρεια αυτή, καθώς επίσης το είδος του μαρμάρου, το πάχος του αναγλύφου και η εξαιρετική ποιότητα της εργασίας στις σωζόμενες λεπτομέρειες του προσώπου, με οδήγησαν στην ταύτιση του θραύσματος. Μεταφέροντάς το στο Μουσείο της Ακρόπολης διαπίστωσα ότι επρόκειτο για το τμήμα του προσώπου της Αθηνάς από το ανάγλυφο της γιγαντομαχίας Μ. Ακρ. 120. Η αντιπαραβολή αναγλύφου και θραύσματος δεν άφηνε την παραμικρή αμφιβολία για την προέλευση του τελευταίου[2] (Π ί ν. 2 δ).

Το ανάγλυφο Μ. Ακρ. 120[3] έγινε γνωστό στην έρευνα κυρίως από τις δημοσιεύσεις του Schrader (Π ί ν. 2 α-β), στον οποίο οφείλουμε την αποκατάστασή του, καθώς και σε αυτές του Payne[4]. Το

1. Το θραύσμα μου υποδείχθηκε από τον αρχιτέκτονα Ν. Τογανίδη, ο οποίος και σε άλλες περιπτώσεις έχει δείξει την ιδιαίτερη ευαισθησία του για το θραυσματικό υλικό της Ακρόπολης. Το θραύσμα ήταν ταξινομημένο από το συνεργείο των εγκατάσπαρτων σε σωρό «τυφλών» κομματιών δυτικά του Ερεχθείου. Κατά την εξέταση του θραύσματος πείσθηκα ότι πρόκειται για τμήμα αρχαϊκού αναγλύφου.

2. Το θραύσμα συγκολλήθηκε στο ανάγλυφο με δύο μικρές ράβδους τιτανίου. Η χρήση τιτανίου έχει γενικευθεί τα τελευταία χρόνια και στις συγκολλήσεις των γλυπτών στην Ακρόπολη.

3. A. Pawlowski, Die Skulptur der griechisch-persischen Zeit, 1896, σ. 293, εικ. 105. H. Schrader, AM 22 (1897), σ. 106, εικ. 12. H. Lechat, Sculpture Attique, σ. 320. R. Heberday, DLZ 31 (1910), σ. 1833. G. Dickins, Catalogue of the Acropolis Museum, 1910, σ. 91. H. Schrader, Die Archaischen Marmorbildwerke der Akropolis (στο εξής Schrader, AMA), 1939, II, σ. 302 κ.ε., αριθ. 423, εικ. 349 a, πίν. 174. H. Payne - G. M. Young, Archaic Marble Sculpture from the Acropolis, 1936, πίν. 126, 2. G. B. Waywell, Landscape, Elements in Greek Relief Sculpture, 1967 (αδημ. διδακτορική διατριβή), σ. 157, σημ. 5. B. S. Ridgway, The Severe Style in Greek Sculpture, 1970, σ. 55. Μ. Μπρούσκαρη, Μουσείον Ακροπόλεως, περιγραφικός κατάλογος, 1974, σ. 135, εικ. 247. E. Mitropoulou, Corpus I. Attic Votive Reliefs of the 6th and 5th Centuries B.C., 1977, σ. 24, αριθ. 13, εικ. 24-25.

4. Schrader, ό.π., Payne-Young, ό.π.

μάρμαρο είναι γκριζόλευκο[5] και φέρει αναρίθμητα ίχνη φωτιάς. Το ύψος του αναγλύφου, στη σημερινή του αποκατάσταση, είναι 0,605 και το πλάτος του 0,395 μ. Η πλίνθος του έχει ύψος 0,037 μ. Το ανάγλυφο, που συναρμολογήθηκε από τρία σύνολα θραυσμάτων (Π ί ν. 2 α-β), των οποίων η συσχέτιση βεβαιώθηκε από το θέμα, δεν είναι σωστά αποκαταστημένο στο Μουσείο (Π ί ν. 2 γ), όπως σημειώνει ο Schrader[6]. Στις πλευρές του δεν σώζεται καμιά πλαισίωση.

Αριστερά εικονίζεται η Αθηνά ντυμένη με χιτώνα, ιμάτιο, αιγίδα και περικεφαλαία να βαδίζει προς τα δεξιά, λογχίζοντας με το υψωμένο δόρυ ένα γίγαντα, ο οποίος γονατίζει μπροστά της έτοιμος να σωριασθεί. Το δεξί του πόδι είναι προς τα αριστερά προτεταμένο, ενώ το αριστερό του χέρι, και μαζί με αυτό το πάνω μέρος του κορμού, κρέμεται στην ασπίδα που αποδίδεται όρθια, σε πρόστυπο ανάγλυφο, με την εσωτερική πλευρά της προς το θεατή, στον κάμπο του αναγλύφου. Από την περικεφαλαία της Αθηνάς σώζεται η θόλος του κράνους και το επαυχένιο, ενώ από το επίπεδα αποδοσμένο λοφίο η αριστερή απόληξη κρύβεται πίσω από τον ανασηκωμένο δεξιό της ώμο. Η διευθέτηση των μαλλιών της Αθηνάς κάτω από το κράνος διαφωτίζεται αρκετά τώρα, μετά την προσθήκη του νέου θραύσματος. Όπως σωστά επισημαίνει ο Schrader "Das Haar darunter ist quergestreift, rotbraun, in kantigen Rippen angegeben ähnlich dem Haar unter dem Polos des Kopfes Akr. 696". Μπροστά από το λοφίο του κράνους διακρίνεται το περίγραμμα του καρπού του δεξιού χεριού, μέσα στο οποίο στερεωνόταν ένθετο το μεταλλικό δόρυ, η πορεία του οποίου διακρίνεται από τα ίχνη της αύλακας πάνω στο κράνος. Η αιγίδα με την οδοντωτή παρυφή της καλύπτει το στήθος και τις ωμοπλάτες και κρέμεται από τον αριστερό βραχίονα. Στην επιφάνειά της θα πρέπει να φανταστούμε ζωγραφικά αποδοσμένο το γοργόνειο (σε σχέση με τα άλλα παραδείγματα και, κυρίως, με την κύλικα της Ελευσίνας, στην οποία θα αναφερθούμε παρακάτω). Η επιφάνεια δεξιά από το σώμα της Αθηνάς, η οποία ορίζεται πάνω από την παρυφή της αιγίδας -που κρέμεται -και κάτω από το περίγραμμα του λυγισμένου αγκώνα του δεξιού βραχίονα του γίγαντα και η οποία σώζει ίχνη σκούρου χρώματος, αποδίδει την εσωτερική επιφάνεια του τμήματος της αιγίδας που πέφτει από την άλλη πλευρά του βραχίονα της Αθηνάς. Η συνέχεια προς τα δεξιά καλύπτεται από το βραχίονα του γίγαντα, αλλά πιθανότατα εκτεινόταν μέχρι το προτεταμένο αριστερό χέρι της θεάς. Στην παρυφή της αιγίδας υπήρχαν ζωγραφισμένα ελισσόμενα φίδια, όπως στην αιγίδα της Αθηνάς του αετώματος Μ. Ακρ. 631. Οι πτυχές του ιματίου, των οποίων η απόληξη κρέμεται κατακόρυφα κάτω από την αιγίδα, είναι επιμελημένα αναδιπλωμένες. Ο αριστερός μηρός είναι λοξά ανασηκωμένος και καλύπτεται από επίπεδες καμπύλες πτυχές. Το αριστερό πέλμα της Αθηνάς, πλασμένο με δύναμη και λεπτομέρεια, πατά ολόκληρο πάνω στην πλίνθο. Η υποδήλωση της παρυφής του ρούχου δεν διακρίνεται. Πάνω όμως από τον αστράγαλο σώζονται επιπόλαιες χαράξεις, που υποδηλώνουν αναμφίβολα πτυχές, ενώ αριστερότερα, πίσω από το πόδι του γίγαντα, το ένδυμα αποδίδεται μόνο με χαράξεις και η κατώτατη παρυφή του ήταν, ίσως, ζωγραφισμένη. Το δεξί πόδι της θεάς λείπει τελείως.

Στην κοιλιά του γίγαντα η επιφάνεια είναι στο μεγαλύτερο μέρος της αποκρουσμένη, ενώ από το δεξιό καρπό του σώζεται μόνο το περίγραμμα. Η ακριβής θέση και κίνηση του δεξιού του βραχίονα αποκαθίστανται με βάση το σωζόμενο τμήμα του αγκώνα του μπροστά από το σώμα της Αθηνάς. Ο

5. Από τον Schrader, AMA, σ. 302, το μάρμαρο χαρακτηρίσθηκε "Weisslich-Grau, in Schichten splitternd, wohl mittelmässiger pentelischer". Η Mitropoulou, ό.π., το χαρακτηρίζει "«Pentelic marble, slightly brown". Πρόκειται για το ίδιο μάρμαρο από το οποίο έχει φιλοτεχνηθεί η κεφαλή της Γοργούς (Μ. Ακρ. 701), οι πάνθηρες από τη ζωφόρο του Εκατομπέδου (Μ. Ακρ. 552 και 554), οι ακόσμητες μετόπες του Εκατομπέδου, η κεφαλή ζώου (Μ. Ακρ. 122) και το άγαλμα του Μοσχοφόρου (Μ. Ακρ. 624). Σήμερα θεωρείται βέβαιο ότι πρόκειται για υμήττειο μάρμαρο.

6. Schrader, AMA, σ. 302: "Im Museum nicht richtig aufgestellt". Πρβλ. Payne - Joung, ό.π.: "The pieces have not been mounted in the right relation – the two lower fragments should be farther apart and lower down".

βραχίονας ήταν λυγισμένος στον αγκώνα, καθώς κρατούσε κατακόρυφα το ξίφος, του οποίου η αιχμή κατέληγε στην πλίνθο του αναγλύφου. Τα δάκτυλα του δεξιού χεριού, που κρατούν τη λαβή του ξίφους, είναι λεπτά και μακριά και η επεξεργασία τους εξαιρετικά φροντισμένη. Ο δείκτης είναι τεντωμένος στον κάμπο του αναγλύφου, ενώ τα υπόλοιπα δάκτυλα πιάνουν τη λαβή του ξίφους, το περίγραμμα του οποίου διαγράφεται με σαφήνεια. Οι μυώνες της κοιλιάς αποδίδονται με σφιχτές επίπεδες επιφάνειες, ενώ το πάνω μέρος του κορμού είναι ακρωτηριασμένο. Απολεπισμένο είναι και το μεγαλύτερο μέρος της αρχικής επιφάνειας του αριστερού βραχίονα, ο οποίος είναι έντονα λυγισμένος και στηρίζεται στη λαβή της ασπίδας. Στην όρθια ασπίδα εξάλλου φαίνεται πως στηριζόταν και το πάνω μέρος το κορμού του γίγαντα. Πάνω από την πλίνθο σώζεται ένα τμήμα μόνο της έξεργης άντυγος της ασπίδας, ενώ το υπόλοιπο προς τα αριστερά τμήμα της κρύβεται από το έντονα λυγισμένο αριστερό σκέλος του γίγαντα, που ακουμπά με το γόνατο στην πλίνθο. Από το τεντωμένο δεξί σκέλος του σώζεται μόνον η κνήμη αποδοσμένη κατενώπιον.

Σύμφωνα με τα ίχνη των χρωμάτων, που σώζονταν παλιότερα πολύ καλύτερα, όπως προκύπτει από την περιγραφή του Schrader, το κράνος ήταν ίσως πράσινο, το λοφίο με κόκκινες και καφέ (καστανές) ταινίες ζωγραφισμένο. Ο κάμπος του αναγλύφου ήταν βαθυκύανος. Το ιμάτιο της Αθηνάς φαίνεται ότι ήταν κόκκινο, ενώ το σώμα του γίγαντα ερυθρόφαιο. Κόκκινο ήταν ακόμα το εσωτερικό της ασπίδας, όπως επίσης η πλίνθος στην κάτω απόληξη του αναγλύφου. Η λαβή της ασπίδας ήταν βαθυκύανη.

Παρά την ισχυρή καταστροφή που έχει υποστεί το ανάγλυφο, η παράσταση μπορεί με βεβαιότητα να συμπληρωθεί με βάση κυρίως το θραύσμα μιας κύλικας στην Ελευσίνα, που φέρει την ίδια παράσταση[7]. Οι συγκρίσεις έδειξαν πράγματι ότι η κλίση του κεφαλιού του γίγαντα προς τα κάτω, όπως παρατηρείται στην κύλικα της Ελευσίνας, αποτελεί την προσφορότερη λύση και για το ανάγλυφο της Ακρόπολης. Οι αγγειογραφίες εξάλλου της ώριμης περιόδου του Ευφρονίου και του πρώιμου 5ου αι. π.Χ., όπως επισημαίνει ο Schrader[8], προσφέρουν αρκετά στοιχεία για τις λεπτομέρειες της συμπλήρωσης. Στον κρατήρα του Ανταίου[9] μπορεί να συγκριθεί η απόδοση των μυώνων του στομάχου του Ανταίου με αυτήν του γίγαντα, ενώ το δεξί χέρι του Ανταίου ανταποκρίνεται στο δεξί χέρι του γίγαντα που κρατά το ξίφος στο θραύσμα της Ακρόπολης. Με το αριστερό χέρι του γίγαντα, που εικονίζεται στο εσωτερικό της ασπίδας, μπορεί να συγκριθεί ο μεσαίος κορμός του Γηρυόνη στην κύλικα του Μονάχου[10], ενώ για την απόδοση των ποδιών του το πλησιέστερο παράλληλο είναι ο γίγαντας του αμφορέα του Λονδίνου Ε 278[11].

Η συμπλήρωση του κεφαλιού της Αθηνάς με το νέο θραύσμα κρίνεται πολύτιμη από πολλές απόψεις (Π ί ν. 2 δ). Κατά πρώτο λόγο δικαιώνεται η άποψη ότι η έρευνα, ακόμα και της αρχαϊκής πλαστικής στην Ακρόπολη, δεν πρέπει, όπως συνηθίζεται, να θεωρείται εξαντλημένη. Κατά δεύτερο, με το νέο θραύσμα συμπληρώνεται το κεφάλι της μίας από τις δύο μορφές του αναγλύφου, επιτρέποντάς μας μια πληρέστερη στυλιστική εκτίμηση και αξιολόγηση του έργου. Το ανάγλυφο της γιγαντομαχίας έχει θεωρηθεί από πολλούς ερευνητές παρόμοιο με το ανάγλυφο του κεραμέα Μ. Ακρ. 1332, σε ό,τι αφορά κυρίως στο καθαρό περίγραμμα των μορφών, ώστε μερικοί δεν δίστασαν να το προσγράψουν στον ίδιο καλλιτέχνη. Όπως όμως ο αμφορέας του Λονδίνου Ε 278, καθώς επισημαίνει ο

7. Σ. Παπασπυρίδη, ΑΔ 1924/25, σ. 16, εικ. 14. Πρβλ. Γ. Κάντα, Ελευσίς, 1980, σ. 144, εικ. 78.

8. Schrader, AMA, σ. 303.

9. A. Furtwängler - K. Reichold, Griechische Vasenmalerei I, 1900-1932, πίν. 92. E. Pfuhl, Malerei und Zeichnung der Griechen, 1923, εικ. 392.

10. Furtwängler - Reichold, ό.π., πίν. 22, Pfuhl, ό.π., εικ. 391.

11. Pfuhl, ό.π., εικ. 389.

Schrader[12], αντιδιαστέλλεται και διαφοροποιείται από τα αγγεία του 500 π.Χ. "durch ihre grössere Strenge..." έτσι και το ανάγλυφο Μ. Ακρ. 120 αντιδιαστέλλεται από αυτό του κεραμέα "durch eine knappere, bisweilen fast mannierierte Formgebung". Συνεπώς το ανάγλυφο του κεραμέα θα πρέπει να θεωρηθεί παλιότερο του αναγλύφου Μ. Ακρ. 120, έργο περίπου του 500 π.Χ.

Η αποκάλυψη του θραύσματος δυτικά του Ερεχθείου θα μπορούσε να αποτελέσει ίσως μια πρώτη ένδειξη για την προέλευση του αναγλύφου. Μολονότι δεν αναφέρεται ρητά ο χώρος προέλευσης των υπόλοιπων θραυσμάτων, είναι πιθανό να υποθέσουμε ότι και αυτά εντοπίσθηκαν δυτικά του Ερεχθείου. Εάν η υπόθεση αυτή για την προέλευση του αναγλύφου είναι σωστή, τότε το ανάγλυφο θα μπορούσε ίσως να σχετισθεί με τον «αρχαίο νεώ» της Αθηνάς και πιό συγκεκριμένα με την αρχιτεκτονική πλαστική του. Δεν αποκλείεται δηλαδή το μικρό ανάγλυφο της γιγαντομαχίας να προέρχεται από τον «αρχαίο νεώ» της Αθηνάς, ή από μια ευρύτερη περιοχή γύρω από αυτόν. Σε συνάρτηση με τον αρχαίο ναό της Αθηνάς, στον οποίο η γιγαντομαχία αποτελούσε το θέμα του ενός αετώματος, το μικρό αναθηματικό ανάγλυφο είναι ευκολότερα κατανοητό. Εάν η υπόθεση αυτή, ότι δηλαδή το ανάγλυφο Μ. Ακρ. 120 βρισκόταν σε κάποιου είδους συνάρτηση με τον αρχαϊκό ναό της Αθηνάς, είναι σωστή, τότε η παράστασή του θα μπορούσε ίσως να έχει κάποια ιδιαίτερη σημασία και σχέση με την αρχιτεκτονική πλαστική του αρχαίου ναού.

Το ανάγλυφο Μ. Ακρ. 120 έχει από τον προηγούμενο ήδη αιώνα συσχετισθεί με το αέτωμα της γιγαντομαχίας που κοσμούσε την ανατολική πλευρά του αρχαίου ναού. Ο Schrader[13] είχε ήδη επισημάνει όχι μόνον τον αττικό χαρακτήρα του έργου "...durch die Schlichtheit und Sicherheit der Zeichnung wie die Lebendigkeit der Darstellung", αλλά κυρίως το γεγονός ότι το ανάγλυφο αναπαριστά μια σκηνή όμοια με την κεντρική σκηνή του αετώματος. Και στις δύο περιπτώσεις η Αθηνά απλώνει το καλυμμένο με την αιγίδα αριστερό χέρι μπροστά, προφανώς για να πιάσει τον αντίπαλό της από την περικεφαλαία.

Είναι δηλαδή πολύ πιθανή η σκέψη ότι το ανάγλυφο συμπύκνωνε στην παράστασή του το περιεχόμενο της μιας εναέτιας σύνθεσης που κοσμούσε το ναό. Η εναέτια αυτή σύνθεση δεν θα μπορούσε να είναι παρά το αέτωμα της γιγαντομαχίας, το κεντρικό θέμα του οποίου ήταν, όπως πιστεύουν οι περισσότεροι ερευνητές, η μορφή της Αθηνάς που λογχίζει κάποιο γίγαντα. Η σκέψη αυτή άλλωστε δεν είναι καινούργια, γιατί έχει ήδη υποτεθεί ότι τόσο το ανάγλυφό μας όσο και η κύλικα της Ελευσίνας έχουν επηρεασθεί από κάποιο φημισμένο πρότυπο, το οποίο σύμφωνα με τον Dickins[14] δεν ήταν άλλο από το κεντρικό τμήμα του αετώματος της γιγαντομαχίας που κοσμούσε το πεισιστράτειο Εκατόμπεδο ήδη τρεις δεκαετίες νωρίτερα.

Μια τέτοια, όμως, υπόθεση εξασθενεί τη θεωρία του Stähler[15], ο οποίος τοποθετεί στο κέντρο του αετώματος της γιγαντομαχίας τα ημίτομα των αλόγων κάποιου υποθετικού τέθριππου του Δία. Η θεωρία αυτή, παρά τις αυξημένες πιθανότητες που έχει να ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα, εφόσον τα ημίτομα των αλόγων πράγματι κατασκευαστικά παραπέμπουν σε εναέτια σύνθεση κατά το δελφικό παράλληλο, πολύ δύσκολα θα μπορούσε να ισχύει για το αέτωμα της γιγαντομαχίας, από το οποίο δεν είναι συμπτωματικό ότι έχει διασωθεί το μεγαλύτερο υλικό. Δεν αποκλείεται όμως το τέθριππο να αποτελούσε το κεντρικό θέμα του άλλου αετώματος, αυτού με τα λιοντάρια που κατασπαράσσουν ταύρο, όπως φιλικά μου ανακοίνωσε η E. Harisson. Μια τέτοια σκέψη φαίνεται πολύ πιθανή, γιατί έτσι θα γέμιζε ακόμα περισσότερο ο μεγάλος κενός χώρος του αετώματος των λιοντα-

12. Schrader, AMA, σ. 304.
13. H. Schrader, AM 22 (1897), σ. 107.
14. Dickins, ό.π. (υποσημ. 3).
15. K. Stähler, Festschrift Hans Erich Stier, 1972, σ. 88 κ.ε. Πρβλ. ο ίδιος, Boreas 1 (1978), σ. 28 κ.ε.

ριών. Το πρόβλημα όμως αυτό θα ήταν πρόωρο να διερευνηθεί, αν δεν προηγηθεί μια συνολική και διεξοδική διαπραγμάτευση των θραυσμάτων των δύο αετωμάτων.

Ο αρχιτεκτονικός τύπος του αναγλύφου δεν μπορεί να προσδιορισθεί με σαφήνεια. Το ανάγλυφο δεν σώζει καμία πλαισίωση στα πλάγια, ενώ πάνω απολήγει χωρίς επίστεψη και κάτω καταλήγει σε πλατιά πλίνθο, πάνω στην οποία πατούν οι μορφές. Το αρχικό πλάτος του, συνεπώς, παραμένει άγνωστο και μαζί με αυτό ανοιχτή η ερώτηση κατά πόσον η μορφή της Αθηνάς και του γίγαντα ήταν οι μοναδικές του αναγλύφου. Η μορφή πάντως του αναγλύφου αποκλείει την περίπτωση να πρόκειται για μετόπη. Αυτό το αποκλείει άλλωστε και το εξαιρετικά πρόστυπο ανάγλυφο, οι μικρές διαστάσεις και η έλλειψη άλλων παραδειγμάτων. Αλλά και η περίπτωση να εικονιζόταν μια πολυπρόσωπη σύνθεση στο ανάγλυφο πρέπει επίσης να αποκλεισθεί, γιατί το μικρό πάχος του αναγλύφου δεν μπορεί να συνηγορήσει για κάτι τέτοιο. Παρά το γεγονός λοιπόν ότι η έλλειψη επίστεψης είναι ασυνήθιστη για αναθηματικά ανάγλυφα αυτής της εποχής, θα πρέπει, μέχρι να προκύψουν πιθανώς νέα στοιχεία, να θεωρήσουμε το ανάγλυφο μάλλον αναθηματικό.

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΜΑΝΤΗΣ

Summary

A CONTRIBUTION TO THE RESTORATION OF THE RELIEF ACROPOLIS MUSEUM 120

The subject of this article is the partial restoration of the Late Archaic relief M. Ακρ. 120, depicting a Gigantomachy, by the addition of a new fragment discovered in May 1987 in a stone-pile west of the Erechtheum. The new fragment is a decisive addition to the head of Athena and gives us evidence for the outline of her face and the front part of the helmet and termination of the crest.

On the occasion of this presentation of the new fragment, some more general thoughts are expressed about the iconography of the relief, its provenance, its architectural type and also its possible relation to the marble pediment of the ancient temple of Athena.

ALEXANDROS MANTIS

ΘΕΑΤΡΙΚΑ ΠΡΟΣΩΠΕΙΑ ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ*

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Η εργασία της Σοφίας Ζουμπάκη αποτελεί την πρώτη προσπάθεια παρουσίασης, σε μορφή καταλόγου με σχόλια, ομάδων με ομοειδή λίθινα αντικείμενα, που οπωσδήποτε δεν ανήκουν στα έργα της μεγάλης πλαστικής, αλλά αποτελούν και αυτά παραδείγματα της συνεχούς δημιουργικής εξέλιξης της ελληνικής τέχνης και απηχούν τις τεχνοτροπικές μεταλλαγές και αναζητήσεις της.

Θεωρήθηκε ότι η παρουσίαση του περιεχομένου, κυρίως των αποθηκών των γλυπτών, του Εθνικού Μουσείου σε μορφή καταλόγων θα αποτελέσει γόνιμο ερέθισμα για τους εξειδικευμένους μελετητές, δίνοντάς τους την ευκαιρία να γνωρίσουν ένα ενμέρει άγνωστο υλικό και να το επεξεργαστούν ανάλογα. Από την άλλη πλευρά, είναι μια καλή ευκαιρία για άσκηση και προβληματισμό των νέων επιστημόνων. Ελπίζεται, ότι σύντομα θα ακολουθήσουν και άλλοι ανάλογοι κατάλογοι.

Τα προσωπεία, όπως συνάγεται απ' όσες ενδείξεις και έμμεσες πληροφορίες διαθέτουμε, συγκαταλέγονται ανάμεσα στις πρώτες ομάδες των γλυπτών που άρχισαν να συσσωρεύονται στη δυτική πλευρά του Εθνικού Μουσείου από το 1874 έως το 1881. Αρχικά φυλάσσονταν στο Θησείο, στο Ωρολόγιο του Κυρρήστου, στη «στοά» του Αδριανού· άλλωστε όλα είχαν περισυλλεχθεί από τους περί την Ακρόπολη χώρους και από την περιοχή του Διπύλου.

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΡΩΜΙΟΠΟΥΛΟΥ
Έφορος της Συλλογής Γλυπτών

* Η πραγματοποίηση της εργασίας αυτής θα ήταν αδύνατη χωρίς την άδεια μελέτης του υλικού από τη Διευθύντρια της Συλλογής Γλυπτών του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, κ. Αικ. Ρωμιοπούλου, και χωρίς τη σταθερή συμπαράστασή της, τις πολύτιμες συμβουλές και υποδείξεις της και την παροχή κάθε δυνατής πρακτικής διευκόλυνσης. Για όλα αυτά της εκφράζω θερμότατες ευχαριστίες. Πρωταρχικής σημασίας υπήρξαν οι ουσιαστικές παρατηρήσεις του N. Himmelmann, ο οποίος πρόθυμα έθεσε στη διάθεσή μου εκτός από την πολυετή του πείρα στη μελέτη των θεατρικών προσωπείων και αδημοσίευτα κείμενά του. Η άδεια έρευνας στις αποθήκες της Γ' Εφορείας Αρχαιοτήτων από την Έφορο Αρχαιοτήτων κ. Χ. Καράγιωργα, καθώς και στις αποθήκες της Α' Εφορείας από τις Δρ. Α.-Ι. Τριάντη και Δρ. Α. Χωρέμη, τις οποίες και ευχαριστώ ιδιαίτερα, βοήθησε σε συγκρίσεις του υλικού και στον εντοπισμό παραλλήλων. Την Δρ. Λ. Μενδώνη ευχαριστώ για την ακούραστη, πολύπτυχη βοήθειά της. Οι κ.κ. Φ. Διαμαντόπουλος και Π. Καίσαρ, συντηρητές της Συλλογής Γλυπτών, μου παρείχαν πολύτιμες τεχνικές πληροφορίες. Οι φωτογραφίες αφείλονται στον φωτογράφο του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου κ. Δ. Γιαλούρη.

Οι σωζόμενες σε λίθο αποδόσεις θεατρικών προσωπείων αποτελούν είτε τμήμα του γλυπτού διακόσμου κάποιου κτιρίου (θεάτρου, ωδείου, γυμνασίου κτλ.), είτε διακόσμηση ή επίστεψη ταφικών μνημείων, είτε απλά αναθήματα νικητών σε θεατρικούς αγώνες.

Οι νικητές θεατρικών αγώνων δεν βαρύνονταν με την υποχρέωση να προσφέρουν κάποιο ανάθημα σε ανάμνηση της νίκης τους, όπως υποχρεώνονταν οι χορηγοί του διθυράμβου ν' αναθέσουν τον τρίποδα που λάμβαναν ως έπαθλο από την πολιτεία. Ωστόσο σπάνια θα έχανε κάποιος την ευκαιρία να διαιωνίσει μια τέτοια εξαιρετικά τιμητική νίκη. Αυτό βεβαιώνεται εύγλωττα από τα σωζόμενα αναθήματα και τις συνοδευτικές επιγραφές. Εξάλλου οι φιλολογικές και οι επιγραφικές πηγές μαρτυρούν την ποικιλία των αναθημάτων[1]· ένα δείγμα λαμβάνει κανείς διατρέχοντας τις επιγραφές του IGII/III 3.1, αριθ. 3090 κ.ε.

Τα προσωπεία, πρωτεύον και χαρακτηριστικό εξάρτημα της θεατρικής σκευής, δεν σπάνιζαν ως αναθήματα—ως ανεξάρτητες αποδόσεις σε λίθο, ως αντικείμενα φερόμενα από αγάλματα[2], ως ανάγλυφα, ή ως τμήματα αναγλύφων παραστάσεων.

Ο Πλούταρχος αναφέρει ανάμεσα στα συνήθη αναθήματα για θεατρικές νίκες και τα προσωπεία: *...ἔνθεν μὲν δὴ προσίτωσαν ὑπ' αὐλοῖς καὶ λύραις ποιηταὶ λέγοντες καὶ ᾄδοντες... καὶ σκευὰς καὶ προσωπεῖα καὶ βωμοὺς καὶ μηχανὰς ἀπὸ σκηνῆς περιάκτους καὶ τρίποδας ἐπινικίους κομίζοντες*[3].

Το έθιμο ανάθεσης προσωπείων, τουλάχιστον στην Αθήνα, συμπεραίνεται εξάλλου από χωρίο του έργου Γέρας του Αριστοφάνη[4], όπου στο ερώτημα: *τίς ἂν φράσειε ποῦ' στι τὸ Διονύσιον*, δίνεται η απάντηση: *ὅπου τὰ μορμολυκεῖα προσκρεμάννυται*. Ως *μορμολυκεῖα*, δηλαδή προσωπεία (Liddell-Scott., λ. μορμολύκειον), θα πρέπει να εννοηθούν αναθηματικά προσωπεία, λίθινα ή πήλινα. Το ότι η συνήθεια ανάθεσης προσωπείων δεν περιοριζόταν μόνο στην Αθήνα μαρτυρεί επιγραφή από την Τέω[5], σύμφωνα με την οποία αγωνοθέτης αναθέτει *τὰ πρόσωπα καὶ τοὺς στεφάνους*. Ίσως εδώ πρέπει ν' αναζητηθούν οι ρίζες των αναγλύφων αλεξανδρινής και ρωμαϊκής εποχής που απεικονίζουν σειρές προσωπείων[6]. Προσωπεία μπορούσαν να κοσμούν και χώρους όχι άμεσα συν-

1. Συνηθισμένη ήταν η ανάθεση της ίδιας της εικόνας του Διονύσου ή κάποιων δαιμονικών όντων της συνοδείας του ή των παραστάσεων του θεού με λατρευτές (πρβλ. E. Maas, Attisches Schauspielrelief aus Cagliari, JdI 1896, σ. 102 κ.ε.)· αρκεί να θυμηθούμε το σύμπλεγμα Διονύσου, Έρωτος και Σατύρου που αναφέρει ο Παυσανίας (Αττικά I. 20, 2) σε ναό της οδού Τριπόδων. Ο Πλούταρχος (Θεμιστοκλής 5), αναφέρει ότι όταν ο Θεμιστοκλής νίκησε *χορηγῶν τραγωδοῖς*, ανέθεσε πίνακα της νίκης του, ενώ για αναθηματικό πίνακα του Θρασίππου μιλά ο Αριστοτέλης (Πολιτεία VIII, 6=1341a)· ως πίνακες πρέπει να εννοήσουμε πίνακες ζωγραφικής ή ανάγλυφα, βλ. Liddell-Scott (λ. πίναξ). Ανάθεση της θεατρικής σκευής αναφέρει ο Λυσίας στον 21ο λόγο του (Απολογία δωροδοκίας απαράσημος, 4) και ανάθεση ξύλινης ταινίας από χορηγό τραγωδίας ο Θεόφραστος (Χαρακτήρες 22). Άγαλμα και βωμό αναθέτουν τρεις συγχορηγοί, προφανώς πατέρας και δύο γιοι, σύμφωνα με επιγραφή από την Αθήνα (IG II/III 3.1, αριθ. 3096). Όπως οι χορηγοί του διθυράμβου, έτσι κι οι νικητές σκηνικών αγώνων ήταν δυνατό να κτίσουν μικρά κτίρια που θα δέχονταν το ανάθημά τους. Σώζεται τμήμα του επιστυλίου τέτοιου κτιρίου που ανήγειρε κάποιος αγωνοθέτης Ξενοκλής σε ανάμνηση της νίκης του το 307/6 π.Χ. (IG II/III 3.1, αριθ. 3073), ενώ άλλο ενεπίγραφο τμήμα επιστυλίου από την Ικαρία της Αττικής μαρτυρεί: *Αἰνίας Ξάνθιππος νικήσαντες ἀνέθεσαν* (IG II/III 3.1, αριθ. 3098).

2. Ο E. Reisch, Griechische Weihgeschenke, Wien-Prag-Leipzig 1890, σ. 116 κ.ε. αναφέρει ότι διάφορα προσωπεία σε αθηναϊκά μουσεία, των οποίων η προέλευση δεν είναι ακριβώς γνωστή, πρέπει να ανήκαν σε τέτοιου είδους αγάλματα.

3. Πλούταρχος 348 E.

4. Th. Cook, CAF, Lipsiae 1980, σ. 423, απόσπασμα 131.

5. Ph. Le Bas - W. H. Waddington, Inscriptions grecques et latines recueillés en Asie Mineure, Hildesheim 1972, αριθ. 92.

6. Π.χ. η ζωφόρος με τραγικές και κωμικές μάσκες από το γυμνάσιο της Περγάμου, βλ. W. Altmann, AM 29 (1904), σ. 179 κ.ε.

δεδεμένους με το θέατρο, όπως γυμνάσια[7] ή ταφικά μνημεία[8].

Για τα περισσότερα από τα γλυπτά που παρουσιάζονται εδώ δεν έχει σωθεί καμία πληροφορία σχετικά με τον τόπο εύρεσής τους. Με εξαίρεση ενός μόνο προσωπείου, του αριθ. κατ. 47 (το οποίο δεν εντάσσεται πλήρως στην ομάδα των θεατρικών προσωπείων, αλλά μάλλον αποτελεί απλή ανάγλυφη κεφαλή Σειληνού) από την Ερέτρια, όλα τα άλλα – γνωστής προέλευσης – προσωπεία βρέθηκαν στην Αθήνα.

Ένα από αυτά τα προσωπεία (αριθ. κατ. 10) βρέθηκε στον αρχαίο αττικό δήμο της Ικαρίας, ενώ πιθανολογείται και η εύρεση του αριθ. κατ. 32 στην ίδια περιοχή. Εκτός από το αριθ. κατ. 12, για το οποίο στο αρχείο του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου υπάρχει μόνο η πληροφορία ότι βρέθηκε στην Αθήνα, χωρίς περαιτέρω στοιχεία, και το αριθ. κατ. 39, που προέρχεται από ανασκαφή στην Ιερά Οδό, όχι σε μεγάλη απόσταση από τα τείχη των Αθηνών, όλα τα υπόλοιπα προσωπεία προέρχονται από την εντός των τειχών περιοχή. Το αριθ. κατ. 48 λατρευτικό προσωπείο του Διονύσου βρέθηκε ανάμεσα στον Άρειο Πάγο και την Πνύκα, το αριθ. κατ. 21 στο Δίπυλο, ενώ εννέα βρέθηκαν στην περιοχή δυτικά της στοάς του Αττάλου και στο χώρο του διονυσιακού θεάτρου και του ωδείου του Περικλή.

Κατά το ευρετήριο του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, μέσα στη στοά του Αττάλου βρέθηκε το ημίεργο προσωπείο αριθ. κατ. 31. Μία πολυσυζητημένη ομάδα πέντε προσωπείων (αριθ. κατ. 1, 17, 18, 19 και 20) προέρχεται από το χώρο δυτικά της στοάς, εκεί όπου τοποθετείται το θέατρο του Αγρίππα, με το διάκοσμο του οποίου τα συνδέει η Καρούζου[9]. Επηρεασμένη προφανώς από το χώρο εύρεσής τους τα χρονολογεί όλα στον 1ο αι. π.Χ., εποχή ανέγερσης του θεάτρου. Προσεκτικότερη μελέτη των γλυπτών οδηγεί, όμως, σε πολύ πρωιμότερη χρονολόγηση (βλ. σχόλια στους αριθ. κατ. 1, 17-20).

Τα δύο κοίλα προσωπεία αριθ. κατ. 41 και 42 προέρχονται από τις ανασκαφές του ωδείου του Περικλή. Βέβαιη είναι η προέλευση από το θέατρο του Διονύσου των αριθ. κατ. 11 και 23, ενώ η Καρούζου[10] πιστεύει πως και το αριθ. κατ. 9 μεταφέρθηκε από τον ίδιο χώρο στο μικρό κτίσμα κοντά στην είσοδο της Ακρόπολης, το οποίο αναφέρει ο Σβορώνος[11].

Η παρούσα εργασία αποσκοπεί μόνο στην παρουσίαση των λίθινων προσωπείων του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου. Ωστόσο το ίδιο το υλικό θέτει κάποια ερωτήματα και προβληματισμούς, που κυρίως αφορούν τα γλυπτά, τα οποία σίγουρα προέρχονται από την Αθήνα και παρέχουν τη δυνατότητα κατάταξής τους με μεγαλύτερη πιθανότητα σε κάποια σύνολα. Με τον εντοπισμό ορισμένων τέτοιων ομάδων, όμοιων μεταξύ τους προσωπείων, έγινε δυνατό ν' ανιχνευθεί η προέλευση κάποιων, για την εύρεση των οποίων δεν υπήρχε καμιά πληροφορία στο αρχείο του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, καθώς και η πιθανή αναγνώρισή των ως προϊόντων αντίστοιχων αθηναϊκών εργαστηρίων πλαστικής. Ανάμεσα στα εδώ συγκεντρωμένα γλυπτά ξεχωρίζουν κυρίως τρία σύνολα, που αποδίδονται σε τρία αντίστοιχα εργαστήρια γλυπτικής των Αθηνών.

Μία τέτοια ομάδα φαίνεται να αποτελούν τα προσωπεία αριθ. κατ. 1-7. Οι ομοιότητες μεταξύ τους είναι προφανείς. Αν και η καλλιγραφική απόδοση των χαρακτηριστικών κάποιων από αυτά

7. Πρβλ. και πάλι τη ζωφόρο των προσωπείων στο γυμνάσιο της Περγάμου.

8. Πρβλ. Espérandieu, I, σ. 87 αριθ. 109, σ. 92 αριθ. 114, σ. 219 αριθ. 287-288, σ. 276 αριθ. 396-398, σ. 350 αριθ. 544 και Espérandieu, II, σ. 280 αριθ. 1358 κ.ά.

9. Καρούζου, σ. 185.

10. S. Karusu, Bemalte attische Weihreliefs, Studies in Classical Art and Archaeology. A Tribute to P. Heinrich von Blanckenhagen (εκδ. Günther Kopcke - Mary Moore), New York 1979, σ. 111-116.

11. Svoronos, III, αριθ. 385, σ. 648 "aus dem Häuschen beim Eingang zur Akropolis (im Asklepieion)".

παραπέμπει σε υστεροελληνιστικά και ρωμαϊκά αντίγραφα, το πρότυπο του τύπου που αποδίδουν όλα μπορεί να χρονολογηθεί στο β΄ μισό του 4ου ή στις αρχές του 3ου αι. π.Χ., οπότε οριοθετείται και η δραστηριότητα του εν λόγω εργαστηρίου.

Σαφέστατα προϊόντα ενός ακόμη εργαστηρίου αποτελούν το αριθ. κατ. 17 και τα παρόμοια προσωπεία του Μουσείου Ακροπόλεως καθώς και το δημοσιευμένο στην ΑΕ 1862, πίν. 137 δ (το οποίο γνωρίζω μόνο από το εκεί παρατιθέμενο σχέδιό του). Οι διαφορές στην εργασία μεταξύ των γλυπτών αυτής της ομάδας οφείλονται πιθανότατα στα διαφορετικά χέρια τεχνιτών στο πλαίσιο του ίδιου εργαστηρίου, του οποίου η παραγωγή φαίνεται να ανάγεται στο β΄ μισό του 4ου αι. π.Χ.

Μία ακόμη ομάδα αποτελούν τα τρία προσωπεία αριθ. κατ. 12-14, εντυπωσιακά όμοια μεταξύ τους, που χρονολογούνται επίσης στο β΄ μισό του 4ου αι. π.Χ.

Φαίνεται, λοιπόν, ότι μετά τα μέσα του 4ου αι. υπάρχει στην Αθήνα μια έντονη δραστηριότητα στην παραγωγή μαρμάρινων προσωπείων, γεγονός που συμβαδίζει με μια γενικότερη άνθηση της παραγωγής θεατρικών έργων κατά τον 4ο αι. π.Χ., εποχή που ήδη θεωρούνται κλασικοί οι τρεις μεγάλοι δραματουργοί, τους ανδριάντες των οποίων στήνει ο Λυκούργος στο καινούργιο λίθινο θέατρο των Αθηνών.

Για τα υπόλοιπα προσωπεία αγνοούμε οτιδήποτε αφορά τον τόπο προέλευσής τους. Ωστόσο, δεν είναι απίθανο να προέρχονται από την Αθήνα ή την ευρύτερη περιοχή της, αφού το Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο για πολλά χρόνια συγκέντρωνε ευρήματα όλης της Αττικής. Προσωπεία κοσμούσαν άλλωστε συχνά εκτός από θέατρα και ωδεία, γυμνάσια κτλ, ενώ ο Παυσανίας μνημονεύει και το λεγόμενο τέμενος του Διονύσου[12]. Ο χώρος αυτός, που την εποχή του Παυσανία ήταν αφιερωμένος στον Διόνυσο Μελπόμενο, ήταν παλιά το γνωστό κτήμα του Πολυτίωνος, το οποίο βρίσκεται *παρὰ τὰς Κεραμεικοῦ πύλας*[13], όπου και ο Φιλόστρατος[14] τοποθετεί το τέμενος των τεχνιτών του Διονύσου[15]. Στον ίδιο χώρο κατά τους λεξικογράφους Ησύχιο και Φώτιο υπήρχε ο *μελιτέων οἶκος*, όπου *ἔμελπον* οι τραγωδοί. Ωστόσο, δεν επρόκειτο — όπως φαίνεται — για απλό εντευκτήριο που φιλοξενούσε τους διονυσιακούς τεχνίτες, αλλά για τέμενος, όπου λάμβαναν χώρα και θυσίες. Ίσως από το χώρο αυτό να προέρχεται το αριθ. κατ. 21 προσωπείο, το οποίο βρέθηκε σε ανασκαφές στην περιοχή του Κεραμεικού. Τάφοι υποκριτών, όπως του Θεοδώρου (Αττικά Ι, 37, 3), θα μπορούσαν επίσης να διακοσμούνται με θεατρικά προσωπεία.

Η ταύτιση των λίθινων προσωπείων με συγκεκριμένους θεατρικούς ρόλους είναι εξαιρετικά δύσκολη· μπορεί να γίνει μόνο σε σύγκριση με παραστάσεις θεατρικών έργων στην αγγειογραφία, όπου τα πρόσωπα συνοδεύονται από επιγραφές. Λόγω των φθαρτών υλικών από τα οποία κατασκευάζονταν τα προσωπεία, δηλαδή κατεξοχήν λινό ύφασμα, ξύλο ή φελλό, δεν σώζεται φυσικά κανένα πρωτότυπο. Πέρα, λοιπόν, από τις αποδόσεις τους σε λίθο ή σε πηλό και τις απεικονίσεις τους στην αγγειογραφία, η σημαντικότερη και διεξοδικότερη πηγή πληροφοριών για τη σκηνική παρουσίαση των διαφόρων ηρώων, που ζωντάνευε η τραγωδία και διακωμωδούσε η κωμωδία, είναι ο αναλυτικός περιγραφικός κατάλογος των τύπων της τραγωδίας και της κωμωδίας του έλληνα

12. Παυσανίας, Αττικά Ι, 2, 5. Επίσης, Αθήναιος 5, 212.

13. Το χώρο αυτό ταυτίζει ο Α. Κεραμόπουλλος, Το Βουλευτήριον των τεχνιτών εν Αθήναις, ΑΔ 11 (1927-1928), σ. 111-122, με το βουλευτήριο των τεχνιτών του Διονύσου. Για τις άλλες απόψεις σχετικά με την ταύτιση του χώρου, βλ. Ν. Παπαχατζής, Παυσανίου Ελλάδος περιήγησις, Αθήνα 1974, σ. 159, σημ. 1.

14. Φιλόστρατος. Βίοι σοφιστών 5, 4, 8.

15. Για τους τεχνίτες του Διονύσου βλ. Ι. Ε. Στεφανής, Διονυσιακοί τεχνίται. Συμβολές στην προσωπογραφία του θεάτρου και της μουσικής των αρχαίων Ελλήνων, Ηράκλειο 1988.

λογίου του 2ου αι. μ.Χ., Ιουλίου Πολυδεύκη[16], που απαριθμεί 72 συνολικά προσωπεία: 28 τραγικά, 4 σατυρικά και 44 της Νέας Κωμωδίας και περιλαμβάνει πλούσιες λεπτομέρειες σχετικά με τις ενδυμασίες, τις κομμώσεις, τις εκφράσεις, τα χρώματα και τα χαρακτηριστικά που προδίδουν το ήθος κάθε τύπου. Βέβαια, σε καμιά περίπτωση δεν μπορούμε να δεχτούμε ότι αυτό το κείμενο περιγράφει τη θεατρική πρακτική του 5ου αι. π.Χ. Θεωρείται όμως βέβαιο από τους περισσότερους μελετητές ότι ο Πολυδεύκης άντλησε τις πληροφορίες του από άγνωστα σήμερα συγγράμματα της ελληνιστικής εποχής, πιθανότατα του Αριστοφάνη Βυζάντιου ή τη Θεατρική ιστορία του Iuba II του Μαυριτανού τον 1ο αι. π.Χ.-1ο αι. μ.Χ.

Για να μπορέσει ο δραματουργός να συνδέσει υποκριτές και θεατές επιβάλλονταν κάποιες συμβάσεις, κάποια στερεότυπα εκφραστικά μέσα που παρείχαν στους θεατές τις βασικές πληροφορίες για το έργο και τους χαρακτήρες. Αυτή η πρώτη διαγραφή των χαρακτήρων γινόταν με τα προσωπεία, που αν και αμετάβλητα, επομένως ανίκανα να αποδώσουν διακυμάνσεις στις εκφράσεις του προσώπου, εντούτοις βοηθούν το θεατή στην κατανόηση του χαρακτήρα, αφού ούτως ή άλλως τέτοιου είδους αλλαγές στην έκφραση δεν θα ήταν ορατές στο θεατή λόγω της απόστασης από τον υποκριτή. Έτσι αναπτύσσονταν συμβάσεις άμεσα καταληπτές από το κοινό: οι γυναίκες έχουν λευκή επιδερμίδα, οι άνδρες σκουρότερη· οι γέροι είναι γενειοφόροι, οι νέοι αγένειοι· οι εταίρες φορούν πολλά κοσμήματα και ταινίες. Με τυποποιημένα μέσα εκφράζονται και συναισθηματικές καταστάσεις: η οργή δηλώνεται με τα ανασηκωμένα φρύδια, η λύπη με τα πεσμένα· αλλά η υπερβολική ανύψωση των φρυδιών ταιριάζει στην αυθάδεια των δούλων και των παρασίτων: *ἀνατέταται κακοηθέστερον τὰς ὀφρῦς*[17] αντίθετα, περίσκεψη και τιμιότητα δηλώνουν οι ρυτίδες του μετώπου.

Φυσικά, παρά τις γενικές αυτές συμβάσεις – που λίγο ως πολύ απηχούν μια εποχή σύγχρονη του Πολυδεύκη – η εξέλιξη των προσωπείων ως εξαρτημάτων της θεατρικής σκευής παρακολουθεί τις γενικότερες εξελίξεις της γλυπτικής, πράγμα φανερό στις λίθινες αποδόσεις προσωπείων[18].

Στον κατάλογο που ακολουθεί τα γλυπτά παρουσιάζονται κατανεμημένα σε ομάδες είτε προερχόμενες από το ίδιο εργαστήριο, όπου αυτό είναι δυνατό να αναγνωριστεί, είτε κατά τυπολογικά ή χρονολογικά σύνολα. Ταυτόχρονα επιχειρείται η κατά το μάλλον ή ήττον διατήρηση της χρονολογικής τους σειράς. Συγκεκριμένα μία ομάδα αποτελούν οι αριθ. κατ. 1-7, ενώ το αριθ. κατ. 8 προσωπείο ανήκει στο ίδιο τυπολογικό σύνολο με τα προηγούμενα, όχι όμως και στην ίδια εποχή. Ακολουθούν δύο ανάγλυφα του τέλους του 4ου-αρχές του 3ου αι. π.Χ. (αριθ. κατ. 9-10), ενώ το ανάγλυφο αριθ. κατ. 11 κατατάσσεται, λόγω τεχνοτροπικής ομοιότητας, μαζί με τα σύγχρονά του προσωπεία αριθ. κατ. 12-14, τα οποία προέρχονται από το ίδιο εργαστήριο. Τα αριθ. κατ. 15-17, αν και δεν είναι τυπολογικά όμοια, χρονολογούνται όλα την ίδια εποχή (τέλος 4ου αι. π.Χ.) και παρουσιάζουν ομοιότητες στην απόδοση των λεπτομερειών τους. Τα κωμικά προσωπεία αριθ. κατ. 18-28 παρουσιάζονται ως μία ενότητα σε χρονολογική κατάταξη. Στη συνέχεια παρατίθενται τρία προσωπεία γερόντων (αριθ. κατ. 29-31) και τα σύγχρονα μεταξύ τους προσωπεία αριθ. κατ. 32-35, 36-37, 38-43. Το αριθ. κατ. 44, το οποίο απεικονίζει προσωπείο Σειληνού, παρουσιάζεται πριν από τα τέσσερα τελευταία γλυπτά, τα οποία διαφοροποιούνται από τα υπόλοιπα εφόσον δεν αποτελούν θεατρικά προσωπεία τύπων της τραγωδίας και της κωμωδίας. Πρόκειται για δύο μορφές με χαρακτηριστικά Διονύσου (αριθ. κατ. 45-46), ένα αρχιτεκτονικό γλυπτό με μία ανάγλυφη κεφαλή Σειληνού (αριθ. κατ. 47) και ένα θραύσμα προερχόμενο κατά πάσα πιθανότητα από μικρό λατρευτικό προσωπείο του Διονύσου.

16. E. Bethe, Lexicographi Graeci, IX, Pollucis Onomasticon, Fasc. I, lib. I-V, Lipsiae 1900.

17. FGrH III, αριθ. 275, F 15-19.

18. Σ. Καρούζου - Χ. Καρούζος, Ανθολόγημα των θησαυρών του Εθνικού Μουσείου, Αθήνα 1981, σ. 94.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ

1. Αριθ. ευρ. 1753 (Πίν. 3 α)
Ανδρικό προσωπείο
Υλικό: πεντελικό μάρμαρο
Διαστάσεις: ύψ. 0,30, πλ. 0,24, πάχ. 0,27 μ.
Προέλευση: Αθήνα, δυτικά της στοάς του Αττάλου (1898)
Β' μισό 4ου αι. π.Χ.

Σχεδόν ακέραιο προσωπείο μεσήλικα συμπληρωμένο με γύψο στο κάτω δεξί τμήμα του. Φέρει αρκετές μικροαποκρούσεις και απολεπίσεις. Το πάνω και πίσω μέρος του κεφαλιού είναι θραυσμένο, σώζοντας, όμως, οπή με υπολείμματα μεταλλικού συνδέσμου. Παρόμοια οπή και τόρμος (0,65 × 0,03 μ.) σώζεται και στην κεκλιμένη κάτω επιφάνεια του προσωπείου, που είναι αδρά δουλεμένη με χοντρό βελόνι. Λείανση με λεπτό ντεσιλιδάκι στη δεξιά πλευρά του πρέπει να οφείλεται σε πρόσφατη επέμβαση.

Μικροί ημισεληνοειδείς βόστρυχοι περιβάλλουν το μέτωπο, τους κροτάφους και τις παρειές καλύπτοντας τ' αυτιά, ενώ στις πλάγιες επιφάνειες του κεφαλιού τα μαλλιά αποδίδονται σε χαμηλότερο ανάγλυφο. Στο μέτωπο τρεις οριζόντιες ρυτίδες και μία μικρότερη πάνω από την άκρη κάθε φρυδιού δικαιολογούν την περιγραφή του ως furrowed forehead από την Bieber. Τα φρύδια κλίνουν προς τα κάτω στη χαρακτηριστική κατά τον Webster κίνηση των sloping brows. Τα μάτια έχουν βλέφαρα αποδοσμένα με πλαστικότητα και βολβούς λείους χωρίς δήλωση της ίριδας. Τρεις μικρές εγχάρακτες ρυτίδες στο πλάι τους καθώς και τα ελαφρά τους «σακουλιάσματα» είναι δηλωτικά της ηλικίας. Τα ζυγωματικά είναι ελαφρώς εξογκωμένα. Η άκρη της μύτης είναι σπασμένη. Το μουστάκι τοξωτό, με ίσιους μακριούς βοστρύχους, καλύπτει το πάνω χείλος· το κάτω χείλος είναι σπασμένο. Το άνοιγμα του στόματος είναι ωοειδής κοιλότητα. Η γενειάδα αποτελείται από κοντούς ημισεληνοειδείς βοστρύχους που, όπως κι εκείνοι των μαλλιών, χαρακτηρίζονται από γραμμική καλλιγραφική απόδοση.

Το προσωπείο βρέθηκε στα δυτικά της στοάς του Αττάλου, όπως μας πληροφορεί η Καρούζου, (σ. 185), μαζί με τέσσερα άλλα προσωπεία (αριθ. κατ. 17, 18, 19, 20). Κατά την Καρούζου αποδίδουν όλα τύπους της Νέας Κωμωδίας και αποτελούν ένα σύνολο εντοιχισμένο σε κάποιο κτίριο της Αγοράς. Η ίδια υποθέτει ότι θα πρέπει να συνδεθούν με το θέατρο του Αγρίππα, το οποίο πράγματι τοποθετείται στα δυτικά της στοάς του Αττάλου (βλ. Παπαχατζής, σ. 215-217 και εικ. 81-82). Επηρεασμένη προφανώς από αυτή την υπόθεση χρονολογεί και τα πέντε προσωπεία στον 1ο αι. π.Χ. Ωστόσο, μια προσεκτικότερη εξέταση των γλυπτών και η σύγκρισή τους με ασφαλώς χρονολογημένα παράλληλα οδηγεί σε άλλα συμπεράσματα. Το εδώ εξεταζόμενο προσωπείο θα πρέπει να αποσυνδεθεί από τα υπόλοιπα της ομάδας, τα οποία είναι έξεργα ανάγλυφα σε πλάκα (αν και δεν σώζονται ίχνη της πλάκας του αριθ. κατ. 19, η θραυσμένη κάτω επιφάνειά του δεν αποκλείει τη δυνατότητα να ήταν συμφυές σε πλάκα, από την οποία αποσπάσθηκε). Κάτι τέτοιο όμως αποκλείεται για το υπό συζήτηση γλυπτό, δεδομένου ότι η κάτω επιφάνειά του δεν είναι θραυσμένη, αλλά η αρχική. Αν και η εργασία του φαίνεται να έχει όντως στοιχεία υστεροελληνιστικής ή πρώιμης ρωμαϊκής εποχής, αυτά θα πρέπει ν' αποδοθούν μάλλον στον αντιγραφέα του πρωτότυπου έργου, το οποίο τοποθετείται στο β' μισό του 4ου αι. π.Χ., όπως υποδεικνύει η σύγκριση με παρόμοιους τύπους πήλινων προσωπείων της ίδιας εποχής από το Lipari, L. Bernabò-Brea, σ. 35 και ανάλογες παρατηρήσεις, Himmelmann, A4, εικ. 12. Από λάθος αναφέρει η Bieber, σ. 159, εικ. 577, το προσωπείο ως ρωμαϊκό γλυπτό της ύστερης δημοκρατικής περιόδου ευρισκόμενο στο Metropolitan Museum της Νέας Υόρκης, λάθος που επαναλαμβάνεται και από τον Webster, Tragedy and Satyr Play, σ. 99, S 24, όπου θεωρείται ιταλική εργασία του 1ου αι. μ.Χ.

Τα τμήματα προσωπείων που περιγράφονται ακολούθως (αριθ. κατ. 2-7) αποδίδουν όλα τον ίδιο τύπο. Οι ομοιότητες μεταξύ τους όπως και με το αριθ. κατ. 1, είναι αξιοσημείωτες. Σε όλα παρατηρούμε την ίδια απόδοση των βοστρύχων των μαλλιών, του αυλακωμένου από ρυτίδες μετώπου (furrowed forehead κατά την Bieber), της κίνησης των φρυδιών (sloping brows), της έκφρασης θλίψης ή περίσκεψης. Η ομοιότητα του τρόπου εκτέλεσης των τεχνοτροπικών και εικονογραφικών λεπτομερειών και το όμοιο των μεγεθών τους — σε συνδυασμό με τό κοινό υλικό κατασκευής τους — υποδεικνύει τη θεώρησή τους ως ένα σύνολο προερχόμενο από το ίδιο αθηναϊκό εργαστήριο του β' μισού του 4ου αι. π.Χ.

2. Αριθ. ευρ. 6324 (ΑΠ 748) (Πίν. 3 β)
Τμήμα ανδρικού προσωπείου
Υλικό: πεντελικό μάρμαρο
Διαστάσεις: ύψ. 0,20, πλ. 0,275, πάχ. 0,065 μ.
Προέλευση: Αθήνα (;)
Β' μισό 4ου αι. π.Χ.

Τμήμα προσωπείου μεσήλικα. Σε όλη του την επιφάνεια φέρει πολλά σπασίματα κι απολεπίσεις. Ελάχιστοι από τους βοστρύχους των μαλλιών σώζονται δίπλα στη δεξιά παρειά. Το πρόσωπο σώζεται από το μέσον των ματιών ως το μουστάκι. Εγχάρακτες ρυτίδες στα εξογκωμένα ζυγωματικά και «σακουλιάσματα» κάτω από τα μάτια δηλώνουν την ηλικία. Η μύτη είναι σπασμένη. Σώζεται τμήμα του τοξωτού μουστακιού με πολλές απολεπίσεις.

3. Αριθ. ευρ. 6329 (ΑΠ 754) (Πίν. 3 γ)
Τμήμα ανδρικού προσωπείου
Υλικό: πεντελικό μάρμαρο
Διαστάσεις: ύψ. 0,22, πλ. 0,26 μ.
Προέλευση: Αθήνα (;)
Β' μισό 4ου αι. π.Χ.

Το πάνω μισό προσωπείου σωζόμενο ως και το πάνω χείλος. Τα μαλλιά σχηματίζουν σπειροειδείς βοστρύχους πάνω από το μέτωπο και πέφτουν κυματιστά δίπλα στις παρειές. Το μέτωπο είναι ευρύ, με πολλές οριζόντιες ρυτίδες. Τα φρύδια υποδηλώνονται με ακμή και κλίνουν προς τα κάτω (sloping brows). Τα μάτια είναι μεγάλα, με βλέφαρα αποδοσμένα με πλαστικότητα, ρυτίδες στο πλάι κι ελαφρά «σακουλιάσματα». Τα ζυγωματικά είναι ελαφρώς εξογκωμένα, η μύτη σπασμένη. Σώζεται το τοξωτό μουστάκι κι η αρχή της γενειάδας, καθώς και τμήμα της στοματικής κοιλότητας.

4. Αριθ. ευρ. 6331 (ΑΠ 757) (Πίν. 3 δ)
Τμήμα ανδρικού προσωπείου
Υλικό: πεντελικό μάρμαρο
Διαστάσεις: ύψ. 0,24, πλ. 0,24, πάχ. 0,10 μ.
Προέλευση: Αθήνα (;)
Β' μισό 4ου αι. π.Χ.

Τμήμα ανδρικού προσωπείου που σώζει το πάνω μισό του προσώπου και μικρό μέρος των μαλλιών. Είναι θραυσμένο και απολεπισμένο σε πολλά σημεία. Τα μαλλιά αποδίδονται με οφιοειδείς βοστρύχους σε χαμηλό ανάγλυφο στην πάνω επιφάνεια του κεφαλιού, ενώ τμήμα της κόμης αποτελούμενο από ελικοειδείς βοστρύχους σώζεται δίπλα στο δεξιό κρόταφο. Το μέτωπο, στο βαθμό που σώζεται, φαίνεται ρυτιδωμένο και διογκωμένο πάνω από τα φρύδια. Η κίνηση των φρυδιών, ανάμε-

σα στα οποία διακρίνονται δύο μικρές κάθετες και δύο οριζόντιες ρυτίδες, είναι και πάλι η χαρακτηριστική των sloping brows. Ελαφρώς βαθουλωμένα τα μάτια περιβάλλονται από ρυτίδες και «σακουλιάσματα». Η μύτη είναι στο μεγαλύτερο μέρος της σπασμένη. Από το μουστάκι σώζεται μόνο μικρό μέρος.

5. Αριθ. ευρ. 6332 (ΑΠ 758) (Πίν. 3 ε)
Τμήμα ανδρικού προσωπείου
Υλικό: πεντελικό μάρμαρο
Διαστάσεις: ύψ. 0,23, πλ. 0,26, πάχ. 0,125 μ.
Προέλευση: Αθήνα (;)
Β' μισό 4ου αι. π.Χ.

Τμήμα ανδρικού προσωπείου θραυσμένο από το μουστάκι και κάτω καθώς και στο πίσω μέρος του κεφαλιού· αποκεκρουμένο σε πολλά σημεία. Τα μαλλιά αποδίδονται με οφιοειδείς βοστρύχους σε χαμηλό ανάγλυφο στην πάνω επιφάνεια του κεφαλιού και με σπειροειδείς βοστρύχους συμμετρικά τοποθετημένους πάνω από το μέτωπο, ενώ πέφτουν κυματιστά δίπλα στις παρειές. Το ευρύ μέτωπο αυλακώνεται από πολλές ρυτίδες, τα φρύδια κλίνουν προς τα κάτω, τα μεγάλα μάτια περιβάλλονται από μικρές ρυτίδες και «σακουλιάσματα». Η μύτη και το μουστάκι είναι αποκεκρουμένα. Στην αριστερή παρειά σώζεται η αρχή της γενειάδας.

6. Αριθ. ευρ. 6336 (ΑΠ 763) (Πίν. 4 α)
Τμήμα ανδρικού προσωπείου
Υλικό: πεντελικό μάρμαρο
Διαστάσεις: ύψ. 0,19, πλ. 0,24, πάχ. 0.135 μ.
Προέλευση: Αθήνα (;)
Β' μισό 4ου αι. π.Χ.

Το πάνω μισό ανδρικού προσωπείου σωζόμενο ως το μέσον της μύτης. Η πίσω επιφάνειά του είναι θραυσμένη. Σε χαμηλό ανάγλυφο αποδίδεται η κόμη στο πάνω μέρος του κεφαλιού, ενώ πέφτοντας κυματιστά περιβάλλει τις παρειές· σπειροειδείς βόστρυχοι πλαισιώνουν το ευρύ ρυτιδωμένο ελαφρώς διογκωμένο πάνω από τα φρύδια μέτωπο. Τα μάτια βαθουλωμένα, με βλέφαρα αποδοσμένα με πλαστικότητα, περιβάλλονται από ρυτίδες και «σακουλιάσματα». Η μύτη σώζεται περίπου ως το μέσον.

7. Αριθ. ευρ. 6339 (ΑΠ 766) (Πίν. 3 στ)
Τμήμα ανδρικού προσωπείου
Υλικό: πεντελικό μάρμαρο
Διαστάσεις: ύψ. 0,23, πλ. 0,29, πάχ. 0,19 μ.
Προέλευση: Αθήνα (;)
Β' μισό 4ου αι. π.Χ.

Το πάνω μισό ανδρικού προσωπείου σωζόμενο ως το μουστάκι. Η πίσω επιφάνεια του κεφαλιού είναι θραυσμένη, ενώ οι πλάγιες επιφάνειές του, στο βαθμό που σώζονται, φαίνονται να είναι λειασμένες με το βελόνι. Τα μαλλιά, σε χαμηλό ανάγλυφο στο πάνω μέρος του κεφαλιού, πέφτουν κυματιστά καλύπτοντας τ' αυτιά. Το μέτωπο είναι ευρύ, με βαθιές οριζόντιες ρυτίδες, ελαφρά διογκωμένο πάνω από τα ανασηκωμένα φρύδια. Τα μάτια, χωρίς δήλωση της ίριδας, περιβάλλονται από εγχάρακτες ρυτίδες και «σακουλιάσματα». Τα ζυγωματικά είναι ελαφρώς εξογκωμένα· οι πλατιές παρειές φέρουν πολλούς μικροτραυματισμούς. Ακρωτηριασμένα στο μεγαλύτερο μέρος τους είναι η μύτη και το μουστάκι.

8. Αριθ. ευρ. 4538 (ΑΠ 768) (Πίν. 4 β)
Τμήμα ανδρικού προσωπείου
Υλικό: πεντελικό μάρμαρο
Διαστάσεις: ύψ. 0,29, πλ. 0,355, πάχ. 0,11 μ.
Προέλευση: Αθήνα (;)
Μέσα 3ου αι. π.Χ.

Τμήμα ανδρικού προσωπείου σωζόμενο ως το μουστάκι. Η πίσω επιφάνειά του είναι θραυσμένη. Στην πάνω και στις πλάγιες επιφάνειες του κεφαλιού τα μαλλιά αποδίδονται γραμμικά και φέρουν ίχνη εργασίας με βελόνι. Πυκνοί σγουροί βόστρυχοι πλαισιώνουν το μέτωπο, ενώ άλλοι πέφτουν κυματιστά δίπλα στην αριστερή παρειά. Το ευρύ μέτωπο χαράσσεται από πολλές οριζόντιες ρυτίδες και χαμηλά στο κέντρο του από δύο μικρές κάθετες που σχηματίζουν V. Τα φρύδια έχουν τη χαρακτηριστική κίνηση των sloping brows κατά τον Webster. Τα μάτια είναι μεγάλα, χωρίς δήλωση της ίριδας, με σαρκώδη βλέφαρα και «σακουλιάσματα». Η μύτη είναι ακρωτηριασμένη καθώς και το τοξωτό μουστάκι με τους ευθύγραμμους βοστρύχους.

Χαρακτηριστική είναι η ομοιότητά του με πήλινο ειδώλιο υποκριτή που φέρει προσωπείο Ηρακλή από την Αγορά της Αθήνας, που ο Webster, Tragedy and Satyr Play, σ. 40, AT 13, πίν. II c, χρονολογεί γύρω στο 250 π.Χ.

9. Αριθ. ευρ. 1750 (Πίν. 4 γ)
Τμήμα μικρής πλάκας με έξι ανάγλυφα προσωπεία
Υλικό: πεντελικό μάρμαρο
Διαστάσεις: ύψ. 0,34, πλ. 0,217 μ.
Προέλευση: Αθήνα (Σβορώνος: «Από το κτίσμα κοντά στην είσοδο της Ακρόπολης, στο Ασκληπιείο»)
Τέλος 4ου αι. π.Χ.

Τμήμα της πάνω αριστερής γωνίας μικρής πλάκας που σώζει έξι ανάγλυφα προσωπεία. Το ανάγλυφο περιβάλλεται από αρχιτεκτονικά διαμορφωμένο πλαίσιο: πάνω επιστύλιο (πλ. 0,57 μ.) κι αριστερά παραστάδα ίδιου πλάτους. Σε όλη την επιφάνεια υπάρχουν πολλές αποκρούσεις κι απολεπίσεις. Τα προσωπεία είναι διατεταγμένα ανά τρία σε δύο κατακόρυφες σειρές. Το πρώτο, πάνω αριστερά, αποδίδει τύπο γενειοφόρου ανδρός με μαλλιά που σχηματίζουν στεφάνη πάνω από το μέτωπο. Δίπλα του εικονίζεται αγένειος νέος με μαλλιά που πέφτουν δίπλα στις παρειές ως το ύψος του πηγουνιού. Τα τέσσερα υπόλοιπα προσωπεία εικονίζουν τύπους νεαρών γυναικών με μαλλιά που πέφτουν κυματιστά.

Στην πίσω επιφάνεια του αναγλύφου επαναλαμβάνεται το ίδιο αρχιτεκτονικό πλαίσιο, το βάθος όμως εδώ είναι επίπεδο χωρίς καμιά ανάγλυφη παράσταση.

Μία σύντομη μνεία στο ανάγλυφο κάνει ο Σβορώνος (III, 385, σ.348, πίν. CXLI) μαζί με άλλα δεκαεννέα θραύσματα αναγλύφων "ganz unbedeutend und einer Beschreibung unwert, mit Ausnahme der N. 1750", που προέρχονται "... aus dem Häuschen beim Eingang zur Akropolis im Askleipeion:.". Δεν αποκλείεται αρχικά το ανάγλυφο να είχε ανατεθεί στο διονυσιακό θέατρο, όπως γράφει η S. Karouzou, Bemalte attische Weihreliefs, Studies in Classical Art and Archaeology. A Tribute to P. Heinrich von Blanckenhagen (εκδ. Günther Kopche and Mary E. Moore), New York 1979, σ. 111-116, πίν. XXXII-XXXIV. Στο ίδιο ανάγλυφο αναφερόμενος ο E. Reisch, Griechische Weihgeschenke, Wien-Prag-Leipzig 1890, σ. 146 πιστεύει ότι απαρτιζόταν από τουλάχιστον έξι ακόμη παρόμοια προσωπεία. Αντίθετα ο E. Maas, Attisches Schauspielerrelief aus Cagliari, JdI 1896, σ. 106, εικ. 3, πιστεύει ότι ανήκει στον τύπο του λεγόμενου ηρωικού αναγλύφου (Heroenrelief), όπως το ανάγλυφο από το Cagliari και παρόμοιο από τον Πειραιά, βλ. C. Robert, Relief in Peiraieus, AM VII (1882), σ. 389, πίν. XIV. Εδώ εικονίζεται ο Διόνυσος ξαπλωμένος σε ανάκλιντρο

και στα πόδια του γυναίκα που προσωποιεί τη μούσα της τραγωδίας, την Υπόκριση ή τη Διδασκαλία. Το ανάγλυφο είναι δυνατό να συμπληρωνόταν κι από άλλες μορφές. Παρ' όλο που η πιθανότητα μιας τέτοιας ερμηνείας δεν μπορεί ν' αποκλειστεί, υπενθυμίζουμε και περιπτώσεις αναγλύφων εξίσου μικρών διαστάσεων, που είναι αυτοτελή και όχι αποτμήματα ευρύτερων συνθέσεων· πρβλ. πήλινο πλακίδιο από την Αμφίπολη που χρονολογείται στα μέσα του 4ου αι. π.Χ. (Έργον 1958, σ. 73-74, εικ. 77· Macedonia. 4000 Years of Greek History and Civilization (εκδ. M. B. Sakellariou), Athens 1983, σ. 171, πίν. 108). Στο Tragedy and Satyrplay, σ. 34, AS 5, πίν. IIIa, ο Webster χρονολογεί το ανάγλυφο στα 375/50 π.Χ. Υστερότερη χρονολόγηση μέσα στον 4ο αι. προτείνει η Καρούζου, η οποία, έχοντας παρατηρήσει τη διαμόρφωση της πίσω επιφάνειας, πιστεύει πως πρόκειται για αμφιπρόσωπο ανάγλυφο που θα ήταν στημένο πάνω σ' έναν μικρό πεσσό για να είναι ορατές και οι δύο όψεις του. Λόγω της έλλειψης ιχνών αναγλύφου στην πίσω επιφάνεια το χαρακτηρίζει αμφιπρόσωπο και όχι αμφίγλυφο, υποστηρίζοντας πως θα έφερε ζωγραφική παράσταση στην πίσω πλευρά του.

10. Αριθ. ευρ. 4531 (Πίν. 4 δ)

Τμήμα πλάκας με τέσσερα ανάγλυφα προσωπεία

Υλικό: πεντελικό μάρμαρο

Διαστάσεις: ύψ. 0,46, πλ. 0,29, πάχ. 0, 088 μ.

Προέλευση: Αθήνα (Ευρ:«Παρεδόθη υπό του επιμελητού κ. Μαστροκώστα με την πληροφορία ότι ευρέθη εις Διόνυσον, εις κτήμα του κ. Ηλιοπούλου, την 16.7.58.»)

Τέλος 4ου-αρχές 3ου αι. π.Χ.

Το δεξιό τμήμα πλάκας που φέρει τέσσερα ανάγλυφα ανδρικά προσωπεία. Αποτελείται από δύο συγκολλημένα τεμάχια με αποκρούσεις σε πολλά σημεία τους. Στο πάνω μέρος της πλάκας ταινία (πλ. 0,04 μ.) φέρει αποσπασματικά σωζόμενη επιγραφή: *ΘΕΧΟΡΗΓΕΙ*. Πρόκειται, επομένως, σαφώς για ανάθημα κάποιου χορηγού σε ανάμνηση της νίκης του σε θεατρικούς αγώνες. Τα τέσσερα προσωπεία απεικονίζονται κατά τα τρία τέταρτα, τοποθετημένα ανά δύο σε δύο επάλληλες ζώνες. Τα δύο αριστερά δεν σώζονται ολόκληρα, αφού στην πλευρά αυτή η πλάκα είναι θραυσμένη. Το πάνω αριστερά προσωπείο αποδίδει τύπο ηλικιωμένου άνδρα με μακριά γενειάδα. Η κόμη είναι λόγω της φθοράς του λίθου δυσδιάκριτη. Μοιάζει να ορθώνεται πάνω από το μέτωπο, το οποίο, στο βαθμό που δεν έχει τριβεί, χαράσσεται από δύο βαθιές ρυτίδες σε σχήμα V. Τα φρύδια έχουν επίσης απαλειφθεί. Τα μάτια είναι μεγάλα, σχεδόν στρογγυλά, με βαριά σαρκώδη βλέφαρα και λείο βολβό χωρίς απόδοση της ίριδας. Η μύτη είναι αποκεκρουμένη, όπως και τα χείλη και το πάνω τμήμα του μουστακιού, το οποίο με τους μακρείς βοστρύχους του πέφτει πάνω στη μακριά γενειάδα που οι ίσιοι πλόκαμοί της αποδίδονται με παράλληλες εγχάρακτες γραμμές. Πολύ φθαρμένο είναι το κάτω αριστερό προσωπείο· το μέτωπο, τα φρύδια, η μύτη, τα χείλη, οι παρειές, η γενειάδα έχουν αποκρουσθεί. Τα σωζόμενα χαρακτηριστικά δείχνουν ότι πρόκειται για προσωπείο ηλικιωμένου άνδρα. Τα μάτια με τα παχιά βλέφαρά τους είναι τοποθετημένα βαθιά στις κόγχες τους , ανάμεσα στα προτεταμένα φρύδια και τα διογκωμένα και ρυτιδωμένα ζυγωματικά. Το πάνω δεξί προσωπείο, επίσης πολύ φθαρμένο, αποδίδει και πάλι τον τύπο του ηλικιωμένου άνδρα. Η κόμη και η γενειάδα είναι πυκνές και πλούσιες, μακριές με χονδρούς φλογόσχημους βοστρύχους. Το μέτωπο είναι μάλλον στενό με τρεις εγχάρακτες οριζόντιες ρυτίδες στο πάνω μέρος του. Τα φρύδια αποδίδονται ως ακμές· τα μάτια είναι μεγάλα – το αριστερό τοποθετημένο πιο πάνω από το δεξί. Τα βλέφαρα είναι παχιά, οι βολβοί σχεδόν σφαιρικοί, χωρίς δήλωση της ίριδας. Η μύτη είναι αποκεκρουμένη, όπως και τα χείλη, το μουστάκι και μεγάλο τμήμα της γενειάδας. Το κάτω δεξί προσωπείο είναι επίσης πολύ φθαρμένο με αποκεκρουμένη την κόμη, τη γενειάδα και το μεγαλύτερο μέρος της μύτης, του μετώπου, των παρειών, των χειλιών. Το μέτωπο φαίνεται να χαρασσόταν από βαθιές κυματιστές

οριζόντιες ρυτίδες. Τα φρύδια ήταν μάλλον προτεταμένα και κινημένα. Τα μάτια είναι τεράστια, σχεδόν σφαιρικά, με παχιά βλέφαρα. Η μύτη ήταν πλατιά, μάλλον σιμή.

Ίσως τα δύο προσωπεία της κάτω ζώνης ν' αποδίδουν τύπους δούλων της κωμωδίας· πρβλ. Bernabò-Brea, σ. 202, εικ. 334 (το δεξί από αυτά θα μπορούσε ν' αποδίδει Σειληνό, αν το ανάγλυφο τμήμα αριστερά του δεξιού ματιού δεν ανήκει στην κόμη, αλλά στο χαρακτηριστικό ζωώδες αυτί του Σειληνού).

11. Αριθ. ευρ. 382 (Πίν. 5 α)

Μεγάλη πλάκα με έξι ανάγλυφα προσωπεία

Υλικό: πεντελικό μάρμαρο

Διαστάσεις: μήκ. πλάκας 0,73, πλ. πλάκας 0,675, ύψ. πλάκας 0,14, ύψ. πλάκας και κεφαλιού 0,35 μ.

Προέλευση: Αθήνα, θέατρο Διονύσου

Ρωμαϊκό αντίγραφο πρωτότυπου έργου του β' μισού του 4ου αι. π.Χ.

Μεγάλη πλάκα που φέρει έξι γυναικεία προσωπεία σε εντελώς έξεργο ανάγλυφο, διατεταγμένα ανά τρία σε δύο παράλληλες οριζόντιες σειρές. Η πλάκα έχει συγκολληθεί από τρία τεμάχια. Η πρόσθια και η οπίσθια στενή πλευρά της είναι επίπεδες, δουλεμένες με ντεσιλιδάκι και φέρουν από ένα σύνδεσμο. Οι πλάγιες στενές πλευρές είναι αδρά δουλεμένες με χονδρό βελόνι και φέρουν επίσης συνδέσμους. Παρόμοιος σύνδεσμος, ορατός στην επιφάνεια θραύσης του δεξιού προσωπείου της πρώτης σειράς, ενώνει και το μικρότερο τρίτο τεμάχιο με την πλάκα. Ίσως πρόκειται για αρχαία επισκευή.

Τα έξι προσωπεία είναι όμοια, με μικροδιαφορές μόνο στη διάταξη των βοστρύχων της κόμης. Όλα είναι θραυσμένα σε διάφορα σημεία τους: το αριστερό του πίσω στίχου στο μεγαλύτερο μέρος του προσώπου και στο πάνω τμήμα των μαλλιών· το επόμενο ομοίως στο πάνω τμήμα των μαλλιών, το μέτωπο και το δεξί μάτι· το τρίτο στο πάνω μέρος του κεφαλιού, στα μαλλιά, τη μύτη και το πηγούνι· το αριστερό και το κεντρικό προσωπείο του πρώτου στίχου είναι τα καλύτερα διατηρημένα, με αποκρούσεις στο μέτωπο και στο πάνω μέρος της κόμης και μικρότερους τραυματισμούς σε άλλα σημεία του προσώπου· το δεξιό του ίδιου στίχου σώζει μόνο τμήμα της δεξιάς παρειάς και των μαλλιών που πέφτουν πλάι της. Σε όλα τα προσωπεία τα μαλλιά πέφτουν σε κυματιστούς, αποδοσμένους με πλαστικότητα βοστρύχους καλύπτοντας τ' αυτιά. Τα πρόσωπα είναι πλατιά και σαρκώδη, οι φόρμες τους μαλακές. Τα μάτια είναι μεγάλα, με παχιά βλέφαρα, χωρίς απόδοση της ίριδας. Το στόμα με τα σαρκώδη χείλη αποδίδεται σαν μια βαθιά ωοειδής κοιλότητα.

Το γλυπτό βρέθηκε το 1865 στις ανασκαφές του θεάτρου του Διονύσου, όπου βρέθηκαν κι άλλα προσωπεία. Πρωτοδημοσιεύθηκε από τον P. Pervanoglu, Bacchus und Sonstiges aus Athen, AZ 1866, σ. 170. Ίσως να ανήκε στο γλυπτό διάκοσμο της σκηνής του θεάτρου, ενώ η διάταξη και η κλίση των προσωπείων δείχνουν ότι θα ήταν κάπου ψηλά αναρτημένο, έτσι ώστε τα προσωπεία να είναι ορατά από κάτω.

Συχνές είναι οι περαιτέρω αναφορές στο ανάγλυφο: C. Friedrichs, Berlins antike Bildwerke, I, Bausteine, Berlin 1866, αριθ. 966· L.V. Sybel, Katalog der Skulpturen zu Athen, Marburg 1881, σ. 130, αριθ. 961· A. Milchhöfer, Die Museen Athens, 1881, σ. 47· C. Friedrichs - P. Wolters, Bausteine. Die Gypsabgüsse antiker Bildwerke, Berlin 1885, σ. 760-761, M 1918· E. Reisch, Griechische Weihgeschenke, IV, Weihgeschenke scenischer Choregen, Wien-Prag-Leipzig 1890, σ. 145-146, εικ. 13, ο οποίος το θεωρεί χορηγικό ανάθημα, όπως και ο V. Stais, Guide illustré du Musée National, Marbres et Bronzes, Athen 1910-1915, σ. 94, αριθ. 382· Π. Καββαδίας, Γλυπτά του Εθνικού Μουσείου, Αθήναι 1890-1892, σ. 255, αριθ. 382· Π. Καστριώτης, Γλυπτά του Εθνικού Μουσείου, τ. Α' , Αθήναι 1908, σ. 75, αριθ. 382· Svoronos, I, αριθ. 22, σ. 241, πίν. XLIII, ο Σβορώνος πιστεύει ότι ανήκε σε μεγαλύτερη διακοσμητική παράσταση της ρωμαϊκής σκηνής του θεάτρου του Διονύσου.

Τόσο ο Περβάνογλου όσο και ο Σβορώνος θεωρούν το ανάγλυφο αντίγραφο της ρωμαϊκής εποχής κάποιου «αρίστου πρωτοτύπου». Οι ομοιότητες των προσωπείων με εκείνο που κρατά ο μικρός Διόνυσος που εικονίζεται καθιστός στον ώμο του Παπποσειληνού στο γνωστό σύμπλεγμα αριθ. 257 του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου είναι προφανείς στον τρόπο απόδοσης του σαρκώδους προσώπου με τις πλατιές μαλακές φόρμες, τα βαριά σαρκώδη βλέφαρα, τους κυματιστούς βοστρύχους. Η επικρατέστερη χρονολόγηση του πρωτοτύπου είναι το γ' τέταρτο του 4ου αι. π.Χ. Για το σύμπλεγμα αριθ. 257 και τη σχετική βιβλιογραφία βλ. Ν. Σταμπολίδης, Το σύμπλεγμα αριθ. 257 του Ε.Μ. και οι πλατωνικοί Σειληνοί. Μια ακόμα προσέγγιση στην «Προσωπογραφία» του Σωκράτη, Αρχαιογνωσία 3, 1-2 (1982-84), σ. 123 κ.ε.

Η ομοιότητα των τριών προσωπείων που ακολουθούν οδηγεί στη σκέψη ότι θα πρέπει να θεωρηθούν ως ένα σύνολο, προϊόν του ίδιου εργαστηρίου. Γι' αυτό, αν και μόνο η προέλευση του αριθ. κατ. 13 από την Αθήνα είναι εξακριβωμένη, είναι βέβαιο ότι και τα δύο υπόλοιπα προέρχονται επίσης από την Αθήνα. Η ομοιότητα στις επιμέρους λεπτομέρειες και στην απόδοση της έκφρασης του προσώπου είναι προφανής. Αξιοσημείωτη είναι ακόμη η ομοιότητα στο πλάσιμο των χαρακτηριστικών και με τα προσωπεία της ανάγλυφης πλάκας αριθ. κατ. 11 και με το ανάγλυφο που κρατά ο μικρός Διόνυσος στο σύμπλεγμα του Εθνικού Μουσείου αριθ. 257 (βλ. σχόλια στο αριθ. κατ. 11). Κατά συνέπεια θα πρέπει να χρονολογηθούν και τα τρία προσωπεία που ακολουθούν στο β' μισό του 4ου αι. π.Χ.

12. Αριθ. ευρ. 6334 (ΑΠ 761) (Πίν. 5 β-γ)
Τμήμα προσωπείου
Υλικό: πεντελικό μάρμαρο
Διαστάσεις: ύψ. 0,21 μ.
Προέλευση: Αθήνα
Β' μισό 4ου αι. π.Χ.

Τμήμα προσωπείου αποτελούμενο από δύο συγκολλημένα τεμάχια. Σώζεται το πάνω μισό του προσώπου ως το πάνω χείλος. Το πίσω μέρος του κεφαλιού είναι θραυσμένο, ενώ σε όλη την επιφάνεια υπάρχουν αποκρούσεις κι απολεπίσεις. Πλούσιοι ανάγλυφοι ελικοειδείς βόστρυχοι πλαισιώνουν το μέτωπο και πέφτουν στους κροτάφους και στις παρειές, ενώ στην πάνω και στις πλάγιες επιφάνειες του κεφαλιού η κόμη αποδίδεται σχεδόν γραμμικά σε χαμηλό ανάγλυφο· το μέτωπο είναι πλατύ με δύο έντονες οριζόντιες κυματιστές ρυτίδες και διογκώνεται πάνω από τα φρύδια, που αποδίδονται με μαλακές ακμές. Τα μάτια είναι μεγάλα με έντονη πλαστική απόδοση των βλεφάρων, χωρίς δήλωση της ίριδας. Στα βλέφαρα του δεξιού ματιού σώζονται ίχνη κόκκινου χρώματος. Η άκρη της μύτης και τμήμα του πάνω χείλους έχουν αποκρουσθεί. Οι παρειές είναι μαλακές και σαρκώδεις.

13. Αριθ. ευρ. 4513 (ΑΠ 767) (Πίν. 6 β)
Τμήμα προσωπείου
Υλικό: πεντελικό μάρμαρο
Διαστάσεις: ύψ. 0,22, πλ. 0,267, πάχ. 0,17 μ.
Προέλευση: Αθήνα (Ευρ. «εκ της Συλλογής του Θησείου»)
Β' μισό 4ου αι. π.Χ.

Το πάνω μισό προσωπείου σωζόμενο ως το μέσον της στοματικής κοιλότητας. Φέρει πολλά ιζήματα κι αποκρούσεις, ενώ η πίσω επιφάνειά του είναι θραυσμένη. Τα μαλλιά με τους ελικοειδείς βοστρύχους τους πλαισιώνουν το μέτωπο και τις παρειές. Το μέτωπο αυλακώνεται από δύο οριζό-

ντιες ρυτίδες και διογκώνεται πάνω από τα φρύδια, που αποδίδονται ως μαλακές ακμές. Τα μάτια είναι μεγάλα με παχιά βλέφαρα, χωρίς δήλωση της ίριδας. Η άκρη της μύτης είναι σπασμένη. Σώζεται το μαλακό και σαρκώδες πάνω χείλος.

14. Αριθ. ευρ. 2765 (Πίν. 6 α)
Τμήμα προσωπείου
Υλικό: πεντελικό μάρμαρο
Διαστάσεις: ύψ. 0,20, πλ. 0,255, πάχ. 0,235 μ.
Προέλευση: Αθήνα
Β΄ μισό 4ου αι. π.Χ.

Τμήμα προσωπείου θραυσμένο από το πάνω χείλος και κάτω, καθώς και στο πίσω μέρος του κεφαλιού. Σε όλη την επιφάνεια υπάρχουν ραγίσματα, απολεπίσεις κι αποκρούσεις. Τα μαλλιά με τους ελικοειδείς βοστρύχους τους περιβάλλουν το μέτωπο και πέφτουν πλάι στις παρειές. Το μέτωπο, που αυλακώνεται από δύο οριζόντιες κυματιστές ρυτίδες, διογκώνεται πάνω από τα φρύδια, που αποδίδονται με μια μαλακή συνεχόμενη ακμή. Τα μάτια είναι μεγάλα με παχιά βλέφαρα, χωρίς δήλωση της ίριδας. Σώζεται η μύτη και το σαρκώδες πάνω χείλος. Η επιφάνεια των παρειών είναι πλατιά, μαλακιά και σαρκώδης.

15. Αριθ. ευρ. 6962 (Πίν. 6 δ)
Ανδρικό προσωπείο
Υλικό: πεντελικό μάρμαρο
Διαστάσεις: ύψ. 0,36, πλ. 0,29, πάχ. 0,21 μ.
Προέλευση: Αθήνα
Τέλος 4ου-αρχές 3ου αι. π.Χ.

Σχεδόν ακέραιο προσωπείο με μεγάλη φθορά σε όλη του την επιφάνεια. Η πάνω επιφάνειά του φέρει ίχνη αδρής εργασίας με χονδρό βελόνι, ενώ μόνο μία ταινία (πλ. 0,07 μ.) στο πίσω μέρος της είναι λειασμένη. Η αριστερή πλευρά είναι δουλεμένη με λεπτότερο βελόνι και στο κάτω μέρος της λειασμένη με ντεσιλιδάκι· το σωζόμενο τμήμα της δεξιάς πλευράς είναι επίσης αδρά δουλεμένο με βελόνι. Τα μακριά μαλλιά χωρίζονται στη μέση πάνω από το μέτωπο και πέφτουν σε μακρείς βοστρύχους δίπλα στις παρειές. Τα μάτια αποδίδονται στρογγυλά χωρίς δήλωση της ίριδας. Η μύτη, το μουστάκι και τα χείλη είναι σπασμένα. Το στόμα αποτελεί πλατιά κοιλότητα και η γενειάδα σχηματίζεται από μακριούς ελαφρά κυματιστούς βοστρύχους.

Πρόκειται μάλλον για τον ίδιο γενικό τύπο που αποδίδεται και στο πάνω δεξιά προσωπείο του αναγλύφου αριθ. κατ. 10.

16. Αριθ. ευρ. 6338 (ΑΠ 765) (Πίν. 6 γ)
Σχεδόν ακέραιο προσωπείο
Υλικό: πεντελικό μάρμαρο
Διαστάσεις: ύψ. 0,29, πλ. 0,31, πάχ. 0,12 μ.
Προέλευση: Αθήνα (;)
Πιθανώς τέλη 4ου-αρχές 3ου αι. π.Χ.

Προσωπείο θραυσμένο από το μέσον του στόματος και κάτω, φθαρμένο σε πολλά σημεία. Η πίσω πλευρά είναι στο μεγαλύτερο μέρος της θραυσμένη, ενώ το σωζόμενο κάτω τμήμα είναι κεκλιμένο επίπεδο λειασμένο με βελόνι, προφανώς για την έδραση του γλυπτού σε κάποια επιφάνεια. Σε απόσταση περίπου 0,17 μ. από την κορυφή του κεφαλιού υπάρχει ορθογώνιος τόρμος (0,05 × 0,02,

βάθ. 0,015 μ.) με υπολείμματα μεταλλικού συνδέσμου στο εσωτερικό του. Τα μαλλιά καλύπτουν τ' αυτιά με τους μικρούς πυκνούς ελικοειδείς βοστρύχους τους, που στα πλάγια του κεφαλιού αποδίδονται οφιοειδείς σε χαμηλό ανάγλυφο, με εμφανή ίχνη βελονιού. Το μέτωπο είναι στενό, αφύσικα διογκωμένο στο κάτω τμήμα του, αυλακωμένο από ρυτίδες στο πάνω. Τα φρύδια, φθαρμένα σήμερα, αποδίδονταν με ακμές. Τα μάτια είναι τεράστια, στρογγυλά, χωρίς δήλωση της ίριδας στους σφαιρικούς βολβούς. Τα βλέφαρα είναι σαρκώδη και σχηματοποιημένα. Η μύτη είναι αποκεκρουμένη καθώς και το μεγαλύτερο μέρος των χειλιών και το πηγούνι.

Ομοιότητα υπάρχει με πήλινο ειδώλιο νέου της κωμωδίας από το Lipari του 4ου αι. (Bernabò-Brea, σ. 77, εικ. 82, Ε 12), όπου βλέπουμε την ίδια πυκνή κόμη από «ούλους» βοστρύχους, τα ίδια τεράστια μάτια που κυριαρχούν στο πρόσωπο δίνοντας την εντύπωση ότι προεξέχουν από τις κόγχες τους. Γενική ομοιότητα μπορεί να επισημανθεί και με το προσωπείο του ανάγλυφου πλακιδίου της Αμφίπολης, στο Μουσείο Καβάλας ΚΕ 489, το οποίο ταυτίζεται με τον τύπο του «Εικονικού» του καταλόγου του Πολυδεύκη (Έργον 1958, σ. 73-74, εικ. 77). Χαρακτηριστική είναι η παρόμοια απόδοση των ματιών με τους σφαιρικούς βολβούς και τα σαρκώδη σχηματοποιημένα βλέφαρα, καθώς και των γεμάτων παρειών με το περιγραφόμενο εν συνεχεία προσωπείο.

17. Αριθ. ευρ. 1755 (Πίν. 7α)

Γυναικείο προσωπείο σε έξεργο ανάγλυφο

Υλικό: πεντελικό μάρμαρο

Διαστάσεις: ύψ. 0,335, πλ. 0,275, ύψ. πλάκας 0,37, πλ. πλάκας 0,65 μ.

Προέλευση: Αθήνα, δυτικά της στοάς του Αττάλου (1898)

Τέλος 4ου αι. π.Χ.

Τμήμα μαρμάρινης πλάκας συμπληρωμένο σήμερα με γύψο, που φέρει γυναικείο προσωπείο σε πολύ έξεργο ανάγλυφο. Σώζεται ακέραιο με πολλές , όμως, αποκρούσεις κι έντονη φθορά. Εξαιτίας αγνώστων συνθηκών το μεγαλύτερο μέρος της δεξιάς πλευράς του προσώπου και των μαλλιών έχει αποτριβεί και λειανθεί σε βαθμό ώστε να έχουν απαλειφθεί τα χαρακτηριστικά. Πάνω από το μέτωπο η κόμη είναι φθαρμένη. Στα σωζόμενα τμήματά της αποτελείται από μικρούς σπειροειδείς βοστρύχους ως το ύψος των αυτιών. Παρόμοιοι βόστρυχοι θα πλαισίωναν και το μέτωπο. Τα φρύδια δηλώνονται με δύο τοξωτές ακμές. Από το δεξί μάτι διακρίνεται μόνο το περίγραμμα. Το αριστερό είναι τεράστιο, στρογγυλό, με σχηματοποιημένα βλέφαρα και τραυματισμένο βολβό, όπου δεν δηλώνονται η ίριδα και η κόρη. Η μύτη και τα χείλη είναι επίσης φθαρμένα. Το άνοιγμα του στόματος είναι πλατύ και βαθύ. Η άκρη του πηγουνιού είναι σπασμένη.

Το γλυπτό δημοσιεύεται από την Καρούζου, σ. 185, μαζί με άλλα τέσσερα προσωπεία που βρέθηκαν όλα δυτικά της στοάς του Αττάλου (αριθ. κατ. 1, 18, 20) και θεωρήθηκαν ως μία ομάδα που προέρχεται από το θέατρο του Αγρίππα. Με βάση αυτή την υπόθεση χρονολογούνται στον 1ο αι. π.Χ. Μια προσεκτικότερη εξέταση των γλυπτών δείχνει, τόσο ότι δεν αποτελούν ένα σύνολο όσο και ότι δεν είναι δυνατό να χρονολογούνται στον 1ο αι. (βλ. σχόλια στο αριθ. κατ. 1).

Το εδώ συζητούμενο προσωπείο δεν είναι σε τόσο έξεργο ανάγλυφο όσο τα τρία άλλα της «ομάδας» (το αριθ. κατ. 1, όπως είδαμε, δεν φαίνεται να αποτελεί απότμημα αναγλύφου). Η Καρούζου θεωρεί ότι το προσωπείο αυτό, όπως και τα υπόλοιπα τέσσερα, αποδίδει τύπο της Νέας Κωμωδίας. Το ίδιο πιστεύει και ο Bernabò-Brea, σ. 158, ο οποίος μάλιστα το ταυτίζει με τύπο αγένειου νέου της κωμωδίας και το χρονολογεί στο α' μισό του 3ου αι. π.Χ., με βάση αντίστοιχα ευρήματα από το Lipari. Παρ' όλα αυτά η απαλότητα στην απόδοση των όγκων του προσώπου ίσως δηλώνει ότι πρόκειται για γυναικείο προσωπείο. Δεν μπορεί, μάλιστα, να αποκλειστεί η πρόταση του N. Himmelmann, ότι το εν λόγω γλυπτό θα πρέπει μάλλον να συνδεθεί με την τραγωδία. Η σύγκρισή του με τα υπόλοιπα της «ομάδας» καθώς και με τα ευρήματα του Lipari (Bernabò-Brea, σ. 158) δεί-

χνουν ότι έχουμε να κάνουμε μ' ένα αντίγραφο πρωτοτύπου λίγο νεότερου του αριθ. κατ. 1, ίσως του τέλους του 4ου αι. π.Χ.

Αξιοσημείωτη είναι η ομοιότητα με έξεργο ανάγλυφο προσωπείο που βρέθηκε στην πάροδο του διονυσιακού θεάτρου μαζί με άλλα γλυπτά «ως να ήσαν επίτηδες αυτού συσσωρευμένα», όπως γράφει ο Αθ. Σ. Ρουσόπουλος, Η εν τω Διονυσιακώ θεάτρω ανασκαφή, ΑΕ 1862, σ. 137 δ, πίν. 29, σχέδ. 4 και το οποίο γνωρίζω μόνο από το εκεί δημοσιευόμενο σχέδιό του.

Εκπληκτική είναι η ομοιότητα του γλυπτού με μια ομάδα προσωπείων που φυλάσσονται στις αποθήκες του Μουσείου Ακροπόλεως, για τα οποία δεν υπάρχουν στοιχεία προέλευσης. Πρόκειται για τα αριθ. ευρ. 2291 (πλάκα που φέρει δύο πανομοιότυπα μεταξύ τους και με το εδώ παρουσιαζόμενο προσωπεία) και αριθ. ευρ. 2898. Αποδίδεται ακριβώς ο ίδιος τύπος, με την ίδια διαμόρφωση των μαλλιών, των οφθαλμών, του στόματος, των όγκων των παρειών. Δύο ακόμη προσωπεία του Μουσείου Ακροπόλεως, αριθ. ευρ. 2382 και 7209, αποδίδουν με βεβαιότητα τον ίδιο τύπο, αλλά διαφέρουν στην ποιότητα της εργασίας· εδώ τα χαρακτηριστικά έχουν μεγαλύτερη πλαστικότητα, οι φόρμες είναι πιο στρογγυλεμένες και γεμάτες, το στόμα δεν σχηματίζει κοιλότητα. Ίσως ανάλογο να ήταν το πολύ φθαρμένο προσωπείο του Μουσείου Ακροπόλεως αριθ. ευρ. 7758.

Αναμφισβήτητα πρόκειται για ένα σύνολο που κατασκευάστηκε στο ίδιο, προφανώς, αθηναϊκό εργαστήριο. Οι μεταξύ τους διαφορές είναι δυνατό να οφείλονται στην εκτέλεσή τους από διαφορετικούς τεχνίτες του εργαστηρίου.

18. Αριθ. ευρ. 1751 (Πίν. 7 β)
Τμήμα γυναικείου προσωπείου
Υλικό: πεντελικό μάρμαρο
Διαστάσεις: ύψ. 0,32, πλ. 0,235, πάχ. 0,32 μ.
Προέλευση: Αθήνα, δυτικά της στοάς του Αττάλου
Β' μισό 4ου αι. π.Χ.

Τεμάχιο πλάκας που σώζει τμήμα γυναικείου προσωπείου σε πολύ έξεργο ανάγλυφο, συγκολλημένο από πολλά κομμάτια και συμπληρωμένο σήμερα με γύψο. Τα πλούσια μαλλιά είναι περίτεχνα χτενισμένα· χωρίζονται στη μέση πάνω από το μέτωπο και πέφτουν κυματιστά σε λεπτότατους οφιοειδείς μακριούς πλοκάμους δίπλα στις παρειές. Στο ύψος των αυτιών διακόπτονται από μεγάλα στρογγυλά ενώτια και συνεχίζουν να πέφτουν σε πιο χονδρούς και ίσιους πλοκάμους. Στο πίσω και πάνω μέρος του κεφαλιού η κόμη αποδίδεται επίπεδη, δουλεμένη με χονδρό βελόνι. Στο κέντρο του κεφαλιού πάνω από το μέτωπο σχηματίζεται, χαμηλό ωοειδές έξαρμα (μήκ. 0,10, πλάτ. 0,07 μ.) με βαθιά οπή στο κέντρο, πιθανώς για τη στερέωση «κόμπου» μαλλιών ή κάποιου διακοσμητικού στοιχείου. Το μέτωπο είναι πλατύ και λείο. Τα φρύδια αποτελούν δύο καμπύλες ακμές, τα μάτια είναι αμυγδαλωτά, με σαρκώδη βλέφαρα, χωρίς δήλωση ίριδας και κόρης. Η μύτη και το πάνω χείλος είναι σε μεγάλο μέρος τους σπασμένα. Από τη βαθιά στοματική κοιλότητα σώζεται μόνο ένα τμήμα. Οι φόρμες του προσώπου είναι μαλακές κι οι επιφάνειες των παρειών αποδίδονται λείες και σαρκώδεις.

Το προσωπείο δημοσιεύεται από την Καρούζου, σ. 185, και ανήκει στην πολυσυζητημένη ομάδα των πέντε προσωπείων που προέρχονται από το χώρο δυτικά της στοάς του Αττάλου και χρονολογούνται από την ίδια στον 1ο αι. π.Χ. (βλ. σχόλια στους αριθ. κατ. 1, 17, 19, 20). Τα χαρακτηριστικά του γλυπτού δείχνουν ότι, όπως και τα άλλα της ομάδας, θα πρέπει να χρονολογηθεί σε προγενέστερη εποχή. Πρόκειται μάλλον για υστεροελληνιστικό αντίγραφο πρωτοτύπου έργου του β' μισού του 4ου αι. π.Χ.

Αν και άμεσα παράλληλα του τύπου δεν μπόρεσαν να εντοπιστούν, η περίτεχνη κόμμωση και τα κοσμήματα που φέρει η μορφή παραπέμπουν κατά πάσα πιθανότητα σε προσωπείο εταίρας. Τον

ίδιο γενικό τύπο, χωρίς ομοιότητα στις επιμέρους λεπτομέρειες, αποδίδει πήλινο προσωπείο από το Lipari στο Μουσείο της Γλασκώβης, Bernabò-Brea, σ. 230, εικ. 394. Έχει την ίδια ποικιλία κοσμημάτων και το επίπεδο έξαρμα με την οπή στην κορυφή του κεφαλιού για τη στερέωση κοσμήματος ή τμήματος της κόμης, πλήρη διαμόρφωση της οποίας βλέπουμε στο ειδώλιο Ε 78a (Bernabò-Brea, σ. 99, εικ. 152). Για παρόμοια κόμμωση, βλ. A. Rumpf, Drei Masken, AE 1953-54, σ. 121-125.

19. Αριθ. ευρ. 1752 (Πίν. 7 γ)
Τμήμα κωμικού ανδρικού προσωπείου
Υλικό: πεντελικό μάρμαρο
Διαστάσεις: ύψ. 0,24, πλ. 0,31, πάχ. 0,195 μ.
Προέλευση: Αθήνα, δυτικά της στοάς του Αττάλου
Μέσα 4ου αι. π.Χ.

Τμήμα ανδρικού κωμικού προσωπείου σωζόμενο ως το μέσον του στόματος, ενώ το κάτω μέρος του είναι σήμερα συμπληρωμένο με γύψο. Το πίσω τμήμα του κεφαλιού είναι σπασμένο, ενώ στην πάνω επιφάνειά του υπάρχει οπή. Τα μαλλιά είναι χτενισμένα προς τα πίσω σε λεπτούς ίσιους πλοκάμους σχηματίζοντας V στο κέντρο του μετώπου. Στα πίσω και στα πλάγια τμήματα του κεφαλιού η κόμη αποδίδεται επίπεδη, δουλεμένη με χονδρό βελόνι. Το μέτωπο πτυχώνεται από βαθιές ρυτίδες σχήματος V, που ακολουθούν την καμπύλωση των μαλλιών πάνω στο μέτωπο. Το δεξί φρύδι ανασηκώνεται έντονα· ανάμεσα στα φρύδια, στη ρίζα της μύτης, υπάρχει μικρό σφαιρικό εξόγκωμα. Τα μάτια είναι τεράστια με χονδρούς βολβούς, χωρίς δήλωση της ίριδας. Τα βλέφαρα και ο δακρυϊκός σάκος αποδίδονται με έντονη πλαστικότητα. Η μύτη είναι πλατιά και κοντή, με πτυχωμένο το δέρμα πάνω της. Το μουστάκι, με τις ίσιες λεπτές τρίχες, ακολουθεί την καμπύλωση της τεράστιας βαθιάς στοματικής κοιλότητας, που καταλαμβάνει όλο το πλάτος του προσώπου. Η γεροντική ηλικία δηλώνεται με τις έντονες ρυτίδες στο πλάι των ματιών, τα χαλαρωμένα βλέφαρα, τις βαθουλωμένες παρειές κάτω από τα εξογκωμένα ζυγωματικά.

Η Καρούζου, σ. 185, χρονολογεί το προσωπείο στον 1ο αι. π.Χ. Ανήκει κι αυτό στην ομάδα των προσωπείων (μαζί με τα αριθ. κατ. 1, 17, 18, 20) που βρέθηκαν στον ίδιο χώρο, δυτικά της στοάς του Αττάλου, όπου τοποθετείται το θέατρο του Αγρίππα, με το οποίο και συνδέονται. Η προσεκτικότερη εξέταση του γλυπτού δείχνει ότι μια τέτοια χρονολόγηση είναι αδύνατη. Άμεσο παράλληλο αποτελεί το γνωστό επιτύμβιο ανάγλυφο που βρέθηκε στον Κεραμεικό, το 1812, και φυλάσσεται σήμερα στο Lyme Hall (Webster, Old and Middle Comedy, σ. 117, AS 1). Απεικονίζει έναν καθιστό άνδρα που κρατά στα γόνατά του ανδρική κωμική μάσκα, ενώ άλλη παρόμοια μάσκα είναι αναρτημένη μπροστά του, στο βάθος του αναγλύφου. Αν και ως προς την ερμηνεία της παράστασης οι απόψεις συγκρούονται (για τις διάφορες ερμηνείες βλ. Himmelmann), συμφωνούν στη χρονολόγηση του αναγλύφου στον 4ο αι. π.Χ., με επικρατέστερη την άποψη της χρονολόγησης στα μέσα του αιώνα. Η αξιοσημείωτη ομοιότητα των προσωπείων του αναγλύφου του Lyme Hall με το εδώ συζητούμενο, καθώς και με το αριθ. κατ. 18, κάνει σαφές ότι θα πρέπει και για τα τελευταία να δεχθούμε μια χρονολόγηση στα μέσα του 4ου αι. π.Χ. Παρά την πιο περιληπτική απόδοση των χαρακτηριστικών των προσωπείων του αναγλύφου δεν υπάρχει αμφιβολία ότι το προσωπείο αριθ. κατ. 29 απηχεί τον ίδιο τύπο με αυτό που κρατά η καθιστή μορφή του αναγλύφου.

Το πρόσωπο έχει πολλές ομοιότητες με τον τύπο Ε του Webster, Old and Middle Comedy, σ. 16, ο οποίος, όμως, έχει λιγότερο ανασηκωμένο το δεξί φρύδι· πρβλ. Webster, Old and Middle Comedy, AT 36a, σ. 16, 74, πίν. X b, που το χρονολογεί στη φάση III (375-350 π.Χ.). Ο ίδιος τύπος αποδίδεται και σε πήλινο προσωπείο από το ιερό της Δήμητρας και Κόρης στη βόρεια κλιτύ της Ακροκορίνθου, βλ. R. S. Stroud, The Sanctuary of Demeter and Kore, Hesperia 34 (1965) σ. 10, πίν. 2e.

20. Αριθ. ευρ. 1754 (Πίν. 7 δ)
Τμήμα κωμικού προσωπείου
Υλικό: πεντελικό μάρμαρο
Διαστάσεις: ύψ. 0,26, πλ. 0,105, πάχ. (πλάκας) 0,31 μ.
Προέλευση: Αθήνα, δυτικά της στοάς του Αττάλου
Μέσα 4ου αι. π.Χ.

Τμήμα ανδρικού κωμικού προσωπείου, τελείως έξεργο ανάγλυφο σε πλάκα. Δεξιά του προσωπείου σώζεται τμήμα της πλάκας που φέρει ίχνη λείανσης με ντεσιλιδάκι καθώς και τόρμο στη δεξιά στενή πλευρά της. Το προσωπείο σώζεται ως το μέσον της στοματικής κοιλότητας, ενώ το κάτω τμήμα του αποτελεί σύγχρονη συμπλήρωση. (Η σύγκριση με παρόμοιους τύπους προσωπείων υποδεικνύει ότι θα ήταν ίσως σωστότερη η συμπλήρωση μακρύτερης και με οξεία απόληξη γενειάδας αντί της στρογγυλής πρβλ. π.χ. Bieber, εικ. 333 και παρόμοιους τύπους κωμικών προσωπείων του 4ου αι. π.Χ. από το Lipari, Bernabò-Brea, σ. 79-82. Εξάλλου το άνοιγμα του στόματος θα πρέπει να ήταν στενότερο).

Το πάνω μέρος του κεφαλιού φέρει ίχνη εργασίας με λεπτό βελόνι και τετράγωνο τόρμο (0,04 × 0,04, βάθ. 0,035 μ.). Τα μαλλιά είναι χτενισμένα προς τα πίσω σε λεπτότατους μακριούς πλοκάμους που καλύπτουν τα αυτιά. Το ευρύ μέτωπο πτυχώνεται από τέσσερις κυματιστές οριζόντιες ρυτίδες. Το αριστερό φρύδι ακολουθεί τον κυματισμό των ρυτίδων, ενώ το δεξί ανασηκώνεται· ανάμεσά τους υπάρχει μικρό εξόγκωμα που χαράσσεται από μία κάθετη ρυτίδα. Τα μάτια είναι τεράστια, στρογγυλά, με ογκώδεις σφαιρικούς βολβούς, όπου δεν αποδίδεται η ίρις. Τα βλέφαρα είναι αποδοσμένα με έντονη πλαστικότητα. Τα ζυγωματικά είναι εξογκωμένα και χαραγμένα από βαθιές ρυτίδες. Η μύτη είναι κοντή και πλακουτσή, με ελαφρώς σπασμένο το άκρο της. Το μουστάκι με τις λεπτές ίσιες τρίχες του καλύπτει το μεγαλύτερο τμήμα του πάνω χείλους κι ακολουθεί την καμπύλωση της στοματικής κοιλότητας. Οι παρειές βαθουλώνονται κάτω από τα ζυγωματικά και τη μάζα της γενειάδας. Στο σημείο επαφής του δεξιού άκρου του μουστακιού και της πλάκας διατηρούνται ελάχιστα ίχνη κόκκινου χρώματος.

Το γλυπτό ανήκει στην ομάδα των πέντε προσωπείων που βρέθηκαν δυτικά της στοάς του Αττάλου και χρονολογούνται από την Καρούζου στον 1ο αι. π.Χ. Για μια νέα χρονολόγηση και αποσύνδεση των προσωπείων από το θέατρο του Αγρίππα, βλ. τα σχόλια στους αριθ. κατ. 1, 17, 18, 19. Η ομοιότητα του προσωπείου με το μετωπικό του αναγλύφου από τον Κεραμεικό στο Lyme Hall είναι μεγάλη. Πρέπει επομένως και αυτό να χρονολογηθεί στα μέσα του 4ου αι. π.Χ. Η διαφορετική όψη που παρουσιάζουν οι δύο πλευρές του προσωπείου, δηλαδή η άγρια έκφραση που προσδίδει στο δεξί μισό το ανασηκωμένο φρύδι, σε αντίθεση με την ήρεμη δεξιά πλευρά, ταιριάζει ίσως σε δούλο· εξίσου όμως θα μπορούσε να αποδίδει και τον τύπο του αυστηρού πατέρα, βλ. Bieber, σ. 94, εικ. 337. Ο T. L. B. Webster, Monuments Illustrating New Comedy, London 1961, σ. 51, AS 2, τον θεωρεί τύπο δούλου, όπως και ο Bernabò-Brea, σ. 200. Το προσωπείο εντάσσεται μάλλον στον τύπο ΑΑ των ομάδων στις οποίες ο Webster κατατάσσει τα σωζόμενα προσωπεία. Το θέμα του ανασηκωμένου φρυδιού είναι κοινό· το συναντούμε σε πήλινο ειδώλιο στο Παρίσι, Cabinet de Médailles 154 (Webster, Old and Middle Comedy, UT 5, σ. 14, 171 πίν. II a) που χρονολογείται στη φάση IV κατά Webster (350-325 π.Χ.) κι εντάσσεται στον τύπο Α του Webster. Πρβλ. ακόμη πήλινο ειδώλιο δούλου, τύπου Κ, στο Παρίσι, Louvre CA 1816 (Webster, Old and Middle Comedy, AT 24a, σ. 18, 60, πίν. XI b) που προέρχεται από την Αθήνα και χρονολογείται στην περίοδο II, που κατά τον Webster καλύπτει το διάστημα 400-375 π.Χ. Πρβλ. και πάλι το πήλινο προσωπείο από το ιερό της Δήμητρας και Κόρης στη βόρεια κλιτύ του Ακροκορίνθου (βλ. σχόλια στον αριθ. κατ. 20).

21. Αριθ. Ευρ. 3373 (ΒΕ 130 1 β/1916) (Πίν. 8 β)
Κωμικό προσωπείο δούλου
Υλικό: πεντελικό μάρμαρο
Διαστάσεις: ύψ. 0,31, πλ. 0,265, πάχ. 0,29 μ.
Προέλευση: Αθήνα, Κεραμεικός (Δίπυλο)
2ος αι. π.Χ.

Σχεδόν ακέραιο ανδρικό κωμικό προσωπείο με ελαφρές αποκρούσεις στα κάτω τμήματα των μαλλιών και στη γενειάδα. Η πίσω επιφάνειά του είναι επίπεδη και λειασμένη και φέρει ορθογώνιο τόρμο (0,045 × 0,03 μ.) σε απόσταση 0,10 μ. από τη βάση του προσωπείου. Τετράγωνος τόρμος (0,035 × 0,035, βάθ. 0,06 μ.) υπάρχει σε απόσταση 0,03 μ. πίσω από το κάθε αυτί· (στον αριστερό σώζεται κι ο μεταλλικός σύνδεσμος). Κάτω από τους τόρμους αυτούς υπάρχει επιμήκης ορθογώνια επιφάνεια ως τη βάση του προσωπείου, σε χαμηλότερο επίπεδο, λειασμένη, που εξυπηρετούσε μάλλον την έδραση του γλυπτού.

Στην πάνω και στις πλάγιες πλευρές του κεφαλιού τα μαλλιά αποδίδονται επίπεδα, ενώ από τα αυτιά και κάτω διαμορφώνονται σε βοστρύχους. Πάνω από το μέτωπο η κόμη σχηματίζει σπείρα, που αποτελείται από λεπτότατους παράλληλους βοστρύχους χτενισμένους προς τα πίσω. Το μέτωπο αυλακώνεται από δύο βαθιές οριζόντιες ρυτίδες και μια τρίτη, αποδοσμένη με έντονη πλαστικότητα, σε περίεργο γκροτέσκο φιδίσιο σχήμα· τα κινημένα φρύδια, ενωμένα με αυτή, είναι επίσης έντονα πλαστικά αποδοσμένα. Τα μάτια είναι τεράστια, με παχιά βλέφαρα, σφαιρικούς βολβούς, με κυκλική βάθυνση στη θέση της ίριδας και δακρυϊκούς σάκους που φτάνουν ως τη ρίζα των πτερυγίων της μύτης. Η μύτη είναι πλατιά, σιμή, σπασμένη στο άκρο της. Τα ζυγωματικά και οι παρειές αυλακώνονται από ρυτίδες. Το στόμα είναι μια πλατιά σχεδόν καρδιόσχημη κοιλότητα, τις καμπυλώσεις της οποίας ακολουθούν τα χείλη, οι φουσκωμένες παρειές και η στενή ταινία γύρω από τα χείλη, που δηλώνει τη γενειάδα, σπασμένη στο κάτω μέρος της. Τα αυτιά διακρίνονται κάτω από τη σπείρα των μαλλιών. Ο λαιμός είναι πιο αδρά λειασμένος με το χονδρό βελόνι.

Το πρόσωπο παρουσιάζει ασυμμετρίες και στροφή προς τ' αριστερά. Τα κωμικά του στοιχεία είναι υπερβολικά τονισμένα. Το μέγεθος του προσωπείου και οι οπές για τη στήριξή του δείχνουν ότι πρόκειται μάλλον για αρχιτεκτονικό γλυπτό. Πιθανόν, λόγω του χώρου εύρεσής του, το 1916 στο Δίπυλο, στον Κεραμεικό, κοντά στη θέση που ταυτίζεται με το βουλευτήριο των τεχνιτών του Διονύσου, να ισχύει η υπόθεση των Χρήστου και Σέμνης Καρούζου (Ανθολόγημα των θησαυρών του Εθνικού Μουσείου, Αθήνα 1981, σ. 93-94, πίν. 118) ότι το γλυπτό κοσμούσε το χώρο του βουλευτηρίου αυτού.

Πρωτοδημοσιεύθηκε από τον Β. Στάη, ΑΔ 1916, Παράρτημα, σ. 81, εικ. 10. Η Καρούζου, σ. 174, το ταυτίζει με τον τύπο του «ηγεμόνος θεράποντος» της Νέας Κωμωδίας και το χρονολογεί στον 2ο αι. π.Χ. Η Bieber, σ. 245, εικ. 810 A-C , τονίζει ότι με το προσωπείο αυτό φτάνουμε στην υπερβολή της παράδοσης, που ξεκίνησε από τη Νέα Κωμωδία, με την εναλλαγή ήρεμης και θυμωμένης έκφρασης.

Την παράδοξη οφιοειδή ρυτίδα, που δεσπόζει στο πρόσωπο, βλέπουμε και σε πήλινο προσωπείο από το Βουκουρέστι (V. Canarache, Masken und Tanagra-Figuren aus Werkstätten von Callatis Mangalia, Konstanza 1969, εικ. 263), καθώς και σε πήλινο προσωπείο από το Λούβρο που η Besques, Louvre III, 2, 252. D 2000 πίν. 326m, χρονολογεί στο α' μισό του 2ου αι. π.Χ. Η ίδια κόμμωση απαντά σε πήλινο ειδώλιο από την Αθήνα (Webster, Bühnenaltertümer, AT 31, εικ. 7· Agora VI, 1110, T 3635, πίν. 32), που χρονολογείται πριν το 250 μ.Χ. Για τον τύπο αυτό και τα παράλληλά του σε πήλινα ειδώλια και προσωπεία από το Lipari, βλ. Bernabò-Brea, σ. 200 κ.ε.

22. Αριθ. ευρ. 5536 (Πίν. 8 α)
Τμήμα κωμικού προσωπείου
Υλικό: πεντελικό μάρμαρο
Διαστάσεις: ύψ. 0,207 μ.
Προέλευση Αθήνα (;)
Α΄ μισό 3ου αι. π.Χ.

Τμήμα ανδρικού κωμικού προσωπείου σωζόμενο ως το μέσον της μύτης περίπου. Η πάνω επιφάνεια του κεφαλιού είναι λειασμένη με γλωσσάκι. Τα μαλλιά σχηματίζουν στεφάνη, που πλαισιώνει το μέτωπο και τις παρειές, αποτελούμενη από συμμετρικούς ίσιους παράλληλους πλοκάμους. Το μέτωπο αυλακώνεται από δύο ρυτίδες σχήματος V και δύο μικρότερες, κάθετες ανάμεσα στο φρύδια, τα οποία αποδίδονται πλαστικά και ανασηκώνονται διαγράφοντας μεγάλα τόξα· την ίδια καμπύλη ακολουθούν και τα πάνω βλέφαρα που, όπως ο δακρυϊκός σάκος και η ίριδα, αποδίδονται με έντονη πλαστικότητα. Μία βάθυνση στην ίριδα δηλώνει την κόρη. Σώζεται τμήμα της κοντής, πλατιάς, πλακουτσής μύτης, η οποία φέρει δαχτυλιόσχημη ρυτίδα ανάμεσα στα φρύδια. Δίπλα στο ενμέρει διατηρημένο αριστερό πτερύγιο της μύτης σώζεται μικρό τμήμα του μουστακιού, που φαίνεται ν' αποτελείται από ίσιους παράλληλους πλοκάμους.

Το προσωπείο ανήκει πιθανότατα σε τύπο δούλου της Νέας Κωμωδίας, ίσως και του «ηγεμόνος θεράποντος», παράλληλα του οποίου βλέπουμε στο γνωστό και συχνά απεικονιζόμενο ανάγλυφο από την Πομπηία στο Μουσείο της Νεάπολης, Bernabò-Brea, σ. 137, εικ. 225· πρβλ. σκίτσο που παραθέτει ο C. Robert, Die Masken der Neueren attischen Komödie, Halle 1911, εικ. 11, 12, καθώς και τύπο «ηγεμόνος θεράποντος» από τη Νεάπολη, ό.π., σ. 27, εικ. 56, ή σε πήλινα προσωπεία από το Lipari, Bernabò-Brea, σ. 203, εικ. 336.

23. Αριθ. ευρ. 3189 (Πίν. 8 γ)
Τμήμα κωμικού προσωπείου
Υλικό: πεντελικό μάρμαρο
Διαστάσεις: ύψ. 0,26, πλ. 0,17, πάχ. 0,105 μ.
Προέλευση: Αθήνα, θέατρο Διονύσου
Τέλος 3ου-αρχές 2ου αι. π.Χ.

Τμήμα κωμικού ανδρικού προσωπείου κατακόρυφα θραυσμένου στο αριστερό μέρος του, περίπου πάνω από το μέσον του ματιού, συμπληρωμένο με γύψο. Η πίσω επιφάνεια του κεφαλιού είναι επίσης θραυσμένη. Τα μαλλιά σχηματίζουν ένα είδος επίπεδης σπείρας πάνω από το μέτωπο, χωρίς δήλωση βοστρύχων, ενώ το πίσω μέρος της κόμης είναι επίσης επίπεδο. Το μέτωπο είναι στενό, χαραγμένο από δύο ρυτίδες. Τα φρύδια αποδίδονται με πλαστικότητα· σμίγουν πάνω από τη μύτη σχηματίζοντας μια αναδίπλωση του δέρματος και διαγράφουν δύο τεράστια τόξα προς τους κροτάφους. Τα ίδια τόξα επαναλαμβάνουν τα πάνω βλέφαρα των μεγάλων ορθάνοιχτων λοξών αμυγδαλόσχημων ματιών. Στη θέση της ίριδας υπάρχουν βαθιές κυκλικές οπές, ενώ οι δακρυϊκοί σάκοι προχωρούν ως τα πτερύγια της μύτης, που είναι κοντή και πλατιά, αποκεκρουμένη στο κάτω μέρος της. Το στόμα είναι μια πλατιά και βαθιά κοιλότητα με έντονα ίχνη εργασίας με βελόνι στην εσωτερική της επιφάνεια. Γύρω από τα χείλη αποδίδεται με έντονη σχηματοποίηση η γενειάδα σαν μια στενή επίπεδη ταινία που ακολουθεί τις καμπυλώσεις των χειλιών. Στη σωζόμενη δεξιά παρειά διατηρούνται έντονα ίχνη ράσπας.

Η έντονη, γεμάτη πανουργία έκφραση του προσώπου, η υπερβολική, γκροτέσκα, απόδοση των χαρακτηριστικών ταιριάζουν σε τύπο δούλου της Νέας Κωμωδίας.

Ο τρόπος απόδοσης των επιμέρους λεπτομερειών θυμίζει προσωπείο από τη Νεάπολη σε ιδιωτική συλλογή (M. Bieber, Die Herkunft des tragischen Kostüms, JdI XXXII (1917), σ. 76, εικ. 43). Ομοιότητα παρατηρούμε ακόμη σε πήλινο προσωπείο δούλου, που η Besques, Louvre III, D 1996, εικ. 327 C, χρονολογεί στο τέλος του 3ου αι. π.Χ.

24. Αριθ. ευρ. 6328 (ΑΠ 753 και αριθ. Ε 637) (Πίν. 9 α-β)
Τμήμα κωμικού προσωπείου
Υλικό: πεντελικό μάρμαρο
Διαστάσεις: ύψ. 0,24, πλ. 0,30, πάχ. 0,16 μ.
Προέλευση: Αθήνα (;)
1ος αι. π.Χ.-1ος αι. μ. Χ.

Το πάνω τμήμα πολύ φθαρμένου κωμικού προσωπείου που σώζεται ως το μέσον της μύτης. Τα μαλλιά είναι εντελώς κατεστραμμένα, εκτός από μικρό τμήμα τους δίπλα στην αριστερή παρειά. Το μέτωπο καταλαμβάνεται σχεδόν ολόκληρο από την παράδοξη τεθλασμένη γραμμή που σχηματίζουν τα έντονα προτεταμένα και κινημένα φρύδια, που ενώνονται με μια μεγάλη, πλαστικά αποδοσμένη ρυτίδα σχήματος V πάνω από τη μύτη. Τα μάτια είναι ολοστρόγγυλα με σφαιρικούς βολβούς και βαθιές κυκλικές οπές (διάμ. 0,02μ.) στη θέση της ίριδας. Η μύτη είναι από τη μέση και κάτω σπασμένη και κάτω από αυτήν υπάρχει κοιλότητα, η επιφάνεια της οποίας είναι δουλεμένη με το βελόνι. Το κωμικό και το γκροτέσκο είναι στο έπακρο τονισμένα.

Κάποια ομοιότητα θα μπορούσε να επισημανθεί με προσωπείο που αναφέρεται από την Bieber, σ. 94, εικ. 335, ως ένα ακόμη παράδειγμα προσώπου με δύο αντιφατικές εκφράσεις. Αξιοσημείωτη είναι η ομοιότητά του με τμήμα ανδρικού κωμικού προσωπείου από το θέατρο του Μαρκέλλου στη Ρώμη (P. Ciancio Rossetto, BCom 88 (1982-83), αριθ. 24, σ. 33, πίν. XLI, 2).

Μεγάλη ομοιότητα επισημαίνεται με πολύ κακά διατηρημένο θραύσμα προσωπείου της ίδιας εποχής από τη βιβλιοθήκη του Αδριανού, ΒΑ 38, το οποίο γνωρίζω από φωτογραφία την οποία ευγενώς που παραχώρησε η Δρ. Α. Χωρέμη. Είναι χαρακτηριστική ή απόδοση του μεγάλου ματιού με μια βαθιά κοιλότητα και τα χονδρά, με αφύσικη πλαστικότητα αποδοσμένα βλέφαρα.

25. Αριθ. ευρ. 5417 (Πίν. 9 δ)
Τμήμα κωμικού προσωπείου
Υλικό: πεντελικό μάρμαρο
Διαστάσεις: ύψ. 0,29, πλ. 0,15, πάχ. 0,17 μ.
Προέλευση: Αθήνα (;)
Ρωμαϊκής εποχής

Τμήμα πολύ φθαρμένου προσωπείου με αποκρούσεις, σκουριές και διάβρωση. Η πίσω επιφάνειά του είναι θραυσμένη. Η κόμη στο πάνω μέρος του κεφαλιού είναι λεία και χωρίζεται στη μέση δημιουργώντας δύο εξογκώματα πάνω από το μέτωπο, πάνω στο οποίο πέφτουν ατημέλητα ίσιοι μακρείς βόστρυχοι. Οριζόντιες ρυτίδες αυλακώνουν το μέτωπο· τα φρύδια είναι ελαφρώς προτεταμένα. Τα μάτια έχουν ελαφρά κλίση προς τα κάτω, είναι μεγάλα αμυγδαλόσχημα με παχιά βλέφαρα και βαθιές κυκλικές οπές στη θέση της ίριδας. Η μύτη είναι αποκεκρουμένη, τα ζυγωματικά ελαφρώς εξογκωμένα. Από την πλατιά στοματική κοιλότητα σώζεται μόνο ένα τμήμα.

Το προσωπείο αποδίδει μάλλον τον τύπο της γριάς γυναίκας της κωμωδίας. Ο τρόπος απόδοσης των επιμέρους λεπτομερειών θυμίζει κωμικά προσωπεία από το θέατρο του Μαρκέλλου στη Ρώμη (P. Ciancio Rossetto, BCom 88 (1982-83), αριθ. 23-24, σ. 33, πίν. XLI, 1-2).

26. Αριθ. ευρ. 5416 (Πίν. 9 γ)
Τμήμα κωμικού προσωπείου
Υλικό: πεντελικό μάρμαρο
Διαστάσεις: ύψ. 0,215, πλ. 0,14, πάχ. 0,25 μ.
Προέλευση: Αθήνα (;)
Ρωμαϊκής εποχής

Μέρος του δεξιού τμήματος κωμικού προσωπείου. Τα μαλλιά, στο βαθμό που σώζονται, αποδίδονται λεία, με ίχνη εργασίας με βελόνι. Δίπλα στον κρόταφο σχηματίζεται ένα εξόγκωμα και κάτω από αυτό υπάρχει το αυτί. Το έντονα προς τα πίσω κεκλιμένο μέτωπο αυλακώνεται από βαθύτατες ρυτίδες. Το φρύδι είναι παχύ, υπερβολικά προτεταμένο κι έντονα καμπυλωμένο. Το μάτι είναι τεράστιο, στρογγυλό, με βαθιά οπή στη θέση της ίριδας και με υπερβολικά παχιά βλέφαρα. Τα ζυγωματικά φαίνονται λίγο εξογκωμένα. Η μύτη είναι σπασμένη. Όλα τα χαρακτηριστικά του προσώπου αποδίδονται με κωμική υπερβολή.

Πρόκειται για ανδρικό τύπο της κωμωδίας. Η απόδοση των χαρακτηριστικών θυμίζει τμήμα προσωπείου από το θέατρο του Μαρκέλλου στη Ρώμη (P. Ciancio Rossetto, BCom 88 (1982-83), αριθ. 24, 33, πίν. XLI, 2), καθώς και πήλινο προσωπείο από το Lipari στον τύπο του «Μαίσονος» ή του «κάτω τριχία» (Bernabò-Brea, σ. 206, εικ. 342). Πρέπει ακόμη να επισημανθεί η ομοιότητα με τις λεγόμενες Possenmasken· βλ. π.χ. M. Bieber, Die Herkunft des tragischen Kostüms, JdI XXXII (1917), εικ. 41-42.

27. Αριθ. ευρ. 5437 (Πίν. 9 ε)
Σχεδόν ακέραιο γυναικείο προσωπείο
Υλικό: πεντελικό μάρμαρο
Διαστάσεις: ύψ. 0,30, πλ. 0,28, πάχ. 0,32 μ.
Προέλευση: Αθήνα (;)
Ελληνιστικής εποχής (;)

Σχεδόν ακέραιο γυναικείο προσωπείο, του οποίου η πίσω επιφάνεια είναι σχεδόν επίπεδη με έντονα ίχνη βελονιού κι ορθογώνιο τόρμο σε απόσταση 0,105 μ. από την κάτω επιφάνειά του (0,045 × 0,035, βάθ. 0,05 μ.). Παρόμοιος τόρμος υπάρχει και στην αριστερή πλευρά του κι ίσως ανάλογη λειτουργία είχε και μία βάθυνση στη δεξιά πλευρά. Η κάτω επιφάνεια του γλυπτού είναι επίπεδη με ίχνη εργασίας με χονδρό βελόνι και στο μέσον περίπου φέρει τόρμο (0,04 × 0,03, βάθ. 0,08 μ.).

Μικροί βόστρυχοι πλαισιώνουν το μέτωπο, ενώ η μάζα των μαλλιών στις πλάγιες και στην πίσω πλευρά είναι αδρά δουλεμένη, χωρίς ν' αποδίδονται βόστρυχοι. Στο ύψος των αυτιών, που δεν σώζονται, αποδίδονται και πάλι μερικοί χονδροειδείς βόστρυχοι. Το μάλλον στενό μέτωπο είναι λείο, τα φρύδια αποτελούν δύο ακμές που κλίνουν προς τα κάτω, κλίση που ακολουθούν και τα μάτια. Τα αμυγδαλωτά μάτια έχουν παχιά βλέφαρα και οπή στη θέση της ίριδας· είναι ασύμμετρα τοποθετημένα, το δεξί πιο κάτω από το αριστερό. Η μύτη και τα χείλη είναι σπασμένα. Μια τεράστια, βαθιά, ωοειδής κοιλότητα αποδίδει το στόμα. Το άκρο του πηγουνιού είναι αποκεκρουμένο.

Ίσως πρόκειται για τύπο εταίρας· βλ. γενικές ομοιότητες με Bernabò-Brea, σ. 224, εικ. 380.

28. Αριθ. ευρ. 6323 (Πίν. 10 α)
Τμήμα πλάκας με μέρος ανάγλυφου προσωπείου
Υλικό: πεντελικό μάρμαρο
Διαστάσεις: ύψ. 0,27, πλ. 0,30, πάχ. 0,24, μήκ. (πλάκας) 0,54, ύψ. (πλάκας) 0,27 μ.
Προέλευση: Αθήνα (;)
Ρωμαϊκής εποχής (;)

Τμήμα μεγάλης πλάκας που σώζει σε πολύ έξεργο ανάγλυφο μέρος γυναικείου προσωπείου. Δίπλα του υπήρχε κι άλλο, ίσως παρόμοιο προσωπείο, από το οποίο δεν σώζεται παρά ελάχιστο κομμάτι του πίσω τμήματος του κρανίου. Η πάνω επιφάνεια της πλάκας είναι λειασμένη με το ντεσιλιδάκι, ενώ η πάνω επιφάνεια του κεφαλιού είναι αδρά δουλεμένη με το βελόνι.

Τα μαλλιά χωρίζονται στη μέση πάνω από το μέτωπο κι αποτελούνται από λεπτούς ίσιους μικρούς βοστρύχους. Το πλατύ και λείο μέτωπο είναι σε μεγάλο μέρος του αποκεκρουμένο. Φρύδια

δεν δηλώνονται καθόλου. Το δεξί μάτι σώζεται σε ελάχιστο τμήμα του, ενώ το σωζόμενο αριστερό έχει περίεργο σχήμα. Είναι μάλλον μικρό, λοξά τοποθετημένο και το πάνω βλέφαρο μοιάζει πεπιεσμένο. Η μύτη, στο βαθμό που σώζεται, είναι πλατιά και πλακουτσή. Η κάτω επιφάνεια της πλάκας είναι λοξά θραυσμένη λόγω της κακής ποιότητας μαρμάρου, το οποίο στο σημείο αυτό δημιουργεί τον λεγόμενο «κομμό».

Πρόκειται μάλλον για κάποιον γυναικείο τύπο της κωμωδίας (πρβλ. Bernabò-Brea, σ. 93, εικ. 133-134, χωρίς να μπορούν, βέβαια, να επισημανθούν άμεσες ομοιότητες).

29. Αριθ. ευρ. 4512 (ΑΠ 755) (Πίν. 9 στ-ζ)
Τμήμα προσωπείου γέροντος
Υλικό: πεντελικό μάρμαρο
Διαστάσεις: ύψ. 0,27, πλ. 0,24, πάχ. 0,23 μ.
Προέλευση: Αθήνα (;) (Ευρ. «Εκ της συλλογής του Θησείου (;)»)
Α' μισό 3ου αι. π.Χ.

Τμήμα προσωπείου γέροντος, σπασμένο στο αριστερό μέρος και συμπληρωμένο σήμερα με γύψο. Διάβρωση και αποκρούσεις υπάρχουν σε όλη την επιφάνεια. Μικρό τμήμα της συμφυούς πλάκας, από όπου αποσπάστηκε, σώζεται στην πίσω δεξιά επιφάνεια του κεφαλιού. Η κόμη είναι κοντή, επίπεδη, με ίχνη εργασίας με βελόνι στην πάνω και στις πλάγιες επιφάνειές της· στους κροτάφους μικροί, ίσιοι, σε χαμηλό ανάγλυφο βόστρυχοι. Σώζεται μόνο το δεξί αυτί, ελαφρώς σπασμένο και μερικώς πλαστικά αποδοσμένο. Το πλατύ μέτωπο φέρει δύο αβαθείς οριζόντιες ρυτίδες και μία κατακόρυφη ανάμεσα στα φρύδια. Μικρές βαθύνσεις υπάρχουν στους κροτάφους και πάνω από τα φρύδια, τα οποία αποδίδονται με ακμές κι είναι κινημένα, στον τύπο των sloping brows του Webster, δίνοντας έκφραση θλίψης στο πρόσωπο. Τα μάτια, όπου δεν δηλώνεται η ίρις και η κόρη, περιβάλλονται από ρυτίδες και διπλά «σακουλιάσματα». Τα ζυγωματικά είναι ελαφρώς εξογκωμένα κι οι παρειές βαθουλωμένες και ρυτιδωμένες. Το στόμα σχηματίζει στενή κοιλότητα. Η γενειάδα αποτελείται από μικρούς ελικοειδείς βοστρύχους.

Μεγάλη ομοιότητα παρουσιάζει πήλινο προσωπείο από το Lipari, Bernabò-Brea, σ. 146, εικ. 227, πίν. XXII, που αποδίδει τον τύπο του πρώτου πάππου της Νέας Κωμωδίας και χρονολογείται στο α' μισό του 3ου αι. π.Χ. Παρόμοιου τύπου προσωπείο, εξαιρετικής εργασίας, βρέθηκε κατά τις εργασίες αναμόρφωσης της Πλατείας Συντάγματος, το 1990. Σώζεται ακέραιο με κάποιες πρόσφατες μικροαποκρούσεις και φυλάσσεται στις αποθήκες της Γ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων.

30. Αριθ. ευρ. 4523 (Πίν. 10 γ)
Τμήμα προσωπείου γέροντος
Υλικό: πεντελικό μάρμαρο
Διαστάσεις: ύψ. 0,26, πλ. 0,24, πάχ. 0,23 μ.
Προέλευση: Αθήνα (;)
Β' μισό 3ου αι. π.Χ.

Τμήμα προσωπείου γέροντος σπασμένο στο κάτω τμήμα του μετώπου, ολόκληρη τη μύτη, το στόμα, το μεγαλύτερο μέρος της γενειάδας και το πίσω τμήμα του κεφαλιού. Το κεφάλι στα πλάγια είναι μάλλον υπέρμετρα πεπλατυσμένο. Τα λιγοστά μαλλιά αποδίδονται με μικρές βελονιές, μεγαλύτερες στην πίσω επιφάνεια του κεφαλιού. Τα αυτιά αποδίδονται με πλαστικότητα· το αριστερό είναι λίγο μεγαλύτερο. Το μέτωπο είναι πλατύ κι αυλακωμένο από πολλές οριζόντιες ρυτίδες. Ανάμεσα στα φρύδια και στα μάτια το γεροντικό δέρμα αναδιπλώνεται, ενώ τα διπλά «σακουλιά-

σματα», τα προεξέχοντα μάτια με τα χαλαρά βλέφαρα, τα εξογκωμένα ζυγωματικά κι οι βαθουλωμένες παρειές συμπληρώνουν την εικόνα του γεροντικού αποστεωμένου προσώπου. Σε αντίθεση με τα λιγοστά μαλλιά η γενειάδα είναι πλατιά και πλούσια, από πυκνούς σπειροειδείς βοστρύχους. Εντυπωσιακή είναι η απόδοση με έντονη πλαστικότητα των χαρακτηριστικών του προσώπου.

Πρόκειται για τον ίδιο τύπο που αποδίδει και το προηγούμενο προσωπείο. Η ποιότητα της εργασίας του δείχνει, όμως, ότι θα πρέπει να χρονολογηθεί σε λίγο υστερότερη εποχή από εκείνο (βλ. σχόλια στον αριθ. κατ. 29).

31. Αριθ. ευρ. 3013 (Πίν. 10 β)
Τμήμα ημίεργου ανδρικού προσωπείου
Υλικό: πεντελικό μάρμαρο
Διαστάσεις: ύψ. 0,22, πλ. 0,23, πάχ. 0,20 μ.
Προέλευση: Αθήνα, στοά του Αττάλου
3ος αι. π.Χ. (;)

Τμήμα προσωπείου γέροντος που δεν έχει υποστεί τελική επεξεργασία. Διάβρωση και αποκρούσεις υπάρχουν σε όλη του την επιφάνεια. Για την έδραση του προσωπείου υπάρχει στην πίσω πλευρά του περιμετρική λειασμένη ταινία (πλ. 0,05-0,06 μ.), που περιβάλλει κοίλη κι αδρά δουλεμένη, με χονδρό βελόνι, επιφάνεια. Τα μαλλιά δεν είναι πλήρως επεξεργασμένα· όλο το πάνω μέρος του κεφαλιού είναι λείο, ατελώς διαμορφωμένο. Τα πτερύγια των αυτιών είναι μεγάλα και όχι πλήρως σχηματισμένα. Το μέτωπο είναι επίπεδο, τα φρύδια αδιαμόρφωτα. Ο τεχνίτης είχε την πρόθεση ν' αποδώσει τα μάτια με έντονα πλαστικά βλέφαρα και διπλά «σακουλιάσματα». Τα ζυγωματικά είναι διογκωμένα και η μύτη σπασμένη, χωρίς τελική λείανση. Η μάζα κάτω από αυτήν αποδίδει το μουστάκι σε ατελή φάση εργασίας, όπως και το σωζόμενο τμήμα της γενειάδας. Οι παρειές είναι βαθουλωμένες και πτυχωμένες με ρυτίδες που ξεκινούν από τα τοιχώματα της μύτης.

Πρόκειται και πάλι για τον ίδιο τύπο γέροντος που γνωρίζουμε κι από τα δύο προηγούμενα προσωπεία (βλ. σχόλια στον αριθ. κατ. 29).

32. Αριθ. ευρ. 3064 (Πίν. 11 α-β)
Γυναικείο προσωπείο
Υλικό: πεντελικό μάρμαρο
Διαστάσεις: ύψ. 0,195, πλ. 0,205, πάχ. 0,16 μ.
Προέλευση: Αττική (Ικαρία ;)
Πιθανώς πρώιμης ελληνιστικής εποχής

Σχεδόν ακέραιο γυναικείο προσωπείο, με αποκεκρουμένα τμήματα των μαλλιών, της μύτης και του πηγουνιού. Όλη η επιφάνειά του φέρει διάβρωση και ιζήματα. Τα μαλλιά, χωρισμένα στη μέση πάνω από το μέτωπο, αποτελούνται από κυματοειδείς βοστρύχους (πιο πλαστικούς στην πρόσθια πλευρά και σε χαμηλότερο ανάγλυφο στο πίσω μέρος του κεφαλιού), το αρχικό μήκος των οποίων δεν μπορεί να προσδιοριστεί επακριβώς. Στο πάνω μέρος του κεφαλιού υπάρχουν δύο εξογκώματα, ίσως κάποια διαμόρφωση της κόμης, όπως αυτή στο μεσαίο προσωπείο της πάνω ζώνης του πλακιδίου της Αμφίπολης (Έργον 1958, σ. 73-74, εικ. 77). Το μέτωπο είναι στενό, τα φρύδια αποδίδονται με δύο λοξές ακμές. Στα μάτια δεν δηλώνεται η ίριδα. Τα βλέφαρα είναι έντονα σχεδιασμένα. Το μεγαλύτερο τμήμα της μύτης καθώς και τα χείλη λείπουν. Το ανοιχτό στόμα αποδίδεται με στενόμακρη κοιλότητα.

Το γλυπτό πρωτοδημοσιεύθηκε στα Papers of the American School of Classical Studies at Athens, 1886-1890, 123 XX, όπου θεωρείται τραγικό γυναικείο προσωπείο.

33. Αριθ. ευρ. 6335 (ΑΠ 762) (Πίν. 11 γ)
Τμήμα προσωπείου
Υλικό: πεντελικό μάρμαρο
Διαστάσεις: ύψ. 0,29, πλ. 0,30, πάχ. 0,26 μ.
Προέλευση: Αθήνα (;)
Ρωμαϊκό αντίγραφο πρωτότυπου έργου του τέλους του 4ου-αρχών του 3ου αι. π.Χ. (;)

Τμήμα προσωπείου θραυσμένο σε πολλά σημεία. Η πίσω επιφάνεια του κεφαλιού είναι αδρά δουλεμένη με βελόνι και στο πάνω μέρος της φέρει ίχνη κόκκινου χρώματος. Μικρό μέρος των μαλλιών σώζεται δίπλα στη δεξιά παρειά αποτελούμενο από χονδρούς ίσιους βοστρύχους στην πρόσθια όψη, ενώ στην πλάγια και την πίσω επιφάνεια υπάρχει απλώς λείανση με λεπτό ντεσιλιδάκι. Το μέτωπο, τα φρύδια, το αριστερό μάτι και μεγάλο μέρος της μύτης είναι σπασμένα. Το σωζόμενο δεξί μάτι είναι αμυγδαλόσχημο χωρίς δήλωση της ίριδας. Τα βλέφαρα είναι παχιά με έντονη πλαστικότητα και σαφήνεια. Το στόμα είναι μια βαθιά ωοειδής κοιλότητα με ίχνη ράσπας στο εσωτερικό της, ενώ τα χείλη είναι σπασμένα. Το πηγούνι είναι, όπως και οι παρειές, πλατύ και σαρκώδες. Γενική ομοιότητα παρατηρείται με πήλινο προσωπείο από την Αγορά των Αθηνών (Agora VI, αριθ. 533, πίν. 13).

34. Αριθ. ευρ. 6327 (ΑΠ 752 και Ε 636) (Πίν. 11 ε)
Τμήμα προσωπείου
Υλικό: αττικό μάρμαρο (Πεντέλης ή Κοκκινιαρά)
Διαστάσεις: ύψ. 0,28, πλ. 0,17, πάχ. 0,20 μ.
Προέλευση: Αθήνα (;)
Ρωμαϊκό αντίγραφο πρωτότυπου έργου του τέλους του 4ου-αρχών του 3ου αι. π.Χ. (;)

Το δεξί μισό προσωπείου. Η πίσω πλευρά είναι επίπεδη, δουλεμένη με βελόνι και φέρει αυλάκωση (μήκ. 0,08 και πλ. 0,04 μ.), όπου υπάρχουν ίχνη σκουριάς από μεταλλικό σύνδεσμο. Τα πυκνά μαλλιά πλαισιώνουν το πρόσωπο με τους ίσιους, χονδρούς βοστρύχους τους. Στην πλάγια επιφάνεια του κεφαλιού η κόμη αποδίδεται πιο χονδροειδής και διακρίνονται ίχνη βελονιού. Το φρύδι είναι μια τοξωτή ακμή, το μάτι είναι αμυγδαλόσχημο, χωρίς απόδοση της ίριδας, με παχιά βλέφαρα αποδοσμένα με μεταλλική σαφήνεια. Η μύτη και τα χείλη είναι αποκεκρουμένα. Το ανοιχτό στόμα είναι μια στενόμακρη κοιλότητα. Το πρόσωπο είναι νεανικό με σαρκώδεις απαλές παρειές και πηγούνι. Μια γενική ομοιότητα στην απόδοση του τύπου μπορεί να διαπιστωθεί με πήλινα προσωπεία από το Lipari, τα οποία ο Bernabò-Brea, σ. 163 κ.ε., κατατάσσει στον τύπο του «μέλανος νεανίσκου» του Πολυδεύκη.

35. Αριθ. ευρ. 6325 (ΑΠ 750) (Πίν. 11 δ)
Τμήμα προσωπείου
Υλικό: πεντελικό μάρμαρο
Διαστάσεις: ύψ. 0,30, πλ. 0,24, πάχ. 0,22 μ.
Προέλευση: Αθήνα (;)
Ρωμαϊκό αντίγραφο πρωτότυπου έργου του τέλους του 4ου-αρχών του 3ου αι. π.Χ. (;)

Τμήμα πολύ φθαρμένου γυναικείου προσωπείου με πολλά ιζήματα, αποκρούσεις και διάβρωση. Τα μαλλιά είναι σε μεγάλο βαθμό κατεστραμμένα· μόνο σε μικρό τμήμα τους διακρίνονται ίχνη λίγων πλαστικά αποδοσμένων βοστρύχων, που φαίνεται ότι χωρίζονταν στη μέση πάνω από το μέτωπο και πέφτουν καλύπτοντας τα αυτιά. Στις πλάγιες όψεις η κόμη αποδίδεται ως επιφάνεια επίπεδη, λειασμένη με το βελόνι. Η πάνω και η πίσω πλευρά είναι δουλεμένες αδρότερα με βελόνι. Το

μέτωπο είναι στενό. Σώζεται το δεξί μάτι και τμήμα του αριστερού. Το βλέφαρο και ο δακρυϊκός σάκος αποδίδονται με πλαστικότητα. Η μύτη και τα χείλη είναι σπασμένα, ενώ σώζεται μόνο τμήμα της ωοειδούς οπής που απέδιδε το στόμα. Η φθορά και οι απολεπίσεις δεν επιτρέπουν περαιτέρω διάγνωση των χαρακτηριστικών του προσώπου. Γενική ομοιότητα του τύπου παρατηρείται με το προσωπείο Bernabò-Brea, σ. 168, εικ. 264.

36. Αριθ. ευρ. 6337 (ΑΠ 764) (Πίν. 12 β)
Τμήμα προσωπείου
Υλικό: πεντελικό μάρμαρο
Διαστάσεις: ύψ. 0,21, πλ. 0,34, πάχ. 0,16 μ.
Προέλευση: Αθήνα (;)
Πιθανώς ελληνιστικής εποχής

Το πάνω τμήμα προσωπείου, ως το μέσον της μύτης περίπου. Η πίσω επιφάνειά του είναι θραυσμένη. Τα μαλλιά είναι πυκνά, χωρίζονται στη μέση πάνω από μέτωπο και πέφτουν σε πλαστικά αποδοσμένους χονδρούς και ίσιους βοστρύχους. Στα πάνω και πλάγια του κεφαλιού η κόμη αποδίδεται επίπεδη, με ίχνη εργασίας με βελόνι. Τρεις οριζόντιες ρυτίδες και δύο μικρές κάθετες πάνω από τα φρύδια χαράζουν το μέτωπο. Τα φρύδια είναι ελαφρώς προτεταμένα και ανασηκωμένα (sloping brows). Τα μάτια είναι μεγάλα, στρογγυλά, χωρίς δήλωση της ίριδας. Τα βλέφαρα είναι παχιά και χαλαρά, αποδοσμένα με έντονη πλαστικότητα. Ίσως πρόκειται για κάποιο τύπο νεανίσκου· πρβλ. Bernabò-Brea, σ. 167, εικ. 261, και σ. 170, εικ. 266, πίν. XXVII.

37. Αριθ. ευρ. 4532 (Πίν. 12 γ)
Τμήμα προσωπείου
Υλικό: πεντελικό μάρμαρο
Διαστάσεις: ύψ. 0,235, πλ. 0,185 μ.
Προέλευση: Αθήνα (;)
Πιθανώς πρώιμης ελληνιστικής εποχής

Τμήμα προσωπείου που σώζει μέρος των μαλλιών και του προσώπου ως το πάνω χείλος. Τα μαλλιά είναι πλούσια, με πυκνούς φλογόσχημους βοστρύχους. Το μέτωπο είναι στενό, με τρεις οριζόντιες ρυτίδες και μια βαθιά κάθετη ανάμεσα στα φρύδια, στη ρίζα της μύτης. Τα φρύδια αποδίδονται ως ελαφρώς προτεταμένες ακμές με κυματιστή κίνηση (sloping brows). Τα μάτια είναι μεγάλα, με σχεδόν σφαιρικούς βολβούς κι έντονα και με σαφήνεια σχεδιασμένα πλαστικά βλέφαρα και δακρυϊκό σάκο· η ίριδα δεν δηλώνεται. Η μύτη είναι αποκεκρουμένη. Σώζεται ωραία σχηματισμένη η κυματιστή γραμμή του πάνω χείλους και μικρό τμήμα της στοματικής κοιλότητας.

Ομοιότητες στην απόδοση κάποιων χαρακτηριστικών, όπως των μεγάλων προεξεχόντων ματιών με τα παχιά βλέφαρα και της έκφρασης βλέπουμε σε σύγχρονα περίπου πήλινα προσωπεία νέων από το Lipari, Bernabò-Brea, σ. 167, εικ. 261· σ. 171, εικ. 268 «ούλος νεανίσκος», σ. 180, εικ. 284.

38. Αριθ. ευρ. 6326 (ΑΠ 751) (Πίν. 12 α)
Τμήμα γυναικείου προσωπείου
Υλικό: παριανό μάρμαρο
Διαστάσεις: ύψ. 0,25, πλ. 0,38 μ.
Προέλευση: Αθήνα (;)
Ρωμαϊκής εποχής (;)

Τμήμα γυναικείου προσωπείου που σώζει το δεξί μάτι και τμήμα της κόμης. Σε όλη την επιφά-

νεια υπάρχουν τραυματισμοί κι απολεπίσεις. Τα μαλλιά είναι κυματιστά, χωρισμένα στη μέση και συγκρατούνται με ταινία πάνω από το μέτωπο. Το φρύδι αποδίδεται με τοξωτή ακμή. Το μάτι είναι αμυγδαλωτό, με αποκεκρουμένο το κάτω βλέφαρο, χωρίς δήλωση της ίριδας.

Ομοιότητα μπορεί να επισημανθεί με το προσωπείο που εικονίζεται σε μετάλλιο από την Πομπηία (Bieber, σ. 159, εικ. 576), καθώς και με προσωπείο μαινάδας σε ανάγλυφο στο Βρετανικό Μουσείο (Bieber, σ. 159, εικ. 578). Ο τύπος κόμμωσης μοιάζει με αυτόν προσωπείου απεικονιζόμενου σε αγγείο, βλ. Webster, πίν. 11 D (=JHS 71 (1951), εικ. 45 F) καθώς και άλλου σε σαρκοφάγο από το Βατικανό, βλ. Bieber, Die Herkunft des tragischen Kostüms, JdI XXXII (1917), εικ. 61. Κι εδώ διαπιστώνονται κάποιες αναλογίες με πήλινα προσωπεία του Lipari, Bernabò-Brea, σ. 215, εικ. 357· σ. 226, εικ. 383-384· σ. 228, εικ. 389-390, πίν. XL.

39. Αριθ. ευρ. 1977 (Πίν. 12 δ)

Τραγικό ανδρικό προσωπείο

Υλικό: πεντελικό μάρμαρο

Διαστάσεις: ύψ. 0,54, πλ. 0,46, πάχ. 0,382 μ.

Προέλευση: Αθήνα, Ιερά Οδός

1ος αι. π.Χ.-1ος αι. μ.Χ.

Υπερφυσικού μεγέθους ανδρικό τραγικό προσωπείο που σώζεται ακέραιο με μικρές αποκρούσεις. Τα μαλλιά, πλούσια και περίτεχνα χτενισμένα, σχηματίζουν ψηλό όγκο πάνω από το μέτωπο αποτελούμενο από μακρείς βοστρύχους σε σχήμα τρυπανιού. Πρόκειται για τα χαρακτηριστικά corkscrew hair. Παρόμοιοι, μακρύτεροι, βόστρυχοι πέφτουν συμμετρικά στα πλάγια καλύπτοντας τα αυτιά και μέρος των παρειών. Η πίσω επιφάνεια του όγκου και του κεφαλιού αποδίδονται επίπεδες, λειασμένες με λεπτό βελόνι. Ολόγυρα στο κάτω μέρος της πίσω επιφάνειας του κεφαλιού φυτρώνουν μικροί οφιοειδείς βόστρυχοι. Το πρόσωπο είναι πλατύ. Το μέτωπο καλύπτεται εντελώς από βοστρύχους. Τα φρύδια αποδίδονται με έντονες πλάγιες ακμές που κλίνουν προς τα κάτω στον τύπο των sloping brows. Τα μάτια είναι τεράστια, σχεδόν στρογγυλά, με βλέφαρα παχιά με σχεδόν μεταλλικές ακμές. Οι ίριδες δηλώνονται με κυκλικές βαθύνσεις στους βολβούς. Η μύτη, ελαφρά σπασμένη, ρυτιδωμένη, με οριζόντιες αναδιπλώσεις του δέρματος πάνω στο ρινικό οστό, είναι η χαρακτηριστική wrinkled nose κατά τον Webster. Τα ζυγωματικά είναι ελαφρά εξογκωμένα. Μια πλατιά και βαθιά κοιλότητα αποδίδει το στόμα. Ελάχιστα διακρίνεται το πάνω χείλος κάτω από τη μύτη και το μουστάκι. Η γενειάδα αποτελείται από δύο σειρές σπειροειδών βοστρύχων.

Η πρώτη δημοσίευση του γλυπτού οφείλεται στον Δ. Φίλιο, Ανασκαφαί τάφων παρά την Ιεράν Οδόν, ΑΕ 1904, σ. 78, πίν. 10. Σύμφωνα με τον ανασκαφέα βρέθηκε «στην Ιερά Οδό, στ' αριστερά του πορευόμενου προς την Ελευσίνα και παρά τη διασταύρωση της εκεί διερχομένης σιδηροδρομικής γραμμής Πειραιώς-Πελοποννήσου». Δίνεται απόσταση 400 περίπου μ. «από της αρχής της νεωτέρας αμαξιτού», δηλαδή από την Αγία Τριάδα, πράγμα που σημαίνει περί τα 550 μ. από το Δίπυλο. Ο Φίλιος χρονολογεί τους τάφους στη ρωμαϊκή εποχή, τον παλαιότερο μετά το 146 π.Χ. και τους υπόλοιπους αργότερα, ορισμένους και στον 1ο αι. μ.Χ. Θεωρεί το προσωπείο ως επίστεψη τάφου ηθοποιού, ίσως διάσημου στην εποχή του, αλλά, όπως διευκρινίζει, όχι του Θεοδώρου που μνημονεύει ο Παυσανίας (Ι, 37, 3). Φυσικά, αυτό είναι βέβαιο, αφού ο Θεόδωρος ήταν επιτυχημένος τραγικός υποκριτής του 4ου αι. π.Χ., λίγο μεγαλύτερος, στην ηλικία του Δημοσθένη και του Αισχίνη. Επειδή όμως από τη δημοσίευση της ανασκαφής δεν προκύπτει άμεση σχέση του προσωπείου με κάποιον τάφο, δεν μπορεί με ασφάλεια να θεωρηθεί ως επίστεψη ταφικού μνημείου, όπως υποστηρίζει και η Bieber, RE, στ. 2111 και 2160.

Από λάθος εξάλλου, κι επειδή η Ιερά Οδός οδηγούσε στην Ελευσίνα, ο Webster, Tragedy and

Satyrplay, σ. 114, AS 30, γράφει ότι το προσωπείο προέρχεται από την Ελευσίνα. Ωστόσο πρέπει να γίνει αποδεκτή η χρονολόγηση του Webster στο μεταίχμιο του 1ου αι. π.Χ.-1ου αι. μ.Χ., όπως υπαγορεύουν ο ψηλός όγκος των τρυπανόσχημων βοστρύχων, ο τρόπος απόδοσης των λοξών φρυδιών, των ματιών και της ρυτιδωμένης μύτης. Παρόμοια απόδοση των χαρακτηριστικών βλέπουμε σε ανάγλυφο από το Πέργαμον (W. Altmann, Die Arbeiten zu Pergamon 1902-3. Die Einzelfunde, AM XXIX (1904), σ. 194, εικ. 27) και σε παρόμοιο προσωπείο που δημοσιεύει η R. Paris, Persona, σ. 42, αριθ. 2, εικ. 2.

40. Αριθ. ευρ. 5418 (Πίν. 12 ε)
Σχεδόν ακέραιο προσωπείο
Υλικό: πεντελικό μάρμαρο
Διαστάσεις: ύψ. 0,28, πλ. 0,25, πάχ. 0,16 μ.
Προέλευση: Αθήνα (;)
1ος αι. π.Χ.-1ος αι. μ.Χ.

Σχεδόν ακέραιο προσωπείο που φέρει αρκετές αποκρούσεις κι απολεπίσεις. Τα μαλλιά είναι πυκνά και σχηματίζουν όγκο από μακρείς τρυπανόσχημους πλοκάμους (corkscrew hair) που καλύπτουν εντελώς το μέτωπο. Παρόμοιοι πλόκαμοι πλαισιώνουν τις παρειές καλύπτοντας τα αυτιά. Τα φρύδια αποδίδονται με μαλακές τοξωτές ακμές, που ακολουθούν την καμπύλωση των τεράστιων, σχεδόν στρογγυλών ματιών, όπου δεν δηλώνεται η ίρις. Τα βλέφαρα αποδίδονται με πλαστικότητα και σαφήνεια. Η μύτη, τα χείλη και το πηγούνι είναι σπασμένα. Το στόμα είναι μια πλατιά αβαθής κοιλότητα. Οι παρειές είναι πλατιές λείες και σαρκώδεις.

Δεν είναι εύκολο να καθοριστεί αν το προσωπείο αποδίδει ανδρικό ή γυναικείο τύπο. Ομοιότητα υπάρχει με πήλινο προσωπείο από το Λούβρο που η Besques (Louvre III, 2, 250, E/D 1978, εικ. 325a) θεωρεί προσωπείο νέου άνδρα της τραγωδίας και το χρονολογεί στην αρχή του 1ου αι. μ.Χ. Τον ίδιο τύπο μαλλιών συναντούμε και σε προσωπείο που δημοσιεύει η Paris, Persona, σ. 45 και το χρονολογεί επίσης στις αρχές του 1ου αι. μ.Χ. Επίσης πρβλ. προσωπείο απεικονιζόμενο σε ψηφιδωτό στο Πέργαμον, D. Salzmann, Mosaiken und Pavimente in Pergamon, AA 1991, σ. 450, εικ. 19.

41. Αριθ. ευρ. 3327 (Πίν. 13 γ-δ)
Τμήμα κοίλου προσωπείου
Υλικό: πεντελικό μάρμαρο
Διαστάσεις: ύψ. 0,25, πλ. 0,235, πάχ. 0,30 μ.
Προέλευση: Αθήνα, Ωδείον Περικλέους
Ρωμαϊκής εποχής

Τμήμα κοίλου εσωτερικά προσωπείου θραυσμένου από τα πάνω βλέφαρα και κάτω. Τα πυκνά μαλλιά χωρίζονται στη μέση πάνω από το μέτωπο και πέφτουν σε φλογόσχημους βοστρύχους δίπλα στις παρειές καλύπτοντας τα αυτιά. Στο πίσω μέρος του κεφαλιού αποδίδονται σε χαμηλότερο ανάγλυφο και διατηρούν έντονα ίχνη κόκκινου χρώματος. Το στενό μέτωπο είναι λείο και διογκωμένο, τα φρύδια ελαφρά προτεταμένα. Τα σωζόμενα πάνω βλέφαρα είναι αποδοσμένα με έντονη πλαστικότητα και σαφήνεια. Τόσο στην κοίλη εσωτερική επιφάνεια όσο και στην εξωτερική του πίσω μέρους του προσωπείου υπάρχουν από δύο μικρές οπές (διαμ. 0,008 μ.) σε απόσταση 0,04 μ. από την βάση του, προφανώς για τη στερέωσή του σε κάποια επιφάνεια στο Ωδείον του Περικλέους, όπου και βρέθηκε.

Πρωτοδημοσιεύθηκε από τον ανασκαφέα του Ωδείου Π. Καστριώτη, Το Ωδείον του Περικλέους, ΑΕ 1914, σ. 164 εικ. 21-21α. Η σαφήνεια στην απόδοση των λεπτομερειών, το λείο μέτωπο, τα

φρύδια που δηλώνονται με μια ακμή, η καθαρότητα της γραμμής των άνω βλεφάρων και η απόδοση των βοστρύχων θυμίζουν την εργασία ενός πήλινου ρωμαϊκού προσωπείου από την Αγορά (Agora VI, αριθ. 556, πίν. 15).

42. Αριθ. ευρ. 3328 (Πίν. 13 α)
Τμήμα κοίλου προσωπείου
Υλικό: πεντελικό μάρμαρο
Διαστάσεις: ύψ. 0,26, πλ. 0,31, πάχ. 0,27 μ.
Προέλευση: Αθήνα, Ωδείον Περικλέους
Ρωμαϊκής εποχής

Το πάνω μισό κοίλου εσωτερικά προσωπείου που σώζει το πρόσωπο ως τα πάνω βλέφαρα. Το μεγαλύτερο μέρος της πλούσιας κόμης, που είναι χωρισμένη στη μέση πάνω από το μέτωπο, πέφτει σε πυκνούς βοστρύχους δίπλα στις παρειές, ενώ στο πίσω μέρος του κεφαλιού αποδίδεται σε χαμηλό ανάγλυφο. Το μέτωπο είναι στενό. Τα σωζόμενα πάνω βλέφαρα αποδίδονται με έντονη πλαστικότητα και σαφήνεια. Στις πλάγιες πλευρές του κεφαλιού υπάρχει από μία μικρή οπή (0,015, βάθ. 0,02 μ.)· παρόμοιες υπάρχουν και στο κοίλο εσωτερικό. Προφανώς χρησίμευαν για τη στερέωση του γλυπτού σε κάποια επιφάνεια του Ωδείου, όπου και βρέθηκε μαζί με το αριθ. κατ. 41, με το οποίο παρουσιάζει μεγάλες ομοιότητες.

Δημοσιεύθηκε και αυτό από τον Π. Καστριώτη, ΑΕ 1914, σ. 164. Βλ. σχόλια στον αριθ. κατ. 41.

43. Αριθ. ευρ. 6333 (ΑΠ 760) (Πίν. 13 β)
Τμήμα κοίλου προσωπείου
Υλικό: πεντελικό μάρμαρο
Διαστάσεις: ύψ. 0,24, πλ. 0,29, πάχ. 0,18 μ.
Προέλευση: Αθήνα (;)
Ρωμαϊκής εποχής

Τμήμα κοίλου εσωτερικά προσωπείου. Η πίσω επιφάνεια δεν σώζεται, ενώ η κοίλη εσωτερική επιφάνεια είναι αδρά λειασμένη με το βελόνι. Το γλυπτό φέρει πολλές απολεπίσεις και τραυματισμούς. Η κόμη αποτελείται από λεπτούς ίσιους βοστρύχους που χωρίζονται στη μέση πάνω από το μέτωπο κι αποδίδονται με έντονη πλαστικότητα στην πρόσθια όψη, ενώ στην πάνω και στις πλάγιες επιφάνειες του κεφαλιού είναι επίπεδη και φέρει ίχνη εργασίας με βελόνι. Το μέτωπο είναι στενό και λείο, τα φρύδια δύο λοξές ακμές (sloping brows). Από το αριστερό μάτι σώζεται μόνο το πάνω βλέφαρο, ενώ το δεξί σώζεται ολόκληρο με διαμπερή οπή (διαμ. 0,015 μ.) στη θέση της ίριδας.

44. Αριθ. ευρ. 5485 (Πίν. 13 ε)
Τμήμα προσωπείου Σειληνού
Υλικό: πεντελικό μάρμαρο
Διαστάσεις: ύψ. 0,24, πλ. 0,215 μ.
Προέλευση: Αθήνα (;)
Πιθανώς του τέλους του 4ου αι. π.Χ.

Θραύσμα του πάνω αριστερού μέρους προσωπείου Σειληνού, που σώζει τμήμα της φαλακρής πάνω επιφάνειας του κεφαλιού, των μαλλιών, του μετώπου, το αριστερό μάτι με τα έντονα σαρκώδη βλέφαρα, χωρίς δήλωση της ίριδας και της κόρης. Φρύδι δεν αποδίδεται. Το εξόγκωμα πάνω στα μαλλιά δηλώνει το ζωώδες αυτί του Σειληνού.

Ομοιότητα παρατηρείται με απεικονίσεις Σειληνών στην αγγειογραφία, π.χ. Bieber, σ. 14, πίν.

44, 46, 50. Ομοιότητα στην απόδοση του ματιού, στο βαθμό που οι μικρές διαστάσεις του κομματιού επιτρέπουν να διαγνώσουμε, υπάρχει με το άγαλμα του Σειληνού που κρατά στον ώμο του το μικρό Διόνυσο (Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. 257), που προέρχεται από το θέατρο του Διονύσου και θεωρείται αντίγραφο πρωτοτύπου έργου του 4ου αι. π.Χ. βλ. Ν. Σταμπολίδης, Το σύμπλεγμα αριθ. 257 του Ε.Μ. και οι πλατωνικοί σειληνοί. Μιά ακόμα προσέγγιση στην «προσωπογραφία» του Σωκράτη, Αρχαιογνωσία 3, 1-2 (1982-84), σ. 123 κ.ε., πίν. 16.

45. Αριθ. ευρ. 6330 (ΑΠ 756) (Πίν. 14 δ)
Τμήμα προσωπείου με γνωρίσματα Διονύσου
Υλικό: πεντελικό μάρμαρο
Διαστάσεις: ύψ. 0,185, πλ. 0,225, πάχ. 0,85 μ.
Προέλευση: Αθήνα
Πιθανώς ρωμαϊκής εποχής

Τμήμα προσωπείου μορφής με χαρακτηριστικά γνωρίσματα του Διονύσου σωζόμενο ως το μέσον της μύτης. Το πάχος του είναι πολύ μικρό, αδρά δουλεμένη η πίσω επιφάνειά του, που, όπως και η πάνω, φέρει ίχνη βελονιού. Ταινία (πλ. 0, 02 μ.). στο μέτωπο συγκρατεί τα μαλλιά, τα οποία στο πάνω μέρος του κεφαλιού αποδίδονται με κόμπους, πράγμα που πιθανότατα αποτελεί προσπάθεια απόδοσης δικτυωτού καλύμματος. Τα φρύδια είναι δύο καμπύλες ακμές και στα μικρά μάτια δεν δηλώνεται η ίριδα. Το μέτωπο πλαισιώνουν τσαμπιά σταφυλιών.

Ίσως απεικονίζεται ο ίδιος ο Διόνυσος. Πρόκειται για τον ίδιο τύπο που γνωρίζουμε κι από ρωμαϊκό πήλινο αρχιτεκτονικό γλυπτό από την Αγορά των Αθηνών (βλ. Agora, Roman Pottery, K139, σ. 71, πίν. 49), όπως επίσης και από όστρακο ανάγλυφου σκύφου με διονυσιακή σκηνή από τη Θάσο (M. Launey, Etudes Thasiennes, I, Le sanctuaire et le culte d' Héraclès à Thasos, Paris 1944, σ. 116, αριθ. 21, εικ. 71)· πρβλ. ακόμη παράσταση ανάγλυφου λυχναριού, E.-M. Cahn-Klaiber, Die antiken Tonlampen des archäologischen Instituts der Universität Tübingen, Tübingen 1977, σ. 177, αριθ. 150, πίν. 12, που χρονολογείται στο 2ο-3ο αι. μ.Χ. Υπάρχουν πολλά παράλληλα αυτού του τύπου, που φαίνεται πως αποτελεί ένα από τα αγαπημένα θέματα διακόσμησης λυχναριών ή ανάγλυφης κεραμικής της ρωμαϊκής εποχής. Για τον τύπο της κόμμωσης βλ. αγάλματα του Διονύσου LIMC III, 2, εικ. 124-126, 128, 200-201.

46. Αριθ. ευρ. 2292 (Πίν. 14 α-β)
Προσωπείο μορφής με χαρακτηριστικά γνωρίσματα Διονύσου
Υλικό: κόκκινο μάρμαρο (Πελοποννήσου ;)
Διαστάσεις: ύψ. 0,135, πλ. 0,12, πάχ. 0,08 μ.
Προέλευση: Αθήνα (;)
Πιθανώς ρωμαϊκής εποχής

Μικρό ακέραιο προσωπείο, με λίγες μόνο αποκρούσεις στο πηγούνι και στο κάτω αριστερό τμήμα των μαλλιών. Η πίσω επιφάνεια είναι επίπεδη και στο κάτω μέρος της σχηματίζεται κοιλότητα αδρά δουλεμένη με βελόνι. Στο πίσω μέρος του κεφαλιού και πάνω από το μέτωπο κυματοειδείς βόστρυχοι που συγκρατούνται με λεπτή ταινία που περνά στο μέτωπο. Δύο κλαδιά με φύλλα κισσού στεφανώνουν το κεφάλι. Λόγω της φθοράς του λίθου είναι δυσδιάγνωστο τι δηλώνουν τα δύο εξογκώματα δεξιά κι αριστερά στο πάνω μέρος του κρανίου· ίσως πρόκειται για καρπούς. Το μέτωπο είναι στενό κι επίπεδο, τα φρύδια δεν δηλώνονται. Τα μάτια είναι δύο μικρές στενόμακρες κοιλότητες ανάμεσα στα βαριά βλέφαρα. Αμυδρά ορατές είναι κάποιες ρυτίδες έκφρασης στο πλάι των ματιών. Η μύτη σώζεται σχεδόν ακέραιη με κάποιους μικροτραυματισμούς. Στη θέση του στόματος

υπάρχει διαμπερής κυκλική οπή· χείλη δεν φαίνεται να αποδίδονται. Οι παρειές είναι λείες και σαρκώδεις, με μικρές απολεπίσεις.

Πρόκειται για διονυσιακή μορφή στο γενικό τύπο του πήλινου αρχιτεκτονικού γλυπτού της Αγοράς (βλ. αριθ. κατ. 45). Πρβλ. ακόμη Besques, Louvre III, 2, 247, E 180, πίν. 322a (α' μισό 2ου αι. μ.Χ.) και E/D 1954, πίν. 322 D (ύστερης ελληνιστικής εποχής). Για τον τύπο κόμμωσης βλ. σχόλια στο αριθ. κατ. 45.

47. Αριθ. ευρ. 383 (Πίν. 14 γ)
Προσωπείο(;) Σειληνού
Υλικό: πωρόλιθος
Διαστάσεις: ύψ. 0,415, πλ. 0,36, πάχ. 0,30 μ.
Προέλευση: Ερέτρια 1889. ΑΔ 1889, σ. 80, αριθ. 17: «Κατεσχέθη παρά Παναγιώτη Τσαρούμη»
Πιθανώς ελληνιστικής εποχής

Κεφαλή Σειληνού ανάγλυφη σε αρχιτεκτονικό μέλος από πωρόλιθο (διαστ. 0,31 × 0,31 × 0,155μ.). Στη δεξιά για το θεατή πλευρά του φέρει τόρμο (0,10 × 0,06 μ.). Λόγω του φθαρτού υλικού έχουν απαλειφθεί πολλές λεπτομέρειες.

Το κεφάλι στεφανώνεται από φύλλα κισσού. Στη δεξιά πλευρά του σώζεται το χαρακτηριστικό ζωώδες αυτί του Σειληνού. Το μέτωπο είναι ευρύ. Τα φρύδια δεν δηλώνονται· ανάμεσά τους, στη ρίζα της μύτης, υπάρχουν δύο κάθετες ρυτίδες. Τα μάτια, μικρά σε σχέση με το πλατύ σαρκώδες πρόσωπο, έχουν βαριά πάνω βλέφαρα και επίπεδο βολβό, χωρίς δήλωση της ίριδας. Η μύτη είναι κοντή και σιμή, το στόμα μισάνοιχτο. Το παχύ μουσπάκι καλύπτει το πάνω χείλος και πέφτει πάνω στους πυκνούς βοστρύχους της γενειάδας.

Το προσωπείο πρωτοδημοσιεύθηκε στο ΑΔ 1889, σ. 80, αριθ. 17. Βλ. επίσης, Π. Καββαδίας, Γλυπτά του Εθνικού Μουσείου, Αθήναι 1890-1892, σ. 256, αριθ. 383· Π. Καστριώτης, Γλυπτά του Εθνικού Μουσείου, Αθήναι 1908, τ. Α', σ. 76, αριθ. 383 και Svoronos, I, σ. 242, αριθ. 23, πίν. XLIII, ο οποίος το θεωρεί ανάγλυφο κεφάλι και όχι προσωπείο. Η Καρούζου, σ. 178, υποθέτει πως ίσως να ήταν σφηνωμένο στην πύλη του τείχους της Ερέτριας, κοντά στο θέατρο, και το χρονολογεί στον 4ο αι. π.Χ. ή στην ελληνιστική εποχή. Ομοιότητες επισημαίνονται με Besques, Louvre III, 2, 325, D 2782 και D 2783, πίν. 402a και d, αντιστοίχως.

48. Αριθ. ευρ. 4504 (Πίν. 14 ε)
Τμήμα μικρού «λατρευτικού» προσωπείου
Υλικό: παριανό μάρμαρο
Διαστάσεις: ύψ. 0,067, πλ. 0,95 μ.
Προέλευση: Ευρ. «Αθήναι, μεταξύ Αρείου Πάγου και Πνυκός». Καρούζου: «Άγνωστη η προέλευση».
Γύρω στο 480 π.Χ.

Ο πώγων μικρού προσωπείου που απεικόνιζε τον Διόνυσο ή Σάτυρο. Η πίσω επιφάνεια είναι επίπεδη, αδρά λειασμένη. Στην επιφάνεια θραύσης υπάρχει οπή (διαμ. 0,005 μ.). Η γενειάδα, στρογγυλεμένη, αποτελείται από μακρείς λεπτούς σφιοειδείς πλοκάμους, απόλυτα συμμετρικούς εκατέρωθεν του κεντρικού άξονα. Πρόκειται για σχολαστική κι επιμελημένη εργασία.

Το προσωπείο αναφέρεται από τον Dörpfeld, AM 53 (1928), Beil. 23, 2 και την Καρούζου, σ. 18, κατά την οποία πρόκειται για προσωπείο Διονύσου Δενδρίτη. Αξιοσημείωτη είναι η ομοιότητά του, ως προς την απόδοση των βοστρύχων της γενειάδας, με το μεγάλο προσωπείο Διονύσου Δενδρίτη αριθ. 3072 του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου (βλ. Καρούζου, σ. 18, πίν. 11α, γύρω στο 520 π.Χ. και LIMC, σ. 424, εικ. 6, όπου χρονολογείται γύρω στο 530 π.Χ.). Βέβαια, τέτοιου είδους γενειάδα

θα μπορούσε να ανήκε και σε Σάτυρο, πρβλ. προσωπείο Σατύρου από τη Σάμο, που ο Webster (F 26, πίν. 6b) χρονολογεί στις αρχές του 5ου αι. π.Χ. Στον ίδιο περίπου τύπο ανήκει και μαρμάρινο κεφάλι Σειληνού του 6ου αι. π.Χ. από τη Θάσο (M. Launey, Etudes Thasiennes, I. Le sanctuaire et le culte d'Héraclès à Thasos, Paris 1944, σ. 98-99, αριθ. 2, εικ. 56-57). Για παρόμοια σύγχρονα κεφάλια Διονύσου, βλ. W. Wrede, Der Maskengott, AM 53 (1928), σ. 66 κ.ε.

ΣΟΦΙΑ ΖΟΥΜΠΑΚΗ

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

Agora, Roman Pottery	H. S. Robinson, Pottery of the Roman Period, Chronology, Princeton 1959.
Agora VI	C. Grandjonan, Agora VI, Terracottas and Plastic Lamps of the Roman Period, Princeton 1961.
Bernabò-Brea	L. Bernabò-Brea, Menandro e il teatro greco nelle terrecotte liparesi, Genova 1981.
Besques	S. Besques, Musée du Louvre, Catalogue raisonnée des figurines et reliefs en terre-cuite grecs, étrusques et romaines, III. Epoques hellénistique et romaine. Grèce et Asie Mineure, Paris 1971.
Bieber	M. Bieber, The History of Greek and Roman Theater, Princeton 1961^2.
Bieber, RE	M. Bieber, RE XIV 2, 1930, στ. 2070-2120 (λ. Maske).
B Com	Bulletino della Commissione archeologica comunale di Roma
P. Ciancio Rossetto, BCom	P. Ciancio Rossetto, Le maschere del Teatro di Marcello, BCom 88 (1982-83), σ. 7-49.
Espérandieu	E. Espérandieu, Recueil général des bas-reliefs de la Gaule romaine, I, Paris 1907, XV, Paris 1966.
Himmelmann	N. Himmelmann, Grabstele eines Dichters der Mittleren Komödie in Lyme Hall, Festschrift für Erika Simon (υπό εκτύπωση).
Καρούζου	Σ. Καρούζου, Εθνικόν Αρχαιολογικόν Μουσείον. Συλλογή γλυπτών. Περιγραφικός κατάλογος, Αθήναι 1967.
Παπαχατζής	Ν. Παπαχατζής, Παυσανίου Ελλάδος περιήγησις, Αθήνα 1974.
Paris, Persona	R. Paris, Persona. La maschera nel teatro antico, Roma 1990.
Svoronos	I. N. Svoronos, Das Athener Nationalmuseum, I, Athen 1908, III, Athen 1937.
Webster	T. L. B. Webster, Greek Theater Production, Methuen 1970^2.
Webster, Bühnenaltertümer	T. L. B. Webster, Griechische Bühnenaltertümer, Göttingen 1963.
Webster, Old and Middle Comedy	T. L. B. Webster, Monuments Illustrating Old and Middle Comedy, London 1978^3.
Webster, Tragedy and Satyr Play	T. L. B. Webster, Monuments Illustrating Tragedy and Satyr Play, BICS, Suppl. 20, 1967^2.

Zusammenfassung

THEATERMASKEN DES NATIONALMUSEUMS, ATHEN

Die hier präsentierten 48 Theatermasken aus Marmor gehören zur Skulpturensammlung des Nationalmuseums in Athen. Von nur 18 dieser Masken ist im Archiv des Museums die Herkunft verzeichnet. Diese stammen mit Ausnahme der in Eretria gefundenen Nr. 47 alle aus Attika.

Die Marmormasken dienten als Weihgeschenke, als Schmuck von Gebäuden oder als Bekrönung von Grabmälern. So verzierten die Nr. 9, 11 und 23 das Dionysostheater und die Nr. 41 und 42 das Odeion des Perikles. Als Schmuck öffentlicher Gebäude oder als einzelne Weihgechenke sind die Masken von der Agora (Nr 1, 17, 18, 19, 20) zu interpretieren. Die beim Dipylon freigelegte Nr. 21 könnte auf das sogenannte Ιερόν των τεχνιτών του Διονύσου bezogen werden oder, wie vermutlich die Nr. 39, die Bekrönung eines Grabdenkmals gebildet haben.

Offensichtlich sind eine Anzahl dieser Masken zu Gruppen zusammenzufassen, die jeweils derselben Werkstatt entstammen. Die große Gruppe der Nr. 1-7 muß in einer Athener Werkstatt entstanden sein, die in der 2. Hälfte des 4. Jhs. v. Chr. in Betrieb war. Produkt einer anderen Athener Werkstatt der gleichen Zeit sind anscheinend die erstaunlich ähnlichen Masken Nr. 12-14. Ebenfalls in diese Periode zu datieren sind wohl auch die Nr. 17, das in AE 1862, 137, d publizierte Exemplar und einige Masken des Akropolismuseums, die eine weitere Gruppe bilden.

Es scheint also nach der Mitte des 4. Jhs. v. Chr. in Athen eine starke Produktion von Theatermasken gegeben zu haben, die der damaligen Blüte des Theaters und der Baukunst entspricht.

Auch die Nr. 11, 18, 19, 20 und 44 sind in die 2. Hälfte des 4. Jhs. v. Chr. zu datieren. Die fünf Masken, die westlich des sogenannten Odeion des Agrippa gefunden worden sind, aber keine einheitliche Gruppe bilden, stammen wohl auch aus der Zeit nach der Mitte des 4. Jhs. v. Chr., außer der Nr. 17, einem Werk vom Ende des 4. oder Anfang des 3. Jhs. v. Chr. Auch die Nr. 9, 10, 15 und 16 sind in diese Zeit, die Nr. 8, 22, 29 und 31 jedoch ins 3. Jh. v. Chr. zu datieren. Um die Wende zum 2. Jh. v. Chr. ist wohl die Nr. 23 entstanden. Außer dem Exemplar Nr. 21, das anscheinend aus dem 2. Jh. stammt, lassen sich die hellenistischen Skulpturen Nr. 27, 30, 32, 36, 37 und 47 zeitlich nicht genauer einordnen. In die römische Epoche sind die Nr. 24, 25, 26, 39, 40, 41, 42, 43, 45 und 46 zu datieren. Römische Werke und Kopien älterer Masken sind vielleicht die Nr. 28, 33, 34, 35 und 38.

Zwei Werke werden hier mitbehandelt die anscheinend keine Masken darstellten, und zwar das architektonische Relief Nr. 47 aus Eretria, das einen Silenskopf zeigt, und das Fragment mit dem Bart eines Dionysos(?)-Kopfes, der ins frühe 5. Jh. datiert wird.

In dieser Arbeit wird nur gelegentlich und teilweise eine Identifizierung der Masken mit Theaterrollen versucht.

SOPHIA ZOYMBAKI

ΟΙ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΕΣ ΤΟΥ ΣΠΗΛΑΙΟΥ ΤΗΣ ΑΠΟΚΑΛΥΨΗΣ ΣΤΗΝ ΠΑΤΜΟ

...καὶ ἐξαλείψει πᾶν δάκρυον ἐκ τῶν
ὀφθαλμῶν αὐτῶν, καὶ ὁ θάνατος οὐκ
ἔσται ἔτι, οὔτε πένθος οὔτε κραυγὴ οὔτε
πόνος οὐκ ἔσται ἔτι·
ὅτι τὰ πρῶτα ἀπῆλθαν
(Ἀποκάλυψις 21, 4)

Στη Δέσποινα

Σεβάσμιο προσκύνημα του χριστιανικού κόσμου, η μονή του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου στην Πάτμο αποτελεί ένα από τα αρχαιότερα και πλουσιότερα μοναστήρια της Ορθοδοξίας[1]. Ιδρύθηκε, όπως είναι γνωστό, από τον όσιο Χριστόδουλο τον Λατρηνό στα τέλη του 11ου αι. (1088 μ.Χ.)[2]. Η προσωπικότητα του ιδρυτή της, η δραστηριότητα των άξιων διαδόχων του, η στενή σχέση της με την Κωνσταντινούπολη, η αδιάκοπη αυτοκρατορική υποστήριξη και οι γενικότερες ιστορικές συγκυρίες στην περιοχή του ανατολικού Αιγαίου την κατέστησαν βαθμιαία κέντρο λατρείας, παιδείας και περισυλλογής[3]. Σήμερα, το πλήθος των καλλιτεχνικών και ιστορικών κειμηλίων και θησαυρών, με τους οποίους πλουτίστηκε στη διάρκεια της μακραίωνης ζωής της, τροφοδοτούν αδιάκοπα επιστημονικές έρευνες σχετικές με την ιστορία και την τέχνη της βυζαντινής, μεταβυζαντινής και νεότερης εποχής[4].

Ολόκληρο το οχυρωμένο μοναστηριακό συγκρότημα μελετήθηκε συστηματικά και έγινε γνωστό για πρώτη φορά στην έρευνα από τον Α. Ορλάνδο. Δύο από τα κύρια κτίσματά του, το παρεκκλήσιο της Παναγίας και η Τράπεζα, κοσμούνται με λαμπρές τοιχογραφίες, που χρονολογήθηκαν στα τέλη του 12ου (παρεκκλήσιο Παναγίας) και στον 13ο αι. (Τράπεζα)[5], θεωρήθηκαν έργο συνεργείου καλλιτεχνών της Πρωτεύουσας και εντάχθηκαν κατά κύριο λόγο στη «μνημειακή» τεχνοτροπία της υστε-

1. Αισθάνομαι την υποχρέωση να ευχαριστήσω θερμά τον Έφορο Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου Ηλία Κόλλια για την ευγενική παραχώρηση του θέματος. Οι φωτογραφίες των Πινάκων 15-17 α προέρχονται από το φωτογραφικό αρχείο της 4ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου, ενώ εκείνες των Πινάκων 17 β-18 έγιναν από τον Κ. Τσουρή· ο ίδιος έκανε και το Σχέδιο 1.

2. Βρανούση, Βυζαντινά έγγραφα, σ. 3 κ.ε., ειδικότερα σ. 35 κ.ε.

3. Χατζηδάκης, Εικόνες, σ. 19-20. Επίσης Ε. Γλύκατζη-Arweiler, Ιστορικό πλαίσιο, Θησαυροί Πάτμου, σ. 10-13.

4. Βλ. Α. Κομίνης, Εισαγωγή, Θησαυροί Πάτμου, σ. 14-21.

5. Ορλάνδος, σ. 121 κ.ε., για τη χρονολόγηση βλ. σ. 256 κ.ε. Οι χρονολογήσεις που έκαναν όσοι ερευνητές ασχολήθηκαν διαδοχικά μετά τον Ορλάνδο με τη βυζαντινή ζωγραφική της μονής, δεν παρουσιάζουν σημαντικές διαφορές μεταξύ τους, ούτε και με την αρχική χρονολόγηση του Ορλάνδου. Βλ. σχετικά, Skawran, Middle Byz. Fresco Painting, σ. 176-180. Κόλλιας, Πάτμος, σ. 24. Τσιγαρίδας, Μονή Λατόμου, σ. 102, σημ. 68. Μουρίκη, Παρεκκλήσιο Μονής Θεολόγου, σ. 237, 261.

ροκομηνέιας ζωγραφικής[6]. Σε αυτό το τοιχογραφικό σύνολο έρχεται τώρα να προστεθεί και η ζωγραφική βυζαντινών χρόνων του Σπηλαίου της Αποκάλυψης, που είναι το αντικείμενο της εργασίας αυτής.

Το Σπήλαιο της Αποκάλυψης αποτελεί το λατρευτικό πυρήνα ευρύτερου κτιριακού συγκροτήματος, γνωστού ως μονή της Αποκάλυψης. Πρόκειται για ένα περιτειχισμένο σύμπλεγμα παρεκκλησίων και κελλιών του 17ου-18ου αι.[7]. Βρίσκεται βόρεια του οικισμού της Χώρας, λίγο χαμηλότερα από τη μονή του Θεολόγου, δίπλα σχεδόν στα παλαιά και νεότερα κτίρια της Πατμιάδας Σχολής. Στο χαμηλότερο, ανατολικό, τμήμα του έχει ενσωματωθεί η φυσική σπηλιά, όπου, σύμφωνα με την παράδοση, ο ευαγγελιστής Ιωάννης δέχτηκε την Αποκάλυψη και την υπαγόρευσε στο μαθητή του Πρόχορο. Σήμερα η σπηλιά αυτή είναι διαμορφωμένη σε δισυπόστατο παρεκκλήσι, αφιερωμένο στην αγία Άννα, το βόρειο, και στον Ιωάννη τον Θεολόγο, το νότιο. Το μονόχωρο παρεκκλήσι της Αγίας Άννας, χτισμένο μπροστά από το Σπήλαιο, στεγάζεται με χτιστή καμάρα από λαξευτούς πωρολίθους και η ανατολική του πλευρά καταλαμβάνει μέρος του βράχου. Το παρεκκλήσι του Θεολόγου διαμορφώνεται στο ευρύχωρο άνοιγμα της σπηλιάς· εδώ ένα ξύλινο τέμπλο, στολισμένο με γνωστές και σημαντικές μεταβυζαντινές εικόνες[8], απομονώνει το Ιερό Βήμα από τον υπόλοιπο χώρο. Ο ίδιος ο φυσικός βράχος σχηματίζει την οροφή και τις πλευρές. Σχηματίζει επίσης και την ανατολική πλευρά του Ιερού Βήματος, που έχει εξομαλυνθεί με μία χτιστή κατασκευή από λίθους και κονίαμα. Στο βόρειο άκρο του τοίχου αυτού είναι λαξευμένη η κόγχη της πρόθεσης, ενώ στο νότιο ένα μικρό κογχάριο ψηλά, κοντά στην οροφή, χρησίμευε μάλλον ως διακονικό. Στο μέσον του τοίχου λαξεύτηκε τρίτη, μεγάλη κόγχη, που σήμερα χρησιμεύει ως αγία Τράπεζα. Η διάνοιξή της δεν είναι σύγχρονη με τις άλλες δύο. Έγινε σε μεταγενέστερη εποχή, όπως δείχνει η καταστροφή τμήματος της αρχικής ζωγραφικής στο μέρος αυτό[9].

Όλη την επίπεδη επιφάνεια του τοίχου του Ιερού Βήματος, καθώς και τις τρεις κόγχες, σκέπαζαν νεωτερικά επιχρίσματα μέχρι την άνοιξη του 1973. Τότε, συνεργείο της 4ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου άρχισε εργασίες καθαρισμού των επιχρισμάτων του θόλου και των τοίχων στο παρεκκλήσι της Αγίας Άννας. Εντελώς τυχαία, κατά τη διάρκεια των εργασιών αυτών, αποκαλύφθηκαν, κάτω από τα στρώματα του ασβέστη οι άγνωστες ως τότε τοιχογραφίες, με τις οποίες είχε ιστορηθεί το Σπήλαιο στη μεσοβυζαντινή περίοδο[10].

Η πρώτη σχετική αναφορά γίνεται σε σύντομη έκθεση του Η. Κόλλια στα Χρονικά του Αρχαιολογικού Δελτίου[11]. Ο ίδιος, αργότερα, σε ειδικό τόμο αφιερωμένο στη ζωγραφική της Πάτμου, έκανε εκτενέστερη περιγραφή των παραστάσεων, τις συσχέτισε τεχνοτροπικά με τις τοιχογραφίες της μονής και τις χρονολόγησε στα τέλη του 12ου αι.[12]. Τις απόψεις αυτές διατυπώνει επίσης και στο σχε-

6. Mouriki, Stylistic Trends, σ. 116 κ.ε. Επίσης Μ. Χατζηδάκης, Μεσοβυζαντινή Τέχνη (1071-1204), ΙΕΕ, τ. Θ', Αθήνα 1979, σ. 406-408. Αντί του όρου «μνημειακή» χρησιμοποιείται εδώ για την ίδια τεχνοτροπική τάση ο όρος «ακαδημαϊκή».

7. Καμία ειδική μελέτη δεν έχει αφιερωθεί, τουλάχιστον μέχρι σημμής, στην ιστορία και την αρχιτεκτονική εξέλιξη του σημαντικού αυτού συγκροτήματος. Συνοπτικές και χρήσιμες πληροφορίες παραθέτουν σχετικά οι εξής: Α. Μαραβά-Χατζηνικολάου, Πάτμος, Αθήνα 1957, σ. 18-19. Στ. Λ. Παπαδόπουλος, Πάτμος. Οδηγός του επισκέπτη, Αθήνα 1967, σ. 14-15. Ο ίδιος, Μονή Ιωάννου Θεολόγου Πάτμου. Ιστορικός και αρχαιολογικός οδηγός, Πάτμος 1977, σ. 8-9. Ο ίδιος, Μονή Ιωάννου Θεολόγου Πάτμου. Ιστορία και Τέχνη, Πάτμος 1987, σ. 6. Κόλλιας, Τοιχογραφίες, σ. 66-67.

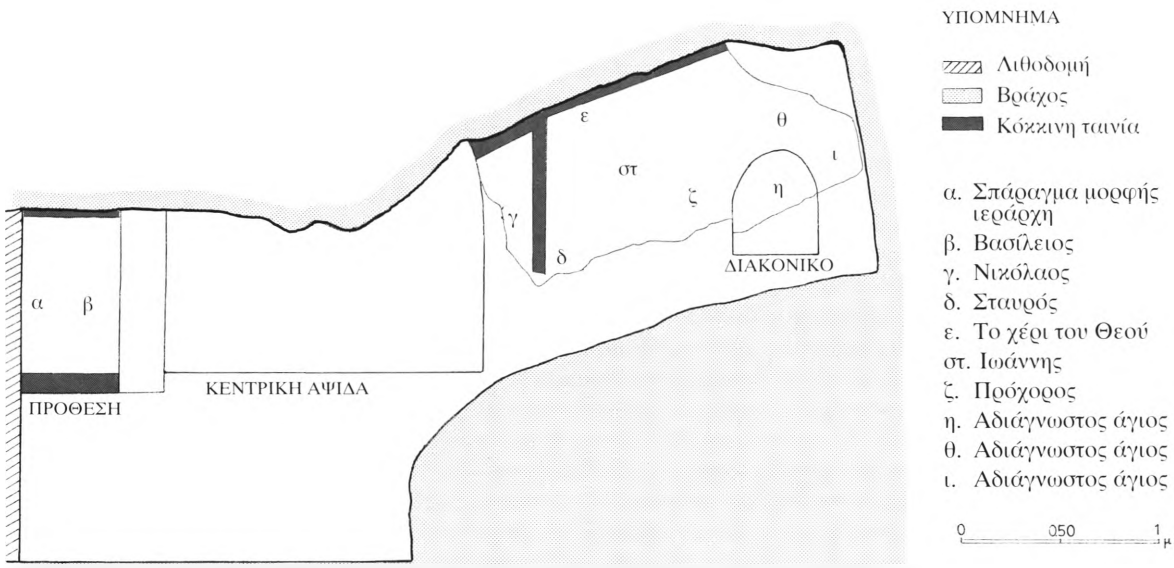
8. Χατζηδάκης, Εικόνες, σ. 109-115.

9. Βλ. σ. 69. Βλ. επίσης Κόλλιας, Πάτμος, σ. 36. Κόλλιας, Τοιχογραφίες, σ. 67.

10. Οι τοιχογραφίες στερεώθηκαν και καθαρίστηκαν από το ζωγράφο-συντηρητή Φώτη Ζαχαρίου.

11. Η. Κόλλιας, Μεσαιωνικά μνημεία Δωδεκανήσου, ΑΔ 29 (1973-74): Χρονικά, σ. 984-985, Πίν. 740 δ-ε.

12. Κόλλιας, Πάτμος, σ. 36-37.

Σχέδ. 1. Πάτμος. Μονή Αποκαλύψεως. Παρεκκλήσι Ιωάννου Θεολόγου, ανατολική πλευρά.

τικό με τις τοιχογραφίες κεφάλαιο του τόμου των «Θησαυρών» της Πάτμου[13]. Ο Μ. Χατζηδάκης αποδίδει τη ζωγραφική αυτή στο συνεργείο που εκτέλεσε το διάκοσμο της μονής του Θεολόγου[14]. Τέλος, τα σχετικά με τη μελέτη του θέματος ζητήματα παρουσιάστηκαν σε δύο ανακοινώσεις που έκανε η υπογράφουσα[15].

Όπως σώζονται σήμερα οι τοιχογραφίες αυτές, καταλαμβάνουν το σύνολο της επίπεδης επιφάνειας του τοίχου αρχίζοντας από την οροφή του βράχου μέχρι 1,50 μ. περίπου από το έδαφος (Σ χ έ δ. 1). Απλώνονται επίσης μέσα στην πρόθεση και το διακονικό. Ανάμεσα στη μεγάλη κόγχη και στο μικρό κογχάριο του διακονικού διατηρούνται δύο στρώματα ζωγραφικής. Οι παραστάσεις όμως του δεύτερου διακόπτονται απότομα ακριβώς στο σημείο όπου αρχίζει η τοξωτή παρυφή της αγίας Τράπεζας. Το γεγονός αυτό αποδεικνύει τη μεταγενέστερη διάνοιξή της στο βράχο, που είχε ως επακόλουθο την καταστροφή μεγάλου μέρους της προϋπάρχουσας εδώ ζωγραφικής.

Κύριο θέμα του διακόσμου είναι ο Ιωάννης που υπαγορεύει την Αποκάλυψη στον Πρόχορο (Σχέδ. 1: στ, ζ· Πίν. 15). Η σύνθεση αναπτύσσεται μέσα σε πίνακα ακανόνιστου σχήματος, που περιβάλλεται αριστερά και επάνω από πλατιά διαχωριστική ταινία-πλαίσιο. Το πλαίσιο ακολουθεί επάνω την κλίση του βράχου, ενώ στη δεξιά πλευρά, εκεί που ανοίγεται το διακονικό, οι παραστάσεις συνεχίζονται χωρίς πλαίσιο. Στο κάτω αριστερό τμήμα του πίνακα αυτού και σε επαφή με τη διαχωριστική του ταινία σώζεται παράσταση φυλλοφόρου σταυρού από το προγενέστερο στρώμα ζωγραφικής (Πίν. 16 α). Ένα δεύτερο πίνακα έχει καταστρέψει σχεδόν εντελώς η διάνοιξη της κεντρικής αψίδας. Ο πίνακας αυτός εκτείνεται βόρεια του κύριου θέματος. Τον περιβάλλει επάνω και

13. Κόλλιας, Τοιχογραφίες, σ. 66-68.

14. Χατζηδάκης, Εικόνες, σ. 20.

15. Ε. Παπαθεοφάνους-Τσουρή, Οι τοιχογραφίες του Σπηλαίου της Αποκάλυψης στην Πάτμο, Γ' Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Πρόγραμμα και περιλήψεις ανακοινώσεων, Αθήνα 1988, σ. 80-81. Η ίδια, Οι τοιχογραφίες του Σπηλαίου της Αποκάλυψης, Πρακτικά Συμποσίου «Ιερά Μονή Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου. 900 χρόνια ιστορικής μαρτυρίας», Αθήνα 1989, σ. 181-191.

δεξιά η ίδια γραπτή ταινία. Από τις παραστάσεις του διατηρήθηκε μόνο τμήμα του φωτοστεφάνου, της κεφαλής και του αριστερού ώμου του αγίου Νικολάου (Σχέδ. 1: γ). Στην κόγχη της πρόθεσης σώζεται παράσταση του αγίου Βασιλείου (Πίν. 16 β) και δίπλα του μόλις διακρίνεται σπάραγμα από τον φωτοστέφανο άλλου ιεράρχη. Ο τοιχογραφικός διάκοσμος της σπηλιάς κλείνει με τρεις αδιάγνωστες μορφές μέσα, επάνω και δεξιά από το διακονικό (Σχέδ. 1: η, θ, ι).

Μέτρια είναι η κατάσταση διατήρησης των σωζόμενων τοιχογραφιών. Ο σταυρός από το πρώτο στρώμα και ο άγιος Βασίλειος διατηρούνται καλά. Σημαντικές φθορές υπάρχουν στην κεντρική παράσταση, της οποίας η καταστροφή του κάτω μέρους έχει εξαφανίσει τα πόδια του Ιωάννη, το αριστερό χέρι του Πρόχορου και το σώμα του από τη μέση και κάτω (Πίν. 15). Άλλες τοπικές φθορές, που οφείλονται σε αποφλοιώσεις του υποστρώματος της ζωγραφικής, υπάρχουν στον φωτοστέφανο και στο πρόσωπο του Πρόχορου, καθώς και στο ιμάτιο του Ιωάννη. Μεγάλες ζημιές έχουν υποστεί και τα χρώματα, κυρίως το γαλάζιο του κάμπου, που έχει αλλοιωθεί σχεδόν εντελώς στο μεγαλύτερο μέρος του[16]. Στα υπόλοιπα χρώματα, ως επί το πλείστον θαμπά (ή αλλοιωμένα), υπάρχουν εκτεταμένες απολεπίσεις. Καλύτερα έχουν διατηρηθεί οι ώχρες των φωτοστεφάνων και των προσώπων, το πράσινο στον προπλασμό και στις πτυχές των ρούχων και το κόκκινο-καστανό στο βουνό και στις γραπτές ταινίες.

Η επιφάνεια της ζωγραφικής στην κεντρική παράσταση, στον άγιο Βασίλειο και τον άγιο Νικόλαο, έχει τραυματιστεί με πλήθος λατινικά και λίγα ελληνικά χαράγματα (graffiti)[17]. Πρόκειται, κυρίως, για δυσανάγνωστα ονόματα Λατίνων ίσως, προσκυνητών και πιθανότερα τυχοδιωκτών επιδρομέων, που από τα τέλη του 12ου αι. ταλαιπωρούν και λεηλατούν την Πάτμο[18]. Από τα ελληνικά χαράγματα το σπουδαιότερο, δίπλα στον ώμο του Πρόχορου, είναι τυπική «δέηση» (Πίν. 15) κάποιου μοναχού: *μνήστητι τὴν / ψυχὴν τοῦ δούλου / τοῦ Θῦ ἰωά/ννου ἱερομο/νάχου.*

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΚΑΙ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ ΤΩΝ ΠΑΡΑΣΤΑΣΕΩΝ

ΠΡΩΤΟ ΣΤΡΩΜΑ

Ο σταυρός

Αναφέρθηκε ήδη ότι μικρό μέρος από το παλαιότερο στρώμα ζωγραφικής διατηρήθηκε στο κάτω αριστερό τμήμα της κεντρικής σύνθεσης[19]. Σε υπόλευκο κάμπο εικονίζεται ανισοσκελής (λατινικός) σταυρός[20] (Πίν. 16 α), με διαπλατυσμένα τα άκρα των κεραιών, που καταλήγουν σε σταγόνες. Το δεξί άκρο της οριζόντιας κεραίας είναι φθαρμένο[21]. Κυματοειδής βλαστός φυτρώνει λίγο ψηλότερα από τη βάση της κατακόρυφης κεραίας και την πλαισιώνει συμμετρικά με ζεύγη συμπλεκομένων ε-

16. Στη μεγαλύτερη έκτασή του ο άλλοτε βαθυγάλαζος κάμπος σήμερα φαίνεται ασπριδερός.

17. Για την αρχαιότατη συνήθεια των χαραγμάτων σε μνημεία βλ. Α. Ορλάνδος, Τα χαράγματα του Παρθενώνος, Αθήνα 1973, σ. 5.

18. Πληροφορίες για πειρατικές επιδρομές Νορμανδών στο νησί δίνουν αγιολογικά κείμενα του β' μισού του 12ου αι. Βλ. σχετικά Βρανούση, Βυζαντινά έγγραφα, σ. 74-78. Η ίδια, A propos des opérations des Normands dans la mer Egée et à Chypre après la prise de Thessalonique (1185-1186), Βυζαντινά 8 (1976), σ. 203-211. Πρβλ. επίσης Κόλλιας, Πάτμος, σ. 36. Κόλλιας, Τοιχογραφίες, σ. 67.

19. Βλ. εδώ, σ. 69.

20. Για τα είδη και τα σχήματα των σταυρών βλ. πρόχειρα LCI. 2 (1970), στ. 569-570.

21. Το δεξί της άκρο έχει φθαρεί, ενώ το αριστερό καλύφθηκε από το στερεωτικό ύφασμα (γάζα) του συντηρητή. Το μήκος της κατακόρυφης κεραίας είναι 0,23 μ. περίπου.

λίκων, που καταλήγουν σε σχηματικό, σχεδόν άμορφο άνθος[22]. Τέσσερις κουκκίδες τονίζουν τις γωνίες της αλληλοτομίας των κεραιών και λίγο ψηλότερα διακρίνονται, με μαύρα κεφαλαία και κοιλόκυρτο δείκτη συντομογραφίας, τα αρχικά του κρυπτογραφήματος: *Φ(ΩΣ) Χ(ΡΙΣΤΟΥ) Φ(ΑΙΝΕΙ) Π(ΑΣΙ).*

Το περίγραμμα του σταυρού, οι σταγόνες, οι κουκκίδες και ο βλαστός έχουν χρώμα κεραμιδί. Στο εσωτερικό των κεραιών διακρίνονται πινελιές σε χρώμα καφέ.

Ο φυλλοφόρος σταυρός, που θεωρείται γενικά ότι έχει ιδιαίτερο συμβολικό χαρακτήρα, γνώρισε μεγάλη διάδοση στη χριστιανική τέχνη. Τον όρο φυλλοφόρος (leaved cross) καθιέρωσε ο D. Talbot Rice. Αυτός ασχολήθηκε πρώτος συστηματικά με την καταγωγή, την εξέλιξη και το συμβολικό περιεχόμενο του θέματος[23]. Αργότερα η J. Flemming μελέτησε τις εικονιστικές παραλλαγές του τύπου, συσχέτισε το συμβολισμό του με τις συγκεκριμένες φιλολογικές πηγές και αναζήτησε το πρότυπό του στην παλαιοχριστιανική τέχνη της Κωνσταντινούπολης[24].

Η βασική ιδέα που αποδίδεται με τον εικονογραφικό τύπο του φυλλοφόρου σταυρού είναι αυτή του Ξύλου ή Δέντρου της Ζωής. Στην Παλαιά Διαθήκη βρίσκουμε ήδη την ιδέα αυτή στα δύο δέντρα του κήπου της Εδέμ[25]. Η καταγωγή της έννοιας του Δέντρου της Ζωής χάνεται στην τέχνη και τη φιλοσοφία της Ανατολής. Στη χριστιανική γραμματεία από πολύ ενωρίς το Δέντρο της Ζωής θεωρήθηκε προεικόνιση του σταυρού της Σωτηρίας. Ο φυλλοφόρος σταυρός ταυτίστηκε έτσι με το Ξύλο της Ζωής, αποκλήθηκε από τους εκκλησιαστικούς συγγραφείς *ξύλον ζωοποιοῦν καὶ ζωοπάροχον* και έγινε το συμβολο της μεταθανάτιας λύτρωσης του ανθρώπου και της αιώνιας Ζωής[26]. Την ιδέα της παραδεισιακής αιωνιότητας εκφράζουν κατεξοχήν οι βλαστοί, τα δέντρα ή τα φυλλοφόρα κλαδιά, που με εραλδική διάταξη φυτρώνουν από τη βάση του σταυρού ή απλώς τον πλαισιώνουν[27]. Γίνεται λοιπόν φανερό ότι ο φυλλοφόρος σταυρός στη βυζαντινή εικονογραφία πληρώνεται με νόημα αποκαλυπτικό και περιέχει, ως σύμβολο, μια ιδιαίτερη εσχατολογική διάσταση. Από την άποψη αυτή είναι σκόπιμο να τονιστεί στο σημείο αυτό ότι σε τρία χωρία της Αποκάλυψης αναφέρεται το Ξύλο της Ζωής με αυτό ακριβώς το μυστικό περιεχόμενο, όπως για παράδειγμα το χωρίο: *Ὁ ἔχων οὖς ἀκουσάτω τὶ τὸ Πνεῦμα λέγει ταῖς ἐκκλησίαις. Τῷ νικῶντι δώσω αὐτῷ φαγεῖν ἐκ τοῦ ξύλου τῆς ζωῆς, ὅ ἔστιν ἐν τῷ Παραδείσῳ τοῦ Θεοῦ* (Αποκάλυψις 2, 7)[28]. Συνεπώς ο φυλλοφόρος σταυρός

22. Το άνθος διακρίνεται αρκετά καλά στην κάτω αριστερή έλικα. Οι έλικες του δεξιού βλαστού παρουσιάζουν τοπικές φθορές. Τα δύο ζεύγη των ελίκων δεν απέχουν εξίσου από τον άξονα της κατακόρυφης κεραίας, με αποτέλεσμα να δημιουργείται μια μικρή ασυμμετρία στη ρυθμική διάταξη και ανέλιξη του βλαστού.

23. Rice, Leaved Cross.

24. Flemming, Kreuz. Σύντομες ή εκτεταμένες αναφορές στο ζήτημα έχουν κάνει κατά καιρούς σε μελέτες τους οι εξής: Κατσαρός, Σταμνά, σ. 138 κ.ε. A. Frolow, Les reliquaires de la Vraie Croix, Paris 1965, σ. 183-185. Παζαράς, Σαρκοφάγοι, σ. 118-119. Λ. Μπούρα, Ο γλυπτός διάκοσμος του ναού της Παναγίας στο μοναστήρι του Οσίου Λουκά, Αθήνα 1980, σ. 30. Ch. Bouras, The Byzantine Bronze Doors of the Great Lavra Monastery on Mount Athos, JÖBG 24 (1975), σ. 237-238. Ο ίδιος, Les portes et les fenêtres en architecture byzantine. Étude sur leur morphologie, leur construction et leur iconographie, Paris 1964 (δακτυλογραφημένη διατριβή), σ. 218-219.

25. Γένεσις 2, 9.

26. Το σημείο αυτό με σχετικές αναφορές στις πηγές και στη βιβλιογραφία αναπτύσσουν οι Παζαράς, Σαρκοφάγοι, σ. 118 και Κατσαρός, Σταμνά, σ. 141-143. Βλ. ακόμα όσα αναφέρει ο Γ. Προκοπίου, Ο κοσμολογικός συμβολισμός στην αρχιτεκτονική του βυζαντινού ναού, Αθήνα 1981, σ. 99 κ.ε., 201, 205.

27. Flemming, Kreuz, σ. 89-90.

28. Τα άλλα δύο χωρία είναι: *... καὶ ἐάν τις ἀφέλῃ ἀπὸ τῶν λόγων τοῦ βιβλίου τῆς προφητείας ταύτης, ἀφελεῖ ὁ Θεὸς τὸ μέρος αὐτοῦ ἀπὸ τοῦ ξύλου τῆς ζωῆς...* (Αποκάλυψις 22, 19) *...καὶ ἔδειξέν μοι ποταμὸν ὕδατος ζωῆς λαμπρὸν ὡς κρύσταλλον, ἐκπορευόμενον ἐκ τοῦ θρόνου τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ ἀρνίου. ἐν μέσῳ τῆς πλατείας αὐτῆς καὶ τοῦ ποταμοῦ ἐντεῦθεν καὶ ἐκεῖθεν ξύλον ζωῆς ποιοῦν καρποὺς δώδεκα, κατὰ μῆνα ἕκαστον ἀποδιδοῦν τὸν καρπὸν αὐτοῦ καὶ τὰ*

βρίσκει εδώ, στο χώρο όπου γράφτηκε το ιερό βιβλίο, μια ουσιώδη εικονογραφική εφαρμογή.

Με βάση τη μορφή του φυτικού θέματος η J. Flemming επιχείρησε μια ταξινόμηση του υλικού σε τέσσερις ομάδες. Σύμφωνα με την κατάταξη αυτή ο σταυρός της Πάτμου ανήκει στην ομάδα Ι, σταυρός με φυτικές έλικες (Kreuz in der Rankenpflanze), στην οποία λιγότερο ή περισσότερο σύνθετοι φυλλοφόροι βλαστοί ξεπηδούν από το κάτω άκρο του σταυρού και τον πλαισιώνουν συμμετρικά με ρυθμικούς κυματισμούς[29]. Στις μεσοβυζαντινές παραστάσεις του τύπου τα φυλλοφόρα κλαδιά — άκανθα, κληματίδες, ανθέμια — παρουσιάζουν έντονη σχηματοποίηση και φυτρώνουν κατά κανόνα από το κάτω μέρος του σταυρού. Παρόμοια τάση σχηματοποίησης και στην περίπτωση του σταυρού της Πάτμου έχει μετατρέψει τον κυματιστό βλαστό σε διακοσμητικό μοτίβο, που θυμίζει περισσότερο ανάλογα θέματα σε μικρογραφίες και έργα μικροτεχνίας. Επιπλέον, καθώς ο βλαστός φυτρώνει λίγο ψηλότερα από την απόληξη της κάθετης κεραίας, αφήνει ελεύθερη τη βάση του σταυρού, μία λεπτομέρεια που δεν συναντάμε στην καθιερωμένη τυπολογία του θέματος. Δεν γνωρίζουμε αν η ιδιοτυπία αυτή οφείλεται σε συνειδητή πρόθεση του ζωγράφου ή αν έγινε εντελώς τυχαία. Σκόπιμη ή όχι, ωστόσο, συμβάλλει στην εικονιστική εντύπωση που δίνει ο σταυρός ως δέντρο, με τον επιμηκυσμένο, σταθερό άξονα της κάθετης κεραίας. Την εσωτερική, συμβολική διάσταση του θέματος συμπληρώνει και τονίζει ο έντονα σχηματοποιημένος, αλλά δεμένος με τον αλληγορικό χαρακτήρα του συνόλου, ελικωτός βλαστός.

Στενό εικονογραφικό παράλληλο της παράστασης, έτσι όπως αποδίδεται συνολικά ως συνδυασμός δύο θεμάτων, δεν υπάρχει, όσο γνωρίζω τουλάχιστον, στην εντοίχια μεσοβυζαντινή ζωγραφική. Με τους φυλλοφόρους σταυρούς των Αγίων Θεοδώρων της Αιτωλικής Σταμνάς (9ος-10ος αι.)[30] και του Ραβδούχου (10ος-11ος αι.)[31] οι εικονογραφικές αναλογίες που παρατηρούνται είναι λιγότερες από τις διαφορές. Πρόκειται και στις τρεις περιπτώσεις για ένα λατινικό σταυρό με διαπλατυσμένα τα άκρα των κεραιών, που καταλήγουν σε σταγόνες, στις οποίες όμως συμφύονται και «μήλα» που δεν έχει ο σταυρός της Πάτμου. Μικρά φύλλα τονίζουν τις γωνίες της συμβολής των κεραιών στους σταυρούς του Ραβδούχου και της Σταμνάς, ενώ σ' εκείνον της Πάτμου απλές κουκκίδες πλαισιώνουν την αλληλοτομία χωρίς να εφάπτονται στις γωνίες της. Το φυτικό θέμα στη Σταμνά είναι βλαστοί με φύλλα άκανθας· ο κυματιστός βλαστός στο σταυρό του Ραβδούχου είναι χυμώδης, φυσιοκρατικός και διαγράφει καθαρά το κρινόσχημο άνθος του, που στην Πάτμο έχει χαθεί σε μια βιαστική πινελιά. Δύο φυλλοφόροι σταυροί, του τέλους του 12ου αι., ο ένας σε παρειά παραθύρου του παρεκκλησίου της Παναγίας στη μονή του Θεολόγου[32] και ο άλλος σε κόγχη του παρεκκλησίου του Προδρόμου στην Εγκλείστρα του Νεοφύτου στην Πάφο[33], έχουν όμοια τα βασικά στοιχεία τους — κυρίως το είδος του φυτικού θέματος — με εκείνα του σταυρού της Πάτμου. Απομακρύνονται όμως από αυτόν ουσιαστικά ως προς τη συνολική σύνθεση και την απόδοση του θέματος.

Ο ίδιος ο σταυρός από τυπολογική άποψη μπορεί να συσχετιστεί με έργα μεταλλοτεχνίας. Το γενικό του σχήμα, η διαμόρφωση των κεραιών με τις συμφυείς σταγόνες, η έλλειψη «μήλων», ακόμα και τα κάπως ασύμμετρα σκέλη του τον συνδέουν με ομάδα μεσοβυζαντινών σταυρών λιτανείας, που χρονολογούνται στο 10 αι. και συνδέονται με την τέχνη της Κωνσταντινούπολης. Αντιπροσω-

φύλλα τοῦ ξύλου εἰς θεραπείαν τῶν ἐθνῶν (Αποκάλυψις 22, 1-3). Σχετικά με το τελευταίο χωρίο βλ. και Γ. Προκοπίου, ό.π., σ. 205.

29. Flemming, Kreuz, σ. 89 κ.ε.

30. Κατσαρός, Σταμνά, εικ. 6, σ. 146.

31. G. Millet, Monuments de l'Athos. Les peintures, Paris 1927, πίν. 97.2. Βλ. και Κατσαρός, Σταμνά, εικ. 7, σ. 147.

32. Ορλάνδος, σ. 173-174, εικ. 105.

33. Mango - Hawkins, Hermitage, πίν. 118.

πευτικά δείγματα της ομάδας αυτής είναι ο γνωστός ασημένιος σταυρός της Αδριανουπόλεως[34], ο χάλκινος της Συλλογής Αβέρωφ-Τοσίτσα[35], άλλος χάλκινος της Συλλογής του Dumbarton Oaks[36] και ακόμα η επίχρυση σταυροθήκη του Λέοντα Δαμοκρανίτη[37]. Όπως έχει διαπιστωθεί, οι σταυροί αυτοί επαναλαμβάνουν τον τύπο του παλαιοχριστιανικού με ξεύγη σταγόνων, από τον οποίο και κατάγονται[38]. Χαρακτηριστικό παράδειγμα τέτοιου σταυρού, που παρουσιάζει εντυπωσιακή ομοιότητα με αυτόν της Πάτμου, είναι ο ασημένιος λιτανικός σταυρός του 7ου αι. στη Συλλογή του Dumbarton Oaks[39]. Για την περιφορά τους στις λιτανείες και για να στερεώνονται σ' ένα ακίνητο υποστήριγμα, όταν παρέμεναν στο ναό, οι λιτανικοί σταυροί είχαν προσαρτημένη στη βάση τους μία λαβή[40] δεμένη οργανικά και αισθητικά με το σύνολο του αντικειμένου. Το γεγονός ότι στη δική μας παράσταση ο βλαστός αφήνει ελεύθερη τη βάση του σταυρού, αντίθετα με τη συνήθη εικονογραφία[41], κάνει θεμιτή τη σκέψη ότι με τον τρόπο αυτό ο ζωγράφος ήταν, ασυνείδητα ίσως, πιο κοντά στο μεταλλικό του πρότυπο[42]. Δεν θα ήταν ίσως άσκοπο να υπενθυμίσουμε εδώ ότι στο γνωστό κατάλογο του Αρσενίου, που καταγράφει στις αρχές του 13ου αι. τα κειμήλια της μονής του Θεολόγου, αναφέρονται τρεις λιτανικοί σταυροί (σίγνα)[43].

Τα παραπληρωματικά στοιχεία του σταυρού της Πάτμου είναι αφενός μεν οι κουκκίδες και αφετέρου το κρυπτογράφημα. Σχετικά με τις πρώτες κάτι παράλληλο βρίσκουμε σε γραπτό σταυρό που

34. Λ. Μπούρα, Ο σταυρός της Αδριανουπόλεως, Αθήνα 1979, πίν. 1, 2.

35. Ό.π., σ. 12, πίν. 31.

36. M. Ross, Catalogue of the Byzantine and Early Mediaeval Antiquities in the Dumbarton Oaks Collection, 1, Washington D.C. 1962, πίν. XLI, αριθ. 68.

37. W. Seibt, Das Reliquiarkreuz des Leon Damokranites, στο Βυζάντιος: Festschrift für Herbert Hunger zum 70. Geburtstag, Wien 1984, σ. 301 κ.ε., πίν. 1-3. Το άρθρο συγκεντρώνει όλη την προηγούμενη βιβλιογραφία για τον πολυσυζητημένο αυτό σταυρό.

38. Λ. Μπούρα, ό.π., σ. 12. Στους μεσοβυζαντινούς σταυρούς λιτανείας οι σταγόνες παίρνουν τη μορφή δύο στρογγυλών δισκαρίων, που λέγονται «επίμηλα». Αυτά σε ορισμένες περιπτώσεις έχουν μακρόστενο σχήμα και είναι πρόσθετα για λόγους χρηστικούς. Βλ. Λ. Μπούρα, ό.π., σ. 9, 12.

39. M. Ross, ό.π., πίν. XVIII, αριθ. κατ. 14.

40. Λ. Μπούρα, ό.π., σ. 9, 12, 13. M. Ross, ό.π., αριθ. κατ. 14, 68. Και οι τρεις λιτανικοί σταυροί της ομάδας, που προαναφέρθηκε, διατηρούν τη λαβή τους.

41. Βλ. και εδώ, σ. 72.

42. Υπάρχουν ωστόσο γραπτοί φυλλοφόροι σταυροί, που μιμούνται παρόμοιους λιτανικούς, στους οποίους ο ζωγράφος απεικόνισε και τη λαβή του μεταλλικού προτύπου. Το σύνολο πλαισιώνεται από το τυπικό φυτικό κόσμημα. Πρόκειται για σταυρούς που διακοσμούν κόγχες σε νεκρικά παρεκκλήσια στο Eğri-Taş Kilisesi στο Hasan-Dağı της Καππαδοκίας (7ος-9ος αι.), βλ. N. M. Thierry, Nouvelles églises rupestres de Cappadoce, Paris 1963, πίν. 36 b, c, 37.4. Σε μέτωπο τόξου παρεκκλησίου του Tokali Kilise στην Καππαδοκία (10ος αι.) υπάρχει γραπτός σταυρός με τη λαβή του· βλ. A. W. Epstein, Tokali Kilise. Tenth-Century Metropolitan Art in Byzantine Cappadocia, DOS XXII, Washington D.C. 1986, εικ. 55, βλ. επίσης εικ. 75, 76. Στο φ. 21ν του κώδικα Vat. gr. 463 (Ομιλίες Γρηγορίου Ναζιανζηνού, 1062 μ.Χ.), παριστάνεται λιτανικός σταυρός με τη λαβή του στηριγμένος σε βαθμίδες, βλ. G. Galavaris, The Illustrations of the Liturgical Homilies of Gregory Nazianzenus, Princeton 1969, σ. 250-251, πίν. XI, 79.

43. Λ. Μπούρα, ό.π., σ. 12, σημ. 17. C. Mango, The Art of the Byzantine Empire, 312-1453, Sources and Documents, New Jersey 1972, σ. 239. Φαίνεται πάντως ότι, ως λειτουργικά αντικείμενα, οι λιτανικοί σταυροί έγιναν πρότυπο μίμησης ήδη από τα παλαιοχριστιανικά χρόνια. Αναφέρονται εδώ ως παράδειγμα δύο γραπτοί σταυροί σε φύλλα διπτύχων του 6ου-7ου αι. στο Σινά. Ο ένας από αυτούς απεικονίζεται στερεωμένος με τη λαβή του σε ορθογώνια βάση, που αποδίδεται προοπτικά. Ο Weitzmann θεωρεί ότι έχουν μεταλλικά πρότυπα, βλ. K. Weitzmann, The Monastery of Saint-Catherine at Mont Sinai. The Ikons, I. Princeton 1976, αριθ. κατ. B22, B23, πίν. LXXb, B23. Σε παραστάσεις φυλλοφόρων σταυρών σε γλυπτά επικρατεί ο ίδιος τύπος λιτανικού σταυρού. Βλ. πρόχειρα, Rice, Leaved Cross, πίν. 1. Λ. Μπούρα, Ο γλυπτός διάκοσμος του ναού της Παναγίας στο μοναστήρι του Οσίου Λουκά, Αθήνα 1980, εικ. 17-18, σχέδ. 7. A. Grabar, Sculptures byzantines du moyen âge, II, Paris 1976, πίν. XXVIIId, LXXXc, LVIIb, CXXXIIb.

διακοσμεί μέτωπο τόξου στην εκκλησία του Αγίου Βασιλείου στην Καππαδοκία[44]. Οι κουκκίδες διακοσμούν εδώ τις γωνίες σταυρού, όμοιου με αυτόν της Πάτμου, αλλά είναι τοποθετημένες πολύ πιο έξω από τα σημεία της αλληλοτομίας των κεραιών. Πανομοιότυπες με εκείνες της Πάτμου τις συναντάμε σε σταυρό, που διακοσμεί το φ. 1ν του πορφυρού κώδικα Suppl. gr. 12 της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Νεαπόλεως[45]. Η εικονογραφική συγγένεια των δύο παραστάσεων είναι έντονη και δικαιολογεί την παρατήρηση ότι παρόμοιους σταυρούς χειρογράφων είχε πιθανώς υπόψη του ο τεχνίτης, τουλάχιστον ως προς τα δευτερεύοντα στοιχεία, όπως είναι οι κουκκίδες.

Τα αρχικά του κρυπτογραφήματος ανήκουν, ως γνωστόν, σε λειτουργική φράση, που εκφωνείται από τον ιερέα κατά τη λειτουργία των Προηγιασμένων[46]. Συνοδεύουν απλούς ή φυλλοφόρους σταυρούς, μόνα τους ή σε συνδυασμό με άλλες συντομογραφίες. Η χρήση τους είναι διαχρονική, επικρατούν όμως στη μεσοβυζαντινή και προπάντων στην υστεροβυζαντινή περίοδο. Ενδεικτικά παραδείγματα της εποχής που μας ενδιαφέρει είναι οι εξής παραστάσεις σταυρών: σε κάλυμμα σαρκοφάγου από την Αγία Σοφία Κιέβου (11ος αι.)[47], στον τοιχογραφικό διάκοσμο του Karanlik Kilise στο Göreme (12ος αι.)[48], στη σφαίρα του κόσμου που κρατεί ο αρχάγγελος Γαβριήλ δίπλα στην ένθρονη Βρεφοκρατούσα στην αψίδα της Μαυριώτισσας στην Καστοριά (12ος-13ος αι.)[49] και σε μικρή κόγχη στο Ιερό Βήμα της Εγκλείστρας του Νεοφύτου στην Πάφο (12ος αι.)[50]. Στην περίπτωση του σταυρού της Πάτμου και σε συνδυασμό με τη θέση που αυτός βρίσκεται, σε τοίχο Ιερού Βήματος δηλαδή, η παρουσία του κρυπτογραφήματος προσδίνει στην παράσταση και έναν κάποιο λειτουργικό χαρακτήρα.

Το κύριο συνθετικό στοιχείο του θέματος είναι ο κυματοειδής βλαστός, το βασικότερο από τα φυτικά θέματα του βυζαντινού διακοσμητικού θεματολογίου. Με καταβολές στην ελληνορωμαϊκή

44. G. de Jerphanion, Une nouvelle province de l'art byzantin. Les églises rupestres de Cappadoce, III, Paris 1934, πίν. 154.4 . Εδώ θα πρέπει να σημειωθεί πως οι γραπτοί σταυροί στα δίπτυχα του Σινά, που αναφέρθηκαν παραπάνω (υποσημ. 43), παρουσιάζουν μια ανάλογη διαμόρφωση με τέσσερα μικρά στελέχη, που ξεκινούν ακτινωτά από τις γωνίες συμβολής των κεραιών και καταλήγουν σε μικρές κουκκίδες. Μία μεσοβυζαντινή εκδοχή της διαμόρφωσης αυτής είναι ο φυλλοφόρος σταυρός στην προμετωπίδα του λειτουργικού ειληταρίου 2759 της Εθνικής Βιβλιοθήκης Αθηνών (12ος αι.), βλ. Spatharakis, Corpus, II, πίν. 564. Άλλο χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι ο φυλλοφόρος σταυρός στην κορυφή της ράβδου που κρατεί στο χέρι του ο απόστολος Πέτρος στη γνωστή εικόνα του στο Dumbarton Oaks (13ος αι.), βλ. K. Weitzmann, The St. Peter Ikon of Dumbarton Oaks, Washington 1983, εικ. 1, σ. 7.

45. Το ευαγγελιστάρι Suppl. gr. 12 της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Νεαπόλεως αποδίδεται από τον Weitzmann στο αυτοκρατορικό scriptorium του Βασιλείου Α', βλ. K. Weitzmann, Ein kaiserliches Lektionar einer byzantinischen Hofschule, στο K. Weitzmann, Byzantine Liturgical Psalters and Gospels, Variorum Reprints, London 1980, VIII, εικ. 75.

46. Π. Τρεμπέλας, Αι τρεις λειτουργίαι κατά τους εν Αθήναις κώδικας, Αθήναι 1935, σ. 199, 206. Πρβλ. επίσης τα σχετικά με το αποκρυπτογράφημα αυτό, που αναφέρονται στο άρθρο της G. Babić, Les croix à cryptogrammes, peintes dans les églises serbes des XIIIe et XIVe siècles, Byzance et les Slaves, Mélanges I. Dujčev, Paris 1979, σ. 1-13.

47. A. Grabar, ό.π., πίν. LVIIb, σ. 87. Στον ένα από τους σταυρούς αυτούς η ακροστοιχίδα διατάσσεται με ασυνήθιστο τρόπο ανάμεσα στις δύο πάνω γωνίες του σταυρού.

48. G. de Jerphanion, ό.π., II, Paris 1928, πίν. 111, 3. Διατηρείται το κάτω μέρος του σταυρού με τα γράμματα *Φ-Π* εκατέρωθεν της κεραίας.

49. Πελεκανίδης, Καστοριά, πίν. 63.

50. Mango - Hawkins, Hermitage, πίν. 77. Από τις υστεροβυζαντινές παραστάσεις σταυρών πλαισιωμένων με αυτό το αποκρυπτογράφημα και διακοσμητικό ελικοειδή βλαστό αναφέρονται πρόχειρα οι εξής: ο σταυρός, τύπου Αναστάσεως, σε παρειά του ανοίγματος της εισόδου του Ταξιάρχη Μητροπόλεως στην Καστοριά, ΑΒΜΕ Δ' (1938), σ. 69 κ.ε., εικ. 48, όπου η ακροστοιχίδα *Φ-Χ Φ-Π* συνδυάζεται με πολλές άλλες και ο σταυρός, χωρίς βλαστό και άλλα κρυπτογραφήματα, σε παρειά παραθύρου του νάρθηκα του Αγίου Νικολάου Ορφανού στη Θεσσαλονίκη, Α. Τσιτουρίδου, Ο ζωγραφικός διάκοσμος του Αγίου Νικολάου Ορφανού στη Θεσσαλονίκη, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 218, πίν. 119.

τέχνη, έχει γνωρίσει διαχρονική εφαρμογή στα ιστορημένα χειρόγραφα, στα πολυτελή έργα μεταλλοτεχνίας, στα γλυπτά και στη μνημειακή ζωγραφική[51]. Περιλαμβάνει ποικιλία τύπων, ανάμεσα στους οποίους συγκαταλέγεται και ο γεωμετρικός. Τέτοιος είναι και ο βλαστός της Πάτμου, που όμως έχει χάσει κάθε φυσιοκρατικό στοιχείο — φύλλα, κρινόσχημο άνθος — και ανελίσσεται ρυθμικά με διακοσμητική διάθεση διατηρώντας ωστόσο και κάποια φυσιοκρατική ευλυγισία. Από την άποψη αυτή θυμίζει πολύ την περίτεχνη σχηματοποίηση, με την οποία παρουσιάζεται το θέμα σε μεσοβυζαντινές λειψανοθήκες και μεταλλικές επενδύσεις εικόνων[52]. Με παρόμοιο ύφος, αλλά φυσιοκρατικότερη αντίληψη, αποδίδεται στα χειρόγραφα, όπως το βλέπουμε π.χ. σε επίτιτλο (φ. 91ν) του χειρογράφου 339 του Σινά[53] και σε άλλο (φ. 16ν) του κώδικα Ebnerianus[54], όπου αναγνωρίζουμε πολύ καλά το βασικό θέμα των δύο συμπλεκομένων φυλλοφόρων ελίκων, που καταλήγουν σε πλούσιο άνθος. Όπως αναφέρθηκε ήδη, στο βλαστό της Πάτμου τονίζεται και ο διακοσμητικός χαρακτήρας. Από την άποψη αυτή συγγενεύει ιδιαίτερα με το γραπτό κόσμημα των ελκυστήρων της Τράπεζας της μονής του Θεολόγου[55] και με ελικωτό βλαστό ανάγλυφου φυλλοφόρου σταυρού σε πλάκα ψευδοσαρκοφάγου της Αγίας Τριάδας του Κριεζώτη κοντά στα Ψαχνά Ευβοίας, χρονολογημένη στο 12ο αι.[56]. Αν το κόσμημα των ελκυστήρων ανήκει στη δεύτερη οικοδομική φάση της Τράπεζας (μέσα ή τέλη 12ου αι.)[57], τότε η στενή συγγένεια του βλαστού με αυτό θα μας οδηγούσε περίπου στην εποχή αυτή. Οπωσδήποτε μία χρονολόγηση γύρω στα μέσα του αιώνα — ή και λίγο μετά — είναι δυνατή, αν κρίνουμε και από τη μεγάλη ομοιότητα ύψους, που παρουσιάζει ο βλαστός, με ανάλογα διακοσμητικά θέματα από τον τοιχογραφικό διάκοσμο της Κοσμοσώτειρας Φερρών[58], της μονής Λατόμου[59], του οστεοφυλακίου της μονής του Μπάτσκοβο[60], του τρούλου της Ευαγγελίστριας στο Γεράκι[61], με τα οποία μοιράζεται την ίδια διακοσμητική διάθεση.

51. A. Frantz, Byzantine Illuminated Ornament. A Study in Chronology, ArtB 16 (1934), σ. 60 κ.ε. Βλ. επίσης Τσιγαρίδας, Μονή Λατόμου, σ. 79-80.

52. Πρβλ. τον ελικωτό βλαστό στο πλαίσιο ασημένιας λειψανοθήκης του 11ου-12ου αι. στο θησαυρό του Αγίου Μάρκου, E. Coche de la Ferté, L' art de Byzance, Paris 1981, εικ. 586. Επίσης το παρόμοιο θέμα σε ελεφαντοστέινη λειψανοθήκη του 10ου αι. από την Κωνσταντινούπολη, K. Weitzmann - G. Alibegaŝvili - A. Volskaya - G. Babić - M. Chatzidakis - M. Alpatov - T. Voinescu, Les Icônes, Paris 1982, εικ. σ. 36. Άλλο ένα παράδειγμα είναι η μεταλλική επένδυση του χειρόγραφου ευαγγελίου της Adelheid στο Quedlinburg, R. Lehmann, Restaurierungsarbeiten an den Beschlägen des Adelheid-Evangeliars der Stiftskirche zu Quedlinburg. Überlegungen zur Begrenzung des restauratorischen Eingriffs, στο Metallkunst von der Spätantike bis zum ausgehenden Mittelalter, Berlin 1982, σ. 280 κ.ε.

53. Κώδικας Sinait. gr. 339 (1150 μ.Χ.). Βλ. Spatharakis, Corpus, II, πίν. 273.

54. Κώδικας Auct. T. inf. I, 10 (μέσα 12ου αι.). Βοδλεϊανή Βιβλιοθήκη Οξφόρδης. Βλ. Hutter, Corpus, II, εικ. 225.

55. Ορλάνδος, εικ. 120, σ. 255.

56. Παζαράς, Σαρκοφάγοι, σ. 50, 139, πίν. 56 β. Το φυτικό θέμα του σταυρού της Πάτμου παρουσιάζει επίσης ομοιότητα με το ανάλογο φυλλοφόρου σταυρού, που διακοσμεί τη μία πλευρά της λειψανοθήκης του αγίου Δημητρίου αριθ. 26 στο θησαυρό του καθεδρικού ναού της Halberstadt, βλ. A. Grabar, Quelques reliquaires de Saint Démétrios et le martyrium du saint à Salonique, DOP 5 (1950), εικ. 14. Η λειψανοθήκη αυτή έχει χρονολογηθεί στον 11ο-12ο αι. Βλ. Rice, Leaved Cross, σ. 79, εικ. 8. Η διαφορά ανάμεσα στους βλαστούς της σαρκοφάγου, της λειψανοθήκης, και του Σπηλαίου της Πάτμου είναι ότι στους δύο πρώτους τα συμμετρικά ζεύγη των ελίκων δεν συμπλέκονται, αλλά αναπτύσσονται ελεύθερα και διαγράφουν καθαρά τα φύλλα και το άνθος τους.

57. Χ. Μπούρας, Αρχιτεκτονική, Θησαυροί Πάτμου, σ. 26.

58. S. Sinos, Die Klosterkirche der Kosmosoteira in Bera (Vira), München 1985, σ. 182-183, εικ. 107-108.

59. Τσιγαρίδας, Μονή Λατόμου, πίν. IV, 42 β.

60. E. Bakalova, Bačkovskata Kostnica, Sofia 1977, εικ. 91.

61. Μουτσόπουλος - Δημητροκάλλης, Γεράκι, πίν. 173. Παρόμοιο γραπτό κόσμημα υπάρχει και στο ανακουφιστικό τόξο της δυτικής θύρας του Αγίου Σώζοντα, βλ. Μουτσόπουλος - Δημητροκάλλης, Γεράκι, πίν. 290. Ανάλογο βλαστό βλέπουμε επίσης στο ζωγραφικό διάκοσμο του Αγίου Γεωργίου στην Staraya Ladoga, βλ. V. Lazarev, Old Russian, εικ. 84-85.

Η τυπολογία του σταυρού και του φυτικού θέματος δείχνουν πως ο τεχνίτης άντλησε τα βασικά στοιχεία της συγκεκριμένης παράστασης από διαφορετικούς χώρους με πιθανά πρότυπα: ένα μεταλλικό σταυρό λιτανείας — ένα «σίγνο» δηλαδή, σαν αυτά που κατείχε και η ίδια η μονή του Θεολόγου, όπως μας παραδίδει γραπτά ο κατάλογος του Αρσενίου[62] — και κυματοειδή βλαστό από διάκοσμο τοιχογραφιών ή χειρογράφων. Η συμβολή του ύφους και της θεματολογίας των χειρογράφων φαίνεται πως υπήρξε αποφασιστική (κουκκίδες, βλαστός). Ο τελευταίος, βέβαια, έχει δοθεί με το ζωγραφικό τρόπο που χαρακτηρίζει το κόσμημα στις τοιχογραφίες και αυτό γίνεται αντιληπτό στην ευλυγισία και την ασύμμετρη ελευθερία, με την οποία αναδιπλώνονται οι σπείρες του. Από την άλλη πλευρά η γενική σχηματοποίηση, που τον διέπει, προδίνει την καταγωγή του από χειρόγραφα. Εξάλλου είναι γνωστό ότι τα διακοσμητικά θέματα της μνημειακής ζωγραφικής προέρχονται συνήθως από τα χειρόγραφα[63].

Έτσι δύο από τα κοινότερα θέματα της βυζαντινής τέχνης με διαχρονική παρουσία και χρήση, σταυρός και κυματιστός βλαστός, συνδυάστηκαν εδώ σε έναν εικονογραφικά ενδιαφέροντα και μάλλον ασυνήθιστο φυλλοφόρο σταυρό και τονίζουν με ιδιαίτερη πνοή το εσχατολογικό νόημα του Δέντρου της Ζωής[64].

ΔΕΥΤΕΡΟ ΣΤΡΩΜΑ

Το κεντρικό θέμα

Όπως σημειώθηκε ήδη[65] το κεντρικό θέμα περιλαμβάνεται σε μεγάλο πίνακα με ακανόνιστο σχήμα, που ορίζεται επάνω και αριστερά από γραπτό κεραμιδί πλαίσιο. Μέσα σε βαθυκύανο κάμπο εικονίζεται ο Ιωάννης όρθιος αριστερά, μέχρι το ύψος της δεξιάς κνήμης περίπου (Πίν. 15, 17 α). Στρέφεται ελαφρά προς τα δεξιά του και κλίνει λοξά το κεφάλι προς το χέρι του Θεού επάνω αριστερά, που τον ευλογεί. Το βαθύ βλέμμα του κατευθύνεται ευθεία μπροστά, σε αόριστο σημείο. Υψώνει το δεξί χέρι σε χειρονομία δέους και απλώνει το αριστερό στον Πρόχορο, που κάθεται δεξιά, μπροστά σε ψηλό βουνό και γράφει το θεόπνευστο κείμενο επάνω σε χαρακωμένο φύλλο περγαμηνής. Διακρίνεται σε πέντε στίχους με μαύρα τονισμένα κεφαλαία (Πίν. 15), η φράση[66]: */Ι/ΔΟΥ Ε/Ρ/ΧΕ/ΤΑΙ ΜΕ/ΤΑ /Τ/ΩΝ / ΝΕΦΕΛ(ΩΝ) / /ΚΑΙ ΟΨ/ΕΤΑΙ*, από το χωρίο: *Ἰδοὺ ἔρχεται μετὰ τῶν νεφελῶν, καὶ ὄψεται αὐτὸν πᾶς ὀφθαλμὸς καὶ οἵτινες αὐτὸν ἐξεκέντησαν, καὶ κόψονται ἐπ᾽ αὐτὸν πᾶσαι αἱ φυλαὶ τῆς γῆς...* (Αποκάλυψις 1, 7).

Από τη μέση και πάνω ο Ιωάννης στρέφεται προς τα πίσω και πλάγια. Η κίνηση αυτή δηλώνεται με ελαφρά ανύψωση του δεξιού ώμου και απότομο χαμήλωμα του αριστερού (Πίν. 15, 17 α). Η όλη εντύπωση ενισχύεται από τη λοξή στάση της κεφαλής επάνω στο λαιμό. Για το κάτω μισό του σώματος δεν έχουμε ολοκληρωμένη εικόνα, εξαιτίας της καταστροφής των ποδιών. Φαίνεται πάντως ότι το σταθερό πόδι του Ευαγγελιστή ήταν το αριστερό και άνετο το δεξί, αν κρίνουμε από τον ανεπαίσθητα προβαλλόμενο, κάτω από το ιμάτιο, όγκο του δεξιού μηρού.

Η γενική εντύπωση από τη στάση του Ιωάννη είναι πως αντιμετωπίζει με δέος το όραμα, ακούει εκστατικός το θεϊκό λόγο και τον υπαγορεύει στο μαθητή του γέρνοντας λίγο προς το μέρος του. Ο

62. Βλ. υποσημ. 43.

63. Ντ. Μουρίκη, Ο ζωγραφικός διάκοσμος του τρούλλου του Αγίου Ιεροθέου κοντά στα Μέγαρα, ΑΑΑ XI (1978), σ. 132.

64. Βλ. και εδώ, σ. 71-72.

65. Βλ. εδώ, σ. 69.

66. Δυστυχώς, σήμερα τα γράμματα αυτά έχουν καταστραφεί σε μεγάλη έκταση. Η διαφορά είναι ευκρινής στις εικόνες των Πινάκων 15 (λήψη 1973) και 17 α (λήψη 1982).

Πρόχορος σκύβει έντονα το σώμα και το κεφάλι προς τον Θεολόγο, τον ακούει προσεκτικά και γράφει. Διακρίνεται η γραφίδα στο χέρι του (Π ί ν. 17 α). Για τη στάση του κάτω μισού του σώματος, εξαιτίας της φθοράς, μόνον υποθέσεις μπορούμε να κάνουμε με βάση εικονογραφικά παράλληλα, στα οποία θα αναφερθούμε παρακάτω[67].

Επάνω από τους φωτοστέφανους των μορφών διατηρήθηκαν με γαλάζια τονισμένα κεφαλαία οι επιγραφές (η δεύτερη κιονηδόν): *Ο Α(ΓΙΟΣ) ΙΩ(ΑΝΝΗΣ) Ο ΘΕΟΛΟΓΟ(Σ)* και *Ο Α(ΓΙΟΣ) ΠΡΟΧΟΡΟΣ*.

Ο Ιωάννης είναι γέροντας φαλακρός, με άσπρα μαλλιά και γένεια και όψη ασκητική. Στο πράο και μειλίχιο πρόσωπό του τα μεγάλα μάτια εκφράζουν πνευματική ένταση. Στο ισχνό σώμα του φορεί γκριζογάλανο χιτώνα[68] και ομοιόχρωμο ιμάτιο, με πτυχές σε ανοιχτούς και σκοτεινούς τόνους του πράσινου.

Ο Πρόχορος είναι νέος και αγένειος. Πυκνά καστανά μαλλιά περιβάλλουν το στρογγυλό πρόσωπο, ενώ το βλέμμα προδίνει το δέος και τη συγκεντρωμένη προσοχή του νεαρού μαθητή. Έτσι όπως κρατεί τη γραφίδα ανάμεσα στο δείκτη και στον αντίχειρα, με το χέρι ελαφρά ανασηκωμένο, φαίνεται σα να σταμάτησε για λίγο να ακούσει τη συνέχεια των λόγων του Ιωάννη. Φορεί γκριζογάλανο χιτώνα με υπολείμματα από το μαύρο «σήμα» επάνω στον αριστερό βραχίονα[69]. Το ιμάτιο είναι επίσης γκριζογάλανο και οι πτυχές του δηλώνονται με καστανό σκοτεινό και με ώχρα.

Ο κάμπος των φωτοστεφάνων έχει χρώμα θερμής ώχρας και περιβάλλεται από γραπτό κύκλο. Αυτός του Ιωάννη είναι απλός λευκός, ενώ του Πρόχορου διπλός, από μέσα μαύρος και εξωτερικά λευκός.

Πίσω από τη μορφή του Πρόχορου υψώνεται ο όγκος του βουνού (Πίν. 17 α), καμπύλος και σχηματικός. Απολήγει σε τρίδυμη κορυφή από στενόμακρες σωληνοειδείς προεξοχές, με υπόλευκες κηλίδες στην άκρη τους. Έξι όμοιες κηλίδες έχουν τοποθετηθεί σε οριζόντια σειρά πιο κάτω, δίπλα στο φωτοστέφανο του Πρόχορου. Το χρώμα του βουνού είναι καστανό-κεραμιδί. Τέλος, το θεϊκό χέρι επάνω αριστερά έχει διάλιθο επιμάνικο και βγαίνει μέσα από διπλό ημικύκλιο, εσωτερικά μπεζ και εξωτερικά λευκό. Είναι πλασμένο με σκουρόχρωμη ώχρα και καστανό περίγραμμα.

Η λιτή αυτή σκηνή αφηγείται τη θεόπνευση υπαγόρευση της Αποκάλυψης από τον ευαγγελιστή Ιωάννη κατά την εξορία του στην Πάτμο, στα τέλη του 1ου αι. (95-97) μ.Χ.[70]. Τα υπολείμματα της περικοπής, που διατηρούνταν μέχρι πριν λίγα χρόνια και ταυτίζονται με το χωρίο 1, 7 του κειμένου, αποδεικνύουν ότι μπροστά μας διαδραματίζεται το γεγονός αυτό[71]. Η θεϊκή έμπνευση αποδίδεται με το χέρι του Θεού, που βγαίνει από το ημικύκλιο του ουρανού και ο συγκεκριμένος τόπος —η Πάτμος— με τον ορεινό όγκο πίσω από τον Πρόχορο.

67. Βλ. εδώ, σ. 81.

68. Στο μεγαλύτερο μέρος του χιτώνα επικρατεί ένα υπόλευκο χρώμα, που φαίνεται ότι δεν είναι το αρχικό, γιατί παρουσιάζει την ίδια απόχρωση με τη φθαρμένη επιφάνεια του κάμπου. Όσο μπορώ να κρίνω από τους ανάλογους χρωματισμούς των ενδυμάτων του Πρόχορου, στο χιτώνα είχε δοθεί αρχικά γκριζογάλανο χρώμα, που διακρίνεται ακόμα σε ορισμένα σημεία, κυρίως μπροστά στο στήθος.

69. Από το «σήμα» (clavus) του χιτώνα ελάχιστα ίχνη είναι σήμερα ορατά.

70. Η εξορία του Ευαγγελιστή στην Πάτμο επί αυτοκράτορος Δομιτιανού και η συγγραφή της Αποκάλυψης εκεί μαρτυρείται από εκκλησιαστικούς συγγραφείς των πρώτων χριστιανικών αιώνων και αργότερα επαναλαμβάνεται από αρκετούς βυζαντινούς χρονογράφους και ιστορικούς. Βλ. σχετικά J. Schmidt, RE XVIII, 4, στ. 2183-2184 (λ. Patmos). Επίσης, Ορλάνδος, σ. 10, σημ. 2.

71. Η «επίσημη» τρόπον τινά μαρτυρία του τόπου συγγραφής και της θεοπνευστίας της Αποκάλυψης προέρχεται από τον ίδιο το «συγγραφέα» της: *Ἐγὼ Ἰωάννης, ὁ ἀδελφὸς ὑμῶν καὶ συγκοινωνὸς ἐν τῇ θλίψει καὶ βασιλείᾳ καὶ ὑπομονῇ ἐν Ἰησοῦ, ἐγενόμην ἐν τῇ νήσῳ τῇ καλουμένῃ Πάτμῳ διὰ τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ καὶ διὰ τὴν μαρτυρίαν Ἰησοῦ. ἐγενόμην ἐν πνεύματι ἐν τῇ κυριακῇ ἡμέρᾳ, καὶ ἤκουσα ὀπίσω μου φωνὴν μεγάλην ὡς σάλπιγγος λεγούσης...* (Αποκάλυψις 1, 9).

Η υπαγόρευση της Αποκάλυψης, όπως εικονογραφείται στη σύνθεση αυτή, βασίζεται σε φιλολογική πηγή του 5ου αι. μ.Χ., τις απόκρυφες Πράξεις του Ιωάννη (Acta Joannis). Συγγραφέας τους φέρεται ο αυτοαποκαλούμενος μαθητής του Ευαγγελιστή, Πρόχορος[72]. Σύμφωνα με τη διήγηση αυτή, που εξιστορεί σε λαϊκό ύφος τις περιπέτειες και τα θαύματα του Θεολόγου, όταν πλησίαζε το τέλος της εξορίας του στην Πάτμο, ο Ιωάννης αποσύρθηκε σε ερημική σπηλιά του νησιού, όπου, εκστασιασμένος με πολυήμερη νηστεία και προσευχή, οραματίστηκε μέσα σε βροντές και αστραπές την Αποκάλυψη[73] και την υπαγόρευσε στον έντρομο Πρόχορο, καθισμένο στο έδαφος στα πόδια του όρθιου Ευαγγελιστή.

Η παράσταση έχει ακριβώς την ίδια εικονογραφία με εκείνη του γνωστού τύπου, που παρουσιάζει τον Ιωάννη να υπαγορεύει το τέταρτο Ευαγγέλιο στον Πρόχορο. Στον παραπάνω τύπο, εμπνευσμένο επίσης από το απόκρυφο κείμενο των Πράξεων του Ιωάννη[74], παριστάνεται ο Ευαγγελιστής όρθιος, κατά κανόνα δεξιά, με υψωμένη την παλάμη σε έκφραση φόβου. Με το άλλο χέρι υπαγορεύει στον

72. Ο ακριβής τίτλος του κειμένου αυτού είναι:*Περίοδοι, ἤτοι θαύματα τοῦ Ἁγίου Ἀποστόλου καὶ Εὐαγγελιστοῦ Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου, συγγράφοντος τοῦ αὐτοῦ μαθητοῦ Προχόρου.* Κριτική έκδοση του κειμένου έκαμε ο Th. Zahn. Η ιστορική ταυτότητα του Πρόχορου δεν έχει εξιχνιαστεί· για τα σχετικά προβλήματα βλ. Zahn, Acta, σ. LX. E. Hennecke - W. Schneemelcher, Neutestamentliche Apokryphen, II, Tübingen 1964, σ. 402-403. Για το λόγο αυτό στην έρευνα αναφέρεται και ως Ψευδο-Πρόχορος. Πρβλ. F. Halkin, Le Prologue inédit de Nicétas, archevêque de Thessalonique, aux actes de l'Apôtre Saint Jean, AnBoll 85 (1967), σ. 16. Χατζηδάκης, Εικόνες, σ. 113. Διαφωνίες υπάρχουν επίσης σχετικά με το χρόνο της συγγραφής των απόκρυφων Πράξεων του Ιωάννη. Λεπτομέρειες αναφέρει ο Ορλάνδος, σ. 11, σημ. 1

73. Zahn, Acta, σ. 184-185: *Ἐξελθόντων δὲ ὑμῶν ἀπὸ τῆς πόλεως ἀπὸ σημείων τριῶν ἐν τόπῳ ἡσυχαστικῷ, εὕρομεν σπήλαιον ἐν αὐτῷ τῷ τόπῳ καὶ ἐμείναμεν ἐκεῖ δέκα ἡμέρας· ...καὶ πάλιν ἐποίησεν ἄλλας δέκα ἡμέρας ἄσιτος διατελῶν, καὶ ἐγένετο ἐν ἐκστάσει μεγάλῃ καὶ εἶδεν δυνάμεις πολλὰς καὶ μεγάλας καὶ ἄγγελον θεοῦ... καὶ εἶπεν· εἴσελθε ἐν τῇ πόλει καὶ λαβὲ χάρτας καὶ μέλαν καὶ ἐλθὲ ἐνταῦθα, καὶ εὐθέως ἐγὼ εἰσῆλθον καὶ ἐπεκόμισα τὸ μέλαν καὶ τοὺς χάρτας καὶ ἐπορεύθην πρὸς Ἰωάννην, καὶ εἶπε πρός με· ἅπερ ἀκούεις ἐκ τοῦ στόματός μου γράψον ἐπὶ τοὺς χάρτας, καὶ ἀνοίξας τὰ χείλη αὐτοῦ ἤρξατο λέγειν, κἀγὼ ἔγραφον. ἐποιήσαμεν δὲ δύο ἡμέρας, αὐτὸς λέγων κἀγὼ γράφων.*

Παραλλαγή της ίδιας αφήγησης υπάρχει αμέσως παρακάτω, σ. 185-186 *...Πάλιν οὖν μετὰ ἡμέρας τινὰς εἶδεν ὁ Ἰωάννης τὸν κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστὸν ἐν ὀπτασίᾳ λέγοντα αὐτῷ· ἄνελθε ἐν τῷ ὄρει καὶ ἀποκαλύψω σοι μυστήρια μεγάλα καὶ φρικτὰ ἃ μέλλει μετὰ ταῦτα γενέσθαι, καὶ ἀνελθόντων ἡμῶν ἐποίησεν ἐν τῷ ὄρει ἄσιτος προσευχόμενος ἡμέρας γ'. καὶ πάλιν καλέσας εἶπεν πρός με· σπεῦσας ἄγαγε χάρτην καὶ μέλαν, καὶ τοῦτο ποιήσαντός μου ἐκάθισα παρὰ τοὺς πόδας αὐτοῦ καὶ γενομένης ἄφνω βροντῆς ἀπὸ τοῦ φόβου ἀπενεκρώθην, καὶ ὁ Ἰωάννης κρατήσας τῆς χειρός μου ἀνέστησέν με εἰρηκώς· ἃ ἀκούεις ἀπὸ τοῦ στοματός μου γράφε ἀκριβῶς, καὶ ἀνοίξας τὸ στόμα αὐτοῦ εἶπεν: «ἀποκάλυψις Ἰησοῦ Χριστοῦ, ἣν ἔδωκεν ὁ Θεὸς δεῖξαι τοῖς δούλοις αὐτοῦ ἃ δεῖ γενέσθαι ἐν τάχει...».*

74. Σύμφωνα πάντοτε με το κείμενο των Πράξεων (Zahn, Acta, σ. 154-155), κάτω από τις ίδιες ακριβώς συνθήκες γράφτηκε και το τέταρτο Ευαγγέλιο. Παραθέτουμε εδώ τη σχετική περικοπή: *...Καὶ παρέλαβέν με Ἰωάννης καὶ ἐξῆλθαμεν ἔξω τῆς πόλεως ἀπὸ μιλίου ἑνὸς ἐν τόπῳ ἡσυχαστικῷ· τὸ δὲ ὄνομα τοῦ τόπου ἐκείνου ἐκαλεῖτο Κατάστασις· ἦν δὲ ἐκεῖ ὄρος μικρόν. ἀνελθόντων οὖν ἡμῶν ἐν τῷ ὄρει ἐποιήσαμεν ἡμέρας τρεῖς καὶ διετέλει Ἰωάννης ἄσιτος, προσευχόμενος καὶ δεόμενος τοῦ θεοῦ, ὅπως δώσῃ τὰ ἀγαθὰ εὐαγγέλια τοῖς ἀδελφοῖς. τῇ οὖν τρίτῃ ἡμέρᾳ ἐλάλησεν Ἰωάννης λέγων· ...καὶ εὑρὼν ἑστῶτα καὶ προσευχόμενον, εἶπεν πρός με· λαβὲ τοὺς χάρτας καὶ τὸ μέλαν καὶ στῆθι ἐκ δεξιῶν μου, καὶ ἐποίησα οὕτως, καὶ ἐγένετο ἀστραπὴ μεγάλη καὶ βροντή, ὥστε σαλευθῆναι τὸ ὄρος, καὶ ἔπεσα ἐγὼ ἐπὶ πρόσωπον ἐπὶ τὴν γῆν καὶ ἔμεινα νεκρός. ὁ δὲ Ἰωάννης ἐπελάβετό μου καὶ ἀνέστησέν με καὶ εἶπεν μοι· κάθου ἐπὶ τὰ δεξιά μου ἐπὶ τῆς γῆς, καὶ ἐποίησα οὕτως καὶ πάλιν προσηύξατο καὶ μετὰ τὴν εὐχὴν εἶπεν πρός με· τέκνον Πρόχορε, ἅπερ ἀκούεις ἀπὸ τοῦ στόματός μου κατάγραφε ἐπὶ τοὺς χάρτας, καὶ ἀνοίξας τὸ στόμα αὐτοῦ ὁ Ἰωάννης, ἑστὼς καὶ ἄνω προσέχων εἰς τὸν οὐρανὸν εἶπεν· Ἐν ἀρχῇ ἦν ὁ λόγος καὶ ὁ λόγος ἦν πρὸς τὸν θεὸν... ἐποιήσαμεν δὲ ἐκεῖ δύο ἡμέρας καὶ ἓξ ὥρας· οὗτος ἔλεγεν καὶ ἐγὼ ἔγραφον.* Η «Κατάσταση» του Πρόχορου, που αναφέρεται, όπως είδαμε, ως τόπος συγγραφής του Ευαγγελίου, ταυτίστηκε σε μεταγενέστερα χρόνια με το Σπήλαιο της Αποκάλυψης. Η έρευνα αμφισβητεί αυτή την ταύτιση. Βλ. σχετικά J. Schmidt, ό.π., στ. 2187-2188. Ο Zahn, Acta, σ. LII, θεωρεί το τοπωνύμιο αυτό επινόηση του συγγραφέα των Πράξεων. Απήχηση εξάλλου της απόκρυφης παράδοσης, σύμφωνα με την οποία στην Πάτμο γράφτηκε εκτός από την Αποκάλυψη και το τέταρτο Ευαγγέλιο, βρίσκουμε και στο συναξάρι του Ιωάννη του Θεολόγου, Synaxarium EC, στ. 81.

Πρόχορο την αρχή του τέταρτου Ευαγγελίου: *ΕΝ ΑΡΧΗ ΗΝ Ο ΛΟΓΟΣ...*[75]. Ο νεαρός μαθητής κάθεται αριστερά, συνήθως στο έδαφος ή σε μικρό σκαμνάκι και γράφει επάνω σε λευκό φύλλο περγαμηνής ή σε ειλητό. Κάποτε στρέφει το κεφάλι του προς τον Ιωάννη ακούγοντας προσεκτικά τα θεϊκά ρήματα. Το τοπίο αποδίδεται με ψηλά, απόκρημνα βουνά[76] και αραιή βλάστηση, που γεμίζουν το βάθος της σκηνής ή απλώς είναι ουδέτερος χρυσός κάμπος.

Με αυτό το συγκεκριμένο εικονογραφικό σχήμα η σύνθεση της συγγραφής του τέταρτου Ευαγγελίου εμφανίζεται για πρώτη φορά σε βυζαντινά χειρόγραφα του τέλους του 10ου και των αρχών του 11ου αι. Οι παλαιότερες απεικονίσεις του θέματος, γνωστές σε μένα τουλάχιστον, είναι οι μικρογραφίες των χειρογράφων Par. gr. 230[77] και της μονής Διονυσίου 588[78], του τέλους του 10ου αι. Στο διάστημα των πέντε αιώνων, που μεσολαβούν από την εποχή που συντάχθηκαν οι απόκρυφες Πράξεις (5ος αι. μ.Χ.) μέχρι τα τέλη του 10ου αι., παρατηρείται παντελής απουσία σχετικών παραστάσεων. Έτσι, όσοι ασχολήθηκαν με το ζήτημα του τόπου και του χρόνου εμφάνισης του τύπου ερμήνευσαν τη δημιουργία του ως εικονογραφικό «νεωτερισμό» της μακεδονικής «αναγέννησης», που με βάση την απόκρυφη παράδοση παρουσιάζεται σε χειρόγραφα των κωδικογραφικών εργαστηρίων της Κωνσταντινούπολης γύρω στα τέλη του 10ου αι. (Friend, Buchthal)[79]. Προτάθηκε επίσης, με αφορμή τη σχετική μικρογραφία του μηνολογίου του Βρετανικού Μουσείου Add. 11870, φ. 197v (τέλη 11ου αι.), η θεωρία ότι ο τύπος επινοήθηκε αρχικά ως επικεφαλίδα του βίου του Ιωάννη, που έγραψε ο Συμεών Μεταφραστής[80] και ότι από το διάκοσμο των μηνολογίων πέρασε σταδιακά στα ευ-

75. Γενικές πληροφορίες για την εικονογραφία του τύπου, βλ. RbK II, στ. 466-467. Εδώ συζητείται η εικονογραφική του εξέλιξη στα μεσοβυζαντινά και υστεροβυζαντινά χρόνια. Ο Διονύσιος ο εκ Φουρνά, Ερμηνεία της ζωγραφικής τέχνης (εκδ. Αθ. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς), Πετρούπολη 1909, σ. 151, απηχεί τη μεταγενέστερη διαμόρφωση του θέματος, όπως αυτό παρουσιάζεται ήδη από τα πρώιμα μεταβυζαντινά χρόνια.

76. Στις απόκρυφες Πράξεις του Ιωάννη υπάρχει, όπως είδαμε (υποσημ. 73), διπλή τοπογραφική αναφορά για τον τόπο συγγραφής της Αποκάλυψης ως «όρος» και «σπήλαιον». Το γεγονός αυτό μπορεί, από μία άποψη, να ερμηνεύσει την περίεργη ανακολουθία του ζωγράφου, που, ενώ βρίσκεται και δουλεύει μέσα στο ίδιο το σπήλαιο της παράδοσης, παρουσιάζει τη σκηνή να διαδραματίζεται μπροστά σε μικρό βουνό. Η εξήγηση της αντίφασης αυτής βρίσκεται, όπως θα δούμε και παρακάτω (σ. 83), στο γεγονός πως ο τεχνίτης ακολούθησε πιστά το εικονογραφικό του πρότυπο, δηλαδή μεσοβυζαντινή μικρογραφία, όπου το τοπίο διαμορφώνεται κατά κανόνα σε ψηλά βουνά. Πρβλ. και Κόλλιας, Τοιχογραφίες, σ. 67. Ως κυρίαρχο στοιχείο του τοπίου της σκηνής το σπήλαιο αρχίζει να εμφανίζεται στα υστεροβυζαντινά χρόνια και τυποποιείται κατά τη μεταβυζαντινή εποχή. Ένα τέτοιο πρόχειρο παράδειγμα είναι η μικρογραφία του χειρογράφου 291 της μονής Κουτλουμουσίου (1576 μ.Χ.), Θησαυροί Αγίου Όρους, Α', Αθήνα 1973, εικ. 362. Πρβλ. ακόμη σχετικά Ντ. Μουρίκη - N. Ševčenko, Εικονογραφημένα χειρόγραφα, στο Θησαυροί Πάτμου, σ. 296.

77. K. Weitzmann, Die byzantinische Buchmalerei des 9. und 10. Jahrhunderts, Berlin 1935, πίν. XXXIX, 215, σ. 29.

78. Θησαυροί Αγίου Όρους, Α', εικ. 287-288. Στις μικρογραφίες αυτές θα μπορούσαν να προστεθούν άλλες δύο, του 10ου αι. επίσης, αν δεν παρουσίαζαν ορισμένα εικονογραφικά και τεχνοτροπικά προβλήματα. Πρόκειται για τις παραστάσεις των χειρογράφων Εθνικής Βιβλιοθήκης Αθηνών 71, φ. 158 και Walters Art Gallery W524, φ. 231r. Η πρώτη έχει αποδοθεί στο τελευταίο τέταρτο του 10ου αι., H. Buchthal, A Byzantine Miniature of the fourth Evangelist and its Relatives, DOP 15 (1961), σ. 129 κ.ε. Πρόσφατα όμως προτάθηκε αναχρονολόγησή της στο 14ο αι., βλ. Μαραβά - Πάσχου, Κατάλογος, Β', σ. 158, 161, 162. Η παράσταση της Καινής Διαθήκης W524, φ. 231r, της Walters Art Gallery στη Βαλτιμόρη, αν και πολύ πρώιμη (α' μισό 10ου αι.), εντάσσεται σε άλλη εικονογραφική παράδοση και δεν αποδίδει πιστά το απόκρυφο κείμενο. Για το λόγο αυτό ο Weitzmann δεν τη συγκαταλέγει στα αρχαιότερα δείγματα του τύπου, K. Weitzmann, An Illustrated Greek New Testament of the Tenth Century in the Walters Art Gallery, στο K. Weitzmann, Byzantine Liturgical Psalters and Gospels, Variorum Reprints, London 1980, IX, σ. 23, εικ. 14.

79. A. M. Friend, The Portraits of the Evangelists in Greek and Latin Manuscripts, Art Studies 5 (1927), σ. 146. Ο Friend είναι ο πρώτος που ασχολήθηκε με το ζήτημα. Την άποψή του σχετικά με το πότε και πού εμφανίστηκε ο εικονογραφικός τύπος ακολούθησε σε γενικές γραμμές και ο H. Buchthal, ό.π., κυρίως σ. 132.

80. Στο Βίο του Συμεών Μεταφραστή αναφέρεται συνοπτικά το περιστατικό της συγγραφής του τέταρτου Ευαγγελίου

αγγελιστάρια, όπου άρχισε να διακοσμεί συστηματικά την αρχή του κατά Ιωάννην Ευαγγελίου (Weitzmann)[81]. Η πιο πρόσφατη άποψη θεωρεί την προηγούμενη πρόταση ως ενδιάμεση φάση μιας υποθετικής εξελικτικής πορείας του εικονογραφικού τύπου, για την οποία προτείνονται τρία στάδια: η σύνθεση δημιουργήθηκε καταρχήν για το ίδιο το απόκρυφο κείμενο των Πράξεων, κατόπιν χρησιμοποιήθηκε στο βίο του Ιωάννη και στη συνέχεια άρχισε να διακοσμεί την αρχή του τέταρτου Ευαγγελίου, στη σύντομη «υπόθεση» του οποίου μνημονεύεται και η ιστορία της θεόπνευστης συγγραφής του στην Πάτμο (Galavaris)[82].

Το είδος των χειρογράφων, όπου σημειώνεται συστηματικά η παρουσία του τύπου, είναι κυρίως τετραευάγγελα και ευαγγελιστάρια. Τοποθετείται στην αρχή του κατά Ιωάννην Ευαγγελίου, παίρνοντας έτσι τη θέση του συνηθισμένου πορτραίτου του Ιωάννη, χωρίς να ανήκει στην παραδοσιακή ομάδα των ευαγγελιστών, που διακοσμούν κατά κύριο λόγο τα παραπάνω λειτουργικά βιβλία[83]. Ξεκινώντας λοιπόν ως αυτόνομη εικονογραφική μονάδα γίνεται κατά τη διάρκεια του 11ου αι. θέμα ιδιαίτερα οικείο και προσφιλές στη διακόσμηση των χειρογράφων, κατεξοχήν των ευαγγελισταρίων. Από το 12ο αι. και εξής αντικαθιστά, σχεδόν συστηματικά, το παραδοσιακό πορτραίτο του Ιωάννη, που γράφει ο ίδιος το Ευαγγέλιό του[84].

Έτσι καθιερωμένη η σύνθεση συναντάται, αποκλειστικά σχεδόν[85], σε μικρογραφίες μέχρι τα πρώιμα υστεροβυζαντινά χρόνια, οπότε παρουσιάζεται και στη μνημειακή ζωγραφική, όπως π.χ. στην Κοίμηση Οξυλίθου Ευβοίας[86] και στο Πρωτάτο του Αγίου Όρους[87]. Στη μεταβυζαντινή εποχή

στην Πάτμο. Ακολουθεί η σχετική περικοπή, που είναι εμπνευσμένη, όπως φαίνεται, από το απόκρυφο κείμενο των Πράξεων, PG 116, στ. 692-693: *...Καὶ πρῶτα μὲν ἀσιτίαν ἑαυτῷ παραγγέλλει ὁ ἄσιτος μικροῦ καὶ ἀσώματος· ..ἕνα δέ τινα τῶν ἑπτά, Πρόχορος οὗτος, ἕπεσθαι τούτῳ κελεύει, ἵν' ὁ μὲν τὰ παρὰ Θεοῦ, ὁ δὲ τὰ ἐκείνου διασημαίνηται. Αὐτὸς δὲ τῆς ἀκρωρείας ἐφάπτεται... καὶ τὸν νοῦν ἐξελὼν τῶν αἰσθήσεων, ὅλον ἀναφέρει πρὸς τὸν ποθούμενον. Τί οὖν τὸ ἐντεῦθεν; Βρονταὶ φρικώδεις καὶ δείματα καὶ ἀστραπαὶ συνεχῶς ὑπορρηγνύμεναι κατ' ἀθρόον ἐκλάμπουσαι... Εἶτα πρηνὴς μέν, καὶ οἱονεὶ ἄπνους ὁ Πρόχορος, τοιούτοις οὐκ ἐνεγκὼν ἐνδιατρίβειν θεάμασιν· αὐτὸς δὲ ἀμετάτρεπτος ἵσταται, πόρρω τῆς ἀγάπης τὸ δέος βαλούσης. Εἰς φωνὴν καὶ ὀψέ πως ἡ βροντὴ διαρθροῦται καὶ τρανότερον ἀπηχεῖ· Ἐν ἀρχῇ ἦν ὁ Λόγος...*

81. Weitzmann, Lectionary Morgan 639, σ. 371-373. Με αφορμή τη σχετική μικρογραφία του χειρογράφου Morgan 639 (πίν. XIV, 290) ο Weitzmann αντιμετωπίζει στο άρθρο αυτό συστηματικά το ζήτημα της προέλευσης του τύπου. Βάση για την ανάπτυξη της άποψής του όμως παρέχει κατεξοχήν η συγκεκριμένη παράσταση του θέματος στο χειρόγραφο μηνολόγιο Add. 11870 του Βρετανικού Μουσείου, Weitzmann, Lectionary Morgan 639, πίν. XIV, 292. Πρβλ. και G. Matthew, Byzantine Painting, London 1950, πίν. 6. Στο μηνολόγιο αυτό, που ο Weitzmann αποδίδει στα τέλη του 11ου-αρχές του 12ου αι., περιλαμβάνεται σειρά Βίων αγίων από το αγιολογικό έργο του Συμεών Μεταφραστή. Η μικρογραφία με τον Ιωάννη και τον Πρόχορο σώζεται στο φ. 197ν, αρχή του Βίου του Ιωάννη του Θεολόγου. Το γεγονός αυτό σε συνδυασμό με το διαπιστωμένο εικονογραφικό κενό του τύπου πριν από το 10ο αι., εποχή που ο Συμεών Μεταφραστής συντάσσει το έργο του, στηρίζει την υπόθεση του Weitzmann, ότι το θέμα εφευρέθηκε αρχικά ως επικεφαλίδα του Βίου του Ιωάννη και ότι από τα μηνολόγια μεταφέρθηκε βαθμιαία στα ευαγγελιστάρια.

82. G. Galavaris, The Illustrations of the Prefaces in Byzantine Gospels, Wien 1979, σ. 59-60. Τη σχέση του θέματος με την εικονογραφία των «Προλόγων» στα βυζαντινά τετραευάγγελα εξετάζει και ο R. Nelson, The Iconography of Preface and Miniature in the Byzantine Gospel Book, New York 1980, σ. 86.

83. Για τα πορτραίτα των ευαγγελιστών στα χειρόγραφα βλ. Friend, ό.π. Επίσης RbK II, στ. 452 κ.ε. Χρήσιμη είναι και η σύνοψη που κάνει ο R. Bergman, Portraits of the Evangelists in Greek Manuscripts, στο Illuminated Greek Manuscripts from American Collections (εκδ. Gary Vikan), Princeton 1973, σ. 44-49.

84. H. Buchthal, ό.π., σ. 132.

85. Υπάρχει, όσο γνωρίζω, μία μοναδική περίπτωση, που η παράσταση διακοσμεί μολυβδόβουλλο του 11ου αι. Βλ. G. Galavaris, Seals of the Byzantine Empire, Archaeology 12 (1959), σ. 270, εικ. 12.

86. Μ. Εμμανουήλ, Οι τοιχογραφίες του Αγίου Δημητρίου στο Μακρυχώρι και της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στον Οξύλιθο της Ευβοίας, Αθήνα 1984, σ. 140-141, εικ. 64-65. Η παράσταση της Κοιμήσεως στον Οξύλιθο Ευβοίας είναι, όσο γνω-

υφίσταται σημαντικές αλλαγές και αποκτά διακοσμητικότερο σχήμα. Εκτός από χειρόγραφα και τοιχογραφίες[88] απαντά τώρα αρκετά συχνά και σε φορητές εικόνες[89].

Όπως προκύπτει από τις σημαντικότερες μικρογραφίες του 11ου και 12ου αι., από τις οποίες οι περισσότερες ανήκουν σε χειρόγραφα εικονογραφημένα στην Πρωτεύουσα, ο εικονογραφικός τύπος εμφανίζεται αποκρυσταλλωμένος στα βασικά του στοιχεία ήδη από τη θεωρούμενη ως αρχαιότερη παράσταση, αυτή του Par. gr. 230[90] και αυτό το σχήμα κρατά σε όλη τη διάρκεια του 12ου αι.

Στην τοιχογραφία της Πάτμου το θέμα διακρίνεται για συνθετική λιτότητα και στα κύρια στοιχεία του συμφωνεί με την παραδοσιακή τυπολογία της χειρόγραφης παράδοσης. Η βασική εικονογραφική διαφοροποίηση από τις μεσοβυζαντινές μικρογραφίες αφορά στη διάταξη των προσώπων στο χώρο· ο Ιωάννης δηλαδή στο Σπήλαιο στέκεται αριστερά και ο Πρόχορος κάθεται δεξιά. Η διάταξη αυτή είναι σπάνια στις μικρογραφίες, όπου κατά κανόνα ο Ιωάννης στέκεται δεξιά και ο Πρόχορος κάθεται αριστερά[91]. Ένα άλλο, δευτερεύον, στοιχείο διαφοροποίησης αποτελεί η χειρονομία της υπαγόρευσης, που εδώ γίνεται σαφέστατη με την απλωμένη αριστερή παλάμη του Ιωάννη (Πίν. 17 α), ενώ στις μικρογραφίες το χέρι, που κατευθύνεται στον Πρόχορο, έχει πάντοτε σχήμα ευλογίας[92].

Εξαιτίας της καταστροφής του κάτω μέρους της τοιχογραφίας αγνοούμε αν εδώ ο Πρόχορος καθόταν, όπως συνήθως[93], σε χαμηλό υψωματάκι του εδάφους ή σε μικρό σκαμνί[94]. Αγνοούμε, επίσης, αν υπήρχε στο κάτω μέρος δήλωση εδάφους με σχηματικά βραχάκια και ισχνή βλάστηση ή αν ο χώρος ήταν απλώς επίπεδος. Αν ωστόσο λάβουμε υπόψη τη γενική λιτότητα της σκηνής, μοιάζει αρκετά πιθανό να κάθεται ο Πρόχορος σε μικρό βραχάκι και να κρατεί με το αριστερό του χέρι το λευκό φύλλο της περγαμηνής, όπως συμβαίνει σε όλες τις γνωστές μικρογραφίες[95].

ρίζω τουλάχιστον, το προηγούμενο, μέχρι στιγμής, παράδειγμα του τύπου στη μνημειακή ζωγραφική του ελλαδικού χώρου.

87. G. Millet, Monuments de l'Athos, Les peintures, Paris 1927, πίν. 7.2.

88. Χαρακτηριστική είναι η παράσταση στο καθολικό της μονής του Θεολόγου, Θησαυροί Πάτμου, σ. 73.

89. Βλ. πρόχειρα Χατζηδάκης, Εικόνες, αριθ. 52, 63. Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Τέχνη. Κατάλογος εκθέσεως (Αθήνα 1985), Αθήνα 1986, αριθ. κατ. 166.

90. Βλ. υποσημ. 77.

91. Τη συναντάμε, όσο γνωρίζω, στα εξής τρία χειρόγραφα: α) Το διάσημο κώδικα Ebnerianus (Auct. T. inf. 1.10, φ. 178ν), στη Βοδλεϊανή Βιβλιοθήκη της Οξφόρδης, χρονολογημένο στις αρχές του 12ου αι., Hutter, Corpus, I, αριθ. κατ. 39, εικ. 239. Ο κώδικας Ebnerianus έχει χρονολογηθεί και στα μέσα του αιώνα, J. Anderson, An Examination of two Twelfth Century Centers of Byzantine Manuscript Production, Michigan 1976, σ. 111 (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή). Στη μελέτη αυτή (σ. 103-104), η αντίστροφη θέση των Ιωάννη-Προχόρου της σχετικής μικρογραφίας του χειρογράφου Ebnerianus, θεωρείται συνέπεια επίδρασης της εικονογραφίας των Ψαλμών. β) Τον κώδικα Marc. gr. I, 8, φ. 307ν, μακρινό αντίγραφο του Ebnerianus, Furlan, Codici greci, II, εικ. 11. Το ίδιο το χειρόγραφο είναι του 10ου αι., αλλά τα παρέμβλητα πορτραίτα των ευαγγελιστών αποδίδονται στο 12ο αι., ό.π., σ. 17-18. γ) Το ευαγγελιστάρι αριθ. 6, φ. 6β της μονής Ιβήρων, που έχει χρονολογηθεί στο 13ο αι. βλ. Α. Ξυγγόπουλος, Ιστορημένα Ευαγγέλια Μονής Ιβήρων Αγίου Όρους (εκδ. Γ. Τσίμας - Π. Παπαχατζηδάκης), Αθήναι 1932, σ. 10-11, εικ. 72. Ο H. Hunger (RbK II, στ. 466) επισημαίνει αυτή την εικονογραφική παραλλαγή του τύπου και αναφέρει τα συγκεκριμένα χειρόγραφα που την εμφανίζουν. Αλλά, προφανώς από παραδρομή, οι κώδικες Ebnerianus και Marc. gr. I, 8 συμπεριλαμβάνονται στα χειρόγραφα με τη συνήθη διάταξη των μορφών, δηλαδή με τον Ιωάννη δεξιά και τον Πρόχορο αριστερά.

92. Χαρακτηριστικά παραδείγματα προσφέρουν οι παραστάσεις των χειρογράφων της μονής Διονυσίου 587 και 588 (Θησαυροί Αγίου Όρους, Α', εικ. 189 και 288, αντίστοιχα).

93. Βλ. π.χ. την παράσταση του χειρογράφου Dumbarton Oaks 3, φ. 187r (1084 μ.Χ.). S. der Nersessian, A Psalter and New Testament Manuscript at Dumbarton Oaks, DOP 19 (1965), σ. 161, 177, εικ. 31.

94. Όπως στις μικρογραφίες των χειρογράφων της μονής Διονυσίου 587 (1059 μ.Χ.) και μονής Παντελεήμονος 25 (12ος αι.). Θησαυροί Αγίου Όρους, Α', εικ. 189, και Β', εικ. 326, αντίστοιχα.

95. Βλ. πρόχειρα τη μικρογραφία του χειρογράφου Dumbarton Oaks 3, ό.π. (υποσημ. 93).

Έχοντας συνεπώς έτοιμο ένα εικονογραφικό πρότυπο, καθιερωμένο και γνωστό αποκλειστικά από τα ιστορημένα χειρόγραφα, ο ζωγράφος μετέγραψε αυτούσιο τον τύπο στη μνημειακή ζωγραφική, για πρώτη και μοναδική φορά στο Σπήλαιο αυτό, αλλάζοντας μόνο τη θέση των προσώπων με τον Ιωάννη αριστερά και τον Πρόχορο δεξιά. Η σχετική περικοπή από την Αποκάλυψη δεν αφήνει καμία αμφιβολία για το περιεχόμενο της σκηνής, που επινοήθηκε, όπως γίνεται φανερό, ειδικά για τη διακόσμηση του ιερού Σπηλαίου και αποτελεί, από εικονογραφική άποψη, ένα unicum στην εντοίχια ζωγραφική.

Από την ανάλυση που προηγήθηκε, προκύπτει ότι μεταφέροντας το θέμα του στην τοιχογραφία ο ζωγράφος δεν είχε πρόθεση για σημαντικές εικονογραφικές καινοτομίες. Η κυριότερη αφορά, όπως είδαμε, στη διάταξη των προσώπων στο χώρο. Πώς μπορεί να εξηγηθεί αυτή η εικονογραφική απόκλιση της παράστασής μας; Στη σχετική περικοπή του απόκρυφου κειμένου δεν δηλώνεται ρητά η θέση των προσώπων, όπως γίνεται για το τέταρτο Ευαγγέλιο[96]. Έτσι, είναι μάλλον άσκοπο ν' αναζητήσουμε την ερμηνεία του ζητήματος στη φιλολογική παράδοση. Ο συσχετισμός εξάλλου της σκηνής με τις μικρογραφίες των χειρογράφων Ebnerianus (12ος αι.), Marc. gr. I, 8 (12ος αι.) και μονής Ιβήρων αριθ. 6 (13ος αι.)[97], όπου ο Ιωάννης και ο Πρόχορος στέκονται αντίστοιχα αριστερά-δεξιά, δηλαδή όπως και στην τοιχογραφία, δεν προσφέρει σημαντικές ενδείξεις, που θα μπορούσαν να στηρίξουν την υπόθεση ότι το εικονογραφικό πρότυπο του ζωγράφου υπήρξε μία ανάλογη μικρογραφία. Η μικρογραφία του χειρογράφου Ebnerianus έχει διαφορετική συνθετική αντίληψη στη δομή του συνόλου. Τη χαρακτηρίζει μια αφηγηματική και κάπως εξεζητημένη διάθεση στις κινήσεις και τις στάσεις των μορφών. Το τοπίο είναι δοσμένο πληθωρικά. Δεν θυμίζει σε τίποτα τη λιτή εκτέλεση της τοιχογραφίας της Πάτμου. Κάπως πιο κοντά στη δική μας παράσταση στέκεται η μικρογραφία του τετραευάγγελου αριθ. 6 της μονής Ιβήρων, που δείχνει ένα συγγενικό ρυθμό στην κίνηση και την αμοιβαία σχέση των προσώπων. Αποτελεί, ωστόσο, μία εντελώς μεμονωμένη περίπτωση ανάμεσα στις γνωστές, που διακρίνεται μάλιστα και για τα αρχαϊστικά της στοιχεία, όπως η έλλειψη τοπίου και το χρυσό βάθος. Έτσι η παρουσία της δεν επαρκεί για να δικαιολογήσει το συλλογισμό ότι πιθανόν να εκπροσωπεί ομάδα σύγχρονων (13ος αι.) ή αρχαιότερων παραστάσεων του θέματος με αντίστροφη διάταξη —πρότυπο για την τοιχογραφία του Σπηλαίου.

Στο σημείο αυτό είναι ενδιαφέρον να εξεταστεί μήπως η πηγή της έμπνευσης του καλλιτέχνη οφείλεται σε ανάλογη παράσταση από εικονογραφημένα χειρόγραφα του βιβλίου της Αποκάλυψης. Δεν φαίνεται όμως ότι αυτό εικονογραφήθηκε συστηματικά στο Βυζάντιο[98]. Από τα σωζόμενα ελάχιστα μεσοβυζαντινά χειρόγραφα (συνήθως Πραξαπόστολος με Αποκάλυψη) ο κώδικας Par. gr. 224 έχει στο φ. 222ν, προμετωπίδα του κειμένου της Αποκάλυψης, φυτικό διάκοσμο και μετάλλια με επιγραφές[99], ενώ ο Πραξαπόστολος της Πανεπιστημιακής Βιβλιοθήκης της Μόσχας αριθ. 2280 (1072 μ.Χ.) παρουσιάζει στο φ. 347 τον Ιωάννη και τον Πρόχορο καθισμένους και τους δύο μέσα σε σπήλαιο[100]. Έχουμε δηλαδή στην περίπτωση αυτή μία παραλλαγή εντελώς άγνωστη στο γνωστό μεσοβυζαντινό σχήμα της σύνθεσης.

96. Βλ. υποσημ. 73 και 74.

97. Βλ. υποσημ. 91.

98. Είναι γνωστό ότι στο Βυζάντιο δεν θεωρούσαν την Αποκάλυψη επίσημο λειτουργικό βιβλίο, τουλάχιστον μέχρι το 14ο αι., όταν κηρύχθηκε για πρώτη φορά στην Ανατολή βιβλίο «κανονικό». Βλ. C. Mango, Βυζάντιο. Η αυτοκρατορία της Νέας Ρώμης, Αθήνα 1988, σ. 256. Ντ. Μουρίκη - N. Ševčenko, Εικονογραφημένα χειρόγραφα. Θησαυροί Πάτμου, σ. 296. Χατζηδάκης, Εικόνες, σ. 110.

99. H. Omont, Miniatures des plus anciens manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale, Paris 1929, πίν. CXV. Ο Par. gr. 224 χρονολογείται στον 11ο αι.

100. Spatharakis, Corpus, I, αριθ. κατ. 92. Στο φ. 214ν του ίδιου χειρογράφου —αρχή της Β' προς Κορινθίους επιστολής— παριστάνονται δύο μορφές καθισμένες, ο Παύλος και ο μαθητής του Τιμόθεος. Βλ. Spatharakis, Corpus, I. Σε παλαιότερη

Εδώ κρίνεται απαραίτητο να αναφερθούμε στη σημαντική παράσταση της βίβλου του Erznka (κώδικας Αρμενικού Πατριαρχείου Ιεροσολύμων αριθ. 1925). Πρόκειται για χειρόγραφο αρμενικής βίβλου του 1269, που διατηρεί πλήρη την εικονογράφησή του[101]. Στην αρχή του βιβλίου της Αποκάλυψης, μέσα σε ορεινό βραχώδες τοπίο ο Ιωάννης όρθιος αριστερά υψώνει τα χέρια και στρέφει ολόκληρο σχεδόν το σώμα προς το μετάλλιο με την προτομή του Χριστού επάνω, που τον ευλογεί στέλνοντας δέσμη φωτεινών ακτίνων. Ο Πρόχορος, καθισμένος κάτω δεξιά, γράφει το κείμενο σε ανοιχτό βιβλίο. Η όλη σύνθεση αποτελεί ένα σπάνιο παράδειγμα του τύπου που διακοσμεί αρχή κειμένου Αποκάλυψης, παρουσιάζοντας την ίδια με την τοιχογραφία της Πάτμου διάταξη των προσώπων. Δεδομένου ότι το θέμα της υπαγόρευσης του τέταρτου Ευαγγελίου έχει επηρεάσει γενικά τη διακόσμηση των αρμενικών χειρογράφων, όπου επαναλαμβάνεται βέβαια στα κύρια σημεία της η βυζαντινή εικονογραφία[102], θα φαινόταν πιθανή η υπόθεση ότι η μικρογραφία της αρμενικής βίβλου του Erznka απηχεί κάποιο ανάλογο μεσοβυζαντινό παράλληλο που είχε, ίσως, υπόψη του ο αρμένιος καλλιτέχνης στον προχωρημένο 13ο αι. Αλλά, όπως έγινε φανερό και από τα προηγούμενα, οι σωζόμενες σχετικές παραστάσεις βυζαντινών χειρογράφων της Αποκάλυψης δεν ενθαρρύνουν καθόλου μία τέτοια υπόθεση. Φαίνεται απίθανο, λοιπόν, να είχε ο ζωγράφος υπόψη του ανάλογο θέμα από διάκοσμο βιβλίου Αποκάλυψης. Αναμφίβολα, δούλεψε με πρότυπο μια μικρογραφία, αλλά σαν τέτοια πρέπει να φανταστούμε εκείνην που προτάσσεται του κατά Ιωάννην Ευαγγελίου στα μεσοβυζαντινά ευαγγελιστάρια ή τετραευάγγελα. Καμιά εξάλλου από τις σχετικές γνωστές παραστάσεις των παραπάνω λειτουργικών βιβλίων, όπως έδειξε η μέχρι τώρα ανάλυση, δεν παρουσιάζει στοιχεία για μια ικανοποιητική εξήγηση του προβλήματος της αντίστροφης διάταξης των προσώπων. Τέλος, σε ό,τι αφορά στο βουνό της τοιχογραφίας, παρατηρούμε μία ακόμα αξιοσημείωτη εικονογραφική λεπτομέρεια: ο τεχνίτης ακολουθώντας το όποιο χειρόγραφο πρότυπό του, δεν σχεδίασε το σπήλαιο της παράδοσης, μέσα στο οποίο μάλιστα ο ίδιος βρισκόταν, αλλά το μικρό «όρος» της Πάτμου, όπου σύμφωνα με τις απόκρυφες Πράξεις αποσύρθηκαν ο δάσκαλος με το μαθητή του[103]. Στις περισσότε-

δημοσίευση του κώδικα αυτού οι καθισμένες μορφές του φ. 214ν θεωρήθηκαν λαθεμένα Ιωάννης και Πρόχορος, βλ. V. Likhachova, Byzantine Miniature, Moscow 1971, πίν. 19.

101. S. der Nersessian, Études byzantines et armeniennes, Louvain 1973, I, σ. 603-604, II, εικ. 374. Επίσης Armenian Art Treasures of Jerusalem (εκδ. B. Narkiss), New York 1979, σ. 66 κ.ε.

102. Βλ. πρόχειρα τη μικρογραφία του χειρογράφου Matenadaran 7737 (μέσα 12ου αι.), L. Durnowo, Armenische Miniaturen, Köln 1960, πίν. 77. Η πλειονότητα των παραστάσεων του θέματος ανήκει σε χειρόγραφα του 13ου αι., όπως είναι το Matenadaran 197 (1287 μ.Χ.), L. Durnowo, ό.π., πίν. 119. Επίσης το F.G.A 5611, φ. 242ν (1263 μ.Χ.), S. der Nersessian, Armenian Manuscripts in the Freer Gallery of Art, Washington 1963, πίν. 72, εικ. 202. Από τις σημαντικότερες μικρογραφίες με την παράσταση Ιωάννη-Πρόχορου στα αρμενικά χειρόγραφα είναι αυτή του τετραευάγγελου αριθ. 888 της Βιβλιοθήκης των Μεχιταριστών στη Βενετία, S. der Nersessian, Manuscrits arméniens illustrés des XIIe, XIIIe et XIVe siècles de la Bibliothèque des Pères Mékhitharistes de Venise, I, Texte, Paris 1936, σ. 95-96, 102, II, Album, Paris 1937, πίν. XXXVI, 73. Το χειρόγραφο, που αποδίδεται από την Nersessian στον 13ο αι., περιέχει την παράσταση στο φ. 213ν, αρχή του κατά Ιωάννην ευαγγελίου. Ο Ευαγγελιστής στέκεται όρθιος δεξιά και υπαγορεύει στον καθισμένο, αριστερά, σε ψηλή πολυθρόνα Πρόχορο. Το τοπίο πίσω από τον Ιωάννη περιλαμβάνει μικρό λόφο, ψηλά πυργόσχημα κτίρια και μπροστά θάλασσα, όπου κολυμπούν μικρά ψάρια. Επάνω η θεϊκή έμπνευση συμβολίζεται με την προτομή του Παλαιού των Ημερών, που την κρατούν δύο ιπτάμενοι άγγελοι. Η Nersessian συσχετίζει εικονογραφικά τη μικρογραφία αυτή με εκείνη της Βίβλου του Erznka (βλ. υποσημ. 101). Παρατηρεί ακόμη ότι η παράσταση του ευαγγελισταρίου αριθ. 888 είναι η μόνη περίπτωση, όπου το τοπίο αποδίδεται ως νησί με τη μονή του Θεολόγου στο βάθος. Πράγματι, όσο μου είναι δυνατόν να γνωρίζω, δεν υπάρχει ούτε ένα βυζαντινό παράδειγμα του τύπου, στο οποίο να περιγράφεται το νησί της Πάτμου με τέτοια αίσθηση γεωγραφικής ακρίβειας. Μήπως αυτή η πρωτότυπη εικονογραφικά παραλλαγή του θέματος, που άλλωστε έχει να δείξει συμφυρμό διαφόρων προτύπων, επισημαίνει την ύπαρξη ανάλογου βυζαντινού παραλλήλου χαμένου ίσως οριστικά από το πεδίο των γνώσεών μας; Ή θα πρέπει να την αποδώσουμε αποκλειστικά στη φαντασία του αρμένιου μικρογράφου;

103. Βλ. υποσημ. 76.

ρες σχεδόν μικρογραφίες του 11ου και 12ου αι., το ερημικό αυτό μέρος του νησιού δηλώνεται κατά κανόνα με βραχώδες τοπίο, που οι όγκοι του μοιράζονται ισόρροπα πίσω από τις δύο μορφές[104]. Στην τοιχογραφία, αντίθετα, έχουμε ένα χαμηλό λόφο, που περιορίζεται αποκλειστικά πίσω από τον Πρόχορο, δεν έχει ίχνος από την παραδοσιακή βλάστηση και η ορεινή υφή του αποδίδεται σχηματικά. Θα έλεγε κανείς ότι το ζωγράφισε βιαστικά κάποιος άπειρος βοηθός.

Οι χρονολογημένες στο 12ο αι. μικρογραφίες του θέματος, πολυαριθμότερες από αυτές του 11ου, προσφέρουν τη δυνατότητα γόνιμων συσχετισμών με την τοιχογραφία της Πάτμου. Σε ορισμένες από τις μικρογραφίες αυτές, όπως των χειρογράφων μονής Παντελεήμονος 25, φ. 143v[105], Vat. urb. gr. 2, φ. 261v[106] και Burney 19, φ. 165v[107], βλέπουμε την αδρή εκτέλεση, το λιτό τοπίο και τη στατικότητα των μορφών που χαρακτηρίζει και την τοιχογραφία μας. Αλλά η στενότερη εικονογραφική συγγένεια παρατηρείται με την παράσταση του χειρογράφου 93, φ. 143 της Εθνικής Βιβλιοθήκης Αθηνών (τέλος 12ου αι.)[108]. Το γενικό εικονογραφικό πνεύμα στο σύνολό του, ο εσωτερικός ρυθμός που συνέχει την κίνηση των μορφών, οι χειρονομίες και η έκφραση του Ιωάννη, ο καστανοκόκκινος λόφος πίσω από τον Πρόχορο είναι στοιχεία, που θυμίζουν έντονα τα ανάλογα της παράστασης του Σπηλαίου και μας επιτρέπουν να τη θεωρήσουμε σύγχρονη του χειρογράφου, δηλαδή του τέλους του 12ου αι.

Ιεράρχες

Βασίλειος

Η παράσταση του Βασιλείου στο δεξί τμήμα της πρόθεσης παρουσιάζει την καλύτερη διατήρηση σε σχέση με όλο τον υπόλοιπο διάκοσμο. Σε κάμπο βαθυκύανο με το γνωστό γραπτό πλαίσιο, που εδώ παρακολουθεί την παρυφή της κόγχης, εικονίζεται ο ιεράρχης στηθαίος και μετωπικός (Πίν. 16 β) μέχρι το ύψος της μέσης περίπου. Φορεί φαιλόνιο κόκκινο-κεραμιδί και λευκό ωμοφόριο με περίγραμμα πράσινο σκοτεινό και δύο μεγάλους μαύρους σταυρούς. Με πράσινο σκοτεινό τονίζονται και οι πτυχές του φαιλονίου. Στα χέρια του κρατεί όρθιο κλειστό βιβλίο με πολύτιμη στάχωση (Πίν. 17 β). Το αριστερό του χέρι καλύπτουν τα ενδύματα. Το δεξί με το λιθοκόσμητο επιμάνικο, καθώς και το βιβλίο, αποδίδονται με ώχρα. Ομοιόχρωμος είναι και ο κάμπος του φωτοστεφάνου, που ορίζεται από διπλό κύκλο, λευκό εξωτερικά και καστανό εσωτερικά. Αριστερά και δεξιά από τον φωτοστέφανο σώθηκε κιονηδόν, με λευκά κεφαλαία γράμματα, η επιγραφή: *Ο ΑΓΙΟ/Σ/ /Β/Α/ΣΙ/ΛΕΙ/ΟΣ/*.

Ο Βασίλειος είναι άνδρας μέσης ηλικίας με κοντά γκριζοκάστανα μαλλιά και γένεια, έκφραση σκυθρωπή, βλέμμα διεισδυτικό, που κατευθύνεται λοξά πέρα από το θεατή. Οι κύριοι χαρακτήρες της μορφής του είναι φρύδια καμαρωτά, μύτη μακριά και γαμψή, μέτωπο ρυτιδωμένο, μάγουλα ρου-

104. Βλ. για παράδειγμα τις μικρογραφίες: μονής Διονυσίου 587, φ. 1ν, Θησαυροί Αγίου Όρους, Α', εικ. 189 και Ιστορικού Μουσείου Μόσχας, gr. 41, φ. 206ν (αρχές 12ου αι.), V. Lazarev, Storia della pittura bizantina, Torino 1967, πίν. 263.

105. Θησαυροί Αγίου Όρους, Β', Αθήνα 1975, εικ. 326.

106. C. Stornajolo, Miniature delle Omilie di Giacomo Monaco e dell' Evangeliario Greco Urbinate, Codices e Vaticanis Selecti, I, Roma 1910, πίν. 91. Επίσης Weitzmann, Lectionary Morgan 639, πίν. XIV, 291. Για τη χρονολόγηση του χειρογράφου βλ. Spatharakis, Corpus, I, σ. 41.

107. Η Βυζαντινή Τέχνη - Τέχνη Ευρωπαϊκή, Αθήνα 1964, Κατάλογος, αριθ. 314. Σήμερα είναι γενικά αποδεκτό ότι ο κώδικας Burney 19 μαζί με πολλούς άλλους, όπως οι: Ebnerianus, Πάτμου 274, Παντελεήμονος 25, Vat. Urb. gr. 2 κ.ά., αποτελούν μία συγγενή ομάδα, που σχετίζεται άμεσα με την τέχνη της Κωνσταντινούπολης. Βλ. Τσιγαρίδας, Μονή Λατόμου, σ. 170, σημ. 89.

108. Μαραβά - Πάσχου, Κατάλογος, Α', εικ. 648, σ. 233-234, 242. Βλ. επίσης, E. Konstantinides, The Tetraevangelion Manuscript 93 of the Athens National Library, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. Θ' (1977-79), σ. 185 κ.ε.

φημένα και ισχνά. Η προσωπογραφία του ασκητικού ιεράρχη της Καππαδοκίας, έτσι όπως απεικονίστηκε στην κόγχη του Σπηλαίου, θυμίζει με εντυπωσιακή ακρίβεια την περιγραφή του Ελπίου[109]. Τη συνολική της απόδοση διακρίνει σπάνια ψυχογραφική δύναμη.

Σύμφωνα με τον H. Buchthal η δημιουργία του «ρεαλιστικού» πορτραίτου του αγίου Βασιλείου, με τους εξατομικευμένους χαρακτήρες, ανάγεται στα μέσα του 10ου αι. περίπου[110]. Ο τύπος αυτός καθιερώνεται και επικρατεί σε όλη τη μεσοβυζαντινή περίοδο, εποχή που σημειώνεται η μεγάλη ακμή του βυζαντινού αγιογραφικού πορτραίτου[111]. Έτσι αποκρυσταλλωμένη την προσωπογραφία αυτή του Βασιλείου, που περιγράφει επιδέξια ένα συγκεκριμένο ανθρώπινο τύπο, αλλά ταυτόχρονα διαπνέεται και από μία βαθύτερη αντίληψη για την προσέγγιση του ιερού προσώπου, τη συναντάμε σε σειρά γνωστών παραστάσεων σε μνημεία του 12ου αι., όπως π.χ. στην Cefalù και στην Capella Palatina[112], στους Αγίους Αναργύρους της Καστοριάς[113], στον Αη-Στράτηγο Μπουλαριών της Μέσα Μάνης[114], στη Ζωοδόχο Πηγή Μεσσηνίας (Σαμαρίνα)[115], στους Αγίους Αποστόλους στο Περαχωριό Κύπρου[116], στους κώδικες Par. gr. 550 (φ. 4v)[117], Vat. gr. 666 (φ. 1v)[118] και Marc. gr. 57 (φ. 2v)[119]. Από όλες τις παραπάνω παραστάσεις τη μεγαλύτερη ομοιότητα με τη δική μας παρουσιάζουν εκείνες των χειρογράφων Par. gr. 550 και Marc. gr. 57.

Η συνολική εικονογραφική απόδοση του ιεράρχη, μετωπικού με ακόσμητο φαιλόνιο και κλειστό κώδικα στο χέρι (Π ί ν. 16 β, 17 β) ακολουθεί τάση του β' μισού του 12ου αι., που επισημαίνεται σε αρκετά μνημεία της εποχής[120]. Από την άποψη αυτή θυμίζει πάλι τις παραστάσεις του Περαχωριού και του Αη-Στράτηγου Μπουλαριών, του Par. gr. 550 και, ακόμα, τον Βασίλειο σε αψίδα ερειπωμένου ναού της Κέας[121], όπου μάλιστα το αριστερό χέρι, αυτό που κρατεί το βιβλίο, σκεπάζεται από το φαιλόνιο.

Καταλήγουμε λοιπόν στη διαπίστωση ότι η παράσταση του Βασιλείου στο Σπήλαιο μπορεί να ενταχθεί χρονολογικά, με βάση τα εικονογραφικά της δεδομένα, στο β' μισό του 12ου αι. και μάλλον προς τα τέλη του.

Στο αριστερό μέρος της ίδιας κόγχης της πρόθεσης, δίπλα στον Βασίλειο, διακρίνεται ελάχιστο κομμάτι από τον φωτοστέφανο δεύτερου στηθαίου ιεράρχη, πιθανότατα του Χρυσοστόμου ή του Γρηγορίου του Θεολόγου.

109. Μ. Χατζηδάκης, Εκ των Ελπίου του Ρωμαίου, ΕΕΒΣ ΙΔ' (1938), σ. 412-413. Ν. Δρανδάκης, Εικονογραφία των Τριών Ιεραρχών, Ιωάννινα 1969, σ. 8-11. Βλ. ακόμη Διονυσίου του εκ Φουρνά, Ερμηνεία, σ. 154.

110. H. Buchthal, Some Notes on Byzantine Hagiographical Portraiture, Gazette des Beaux Arts 62 (1963), σ. 81, 86-89.

111. O. Demus, The Mosaics of Norman Sicily, London 1949, σ. 324.

112. Ό.π., πίν. 7 A, 23 B, 25 A.

113. Πελεκανίδης, Καστοριά, πίν. 9 β. Βλ. επίσης Hadermann-Misguich, Kurbinovo, II, πίν. 190.

114. Δρανδάκης, Μέσα Μάνη, πίν. 20 β.

115. Skawran, Middle Byz. Fresco Painting, εικ. 188.

116. Megaw - Hawkins, Perachorio, εικ. 26-27. Το πρόσωπο του Βασιλείου στα δύο τελευταία μνημεία, Σαμαρίνα και Περαχωριό, παρουσιάζει σημαντική φθορά. Διακρίνεται όμως αρκετά καθαρά το περίγραμμα, ώστε να γίνεται εφικτή η διαπίστωση ότι πρόκειται για τον οικείο φυσιογνωμικό τύπο της υστεροκομνήνειας παράδοσης.

117. G. Galavaris, The Illustrations of the Liturgical Homilies of Gregory Nazianzenus, Princeton 1969, σ. 242, πίν. LXXXVI, 399.

118. Spatharakis, Corpus, II, πίν. 240.

119. Furlan, Codici greci, II, σ. 19-21, πίν. IV.

120. Τσιγαρίδας, Μονή Λατόμου, σ. 153.

121. Δρανδάκης, ό.π. (υποσημ. 109), σ. 9, πίν. 2 β.

Νικόλαος

Υπολείμματα από παράσταση τρίτου ιεράρχη, του αγίου Νικολάου, διατηρούνται αριστερά από το πλαίσιο της κεντρικής σύνθεσης (Π ί ν. 15). Από τη μετωπική μορφή του σώθηκε ο μισός περίπου φωτοστέφανος, ελάχιστο τμήμα από τα μαλλιά, τον αριστερό ώμο και δίπλα στον ώμο του η επιγραφή με αχνά λευκά κεφαλαία κιονηδόν: *ΝΙΚΟΛΑΟΣ*. Διπλή γραπτή ταινία περιβάλλει τον ομοιόχρωμο με τους άλλους κάμπο του φωτοστεφάνου, καστανή εσωτερικά και λευκή εξωτερικά.

Αδιάγνωστες μορφές

Ο διάκοσμος του δεύτερου στρώματος συνεχίζεται νότια, χωρίς διαχωριστική ταινία, μέσα στο μικρό κογχάριο του διακονικού, επάνω και δίπλα από αυτό (Πίν. 15). Στην περιοχή αυτή σώθηκαν, σε προχωρημένη κατάσταση φθοράς, τρεις αδιάγνωστες παραστάσεις. Πρόκειται για δύο στηθαίους μάρτυρες(;) και έναν ιεράρχη(;) που συμπλήρωναν κατά τα φαινόμενα τον τοιχογραφικό διάκοσμο της σπηλιάς[122].

Την τοξωτή παρυφή της κόγχης του διακονικού διατρέχει το ίδιο πάντα γραπτό πλαίσιο. Στο βαθυγάλανο κάμπο διακρίνεται μορφή στηθαίου μάρτυρα ή διακόνου, που έχει όμοιο με των άλλων μορφών φωτοστέφανο. Διαγράφεται αρκετά καθαρά το περίγραμμα του προσώπου, της κόμης, του λαιμού, καθώς και οι πτυχές από το ένδυμά του (Πίν. 15). Ακριβώς επάνω από την κόγχη σώθηκε ο άλλος στηθαίος μάρτυρας με χιτώνα γκριζοπράσινο και ιμάτιο(;) σε ώχρα και κόκκινο-καστανό. Το κεφάλι του έχει καταστραφεί εντελώς. Φαίνεται όμως καθαρά το δεξί του χέρι, που κρατεί σταυρό μπροστά στο στήθος. Τέλος, υπολείμματα ζωγραφικής στο νοτιότατο τμήμα του τοίχου, λίγο χαμηλότερα από την προηγούμενη μορφή, ανήκουν ίσως σε στηθαίο ιεράρχη, που κρατεί κλειστό βιβλίο. Τα ίχνη από τα ενδύματα, από το βιβλίο και από τον φωτοστέφανό του είναι πολύ δύσκολα ορατά.

ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΚΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ

Σε ποια έκταση απλωνόταν το πρώτο στρώμα ζωγραφικής δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε, αφού δεν διαπιστώθηκαν υπολείμματά του αλλού, εκτός από την περιοχή με το φυλλοφόρο σταυρό. Αγνοούμε ακόμα αν κατά την πρώτη αυτή φάση τοιχογράφησης υπήρχε κάποια διαμόρφωση στο βράχο — που ενδεχομένως περιελάμβανε τις κόγχες της πρόθεσης και του διακονικού — για να εξυπηρετεί μια μορφή λατρείας, συνδεόμενης ασφαλώς με τον ευαγγελιστή Ιωάννη. Πάντως, η αρχική τοιχογράφηση, της οποίας ο σταυρός δεν ήταν ίσως η μοναδική παράσταση, δεν φαίνεται να καταλάμβανε μεγάλη έκταση στον τοίχο. Πιθανότερο μοιάζει ότι αποτελούσε είδος προσωρινού διακόσμου στον ιερό χώρο του οράματος του Θεολόγου. Συνεπώς, δεν μπορούμε να προχωρήσουμε σε υποθέσεις για την ύπαρξη ή όχι κάποιου εικονογραφικού προγράμματος στην αρχική αυτή φάση διαμόρφωσης και διακόσμησης του Σπηλαίου. Γι' αυτό οι παρατηρήσεις μας περιορίζονται στα δεδομένα που προκύπτουν αποκλειστικά από την παρουσία του σταυρού.

Πρωιμότεροι, αλλά και σύγχρονοι φυλλοφόροι σταυροί σε κόγχες Ιερού Βήματος ναών ή ασκητηρίων, όπως εκείνοι της Σταμνάς (9ος-10ος αι.)[123] και της Εγκλείστρας του Νεοφύτου (12ος αι.)[124],

122. Ένδειξη για την ύπαρξη ή υπολείμματα άλλης παράστασης δεν παρατηρήθηκε πουθενά αλλού μέσα στο Ιερό Βήμα. Οι παραστάσεις του δεύτερου στρώματος τελείωναν μάλλον στο νοτιότατο αυτό σημείο, όπου και το φυσικό πέρας του βράχου της σπηλιάς.

123. Κατσαρός, Σταμνά, σ. 150-153.

124. Ό.π., σ. 148-149.

έχουν συνδεθεί με το λειτουργικό και ασκητικό χαρακτήρα του χώρου που διακοσμούν και παρουσιάζονται φορτισμένοι με δογματικό περιεχόμενο. Στο σταυρό, πάλι, του παρεκκλησίου της Παναγίας στη μονή του Θεολόγου διακρίνουμε, μαζί με τον πιθανό αποτροπαϊκό χαρακτήρα, ένα έντονο διακοσμητικό ύφος[125].

Ο φυλλοφόρος σταυρός του Σπηλαίου παρουσιάζει κι αυτός ένα χαρακτήρα λειτουργικό, πρώτον εξαιτίας της θέσης που βρίσκεται — τοίχος Ιερού Βήματος — και δεύτερον λόγω του κρυπτογραφήματος που τον συνοδεύει. Είναι συζητήσιμο εξάλλου, αν ο σταυρός εκπροσωπεί ένα στρώμα «ανεικονικής» ζωγραφικής ή μπορεί να θεωρηθεί ο ίδιος ως «ανεικονικός». Η γενική του απόδοση αποθαρρύνει από τον ορισμό αυτό, γιατί δεν παρουσιάζει ως σύνολο κάτι ιδιαίτερα κοινό με ανάλογα θέματα γνωστών ανεικονικών διακοσμήσεων. Βέβαια, το καθένα από τα δύο συνθετικά του στοιχεία χωριστά δεν είναι άγνωστο στο σχετικό θεματολόγιο. Κυματιστό βλαστό, αρκετά συγγενικό με το δικό μας, βλέπουμε π.χ. σε σφενδόνιο του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στ' Αδησαρού, στη Νάξο (9ος αι.)[126]. Το κόσμημα στο μνημείο αυτό διακρίνεται για ένα γραμμικό δυναμισμό, ενώ το ανάλογο της Πάτμου παρουσιάζει διακοσμητική επιτήδευση. Ανισοσκελείς λιθοκόσμητους σταυρούς, εγγεγραμμένους σε τόξα, συναντάμε σε ανεικονικά σύνολα του ελλαδικού χώρου, όπως π.χ. στην κατεστραμμένη εκκλησία της Θεσσαλονίκης[127] και στις αποτοιχισμένες τοιχογραφίες της Πρωτόθρονης στη Νάξο[128]. Σε σχέση με τους σταυρούς αυτούς, που η εικονογραφία τους ανάγεται σε παλαιοχριστιανική παράδοση, ο σταυρός της Πάτμου παρουσιάζει διαφορετικό τύπο. Φυλλοφόροι σταυροί ως σύμβολα παραδεισιακού τοπίου συμπεριλαμβάνονται σε ανεικονικό διάκοσμο μνημείων, όπως ο Άγιος Βασίλειος στη Σινασσό της Καππαδοκίας[129] ή ο Άγιος Γεώργιος ο Χωστός στη Λίνδο της Ρόδου[130]. Στη Λίνδο ο σταυρός συνοδεύεται από ζεύγη δένδρων, ενώ αυτός της Σινασσού πλαισιώνεται από φύλλα άκανθας. Έχει διαπιστωθεί επίσης η παρουσία ανεικονικών διακοσμήσεων σε μικρούς ναούς του γειτονικού με την Πάτμο νησιωτικού χώρου. Συγκεκριμένο παράδειγμα είναι ο ναΐσκος του Αγίου Παύλου στην Ικαρία (αρχές 12ου αι.)[131]. Τα θέματα εδώ είναι κυρίως γεωμετρικά και γραμμικά, ενώ οι σταυροί που υπάρχουν δεν έχουν καμία σχέση με εκείνον της Πάτμου. Πιθανότατα, λοιπόν, δεν έχουμε να κάνουμε με ανεικονική παράσταση, τμήμα ίσως κάποιου ευρύτερου διακόσμου με παρόμοιο περιεχόμενο. Η ανάλυση που προηγήθηκε μας οδηγεί στο συμπέρασμα πως μάλλον ο φυλλοφόρος σταυρός του Σπηλαίου της Αποκάλυψης έχει διττό χαρακτήρα, λειτουργικό και προπάντων συμβολικό. Το κεντρικό νόημα του συμβολισμού του είναι αυτό του Δένδρου της Ζωής, που βρίσκει στο συγκεκριμένο χώρο του Σπηλαίου την κατεξοχήν εσχατολογική του σημασία[132].

125. Ό.π., σ. 149. Ο αποτροπαϊκός χαρακτήρας του σταυρού αυτού υποδηλώνεται από τη θέση του — παρειά παραθύρου — και κυρίως από το αποκρυπτογράφημά του: *IC-XC NI-KA*. Βλ. και Ch. Bouras, Les portes et les fenêtres en architecture byzantine. Étude sur leur morphologie, leur construction et leur iconographie, Paris 1964, σ. 219.

126. Μ. Ποταμιάνου, Νέος ανεικονικός διάκοσμος εκκλησίας στη Νάξο. Οι τοιχογραφίες του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στ' Αδησαρού, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. ΙΒ' (1984), σ. 329-379, εικ. 24-25.

127. Δ. Ευαγγελίδης, Εικονομαχικά μνημεία εν Θεσσαλονίκη, ΑΕ 1937, σ. 341 κ.ε., εικ. 5-7 α.

128. Βυζαντινές τοιχογραφίες και εικόνες (Κατάλογος Εκθέσεως), Αθήνα 1976, σ. 41, αριθ. 65. Σήμερα οι τοιχογραφίες αυτές βρίσκονται στο σκευοφυλάκιο της Πρωτόθρονης.

129. A. W. Epstein, The "Iconoclast" Churches of Cappadocia, στο Iconoclasm (εκδ. Bryer - Herrin), Birmingham 1975, σ. 106, εικ. 23.

130. D. Pallas, Les décorations aniconiques des églises dans les îles de l'archipel, Studien zur spätantiken und byzantinischen Kunst, Friedrich Wilhelm Deichmann gewidmet, 2, Bonn 1986, σ. 174-175.

131. D. Pallas, Eine anikonische lineare Wanddekoration auf der Insel Ikaria, JÖBG 23 (1974), σ. 271-314, εικ. 2.

132. Βλ. εδώ, σ. 71-72.

Οι παραστάσεις του δεύτερου στρώματος αποτελούν σύγχρονη και ενιαία σε σύλληψη εικονογράφηση. Αυτό φαίνεται από τη διάταξη των μορφών και την κατανομή τους στο χώρο, ο οποίος αντιμετωπίστηκε συνολικά ως μία επίπεδη επιφάνεια, πάνω στην οποία αναπτύχθηκαν τα θέματα χωρισμένα σε δύο πίνακες: την κύρια σύνθεση, που η επιλογή της υπαγορεύτηκε από την ιστορική σημασία του Σπηλαίου, και την ομάδα των ιεραρχών, που η εικονογραφία τους συνδέεται ακριβώς με την αψίδα του Ιερού Βήματος. Η ομάδα αυτή άρχιζε από τα βόρεια με τους δύο ιεράρχες της πρόθεσης (Βασίλειο και πιθανότατα Χρυσόστομο) και συνεχιζόταν με άλλους δύο ή τρεις ίσως (τώρα κατεστραμμένους) επάνω στον επίπεδο τότε τοίχο της σημερινής κεντρικής αψίδας.

Ο τελευταίος ιεράρχης προς τα νότια ήταν ο Νικόλαος, δίπλα ακριβώς στον κεντρικό πίνακα, ο οποίος φαίνεται να έκλεινε από τη νότια πλευρά του με τις τρεις μορφές των αδιάγνωστων αγίων. Έτσι θα μπορούσε να παρατηρήσει κανείς ότι υπήρχε ένα είδος συμμετρίας στη διάταξη του συνόλου με την κύρια σύνθεση στο μέσον πλαισιωμένη από τις παραστάσεις των ιεραρχών και των υπόλοιπων μορφών.

Η παρουσία των ιεραρχών στην αψίδα του Ιερού Βήματος ακολουθεί, όπως είναι γνωστό, σταθερή παράδοση δύο τουλάχιστον αιώνων[133]. Ολόσωμοι ή στηθαίοι και μετωπικοί παριστάνονται οι σημαντικότεροι ιεράρχες της εκκλησίας στο Ιερό Βήμα ήδη από τον 11ο αι. και ο τύπος αυτός, παράλληλα με τους συλλειτουργούντες, δεν εκλείπει στη διάρκεια του 12ου αι.[134]. Προς το τέλος της εποχής αυτής (β' μισό 12ου αι.) και σε κύκλο μνημείων όπως η Σαμαρίνα[135], το Περαχωριό[136] και η Εγκλείστρα του Νεοφύτου[137] στην Κύπρο, η Επισκοπή[138] και ο Αη-Στράτηγος Μπουλαριών[139] της Μέσα Μάνης παρουσιάζονται είτε ως συλλειτουργούντες είτε ως μετωπικοί, ντυμένοι με ακόσμητο φαιλόνιο και ανοικτό ειλητάριο ή κλειστό κώδικα στο χέρι. Στον τύπο αυτό απεικόνισης[140] οφείλουμε να συμπεριλάβουμε και τους ιεράρχες του Σπηλαίου, οι οποίοι, όμως, εξαιτίας εγγενών δυσχερειών του χώρου αποδόθηκαν στηθαίοι. Κρίνοντας από την ενδυμασία του Βασιλείου υποθέτουμε παρόμοια εμφάνιση και για τους υπόλοιπους. Εξάλλου, η επιλογή τριών ή περισσότερων ιεραρχών από τους ιεραρχικά ανώτερους — Βασίλειο, Χρυσόστομο, Γρηγόριο ή Αθανάσιο Αλεξανδρείας — και ο συνδυασμός τους με τον Νικόλαο ανταποκρίνεται σε σταθερή μεσοβυζαντινή παράδοση. Σύμφωνα με αυτήν[141] ορισμένοι πατέρες της Εκκλησίας, που έχουν συγγράψει Θεία Λειτουργία, παριστάνονται κατά κανόνα στην αψίδα του Ιερού Βήματος. Αυτή την ομάδα ακριβώς συναντάμε και στη Μέσα Μάνη (Επισκοπή, Αη-Στράτηγος Μπουλαριών) και επίσης στην Εγκλείστρα και στο Περαχωριό.

Στο Σπήλαιο της Αποκάλυψης λοιπόν επιλέχτηκε η συνήθης ομάδα ιεραρχών, έτσι όπως συνδυάζεται στα προαναφερθέντα μνημεία και αποδόθηκε σε παρατακτική σειρά με τους σπουδαιότερους

133. Η απεικόνιση της βασικής τριάδας των ιεραρχών και στη συνέχεια μεγαλύτερης ομάδας συνδέθηκε με την αψίδα του Ιερού Βήματος ήδη πολύ ενωρίς. Βλ. RbK II. στ. 1040-1041.

134. Μ. Χατζηδάκης, Βυζαντινές τοιχογραφίες στον Ωρωπό, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. Α' (1959), σ. 87 κ.ε. Hadermann., σ. 68 κ.ε.

135. Hadermann-Misguich, Kurbinovo, II, εικ. 34, 35.

136. Megaw - Hawkins, Perachorio, σ. 288, 307, πίν. 26-27.

137. Mango - Hawkins, Hermitage, εικ. 69-70.

138. Δρανδάκης, Μέσα Μάνη, πίν. 67, 68, 69.

139. Ό.π., πίν. 20, 21.

140. Βλ. ό.π. (υποσημ. 120). Σύμφωνα με την Ντ. Μουρίκη, Οι τοιχογραφίες του Σωτήρα κοντά στο Αλεποχώρι Μεγαρίδος, Αθήνα 1978, σ. 18, η λιτή επισκοπική ενδυμασία των ιεραρχών του Βήματος με τα απλά φαιλόνια και τα σταυρόσχημα κοσμήματα εκφράζει αρχαϊκή αντίληψη στην εικονογραφία του ιερού.

141. Ντ. Μουρίκη, Οι τοιχογραφίες της Σπηλιάς Πεντέλης, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. Ζ' (1973-74), σ. 84 κ.ε. Η ίδια, Οι τοιχογραφίες του Σωτήρα κοντά στο Αλεποχώρι Μεγαρίδος, Αθήνα 1978, σ. 17 κ.ε.

ιεράρχες — Βασίλειο και Χρυσόστομο(;) — στην κόγχη της πρόθεσης και τους υπόλοιπους δίπλα στην κεντρική σύνθεση. Ένας από τους λόγους που υπαγόρευσαν τη διάταξη αυτή ήταν και οι δυνατότητες που παρείχε ο προσφερόμενος χώρος.

Σχετικά, τέλος, με τις τρεις συμπληρωματικές μορφές που κλείνουν από τα νότια το ζωγραφικό σύνολο παρατηρούμε τα εξής: οι δύο στηθαίοι άγιοι μέσα και πάνω από την κόγχη του διακονικού είναι ενδεχόμενο να παριστάνουν διάκονους-μάρτυρες. Στην περίπτωση αυτή θα προτείναμε τους Στέφανο και Εύπλο, που συχνά, ως οι κύριοι εκπρόσωποι αυτής της χορείας των ηρώων της πίστεως, παριστάνονται μαζί στις κόγχες και στους πεσσούς του Ιερού Βήματος πολλών μνημείων του ελλαδικού χώρου[142].

Γίνεται, λοιπόν, φανερό από τα προηγούμενα ότι κατά τη δεύτερη φάση τοιχογράφησής του το Σπήλαιο λειτουργούσε συστηματικά ως χώρος λατρείας — παρεκκλήσιο αφιερωμένο στον ευαγγελιστή Ιωάννη —, αφού εικονογραφήθηκε με πρόγραμμα Ιερού Βήματος. Ασφαλώς τότε θα λαξεύτηκαν στο βράχο — ή ίσως διαμορφώθηκαν οριστικά — οι κόγχες της πρόθεσης και του διακονικού. Οπωσδήποτε, δεν υπήρχε ακόμη την εποχή αυτή στον τοίχο η κεντρική αψίδα — τουλάχιστον με τη σημερινή της μορφή.

Η δραστηριότητα αυτή στο Σπήλαιο της Αποκάλυψης συμπίπτει χρονικά (τέλη 12ου αι.) με τα μεγάλα προγράμματα ζωγραφικής σε δύο από τα βασικά κτίσματα της μονής του Θεολόγου, παρεκκλήσιο Παναγίας και Τράπεζα[143], και είναι αυτονόητο ότι πρέπει να συνδεθεί με αυτά.

ΤΕΧΝΙΚΗ ΚΑΙ ΤΕΧΝΟΤΡΟΠΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ ΤΩΝ ΠΑΡΑΣΤΑΣΕΩΝ ΤΟΥ Β' ΣΤΡΩΜΑΤΟΣ

Όλες οι παραστάσεις προβάλλονται σε βαθυκύανο κάμπο, το καθιερωμένο χρώμα με το οποίο αποδίδεται ο αφηρημένος χώρος σε πολλά μνημεία του β' μισού του 12ου αι., όπως ήδη παρατηρήθηκε[144]. Εξαιτίας όμως της καταστροφής του κάτω μέρους της ζωγραφικής στην κεντρική σύνθεση δεν γνωρίζουμε αν ο τεχνίτης είχε δηλώσει το έδαφος της σκηνής με διαφορετικό χρώμα, ίσως πράσινο βαθύ, όπως το βλέπουμε π.χ. σε πολλές συνθέσεις του παρεκκλησίου της Παναγίας στη μονή[145].

Οι φωτοστέφανοι των μορφών πλάθονται με σκουρόχρωμη ώχρα, που ορίζεται από δύο ανισοπλατείς γραπτές ταινίες. Στον Πρόχορο η εξωτερική είναι λευκή και παχύτερη από την εσωτερική, που είναι μαύρη. Στον Ιωάννη υπάρχει μία μόνο λευκή ταινία. Αυτή η τεχνική απόδοσης των φωτοστεφάνων είναι κοινή σε σειρά μνημείων της εποχής, μεταξύ των οποίων περιλαμβάνεται και η μονή του Θεολόγου. Σε μορφές του παρεκκλησίου της Παναγίας π.χ. βλέπουμε τη ζεστή ώχρα των φωτοστεφάνων να περιβάλλεται από όμοιους ανισοπλατείς κύκλους, λευκό και καστανό στον άγιο Νήφωνα, λευκό και μαύρο, όπως του Πρόχορου, στον άγιο Μώκιο και στο Χριστό που συνομιλεί με τη Σαμαρείτιδα[146].

142. Skawran, Middle Byz. Fresco Painting, σ. 24. Hadermann-Misguich, Kurbinovo, I, σ. 90-92, II, πίν. 31, 32. Στηθάρια αγίων επίσης περιλαμβάνει και ο διάκοσμος του Ιερού Βήματος της Σπηλιάς Πεντέλης, Μουρίκη, ό.π., σ. 91.

143. Μουρίκη, Παρεκκλήσιο Μονής Θεολόγου, σ. 258-262. Στο άρθρο αυτό, το πιο πρόσφατο σχετικά με τη βυζαντινή ζωγραφική της μονής, το παρεκκλήσιο της Παναγίας με βάση κυρίως εικονογραφικά δεδομένα θεωρείται χορηγία του ηγουμένου Αρσενίου για να τιμηθεί η μνήμη του οσίου Λεοντίου· προτείνεται η μετονομασία του παρεκκλησίου σε παρεκκλήσιο του Οσίου Λεοντίου και γίνεται ακριβέστερη χρονολόγηση των τοιχογραφιών στο χρονικό διάστημα 1185-1200 περίπου.

144. Τσιγαρίδας, Μονή Λατόμου, σ. 126.

145. Ορλάνδος, πίν. 5, 8, 9 β.

146. Ό.π., πίν. 12 β, 12 α, 8. Σχετικά με την τεχνική αυτή, βλ. Τσιγαρίδας, Μονή Λατόμου, σ. 97.

Τα γυμνά μέρη, δηλαδή το πρόσωπο, ο λαιμός και τα χέρια του Ιωάννη και του Πρόχορου, καθώς επίσης και το χέρι του Θεού, αποδίδονται κυρίως με σκουρόχρωμη ώχρα και έχουν λεπτά καφέ περιγράμματα, που συνοδεύονται από καφέ ή λαδοπράσινες σκιές για την ανάδειξη του όγκου.

Το σχήμα του προσώπου και τα φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά του Ιωάννη (Π ί ν. 18 α) σχεδιάζονται με λεπτές γραμμές, που τις παρακολουθεί λαδοπράσινος προπλασμός, παίζοντας το ρόλο της σκιάς, ειδικά στην περιοχή των ματιών, κατά μήκος της μύτης και στο δεξί μάγουλο, όπου όμως κυριαρχεί καστανή σκιά. Γραμμικές καφέ σκιές διαγράφουν τις ρυτίδες στο μέτωπο, ενώ παχύτερες καφέ πινελιές εξαίρουν το βάθος στα μάγουλα. Δύο απαλές καφέ καμπύλες αποδίδουν τα βλέφαρα και ορίζουν ταυτόχρονα το μακρόστενο σχήμα των ματιών. Κάτω από το φρύδι μια άλλη καμπύλη βαίνει ομόλογα με τη γραμμή του πάνω βλεφάρου και λειτουργεί ως όριο του βάθους του, ενώ μια τέταρτη στο κάτω βλέφαρο ορίζει τη «σακούλα» των ματιών και δίνει βάθος στην οφθαλμική κόγχη. Η ίριδα είναι στενόμακρη, με αχνό πράσινο χρώμα, ενώ η κόρη παραμένει ασχημάτιστη[147]. Τα φρύδια σχεδιάζονται με απαλή καμπύλη γραμμή, που φθάνει μέχρι την άκρη του πάνω βλεφάρου. Αποτέλεσμα της τεχνικής αυτής είναι το βαθύ βλέμμα του Ιωάννη, με τη στοχαστική και εξαϋλωμένη έκφραση. Η μύτη του, λεπτή και στενόμακρη, κυρτώνει ελαφρά στο κάτω μέρος· έχει επίπεδη ράχη, που ορίζεται από καφέ γραμμή, συνέχεια εκείνης των φρυδιών, και κατά μήκος απλώνεται πλατιά σκιά, καφέ στη δεξιά πλευρά, πράσινη στην αριστερή. Η μετάβαση από τη μύτη στο μέτωπο γίνεται με μια διχάλα στη βάση της μύτης, που τα άκρα της φθάνουν μέχρι τη γένεση των φρυδιών. Από το μικρό στόμα αποδίδεται κυρίως το κάτω χείλος, με ανοιχτή ώχρα, που ορίζεται από λεπτή καφέ γραμμή. Στη θέση του πάνω χείλους υπάρχει μακρόστενη καφέ γραμμή, που τα άκρα της γυρνάνε προς τα κάτω· έτσι δηλώνεται περισσότερο η βάση του μουστακιού και λιγότερο το επάνω χείλος, μια σχεδιαστική ασάφεια που παρατηρείται και σε άλλα μνημεία της εποχής, σύμφωνα με τον Ε. Τσιγαρίδα[148].

Στην απόδοση της κόμης και της γενειάδας συμβάλλει αρμονικά, όπως και στο πρόσωπο, η γραμμή με τη φωτοσκίαση. Το γενικό καφέ περίγραμμα σκιάζεται με λαδοπράσινο προπλασμό. Επάνω του κυματίζουν συμμετρικά λεπτές λευκές γραμμούλες, που δηλώνουν τη λευκή μάζα των μαλλιών, του μουστακιού και της γενειάδας αφήνοντας να ξεχωρίζει ανάμεσά τους το χρώμα του προπλασμού. Στην κορυφή του κεφαλιού διακρίνεται ένα μικρό τσουλούφι, ενώ επάνω στο πηγούνι σχηματίζεται γεωμετρικά φωτεινός κύκλος από μικρές λεπτές γραμμές. Το ασκητικό πρόσωπο του Ιωάννη εξαίρεται με την παραπάνω τεχνική και παίρνει έτσι, σε συνδυασμό με το απόμακρό βλέμμα του, μια έκφραση μυστικής πνευματικότητας.

Ο πλατύς και μάλλον βαρύς λαιμός ορίζεται με το γνωστό καφέ περίγραμμα και πλάθεται σε τόνους ανοιχτής ώχρας. Η βάση του τονίζεται με πολύ ανοιχτόχρωμη καφεπράσινη σκιά, ενώ άλλη, παρόμοια, αποδίδει εντελώς σχηματικά ανατομική λεπτομέρεια στα πλάγια. Γενικά, στο πλάσιμο του λαιμού παρατηρείται κάποια ξηρότητα και ακαμψία. Για βιαστικό και ίσως αδέξιο σχέδιο διακρίνονται και τα χέρια του Ιωάννη. Κάπως πιο μαλακά πλασμένο είναι το χέρι του Θεού.

Η φυσιογνωμία του Ευαγγελιστή ανταποκρίνεται στο καθιερωμένο σε μεσοβυζαντινά χειρόγραφα, σε φορητές εικόνες και σε τοιχογραφίες εικονιστικό του πρότυπο[149]: γέροντας ασπρομάλλης με ασκητικό πρόσωπο, λίγα αραιά μαλλιά στο φαλακρό κεφάλι, ψηλό μέτωπο και μυτερή γενειάδα.

147. Η τεχνική αυτή σχεδιασμού των ματιών απαντά σε πολλά υστεροκομνήνεια μνημεία ανάμεσα στα οποία και η μονή της Πάτμου, Τσιγαρίδας, Μονή Λατόμου, σ. 89.

148. Ό.π., σ. 92, 93.

149. Για το φυσιογνωμικό τύπο του ευαγγελιστή Ιωάννη, βλ. RbK II, στ. 483-484, 495-496. Επίσης Α. Ξυγγόπουλος, Ευαγγελιστής Ιωάννης-Μωυσής, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. Η' (1975-76), σ. 105.

Έτσι ακριβώς, με μικρές μόνο παραλλαγές στην έκφραση του προσώπου, παρουσιάζεται στην αρχή του Ευαγγελίου του να υπαγορεύει στον Πρόχορο στην πλειονότητα των ευαγγελισταρίων του 11ου-12ου αι. Σε δύο μάλιστα τέτοιες μικρογραφίες, αυτές των χειρογράφων Dumb. Oaks 3 (1084 μ.Χ.)[150] και Morgan 639 (β' μισό 11ου αι.)[151] το πρόσωπό του δείχνει στενότατη συγγένεια με το πρόσωπο του Ιωάννη της Πάτμου. Η σχέση αυτή, που εντοπίζεται και σε άλλα πορτραίτα του Ευαγγελιστή από ανάλογες παραστάσεις χειρογράφων του 11ου αι.[152], υποβάλλει τη σκέψη ότι ο ζωγράφος διάλεξε ένα φυσιογνωμικό τύπο πιο οικείο στην παράδοση της τέχνης του 11ου αι.

Από την άποψη της τεχνοτροπίας, γενικότερα, η μορφή του Θεολόγου βρίσκεται πολύ κοντά στις εξής παραστάσεις του: φορητή εικόνα της Συλλογής Λοβέρδου (γ' τέταρτο 12ου αι.)[153], τοιχογραφία στον τρούλο της Nereditsa (1199)[154] και ανάλογη στον τρούλο της Ευαγγελίστριας στο Γεράκι (τέλος 12ου αι.)[155]. Από τις δύο πρώτες τον απομακρύνει κυρίως ο τρόπος που διαγράφονται και αναδεικνύονται τα επίπεδα του προσώπου[156]. Μπορεί επίσης να συγκριθεί, ως προς τη συνολική εκτέλεση του προσώπου, με ανώνυμο ιεράρχη του διακονικού της Σαμαρίνας (τέλος 12ου αι.)[157] και με τον απόστολο Ματθαίο από τη Δευτέρα Παρουσία του Αγίου Δημητρίου στο Vladimir (1194-1195)[158]. Και στις δύο περιπτώσεις διαπιστώνουμε το πλατύ επίπεδο πλάσιμο με τις ήπιες φωτιστικές αντιθέσεις, τα σκιερά μάτια και το ήρεμο ήθος του Ιωάννη της Πάτμου.

Το πρόσωπο του Πρόχορου (Πίν. 18 β) δείχνει, παρ' όλη τη φθορά, όμοια τεχνική στην απόδοσή του με εκείνη του Ιωάννη. Εδώ ο προπλασμός-σκιά είναι σκοτεινόχρωμος και απλώνεται πλατιά, σε τόνους καφέ-πράσινους και καφέ-κόκκινους επάνω στο μέτωπο και στα μάγουλα. Μόνον ανάμεσα στα μάτια, κατά μήκος της μύτης και στο κάτω χείλος μπαίνει ανοιχτή πράσινη σκιά. Τα μάτια σχεδιάζονται όπως ακριβώς και στον Ιωάννη, αλλά εδώ φαίνεται καθαρά στο αριστερό η προέκταση της γραμμής του πάνω βλεφάρου πέρα από την εξωτερική άκρη του ματιού, ενώ στον Ιωάννη κρύβεται από τη σκιά του προπλασμού. Στον Πρόχορο δηλώνεται επίσης με ζωηρό μαύρο χρώμα η κόρη στο μέσον της πράσινης ίριδας, πράγμα που χαρίζει έκφραση στο δροσερό νεανικό πρόσωπο. Η μύτη και το στόμα έχουν το ίδιο σχήμα με του Ιωάννη και αποδόθηκαν με όμοια τεχνική. Στον Πρόχορο όμως η καφέ πινελιά, που σχεδιάζει το επάνω χείλος, έχει ελαφρά ανασηκωμένα άκρα. Παρατηρείται ακόμα μια προσπάθεια για πλαστική απόδοση του όγκου στο πηγούνι με κοφτή πράσινη

150. S. der Nersessian, A Psalter and New Testament Manuscript at Dumbarton Oaks, DOP 19 (1965), πίν. 31.

151. Weitzmann, Lectionary Morgan 639, πίν. XIV, 290.

152. Πρβλ. πρόχειρα με τον Ιωάννη στις παραστάσεις των χειρογράφων: Εθνικής Βιβλιοθήκης Αθηνών 57, φ. 265v (γ' τέταρτο 11ου αι., Μαραβά - Πάσχου, Κατάλογος, Α', εικ. 219), και Lening. gr. 72, φ. 260v (1061 μ.Χ., Spatharakis, Corpus, II, πίν. 134).

153. A. Xyngopoulos, Une icône du temps des Comnènes, Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales et Slaves, X (1950) (Mélanges Henri Grégoire, II), Bruxelles 1950, σ. 659-665.

154. Lazarev, Old Russian, εικ. 106.

155. Μουτσόπουλος - Δημητροκάλλης, Γεράκι, πίν. 183.

156. Από την άποψη αυτή προσεγγίζει περισσότερο άλλες απεικονίσεις του σε τοιχογραφίες και χειρόγραφα, όπως π.χ. τον Ιωάννη από το Karanlik Kilise της Καππαδοκίας (περί το 1200 μ.Χ.), M. Restle, Die byzantinische Wandmalerei in Kleinasien, II, Recklinghausen 1967, εικ. 224. Επίσης τον Ιωάννη στο αριστερό ημιχόριο των αποστόλων της Ανάληψης στην Εγκλείστρα του Νεοφύτου στην Πάφο (1183 μ.Χ.), Mango - Hawkins, Hermitage, εικ. 64. Ακόμα τον Ιωάννη στο φ. 4v του ευαγγελισταρίου 163 της Εθνικής Βιβλιοθήκης Αθηνών (τέλος 12ου αι.). Οι ευαγγελιστές του χειρογράφου αυτού έχουν ήδη συνδεθεί τεχνοτροπικά με τη ζωγραφική της μονής του Θεολόγου, Μαραβά - Πάσχου, Κατάλογος, Α', εικ. 481, σ. 195. Κοινά στοιχεία ανάμεσα στον Ιωάννη του Σπηλαίου και στις τρεις προηγούμενες παραστάσεις είναι κυρίως τα απλοποιημένα περιγράμματα του προσώπου και η μαλακή απόδοση των χαρακτηριστικών, των μαλλιών και της γενειάδας.

157. Τσιγαρίδας, Μονή Λατόμου, πίν. 85 β.

158. Lazarev, Old Russian, εικ. 62.

σκιά, που τοποθετείται ανάμεσα στο κάτω χείλος και στη γραμμή που δηλώνει τη γένεση του πηγουνιού. Η όλη τεχνική απόδοση στο πρόσωπο του Πρόχορου ενισχύει την εντύπωση της εικόνας του ευλαβικού μαθητή, που συμμετέχει αφοσιωμένος στα δρώμενα.

Ως εικονιστικός τύπος ο Πρόχορος δεν έχει την αυτονομία πορτραίτου, επειδή συνδέεται αποκλειστικά με το συγκεκριμένο εικονογραφικό θέμα. Στην τοιχογραφία της Πάτμου παριστάνεται όπως και στις παραστάσεις χειρογράφων του 11ου-12ου αι.: αγένειος νέος με στρογγυλό πρόσωπο και πυκνά καστανά μαλλιά[159]. Ιδιαίτερα στενή ομοιότητα τον συνδέει με τον Πρόχορο της μικρογραφίας του κώδικα της μονής Διονυσίου 588[160], που το δροσερό του πρόσωπο και τα καθαρογραμμένα χαρακτηριστικά, δοσμένα στο χειρόγραφο με την έξοχη μαεστρία του καλλιτέχνη της μακεδονικής «αναγέννησης», θα τολμούσε να πει κανείς ότι ενέπνευσαν το ζωγράφο του Σπηλαίου.

Μπορούμε να συσχετίσουμε τεχνοτροπικά το πρόσωπο του Πρόχορου καταρχήν με τον εκ γενετής τυφλό που πλένεται στην κολυμβήθρα του Σιλωάμ[161] ή με τις θυγατέρες των Εβραίων στα Εισόδια της Θεοτόκου[162] από το παρεκκλήσιο της Παναγίας. Αλλά στις μορφές αυτές επικρατεί η έντονη φωτοσκίαση, που εξαίρει ιδιαίτερα το ανάγλυφό τους και τις απομακρύνει από τον Πρόχορο, με το επίπεδο πλάσιμο και την κάπως άτονη έκφραση. Από την άποψη αυτή η συγγένεια που δείχνει να έχει το πρόσωπό του με άγγελο από την παράσταση της Ανάληψης στο νάρθηκα των Αγίων Αναργύρων της Καστοριάς (1180 περίπου)[163] ή με άλλους δύο αγγέλους του τρούλου των Αγίων Αποστόλων στο Περαχωριό της Κύπρου (1160-1180)[164] είναι πολύ μεγαλύτερη.

Ο χιτώνας και το ιμάτιο του Ιωάννη τυλίγονται επάνω στο σώμα του με λίγες αναδιπλώσεις και βαριές σχηματικές πτυχές (Π ί ν. 15, 17 α). Στο γαλάζιο χιτώνα[165] με το φαρδύ μανίκι οι πτυχές είναι γραμμικές, λεπτές, σαν «φώτα» και λευκές. Το ιμάτιο σκεπάζει ένα μέρος του στήθους με λοξές, και τη μέση με οριζόντιες παράλληλες πτυχές. Ακριβώς κάτω από τη μέση αναδιπλώνεται σχηματίζοντας ένα μεγάλο τρίγωνο, που η μία γωνία του σβήνει προς τα δεξιά. Από τον αριστερό ώμο το ιμάτιο πέφτει εμπρός με ευθύγραμμες πλατιές πτυχές. Η παρυφή του κυματίζει ελαφρά στο κάτω μέρος, και με μικρή τριγωνική αναδίπλωση επάνω στο απλωμένο αριστερό χέρι το ρούχο πέφτει προς τα κάτω βαρύ, με κάθετες πτυχές. Ο όγκος του αριστερού βραχίονα διαγράφεται κι αυτός με σχηματική καμπύλη πτυχή σε σχήμα άγκιστρου. Από τον τρόπο που ο ζωγράφος χειρίζεται το ρούχο και αποδίδει την πτυχολογία του η γενική εντύπωση είναι πως αυτό τυλίγει ένα άσαρκο γεροντικό σώμα πέφτοντας αλλού χυτά επάνω στα μέλη, όπως π.χ. στο δεξιό μηρό, και αλλού κολλώντας απλώς κάπως βαριά επάνω στο κορμί, όπως στη μέση και μπροστά στο στήθος.

159. Στις απόκρυφες Πράξεις του Ιωάννη η ηλικία του Πρόχορου καθορίζεται γύρω στα 30, Zahn, Acta, σ. 162. Με εμφάνιση ώριμου άντρα λοιπόν, όπως τον περιγράφουν και οι Πράξεις, παρουσιάζεται σε τρία χειρόγραφα, όσο μπορώ να γνωρίζω τουλάχιστον μέχρι στιγμής: Walters Art Gallery W 524, φ. 231r (β' μισό 10ου αι., K. Weitzmann, Byzantine Liturgical Psalters and Gospels, London 1980, IX, εικ. 14)· Par. gr. 230, φ. 41 (τέλη 10ου αι. K. Weitzmann, Die byzantinische Buchmalerei des 9. und 10. Jahrhunderts, Berlin 1935, πίν. XXXIX, 215)· Παναγίου Τάφου 56, φ. 164v (11ος αι., W. Hatch, Greek and Syrian Miniatures in Jerusalem, Cambridge, Massachusetts 1931, πίν. XXX1).

160. Θησαυροί Αγίου Όρους, Α', εικ. 287, 288.

161. Ορλάνδος, πίν. 9, 34.

162. Ό.π., πίν. 7, 31.

163. Πελεκανίδης, Καστορία, πίν. 35 α. Πρόκειται για τον επάνω αριστερό άγγελο. Λεπτομέρεια της μορφής του, βλ. Τσιγαρίδας, Μονή Λατόμου, πίν. 89 α.

164. Megaw - Hawkins, Perachorio, πίν. 7, 8.

165. Η σημερινή φθορά του χρώματος δεν αποδίδει την αρχική χρωματική σύσταση του χιτώνα. Κατά τη γνώμη μου το αρχικό χρώμα πρέπει να ήταν ανοιχτογάλαζο, περίπου όμοιο με το χρώμα του χιτώνα του μαθητή του Χριστού στη σκηνή της Σαμαρείτιδος, βλ. Ορλάνδος, πίν. 8.

Από την πτυχολογία του Πρόχορου, στο βαθμό που αυτή διατηρήθηκε, ξεχωρίζει η μεγάλη ελλειψοειδής πτυχή του χιτώνα επάνω στον αριστερό βραχίονα (Πίν. 17 α). Η πτυχή αυτή αποδίδει γεωμετρικά τον όγκο του σώματος στο σημείο αυτό, δηλαδή τον αριστερό ώμο και το βραχίονα και δηλώνει την κίνησή τους. Όσες από τις πτυχές του ιματίου διακρίνονται αρκετά καλά, δείχνουν ότι παρακολουθούν την κλίση του κορμού προς τα εμπρός. Φαίνεται, επίσης, καθαρά μία μικρή γωνιώδης αναδίπλωση που κάνει το ιμάτιο πίσω στην πλάτη, στο ύψος της μέσης περίπου.

Η πτυχολογία και των δύο μορφών είναι διαμορφωμένη, όπως προκύπτει από τα παραπάνω, σε αμιγή κομνήνεια σχήματα, κοινά στο σχετικό λεξιλόγιο της ζωγραφικής της εποχής. Τη συναντάμε κατά πρώτο λόγο στις τοιχογραφίες της μονής. Για παράδειγμα η χαρακτηριστική ελλειψοειδής πτυχή του χιτώνα στον αριστερό βραχίονα του Πρόχορου, που δηλώνει εντελώς συμβατικά την πλάγια κίνηση του χεριού, απαντά πανομοιότυπη στον Αβραάμ και στον αριστερό άγγελο της Φιλοξενίας[166] (παρεκκλήσιο Παναγίας). Στη γενική του διάταξη το ιμάτιο του Ιωάννη παρουσιάζει ορισμένες αναλογίες με αυτό του Χριστού και του μαθητή του στη σκηνή της Σαμαρείτιδας[167] (παρεκκλήσιο Παναγίας). Αλλά τα επιμέρους συστήματα πτυχώσεων που σχηματίζει το ρούχο στα διάφορα μέρη του σώματος — ώμο, μέση, μηρούς, εμπρός στο στήθος — έχουν τα ακριβή παράλληλά τους σε μορφές του τοιχογραφικού διακόσμου του Αγίου Δημητρίου στο Vladimir[168], της Σαμαρίνας[169], της Επισκοπής Μάνης[170], των Αγίων Αποστόλων στο Περαχωριό Κύπρου[171] και άλλων μνημείων του τέλους του 12ου αι.

Τέλος, το μοναδικό στοιχείο του τοπίου είναι το στρογγυλό βουνό πίσω από τον Πρόχορο (Πίν. 17 α). Όπως έχει ήδη αναφερθεί[172], πρόκειται για έναν όγκο δοσμένο εντελώς σχηματικά με καστανό-κεραμιδί χρώμα, λευκό περίγραμμα και σειρά από λευκές κηλίδες στην κορυφή. Στο εσωτερικό δεύτερη σειρά από λευκές κηλίδες και δέσμη λευκών γραμμών συμπληρώνουν την εντύπωση μιας πρόχειρης και βιαστικής εκτέλεσης. Ως προς το σχήμα και την εν γένει διαμόρφωσή του δεν παρατηρείται σχεδόν κανένα κοινό στοιχείο με τα τυπικά βουνά που συνθέτουν το τοπίο στα γνωστά μνημεία της εποχής[173]. Ωστόσο, η απουσία αίσθησης όγκου τονίζει τον αφηρημένο και συμβατικό του χαρακτήρα, που ενισχύεται από τη χρήση του καφέ-κόκκινου χρώματος· από την άποψη αυτή βρίσκεται πλησιέστερα στην αντίληψη, με την οποία αποδίδεται το τοπίο σε μνημεία του τέλους του 12ου αι., όπου εγκαταλείπεται συχνά ο φυσιοκρατικός χαρακτήρας στην απόδοση και την περιγραφή του, όπως έχει παρατηρηθεί[174]. Όσον αφορά, τέλος, στη σχέση τοπίου και ανθρώπινης μορφής ο ζωγράφος μένει επίσης προσκολλημένος στην κομνήνεια αντίληψη, σύμφωνα με την οποία το τοπίο παίζει το ρόλο συμβατικού σκηνικού, που συνοδεύει και αναδεικνύει την ανθρώπινη μορφή[175].

166. Ορλάνδος, πίν. 3.

167. Ό.π., πίν. 8.

168. Lazarev, Old Russian, εικ. 67. Πρόκειται για την πτυχολογία του αριστερού από τους δύο αγγέλους, αυτούς που σαλπίζουν, στην Είσοδο των Δικαίων στον Παράδεισο.

169. Skawran, Middle Byz. Fresco Painting, εικ. 194, 195. Οι σχετικές αναλογίες εδώ παρατηρούνται με την πτυχολογία του αγγέλου του Ευαγγελισμού.

170. Ό.π., εικ. 312, 313. Δρανδάκης, Μέσα Μάνη, πίν. 80 β, 81.

171. Megaw - Hawkins, Perachorio, πίν. 20, 21, 22.

172. Βλ. σ. 77.

173. Μια κάποια αναλογία στο εξωτερικό περίγραμμα μόνον θα βλέπαμε με τον κοκκινωπό λόφο της παράστασης του χειρογράφου 93 της Εθνικής Βιβλιοθήκης, τοποθετημένο κι εδώ πίσω από τον Πρόχορο, Μαραβά - Πάσχου, Κατάλογος, Α', πίν. 648.

174. Τσιγαρίδας, Μονή Λατόμου, σ. 137.

175. Ό.π., σ. 147.

Στο πρόσωπο του Βασιλείου κυριαρχεί η φωτοσκίαση (Π ί ν. 16 β). Τα περιγράμματα σχεδιάζονται με απαλές εύκαμπτες γραμμές. Καστανές πινελιές, που ανάμεσά τους ξεχωρίζει ο γκριζοπράσινος τόνος του προπλασμού, αποδίδουν συνοπτικά τον όγκο των μαλλιών και της γενειάδας. Καστανές καμπύλες, κοφτές ή συνεχόμενες, σχεδιάζουν επάνω σε θερμή ώχρα τα φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά. Η ίδια βιαστική γραμμή, που περιγράφει τα κλειστά τόξα των φρυδιών, συνεχίζεται προς τα κάτω και αποδίδει τη μύτη. Μακρόστενη καφετιά κηλίδα δηλώνει την κόρη των ματιών. Τα αυτιά περιγράφονται με συνδυασμό γραμμής και φωτοσκίασης. Από το στόμα διακρίνεται το κάτω χείλος βαμμένο κόκκινο. Το μέτωπο, τους κροτάφους και τα χαρακτηριστικά παρακολουθεί και σκιάζει ο σκουρόχρωμος προπλασμός. Τα φωτισμένα μέρη του προσώπου αποδίδονται με ανοιχτή ώχρα, ενώ τα επιμέρους επίπεδά του διαχωρίζονται με πλέγμα από γραμμικές σκιές σε κοκκινωπούς, κυρίως, τόνους. Στη βάση της μύτης λευκό ανάποδο V ορίζει το κέντρο του μετώπου ανάμεσα στα φρύδια. Οι ρυτίδες του μετώπου αποδίδονται με παχιές πινελιές, που τείνουν να σχηματίσουν ημικύκλια. Ιδιαίτερα χαρακτηριστική όμως είναι η «κυματιστή» καμπύλη, που ξεκινά από τον κανθό του αριστερού ματιού — σαν συνέχεια της γραμμής που δηλώνει τη «σακούλα» —, διαγράφει το μήλο στο μάγουλο και μετά χάνεται στα καστανοκόκκινα γένεια. Γύρω από το πηγούνι τα γένεια σχηματίζουν μια αχνή πρασινωπή καμπύλη. Αποτέλεσμα αυτής της τυπικής για το πλάσιμο του προσώπου υστεροκομνήνειας τεχνικής είναι το εξπρεσιονιστικό πορτραίτο του Βασιλείου που εξαίρει τον ασκητικό του χαρακτήρα και προβάλλει το εσωτερικό πνευματικό του ήθος.

Στενότατη τεχνοτροπική συγγένεια με τον Βασίλειο του Σπηλαίου έχουν δύο από τους ιεράρχες του αρχαιότερου στρώματος της Τράπεζας της μονής, ο άγιος Ιλαρίων και ο άγιος Χαρίτων[176]. Βλέπουμε και σε αυτούς όμοιες τις ισχυρές φωτιστικές αντιθέσεις, τις καστανέρυθρες σκιές, που διαγράφουν τους όγκους και τους αποδίδουν σαν γεωμετρικά σχήματα, το έμπειρο και εκφραστικό σχέδιο των χαρακτηριστικών. Στον Βασίλειο, βέβαια, η τεχνική της φωτοσκίασης παρουσιάζεται ηπιότερη και από την άποψη αυτή τον φέρνει πολύ κοντά στο θαυμάσιο πορτραίτο του στον κώδικα Marc. gr. 57, φ. 2ν (Ομιλίες Μεγάλου Βασιλείου, 12ος αι.)[177]. Με τον Βασίλειο του μαρκιανού κώδικα η παράσταση της Πάτμου συγγενεύει εντυπωσιακά στην απόδοση των χαρακτήρων της φυσιογνωμίας, του ήθους της μορφής, ακόμα και σε λεπτομέρειες της τεχνικής, όπως π.χ. ο τρόπος που πλάθονται με καστανές σκιές τα ρουφηγμένα μάγουλα.

Συνοψίζοντας, παρατηρούμε ότι τα τεχνοτροπικά παράλληλα των μορφών του β' στρώματος βρίσκονται σε ομάδα σημαντικών μνημείων, που ανήκουν στις δύο τελευταίες δεκαετίες του 12ου αι. και ο διάκοσμός τους εκπροσωπεί την όψιμη περίοδο της κομνήνειας ζωγραφικής (μονή Θεολόγου, Άγιοι Ανάργυροι Καστοριάς, Ευαγγελίστρια Γερακίου, Άγιος Δημήτριος στο Vladimir, Ζωοδόχος Πηγή Μεσσηνίας, Περαχωριό, Αη-Στράτηγος Μπουλαριών Μέσα Μάνης). Στην εικοσαετία αυτή λοιπόν (1180-1200) πρέπει να τοποθετήσουμε και τις τοιχογραφίες του Σπηλαίου. Στην ίδια περίπου εποχή (τέλη 12ου αι.) μας οδήγησε επίσης η εικονογραφική τους ανάλυση[178]. Η τεχνική και τεχνοτροπική εξάρτηση των τοιχογραφιών από το ζωγραφικό διάκοσμο της μονής (παρεκκλήσιο Παναγίας και Τράπεζα) είναι εμφανέστατη κατεξοχήν στην περίπτωση της μορφής του αγίου Βασιλείου. Για τον Πρόχορο και τον Ιωάννη θα λέγαμε πως ο τεχνίτης προτίμησε να υιοθετήσει τύπους περισσότερο συναφείς με το διάκοσμο ορισμένων άλλων από τα προαναφερθέντα μνημεία, στο σύνολο όμως, έμεινε εξαρτημένος από το καλλιτεχνικό λεξιλόγιο των τοιχογραφιών της μονής.

176. Ορλάνδος, πίν. 13, 14.

177. Furlan, Codici greci, II, πίν. IV.

178. Βλ. σ. 84, 85, 29.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Από τη μελέτη όλων των δεδομένων, που προσφέρουν οι τοιχογραφίες του Σπηλαίου, προκύπτουν τα ακόλουθα συμπεράσματα: ο χώρος, όπου γράφτηκε το θεμελιώδες κείμενο της χριστιανικής εσχατολογικής φιλολογίας, φαίνεται ότι τοιχογραφήθηκε για πρώτη φορά γύρω στα μέσα του 12ου αι. Το διάκοσμο αυτό, που το περιεχόμενό του, εκτός από το φυλλοφόρο σταυρό, αγνοούμε, θα έπρεπε ενδεχομένως να τον συνδυάσουμε με μια πρώτη λατρευτική οργάνωση της σπηλιάς, αφιερωμένης, ασφαλώς, στη μνήμη του Θεολόγου. Η διαμόρφωση αυτή πιθανόν να συμπίπτει με το ευρύ αρχιτεκτονικό πρόγραμμα, που ανέλαβαν μέσα στο 12ο αι. οι ηγούμενοι της μονής, με την προσθήκη ή την αναμόρφωση βασικών κτιρίων του καθολικού του μοναστηριακού συγκροτήματος (Τράπεζα, παρεκκλήσιο Παναγίας, εσωνάρθηκας κτλ.)[179]. Θεωρούμε πιθανή τη διαρρύθμιση του βράχου ως τοίχου Ιερού Βήματος ήδη από την εποχή αυτή.

Το δεύτερο στρώμα των τοιχογραφιών εκπροσωπεί ενιαίο εικονογραφικό πρόγραμμα, που αναπτύχθηκε εδώ προς τα τέλη του αιώνα σε συνάρτηση με τη συστηματική λατρευτική χρήση του χώρου ως Ιερού Βήματος παρεκκλησίου. Εκτός από την κύρια σύνθεση το πρόγραμμα αυτό περιορίστηκε στους μετωπικούς ιεράρχες και στα στηθάρια των αδιάγνωστων αγίων. Από τον τρόπο της διάταξης των θεμάτων γίνεται φανερό πως ο ζωγράφος αντιμετώπισε αρκετές δυσκολίες, εξαιτίας της ιδιομορφίας του χώρου, που είχε κληθεί να διακοσμήσει, και υποχρεώθηκε να προσαρμοστεί κάπως βιαστικά στις προσφερόμενες επιφάνειες. Η παρουσία των ιεραρχών οφείλεται, όπως είδαμε, σε μεσοβυζαντινή συνήθεια, ενώ την επιλογή της κεντρικής σύνθεσης υπαγόρευσε στο χορηγό η ιερή παράδοση του Σπηλαίου. Αυτή επέβαλε και στο ζωγράφο τη μεταγραφή του θέματος από τα ιστορημένα χειρόγραφα στη μνημειακή ζωγραφική.

Η χρονολογική ένταξη του διακόσμου αυτού στην τελευταία εικοσαετία του 12ου αι., με βάση τεχνοτροπικά κυρίως δεδομένα, και η άμεση σχέση του με τις τοιχογραφίες του μοναστηριού είναι προφανείς. Όλες οι ενδείξεις πείθουν ότι έχουμε να κάνουμε με ζωγράφο του ίδιου συνεργείου, που οι δραστήριοι ηγούμενοι της μονής κάλεσαν την εποχή αυτή από την Πρωτεύουσα για να τοιχογραφήσει το παρεκκλήσιο της Παναγίας και την Τράπεζα[180]. Τη συντονισμένη αυτή φροντίδα των υπευθύνων του μοναστηριού — ίσως και ενός μόνον ηγουμένου, όπως προτάθηκε πρόσφατα από την Ντ. Μουρίκη[181] — αντανακλά και ο διάκοσμος του Σπηλαίου.

Το σύνολο των εικονογραφικών και τεχνοτροπικών στοιχείων, που προκύπτουν από τη μελέτη των τοιχογραφιών, διαγράφει και επισημαίνει τη στενότατη σχέση τους με κύκλο μνημείων του ελλαδικού και του ευρύτερου χώρου ακτινοβολίας της Κωνσταντινούπολης, που έχουν ενταχθεί στο μνημειακό ρεύμα της υστεροκομνήνειας ζωγραφικής[182]. Με το ρεύμα αυτό έχει συνδεθεί, όπως τονίστηκε ήδη, ένα μεγάλο μέρος του τοιχογραφικού διακόσμου της μονής[183].

179. Χ. Μπούρας, Αρχιτεκτονική, Θησαυροί Πάτμου, σ. 28.

180. Ορλάνδος, σ. 267, 271.

181. Μουρίκη, Παρεκκλήσιο Μονής Θεολόγου, σ. 258 κ.ε.

182. Για την ομάδα των μνημείων αυτών, στο διάκοσμο των οποίων παρουσιάζεται το «μνημειακό» ρεύμα της υστεροκομνήνειας ζωγραφικής, βλ. κυρίως Mouriki, Stylistic Trends, σ. 116 κ.ε., και Τσιγαρίδας, Μονή Λατόμου, σ. 163-166. Από τα μνημεία του κύκλου αυτού εκείνα που προσεγγίζουν περισσότερο τεχνοτροπικά τις τοιχογραφίες του Σπηλαίου είναι η μονή του Θεολόγου, οι Άγιοι Ανάργυροι Καστοριάς, η Ζωοδόχος Πηγή Μεσσηνίας, ο Άγιος Δημήτριος του Vladimir και η Ευαγγελίστρια Γερακίου.

183. Βλ. υποσημ. 6. Πρβλ. επίσης Μουρίκη, Παρεκκλήσιο Μονής Θεολόγου, σ. 260-261.

Οι τοιχογραφίες του Σπηλαίου της Αποκάλυψης θα υπήρξαν, ασφαλώς, στην εποχή τους ένα είδος επίσημης αναγνώρισης της παράδοσης του ιερού χώρου. Το γεγονός αυτό διαφαίνεται κυρίως από την επιλογή και το συγκεκριμένο περιεχόμενο της κύριας σύνθεσης, που ήταν βέβαια ένα καθιερωμένο εικονογραφικό θέμα της εποχής, παρίστανε ωστόσο την υπαγόρευση του τέταρτου Ευαγγελίου και όχι της Αποκάλυψης μέχρι τη στιγμή που πέρασε στην εντοίχια ζωγραφική ως κύριο θέμα στο Ιερό Βήμα του παρεκκλησίου του Σπηλαίου. Εδώ, διατηρώντας το παλαιό σχήμα, απεικόνισε τη συγγραφή της Αποκάλυψης και με αυτό το περιεχόμενο παρέμεινε έκτοτε στη μνημειακή ζωγραφική μία παράσταση-unicum, ανακαλώντας στη μνήμη των επόμενων γενεών τη συνταρακτική ιστορία που συνέβη στο χώρο αυτό. Παρά το γεγονός ότι σημαντικό μέρος του εικονογραφικού προγράμματος έχει καταστραφεί και παρά τη φθορά της ίδιας της κύριας σύνθεσης, δεν είναι δύσκολο να διαπιστώσει κανείς, από τις παραστάσεις που σώθηκαν, την ευρεία θεολογική κατάρτιση του χορηγού των τοιχογραφιών αυτών. Είναι γνωστό άλλωστε πως οι πρώτοι ηγούμενοι του μοναστηριού, που διαδέχτηκαν τον όσιο Χριστόδουλο, διέθεταν αξιόλογη παιδεία[184]. Στην προσπάθεια που έκαναν ορισμένοι από αυτούς για να εδραιώσουν το κύρος και την ακτινοβολία της μονής με διάφορα μέσα, ανάμεσα στα οποία και η τοιχογράφηση των νέων κτισμάτων[185], θα μπορούσαμε να προσγράψουμε και τη μέριμνα για τη ζωγραφική διακόσμηση του παρεκκλησίου του Θεολόγου στο Σπήλαιο της Αποκάλυψης. Τη διακόσμηση αυτή θα τη διέκρινε, ασφαλώς, ανάλογη με τις τοιχογραφίες της Μονής υψηλή καλλιτεχνική ποιότητα, που το πέρασμα του χρόνου και οι ανθρώπινες επεμβάσεις δεν επέτρεψαν να διατηρηθεί.

ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΠΑΠΑΘΕΟΦΑΝΟΥΣ-ΤΣΟΥΡΗ

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

Βρανούση, Βυζαντινά έγγραφα	Ε. Βρανούση, Βυζαντινά έγγραφα της Μονής Πάτμου. Α'. Αυτοκρατορικά, Αθήναι 1980.
Δρανδάκης, Μέσα Μάνη	Ν. Δρανδάκης, Βυζαντιναί τοιχογραφίαι της Μέσα Μάνης, Αθήνα 1964.
Flemming, Kreuz	J. Flemming, Kreuz and Pflanzenornament, Byzantinoslavica 30 (1969), σ. 88-115.
Furlan, Codici greci, II	I. Furlan, Codici greci illustrati della Biblioteca Marciana, II, Padova 1979.
Hadermann-Misguich, Kurbinovo	L. Hadermann-Misguich, Kurbinovo. Les fresques de Saint-Georges et la peinture byzantine du XIIe siècle, Bruxelles 1975, I (Texte), II (Planches).
Hutter, Corpus, I	I. Hutter, Corpus der byzantinischen Miniaturenhandschriften, Bd I, Oxford Bodleian Library, I, Stuttgart 1977.
Θησαυροί Πάτμου	Οι θησαυροί της Μονής Πάτμου (γεν. εποπτεία Α. Κομίνης, Εκδοτική Αθηνών), Αθήνα 1988.
Κατσαρός, Σταμνά	Β. Κατσαρός, Ο ναός των Αγίων Θεοδώρων της Αιτωλικής Σταμνάς και ο «ανεικονικός» του διάκοσμος. Αφιέρωμα στη μνήμη Στυλιανού Πελεκανίδη, Μακεδονικά, Παράρτημα 5, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 109-166.
Κόλλιας, Πάτμος	Η. Κόλλιας, Πάτμος, στη σειρά Βυζαντινή τέχνη στην Ελλάδα, Ψηφιδωτά-Τοιχογραφίες (εποπτεία Μ. Χατζηδάκης, εκδ. «Μέλισσα»), Αθήνα 1986.

184. Χατζηδάκης, Εικόνες, σ. 20. Κόλλιας, Πάτμος, σ. 10. Κόλλιας, Τοιχογραφίες, σ. 68.

185. Μουρίκη, Παρεκκλήσιο Μονής Θεολόγου, σ. 259-260.

Lazarev, Old Russian	V. Lazarev, Old Russian Murals and Mosaics, London 1966.
Mango - Hawkins, Hermitage	C. Mango - E. J. W. Hawkins, The Hermitage of St. Neophytos and its Wall Paintings, DOP 20 (1966), σ. 119-206.
Μαραβά - Πάσχου, Κατάλογος Α', Β'	Α. Μαραβά-Χατζηνικολάου και Χ. Τουφεξή-Πάσχου, Κατάλογος μικρογραφιών βυζαντινών χειρογράφων της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος. Α', Χειρόγραφα Καινής Διαθήκης, Ι'-ΙΒ' αιώνος, Αθήνα 1978. Β', Χειρόγραφα Καινής Διαθήκης ΙΓ'-ΙΕ' αιώνος, Αθήνα 1985.
Megaw - Hawkins, Perachorio	A. H. S. Megaw - E. J. W. Hawkins, The Church of the Holy Apostles at Perachorio, Cyprus and its Frescoes, DOP 16 (1962), σ. 279-348.
Μουρίκη, Παρεκκλήσιο Μονής Θεολόγου	Ντ. Μουρίκη, Οι τοιχογραφίες του παρεκκλησίου της Μονής Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου στην Πάτμο, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. ΙΔ' (1987-1988), σ. 205-263.
Mouriki, Stylistic Trends	D. Mouriki, Stylistic Trends in Monumental Painting of Greece during the Eleventh and Twelfth Centuries, DOP 34-35 (1980-1981), σ. 77-124.
Μουτσόπουλος - Δημητροκάλλης, Γεράκι	Ν. Κ. Μουτσόπουλος - Γ. Δημητροκάλλης, Γεράκι. Οι εκκλησίες του οικισμού, Θεσσαλονίκη 1981.
Ορλάνδος	Α. Ορλάνδος, Η αρχιτεκτονική και αι βυζαντιναί τοιχογραφίαι της Μονής του Θεολόγου Πάτμου, Αθήναι 1970.
Παζαράς, Σαρκοφάγοι	Θ. Παζαράς, Ανάγλυφες σαρκοφάγοι και επιτάφιες πλάκες της μέσης και ύστερης βυζαντινής περιόδου στην Ελλάδα, Αθήνα 1988.
Πελεκανίδης, Καστορία	Στ. Πελεκανίδης, Καστορία, Θεσσαλονίκη 1953.
Rice, Leaved Cross	D. Talbot Rice, The Leaved Cross, Byzantinoslavica 11 (1950), σ. 72-81.
Skawran, Middle Byz. Fresco Painting	K. M. Skawran, The Development of Middle Byzantine Fresco Painting in Greece, Pretoria 1982.
Spatharakis, Corpus	I. Spatharakis, Corpus of Dated Illuminated Greek Manuscripts, I Text . II Plates, Leiden 1981.
Τσιγαρίδας, Μονή Λατόμου	Ε. Τσιγαρίδας, Οι τοιχογραφίες της μονής Λατόμου Θεσσαλονίκης και η βυζαντινή ζωγραφική του 12ου αιώνα, Θεσσαλονίκη 1986.
Weitzmann, Lectionary Morgan 639	K. Weitzmann, The Constantinopolitan Lectionary Morgan 639, στο K. Weitzmann, Byzantine Liturgical Psalters and Gospels, Variorum Reprints, London 1980, XIV, σ. 358-373.
Χατζηδάκης, Εικόνες	Μ. Χατζηδάκης, Εικόνες της Πάτμου (έκδ. Εθνικής Τραπέζης Ελλάδος), Αθήνα 1977.
Zahn, Acta	Th. Zahn, Acta Joannis, Erlangen 1880.

Résumé

LES FRESQUES DE LA GROTTE DE L'APOCALYPSE A PATMOS

La grotte de l' Apocalypse est, selon la tradition, le lieu sacré où l'Evangéliste saint Jean, exilé sous Domitien à Patmos, rédigea l'Apocalypse qu'il dicta à son disciple Prochoros. Deux chapelles occupent aujourd'hui l'intérieur de la grotte. Celle du sud est dédiée à la mémoire de saint Jean. Le côté est du sanctuaire de cette chapelle conserve, sur deux couches, des fresques d'époque byzantine. En revanche, la construction, à l'époque post-byzantine, de la grande abside percée dans le rocher, qui aujourd'hui fait fonction d'autel du sanctuaire, a endommagé une partie du décor peint.

De la première couche – la plus ancienne – des fresques du côté est, seule est conservée une croix fleurie qui a un caractère à la fois liturgique et symbolique. La facture et le style du motif végétal, analogue à celui qui illustre certains manuscrits et peintures murales, permettent de dater la fresque du troisième quart du XIIe siècle environ.

La seconde couche présente une composition centrale et deux figures complémentaires, deux représentations frontales d'évêques. On identifie la mieux conservée de ces deux figures de hiérarques, ornant la conque de la prothésis, à saint Basile. Son visage très expressif et plein de vigueur évoque certains portraits de saints de la décoration murale du monastère de Saint-Jean de Patmos, ceux de saint Chariton et saint Hilarion notamment (réfectoire du monastère – fresques de la première période). On en conclut que cette représentation de saint Basile date du XIIe siècle.

La composition principale, dont le type iconographique dérive des Actes Apocryphes de saint Jean (Acta Joannis), reproduit une scène très fréquente sur les miniatures des manuscripts liturgiques byzantins du XIe et surtout du XIIe siècle: saint Jean dictant son evangile à son disciple Prochoros. Une de ces miniatures servit sans doute de modèle au peintre de la grotte qui, s' autorisant à introduire quelques variantes iconographiques, fut le premier à nous donner une version monumentale du thème. Se fondant sur les affinités frappantes que présentent les figures de saint Jean et de Prochoros avec des personnages du décor peint du monastère de Saint-Jean de Patmos, des Saints-Anargyres de Kastoria, de Saint-Démétrius de Vladimir, de l'Evanghélistria de Geraki et de la Zoodochos Pighi de Messénie, on peut situer cette fresque à la fin du XIe-XIIe siècle.

L'étude des représentations de la seconde couche de fresques atteste clairement leur appartenance à un programme iconographique unique qui, durant la période tardo-comnène, servit à décorer la grotte de l'Apocalypse alors transformée en chapelle. C'est à cette même époque qu' une équipe de peintres, probablement originaires de Constantinople, exécuta les fresques du monastère de Saint-Jean. Il y a tout lieu de croire que le peintre de la grotte était un artiste du même chantier.

EVANGELIA PAPATHEOFANOUS-TSOURI

ΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ ΚΟΙΜΗΣΕΩΣ ΟΣΙΩΝ ΚΑΙ ΑΣΚΗΤΩΝ 14ου-15ου ΑΙΩΝΑ*

Στη μελέτη αυτή γίνεται καταρχήν μια προσπάθεια συγκέντρωσης όσο το δυνατόν περισσότερων παραστάσεων Κοιμήσεων οσίων σε εικόνες και τοιχογραφίες, που καλύπτουν το χρονικό διάστημα από το 14ο έως και το 18ο αι. Στη συνέχεια αναλύεται και συγκρίνεται το εικονογραφικό πλαίσιο των παραστάσεων, εξετάζεται κατά πόσον οι παραστάσεις των Κοιμήσεων οσίων προσεγγίζουν ή όχι το κείμενο της «έκφρασης» ή άλλα κείμενα και γίνεται μια απόπειρα να τοποθετηθεί χρονικά και τοπικά το πρόβλημα του προτύπου της παράστασης.

Η γνώση και η μελέτη της τελευταίας φάσης της ιστορίας της βυζαντινής ζωγραφικής, αλλά και της ενγένει πνευματικής ζωής του Βυζαντίου πριν από την άλωση της Πόλης, οφείλει πολλά στους τραπεζούντιους αδελφούς Μάρκο και Ιωάννη Ευγενικό. Τόσο ο Μάρκος, μητροπολίτης Εφέσσου, γνωστός από τα πολυάριθμα συγγράμματά του κατά της ένωσης των Εκκλησιών, όσο και ο Ιωάννης, διάκονος και νομοφύλακας του Οικουμενικού Πατριαρχείου, από πεποίθηση και αυτός ανθενωτικός, συνόδευσαν με πολλούς άλλους Έλληνες τον αυτοκράτορα Ιωάννη Η΄ Παλαιολόγο και τον πατριάρχη της Κωνσταντινούπολης Ιωσήφ στη Σύνοδο της Φλωρεντίας (1439). Αρνήθηκαν μαζί με

* Αρκετοί Έλληνες και ξένοι βυζαντινολόγοι είχαν στο παρελθόν δημοσιεύσει ή αναφερθεί σε εικόνες ή τοιχογραφίες με την παράσταση της Κοιμήσεως του οσίου Εφραίμ του Σύρου. Στα πλαίσια αυτά είχαν θιγεί ορισμένα προβλήματα, όπως η προέλευση του προτύπου της παραστάσεως, η σχέση αυτής με το κείμενο της «έκφρασης» του Μάρκου Ευγενικού, η επίδραση της πρώιμης δυτικής ζωγραφικής στον τρόπο της απόδοσης της φύσης κτλ.

Η τοποθέτησή μου ως επιμελήτριας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων στην 7η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Λάρισας συντέλεσε στη συγκέντρωση αρκετών στοιχείων, σχετικών με την παράσταση της Κοιμήσεως οσίων, που έζησαν τον 4ο και 5ο αι. Παράλληλα, εκτός από τα παραπάνω προβλήματα, εντοπίστηκαν και άλλα: ο διαχρονικός χαρακτήρας της παράστασης, η ερμηνεία και ο συμβολισμός της κεντρικής παράστασης του νεκρού οσίου με τη θλιμμένη ομήγυρη γύρω του, η σχέση αυτής με τις επιμέρους σκηνές, η ύπαρξη άλλων κειμένων, εκτός της «έκφρασης» κτλ. Η μελέτη όμως αυτή δεν θα ήταν δυνατόν να πραγματοποιηθεί χωρίς την ουσιαστική βοήθεια και τη συνεχή καθοδήγηση της καθηγήτριας Άννας Τσιτουρίδου, η οποία με πολύ φροντίδα και ζωηρό ενδιαφέρον κατηύθυνε την πορεία της. Οι συμβουλές και υποδείξεις του ακαδημαϊκού Μανώλη Χατζηδάκη και της καθηγήτριας Ελένης Δωρή, όπως και η εκ μέρους τους παραχώρηση φωτογραφιών (Π ί ν. 31 α), συνέβαλαν θετικά στην πραγματοποίηση της μελέτης. Οι συνάδελφοι Μιχάλης Καλομοιράκης, Γιάννης Ταβλάκης, Μαρία Μπρούσκαρη, Γιάννης Κανονίδης και Λασκαρίνα Μπούρα φρόντισαν να μου παραχωρήσουν τις φωτογραφίες των Π ί ν. 26-29, 32 και 34. Τους ευχαριστώ θερμά. Στο φίλτατο λαρισαίο φιλόλογο Σταύρο Γουλούλη οφείλω θερμότατες ευχαριστίες, τόσο για τις υποδείξεις του για την αναζήτηση κειμένων σχετικών με το θέμα όσο και για τα υπόλοιπα αναπτύγματα των τοιχογραφιών με την παράσταση Κοιμήσεων από τις μονές Μεγίστης Λαύρας, Διονυσίου και Δοχειαρίου, που πρόθυμα μου παρεχώρησε. Οι συνάδελφοι της 7ης Εφορείας Λάζαρος Δεριζιώτης, Σουζάνα Χούλια, Σταυρούλα Σδρόλια, Ασπασία Ντίνα, Κρυστάλλω Μαντζανά και η σχεδιάστρια Μαρία Κωστάρα συμπαραστάθηκαν με κάθε τρόπο στην πορεία της μελέτης. Τους ευχαριστώ θερμά. Τέλος, θερμότατες ευχαριστίες οφείλω στους λαρισαίους φίλους Αθηνά Γερμάνη, Στέργιο Παπαχατζή, Γιάννη Μπέη και Χρήστο Μπισδούνη, οι οποίοι με πολύ φροντίδα έγραψαν τη μελέτη αυτή σε ηλεκτρονικό υπολογιστή. Όμως, η ολοκλήρωσή της δεν θα είχε επιτευχθεί χωρίς την συμπαράσταση και την ενθάρρυνση του συντρόφου μου Κώστα Ντόστογλου.

πολλούς άλλους να υπογράψουν το ψήφισμα της Συνόδου και συνέχισαν τον αγώνα κατά της ένωσης των Εκκλησιών και μετά την επάνοδό τους στην Ελλάδα. Στον Μάρκο και στον Ιωάννη, εκτός από τα άλλα συγγράμματα, αποδίδονται και ορισμένες «εκφράσεις».

Η «έκφραση» ή, πιο απλά, περιγραφή, ήταν ένα από τα είδη του ρητορικού λόγου, το πιο διαδεδομένο και αγαπητό που καλλιεργήθηκε από τους Βυζαντινούς. «Έκφρασις δ' εστί λόγος περιηγηματικός εναργώς υπ' όψιν άγων το δηλούμενον»[1]. Για την άσκηση αυτή του ρητορικού λόγου ο Ερμογένης[2] δίνει περισσότερες διευκρινήσεις: *Γίνονται δὲ ἐκφράσεις προσώπων τε καὶ πραγμάτων καὶ καιρῶν καὶ τόπων καὶ χρόνων καὶ πολλῶν ἑτέρων.*

Στον Μάρκο είναι δυνατόν να αποδοθεί η «έκφραση» μιας εικόνας που περιγράφει την Κοίμηση του Εφραίμ του Σύρου[3] και μιας άλλης που επιγράφεται Μάρτυρες στεφανίται[4] , ενώ η «έκφραση» για τον άγιο Δημήτριο[5] και το στιχηρό των Χριστουγέννων[6] αποδίδονται τώρα πια στον Μακάριο Μακρή[7].

Στον Ιωάννη είναι δυνατόν να αποδοθούν οι παρακάτω «εκφράσεις»: 1) μιας εικόνας της Θεοτόκου, 2) μιας που επιγράφεται Ρήγες εν Παραδείσω, 3) της πόλης Τραπεζούντος, 4) της πόλης Κορίνθου[8], 5) της νήσου Ίμβρου, 6) του χωριού Πετρίνη κοντά στη Σπάρτη, ενώ η «έκφραση», που επιγράφεται Πλάτανος[9], αποδίδεται, πότε στον Μάρκο και πότε στον Ιωάννη.

Δεν θα αποτελέσει, βέβαια, αντικείμενο της μελέτης αυτής το αν και κατά πόσο σωστά αποδίδονται τα κείμενα των «εκφράσεων» ή στον Μάρκο ή στον Ιωάννη[10], γιατί η έρευνα αυτή θα ήταν σκοπός μιας άλλης μελέτης, που θα είχε ως αντικείμενο τη φιλολογική εξέταση και τη γλωσσική εμβάθυνση των κειμένων. Περιοριζόμαστε μόνο να σημειώσουμε τους προβληματισμούς του Krumbacher[11] και του Muñoz[12], οι οποίοι διατυπώνουν την υπόθεση ότι όλες οι «εκφράσεις» ήταν έργα του Ιωάννη Ευγενικού, αποδίδονται όμως στον Μάρκο, εξαιτίας της φήμης του μητροπολίτη που είχε απλωθεί στο βυζαντινό χώρο. Παράλληλα, δεν θα μας απασχολήσει το πρόβλημα αν οι «εκφράσεις» αποτελούσαν προγυμνάσματα και ασκήσεις ρητορικής[13], της τέχνης δηλαδή του «ευ λέγειν», όπως επίσης δεν θα μας απασχολήσει το πρόβλημα του κατά πόσον τα κείμενα των «εκφράσεων» αντιστοιχούσαν σε πραγματικές περιγραφές τόπων, πόλεων, χωριών, κτλ. ή αποτελούσαν φανταστικές περιγραφές, οι οποίες αποσκοπούσαν στην επιτυχία της ρητορικής τέχνης. Εξάλλου, με αυτόν περίπου τον τρόπο διευκρινίζει ο Μιχαήλ Ψελλός τη ρητορική τέχνη: *καὶ τίνας λόγους ἀναπτύξεων τῶν πολιτικῶν ὑποθέσεων καὶ διαιρέσεων προβέβληται, καὶ κοσμεῖ τὴν γλώτταν*[14].

1. RbK II, στ. 34.
2. Maguire 1981, σ. 22, σημ. 2.
3. Kayser 1840, σ. 142-154.
4. Ό.π., σ. 154-163.
5. Ό.π., σ. 129-133.
6. Ό.π., σ. 133-142.
7. Pallas 1982, σ. 506, σημ. 5.
8. Kayser 1840, σ. 172-175.
9. Ό.π., σ. 163-171.
10. Rbk II, στ. 55 και Pallas 1982, σ. 505 κ.ε.
11. Krumbacher 1897-1900, II, σ. 174 κ.ε.
12. Muñoz 1926, σ. 139-140 και Ξυγγόπουλος 1957(1), σ. 14, σημ. 2.
13. Rbk, II, στ. 47-48.
14. Maguire 1981, σ. 13, σημ. 22.

Δεν είναι όμως δυνατόν να μη μας απασχολήσει το πρόβλημα, αν ο Μάρκος συγγράφοντας την «έκφραση» της εικόνας της Κοίμησης του Εφραίμ του Σύρου είχε υπόψη του ή ακόμα περιέγραφε συγκεκριμένη απεικόνιση της Κοίμησης του οσίου.

Ο Muñoz[15] , πολύ νωρίς ακόμα, αναφερόμενος στη γνωστή εικόνα του Εμμανουήλ Τζανφουρνάρη που απεικονίζει την Κοίμηση του Εφραίμ του Σύρου, είχε πολύ σωστά διατυπώσει τις επιφυλάξεις του αν το κείμενο της «έκφρασης» αντιστοιχεί σε πραγματικές περιγραφές εικόνων και έργων τέχνης. Τις ίδιες ακριβώς επιφυλάξεις διατυπώνει ο Muñoz και για τις «εικόνες» ή «εκφράσεις» του Φιλόστρατου, ο οποίος σε μια «εικόνα» του περιγράφει 64 εικόνες, που είδε σε μία πινακοθήκη της Νεάπολης. Τα έργα και το ύφος του Φιλόστρατου, που έζησε στην εποχή του Μάρκου Αυρήλιου, μιμήθηκαν οι τραπεζούντιοι αδελφοί Μάρκος και Ιωάννης. Παρ' όλες όμως τις επιφυλάξεις που είχε ο Muñoz, για το φανταστικό ή όχι περιεχόμενο των «εκφράσεων», δεν έπαυε να τονίζει τη σημασία αυτών των ρητορικών-φιλολογικών κειμένων για την ιστορία της τέχνης.

Τις ίδιες υποθέσεις με τον Muñoz διατυπώνει και ο Krumbacher[16], ο οποίος όμως στη συνέχεια προτείνει να ερευνηθεί, μήπως ο Ευγενικός «είχε ενώπιόν του εικόνας της πρωϊμοτέρας Ιταλικής αναγεννήσεως. Εν Βυζαντίω δυσκόλως δύναται να υποτεθή ότι ευρήκε τα πρότυπα αυτού, πλήν βεβαίως της εικόνος της Θεοτόκου». Ο παραπάνω προβληματισμός για το φανταστικό ή όχι περιεχόμενο των «εκφράσεων» γενικότερα είναι δυνατόν να εξετασθεί και από μια άλλη άποψη, ακριβώς αντίθετη.

Η μέχρι στιγμής έρευνα της σχέσης ρητορικής και έργων τέχνης[17] έχει καταλήξει στο συμπέρασμα ότι τα συγκεκριμένα είδη της βυζαντινής ρητορικής – μεταξύ αυτών και οι «εκφράσεις» – έχουν άμεση σχέση με τα έργα τέχνης και ότι είναι δυνατόν να γίνει άμεση μεταφορά από το λόγο στη ζωγραφική. Ο Maguire[18] έχει καταλήξει στο συμπέρασμα ότι αρκετά δείγματα της βυζαντινής εικονογραφίας δημιουργήθηκαν κάτω από την επίδραση της έντεχνης χρήσης του λόγου και ότι η ισορροπία, αλλά και η αρμονία, που επέδειξε η βυζαντινή ρητορική, αποτέλεσαν απαραίτητο συστατικό της αισθητικής της βυζαντινής τέχνης. Παρ' όλα αυτά όμως, ο ίδιος μελετητής δεν έχει τη δυνατότητα να υποστηρίξει τον ενσυνείδητο δανεισμό και τη χρήση μεθόδων και τεχνικών της ρητορικής από τους βυζαντινούς καλλιτέχνες, προκειμένου να δημιουργήσουν τις συνθέσεις τους. Αντίθετα, στην ιταλική αναγέννηση εντοπίζεται καλλιτέχνης, όπως ο Λεονάρντο ντα Βίντσι, ο οποίος ενσυνείδητα συνδυάζει τη ρητορική και τη ζωγραφική.

15. Muñoz 1926, σ. 139-140.

16. Krumbacher 1897-1900, II, σ. 175 και Maguire 1974, σ. 113 κ.ε. Ο Maguire στο άρθρο του αυτό καταλήγει σε ορισμένα σημαντικά συμπεράσματα που προέκυψαν από τη μελέτη των κειμένων των βυζαντινών «εκφράσεων» σε συνδυασμό με τα υπάρχοντα μνημεία: 1. Παρ' όλον ότι οι συγγραφείς στον πρόλογό τους δηλώνουν ότι έχουν δει τα μνημεία και ότι είναι οι πρώτοι που τα περιγράφουν, διαπιστώθηκε ότι, πέραν της χρήσης παλαιότερων φιλολογικών προτύπων, ικανά κείμενα «εκφράσεων» αποτελούν απλή αντιγραφή παλαιότερων σχετικών κειμένων (τόποι). Οι συγγραφείς που συνήθως αντιγράφονται είναι ο Λουκιανός, ο Φιλόστρατος και ρήτορες του 6ου αι. μ.Χ. Παρ' όλη όμως την αντιγραφή, οι συγγραφείς προβαίνουν σε πρωτότυπες παρατηρήσεις για την τεχνοτροπία των έργων τέχνης. 2. Αντίθετα, ορισμένοι συγγραφείς «εκφράσεων» έχουν έρθει σε επαφή με το έργο που περιγράφουν, δεν ακολουθούν παλαιότερα φιλολογικά πρότυπα και η περιγραφή τους διέπεται από ακρίβεια ως προς το περίγραμμα των παραστάσεων και των μορφών. 3. Μετά τον 9ο αι. οι συγγραφείς «εκφράσεων» συνήθως γνωρίζουν τα έργα που περιγράφουν. Παράλληλα, ο Maguire διαπιστώνει το εξής σημαντικό για την μεταεικονομαχική περίοδο: «εκφράσεις» αναφερόμενες σε παλαιότερα έργα τέχνης απηχούν τα σύγχρονα καλλιτεχνικά ρεύματα, οι δε περιγραφές είναι σύμφωνες με τις απαιτήσεις του καλλιτεχνικού πλαίσιου της εποχής.

17. Maguire 1981, σ. 22 κ.ε.

18. Ό.π., σ. 109 κ.ε.

Παραπάνω αναφέρθηκε ότι ο Krumbacher προτείνει να ερευνηθεί η προέλευση του προτύπου του Ευγενικού. Πριν ακόμα προχωρήσουμε στην εξέταση εικόνων και τοιχογραφιών, που εικονίζουν Κοιμήσεις οσίων, θα εκφράσουμε μία σκέψη, που μπορεί να είναι λανθασμένη ή και ανεδαφική ακόμα, είναι όμως σχετική με το συγγραφέα της «έκφρασης» της Κοίμησης του Εφραίμ του Σύρου.

Η Σύνοδος της Φλωρεντίας είχε ως αποτέλεσμα την ένωση των δύο Εκκλησιών, της δυτικής καθολικής με την ορθόδοξη ανατολική. Όμως, έχοντας υπόψη το θεοκρατικό χαρακτήρα του Βυζαντίου, καθώς επίσης και το ρόλο που διαδραμάτισε η Εκκλησία στην πορεία της αυτοκρατορίας, δεν είναι εύκολο να μην αποδεχτούμε την ύπαρξη και τη διεκδίκηση συγκεκριμένων πολιτικών και οικονομικών συμφερόντων, για τα οποία θα υπεραμύνθηκαν και οι δύο παρατάξεις στη Σύνοδο αυτή. Το ενωτικό δε ψήφισμα της Συνόδου θα ήταν αποτέλεσμα συγκεκριμένης θρησκευτικής και πολιτικής διπλωματίας και μεθόδευσης και όχι στείρου ενωτικού-ανθενωτικού χαρακτήρα. Αυτό, κατά την προσωπική μας εκτίμηση, σημαίνει ότι η βυζαντινή αντιπροσωπεία, η οποία κράτησε στην πλειονότητά της ανθενωτική στάση, χαρακτηρίζεται από αντιδυτική, ας μας επιτραπεί η έκφραση, θέση, απόρροια όχι μόνο του θρησκευτικού σχίσματος, αλλά πολλαπλών γεγονότων — ιστορικών, πολιτικών, οικονομικών — που είχαν συμβεί μέχρι τη Σύνοδο της Φλωρεντίας, που έγινε στα 1439, ούτε καν είκοσι χρόνια πριν από την άλωση της Πόλης.

Ο Μάρκος Ευγενικός ήταν ο κατεξοχήν εκφραστής της όλης αντιδυτικής θέσης, που παραπάνω εκτέθηκε. Ο Μάρκος, τον οποίο θεωρούμε ως το συγγραφέα της συγκεκριμένης «έκφρασης», πεθαίνει στα 1445, ενώ αντίθετα δεν γνωρίζουμε πότε ακριβώς γράφτηκε η «έκφραση». Πάντως, το πρώτο μισό του 15ου αιώνα είναι μια γενικώς αποδεκτή χρονολογία για τη συγγραφή της.

Ύστερα από τα παραπάνω, τίθεται εύλογα το ερώτημα, αν είναι δυνατόν ο Μάρκος με την όλη ανθενωτική-αντιδυτική στάση του να συγγράψει «έκφραση» εικόνας, που το πρότυπό της είναι δυτικό έργο τέχνης. Οι υποθέσεις, λοιπόν, και οι επιφυλάξεις που πιο πάνω εκτέθηκαν, καθώς επίσης η εξέταση και η ανάλυση των εικόνων και των τοιχογραφιών από εικονογραφική άποψη, που θα επακολουθήσει, μεθοδεύουν την πορεία της έρευνάς μας και εδραιώνουν σταδιακά δύο ερωτήματα, γύρω από τα οποία αυτή θα στραφεί:

1) Αν ήταν φανταστικό το κείμενο της «έκφρασης» της εικόνας της Κοίμησης του Εφραίμ του Σύρου, ή αν όντως ο Μάρκος περιέγραφε επακριβώς, έστω και με κάποια στοιχεία φαντασίας, που μπορούν να εντοπισθούν στην απόδοση του τοπίου, κάποια εικόνα με το θέμα αυτό.

2) Αν το πρότυπο του Μάρκου Ευγενικού βρίσκεται στην πρώιμη αναγέννηση της Δύσης — όπου ανάλογα έργα είναι δυνατόν να εντοπισθούν — ή στη βυζαντινή τέχνη της Ανατολής και πιο συγκεκριμένα στην παλαιολόγεια ζωγραφική.

Πιο κάτω θα παρουσιαστούν ορισμένες παραστάσεις που χρονολογούνται ένα ή δύο αιώνες πριν από τη συγγραφή της «έκφρασης» και που προσεγγίζουν ή απομακρύνονται από το κείμενο αυτό. Απεικονίζονται όμως σε ορισμένες από τις παραστάσεις αυτές διαδοχικές σκηνές συγκεντρωμένες σε ενιαίο σύνολο και τοπίο, το πρότυπο των οποίων θα πρέπει να αναζητηθεί στους βυζαντινούς χρόνους.

Θα ήταν άραγε ανεδαφικό αν, στην πορεία της μελέτης μας για την αναζήτηση του βυζαντινού προτύπου του Μάρκου για τη συγγραφή του κειμένου της «έκφρασης», επικαλεσθούμε την ιδιότητα του συγγραφέα ως μητροπολίτη, αλλά και στενού συνεργάτη του Πατριάρχη, ακόμα όμως και την ιδιότητα του αδελφού του Ιωάννη ως διακόνου και νομοφύλακα του Οικουμενικού Πατριαρχείου, ιδιότητες που παρείχαν στους αδελφούς τη δυνατότητα της γνώσης αν όχι και της επαφής με τις εικόνες και τα εκκλησιαστικά αντικείμενα του Οικουμενικού Πατριαρχείου; Έχουμε άραγε τη δυνατότητα να αναζητήσουμε μέσα στο Πατριαρχείο της Πόλης εικόνα με θέμα την Κοίμηση οσίου ή του Εφραίμ του Σύρου, η οποία και θα αποτέλεσε το πρότυπο της συγγραφής του Μάρκου;

ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΑ ΤΗΣ ΠΑΡΑΣΤΑΣΗΣ

Προαναφέρθηκε ότι προσπάθεια της μελέτης αυτής είναι η συγκέντρωση και η μελέτη όσο το δυνατόν περισσοτέρων παραστάσεων Κοιμήσεων οσίων σε εικόνες και τοιχογραφίες, που καλύπτουν το χρονικό διάστημα από το 14ο έως και το 18ο αι. Η εξέταση των παραστάσεων, που μπορέσαμε να συγκεντρώσουμε, η ανάλυση των εικονογραφικών τους στοιχείων, η μεταξύ τους σύγκριση — τόσο στις επιμέρους λεπτομέρειες, όσο και στο γενικότερο πλαίσιο —, η σταθερή επανάληψη ορισμένων στοιχείων ή και η έλλειψη άλλων υπαγόρευσαν την ανάγκη της ένταξης των παραστάσεων των Κοιμήσεων των οσίων σε τρεις μεγάλες ομάδες, Α', Β' και Γ'[19].

Σημειωτέον ότι η χρονολόγηση των παραστάσεων δεν έπαιξε τον πρωταρχικό και καθοριστικό ρόλο για την ένταξή τους στις ομάδες. Από κάθε μία από τις ομάδες αυτές απορρέει ένας συγκεκριμένος τύπος Κοιμήσεως, ο οποίος, βέβαια, διατηρεί τα βασικά εικονογραφικά του στοιχεία — πάντα σε σχέση με το κείμενο της «έκφρασης», εμπλουτίζεται με άλλα, δευτερεύοντα ή όχι, ανάλογα με το νεκρό όσιο —, τα οποία μας επιτρέπουν να χαρακτηρίσουμε τις διάφορες αυτές παραλλαγές ως τύπους Κοιμήσεων οσίων.

Έτσι, σε γενικές γραμμές, στην ομάδα Α' εντάσσονται οι παραστάσεις που χρονολογούνται πριν από το κείμενο της «έκφρασης». Στην ομάδα Β' εντάσσονται οι παραστάσεις που χρονολογούνται στο 15ο-18ο αι. και οι οποίες, βασισμένες στο κείμενο της «έκφρασης», διαμορφώνουν τον τύπο της Κοίμησης οσίου στη μεταβυζαντινή ζωγραφική. Τέλος, στην ομάδα Γ' κατατάσσονται οι παραστάσεις, στις οποίες συναντάμε τα περισσότερα εικονογραφικά στοιχεία της «έκφρασης»· χρονολογούνται στο 16ο και 17ο αι. και, το σπουδαιότερο, παρουσιάζουν επιδράσεις από τη δυτική ζωγραφική.

ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΤΗΣ «ΕΚΦΡΑΣΗΣ» ΤΟΥ ΜΑΡΚΟΥ ΕΥΓΕΝΙΚΟΥ

Πριν προχωρήσουμε στην εξέταση των παραστάσεων κατά ομάδες, θεωρούμε απαραίτητο να παραθέσουμε κατάλογο εικονογραφικών στοιχείων, που απορρέουν από την «έκφραση» της εικόνας της Κοίμησης του οσίου Εφραίμ του Σύρου, αλλά και από άλλα κείμενα. Η παράθεση των στοιχείων αυτών θα βοηθήσει στην εξέταση και ανάλυση των παραστάσεων και πιστεύουμε ότι θα συντελέσει στο να μη γίνει η έρευνά μας κουραστική, αν όχι ανιαρή, με την επανάληψη του ίδιου στοιχείου στην περιγραφή κάθε μιας από τις παραστάσεις.

Απόδοση του κεκοιμημένου οσίου Εφραίμ και ορισμένων μοναχών από τη σύναξη στην «έκφραση» του Μάρκου Ευγενικού

1. *Ἴωμεν ἐπὶ τὸν νεκρόν. ὥρα γὰρ ἤδη. καὶ οἱ πολλοὶ τῶν ἀβίων περιεστᾶσι. τὸ μὲν οὖν ὀδύρεσθαι πάντας καὶ στένειν. οὐδὲν ἀπεικός...* (σ. 149)[20]. *...κεῖται δὲ εὐπρεπῶς ἐσταλμένος, τῷ*

19. Ο περιορισμός της εξέτασης της εικονογραφίας της παράστασης από τον 14ο έως και τον 18ο αι. θα γίνει κατανοητή τόσο στην εξέταση των παραστάσεων κατά ομάδες, (βλ. πιο κάτω Ομάδα Α', σ. 108, Ομάδα Β', σ. 113 και Ομάδα Γ' σ. 130), όσο και στα Συμπεράσματα (βλ. σ. 135). Ο 14ος όμως αιώνας αποτελεί σταθερό χρονολογικό όριο, διότι, απ' όσο τουλάχιστον γνωρίζουμε, εμφανίζεται για πρώτη φορά τότε παράσταση Κοίμησης οσίου. Αντίθετα, πιστεύουμε ότι η αναφορά σε παραστάσεις Κοιμήσεων οσίων σε μνημεία του 19ου αι. θα απέδιδε στη μελέτη μας χαρακτήρα επαναληπτικό, αν όχι κουραστικό.

20. Βλ. Kayser 1840, σ. 149. Προκειμένου να μην παραπέμπουμε συνέχεια στο κείμενο του Μάρκου Ευγενικού, που δημοσιεύεται από τον C. L. Kayser, η παραπομπή σε κάθε χωρίο της «έκφρασης» θα παρατίθεται σε παρένθεση μέσα στο κείμενο.

χεῖρε ἔχων ἐπὶ τοῦ στήθους ἀλλήλαιν ἐφηρμοσμένω. καὶ ὁ ἐπικεκυφὼς αὐταῖς οὗτος προσπτυξόμενος, καὶ ὁ παρὰ τοῖς ποσὶν ἕτερος, σχέσιν τινὰ ἐνδείκνυται, δι᾽ ἣν οὐδὲ καθεκτῶς ἔχειν. ἔνιοι δὲ καὶ τὰς τρίχας τίλλουσιν, ἐπιλαθόμενοι τοῦ φιλοσοφεῖν ἐν τῷ πάθει. καὶ ὁ θυμιατήριον οὗτος ἀνάπτων καὶ ὁ τὴν λαμπάδα τῇ λαιᾷ κατέχων, παρασκευὴ ταῦτα ἐπὶ τὴν ἐκφοράν (σ. 152-153).

Είναι ευκρινής η αναφορά του Μάρκου στους δύο μοναχούς, από τους οποίους ο ένας σκύβει πάνω από το νεκρό όσιο για τον τελευταίο ασπασμό ή για να του αποσπάσει τους τελευταίους παραινετικούς λόγους, ενώ ο άλλος προσπίπτει στα πόδια του. Ο Μάρκος επίσης αναφέρεται και στον ιεράρχη που θυμιατίζει και κρατά αναμμένη λαμπάδα. Η ατμόσφαιρα του παραπάνω κειμένου είναι διάχυτη από το θρήνο και τη λύπη για το θάνατο του οσίου, που κείται μπροστά στους μοναχούς με σταυρωμένα τα χέρια πάνω στο στήθος και ντυμένος το μοναχικό του ένδυμα.

Απόδοση της προσέλευσης των μοναχών στην εκφορά του οσίου στην «έκφραση» του Μάρκου Ευγενικού

Ο Μάρκος σε πολλά σημεία της «έκφρασης» συνδυάζει την προσέλευση των μοναχών με τις καθημερινές τους ασχολίες, από τις οποίες αυτοί αποσπώνται, προκειμένου να προστρέξουν στο νεκρό: *ἄρτι μὲν ἀπέλιπε τούτῳ τὸ ζῆν* (σ. 142). Επειδή όμως ο νεκρός Εφραίμ, *καὶ γὰρ ἦν ἀγαθὸς τά τε ἄλλα, καὶ περὶ τοὺς λόγους, ὁπόσοι σπουδαῖοι, καὶ ἐς ψυχὴν τείνοντες* (σ. 142), ο συγγραφέας φροντίζει από την αρχή του κειμένου να εφιστήσει την προσοχή του αναγνώστη στην πληθώρα των προσερχομένων μοναχών στην κηδεία που γίνεται στην έρημο: *οἱ δ᾽ ἠμιθνῆτες οἱ πλείους καὶ τοῦ βίου λείψανα, φοιτῶσιν ἄλλοθεν ἄλλοι, τῷ κειμένῳ τελέσοντες τὴν ὁσίαν...* (σ. 142), *τὸ δὲ πλῆθος αὐτῶν μὴ θαυμάσῃς. πόλιν γὰρ ἡ ἔρημος ὑπεκρίνετο τὰ εἰς ἐκείνους τοὺς χρόνους καὶ οἰκίδια πανταχῇ τῶν πετρῶν ὁρᾶν ἔχεις* (σ. 142-143).

Αλλά ας επιστρέψουμε στην προσέλευση των μοναχών.

2. *ὁ δὲ τρίπους ἐκεινοσὶ βάκηλος ὁ τυφλός, ὑπόθεσις ἂν ἐγεγόνει δευτέρου θρήνου καταπεσών, εἰ μὴ ὁ ἀπεναντίας ἠϊγένειος φθάσας, ἐλάβετο τῆς χειρός. ὁρᾷς γέ τοι τοῦτον, ὡς μονονοὺ τὴν ψυχὴν ἀπεστάλαξεν, ὑπό τε τοῦ γήρως καὶ τῆς νόσου συγκεκαμμένος καὶ πρός γε ἔτι τῇ μηλωτῇ βαρυνόμενος. ἀλλὰ τούτῳ μὲν ἤρκεσεν ὁ δεξάμενος γέρων ἀντὶ ποδός* (σ. 153).

Ο Μάρκος εδώ πιθανότατα αναφέρεται στο γέροντα τυφλό μοναχό που καταβεβλημένος πια από τα γηρατειά, την αρρώστια και το βάρος της μηλωτής (ένδυμα κατασκευασμένο από ακατέργαστο δέρμα προβάτου κατεξοχήν χρησιμοποιούμενο από τους μοναχούς), πλησιάζει στη σύναξη στηριγμένος πάνω στο ραβδί του και υποβασταζόμενος από κάποιο νεότερο μοναχό.

3. *ἕτερον δὲ ὁρᾷς, οἶμαι, τὸν τροχαλὸν ἐκεῖνον φημί, τὸν ἐπὶ τοῦ ὄρους, ἄρτι τὸν οὐδὸν ὑπερβάντα, τετράποδος βάσιν ὀρεστέρου τιθέμενον, τραγικῶς εἰπεῖν* (σ. 153).

Ο Μάρκος με κάποια τραγικότητα σχολιάζει στο σημείο αυτό την προσέλευση του τελείως ανήμπορου μοναχού, που σέρνεται στα τέσσερα υποβοηθούμενος από χαμηλά δεκανίκια.

4. *ὁ δὲ ἀπὸ τοῦ πύργου καθιεὶς τὸν τάλαρον οὗτος, ἐφ᾽ ᾧ τὴν τροφὴν ἀνιμήσασθαι, μαρτύρεται δήπουθεν, ὡς ἀδύνατά ἐστιν αὐτῷ κατελθεῖν, οὕτω πανταχόθεν ἀνωκοδομημένῳ* (σ. 143).

Ευκρινέστατα δίνεται από τον Μάρκο η παρουσία του στυλίτη. Η περιγραφή αυτή προϋποθέτει και την ύπαρξη ενός υποστατικού, ο οποίος θα τροφοδοτεί το στυλίτη με νερό και τρόφιμα.

5. *καὶ ὁ ἐπὶ συννοίας οὕτοσὶ καθήμενος, ἄρτι τοῦ γράφειν ἀνενεγκών, ὁλοφύρεσθαι ἔοικε καὶ ᾠδὴν ποιεῖσθαι τὴν συμφοράν* (σ. 143-144).

Πιστεύουμε ότι εδώ γίνεται αναφορά από τον Μάρκο στο γέροντα μοναχό, ο οποίος υπαγορεύει στο νεαρό μαθητή του.

6. *αἱ δὲ σπυρίδες ἐκεῖναι, καὶ ὁ ἐπ᾽ αὐταῖς πολιός, τί γε ἄλλο δηλοῦσιν, ἢ ὅτι τοῦ ἔργου παυσάμενος, ἀνίστασθ᾽ ὡς ἀπαντήσων πρὸς τὴν ταφήν;* (σ. 144).

Αποδίδεται από τον Μάρκο και ο μοναχός που πλέκει καλάθια.

7. *ἐπὶ δὲ θάτερα μέρη τὸν κεκυφότα ἐκεῖνον ὁρᾷς, ὡς ὅλος ἐστὶ πρὸς τῷ ἔργῳ μηδὲν ἐπαΐων τῶν γινομένων* (σ. 144).

Γίνεται αναφορά σε κάποιον γηραλέο ερημίτη, ο οποίος μοιάζει σαν να μην έχει υπόψη του, τι έχει συμβεί.

8. *ὁ δὲ τὼ χεῖρε συμβεβληκὼς οὗτος, ἐξεστηκότι ἔοικε καὶ πρός θεωρία τινὶ τὸν νοῦν ἔχοντι, ὅθεν αὐτὸν ὁ παρεστὼς διϋπνίζει καὶ τῶν παρόντων αἰσθέσθαι ποιεῖ* (σ. 154).

Επαναλαμβάνεται και πάλι η αναφορά στον ερημίτη, ο οποίος, έχοντας σταυρώσει τα χέρια του, δεν έχει διακόψει ακόμα την προσπάθεια της πνευματικής του επαφής με τον Θεό και μοιάζει να απέχει πνευματικά από τα γεγονότα της σύναξης και της κηδείας, που σε λίγο θα πραγματοποιηθεί. Παρ' όλα αυτά, όμως, ο ερημίτης που στέκεται δίπλα του προσπαθεί να τον επαναφέρει στην πραγματικότητα προκειμένου να συμμετάσχει στα γεγονότα.

9. *καὶ τῶν ἀπολειφθέντων ἐνίους ὑπερκύπτοντας τῶν μυχῶν ἤπου τυχὸν οὐ δυναμένους κατιέναι τῶν ἀποτόμων, ἢ προσδεχομένους τοὺς οἴσοντας* (σ. 143).

Αναφορά του Μάρκου σε γενικές γραμμές στους ανήμπορους μοναχούς, οι οποίοι αναμένουν από τους νεότερους βοήθεια προκειμένου να φθάσουν στη σύναξη. Και αμέσως πιο κάτω:

10. *καὶ οἱ μὲν αὐτῶν ἐπερείδονται καὶ ὁδηγοῦνται ταῖς ῥάβδοις, εὖ μάλα πρεσβύται καὶ ἐρρικνωμένοι τοῖς μέλεσιν, ἔνιοι δὲ καὶ τὴν ὄψιν ἀφηρημένοι τῷ χρόνῳ, φεῦ τῆς ἀγάπης, ὡς ἀνέχουσί τε ἀλλήλους καὶ ἐπιστρέφονται τῶν ἀσθενεστέρων καὶ θαμὰ ἐγκελεύονται τοῖς κατόπιν, οὐ γὰρ ἐᾷ βραδύνειν ὁ πόθος* (σ. 144-145).

Και πάλι, όπως στο αριθ. 9 απόσπασμα, γίνεται σε γενικές γραμμές αναφορά στους γηραλέους ερημίτες που, ανήμποροι, τυφλοί, κτλ., στηριγμένοι στα ραβδιά τους, βοηθώντας ο ένας τον άλλο και από άλλους βοηθούμενοι, πλησιάζουν τη σύναξη. Αναλυτικότερα:

11. *ὁ δὲ ἐπικεκυφὼς τοῖς γόνασιν ὧδε δυοῖν ὑπελθόντοιν ἄγεται φοράδην, αὐτῷ σκίμποδι* (σ. 145).

Ένας ανήμπορος μεταφέρεται σε φορείο από δύο ακμαιότερους.

12. *καί τις αὖ τῶν ῥωμαλεωτέρων, ἀναθέμενος ἐπὶ νώτου, κομίζει τῶν ἀσθενῶν ἕνα, καθάπερ ἄψυχον ἄχθος* (σ. 145-146).

Άλλος μεταφέρεται στις πλάτες νεότερου.

13. *καὶ θηρίοις δὲ ἐγὼ τεθέαμαι τούτων ἐνίους ἐποχουμένους* (σ. 146).

Μερικοί προσέρχονται καθισμένοι στη ράχη θηρίων.

Απόδοση της ψυχής του κεκοιμημένου οσίου

14. *Ὅσοι δὲ διαβατικώτεροι, καὶ θεόθεν ὀξεῖς τὸ νοερὸν ὄμμα, τὴν τοῦ ὁσίου ψυχὴν ἀνιοῦσαν ἐς οὐρανὸν ὁρῶσιν, καὶ ἡμῖν ἐπεύχονται κοινωνῆσαι τῆς θέας. ἢ οὐχ ὁρᾷς ἄρτι, διαβλέπεις γὰρ οἶμαι καὶ τῆς ἀχλύος αἰσθάνῃ κεκαθαρμένος, κόρῃ μὲν εὐόπτῳ προσεοικυῖαν μέσον δὲ δυοῖν ἀγγέλοιν ἀνειλημμένην* (σ. 146-147). Και πιο κάτω: *τὴν γὰρ ψυχὴν ἑώρακας ἤδη, πρὸς οὐρανὸν ἀνιοῦσαν ὀξεῖ τῷ πτερῷ. τῶν γὰρ πονηρίας πνευμάτων οὐδὲ φανῆναί που τολμήσαντα ἐνθάδε, μήτι γε δὴ προσψαῦσαι καὶ ἐπισχεῖν τῆς ἀνόδου* (σ. 151).

Ο Μάρκος αποδίδει την ψυχή του οσίου σαν μια όμορφη κόρη που μεταφέρεται στον ουρανό από δύο αγγέλους, ενώ τα πνεύματα του κακού — διάβολοι — δεν έχουν τη δυνατότητα να ανακόψουν την άνοδό της στον ουρανό.

Απόδοση του τοπίου

Η απόδοση του τοπίου από τον Μάρκο είναι τόσο ευκρινής, που πιστεύουμε ότι κάθε σχολιασμός είναι περιττός. Εντούτοις νομίζουμε ότι είναι απαραίτητο να σημειωθεί το σχόλιο του Μάρκου,

ο οποίος, παρασυρμένος από την ωραιότητα της απόδοσης του τοπίου, που μοιάζει αληθινό, δυσκολεύεται να σταματήσει την περιγραφή του: *ἀλλὰ τί με οὐκ ἐπέστρεψας ἐπηρμένον ὑπὸ τῆς τέχνης, καὶ μόνον οὐ δοκοῦντα παρεστᾶναι τοῖς γεγραμμένοις ὡς ἀληθέσιν; ἴωμεν ἐπὶ τὸν νεκρόν...* (σ. 149).

15. *Καὶ νεφῶν τινα ἰδέαν ἔγραψεν ὁ τεχνίτης καὶ οὐρανὸν αὐτὸν κυανοειδῆ τὸ ἄνθος* (σ. 147).

16. *jH γῆ δέ, ὄρειος μὲν ἐστὶ καὶ πετρώδης καὶ τὸ πλεῖστον ἠλίβατος* (σ. 147).

17. *Ἔστι δ, ὅπου καὶ βοτάνας φύει, καὶ οἱ φοίνικες οὗτοι, δῶρα τῆς γῆς ἔργον τε ἐκ τῶν θαλῶν καὶ ἐκ τοῦ καρποῦ τροφὴ τοῖς πρεσβύταις* (σ. 147).

18. *Ὅρα καὶ τοὺς λαγώς, ἐπιπτώσσοντας τῇδε τῇ πόᾳ, καὶ ὡς ὁ μὲν ἀπέτραγε τῆς βοτάνης, ὁ δὲ ἐπιλιχμᾶται τὸν πόδα* (σ. 147).

19. *Χαρίεν καὶ οἱ πέρδικες, ἀνὰ μέρος γὰρ ἑκάτερος ἐπῳάζει τε καὶ ἐφεστὼς ᾄδει τορόν τε καὶ γεγηθός* (σ. 147).

20. *jH δορκὰς δὲ ἐκείνη, καὶ ὁ ὑποδεδικὼς οὑτοσὶ λαγωός, οὗ ἡ κεφαλὴ διαφαίνεται μόνον, οἶμαί σε οὐ λέληθεν* (σ. 147).

21. *Τὴν γὰρ τοι κερδὼ φανερῶς ὁρᾶν ἔχεις, διαθέουσαν ἐκείνης τῆς ἀπορρῳγος, ὑφ, ἣν τὸ ἄντρον* (σ. 148).

22. *Καὶ ὁ ψιττακὸς ἐνθάδε καὶ ὁ φασιανὸς αὖ ἐκεῖσε, καὶ ὁ πρὸς τῇ πηγῇ πέρδιξ, πάντα ταῦτα, φιλοτιμία τῆς γραφῆς* (σ. 148).

23. *Ἀλλὰ καὶ ἕλος ὑποβέβληται τῷ τεχνίτῃ, καὶ ἐν αὐτῷ πολλὴ μὲν ἡ σχοῖνος, πολλοὶ δὲ ὄρνιθες τῶν ὑγρῶν, παίζοντες, λουόμενοι, κοινωνοῦντες ἐμμελῶς ἀλλήλοις, καὶ ὁ μέν, ἐπὶ δαῖτα καθίησι τὴν δειρήν, ὁρμιᾶς δίκην, ὁ δὲ ἐκκαθαίρει τὸ πτερόν, ἡ δὲ νῆττα, καὶ σκιὰν ἑαυτῆς παρέχεται πρὸς τὸ ὕδωρ, ὡς διπλῇ ἐοικέναι, τὸν κύκνον δὲ ὁρᾷς, ὡς ἐπινήχεται σοβαρῶς καὶ οἷον ἐνδυναστεύει τοῖς ὕδασιν, ὃ γὰρ οἶμαι τοῖς ἁπλῶς πτηνοῖς ἀετός, τοῦτο τοῖς φιλύδροις ὁ κύκνος* (σ. 148-149).

Από τις εικόνες και τις τοιχογραφίες, που παρακάτω θα εξετάσουμε και που απεικονίζουν την παράσταση της Κοίμησης οσίων, θα διαπιστωθεί τόσο η παρουσία και η επανάληψη των εικονογραφικών στοιχείων, που παραπάνω αναλυτικά καταγράφηκαν, όσο και η παντελής απουσία ορισμένων από αυτά.

Εκτός όμως από την «έκφραση» της εικόνας της Κοίμησης του οσίου Εφραίμ του Σύρου, υπάρχουν κι άλλα κείμενα, από τα οποία είναι δυνατόν να αντλήσουμε γενικότερες πληροφορίες και λεπτομέρειες για τη ζωή των ασκητών και των ερημιτών. Οι ειδήσεις όμως αυτές εξυπηρετούν περισσότερο, όπως είναι φυσικό, τις δευτερεύουσες παραστάσεις της Κοίμησης οσίου που πλαισιώνουν την πρωτεύουσα, δηλαδή τον κεκοιμημένο όσιο και τη σύναξη των μοναχών γύρω του. Παρ' όλα αυτά όμως ενισχύουν το εικονογραφικό πλαίσιο της Κοίμησης και παρέχουν, τα κείμενα, αυτά αρκετές δυνατότητες εικονογράφησης.

Τέτοιου είδους κείμενο είναι το έργο του επισκόπου Κύρου Θεοδωρήτου, που επιγράφεται Religiosa Historia seu Ascetica Viventi Ratio[21] και είναι γραμμένο στο α' μισό του 5ου αι. Ο Θεοδώρητος αφηγείται το βίο των ασκητών και αναχωρητών που έζησαν στη Συρία, τη Μεσοποταμία και την Παλαιστίνη, μερικούς από τους οποίους γνώρισε ο επίσκοπος και μίλησε μαζί τους (στ. 1465 κ.ε.)[22]. Το έργο του

21. Μακαρίου Θεοδωρήτου Επισκόπου Κύρου, Φιλόθεος Ιστορία ή Ασκητική Πολιτεία, PG 82, στ. 1283-1496.

22. Ό.π., στ. 1465 κ.ε. Για να μην παραπέμπουμε συνέχεια στο κείμενο του Θεοδώρητου στην PG η παραπομπή σε κάθε χωρίο θα παρατίθεται σε παρένθεση μέσα στο κείμενο.

περιλαμβάνει πρόλογο και τριάντα κεφάλαια. Από αυτά, τα είκοσι οκτώ είναι αφιερωμένα σε ισάριθμους ασκητές, ενώ τα δύο τελευταία αφορούν τρεις γυναίκες.

Από τη Religiosa Historia προκύπτει ότι ορισμένοι ερημίτες κατέληγαν στην έρημο σε κάποια σπηλιά: *ἄντρον εὑρὼν οὐ χειροποίητον, οὐδὲ εὖ καλῶς ὀρωρυγμένον, ἀλλὰ βραχεῖάν τινα σκέπην παρέχειν δυναμένην τοῖς καταφεύγειν ἐθέλουσιν* (στ. 1306).

Άλλοι έκτιζαν μικρά οικήματα: *καὶ σμικρὸν οἰκίσκον δειμάμενος, οὐδὲ τῷ σώματι σύμμετρον καὶ ἄλλῳ τε σμικρῷ τινι θριγκίῳ περιβαλών* (στ. 1324-1325).

Άλλοι περιορίζονταν σε βαθιά υπόγεια ορύγματα: *ἀλλ᾽ ἐν ὀρύγματι βαθεῖ τὴν στάσιν ποιούμενος* (στ. 1400) και αλλού: *διά τινος βραχέος ὀρύγματος τὴν χεῖρα προτείνων, τὴν κομιζομένην τροφὴν εἰσεδέχετο* (στ. 1414-1416), ενώ ορισμένοι σθεναρότεροι παρέμεναν στην έρημο, χωρίς την παραμικρή προφύλαξη: *οὐκ ἄντρον ἔχων, ὡς ἔφην, οὐ σκηνήν, οὐ καλύβην, οὐ θριγκίον, οὐχ αἱμασιὰν περιφράττουσαν* (στ. 1433).

Η απομάκρυνση των ερημιτών, σύμφωνα με τη Religiosa Historia, από τη ματαιότητα των εγκοσμίων ήταν παντελής, οι δε ανάγκες της καθημερινής ζωής είχαν περιοριστεί στο ελάχιστο.

Όσον αφορά στην ενδυμασία τους, άλλοι έφεραν το μοναχικό ένδυμα, ενώ άλλοι περιορίζονταν στους απλούς τρίχινους χιτώνες: *περιττὴ δὲ ἦν αὐτῷ καὶ τῶν ἑρίων ἡ χρῆσις· αἱ γὰρ τραχύτατοι τῶν αἰγῶν τρίχες τὰ ἐκείνων ἐπλήρουν· ἐκ τούτων αὐτῷ καὶ χιτὼν ἐγένετο, καὶ τὸ ἁπλοῦν περιβόλαιον* (στ. 1293). Η τροφή τους περιοριζόταν σε καρπούς και νερό, ενώ ορισμένοι ερημίτες δέχονταν αυτή τη στοιχειώδη τροφή μόνο μία φορά το χρόνο: *ἅπαξ δὲ τοῦ ἔτους παρὰ τὴν γῆν ὀρύττων, παντὸς τοῦ ἔτους ὑπεδέχετο τὴν τροφήν, οὐδενί ποτε ἀνθρώπῳ διαλεγόμενος* (στ. 1428).

Η καθημερινή τους απασχόληση ήταν η προσπάθεια της αυτοσυγκέντρωσης και της αυτογνωσίας, καθώς και της προσέγγισης του Θεού: *μήτε ὁρώμενος, μήτε φθεγγόμενος, ἀλλ᾽ εἰς ἑαυτὸν νεύων καὶ τὸν Θεὸν φανταζόμενος* (στ. 1413). Παρ᾽ όλα αυτά όμως *καὶ τὴν χειρῶν ἐργασίαν μετῄει, νῦν μὲν τὰς καλουμένας ῥιπίδας ὑφαίνων καὶ σπυρίδας, νῦν δὲ μικρὰς ἀρούρας ἐν τῇ νάπῃ κατασκευάζων, καὶ σπέρματα καταβάλλων, καὶ τὴν ἀποχρῶσαν ἐκεῖθεν συλλέγων τροφὴν* (στ. 1389).

Ο Θεοδώρητος στο κεφάλαιο περί Βαραβάτου ανακεφαλαιώνει και επαναλαμβάνει τα γενικά χαρακτηριστικά της ζωής των ασκητών, τα οποία αναφέρθηκαν παραπάνω αναλυτικότερα : *οἱ δὲ τὸν μοναχικὸν ἀσπαζόμενοι βίον, καὶ μόνῳ τῷ Θεῷ προσλαλεῖν μελετῶντες, καὶ παρὰ ψυχῆς ἀνθρωπίνης οὐδὲ μιᾶς μεταλαγχάνοντες, οὕτω τῆς ἀναῤῥήσεως ἀπολαύουσιν. ἄλλοι δὲ ἐν σκηναῖς καὶ ἕτεροι ἐν καλύβαις διάγοντες, τὸν Θεὸν ἀνυμνοῦσιν. οἱ δὲ ἐν ἄντροις καὶ σπηλαίοις ἀσπάζονται βίον. πολλοὶ δέ, ὧν ἐνίων ἐμνήσθημεν, οὐκ ἄντρον ἔχειν, οὐ σκηνήν, οὐ καλύβην ἐπείσθησαν. ἀλλὰ γυμνῷ τῷ ἀέρι τὰ σφέτερα σώματα δεδωκότες, τῶν ἐναντίον ποιοτήτων ἀνέχονται. ποτὲ δὲ τῷ κρυμῷ τῷ ἀκράτῳ πηγνύμενοι, ποτὲ δὲ τῷ πυρὶ τῆς ἀκτῖνος φλεγόμενοι, καὶ τούτων δὲ αὖ πάλιν ὁ βίος διάφορος. οἱ μὲν γὰρ ἑστῶσι διηνεκῶς*[23]*, οἱ δὲ εἰς καθέδραν καὶ στάσιν τὴν ἡμέραν μερίζουσι καὶ οἱ μὲν ἐν θριγκίοις τισὶ καθειργμένοι τῶν πολλῶν τὰς συνουσίας ἐκκλίνουσιν, οἱ δὲ οὐδενὶ τοιούτῳ καλύμματι χρώμενοι, πρόκεινται πᾶσι τοῖς βουλομένοις εἰς θεωρίαν* (στ. 1484-1485).

Τελειώνοντας, σημειώνουμε το απόσπασμα εκείνο από το κεφάλαιο περί Αβραάμιου, όπου ο Θεοδώρητος αναφέρεται στην εκφορά του ασκητή: *Παρὰ δὲ τοῦ Εὐφράτου τὴν ὄχθην, συνέθεον μὲν ἀστοί, συνέθεον δὲ ξένοι καὶ χωρητικοὶ πάντες, καὶ ὅμοροι δὲ τῆς εὐλογίας ἀπολαύειν ἠπείγοντο.*

23. Στο σημείο αυτό γίνεται αναφορά από τον Θεοδώρητο στους στυλίτες και ειδικά στον Συμεών, με τον οποίο και συνομίλησε ο επίσκοπος. Βλ. PG 82, στ. 1465 κ.ε. και στ. 1472 κ.ε.

Ῥαβδοφόροι δὲ πολλοὶ τῇ κλίνῃ παρείποντο, τοὺς γυμνοῦν τὸ σῶμα τῆς ἐσθῆτος πειρωμένους, καί ῥάκια λαμβάνειν ἐκεῖθεν ἐφιεμένους, ὡς παίοντες δεδιττόμενοι. Καὶ ἦν ἀκοῦσαι, τῶν μὲν ψαλλόντων, τῶν δὲ θρηνῳδούντων. Ἡ μὲν γὰρ ὀδυρομένη προστάτην ἐκάλει, ἡ δὲ τροφέα, ἡ δὲ ποιμένα τε καὶ διδάσκαλον. Καὶ ὁ μὲν δακρύων πατέρα ὠνόμαζεν, ὁ δὲ ἐπίκουρον καὶ κηδεμόνα. Μετὰ τοιούτων εὐφημιῶν τε καὶ θρήνων τῷ τάφῳ τὸ ἅγιον ἐκεῖνο καὶ ἱερὸν παρέδωκαν σῶμα (στ. 1424-1425).

Εδώ, βέβαια, πρόκειται για την κηδεία ενός ερημίτη, η οποία έχει πάνδημο χαρακτήρα. Συρρέουν αστοί, ξένοι, άνδρες, γυναίκες, αλλά και «χωρητικοί πάντες», δηλαδή όλοι οι επιδεκτικοί των λόγων και των πράξεων του Αβραάμου.

Κοινά στοιχεία, τα οποία είναι δυνατόν να αναγνωρίσουμε στο κεφάλαιο του Θεοδωρήτου, καθώς και στο κείμενο της «έκφρασης» του Ευγενικού, είναι ο πάνδημος χαρακτήρας της εκφοράς των δύο οσίων. Με τη διαφορά όμως ότι ο χαρακτήρας αυτός στην Κοίμηση του Εφραίμ αφορά στους μοναχούς και τους ερημίτες. Άλλο κοινό στοιχείο είναι οι θρηνωδούντες και οι ψάλλοντες καθώς, ας μας επιτραπεί, και το στοιχείο του ποταμού, που στην εκφορά όμως του Αβραάμου αφορά στο συγκεκριμένο ποταμό Ευφράτη.

Πάνδημη μπορεί να χαρακτηρισθεί και η κηδεία του αγίου Στεφάνου του Νέου: *καὶ ἦν ἰδεῖν χορὸν ἀσκητῶν ἐκ τῶν πέριξ ὀρέων, βουνῶν τε καὶ πλαγιάδων καὶ ναπῶν, ὡσεί τινας ἐκ δίψης ἐλάφους ἐπὶ τὸ τῆς πηγῆς τοῦ θεοφόρου Αὐξεντίου ὄρος συντρέχοντας, τὸν Θεοφόρον Ἰωάννην τὸ τελευταῖον ἀσπάσασθαι καὶ κηδεῦσαι*[24].

Και στην πορεία της μελέτης μας θα ανατρέξουμε σε ανάλογα κείμενα – που παρέχουν δυνατότητες εικονογράφησης –, διότι η παράσταση που μας απασχολεί δεν είναι δυνατόν να εξηγηθεί από το βίο μόνον του Εφραίμ του Σύρου.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΑΡΑΣΤΑΣΕΩΝ ΜΕ ΚΟΙΜΗΣΗ ΑΓΙΩΝ

ΟΜΑΔΑ Α΄

1. Εικόνα
Η Κοίμηση του αγίου Αρσενίου (;)
13ος αιώνας
Μονή Αγίας Αικατερίνης, Σινά

Η εικόνα είναι κατά το μεγαλύτερο τμήμα της κατεστραμμένη. Ο νεκρός είναι ξαπλωμένος σε νεκρική κλίνη στεγασμένη με κιβώριο. Σώζονται μόνο τα πόδια του κεκοιμημένου, που ευλαβικά σκύβει να φιλήσει θλιμένος μοναχός, ο οποίος βρίσκεται στα δεξιά της κλίνης. Πίσω του ιεράρχης με κλειστό βιβλίο (ευαγγέλιο) στα χέρια. Σε δεύτερο πλάνο ακολουθεί ομάδα μοναχών. Πιο πάνω απλώνεται η έρημος σε μαλακούς λόφους, ενώ πιο ψηλά γράφεται σπηλιά. Σώζονται οι μορφές δύο μοναχών που ατενίζουν σκεπτικοί, και ενός ιεράρχη, ψηλότερα. Τρία δένδρα και ποώδης βλάστηση τονίζουν το ήρεμο τοπίο. Στα αριστερά και στο ύψος των μαλακών βράχων το κεφάλι ενός ερημίτη ξεπετάγεται από μια σπηλιά. Πιο πάνω σώζεται πυργοειδές οικοδόμημα (;) – απόσπασμα πιθανώς κάποιου κτίσματος μοναστηριακού συγκροτήματος. Στην οροφή του οικοδομήματος σώζεται το κάτω τμήμα από το σώμα όρθιου μοναχού. Παρ' όλο ότι από την παράσταση, που αποδίδεται στην

24. Στεφάνου Διακόνου, Βίος Αγίου Στεφάνου του Νέου, PG 100, στ. 1096.

Κοίμηση του αγίου Αρσενίου[25], σώζονται ελάχιστα αποσπάσματα, είναι δυνατό να εκφράσουμε ορισμένες παρατηρήσεις σε σχέση πάντα με τις παραστάσεις που παρακάτω θα εξετάσουμε.

Ο ιεράρχης στην εικόνα του Σινά κρατά με το αριστερό χέρι ευαγγέλιο και προϊσταται του ομίλου των μοναχών που βρίσκεται στα δεξιά της νεκρικής κλίνης. Απ' όσο όμως τουλάχιστο γνωρίζουμε σχετικά με τις παραστάσεις Κοιμήσεων οσίων, ο ιεράρχης που θυμιατίζει και κρατά αναμμένη λαμπάδα προϊσταται του ομίλου των μοναχών που βρίσκεται στα αριστερά της κλίνης του νεκρού οσίου. Αξιοσημείωτο, επίσης, είναι και το κιβώριο, σύμφωνο με τη βυζαντινή παράδοση, που στεγάζει τη νεκρική κλίνη του οσίου. Διότι από τις παραστάσεις που συγκεντρώθηκαν και παρακάτω θα εξετάσουμε, δύο μόνον είδη νεκρικής κλίνης παρατηρούνται: η απλή πλάκα στρωμένη με ψάθα και η μαρμάρινη κλίνη διακοσμημένη με αψιδωτά ανοίγματα στο μέτωπό της. Σχετικά με το πυργοειδές οικοδόμημα, που πιθανόν αποτελεί τμήμα μοναστηριακού συγκροτήματος (μονή Αγίας Αικατερίνης του Σινά;) απαντά συχνά σε Κοιμήσεις οσίων, όπως θα διαπιστωθεί παρακάτω.

Από το Συναξάριο[26] του αγίου πληροφορούμαστε ότι ο Αρσένιος γεννήθηκε στη Ρώμη και έγινε διάκονος στους χρόνους του βασιλέως Θεοδοσίου, το 379. Πήγε στην Κωνσταντινούπολη όπου του προτάθηκε να γίνει δάσκαλος των υιών του αυτοκράτορα, Ονωρίου και Αρκαδίου. Όμως αρνήθηκε και έγινε μοναχός στη σκήτη: *Περὶ τούτου τοῦ ὁσίου λέγουσιν, ὅτι εἰς τὸν χρόνον τῆς ζωῆς του κατασκευάζων κοφίνια εἶχε καὶ ἓν παλαιὸν μανδήλιον εἰς τὸν κόλπον του μὲ τὸ ὁποῖον ἐσπόγγιζε τὰ δάκρυα τῶν ὀμμάτων του.*

Για το θάνατό του ο συναξαριστής αναφέρει: *ὅτε δὲ ἔμελλε νὰ ἀπέλθῃ πρὸς Κύριον, ἠρώτησαν αὐτὸν οἱ μαθηταί του, εἰς ποῖον τόπον καὶ πῶς νὰ τὸν ἐνταφιάσωσιν. ὁ δὲ ὅσιος εἰς αὐτοὺς ἀπεκρίθη, δὲν ἠξεύρετε, ὦ τέκνα μου, νὰ δέσετε σχοινίον εἰς τοὺς πόδας μου καὶ νά μὲ σύρετε εἰς τὸν βουνόν* ;

Ο Γ. Σωτηρίου[27] σχολιάζοντας τη συγκέντρωση διαδοχικών σκηνών σε ενιαίο σύνολο και τοπίο αναζητά τα πρότυπα σε βυζαντινούς χρόνους. Βρίσκει δε τέτοιου είδους βυζαντινά πρότυπα σε εικόνες που παριστούν Κοίμηση ερημίτου, συνεχίζοντας δε αναφέρει «αρχαιοτέρα εικών Κοιμήσεως Ερημίτου, χρονολογουμένη εκ της τεχνοτροπίας εις τον 13ο-14ο αι. σώζεται εις Σινά, μεγάλως όμως εφθαρμένη».

2. Τοιχογραφία

Η Κοίμηση του αγίου Ευθυμίου[28]

1303

Βασιλική Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης, παρεκκλήσιο Αγίου Ευθυμίου (άνω ζώνη βόρειου τοίχου στο βόρειο κλίτος)

Ο ζωγραφικός διάκοσμος του παρεκκλησίου διατηρείται σε μέτρια έως κακή κατάσταση, γεγονός που περιορίζει τις δυνατότητές μας να εντοπίσουμε περισσότερες λεπτομέρειες και να δώσουμε ακριβέστερα στοιχεία.

25. Chatzidakis 1974, σ. 194, πίν. ΚΕ', Ι. Δεν είναι βέβαιο, όπως σημειώνει ο Μ. Χατζηδάκης, ότι στην εικόνα παρίσταται ο όσιος Αρσένιος. Πιθανόν να έχουμε εικόνα Δέησης, μια και στο κάτω τμήμα της εικόνας σώζεται η λέξη *Αρσενίου*.

26. Νικοδήμου Αγιορείτου 1869[2], τ. Β', σ. 136-137. Δουκάκης 1892, σ. 116-132. Delehaye 1902, στ. 664 και Ματθαίου 1962[2], τ. Ε', σ. 199-216.

27. Σωτηρίου 1958, σ. 60, σημ. 4. Πάλλας 1966, σ. 356 κ.ε. σημ. 138, Bougrat 1982, σ. 166 και Papadopoulos 1984, στ. 180.

28. Σωτηρίου 1952, σ. 213, 218, πίν. 89 β. Chatzidakis 1974, σ. 194. Bougrat 1982, σ. 166 και Papadopoulos 1984, στ. 180.

Ο νεκρός όσιος είναι ξαπλωμένος σε πέτρινη πλάκα στρωμένη με ψάθα. Αποδίδεται ως «γέρων μεγαλογένης έως των μηρών»[29], φοράει το μοναχικό ένδυμα και το κεφάλι του περιβάλλεται από μεγάλο φωτοστέφανο. Στο ύψος του στήθους έχει ευλαβικά αποτεθεί η εικόνα του Χριστού στην Άκρα Ταπείνωση. Γύρω, σε ημικύκλιο παραστέκουν θλιμμένοι μοναχοί. Στα αριστερά ξεχωρίζει μορφή με ανασηκωμένο το δεξί χέρι, η οποία μπορεί να αποδοθεί στον ιεράρχη που θυμιατίζει. Βραχώδες τοπίο γράφεται γύρω από την παράσταση.

Από τα πολυάριθμα εικονογραφικά στοιχεία, που παραπάνω λεπτομερώς απαριθμήθηκαν, μόνο το αριθ. κατ. 1 γράφεται στην τοιχογραφία από τη Θεσσαλονίκη, από το οποίο και πάλι λείπουν οι επιμέρους λεπτομέρειες για ορισμένους μοναχούς από τη σύναξη. Οι συναξαριστές[30] μας πληροφορούν ότι ο όσιος Ευθύμιος καταγόταν από την αρμενική πόλη Μελιτηνή, γεννήθηκε γύρω στα 377, επί της βασιλείας του Γρατιανού και *εἶτα ἀπῆλθεν εἰς Ἱεροσόλυμα καὶ ἐν τῷ σπηλαίῳ τοῦ ὁσίου Θεοκτίστου ἡσυχάζει.* Στο σπήλαιο αυτό ο Ευθύμιος, *ὁ Μέγας ἐν Ἐρημίταις καὶ Ἀσκηταῖς*, πέρασε το μεγαλύτερο μέρος της ζωής του πηγαίνοντας κάθε χρόνο, σε τακτό διάστημα – οκτώ μέρες μετά την εορτή των Θεοφανείων έως και την Κυριακή των Βαΐων – τρεφόμενος με άγρια χόρτα, πλέκοντας βάια από φοινικόδενδρα και στοχαζόμενος συνεχώς. Η κηδεία του, στο 473, είχε πάνδημο χαρακτήρα (*συνηθροίσθη πλῆθος μοναχῶν καί λαϊκῶν ἀναρίθμητον)*, πλην όμως οι συναξαριστές, ως προς την κοίμηση του οσίου, δεν μας δίνουν τα στοιχεία που ενδιαφέρουν τη μελέτη μας.

3. Τοιχογραφία

Η Κοίμηση του Εφραίμ του Σύρου

1359/1360

Ναός Αγίου Ιωάννη Κουδουμά Μονοφατσίου Κρήτης (νάρθηκας)

Η περιγραφή που ακολουθεί βασίζεται στο κείμενο, στο σχέδιο, καθώς και στις φωτογραφίες που παραθέτει η M. Bougrat[31], η οποία και δημοσιεύει το ναό του Αγίου Ιωάννη, επειδή δεν υπήρχε εκ μέρους μας η δυνατότητα προσέγγισης και φωτογράφισης του μνημείου.

Πρόκειται για μια εξαιρετικά πολυπρόσωπη παράσταση, το κέντρο της οποίας καταλαμβάνει ο νεκρός όσιος. Κείται πάνω σε κρεβάτι με αψιδωτά ανοίγματα και στρωμένο με ψάθα. Γύρω από το κεφάλι του, μαλακά ακουμπισμένο σε προσκεφάλαιο, γράφεται φωτοστέφανο, ενώ στο στήθος του είναι ακουμπισμένη η εικόνα του Χριστού στην Άκρα Ταπείνωση. Στα αριστερά του κεκοιμημένου επίσκοπος θυμιατίζει, ενώ μοναχός προσπίπτει στα πόδια του οσίου. Γύρω, σε ημικύκλιο είναι συναγμένοι οι μοναχοί, από τους οποίους εύκολα διακρίνονται ο αναγνώστης, που κρατά ανοικτό βιβλίο και δύο ερημίτες, που φορούν «ψιάθιον», όπως ο Παύλος ο Θηβαίος.

Πίσω από τη σύναξη των μοναχών προβάλλει εκκλησία μονόχωρη με δικλινή στέγη και ημικυκλική κόγχη στα ανατολικά (τύπος γ). Διακρίνεται τριγωνικός φεγγίτης πάνω από την είσοδο, στα δυτικά. Στο νότιο τοίχο της εκκλησίας, ψηλά, η επιγραφή: *Η ΚΟΙΜΗΣΙΣ ΤΟΥ ΚΥΡΙΟΥ ΕΦΡΑΙΜ ΤΟΥ ΣΥΡΟΥ.*

Δεξιά, δίπλα στην εκκλησία ένας μοναχός αναγγέλει το θάνατο του οσίου κτυπώντας το μακρύ ξύλινο σήμαντρο. Ψηλά, πίσω από την εκκλησία, απεικονίζεται μια πόλη περιτριγυρισμένη από

29. Κεραμεύς 1976, σ. 162, 292.

30. Νικοδήμου Αγιορείτου 1868², τ. Α', σ. 394-395. Delehaye 1902, στ. 405. Δουκάκης 1956², τ. Ε', σ. 369-395 και Ματθαίου 1964³, τ. Α', σ. 480-510.

31. Bougrat 1982, σ. 156, 163-167, εικ. 22-25 (συμπεριλαμβανομένου και του σχεδίου). Επίσης βλ. Gerola 1908, II, εικ. 374 και IV, σ. 568-569 και Gerola 1961, αριθ. 675. Εδώ ο Gerola αναφέρεται, λανθασμένα βέβαια, και στην τοιχογραφία της Κοίμησης του Συμεών του Σύρου.

ψηλά τείχη. Την πύλη των τειχών πλησιάζουν δύο μοναχοί με τα γόνατα.

Στη σύναξη πλησιάζουν μοναχοί μόνοι τους ή σε ομάδες. Από τα δεξιά, στο κάτω τμήμα της τοιχογραφίας, πλησιάζει ένας μοναχός πάνω στη ράχη ενός ημιόνου συνοδευόμενος από έναν πεζό. Πιο ψηλά επαναλαμβάνεται η ίδια σκηνή, μόνο που ο μοναχός είναι τελείως ανήμπορος, έχει ξαπλώσει πάνω στη ράχη του ημιόνου και δεν συνοδεύεται. Πίσω από το ζευγάρι των μοναχών, που προαναφέραμε, ένας ανήμπορος μοναχός μεταφέρεται στις πλάτες ενός νεότερου· δίπλα τους, ένας μοναχός σέρνεται με τα τέσσερα υποβοηθούμενος από δύο χαμηλά δεκανίκια που κρατά στα χέρια του. Πιο ψηλά δύο μοναχοί μεταφέρουν ένα γέροντα με φορείο, ενώ η ίδια ακριβώς σκηνή επαναλαμβάνεται ψηλότερα. Δίπλα ακολουθεί ένας ερημίτης στη ράχη ενός λιονταριού. Στη ράχη επίσης ενός λιονταριού ένας μοναχός πλησιάζει στην τειχισμένη πόλη.

Στο αριστερό τμήμα της τοιχογραφίας επαναλαμβάνονται και πάλι οι ίδιες σκηνές: μοναχός που μεταφέρεται στις πλάτες του νεότερου· άλλος στη ράχη ενός λιονταριού, ενώ δύο ερημίτες σέρνονται στα τέσσερα. Μία μόνο νέα μορφή γράφεται εδώ. Ένας γέροντας ερημίτης σκυμμένος από τα χρόνια πλησιάζει στη σύναξη στηριγμένος στο ραβδί του. Στο ίδιο τμήμα της τοιχογραφίας παρουσιάζονται σκηνές από τη ζωή των ερημιτών. Σε μια σπηλιά ένας μοναχός προσεύχεται μπροστά από ένα εικόνισμα. Σε άλλη, δίπλα, δύο συζητούν, ενώ ο ένας πλέκει καλάθια. Σε μια τρίτη γηραιός ερημίτης υπαγορεύει στο νεότερο υποτακτικό του. Δεξιά από αυτές τις σπηλιές και δίπλα στην πόλη ο στυλίτης δέχεται την τροφή από το νεαρό υποτακτικό του. Στα δεξιά της πόλης, μέσα σε σπηλιά ένας μοναχός σκαλίζει κουτάλια. Δίπλα ένας μοναχός στην ακτή μιας λίμνης(;) περιμένει να αποβιβασθούν τρεις μοναχοί από βάρκα.

Πέρα από τις εύστοχες παρατηρήσεις στις οποίες προβαίνει η Bougrat[32] σχετικά με το πρότυπο της παράστασης της Κοιμήσεως του οσίου Εφραίμ κτλ., στις οποίες θα αναφερθούμε στο τρίτο μέρος της μελέτης αυτής, θα επιχειρήσουμε ορισμένες επιμέρους παρατηρήσεις, μια και η τοιχογραφία της Κοιμήσεως του Εφραίμ στο ναό του Αγίου Ιωάννη Κουδουμά είναι η παλαιότερη πολυπρόσωπη παράσταση Κοιμήσεως οσίου — απ' όσο τουλάχιστο γνωρίζουμε —, η οποία δεν περιορίζεται μόνο στην απεικόνιση του νεκρού οσίου και της σύναξης των μοναχών γύρω του.

Είναι γεγονός ότι η τοιχογραφία του Κουδουμά προηγείται κατά ένα περίπου αιώνα του κειμένου της «έκφρασης» του Μάρκου Ευγενικού. Παρ' όλα αυτά όμως «απεικονίζονται» τα εικονογραφικά στοιχεία της «έκφρασης» (βλ. ό.π., 1-13), τα οποία αναφέρονται στην απόδοση του κεκοιμημένου οσίου, ορισμένων μοναχών από τη σύναξη και της προσέλευσης των μοναχών σε συνδυασμό με τις καθημερινές ασχολίες τους. Μάλιστα δε ορισμένα από αυτά επαναλαμβάνονται δύο και τρεις φορές (ο ερημίτης πάνω στη ράχη του λιονταριού, πάνω σε φορείο κτλ.).

Πιστεύουμε ότι αξίζει να σημειωθεί ότι στην τοιχογραφία του Κουδουμά απεικονίζεται στα αριστερά γηραλέα μορφή ερημίτη, που σκυφτός από τα χρόνια πλησιάζει στη σύναξη στηριγμένος στο ραβδί του. Η μορφή αυτή, έστω και δευτερεύουσας σημασίας μέσα σε μια πολυπρόσωπη παράσταση, απεικονίζεται σπάνια, όπως θα διαπιστώσουμε και παρακάτω. Παρ' όλα αυτά όμως η λεπτομέρεια αυτή σημειώνεται στο μεταγενέστερο κείμενο της «έκφρασης» (βλ. ό.π., 13). Στην παρατήρησή μας αυτή, ότι στην τοιχογραφία του 1359/60 εντοπίζονται ορισμένα από τα εικονογραφικά στοιχεία του κειμένου της «έκφρασης» των μέσων του 15ου αι. θα επανέλθουμε στο τελευταίο μέρος της μελέτης. Όμως λείπουν και ορισμένα εικονογραφικά στοιχεία από το κείμενο: η απόδοση της ψυχής του οσίου (βλ. ό.π., 14) και η παντελής απουσία του τοπίου (βλ. ό.π., 15-23). Δεν γράφονται ούτε ζώα, ούτε βλάστηση, ακόμη δε και η απεικόνιση των σπηλαίων δεν θυμίζει τίποτα από τον τρόπο που αποδίδονται στη βυζαντινή και τη μεταβυζαντινή ζωγραφική, απ' όσο τουλάχιστο γνωρίζουμε.

32. Bougrat 1982, σ. 166-167.

Ο ζωγράφος εδώ περιορίζεται σε μια ακανόνιστη περιφέρεια, αποδοσμένη με παχιά πινελιά, για να ορίσει το περίγραμμα της σπηλιάς, όπου οι ερημίτες κυριολεκτικά εγκλωβίζονται.

Αξιοσημείωτη επίσης είναι και η απεικόνιση – στην τοιχογραφία – της πόλης περιτριγυρισμένης από ψηλά τείχη, στην πύλη της οποίας πλησιάζουν δύο μοναχοί με τα γόνατα, όπως βέβαια η Bougrat περιγράφει. Είναι άραγε τειχισμένη πόλη, ή πρόκειται για τον ισχυρό περίβολο μοναστηριού, όπως άλλωστε σε μεταγενέστερες τοιχογραφίες, σπάνια βέβαια, αυτή απεικονίζεται; Αν πρόκειται για τειχισμένη πόλη, για ποιο λόγο γονατιστοί μοναχοί πλησιάζουν την πύλη της;

Στην τοιχογραφία του Κουδουμά ένας μοναχός στην παραλία μιας λίμνης(;) περιμένει να αποβιβασθούν τρεις μοναχοί από βάρκα. Η σκηνή αυτή βρίσκεται ψηλά και δεξιά, στην τελευταία σειρά των επιμέρους παραστάσεων της Κοίμησης. Η παρουσία του υγρού στοιχείου στο σημείο αυτό της τοιχογραφίας πιστεύουμε ότι δεν παρέχει δυνατότητα αναφοράς στο «έλος» του κειμένου της «έκφρασης». Στις μεταβυζαντινές εικόνες, που παρακάτω θα εξετάσουμε, το ποταμάκι απεικονίζεται συνήθως ή στο κράσπεδο της εικόνας ή στον άξονα του ύψους της, μέσα δε σ' αυτό πλέουν καραβάκια και κολυμπούν υδρόβια. Πιθανόν εδώ πρόκειται για την απόδοση μοναχών, που σπεύδουν από μέρη που τα χωρίζει το υγρό στοιχείο από το χώρο της σύναξης, όπως και οι άλλοι σπεύδουν σ' αυτήν οδικώς και με διάφορα μέσα ο καθένας.

4. Τοιχογραφία

Η Κοίμηση του Εφραίμ του Σύρου

14ος αιώνας[33]

Ναός Αγίου Βασιλείου, Γλώσσα Κισσάμου Χανίων (βόρειος τοίχος του ναού)

Η τοιχογραφία αυτή είναι δυνατόν να θεωρηθεί ως η πλέον απλή παράσταση της Κοίμησης του Εφραίμ του Σύρου από όσες αναφέρονται στη μελέτη αυτή· χαρακτηρίζεται δε από την έλλειψη παντός είδους διαχρονικών σκηνών από την καθημερινή ζωή των ασκητών στην έρημο. Η μόνη λεπτομέρεια της ζωής αυτής είναι ο μοναχός που αναγγέλλει το θάνατο του οσίου κτυπώντας το ξύλινο σήμαντρο και απεικονίζεται ψηλά στο αριστερό άκρο της τοιχογραφίας. Όμως διαφοροποιημένη αποδίδεται και η παράσταση της Κοίμησης.

Ο νεκρός είναι ξαπλωμένος σε κρεβάτι στρωμένο με πολύτιμο ύφασμα, πλούσια διακοσμημένο. Φοράει πιθανότατα στολή αρχιερέως, από την οποία διακρίνεται το φαιλόνιο και το ωμοφόριο, διακοσμημένο με μεγάλους ισοσκελείς σταυρούς.

Με παρόμοιο τρόπο, εν τη ζωή όμως, αποδίδεται ο Εφραίμ στον Ταξιάρχη της Μητρόπολης της Καστοριάς[34], σε αντίθεση με τη συνηθισμένη του απεικόνιση με το «ανατολικόν φακιόλιον»[35] ή με το μοναχικό ένδυμα και το κουκούλιο στο κεφάλι του[36]. Θα συμφωνήσουμε με την άποψη του Ορλάνδου, ο οποίος θεωρεί την απεικόνιση του Εφραίμ με στολή αρχιερέως ως ανακρίβεια, διότι απ' όσο γνωρίζουμε, ο Εφραίμ ο Σύρος χειροτονήθηκε μέχρι του βαθμού του διακόνου[37].

Στα αριστερά του κεκοιμημένου αποδίδεται ιεράρχης με πολυσταύριο φαιλόνιο, ο οποίος κρατά κλειστό βιβλίο (ευαγγέλιο) στο χέρι του, ενώ με το άλλο θυμιατίζει. Ένας δεύτερος ιεράρχης, ο

33. Η χρονολογία προτείνεται από την M. Bougrat (βλ. Bougrat 1982, σ. 167, εικ. 26). Ο Κ. Λασσιθιωτάκης αναφέρεται για πρώτη φορά στην τοιχογραφία του Αγίου Βασιλείου, παρατηρεί δε ότι οι τοιχογραφίες παρουσιάζουν μεγάλη φθορά (Λασσιθιωτάκης 1969, σ. 492, 493).

34. Ορλάνδος 1938, σ. 83.

35. Ό.π., σ. 83, εικ. 59 και Ορλάνδος 1936, σ. 83, εικ. 15.

36. Τσιτουρίδου 1986, σ. 204.

37. Ορλάνδος 1938, σ. 83, όπου και η σχετική βιβλιογραφία και Ματθαίου 1964[3], τ. Α', σ. 699.

οποίος θυμιατίζει, αποδίδεται στο μέσον της ομήγυρης, πίσω από το νεκρικό κρεβάτι. Δίπλα του απεικονίζεται ο αναγνώστης που κρατά ανοικτό βιβλίο. Εκατέρωθεν του ιεράρχη αποδίδονται δύο ενδιαφέρουσες μορφές. Η μία προς τα αριστερά φοράει κωνικό καπέλο, ενώ η προς τα δεξιά στρογγυλό. Η διάταξη των μορφών δεν επιτρέπει να ξεχωρίσουμε τις χειρονομίες τους. Απεικονίζονται άραγε στην τοιχογραφία αυτή με αυτόν τον τρόπο οι ψάλτες, την ακριβή περιγραφή των οποίων οφείλουμε και πάλι σε «έκφραση» του Μάρκου Ευγενικού[38];

Από τη λοιπή ομήγυρη ευδιάκριτες επίσης είναι και οι τρεις γηραλέες μορφές, που σκύβουν ευλαβικά να προσκυνήσουν το νεκρό. Στο δεξιό άκρο της τοιχογραφίας με δυσκολία διακρίνεται μία εκκλησούλα του τύπου β. Επάνω δεξιά δυσδιάκριτη η επιγραφή: *Η ΚΟΙΜΗCΗ ΤΟΥ ΟCΙΟΥ ΕΦΡΑΙΜ ΤΟΥ CΥΡΟΥ.*

ΟΜΑΔΑ Β΄

5. Εικόνα

Η Κοίμηση του Εφραίμ του Σύρου

Διαστάσεις: 0,63 × 0,54 μ. (Π ί ν. 19 α)

Α΄ μισό 15ου αιώνα

Προέλευση: Μονή της Αγίας Τριάδας, Χάλκη (βρίσκεται στο Οικουμενικό Πατριαρχείο)

Το κέντρο της παράστασης κατέχει ο νεκρός όσιος ντυμένος με σκουρόχρωμο μοναχικό ένδυμα και σαβανωμένος. Πάνω στα σταυρωμένα χέρια του έχει αποτεθεί ευλαβικά η εικόνα του Χριστού στην Άκρα Ταπείνωση. Ο όσιος είναι ξαπλωμένος πάνω σε πέτρινη πλάκα στρωμένη με ψάθα. Το κεφάλι του έχει αποτεθεί μαλακά σε μαξιλάρι και περιβάλλεται από λευκό φωτοστέφανο. Γέροντας ερημίτης σκύβει πάνω από το κεφάλι του οσίου ή για να του δώσει τον τελευταίο ασπασμό, ή για να προσπαθήσει να αποσπάσει τους τελευταίους παραινετικούς λόγους του Εφραίμ, ενώ παράλληλα έχει ήδη αρχίσει η νεκρώσιμη ακολουθία. Στα δεξιά ένας σεβάσμιος γέροντας γονατίζει και φιλά τα πόδια του οσίου. Δίπλα του τρεις γέροντες προσπίπτουν ευλαβικά για να προσκυνήσουν. Δύο λαμπάδες έχουν ήδη αναφτεί πάνω στα μανουάλια, δεξιά και αριστερά από το κεφάλι του νεκρού. Στα αριστερά ο ιεράρχης με το λευκό φαιλόνιο θυμιατίζει και ψέλνει μαζί με το διάκονο και τον αναγνώστη, που κρατά ανοικτό βιβλίο. Και οι τρεις κρατούν αναμμένες λαμπάδες. Γύρω, σε ημικύκλιο παραστέκουν πολλοί μοναχοί και ερημίτες, βαθιά θλιμμένοι, *ἐπιλαθόμενοι τοῦ φιλοσοφεῖν ἐν τῷ πάθει.* Από τη σύναξη μπορεί να διακρίνει κανείς το σωματώδη γέροντα ερημίτη στα δεξιά, που φοράει «ψιάθιον».

Πίσω από τη σύναξη ένας μοναχός αναγγέλλει το θάνατο του οσίου κτυπώντας το μακρύ ξύλινο σήμαντρο. Γύρω απλώνεται η έρημος σε μαλακούς λόφους και απόκρημνους βράχους, όπου ανοίγονται τα σπήλαια των ασκητών. Ψηλά ξεπετάγονται τα κεφάλια τριών ασκητών μέσα από μικρά ανοίγματα σπηλαίων, οι οποίοι φαίνεται ότι δέχονται τον απόηχο της αναγγελίας του θανάτου του οσίου, *καθειργμένοι ἑαυτούς, ἔν τινι βραχεῖ διαιτώμενοι ἄντρῳ, παρὰ ψυχῆς μὲν ἀνθρωπίνης οὐδεμιᾶς ἀπήλαυον.* Πιο κάτω άλλοι ασκητές μοιάζουν να έχουν μόλις πληροφορηθεί το συμβάν, ενώ παράλληλα ασχολούνται με τις καθημερινές ασχολίες τους μέσα σε ευρύτερες κάπως σπηλιές.

Στο αριστερό τμήμα της εικόνας, σε μια σπηλιά δύο συζητούν έντονα. Ο ένας είναι γηραλέος και συζητά καθισμένος στο βράχο και στηριγμένος στο ραβδί του. Από την οροφή της σπηλιάς είναι κρεμασμένο καλάθι, γεμάτο πιθανόν από σπόρους για την τροφή τους. Σε άλλη σπηλιά, πιο ψηλά,

38. Zias 1969, σ. 233-238, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

δύο *σπυρίδας ὑφαίνουσιν*, ενώ ένας τρίτος προσεύχεται ευλαβικά στο κρεμασμένο από την οροφή του σπηλαίου εικόνισμα του Χριστού. Καντήλι αναμμένη κρέμεται μπροστά στο εικόνισμα.

Στο δεξιό τμήμα της εικόνας, σε μια σπηλιά ένας γηραλέος ερημίτης καθισμένος στο βράχο υπαγορεύει ήρεμα στο νεαρό μαθητή του, έχοντας ακουμπισμένο το βιβλίο του πάνω στο αναλόγιο. Ο μαθητής κάθεται πάνω σε πέτρα και γράφει – όπως ο Πρόχορος – πάνω στα γόνατά του, παρ' όλο ότι μπροστά του βρίσκεται χαμηλό στρογγυλό τραπέζι με το δοχείο του μελανιού ακουμπισμένο επάνω. Σε μια άλλη σπηλιά, χαμηλότερα, μόνος ένας ερημίτης σκαλίζει ατάραχος κουτάλια. Ο ζωγράφος δεν παραλείπει να αποδώσει και τον φράκτη, *αἱμασιὰν τὴν περιφράττουσαν*, που διακρίνεται ψηλά στα αριστερά. Ανάμεσα στις σπηλιές ξεχωρίζει και ο στυλίτης, ο οποίος *καθεὶς τὸν τάλαρον οὗτος, ἐφ' ᾧ τὴν τροφὴν ἀνιμήσασθαι... ὡς ἀδύνατα ἐστὶν αὐτῷ κατελθεῖν, οὕτω πανταχόθεν ἀνῳκοδομημένῳ.* Στη βάση του κίονα στέκεται ο υποτακτικός του στυλίτη, ο οποίος γεμίζει «τον τάλαρον» με τροφή, ενώ δίπλα του είναι ακουμπισμένο δοχείο (πρόχους) με νερό. *Οἱ δ' ἠμιθνῆτες οἱ πλείους καὶ τοῦ βίου λείψανα, φοιτῶσιν ἄλλοθεν ἄλλοι, τῷ κειμένῳ τελέσοντες τὴν ὁσίαν.* Πράγματι, από τα αριστερά ένας γηραλέος ερημίτης μεταφέρεται στη ράχη ενός λιονταριού συνοδευόμενος από ένα νεότερο πεζοπόρο. Πιο ψηλά ένας ανήμπορος ερημίτης σέρνεται με τα τέσσερα υποβοηθούμενος από δύο χαμηλά δεκανίκια, που κρατά στα χέρια του. Από τα δεξιά κι άλλοι πλησιάζουν. Ένας έρχεται πάνω στη ράχη ενός ημιόνου, συνοδευόμενος από νεότερο πεζό. Πάνω δύο νέοι μοναχοί μεταφέρουν τον «κεκυφότα» με φορείο, ενώ πιο ψηλά ανήμπορος μοναχός μεταφέρεται στις πλάτες νεότερου.

Η έρημος ζωντανεύει ακόμη περισσότερο. Στην κορυφή ενός μαλακού λόφου, δίπλα στη σπηλιά του ερημίτη που σκαλίζει κουτάλια, γράφεται μια εκκλησούλα δρομική, στεγασμένη με βαγενοκαμάρα και μια κυκλική κόγχη στα ανατολικά, που μόλις διακρίνεται. Φαρδύ κατώφλι μπροστά από την είσοδο, στο δυτικό τοίχο, ενώ ψηλά γράφεται τυφλό αψιδωτό άνοιγμα (τύπος α). Χαμηλοί θάμνοι, φοινικόδενδρα, κυπαρίσσια και άλλα δένδρα ζεσταίνουν το τοπίο, ενώ δύο λαγουδάκια λουφάζουν κάτω από τους θάμνους, δίπλα από τη σπηλιά όπου ένας ερημίτης προσεύχεται και δύο άλλοι πλέκουν καλάθια.

Ψηλά, στον ουρανό μικρός άγγελος με σκεπασμένα τα χέρια πετά προς τα αριστερά μεταφέροντας την ψυχή του οσίου σαβανωμένη, σε μορφή μικρού παιδιού. Στα αριστερά, επίσης, γράφεται ο Χριστός νέος σε ελλειψοειδή ακτινωτή δόξα, ενώ από τα δεξιά δύο μικροί διάβολοι πετούν χωρίς να τολμούν να πλησιάσουν την ψυχή του οσίου. Στο κέντρο, επάνω, σε χρυσό βάθος γράφεται με μελανό χρώμα η επιγραφή: *Η ΚΟΙΜΗCΙC ΤΟΥ ΟCΙΟΥ ΠΑΤΡΟC ΗΜΩΝ ΕΦΡΕΜ ΤΟΥ CΥΡΟΥ.*

Στην εικόνα από τη Χάλκη[39] παρατηρούμε ότι ο ζωγράφος απεικονίζει αρκετά εικονογραφικά στοιχεία από την «έκφραση» του Μάρκου Ευγενικού για την εικόνα της Κοίμησης του οσίου Εφραίμ του Σύρου (βλ. ό.π., 1-18), στα οποία παραπάνω λεπτομερώς αναφερθήκαμε. Δεν απεικονίζεται η ποικιλία των ζώων (πέρδικες, παπαγάλοι, αλεπούδες, δορκάδες) που διανθίζουν το τοπίο της ερήμου (βλ. ό.π., 19-22), όπως, επίσης, δεν απεικονίζεται και το ποταμάκι με όλα τα υδρόβια που κολυμπούν ήρεμα και καμαρώνουν με τη σκιά τους που γράφεται πάνω στο γαλήνιο νερό (βλ. ό.π., 23).

Το στοιχείο αυτό του έλους και των υδροβίων θα διαπιστώσουμε και παρακάτω πως λείπει από τις εικόνες της ομάδας Β', ενώ αντίθετα παρατηρείται σε όλες τις εικόνες της ομάδας Γ', για ορι-

39. Σωτηρίου 1937, σ. 31-32, πίν. 21. Ο Ξυγγόπουλος την χρονολογεί στο τέλος του 16ου αι. (Ξυγγόπουλος 1957(1), σ. 163 σημ. 2, σ. 180 σημ. 5 και 6). Ο Πάλλας τη χρονολογεί στο γ' τέταρτο του 15ου αι. (Πάλλας 1966, σ. 356 κ.ε., πίν. CX. Βλ. επίσης Ξυγγόπουλος 1951, σ. 23. Martin 1951, σ. 217 κ.ε. Chatzidakis 1974, σ. 190 κ.ε., σημ. 68 και Papadopoulos 1984, στ. 179).

σμένες δε από αυτές αποτελεί τον κεντρικό, ας μας επιτραπεί, άξονα, γύρω από τον οποίο αναπτύσσεται η όλη παράσταση της Κοίμησης. Τις ίδιες παρατηρήσεις για το τοπίο σε σχέση με το κείμενο της «έκφρασης» διατυπώνει και ο Σωτηρίου, ο οποίος θεωρεί ότι η διακοσμητική εντύπωση του, κατά τα άλλα, σχηματικού τοπίου χρησιμεύει ως πλαίσιο των λεπτομερειακών σκηνών. Παρ' όλα αυτά όμως δέχεται ότι η εικόνα «δεν είναι έργον κουρασμένον από την επανάληψιν, πλησιάζει εις το πρωτότυπον με το αυθόρμητον της εκφράσεως»[40]. Ο ίδιος μελετητής περιγράφοντας την εικόνα αποδίδει τη μορφή που βρίσκεται μέσα στην ελλειψοειδή ακτινωτή δόξα σε μορφή νεανίου, προσωποποίηση πιθανόν του ουρανού[41]. Νομίζουμε ότι είναι προτιμότερο η μορφή του νεανίου να αποδοθεί στον Χριστό και μάλιστα, ας μας επιτραπεί, στην εικονογραφία του Χριστού Εμμανουήλ, όπως αυτή απεικονίζεται στη Δευτέρα Παρουσία[42]. Εξάλλου, η παρουσία του Χριστού σε δόξα σε εικόνα Κοιμήσεως οσίου πιστεύουμε ότι δεν είναι δύσκολο να συσχετισθεί με το φιλοσοφικό υπόβαθρο της ζωής-θανάτου οσίου-δικαίου, του οποίου η ψυχή μεταφέρεται μαλακά από άγγελο στο χώρο των δικαίων, όπου όλοι αναμένουν την ώρα της Μεγάλης Κρίσης[43].

6. Εικόνα

Η Κοίμηση του οσίου Ισιδώρου (;) (Π ί ν. 19 β)

Διαστάσεις: 0,69 × 0,515 × 0,022 μ.

Β′ μισό 15ου αιώνα

Προέλευση: Αγορά 1983 (βρίσκεται στο Βυζαντινό Μουσείο)

Στην εικόνα αυτή επαναλαμβάνονται τα ίδια ακριβώς εικονογραφικά στοιχεία, όπως και στην προηγούμενη και ακολουθείται η ίδια ακριβώς διάταξη των επιμέρους σκηνών με τον ίδιο, επίσης, αριθμό προσώπων και ως προς τους προσερχομένους στη σύναξη και ως προς τους απασχολουμένους μέσα στις σπηλιές. Ακόμα, γράφεται ο ίδιος τύπος της εκκλησούλας, τα δύο λαγουδάκια, ο φράκτης στο αριστερό τμήμα της εικόνας πάνω από την τελευταία σπηλιά. Μόνο δύο καλάθια προσθέτει εδώ ο ζωγράφος στις οροφές της σπηλιάς όπου ο ερημίτης σκαλίζει κουτάλια και ο γέροντας υπαγορεύει στο νεαρό υποτακτικό του. Όμως, στην εικόνα του Βυζαντινού Μουσείου ο ζωγράφος διακόπτει το μέτωπο του ημικυκλίου των μοναχών, γύρω από το νεκρό όσιο, από μία στημένη μεγάλη εικόνα της Παναγίας της Οδηγήτριας με αναμμένη λαμπάδα στο μανουάλι μπροστά της.

Ψηλά στον ουρανό σώζεται μερικώς ο άγγελος με την ψυχή του οσίου, όπως κατά μέρος σώζεται ο Χριστός αριστερά σε ελλειψοειδή ακτινωτή δόξα. Αντίθετα, δεν γράφονται οι δύο μικροί μαύροι διάβολοι. Επάνω στην κατεστραμμένη άκρη της εικόνας σώζονται ίχνη δυσανάγνωστης επιγραφής. Λίγο πιο κάτω η επιγραφή με λευκό: *Ο ΑΓΙΟC ΙCΙΔΩΡΟC* «γραμμένη ίσως μετά τη φθορά της πρώτης, για να μην λησμονηθεί το όνομα του κεκοιμημένου οσίου», όπως υποστηρίζει η Μ. Ποταμιάνου[44]. Η ίδια στη συνέχεια παρατηρεί, σχετικά με την επιγραφή, ότι «ο τύπος του οσίου, που η δεύτερη επιγραφή ταυτίζει με τον άγνωστο από άλλη Κοίμηση αναχωρητή άγιο Ισίδωρο τον Πηλουσιώτη, είναι ο ίδιος τύπος του Εφραίμ»[45]. Στο σημείο αυτό θα θέλαμε να παρατηρήσουμε ότι ο Εφραίμ ο Σύρος αποδίδεται ως

40. Σωτηρίου 1937, σ. 32.

41. Η ίδια απόδοση παρατηρείται και σε παλιότερες περιγραφές εικόνων με το ίδιο θέμα, βλ. Βυζαντινή Τέχνη 1964, σ. 243.

42. Ν. Μπαλτογιάννη 1985, σ. 39, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

43. Stuart 1975, πίν. 59.

44. Έκθεση 1985, σ. 29.

45. Ό.π.

«γέρων σπανός, ολίγα έχων γένεια, φορών κουκούλλιον...», ενώ ο Ισίδωρος ο Πηλουσιώτης αποδίδεται ως «γέρων οξυγένης»[46].

Πιστεύουμε ότι η απόδοση του κεκοιμημένου οσίου της εικόνας του Βυζαντινού Μουσείου προσεγγίζει περισσότερο στην απόδοση του αγίου Εφραίμ, σύμφωνα με τον εκ Φουρνά Διονύσιο, απ' ότι στην απόδοση του αγίου Ισιδώρου. Για τον Πηλουσιώτη επίσης, ο συναξαριστής[47] μας πληροφορεί ότι ήταν Αιγύπτιος στην καταγωγή, άκμασε γύρω στα 412 και ότι έγινε μοναχός στο Πηλούσιον όρος. Υπήρξε δε μορφή της Ορθοδοξίας με τα πάμπολλα συγγράμματα που συνέγραψε, τις ερμηνείες, καθώς και τις λύσεις που έδωσε σε προβλήματα σχετικά με τη χριστιανική θρησκεία.

Σχετικά τώρα με την απόδοση της στημένης εικόνας της Παναγίας στην εικόνα που εξετάζουμε, η Μ. Ποταμιάνου παρατηρεί ότι «μπορεί η Κοίμηση του οσίου να ζωγραφίστηκε για κάποιο μοναστήρι της Παναγίας». Πιο κάτω δε παρατηρεί ότι «είναι πολύ πιθανό, ακόμη, πως η θέση της εικόνας στην Κοίμηση σχετίζεται με το τελετουργικό της ταφής, καθώς δείχνει το στήσιμό της σαν σε υπαίθριο ιερό»[48]. Στο σημείο αυτό θα επιχειρήσουμε μία εικονογραφική μόνο παρατήρηση σχετικά με αντίστοιχη απόδοση εικόνας της Παναγίας στα νότια παρεκκλήσια τόσο στη Sopočani όσο και στην Studeniča[49], τη στιγμή που δεν υπάρχει δυνατότητα για οποιαδήποτε άλλη σύγκριση των δύο παραστάσεων. Ο τοιχογραφικός διάκοσμος των παραπάνω παρεκκλησίων απεικονίζει τον κύκλο της ζωής του αγίου Συμεών-Νεμάνια. Μία από τις παραστάσεις του κύκλου είναι και η εκφορά των λειψάνων του αγίου Συμεών. Δύο πρίγκιπες μεταφέρουν τη νεκρική κλίνη, όπου αναπαύεται ο Συμεών, άλλοι ακολουθούν, όλη δε η συνοδεία πλησιάζει σιγά σε ένα μοναστήρι. Οι μοναχοί έξω από το μοναστήρι αναμένουν με σεβασμό το άγιο λείψανο, για την περίσταση δε έχουν μεταφέρει και την εικόνα της Παναγίας. Η Παναγία απεικονίζεται στον τύπο της Παράκλησης (Μεσίτριας) που στο ειλητάριο, το οποίο κρατεί στα χέρια της, συνήθως γράφεται: *Κόσμος μὲ πρὸς σὲ τέκνον ἱκέτιν φέρει*, ή κάτι ανάλογο. Δηλαδή, η Παναγία μεσιτεύει και παρακαλεί τον Υιό της για τη σωτηρία των ανθρώπων από τις παντός είδους θλίψεις της ζωής ή ακόμη και για τη σωτηρία των ψυχών τους. Άρα είναι δυνατόν να δικαιολογηθεί η παρουσία της εικόνας της Παναγίας σε εικόνα που απεικονίζει Κοίμηση οσίου γενικά. Παράλληλα, δεν είναι δυνατόν να αποκλεισθεί και η άποψη ότι η εικόνα του Βυζαντινού Μουσείου ζωγραφίσθηκε για κάποιο μοναστήρι της Παναγίας. Ενδεικτικά σημειώνουμε ότι η εκκλησία στη Studeniča είναι αφιερωμένη στην Παναγία.

7. Εικόνα

Η Κοίμηση του οσίου Ονουφρίου

Διαστάσεις: 0,35 × 0,40 μ.

Γύρω στο 1550

Βρίσκεται στο Βυζαντινό Μουσείο, αριθ. ευρ. Τ. 117

Στην εικόνα της Κοίμησης του αγίου Ονουφρίου είναι δυνατόν να παρατηρήσουμε κάποια διαφοροποίηση ως προς την απόδοση ορισμένων εικονογραφικών στοιχείων σε σχέση με τις αριθ. κατ. 5 και 6 εικόνες, στις οποίες προηγουμένως αναφερθήκαμε. Ο νεκρός όσιος είναι ξαπλωμένος πάνω σε μαρμάρινη κλίνη στρωμένη με ψάθα και διακοσμημένη στο μέτωπό της με αψιδωτά ανοίγματα.

46. Κεραμεύς 1976, σ. 164, σ. 294.

47. Νικοδήμου Αγιορείτου 1868², τ. Α', σ. 439. Delehaye 1902, στ. 441 κ.ε. Δουκάκης 1958², τ. ΣΤ', σ. 40-41 και Ματθαίου 1964³, τ. Β', σ. 107.

48. Έκθεση 1985, σ. 29.

49. Babić 1969, σ. 142, 144, 109, 110 (Studeniča), 115, 117 (Sopocani).

Μαλακό μαξιλάρι έχει αποτεθεί κάτω από το κεφάλι του. Ο όσιος κείται γυμνός με μόνο ένδυμα ένα περίζωμα φτιαγμένο από φύλλα και με τη γενειάδα του να απλώνεται έως τα πόδια. Αποδίδεται δηλαδή σύμφωνα με την περιγραφή της Ερμηνείας της ζωγραφικής ως «γέρων γυμνός, μακρυμάλλης, έχων τα γένεια μακρά έως τους πόδας»[50]. Τα χέρια του οσίου είναι σταυρωμένα στο στήθος, χωρίς εικόνα πάνω σε αυτά.

Ο ζωγράφος στην εικόνα του Βυζαντινού Μουσείου αυξάνει τον αριθμό των προσερχομένων μοναχών. Στα αριστερά ο ερημίτης που πλησιάζει πάνω στη ράχη του λιονταριού συνοδεύεται από τρεις πεζούς μοναχούς, από τους οποίους ένας στηρίζεται με κόπο στο ραβδί του. Στα δεξιά ο επί όνου οχούμενος συνοδεύεται από δύο πεζούς. Ο ζωγράφος επίσης διαφοροποιεί και τον τύπο της εκκλησούλας, σε σχέση με αυτή των εικόνων αριθ. κατ. 5 και 6. Και εδώ η εκκλησούλα είναι δρομική, στεγάζεται όμως με δικλινή στέγη, ενώ το ίδιο τυφλό αψιδωτό άνοιγμα γράφεται πάνω από την είσοδό της στο δυτικό τοίχο (τύπος β).

Κατά τ' άλλα στην εικόνα της Κοίμησης του αγίου Ονουφρίου[51] επαναλαμβάνεται η ίδια ακριβώς διάταξη των σκηνών όπως και στις προηγούμενες, το ζωγράφο δε εδώ χαρακτηρίζει λιτότερη, σε σχέση με τους προηγούμενους, αφήγηση. Από τις οροφές των σπηλαίων δεν κρέμονται καλάθια, ο φράκτης δεν γράφεται, ενώ στους μαλακούς λόφους ούτε λαγουδάκια λουφάζουν, ούτε ζαρκάδια τρέχουν. Η βλάστηση περιορίζεται σε δύο κυπαρίσσια και σε λιγοστά δέντρα, ενώ ένας μικρότατος οικίσκος αποδίδεται κοντά στα πόδια του υποτακτικού του στυλίτη. Ψηλά ο άγγελος μεταφέρει την ψυχή του οσίου στον ουρανό, ενώ λείπουν ο Χριστός στην ακτινωτή ελλειψοειδή δόξα, καθώς και οι δύο μικροί μαύροι διάβολοι. Ψηλά σώζεται μερικώς η επιγραφή: *Η ΚΟΙΜΙ[CIC ΤΟΥ ΟCΙΟΥ ΠΑΤΡΟC] ΗΜΩΝ ΟΝΟΥΦΡ[ΙΟΥ].*

Η απόδοση του κεκοιμημένου Ονουφρίου χωρίς το μοναχικό του ένδυμα ή τα σάβανά του πιστεύουμε ότι είναι μοναδική στο χώρο των Κοιμήσεων των οσίων ή και γενικότερα. Ίσως ο εξαιρετικά τραχύς βίος του οσίου, ο οποίος *ἔχων εἰς τοῦτον τὸν τόπον* (έρημος Αιγύπτου) *χρόνους ἑβδομήκοντα μὲ θηρία συνδιαιτώμενος, καὶ μὲ χόρτα καὶ ὕδωρ τρεφόμενος, οὔτε ἄλλον τινὰ ἄνθρωπον ἑώρακε ποτέ, μόνον τὸν Παφνούτιο, τὸν ὁποῖον ἔστειλεν ὁ Θεός, διὰ νὰ ἐνταφιάσει τὸ σῶμα του...*[52], να μην επέτρεψε στον κατά πάσα πιθανότητα μοναχό ζωγράφο να αποδώσει με άλλο τρόπο το νεκρό κορυφαίο αναχωρητή, παρά μόνον ως αχίτωνα.

8. Εικόνα

Η Κοίμηση του οσίου Εφραίμ του Σύρου (Π ί ν. 20 α)

Διαστάσεις: 0,483 × 0,585 × 0,035 μ.

Γύρω στο 1500

Μονή Ζωοδόχου Πηγής, Χώρα Πάτμου (ναός-νάρθηκας)

Και η εικόνα της Πάτμου[53] επαναλαμβάνει την ίδια ακριβώς πολυπρόσωπη παράσταση, την ίδια διάταξη των σκηνών, αφηγείται δε και αυτή, όπως και οι προηγούμενες, τα εικονογραφικά στοιχεία

50. Κεραμεύς 1976, σ. 165.

51. Σωτηρίου 1931[2], σ. 176 και Σωτηρίου 1937, σ. 32. Ξυγγόπουλος 1951, σ. 23 κ.ε. και Ξυγγόπουλος 1957(1), σ. 163, σημ. 2· σ. 181, σημ. 4. Martin 1951, σ. 219. Chatzidakis 1974, σ. 190 κ.ε., σημ. 74. Πάλλας 1966, σ. 356 κ.ε., σημ. 138. Papadopoulos 1984, στ. 179.

52. Νικοδήμου Αγιορείτου 1868[2], τ. Β', σ. 200. Delehaye 1902, στ. 745. Ματθαίου 1962[2], τ. ΣΤ', σ. 130-142 και Δουκάκης 1964[2], τ. Γ', σ. 85-96.

53. Βυζαντινή Τέχνη 1964 (1), αριθ. 267, σ. 244. Πάλλας 1966, σ. 356, σημ. 138. Chatzidakis 1974, σ. 190, σημ. 69. Χατζηδάκης 1977, σ. 74-75, αριθ. 22, πίν. 20 και Papadopoulos 1984, στ. 179.

που εντοπίσαμε στις αριθ. κατ. 5 και 6 εικόνες, με εξαιρετική λιτότητα και συνέπεια στο συμβατικό χαρακτήρα του τοπίου. Λιγοστή η βλάστηση· λείπουν ακόμα και τα δύο κυπαρίσσια δίπλα στην εκκλησούλα (τύπος α). Το βαθύχρωμο ημικύκλιο των μοναχών γύρω από τον κεκοιμημένο όσιο «ανοίγει» από το λευκό πολυσταύριο φαιλόνιο[54] του ιεράρχη.

Ψηλά, στο χρυσό κάμπο της εικόνας, όπου λείπουν τα δύο μαύρα διαβολάκια, γράφεται με κόκκινα κεφαλαία γράμματα η επιγραφή: *Η ΚΟ(Ι)ΜΗΣΙΣ ΤΟΥ Ο/ΣΙΟΥ/ ΕΦ/ΡΑΙΜ ΤΟΥ ΣΥΡΟΥ/.*

9. Τοιχογραφία

Η Κοίμηση του Εφραίμ του Σύρου (Π ί ν. 20 β-25)

1527

Μονή Αγίου Νικολάου Αναπαυσά, Μετέωρα (νάρθηκας)

Είναι η πρώτη τοιχογραφία[55], απ' όσο τουλάχιστο γνωρίζουμε, στο μεταβυζαντινό χώρο της ζωγραφικής όπου απεικονίζεται η Κοίμηση του Εφραίμ του Σύρου. Ζωγράφος είναι ο μεγάλος και επώνυμος Κρήτας Θεοφάνης Μπαθάς, ο κατεξοχήν θεμελιωτής της μεταβυζαντινής ζωγραφικής στον ελλαδικό χώρο.

Βαθύς γνώστης του παλαιολόγειου προτύπου της παράστασης, αλλά και του κειμένου της «έκφρασης» του Μάρκου Ευγενικού, ο Θεοφάνης δεν αρκείται στην πιστή αντιγραφή των προτύπων του, αλλά διαμορφώνει τον τύπο της Κοίμησης στην επιτοίχια ζωγραφική, ακόμη και σε αυτό το πρωτόλειο έργο του. Στον Αναπαυσά επαναλαμβάνεται η ίδια πολυπρόσωπη παράσταση με την ίδια διάταξη των σκηνών, που παρατηρήσαμε στις αριθ. κατ. 5-8 εικόνες, η αφήγηση όμως των εικονογραφικών στοιχείων, παρ' όλη τη λιτότητα και το συμβατικό τους χαρακτήρα, διακρίνεται από γλαφυρότητα, ζωντάνια και δροσεράδα. Ο Θεοφάνης διατηρεί το χαρακτήρα της κεντρικής παράστασης του νεκρού με το ημικύκλιο των μοναχών γύρω του, από όπου αφαιρεί τα μανουάλια. Στις δευτερεύουσες όμως σκηνές, αυτές που αφορούν στους ερημίτες μέσα στα σπήλαιά τους, γράφει ζωντανές λεπτομέρειες που αποδίδουν ανάγλυφα το χαρακτήρα της ζωής των ερημιτών. Έτσι, παρατηρούμε ότι ο γέροντας, που προσεύχεται μπροστά στο εικόνισμα του Χριστού, αλλά και ο άλλος, που συνομιλεί με τον ερημίτη που πλέκει καλάθια, κρατούν στα χέρια τα κομποσκοίνια τους. Το καντήλι καίει μπροστά στο εικόνισμα του Χριστού, λεπτομέρεια που λησμονούν οι ζωγράφοι των αριθ. κατ. 6 και 7 εικόνων. Ο άλλος όμως ερημίτης, που σκαλίζει κουτάλια, έχει αποθέσει το κομποσκοίνι του πάνω σε ένα καρφί στα τοιχώματα της σπηλιάς.

Από τα *οἰκίδια πανταχῆ τῶν πετρῶν ὁρᾶν ἔχεις*, ο Θεοφάνης, τοποθετεί τον οικίσκο, ο οποίος αλλού αποδίδεται κοντά στα πόδια του υποτακτικού του στυλίτη (αριθ. κατ. 7), πολύ ψηλά στην κορφή λόφου, που μόλις διακρίνεται. Η εκκλησούλα ψηλά, στα δεξιά της εικόνας, είναι η ίδια με αυτήν της εικόνας αριθ. κατ. 7. Και πάλι όμως εδώ δίνονται κάποιες χαρακτηριστικές λεπτομέρειες. Τρία πλατιά σκαλοπάτια οδηγούν στην είσοδο της εκκλησίας στα δυτικά, ενώ ψηλά στο νότιο τοίχο ανοίγονται τρία μονόλοβα παράθυρα. Πάνω από την είσοδο — σε τυφλό αψιδωτό άνοιγμα — ζωγραφίζεται η παράσταση της Παναγίας Βρεφοκρατούσας[56]. Αμέσως πιο πάνω ανοίγεται στρογγυλός φεγγί-

54. Ορλάνδος 1970, σ. 244(1), όπου σχετικά σχόλια για τα πολυσταύρια φαιλόνια.

55. Ξυγγόπουλος 1951, σ. 24. Ξυγγόπουλος 1957, σ. 180-181, πίν. 21.2. Καλοκύρης 1963, σ. 67-70 και 89. Chatzidakis 1974, σ. 191 κ.ε., σημ. 75, πίν. ΚΔ'. Χατζηδάκης 1977, σ. 56. Bougrat 1982, σ. 166 κ.ε. και Papadopoulos 1984, στ. 180.

56. Πιθανότατα πρόκειται για επιζωγράφιση. Η σύγκρισή της με την εικόνα του Χριστού στην Άκρα Ταπείνωση, στα χέρια του οσίου, και με την εικόνα του Χριστού, που κρέμεται από την οροφή του σπηλαίου, δεν μας επιτρέπει να τη θεωρήσουμε έργο του Θεοφάνη.

της, ανεπαίσθητη παρουσία στοιχείων δυτικής αρχιτεκτονικής[57]. Από το αψιδωτό συμφυές κωδωνοστάσιο πάνω από την είσοδο κρέμεται καμπάνα. Στους μαλακούς βράχους που ανεβαίνουν στον ορίζοντα ο Θεοφάνης γράφει περισσότερα στοιχεία από την «έκφραση» του Ευγενικού: φουντωτούς θάμνους, ψηλά δένδρα, κυπαρίσσια και ψηλό φοίνικα. Στη σκιά τους ηρεμούν η πέρδικα[58], ο πάνθηρας, ο λύκος και μία αλεπού, λείπουν όμως τα ζαρκάδια και οι λαγοί. Εκτός από το φράκτη στα αριστερά, ο Θεοφάνης ζωγραφίζει έναν παρόμοιο στην είσοδο της σπηλιάς ψηλά και δεξιά, από όπου ξεπροβάλλει γηραλέος ερημίτης, που ακουμπά τα χέρια του πάνω σ' αυτόν. Η ψυχή οδεύει με τον ίδιο τρόπο στον ουρανό, ενώ λείπουν τα διαβολάκια και η ακτινωτή δόξα. Πίσω από το μοναχό με το σήμαντρο γράφεται η επιγραφή με μαύρα κεφαλαία γράμματα σε δύο στίχους: *Η ΣΥΝΑΞΗ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΕΦΡΕΜ / ΤΗΣ ΚΟΙΜΗΣΕΩΣ.*

10. Τοιχογραφία

Η Κοίμηση του αγίου Αθανασίου (Π ί ν. 26)

1536 (;)

Μονή Μεγίστης Λαύρας, Άγιον Όρος (τράπεζα, εγκάρσια κεραία σταυρού, βόρειο τμήμα)

Ο τοιχογραφικός διάκοσμος της τράπεζας της Λαύρας αποδίδεται στον Θεοφάνη τον Κρήτα[59]. Ο ζωγράφος εδώ αποδίδει την Κοίμηση του Αθανασίου του Αθωνίτου, προεξάρχουσας μορφής του μοναχικού βίου στον Άθω, ο θάνατος του οποίου προκλήθηκε από την πτώση του τρούλου του καθολικού της μονής γύρω στο έτος 1000. Όμως εδώ ο μεγαλόπνοος, ώριμος πια, ζωγράφος δεν περιορίστηκε στην αντιγραφή του παλαιολόγειου προτύπου προκειμένου να αποδώσει την κοίμηση κάποιου άλλου ασκητή ή οσίου, όπως άλλωστε θα κάνουν οι μεταγενέστεροί του ζωγράφοι αλλάζοντας τη μορφή του κεκοιμημένου ή μόνον την επιγραφή, αλλά όρισε με την πινελιά του την κοίμηση συγκεκριμένη και σε συγκεκριμένο χώρο, ενώ παράλληλα διατήρησε το διαχρονικό χαρακτήρα των επιμέρους σκηνών.

Ο νεκρός κείται φέροντας το μοναχικό του ένδυμα, χωρίς να είναι σαβανωμένος. Οι λαμπάδες πάνω στα μανουάλια έχουν ήδη αναφτεί. Το γνωστό μας ημικύκλιο των μοναχών περιβάλλεται από τον περίβολο της μονής της Λαύρας, κλείνει δε μπροστά με έναν πυλώνα στην κάθε πλευρά. Εύκολα διακρίνονται οι δύο πύργοι του περίβολου. Ψηλά, στο μέτωπο του ημικυκλίου, ορθώνεται το καθολικό της μονής με τους τρεις ανάλαφρους τρούλους του. Ο μοναχός που αναγγέλει το θάνατο του οσίου κτυπώντας το μακρύ ξύλινο σήμαντρο τοποθετείται από το Θεοφάνη μέσα στον περίβολο της μονής.

Η λιτότητα και η αυστηρότητα, που χαρακτηρίζουν την τέχνη του Θεοφάνη, διακρίνει και τις επιμέρους σκηνές της παράστασης, από τις οποίες όμως έχουν αφαιρεθεί οι χαριτωμένες λεπτομέρειες που εντοπίστηκαν στην τοιχογραφία των Μετεώρων. Το τοπίο έχει χάσει τον ειδυλλιακό του χαρακτήρα, δεν ζωντανεύει με τα δένδρα και τα ζώα, αλλά προσαρμόζεται απόλυτα στην αυστηρότητα του αθωνίτικου τοπίου. Ακόμα και ο ερημίτης στα αριστερά, που στα προηγούμενα παραδείγματα πλησιάζει στη σύναξη πάνω στη ράχη λιονταριού, στην αθωνίτικη τοιχογραφία πλησιάζει πεζός, στηριζόμενος με δυσκολία στο ραβδί του.

57. Χατζηδάκης 1977, σ. 56.

58. Ο Χατζηδάκης τη θεωρεί κουκουβάγια, βλ. Χατζηδάκης 1974, σ. 192.

59. Millet 1905, σ. 135, πίν. III, 2. Millet 1927, 150, 2. Byron - Rice 1930, σ. 149-150, 196, πίν. 87, II. Σωτηρίου 1937, σ. 32. Martin 1951, σ. 219. Ξυγγόπουλος 1951, σ. 23. Ξυγγόπουλος 1957(1), σ. 181, σημ. 3. Kelemen 1961, 22, πίν. II. Α. Καλοκύρης 1963, σ. 78, 89. Χατζηδάκης 1963, σ. 222-223. Chatzidakis 1969-70, σ. 319-320. Chatzidakis 1974, σ. 191, σημ. 75. Mylonas 1984, σ. 95 εικ. 9 Β, σ. 105 και Papadopoulos 1984, στ. 181.

Δεν γνωρίζουμε αν ο Θεοφάνης πιεζόμενος από στενότητα χώρου περιόρισε σε δύο τους ερημίτες, που τα κεφάλια τους ξεπετάγονται από τα ανοίγματα των σπηλαίων και απέδωσε την εκκλησούλα (τύπος α), μέσα στο σπήλαιο του μοναχού που σκαλίζει κουτάλια. Παρ' όλα όμως αυτά ο ζωγράφος δεν λησμονεί να αποδώσει το φράκτη. Την ψυχή του αγίου Αθανασίου ανεβάζει στον ουρανό άγγελος, που έχει καλυμμένα τα χέρια του, ενώ λείπει ο Χριστός στην ελλειψοειδή ακτινωτή δόξα, καθώς και οι μικροί διάβολοι. Ψηλά, η επιγραφή με κεφαλαία λευκά γράμματα: *Η ΚΟΙΜΙCΙC ΤΟΥ ΟCΙΟΥ ΠΑΤΡΟC ΗΜΩΝ ΑΘΑΝΑCΙΟΥ.*

11. Τοιχογραφία

Η Κοίμηση του Εφραίμ του Σύρου (Π ί ν. 27-28 α-β)

1568

Μονή Δοχειαρίου, Άγιον Όρος (εξωνάρθηκας, βόρειος τοίχος)

Και ο ζωγράφος της μονής Δοχειαρίου επαναλαμβάνει την ίδια ακριβώς πολυπρόσωπη παράσταση[60], με τα κύρια εικονογραφικά στοιχεία, η αφήγησή του δε εξακολουθεί να είναι λιτή και συμβατική, όπως και πιστή στο πρότυπο της μετεωρίτικης τοιχογραφίας του Θεοφάνη. Όμως εδώ ο ζωγράφος διατάσσει την παράσταση σε ύψος, σε αντίθεση με τις άλλες παραστάσεις που εξετάζουμε, και οι σκηνές του έχουν διάταξη σε πλάτος.

Το τοπίο ζωντανεύει από την έντονη παρουσία της βλάστησης, χαμηλής κυρίως, ζωηρής όμως, πάνω στους μαλακούς λόφους. Δεν συμβαίνει πάντως το ίδιο και με την παρουσία των ζώων. Ένα μόνο λαγουδάκι λουφάζει στους χαμηλούς θάμνους. Αντίθετα, ο ζωγράφος εδώ πιστεύουμε ότι επιμένει στην απόδοση του βραχώδους τοπίου, που ανεβαίνει προς τον ορίζοντα. Μπορούμε να επισημάνουμε ότι με χαμηλά βράχια ο ζωγράφος κλείνει και το ημικύκλιο των μοναχών.

Παράλληλα είναι δυνατόν να σημειώσουμε κάποιες διαφοροποιήσεις στην απόδοση ορισμένων επιμέρους σκηνών σε σχέση με την τοιχογραφία του Αναπαυσά (αριθ. κατ. 9), αλλά και με τα υπόλοιπα παραδείγματα που εξετάσαμε. Στη σπηλιά, όπου ο γέροντας προσεύχεται γονατισμένος μπροστά στο εικόνισμα του Χριστού, λείπει ο ερημίτης που συζητάει με αυτόν που πλέκει καλάθια. Στη θέση του ο ζωγράφος τοποθετεί τρία καλάθια, που από το ένα ξεπετάγονται ψηλά χόρτα, απαραίτητα για το πλέξιμο των καλαθιών. Επίσης, ο ζωγράφος αφαιρεί μία, ας μας επιτραπεί, συγκινησιακή σκηνή. Το νεαρό μοναχό που πλησιάζει τη σύναξη έχοντας στις πλάτες του τον ανήμπορο γέροντα ερημίτη. Στη θέση τους τοποθετεί συστάδα χαμηλών βράχων, ενώ πιο ψηλά αποδίδει νεότερο μοναχό, που πεζός πλησιάζει τη σύναξη έχοντας το ραβδί του στους ώμους με κάποιο ένδυμα τυλιγμένο γύρω του. Αυτή η μορφή σπάνια απαντιέται στην εικονογραφία των Κοιμήσεων των οσίων.

Η εκκλησούλα είναι του τύπου α, ο ζωγράφος όμως εδώ τοποθετεί συμφυές αψιδωτό κωδωνοστάσιο, ζωγραφίζει και αυτός το τυφλό αψιδωτό άνοιγμα, όπως επίσης τοποθετεί την εκκλησούλα μέσα στο σπήλαιο του μοναχού που σκαλίζει κουτάλια (βλ. αριθ. κατ. 9 και 10). Δεν αποδίδεται η ψυχή του οσίου, όπως και τα συγγενικά με αυτή εικονογραφικά στοιχεία. Ψηλά, με λευκά κεφαλαία γράμματα η επιγραφή: *Η ΚΟΙΜΗCΙC ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΕΦΡΑΙΜ ΤΟΥ CΥΡΟΥ.*

60. Millet 1927, 252.1, 253.1-2 και 254.2. Byron - Rice 1930, σ. 160, πίν. 86. Ξυγγόπουλος 1932, σ. 354. Σωτηρίου 1937, σ. 32. Achenbach 1944, σ. 136, εικ. 12. Martin 1951, σ. 217 κ.ε., εικ. 2. Ξυγγόπουλος 1957(1), σ. 181, σημ. 3. Kelemen 1961, σ. 23, πίν. II B. Πάλλας 1966, σ. 356, σημ. 138 και Chatzidakis 1974, σ. 191 κ.ε., σημ. 75.

12. Τοιχογραφία

Η Κοίμηση του Εφραίμ του Σύρου

1573

Ναός Κοίμησης της Θεοτόκου, Καλαμπάκα (νάρθηκας, βόρειος τοίχος)

Η τοιχογραφία παρουσιάζει αρκετές φθορές και διατηρείται σε μέτρια έως κακή κατάσταση. Οι ζωγράφοι της τοιχογραφίας[61], όπως και όλου του ναού είναι δύο επώνυμοι Κρήτες: ο ένας, ο ιερέας Κυριαζής και ο άλλος ο μοναχός Νεόφυτος, *ὑὸς κυροῦ Θεοφάνους μοναχοῦ τοῦ ἀρίστου ἁγιωγράφου ὅστις τὴν ἐπίκλησιν Μπαθᾶς ἦχεν...* Δεν γνωρίζουμε μέχρι ποιο βαθμό μπορεί να υποχωρήσει η μετριοφροσύνη ενός μοναχού, πάντως εδώ ο Νεόφυτος επικαλείται την άριστη φήμη του πατέρα του για το δικό του τίτλο τιμής ως ζωγράφου.

Ο Νεόφυτος, γνώστης της δουλειάς του πατέρα του και από τους πιστότερους μαθητές του, μαζί με τον αδελφό του Συμεών, αλλά και ο κρητικός ιερέας Κυριαζής στην τοιχογραφία της Καλαμπάκας, επαναλαμβάνουν πιστά το «πρότυπο» της τοιχογραφίας του Αναπαυσά. Δεν γράφονται όμως οι χαριτωμένες λεπτομέρειες των σπηλαίων, όπως τις επιχειρεί ο Θεοφάνης. Η βλάστηση περιορίζεται σε ένα κυπαρίσσι (δίπλα στο στυλίτη) και σε λιγοστά χαμηλά δένδρα, ενώ τα δύο λαγουδάκια σταθερά επαναλαμβάνονται στην ίδια θέση. Από τα οικήματα η εκκλησούλα είναι του τύπου α (βλ. αριθ. κατ. 11), με την παράσταση της Παναγίας ζωγραφισμένη στο τυφλό αψιδωτό άνοιγμα, όπως και στον Αναπαυσά. Και οι φράκτες επαναλαμβάνονται: στην ίδια θέση αυτός στα αριστερά, λίγο χαμηλότερα ο άλλος στα δεξιά. Δεν γράφονται, όμως, ο άγγελος με την ψυχή του οσίου, ο Χριστός σε δόξα και τα δύο διαβολάκια. Γενικότερα, η τοιχογραφία της Καλαμπάκας επαναλαμβάνει τον ίδιο αυστηρό και συμβατικό χαρακτήρα των προηγούμενων παραστάσεων. Ψηλά, με λευκά κεφαλαία γράμματα η επιγραφή: *Η ΚΟΙΜΗCΙC ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΕΦΡΑΙΜ ΤΟΥ ΣΥΡΟΥ.*

13. Εικόνα

Η Κοίμηση του Εφραίμ του Σύρου (Π ί ν. 29)

Διαστάσεις: 0,43 × 0,34 × 0,01 μ.

Α' μισό 16ου αιώνα

Μουσείο Παύλου και Αλεξάνδρας Κανελλοπούλου, αριθ. ευρ. 149 (αυγοτέμπερα σε ύφασμα επικολλημένο σε ξύλο)

Στην εικόνα της Συλλογής Παύλου Κανελλόπουλου[62] επαναλαμβάνεται η ίδια πολυπρόσωπη σκηνή σε πλάτος όπως και στις προηγούμενες, η αφήγηση διατηρεί τον ίδιο αυστηρό και λιτό χαρακτήρα και δεν αποκλίνει σημαντικά από τα κύρια εικονογραφικά στοιχεία, που έχουμε αναλυτικά καταγράψει.

Ο όσιος φοράει λευκό μοναχικό ένδυμα και είναι σαβανωμένος με σκουρόχρωμες ταινίες χιαστί. Όπως και στην τοιχογραφία της μονής Δοχειαρίου, έτσι και εδώ δεν αποδίδεται ο ερημίτης που συνομιλεί με αυτόν που πλέκει καλάθια. Στη θέση του τοποθετεί πιθανόν σωρό από χόρτα. Λείπει επίσης ο φράκτης, το καλάθι από την οροφή της σπηλιάς των συνομιλούντων, όπως και ο μικρότατος οικίσκος κοντά στον υποτακτικό του στυλίτη. Η βλάστηση είναι πλούσια, εκτός δε από τα δύο γνωστά μας λαγουδάκια, ένα ζαρκάδι έχει σκαρφαλώσει χαριτωμένα στη σπηλιά, όπου ο γηραλέος

61. Βλ. Σωτηρίου 1929, σ. 306 κ.ε. και Χατζηδάκης 1963, σ. 221.

62. Βλ. Βυζαντινή Τέχνη 1964, σ. 244, αριθ. 268. Πάλλας 1966, σ. 356, σημ. 138. Chatzidakis 1974, σ. 190, σημ. 72. Papadopoulos 1984, σπ. 179 και Μπρούσκαρη 1985, σ. 124.

ερημίτης υπαγορεύει ήρεμα στο νεαρό μαθητή του. Η εκκλησούλα είναι του τύπου α, όπως δε και στην τοιχογραφία του Αναπαυσά στρογγυλός φεγγίτης ανοίγεται στο δυτικό τοίχο πάνω από την είσοδο.

14. Εικόνα

Η Κοίμηση του Εφραίμ του Σύρου (Π ί ν. 30)

Διαστάσεις: 0,59 × 0,395 μ.

Α' μισό 16ου αιώνα

Ιεροσόλυμα, Ελληνορθόδοξο Πατριαρχείο (ναός Αγίου Κωνσταντίνου, αριθ. ευρ. 154)

Κάτω από την πέτρινη πλάκα που είναι ξαπλωμένος ο όσιος, σώζεται επιγραφή με σκουρόχρωμα κεφαλαία γράμματα: *ΧΕΙΡ ΑΝΔΡΕΟΥ ΠΑΒΙΑ.*

Και εδώ ο Ανδρέας Παβίας, ο μεγάλος κρητικός ζωγράφος που είναι γνωστός από λιγοστές εικόνες, αφηγείται με αυστηρή λιτότητα και εκφραστικότητα την πολυπρόσωπη παράσταση διατηρώντας τα κύρια εικονογραφικά στοιχεία. Ο όσιος φοράει σκουρόχρωμο μοναχικό ένδυμα και είναι σαβανωμένος. Από τις επιμέρους σκηνές επαναλαμβάνεται σταθερά ο ίδιος αριθμός των ερημιτών, χωρίς κάποια αφαίρεση· γράφονται και οι δύο φράκτες, όπως και στον Αναπαυσά από τον Θεοφάνη, και η εκκλησούλα εντάσσεται στον τύπο α. Ο Παβίας στην εικόνα από τα Ιεροσόλυμα[63] αποδίδει με εξαιρετική γλαφυρότητα το τοπίο. Η βλάστηση είναι πλούσια και ποικίλη. Ένα ζαρκάδι βόσκει ήρεμα κοντά στα λαγουδάκια, ενώ ένας άλλος λαγός λουφάζει πάνω στα βράχια αριστερά από τη σπηλιά, όπου ο γηραιός ερημίτης υπαγορεύει στο νεαρό μαθητή του. Στη δεξιά κάτω γωνία της εικόνας ο Παβίας γράφει ένα πολύ μικρό ρυάκι που σταματάει πίσω από τον ερημίτη που σκύβει να φιλήσει τα πόδια του οσίου. Μια πάπια κολυμπάει, δύο υδρόβια ξεκουράζονται στην όχθη και ένα ζαρκάδι πίνει ατάραχα νερό.

Είναι προφανές ότι ο Παβίας προσπαθεί να αποδώσει το έλος με τα λοιπά εικονογραφικά στοιχεία (βλ. ό.π., 23) που με γλαφυρότητα αφηγείται ο Μάρκος στην «έκφραση». Παρ' όλα αυτά όμως το έλος δεν αποδίδεται όπως στις εικόνες της ομάδας Γ', όπου το ποτάμι διαρρέει την έρημο στο κράσπεδο της εικόνας ή γράφεται στον άξονα του ύψους της, αλλά αντίθετα περιορίζεται σε μία γωνιά της. Νομίζουμε ότι το εικονογραφικό στοιχείο του έλους στην εικόνα του Παβία δεν κατέχει τη θέση που αυτό έχει στις εικόνες της ομάδας Γ', στις οποίες παρακάτω θα αναφερθούμε, αλλά καλύπτει μια πολύ μικρή επιφάνεια της εικόνας υποδηλώνοντας έτσι και τη γνώση του κειμένου της «έκφρασης». Παράλληλα, πιστεύουμε ότι η εικόνα του Παβία παρουσιάζει εικονογραφικά, αλλά και τεχνοτροπικά στοιχεία παρόμοια και συγγενικά με τα αντίστοιχα των αριθ. κατ. 5-8, καθώς και των αριθ. κατ. 13 και 15 εικόνων. Γι' αυτούς λοιπόν τους λόγους δεν έχουμε τη δυνατότητα να κατατάξουμε την εικόνα από τα Ιεροσόλυμα στην ομάδα Γ' παρ' όλη τη βεβιασμένη απόδοση του έλους.

Εντούτοις τίθεται κάποιος προβληματισμός: δεν είναι δυνατόν να δεχτούμε ότι ο Παβίας δεν είχε τη δυνατότητα να καλύψει την κάτω δεξιά γωνία της εικόνας με κάποιο άλλο εικονογραφικό στοιχείο, π.χ. βλάστηση, παρά μόνον με το ποταμάκι. Γιατί λοιπόν ελαχιστοποιείται το στοιχείο αυτό και με δυσκολία διακρίνεται να κατεβαίνει από το βράχο δεξιά; Μήπως πρόκειται για ατυχή υπολογισμό της έκτασης των παραστάσεων σε σχέση με τις διαστάσεις του ξύλου της εικόνας από την πλευρά του ζωγράφου;

63. Βλ. Σισιλιάνος 1935, σ. 164. Βυζαντινή Τεχνη 1964, αριθ. 266, σ. 243-244. Πάλλας 1966, σ. 356, σημ. 138. Chatzidakis 1974, σ. 189-195, πίν. ΚΒ' 1, 2. Papadopoulos 1984, στ. 179 και Chatzidakis - Babić 1983, σ. 311.

Τόσο στην εικόνα της Συλλογής Π. Κανελλοπούλου (αριθ. κατ. 13) όσο και στην εικόνα του Παβία δεν μπορέσαμε να διαπιστώσουμε ύπαρξη επιγραφής, η οποία να ταυτίζει τον κεκοιμημένο όσιο. Πιστεύουμε όμως ότι πρόκειται για τον Εφραίμ, ο οποίος συνήθως αποδίδεται ως «γέρων σπανός, ολίγα έχων γένεια, φορών κουκούλλιον...».

15. Εικόνα
Η Κοίμηση του Εφραίμ του Σύρου (Π ί ν. 31 α)
16ος αιώνας
Μονή Ιβήρων, Άγιον Όρος

Και στην εικόνα από τη μονή Ιβήρων[64] επαναλαμβάνεται η ίδια πολυπρόσωπη σκηνή, διατηρείται η αυστηρότητα και η λιτότητα της αφήγησης, η οποία δεν παρουσιάζει αποκλίσεις από τα κύρια εικονογραφικά στοιχεία.

Στα χέρια του κεκοιμημένου οσίου έχει αποτεθεί, αντί για την εικόνα, κλειστό βιβλίο με σταυρό και άλλα κοσμήματα στο εξώφυλλό του (ευαγγέλιο). Παράλληλα, ένα καινούργιο στοιχείο γράφεται στην εικόνα που εξετάζουμε. Στο βάθος της παράστασης, πίσω από το μοναχό που αναγγέλλει το θάνατο του οσίου κτυπώντας το σήμαντρο, αποδίδεται ένα τειχισμένο συγκρότημα, από το οποίο διακρίνονται δύο ψηλοί ισχυροί πύργοι. Το συγκρότημα αυτό θα μπορούσε πιθανόν να αποδοθεί σε κάποια μονή (μονή Ιβήρων), η απόδοσή του, όμως, δεν είναι δυνατόν να συγκριθεί με την αντίστοιχη της μονής Μεγίστης Λαύρας στην αριθ. κατ. 10 παράσταση.

Πίσω από το συγκρότημα γράφονται μαλακοί λόφοι. Η βλάστηση είναι περιορισμένη, παρ' όλα αυτά όμως τονίζει και το τειχισμένο συγκρότημα. Η εκκλησούλα είναι του τύπου β, με πρόσθετο στοιχείο το συμφυές κωδωνοστάσιο πάνω από την είσοδο, στα δυτικά. Στην ίδια πλευρά και πάνω από το τυφλό αψιδωτό άνοιγμα ανοίγεται στρογγυλός φεγγίτης, στοιχείο δυτικής αρχιτεκτονικής που εντοπίστηκε στις αριθ. κατ. 9 και 13 παραστάσεις.

Στις παραστάσεις που μέχρι τώρα εξετάσθηκαν, ο άγγελος με σκεπασμένα τα χέρια μεταφέρει την ψυχή του οσίου πετώντας προς τα αριστερά. Εδώ ο άγγελος πετάει προς τα δεξιά μεταφέροντας την ψυχή του οσίου στον ουρανό, που αποδίδεται με ένα ημικύκλιο, από το οποίο απορρέουν φωτεινές δέσμες. Δεν γράφονται τα δύο διαβολάκια, όπως επίσης και ο Χριστός σε δόξα. Ψηλά, με λευκά κεφαλαία γράμματα η επιγραφή: *Η ΚΟΙΜΗCΙC ΤΟΥ ΟCΙΟΥ ΠΑΤΡΟC ΗΜΩΝ ΕΦΡΑΙΜ ΤΟΥ CΥΡΟΥ.*

16. Τοιχογραφία
Η Κοίμηση του οσίου Μελετίου
Τέλος γ' τέταρτου του 16ου αιώνα
Μονή Αγίου Μελετίου, Κιθαιρώνας (λιτή)

Η παράσταση καταλαμβάνει εξαιρετικά μεγάλη επιφάνεια. Βρίσκεται πάνω από την πόρτα της εισόδου στον ανατολικό τοίχο και απλώνεται σε όλο το πλάτος του τοίχου του μεσαίου κλίτους.

Και στην παράσταση αυτή ακολουθείται ο συνηθισμένος τύπος της Κοίμησης οσίου, όπως αυτός διαμορφώθηκε από το Θεοφάνη στον Αναπαυσά με ορισμένες, όμως, διαφοροποιήσεις. Ο νεκρός και εδώ φοράει μοναχικό ένδυμα, είναι όμως σκεπασμένος με μαύρο ύφασμα διακοσμημένο με

64. Βλ. Millet 1905, σ. 135. Χατζηδάκης 1948, σ. 1515-1516, εικ. 4. Πάλλας 1966, σ. 356 κ.ε., σημ. 138. Chatzidakis 1974, σ. 190 κ.ε., πίν. ΚΓ· 1 και Papadopoulos 1984, σπ. 179.

ανοιχτόχρωμους σταυρούς. Στο ύψος του στήθους του έχει αποτεθεί η εικόνα του Χριστού ευλογούντος, με την κεφαλή όμως του Χριστού να βλέπει προς τα άκρα του οσίου, ενώ σε όλες τις άλλες παραστάσεις βλέπει προς την κεφαλή του κεκοιμημένου. Γύρω, η σύναξη των μοναχών μοιράζεται σε δύο τμήματα με αυξημένο τον αριθμό των μοναχών στα αριστερά. Το δεξιό τμήμα της σύναξης ορίζεται από τον αναγνώστη, που κρατά ανοικτό βιβλίο. Δεν γράφεται ο ερημίτης με τη μηλωτή και δεν αποδίδονται τα μανουάλια. Όπως και στην τοιχογραφία της Λαύρας, η σύναξη των μοναχών κλείνει με ολόκληρο το μοναστηριακό συγκρότημα της μονής του Οσίου Μελετίου, όπου ο Ορλάνδος διακρίνει το καθολικό, το παρεκκλήσιο των Ταξιαρχών, τα κελλιά «ακόμη δε και ο σήμερον ως κωδωνοστάσιον χρησιμοποιούμενος πύργος της νοτίας πλευράς, όστις ούτω αποδεικνύεται παλαιότερος της τοιχογραφήσεως του εσωνάρθηκος. Σημειωτέον δε ότι ο πύργος εικονίζεται ενταύθα κλειστός ως άνω άνευ κωδώνων, θα είχε άρα κατασκευασθή χάριν αμυντικών σκοπών, κατά το υπόδειγμα των αντιστοίχων μοναστηριακών αμυντικών πύργων του Αγίου Όρους»[65].

Από τις δευτερεύουσες σκηνές, στην ίδια διάταξη και θέση, απεικονίζονται μέσα στη σπηλιά οι δύο μοναχοί που συζητούν, όπως σε δεύτερη ψηλότερα οι δύο μοναχοί που επίσης συζητούν, ενώ ο ένας πλέκει καλάθια. Δηλαδή, στην παράσταση αυτή ο ζωγράφος αφαιρεί τον ερημίτη που προσεύχεται, ενώ σε άλλες παραστάσεις (αριθ. κατ. 11 και 13) αφαιρεί τον ερημίτη που συνομιλεί με αυτόν που πλέκει καλάθια. Απεικονίζεται επίσης και ο ανήμπορος γέροντας που σέρνεται με τα τέσσερα, βοηθούμενος από χαμηλά δεκανίκια που βαστά στα χέρια του. Από τα δεξιά σώζεται μόνο η σκηνή του μοναχού που πλησιάζει στη ράχη ενός ημιόνου, ενώ ο Ορλάνδος αναφέρεται στη σκηνή που απεικονίζει τον άγιο «γονυκλινή» και «προσευχόμενο»[66]. Πιθανόν ο μελετητής της μονής αναφέρεται σε σκηνή του δεξιού τμήματος της τοιχογραφίας, που σήμερα είναι κατεστραμμένο. Τα υπόλοιπα εικονογραφικά στοιχεία, που έχουν επανειλημμένως αναφερθεί, δεν απεικονίζονται στην παράσταση αυτή.

Η Ε. Δωρή σχολιάζει εύγλωττα την αντίστροφη προοπτική της παράστασης. Η κλίνη του νεκρού, τα κτίρια, οι μορφές των μοναχών στη σύναξη σε πρώτο πλάνο είναι στο ίδιο μέγεθος, με αποτέλεσμα οι μορφές του κέντρου να φαίνονται τεράστιες. Αντίθετα σωστή προοπτική παρατηρείται στις δευτερεύουσες σκηνές[67]. Η ίδια μελετήτρια αποδίδει τις τοιχογραφίες της λιτής πιθανόν στο ζωγράφο Φράγκο Κονταρή και συγκεκριμένα στα ύστερα έργα του (1573-1592) ή σε μαθητές του ζωγράφου, συνεχιστές του θηβαϊκού εργαστηρίου[68].

Οι βιογράφοι του οσίου Μελετίου Νικόλαος ο Μεθώνης, Θεόδωρος ο Πρόδρομος (Πτωχοπρόδρομος) και Αγάπιος Λάνδος, αλλά και οι συναξαριστές[69], μας πληροφορούν ότι ο όσιος γεννήθηκε στην Καππαδοκία γύρω στο 1035 και ότι πήγε στο όρος Μυουπόλεως (Κιθαιρώνας), όπου μόναζε στη μονή Συμβούλου ή Συμβόλου (των Αγίων Ασωμάτων), ενώ στη συνέχεια ίδρυσε είκοσι τέσσερα κοινοβιακά παραλαύρια. Εκεί ο όσιος εγκατέστησε μοναχούς, ενώ στην κυρίως λαύρα παρέμειναν όσοι επιθυμούσαν να ζήσουν αναχωρητικό βίο, όπως αυτός. Όταν ο όσιος πέθανε (περί το 1105), τον ενταφίασαν στη βόρεια πλευρά του νάρθηκα του καθολικού της μονής, η οποία έκτοτε καλείται μονή του Οσίου Μελετίου.

65. Βλ. Ορλάνδος 1939-40, σ. 85 κ.ε. Επίσης, Papadopoulos 1984, στ. 180.

66. Ορλάνδος 1939-40, σ. 86. Ο Ορλάνδος πιστεύει ότι απεικονίζονται σκηνές από τη ζωή του οσίου Μελετίου. Για το διαχρονικό χαρακτήρα των επιμέρους σκηνών, θα αναφερθούμε στο τρίτο μέρος της μελέτης.

67. Deliyianni-Doris 1975, σ. 116, πίν. ΙΙΙ 145, εικ. 12-13.

68. Ό.π., σ. 145 κ.ε.

69. Ορλάνδος 1939-40, σ. 37 κ.ε. Επίσης βλ. Νικοδήμου Αγιορείτου 1868[2], τ. Α', σ. 5. Δουκάκης 1894, σ. 15-31 και Ματθαίου 1963[2], τ. Θ', σ. 50-71.

17. Τοιχογραφία
Η Κοίμηση του Εφραίμ του Σύρου
Γύρω στα 1600
Μονή Διονυσίου, Άγιον Όρος (βόρειος τοίχος στοάς πριν από την τράπεζα)

Η παράσταση[70] αναπτύσσεται ανάμεσα και πάνω από δύο αψιδωτά ανοίγματα της στοάς. Επαναλαμβάνεται ο ίδιος τύπος της παράστασης με τα ίδια εικονογραφικά στοιχεία, τη λιτή αφήγηση και το συμβατικό χαρακτήρα. Ελάχιστες μόνον παραλλαγές σημειώνονται ως προς τη διάταξη. Αυξάνεται ο αριθμός των σπηλαίων, όπου ξεπετάγονται τα κεφάλια των ερημιτών, οι οποίοι φαίνεται ότι δέχονται τον απόηχο της αναγγελίας του θανάτου του οσίου. Έτσι, ψηλά και αριστερά γράφονται τρεις σπηλιές και μία ψηλά και δεξιά. Δεν αποδίδεται ο μοναχός που σκαλίζει κουτάλια. Στη θέση του τοποθετείται μια νέα μορφή ερημίτη που κατασκευάζει ένα μικρό βαρέλι. Δίπλα του γράφεται η εκκλησούλα, που ανήκει στον τύπο β. Μια νέα, επίσης, μορφή γράφεται στα δεξιά του προς Α. αψιδωτού ανοίγματος. Ένας μοναχός αμέριμνος και ήρεμος, όπως και ο προηγούμενος, πλέκει σκοινί. Ψηλά και δεξιά, ανάμεσα στις σπηλιές, γράφεται οχυρωμένο οικοδόμημα, από το οποίο διακρίνεται ψηλός πύργος. Πιθανότατα αποδίδεται και εδώ η μονή Διονυσίου. Ψηλά, άγγελος μεταφέρει στον ουρανό την ψυχή του οσίου ακολουθούμενος από δύο μικρά μαύρα διαβολάκια. Ο ουρανός αποδίδεται με ημικύκλιο και ακτινωτές δέσμες.

Από το τοπίο λίγα απόκρημνα βράχια και τα δύο λαγουδάκια.

18. Τοιχογραφία
Η Κοίμηση του Εφραίμ του Σύρου (Π ί ν. 32 β)
1611
Ναός Αγίας Παρασκευής, Σιάτιστα

Η τοιχογραφία είναι ζωγραφισμένη σε ένα εξαιρετικά μεγάλο τμήμα εξωτερικού τοίχου της εκκλησίας.

Ο ζωγράφος, αθωνίτης κατά την άποψη του Kelemen[71], επαναλαμβάνει τον ίδιο τύπο της Κοίμησης. Παρ' όλο όμως ότι διατίθεται ικανός χώρος, ο ζωγράφος δεν διακρίνεται, ας μας επιτραπεί, για την ικανότητά του να ξεχωρίζει τις δευτερεύουσες παραστάσεις μεταξύ τους, όπως επιμελημένα τις αποδίδουν οι ζωγράφοι των παραστάσεων που μέχρι τώρα εξετάσαμε.

Ο νεκρός Εφραίμ φοράει σκουρόχρωμο μοναχικό ένδυμα, είναι σαβανωμένος, το δε σώμα του έχει αποτεθεί μαλακά στο βράχο, ενώ τα μανουάλια με τις αναμμένες λαμπάδες έχουν αποτεθεί μπροστά στο νεκρό. Απ' όσο τουλάχιστο μπορέσαμε να εξετάσουμε, πιστεύουμε ότι για πρώτη φορά αποδίδεται με αυτό τον τρόπο, δηλαδή πάνω στο βράχο, η απόθεση του οσίου Εφραίμ. Ο ζωγράφος της Αγίας Παρασκευής δίπλα από την απεικόνιση της Κοίμησης του Εφραίμ του Σύρου αποδίδει δύο σκηνές από τη ζωή του αγίου Αντωνίου. Στην πρώτη ο Αντώνιος, εξέχουσα μορφή του μοναχισμού, συνομιλεί με τον Παύλο τον Θηβαίο («φορών ψιάθιον έως τα γόνατα και έως τους ώμους») μπροστά από την είσοδο σπηλαίου[72], ενώ στη δεύτερη σκηνή ο Αντώνιος ενταφιάζει το σώμα του Παύλου: «σπήλαιον και έξωθεν αυτού ο Άγιος Παύλος, κείμενος κατά γης αποθαμμένος, και ο άγιος Αντώνιος τυλίγων αυτόν εις ράσον, και δύο λέοντες πλησίον σκάπτουν την γην με τα μπροστι-

70. Millet 1927, σ. 207. I. Martin 1951, σ. 217 κ.ε. Πάλλας 1966, σ. 356, σημ. 138 και Chatzidakis 1974, σ. 191, σημ. 75.
71. Kelemen 1961, σ. 23, πίν. II C. Chatzidakis 1974, σ. 191, σημ. 75 και Papadopoulos 1984, στ. 180.
72. Κεραμεύς 1976, σ. 188.

νά τους ποδάρια»[73]. Ο ζωγράφος εδώ προσθέτει και την ψυχή του Παύλου που μεταφέρεται στον ουρανό από δύο αγγέλους (Π ί ν. 32 α).

Δεν γνωρίζουμε πόσο εύστοχο θα ήταν αν υποστηρίξουμε ότι ο ζωγράφος αποδίδοντας την Κοίμηση του Παύλου, σύμφωνα με την Ερμηνεία της Ζωγραφικής, επανέλαβε τον ίδιο τρόπο της αποθέσεως, δηλαδή πάνω στο βράχο, και στην Κοίμηση του Εφραίμ. Για την απόδοση της απόθεσης του νεκρού δεν γνωρίζουμε αν μπορούμε να επικαλεσθούμε και την ιδιορρυθμία του ζωγράφου ως προς την ανεπιτυχή εκμετάλλευση του χώρου για την ανάπτυξη της επιτοίχιας ζωγραφικής. Π.χ. ο ζωγράφος μειώνει σε δύο τα μικρά ανοίγματα των σπηλαίων, από όπου ξεπετάγονται τα κεφάλια των ερημιτών. Μάλιστα, μπροστά από τον ερημίτη, στο σπήλαιο ψηλά και δεξιά, ο ζωγράφος τοποθετεί ένα ξύλινο, πιθανόν, κιβώτιο. Αντίθετα, απομονώνει τον ερημίτη που προσεύχεται μπροστά από το εικόνισμα του Χριστού σε μια σπηλιά, από την οροφή της οποίας κρέμεται καντήλι αναμμένο. Οι άλλοι δύο, που πλέκουν καλάθια, αποδίδονται σε σπηλιά αμέσως παρακάτω. Ο ένας μάλιστα, που κάθεται προς τα δεξιά, φέρει «ψιάθιον», ενώ στις παραστάσεις που μέχρι τώρα εξετάσαμε, η μορφή αυτή φοράει χιτώνα με κοντά μανίκια.

Αμέσως πιο κάτω, στη σπηλιά, όπου οι δύο μοναχοί συζητούν έντονα, ο ζωγράφος αφαιρεί από τα χέρια του γηραλέου το ραβδί με το τυλιγμένο ένδυμα γύρω του. Από την παράσταση, επίσης, λείπουν η εκκλησούλα (στη θέση της τοποθετείται χαμηλός κίονας), τα ζωάκια, ο φράκτης, η απόδοση της ψυχής του οσίου με τους μαύρους διαβόλους και τον Χριστό σε δόξα, ενώ η βλάστηση περιορίζεται σε χαμηλούς φουντωτούς θάμνους. Ψηλά γράφεται η επιγραφή με λευκά κεφαλαία γράμματα: *ΚΟΙΜΙCΙCΙC* (sic) *ΕΦΡΑΙΜ ΤΟΥ CΥΡΟΥ.*

19. Τοιχογραφία

Η Κοίμηση του Εφραίμ του Σύρου (Π ί ν. 31 β)

1637

Μονή Βαρλαάμ, παρεκκλήσιο Τριών Ιεραρχών, Μετέωρα

Ο ζωγράφος, ο καλαμπακιώτης ιερέας Ιωάννης και τα τέκνα αυτού ακολουθούν και εδώ το συνηθισμένο τύπο της Κοίμησης του Οσίου, όπως αυτός διαμορφώθηκε από τον Θεοφάνη στον Αναπαυσά και αφηγούνται με την ίδια λιτότητα, αυστηρότητα και συμβατικότητα την πολυπρόσωπη παράσταση[74].

Όπως στον Αναπαυσά, έτσι και εδώ, η απόδοση της παράστασης χαρακτηρίζεται από την καθαρότητα, τη διαύγεια και την εμμονή στη λεπτομέρεια: γράφονται οι σταυροί στα κουκούλια των μοναχών ακόμα και το *ΙC ΝΙΚΑ* στα διάκενα του σταυρού, διακρίνεται το σχήμα των μοναχών, στο βιβλίο του αναγνώστη το *Δεῦτε τελευταῖον ἀσπασμόν*, η εικόνα του Χριστού ευλογούντος στη σπηλιά όπου προσεύχεται ο ερημίτης, τα κρεμασμένα καλάθια και το κομποσκοίνι στις σπηλιές κτλ. Ελάχιστες διαφοροποιήσεις μπορούμε να εντοπίσουμε. Τα δύο μανουάλια με τις αναμμένες λαμπάδες έχουν τοποθετηθεί μπροστά από την πέτρινη πλάκα του νεκρού.

Σε δύο περιορίζονται τα σπήλαια, όπου οι ερημίτες μόνοι τους δέχονται τον απόηχο της αγγελίας του θανάτου. Στο ένα ο ερημίτης βρίσκεται σε στάση δεήσεως, στο άλλο ψηλά και αριστερά ο ερημίτης σκέπτεται με ακουμπισμένο το δεξί του χέρι στο μάγουλο. Μπροστά στο σπήλαιο αυτό ο

73. Ό.π., σ. 189.

74. Σωτηρίου 1932, σ. 404. 4. Ξυγγόπουλος 1932, σ. 354. Ξυγγόπουλος 1951, σ. 24. Ξυγγόπουλος 1957(1), σ. 192, σημ. 6. Πάλλας 1966, σ. 356, σημ. 138. Chatzidakis 1974, σ. 191, σημ. 75 και Papadopoulos 1984, σπ. 180.

ζωγράφος έχει τοποθετήσει το φράκτη, σε αντίθεση με τη συνηθισμένη θέση του ψηλά και αριστερά. Η εκκλησούλα είναι του τύπου α. Στο νότιο τοίχο της ανοίγονται τρία παράθυρα: ένα τετράγωνο στο κέντρο και δύο μονόλοβα ψηλά. Διακρίνονται ακόμη και τα μονόλοβα ανοίγματα στην κόγχη του ιερού. Η βλάστηση είναι πλούσια, ενώ δεν αποδίδονται τα χαριτωμένα ζωάκια. Ο άγγελος με την ψυχή του οσίου, όπως και στην εικόνα από τη μονή Ιβήρων, πετάει προς τα δεξιά, ενώ ο ουρανός αποδίδεται με ημικύκλιο (βλ. και αριθ. κατ. 15 και 17), μέσα στο οποίο διακρίνονται λαμπερά αστέρια. Ψηλά, με λευκά κεφαλαία γράμματα με συμπιλήματα η επιγραφή: *Η ΣΥΝΑΞΗΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΕΦΡΑΙΜ ΤΟΥ ΣΥΡΟΥ ΤΗΣ ΚΟΙΜΗΣΕΩΣ.*

20. Εικόνα

Η Κοίμηση του Εφραίμ του Σύρου

1705

Μονή Οδηγήτριας Γωνιάς Κισσάμου Χανίων

Η εικόνα της Κοίμησης του Εφραίμ είναι δυνατόν να αποδοθεί στο ζωγράφο Γεώργιο Στάη[75], με την υπογραφή του οποίου σώζεται η εικόνα της Ορθοδοξίας του έτους 1705, η οποία βρίσκεται στο τέμπλο του καθολικού της παραπάνω μονής.

Και στην εικόνα αυτή (όπως και στις αριθ. κατ. 5-15 και 17-19 παραστάσεις) επαναλαμβάνεται και πάλι η ίδια πολυπρόσωπη σκηνή, αφηγείται δε ο ζωγράφος με την ίδια λιτότητα τα συμβάντα χωρίς να παρουσιάζει καμία απόκλιση από τα κύρια εικονογραφικά στοιχεία, στα οποία λεπτομερώς έχουμε αναφερθεί. Η αφήγηση όμως της παράστασης χαρακτηρίζεται, ας μας επιτραπεί, από στεγνότητα και σκληρότητα απόδοσης. Μόνο στο αριστερό τμήμα της εικόνας διαφαίνεται κάποια προσπάθεια η αφήγηση να γίνει γλαφυρή, ζωντανή και ζεστή, χαρακτηριστικά όμως που δεν μπορούν να συγκριθούν με τα αντίστοιχα των παραστάσεων του 15ου και 16ου αι., που έχουμε εξετάσει.

Ο ιεράρχης και εδώ φοράει λευκό πολυσταύριο φαιλόνιο (βλ. αριθ. κατ. 8). Απεικονίζεται επίσης ο άγγελος με την ψυχή του οσίου, ο Χριστός σε ελλειψοειδή ακτινωτή δόξα, η εκκλησούλα του τύπου α, ενώ τα καλάθια εξακολουθούν να κρέμονται από τις οροφές των σπηλαίων. Δεν αποδίδεται ο φράκτης και τα διαβολάκια. Η βλάστηση είναι περιορισμένη και αντί για τα χαριτωμένα ζωάκια ο ζωγράφος αποδίδει ζωηρά πουλάκια που ραμφίζουν πάνω στα κλαδιά των δένδρων. Κοντά στο στυλίτη με δυσκολία διαβάζεται η επιγραφή με σκουρόχρωμη μεγαλογράμματη γραφή: *Η ΚΟΙΜΗΣΗ ΤΟΥ ΕΦΡΑΙΜ ΤΟΥ ΣΥΡΟΥ.*

21. Τοιχογραφία

Η Κοίμηση του Εφραίμ του Σύρου

1749

Μονή Παντοκράτορος, Άγιον Όρος (τράπεζα)

Η τοιχογραφία αυτή της νεότερης τράπεζας είναι έργο των γιαννιωτών ζωγράφων Σεραφείμ, Κοσμά και Ιωαννικίου, οι οποίοι κατά την άποψη του Θ. Τσιγαρίδα ανήκουν στη σχολή του α΄ μισού του 18ου αι., που θεωρητικά θεμελιώνει ο αγιορίτης μοναχός Διονύσιος από το χωριό Φουρνά των Αγράφων[76].

75. Chatzidakis 1974, σ. 191, σημ. 75. Πιομπίνος 1984[2], σ. 366 και Ψιλάκης 1986, σ. 237, εικ. 3.

76. Βλ. Τσιγαρίδας 1978, σ. 193, πίν. 12 α.

Και εδώ οι γιαννιώτες ζωγράφοι ακολουθούν το συνηθισμένο τύπο της Κοίμησης του οσίου, πλην όμως η αφήγηση χαρακτηρίζεται από σκληρότητα και στεγνότητα. Σκληρές καμπύλες γραμμές αποδίδουν τους λόφους και τις σπηλιές, τα δε μικρής έκτασης βράχια περιορίζονται σε έντονα σχηματοποιημένη απόδοση.

Η κεντρική παράσταση της Κοίμησης, με το νεκρό όσιο πάνω στην πλάκα με το μοναχικό ένδυμα και σαβανωμένο, διαφέρει μόνο ως προς το κλειστό βιβλίο με σταυρό στο εξώφυλλό του (ευαγγέλιο), που έχει αποτεθεί στα χέρια του νεκρού αντί της συνηθισμένης εικόνας. Λείπουν επίσης τα μανουάλια με τις αναμμένες λαμπάδες, ενώ όλη η ομήγυρη των μοναχών περικλείεται από μια παχιά ημικυκλική πινελιά, που εσωκλείει και το μοναχό που κτυπά το ξύλινο σήμαντρο.

Παράλληλα, είναι δυνατόν να σημειωθούν ορισμένες παραλλαγές. Και εδώ οι ζωγράφοι, όπως και στην αριθ. κατ. 18 παράσταση, μειώνουν σε δύο τα μικρά ανοίγματα των σπηλαίων, απ' όπου ξεπετάγονται τα κεφάλια των ερημιτών. Απομονώνουν επίσης και εδώ τον ερημίτη, που προσεύχεται με το κομποσκοίνι στα χέρια του μπροστά από το εικόνισμα του Χριστού, σε μια σπηλιά, από την οροφή της οποίας κρέμεται αναμμένο καντήλι. Οι άλλοι δύο που πλέκουν καλάθια, από τους οποίους ο προς τα δεξιά φέρει ψιάθιον (βλ. και αριθ. κατ. 18), αποδίδονται στη σπηλιά, που βρίσκεται δίπλα ακριβώς από τον προσευχόμενο. Στη σπηλιά, όπου ο γέροντας ερημίτης υπαγορεύει στο νεαρό μαθητή του, οι ζωγράφοι αφαιρούν το χαμηλό τραπέζι, όπου έχουν αποτεθεί τα σύνεργα της γραφής, ενώ ο μαθητευόμενος κάθεται σε χαμηλό σκαμνί. Έτσι, άλλωστε, αποδίδεται καθήμενος ο μαθητής στις περισσότερες παραστάσεις που έχουμε εξετάσει — εκτός από τις αριθ. κατ. 13, 17 και 18 — σε αντίθεση με το γέροντα, που συνήθως κάθεται στο βράχο. Η εκκλησούλα στα δεξιά, που μόλις διακρίνεται, ανήκει πιθανότατα στον τύπο β. Η βλάστηση είναι εξαιρετικά περιορισμένη, ενώ λείπουν τα χαριτωμένα ζωάκια.

Ο άγγελος με την ψυχή του οσίου στα σκεπασμένα χέρια του πετάει προς τα δεξιά, όπως και στις αριθ. κατ. 15 και 19 παραστάσεις, ενώ δεν αποδίδονται ο Χριστός και τα διαβολάκια. Ψηλά, με λευκή μεγαλογράμματη γραφή, η επιγραφή σε συμπιλήματα: *Η ΚΟΙΜΗCΙC ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΕΦΡΑΙΜ ΤΟΥ CΥΡΟΥ.*

22. Τοιχογραφία

Η Κοίμηση του Εφραίμ του Σύρου (Π ί ν. 33 α)

Μέσα 18ου αι. (;)

Μονή Κοίμησης Θεοτόκου Ρεντίνας /νομός Καρδίτσας (εξωνάρθηκας)

Τόσο ο κυρίως ναός όσο και ο νάρθηκας του καθολικού της μονής ιστορήθηκαν στα 1662 και 1676, αντίστοιχα, διά χειρός Ιωάννου ζωγράφου[77]. Αντίθετα, οι μεταγενέστερες τοιχογραφίες του εξωνάρθηκα αποδίδονται, σύμφωνα με την παράδοση, στο μοναχό Διονύσιο[78] από το γειτονικό προς τη Ρεντίνα χωριό Φουρνά των Αγράφων.

Η τοιχογραφία της Κοίμησης του Εφραίμ του Σύρου καταλαμβάνει μεγάλο τμήμα του δυτικού τοίχου του εξωνάρθηκα και χαρακτηρίζεται από αρκετές ιδιομορφίες και παραλλαγές. Ο ζωγράφος στην απόδοση της παράστασης αποδίδει τόσο την πρωτεύουσα σκηνή όσο και τις δευτερεύουσες με εντελώς αντίθετη κατεύθυνση και φορά απ' ότι οι ζωγράφοι των παραστάσεων που μέχρι τώρα εξετάσαμε. Μοιάζει δηλαδή, ας μας επιτραπεί, σαν να τοποθέτησε το ανθίβολο(!) της παράστασης ανά-

77. Βλ. Ιεζεκιήλ 1929, σ. 30 κ.ε. Ορλάνδος- Θεοχάρη 1958, σ. 5 κ.ε., όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

78. Βλ. Ορλάνδος - Θεοχάρη 1958, σ. 8.

ποδα. Παράλληλα, ο ζωγράφος για άγνωστους λόγους δεν τελείωσε την παράσταση του. Περιορίστηκε μόνο στη γλαφυρή σχεδίασή της, τόνισε τα ενδύματα των μοναχών με δύο αποχρώσεις όχρας, απέδωσε το βάθος με την εναλλαγή όχρας και πράσινου και επέτρεψε στο θεατή-πιστό να διακρίνει τις ηλικίες των μοναχών. Παρ' όλα αυτά όμως ο ζωγράφος προσθέτει ή αφαιρεί ορισμένα στοιχεία, τα οποία συστηματικά στις προηγούμενες παραστάσεις επαναλαμβάνονται.

Έτσι, στο ημικύκλιο των μοναχών από τους πέντε γέροντες, που σκύβουν να προσκυνήσουν το νεκρό, ο ζωγράφος αποδίδει μόνον τρεις. Ο ένας, στα αριστερά πλέον, γονατίζει και φιλά τα πόδια του οσίου, ενώ οι άλλοι δύο σκύβουν να φιλήσουν ο μεν ένας το σώμα του, ο δε άλλος το πρόσωπό του. Από την ομήγυρη, επίσης, δεν αποδίδεται τόσο ο αναγνώστης και ο διάκονος, αλλά και ο γέροντας με το «ψιάθιον». Δεν αποδίδονται επίσης τα μανουάλια, αλλά και η εικόνα πάνω στα χέρια του νεκρού, γεγονός που παρατηρήθηκε μόνο στην αριθ. κατ. 7 παράσταση.

Από τις σκηνές της απόδοσης της προσέλευσης των μοναχών στην κηδεία ο ζωγράφος αφαιρεί τον ανήμπορο μοναχό που μεταφέρεται σε φορείο από δύο νεότερους, ενώ στη θέση του τοποθετεί μια όχι και τόσο συχνά αποδιδόμενη μορφή (βλ. αριθ. κατ. 11)· ένα μοναχό που πλησιάζει πεζός τη σύναξη, έχοντας το ραβδί του στους ώμους με κάποιο ένδυμα τυλιγμένο γύρω του.

Ο ζωγράφος επίσης διαφοροποιεί και την απόδοση των σπηλαίων, όπως και τα πρόσωπα μέσα σε αυτά. Στα αριστερά, σε μια σπηλιά ένας μοναχός σκαλίζει κουτάλια συνομιλώντας με ένα δεύτερο. Είναι η πρώτη φορά, πιστεύουμε, που ο ζωγράφος διακόπτει τη μοναξιά του μοναχού που σκαλίζει κουτάλια και τον αποδίδει συνομιλούντα. Έξω από τη σπηλιά γράφεται, επίσης για πρώτη φορά, η μορφή μοναχού που γονατισμένος προσεύχεται ευλαβικά. Στα δεξιά, σε μια σπηλιά δύο μοναχοί συζητούν ήρεμα. Ψηλά ανοίγονται τέσσερις μικρότερες σπηλιές, από τα ανοίγματα των οποίων ξεπετάγονται οι μορφές των ερημιτών, που προσεύχονται και αυτοί. Ο ένας μάλιστα από αυτούς φοράει «ψιάθιον». Ανάμεσα σ' αυτές τις σπηλιές αποδίδεται και ο μοναχός που κτυπάει το σήμαντρο, προχωρώντας προς τα αριστερά.

Ο ζωγράφος δεν αποδίδει την εκκλησούλα, το φράκτη και την ψυχή του οσίου, ενώ για πρώτη φορά σε ολοκληρωμένη παράσταση δεν γράφεται ο στυλίτης με τον υποτακτικό του. Πάνω από την ομήγυρη των μοναχών μεγαλογράμματη η επιγραφή με σκούρο χρώμα: *Η ΚΟΙΜΗCΙC ΕΦΡΑΙΜ ΤΟΥ CΥΡΟΥ.*

Η πρωτότυπη αυτή, ας μας επιτραπεί, παράσταση που διατάσσει και αυτή τις σκηνές της στον άξονα του πλάτους, χαρακτηρίζεται από γλαφυρή λιτότητα και συμβατική ηρεμία. Οι μαλακές καμπύλες πινελιές του καλλιτέχνη μας μεταφέρουν ήρεμα από το ένα επίπεδο στο άλλο, η διακριτική δε παρουσία μόνον φουντωτών δένδρων κατορθώνει να αποδώσει εύκολα τη ζεστασιά της φύσης.

Η ζωντάνια της παράστασης, ας μας επιτραπεί, τονίζεται ακόμη περισσότερο με τα δεκάδες χαράγματα-ενθυμήσεις[79], που έχουν αποτυπωθεί πάνω σ' αυτήν με οξύ αντικείμενο, πολλά από τα οποία φθάνουν και μέχρι το α' μισό του αιώνα μας. Έχουν αποτυπωθεί πάνω στην απεικόνιση του θανάτου του ενάρετου μοναχού μνήμες θανάτου ενάρετων μοναχών και ηγουμένων της μονής, μνήμες επίσκεψης μητροπολιτών και αρχιερέων, δολοφονίας αθώων από τον κατακτητή, μνήμες φοβερής επιδημίας πανούκλας με πολλά θύματα (1811) κτλ. Μία από τις παλαιότερες ενθυμήσεις χαράχθηκε στις 11 Ιανουαρίου του 1711.

79. Ό.π., σ. 11.

ΟΜΑΔΑ Γ'

23. Εικόνα

Η Κοίμηση του οσίου Σάββα

Διαστάσεις: 0,63 × 0,53 μ. και 0,83 × 0,73 μ. (με το πλαίσιο)

16ος αιώνας

Μουσείο Λευκάδας

Η εικόνα της Λευκάδας[80] ακολουθεί τον τύπο της Κοίμησης του Εφραίμ του Σύρου, επαναλαμβάνει την ίδια ακριβώς πολυπρόσωπη παράσταση και την ίδια κατά πλάτος διάταξη των σκηνών. Παράλληλα και αυτή, όπως και οι προηγούμενες, αφηγείται τα εικονογραφικά στοιχεία με εξαιρετική λιτότητα, με συνέπεια στο συμβατικό χαρακτήρα του τοπίου και ακολουθεί τεχνοτροπικά την αυστηρή ορθόδοξη παράδοση.

Ελάχιστες μόνο παραλλαγές είναι δυνατόν να σημειωθούν. Ο νεκρός όσιος, ντυμένος με το μοναχικό του ένδυμα, είναι ξαπλωμένος πάνω σε μαρμάρινη κλίνη στρωμένη με ψάθα και διακοσμημένη με αψιδωτά ανοίγματα στο μέτωπό της. Αξίζει να σημειωθεί ότι από τις εικόνες, που μέχρι τώρα εξετάσαμε, μόνο στην αριθ. κατ. 7 αποδίδεται με παρόμοιο τρόπο η νεκρική κλίνη. Εξαίρεση επίσης αποτελεί και η αριθ. κατ. 1 παράσταση, όπου η κλίνη στεγάζεται με κιβώριο. Επίσης, ο ζωγράφος αυξάνει τον αριθμό των προσερχομένων στη σύναξη. Από τα αριστερά μια ομάδα από πέντε μοναχούς πλησιάζει. Ένας μεταφέρεται στη ράχη ενός λιονταριού με ένα νέο πεζό συνοδό, δύο γηραλέοι αλληλοβαστάζονται στηριζόμενοι στα ραβδιά τους, ενώ ακολουθεί νεότερος που κρατεί ένα καλάθι. Οι νεότεροι σε ηλικία μοναχοί έχουν ακουμπήσει στον ώμο τα ραβδιά τους, γύρω από τα οποία διπλώνονται τα ενδύματά τους. Από τα δεξιά ένας έρχεται στη ράχη ενός ημιόνου συνοδευόμενος από νεότερο πεζό, ενώ με δυσκολία ακολουθεί γηραλέος στηριγμένος στη ράβδο του.

Η έρημος ζωντανεύει και πάλι. Χαμηλοί θάμνοι, φοινικόδενδρα, κυπαρίσσια και άλλα δένδρα ζεσταίνουν το τοπίο. Τα λαγουδάκια λουφάζουν και πάλι ήρεμα, ενώ ένα ζαρκάδι τρέχει πάνω δεξιά, στους απόκρημνους βράχους. Η εκκλησούλα είναι του τύπου γ, ένας δε μικρότατος οικίσκος γράφεται πιο κάτω από την κολόνα του στυλίτη, ο δε φράκτης ακολουθεί την πορεία του βράχου ψηλά στα αριστερά.

Ψηλά στον ουρανό αποδίδεται ο άγγελος με την ψυχή του οσίου, αριστερά ο Χριστός σε ελλειψοειδή ακτινωτή δόξα, ενώ από τα δεξιά δύο μικροί διάβολοι πετούν, χωρίς βέβαια να τολμούν να πλησιάσουν την ψυχή. Ψηλά γράφεται η επιγραφή με σκουρόχρωμη μεγαλογράμματη γραφή: *Η ΚΟΙΜΗCΙC ΤΟΥ ΟCΙΟΥ Π(ΑΤ)ΡΟC ΗΜΩΝ CΑΒΒΑ ΤΟΥ ΗΓΙΑCΜΕΝΟΥ.*

Στην ομάδα Γ', όπως άλλωστε είχαμε προαναφέρει, εντάχθηκαν οι εικόνες στις οποίες, εκτός όλων των άλλων εικονογραφικών στοιχείων της «έκφρασης» (βλ. ό.π., 1-18), απεικονίζεται και το έλος (βλ. ό.π., 23), όπως επίσης παρουσιάζουν επιδράσεις από τη δυτική ζωγραφική. Στην εικόνα λοιπόν που εξετάζουμε, μικρό ποτάμι διαρρέει την έρημο και απεικονίζεται στο κράσπεδο της εικόνας. Δύο πάπιες και ένα ψαράκι κολυμπούν ήρεμα και καμαρώνουν τη σκιά τους στο νερό. Δύο μικροσκοπικά καραβάκια, από τα οποία μάλιστα το ένα αποδίδεται κατά μέτωπο, σιγοπλέουν. Στην όχθη του ποταμού ένα ζαρκάδι πίνει απάραχα νερό, ενώ ένας μοναχός στο δεξιό άκρο της εικόνας,

80. Χατζηνικολάου 1967, σ. 371, πίν. 276 α. Ροντογιάννης 1973, σ. 97, 195 (1), πίν. 48.2. Chatzidakis 1974, σ. 190 κ.ε., σημ. 73, πιν. ΚΓ' 2. Βοκοτόπουλος 1977-1979, σ. 309. Papadopoulos 1984, στ. 179 και Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Τέχνη 1986, σ. 126-128, αριθ. 130, εικ. 130.

μάλλον απληροφόρητος για το γεγονός, ψαρεύει ήρεμα, καθισμένος σε μαλακό βράχο με ένα καλάθι δίπλα του.

24. Εικόνα

Η Κοίμηση του οσίου Σάββα (Π ί ν. 33 β)

Διαστάσεις: 0,39 × 0,43 μ.

Τέλη 16ου αιώνα

Συλλογή Ελένης Α. Σταθάτου (η εικόνα βρίσκεται στο Μπενάκειο Μουσείο, αριθ. ευρ. 21.167)

Ο Ξυγγόπουλος[81] δημοσιεύοντας την εικόνα της Συλλογής Σταθάτου παρατηρεί ότι «μεταξύ των γνωστών παραστάσεων του θέματος τούτου η περισσότερον πλησιάζουσα προς την εξεταζομένη εικόνα είναι αναμφιβόλως η του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως...» (βλ. αριθ. κατ. 5), δέχεται όμως πιο κάτω ότι η «απασχολούσα ημάς εικών είναι πλουσιωτέρα εις πρόσωπα και επεισόδια...». Δεν γίνεται όμως από το μελετητή αναφορά στο εικονογραφικό στοιχείο του «έλους», παρ' όλο ότι σχολιάζεται η σχηματοποίηση του τοπίου και των δένδρων σε σχέση με τις μεταγενέστερες στη μεταβυζαντινή ζωγραφική δυτικές επιδράσεις[82]. Παρ' όλα αυτά όμως πιστεύουμε πως το σχόλιο του Χατζηδάκη ότι η εικόνα που εξετάζουμε αποτελεί ακριβές αντίγραφο της εικόνας της Λευκάδας (βλ. αριθ. κατ. 23), φιλοτεχνημένο αργότερα και τεχνοτροπικά σκληρότερο[83], είναι απόλυτα εύστοχο και ακριβές. Η μόνη, ασήμαντη παραλλαγή από την εικόνα της Λευκάδας, είναι οι πέντε, αντί δύο, πάπιες που κολυμπούν στο ποταμάκι και ότι λείπει το ψαράκι. Πανομοιότυπη επίσης είναι και η επιγραφή που γράφεται ψηλά, μεγαλογράμματη και με συμπιλήματα: *Η ΚΟΙΜΗCΙC ΤΟΥ ΟCΙΟΥ Π(Α)ΤΡΟC ΗΜΩΝ CΑΒΑ ΤΟΥ ΗΓΙΑCΜΕΝΟΥ.*

25. Εικόνα

Η Κοίμηση του αγίου Σάββα (Π ί ν. 34)

Διαστάσεις: 0,503 × 0,373 × 0,022 μ.

17ος αιώνας

Κληρονομιά Α. Κ. Ορλάνδου, 1980. Η εικόνα βρίσκεται στο Βυζαντινό Μουσείο, αριθ. ευρ. Β.Μ. 7707/Τ. 2508

Ο Ρηγόπουλος, αναφερόμενος στην εικόνα[84] που εξετάζουμε, θεωρεί ως πλησιέστερή της από εικονογραφική άποψη την εικόνα της Συλλογής Σταθάτου (βλ. αριθ. κατ. 24). Κατά την άποψη δε του ιδίου, η εικόνα του Βυζαντινού Μουσείου θεωρείται ακριβές αντίγραφο εικόνας της εκκλησίας του Παντοκράτορος Βαλαωριτών Λευκάδας, που είναι προϊόν της αυστηρής τέχνης του 16ου αι.[85].

Παρ' όλο ότι, όμως, η εικόνα της Κοίμησης του οσίου Σάββα ακολουθεί τον τύπο της Κοίμησης του Εφραίμ του Σύρου, αρκετές παραλήψεις, αν όχι απλοποιήσεις, τόσο από το πρότυπο όσο και από την εικόνα της Συλλογής Σταθάτου είναι δυνατόν να παρατηρηθούν. Εξάλλου, πρόκειται για έργο του 17ου αι. με αμφισβητούμενη την επίθετη, με μαύρο χρώμα, στο δεξιό του ποταμού υπογραφή του ζωγράφου: *ΧΕΙΡ ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΠΟΥΛΑΚΗ ΤΟΥ ΚΡΗΤΟC.*

81. Ξυγγόπουλος 1951, σ. 23-24, αριθ. 19, πίν. 18. Επίσης Ξυγγόπουλος 1957(1), σ. 181, σημ. 1. Ξυγγόπουλος 1957(2), σ. 84, αριθ. 118, πίν. XIX. Πάλλας 1966, σ. 356 κ.ε., σημ. 138 και Papadopoulos 1984, στ. 180.

82. Ξυγγόπουλος 1951, σ. 24.

83. Chatzidakis 1974, σ. 190, σημ. 73.

84. Ρηγόπουλος 1979, σ. 117-118, 173, αριθ. 79, πίν. 152. Επίσης Chatzidakis 1974, σ 191, σημ. 75. Α. Ορλάνδος, Ο άνθρωπος και το έργο του (Εκδ. Ακαδημία Αθηνών), Αθήναι 1978, σ. 681, VI 2, εικ. 19.

85. Ρηγόπουλος 1979, σ. 117 και Πάλλας 1966, σ. 356, σημ. 138.

Έτσι, από την κεντρική παράσταση στα δεξιά λείπει ο ένας από τους τρεις γέροντες που σκύβουν ευλαβικά για να προσκυνήσουν το νεκρό, από τα χέρια του οποίου έχει επίσης αφαιρεθεί η εικόνα. Η αφαίρεση της εικόνας του Χριστού, στην Άκρα Ταπείνωση συνήθως, ή της Παναγίας έχει παρατηρηθεί μόνο στις αριθ. κατ. 4, 7 και 22 παραστάσεις. Από τη σύναξη, παρ' όλα αυτά, προβάλλεται η μορφή του ιεράρχη με το πολυσταύριο φαιλόνιο. Από την ομάδα των προσερχομένων στα αριστερά λείπει ο νεότερος μοναχός που κρατά καλάθι στο χέρι του. Ο ζωγράφος επίσης έχει αφαιρέσει το εικόνισμα στη σπηλιά αριστερά, μπροστά από το οποίο προσεύχεται ευλαβικά ένας ερημίτης, ενώ δίπλα του οι άλλοι δύο πλέκουν καλάθια. Έχει παράλληλα αφαιρέσει τον ερημίτη που σκαλίζει κουτάλια μόνος του, ενώ έχει αφήσει κρεμασμένο το καλάθι από την οροφή του κενού σπηλαίου. Ψηλά ανοίγονται τα συνηθισμένα τρία μικρά ανοίγματα σπηλαίων. Από το ένα όμως από αυτά ξεπετάγεται το κεφάλι ενός ερημίτη, ενώ τα άλλα δύο αποδίδονται κενά. Δεν γράφεται επίσης η αμέριμνη μορφή του ψαρά-μοναχού στο δεξιό άκρο της εικόνας.

Η βλάστηση περιορίζεται σε ελάχιστα χαμηλά δένδρα, τα λαγουδάκια λείπουν, όπως επίσης λείπουν τα υδρόβια και τα καραβάκια στο ποτάμι στο κράσπεδο της εικόνας. Παραμένει μόνο το ζαρκάδι στην ίδια θέση, ο μικροσκοπικός οικίσκος κοντά στον υποτακτικό του στυλίτη, η εκκλησούλα του τύπου γ, ενώ ο ζωγράφος δεν αποδίδει το φράκτη.

Ψηλά ο άγγελος[86] πετάει προς τα αριστερά με την ψυχή του οσίου, ενώ στα δεξιά αργοπετούν τα δύο μαύρα διαβολάκια. Αντίθετα, λείπει ο Χριστός σε ελλειψοειδή ακτινωτή δόξα. Πιο πάνω γράφεται η επιγραφή με λευκά κεφαλαία γράμματα σε δύο στίχους: *Η ΚΟΙΜΗCΙC ΤΟΥ ΟCΙΟΥ Η[ΑΤΡΟC] ΗΜΩΝ CΑΒΑ / ΤΟΥ ΗΓΙΑCΜΕΝΟΥ.*

Επαναλαμβάνουμε και πάλι ότι οι συναξαριστές, σχετικά με την κοίμηση του οσίου Σάββα, δεν παραδίδουν στοιχεία που ενδιαφέρουν τη μελέτη μας. Αντίθετα, είναι γλαφυρότατοι και αναλυτικοί ως προς τις λεπτομέρειες της γεμάτης εγκράτεια και σύννοια μοναχικής-ασκητικής ζωής του «παιδαριογέροντος» Σάββα, ο οποίος υπήρξε επί Θεοδοσίου του μικρού[87] (408-450).

26. Εικόνα

Η Κοίμηση του Εφραίμ του Σύρου

Διαστάσεις: 0,93 × 0,83 μ.

Μέσα 16ου αιώνα

Συλλογή Ν. Εμπειρίκου, Λονδίνο (άλλοτε στη Συλλογή Capt. E. G. Spencer Churchill), Northwick Park, Λονδίνο)

Η εικόνα της Συλλογής Εμπειρίκου[88] διατάσσει τη σκηνή σε ύψος, σε αντίθεση με τις παραστάσεις που μέχρι τώρα εξετάσαμε και οι σκηνές τους διατάσσονται σε πλάτος. Εξαίρεση αποτελεί μόνον η τοιχογραφία της μονής Δοχειαρίου (βλ. αριθ. κατ. 11).

Η εικόνα διατηρεί όλα τα εικονογραφικά στοιχεία που έχουμε επανειλλημένα απαριθμήσει, διανθίζεται όμως και με άλλα, με αποτέλεσμα η εξαιρετικά πολυπρόσωπη αυτή παράσταση, έργο άριστου ζωγράφου, πιστού στα πρότυπα της βυζαντινής τέχνης, να αποπνέει εξαιρετική λεπτότητα και ισορρο-

86. Ο Ρηγόπουλος ταυτίζει λανθασμένα τον άγγελο με τον Χριστό, Ρηγόπουλος 1979, σ. 117.

87. Νικοδήμου Αγιορείτου 1868², τ. Α', σ. 274-275. Δουκάκης 1896, σ. 126-164. Delehaye 1902, στ. 281-282 και Ματθαίου 1966², τ. ΙΒ', σ. 157-200.

88. Martin 1951, σ. 217 κ.ε. Ξυγγόπουλος 1951, σ. 24. Βυζαντινή Τέχνη 1964, σ. 245, αριθ. 269. Πάλλας 1966, σ. 356 κ.ε., σημ. 138. Volbach - Dosogne 1968, σ. 51. Chatzidakis 1974, σ. 193, σημ. 83 και Papadopoulos 1984, στ. 179.

πία. Το ποταμάκι έχει αποδοθεί και αυτό στον άξονα του ύψους, με αποτέλεσμα η εικόνα να χωρίζεται σε δύο τμήματα. Ο συνδετικός τους κρίκος είναι μια γεφυρούλα κατασκευασμένη από μερικές ξύλινες σανίδες. Παρ' όλα αυτά το κέντρο της παράστασης καταλαμβάνει ο νεκρός όσιος με την ομήγυρη των μοναχών γύρω του, σκηνή πανομοιότυπη με όλες όσες μέχρι τώρα έχουμε εξετάσει. Η μόνη παραλλαγή, που μπορεί να σημειωθεί, είναι τα μανουάλια που έχουν τοποθετηθεί μπροστά στο νεκρό.

Στο αριστερό τμήμα υψώνονται απόκρημνοι βράχοι, όπου ανοίγονται τα σπήλαια των ασκητών. Εκτός από τις δύο σπηλιές με τους μοναχούς που συζητούν, προσεύχονται, πλέκουν καλάθια, σκηνές που στερεότυπα επαναλαμβάνονται, γράφονται ψηλότερα ακόμα δύο. Στη μία ένας ερημίτης προσεύχεται ατενίζοντας ψηλά, ενώ στη διπλανή γηραλέος ερημίτης υπαγορεύει ήρεμα στο νεαρό μαθητή του, που γράφει και αυτός, όπως ο Πρόχορος, πάνω στα γόνατά του. Το δεξιό τμήμα της εικόνας είναι πλουσιότατο σε σκηνές μέσα στα απόκρημνα σπήλαια και τους μαλακούς βράχους της ερήμου. Ψηλά, σε μια σπηλιά ένας γηραλέος ερημίτης μιλάει σε δύο νεότερους, ενώ σε άλλη, πιο κάτω, επαναλαμβάνεται η σκηνή του ερημίτη που υπαγορεύει στο νεαρό υποτακτικό του. Όμως, ανάμεσά τους έχει προστεθεί μία τρίτη μορφή με την πλάτη γυρισμένη στο θεατή, η οποία παρακολουθεί προσεκτικά. Πιο κάτω η γνωστή μας πια σκηνή του μοναχού που σκαλίζει κουτάλια.

Οι μαλακοί λόφοι της ερήμου ζωντανεύουν από τους προσερχομένους στη σύναξη. Αποδίδονται και πάλι οι ίδιοι ερημίτες, που ομαδικά ή κατά μόνας πλησιάζουν, με ελαφρές παραλλαγές. Ο προσερχόμενος στη ράχη του λιονταριού συνοδεύεται και πάλι από ένα πεζό συνοδό, ενώ ο επί όνου οχούμενος από δύο. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο ανήμπορος ερημίτης, που μεταφέρεται στις πλάτες νεότερου, αποδίδεται να βγαίνει από άνοιγμα σπηλιάς. Ο ζωγράφος γράφει επίσης και δύο μορφές, που δεν απαντώνται τόσο συχνά στις παραστάσεις των Κοιμήσεων (βλ. αριθ. κατ. 11 και 12). Δύο νέους δηλαδή μοναχούς, που πλησιάζουν στη σύναξη πεζοί, με τα ραβδιά τους ακουμπισμένα στους ώμους με κάποιο ύφασμα τυλιγμένο γύρω από αυτά. Πίσω από τον υποτακτικό του στυλίτη αποδίδεται για πρώτη φορά, απ' όσο τουλάχιστο γνωρίζουμε, η μορφή νεαρού ατόμου με κοντό χιτώνα, που κρατάει στο χέρι του μία υδροχόο και κάποιο αδιάγνωστο αντικείμενο στο κεφάλι. Για πρώτη, επίσης, φορά απεικονίζεται στο κάτω δεξιό άκρο της εικόνας η μορφή του μοναχού Σισώη, που με σταυρωμένα χέρια στέκεται σαν με απορία μπροστά σε ανοικτή σαρκοφάγο που περιέχει σκελετό.

Στο κάτω αριστερό άκρο της εικόνας απεικονίζεται τμήμα πιθανόν εκκλησίας με υπερυψωμένο κεντρικό κλίτος, στην οποία και θα μπορούσε να ψαλλεί η νεκρώσιμη ακολουθία. Η άλλη εκκλησία, στη συνηθισμένη θέση της, είναι με τρούλο και αψιδωτό προστώο. Και τα δύο κτίσματα δεν εντάσσονται στους τύπους που έχουμε μέχρι τώρα συναντήσει.

Από την παράσταση λείπουν ο φράκτης, ο άγγελος με την ψυχή του οσίου, ο Χριστός, οι μαύροι διάβολοι και τα ζωάκια. Η βλάστηση είναι πλούσια, για το λυρικό όμως τοπίο στο βάθος της εικόνας έχει εκφρασθεί η άποψη[89] ότι είναι μεταγενέστερη προσθήκη.

27. Εικόνα
Η Κοίμηση του Εφραίμ του Σύρου
Διαστάσεις: 0,155 × 0,47 μ.
Γύρω στο 1600
Βατικανό, Χριστιανικό Μουσείο

89. Βυζαντινή Τέχνη 1964, σ. 245, αριθ. 269.

Ο Εμμανουήλ Τζανφουρνάρης επαναλαμβάνει στην εικόνα του Βατικανού[90] τον ίδιο τύπο της Κοίμησης του Εφραίμ του Σύρου, όπως ακριβώς αυτός δόθηκε από το ζωγράφο στην εικόνα της Συλλογής Εμπειρίκου (βλ. αριθ. κατ. 26). Παράλληλα δε ακολουθείται η ίδια διάταξη, τόσο των σκηνών όσο και του ποταμού σε ύψος. Παρ' όλα αυτά, όμως, η απόδοση της εικόνας του Βατικανού πολύ σωστά θεωρήθηκε[91] ότι διέπεται από νωθρότητα και μαλθακότητα, στοιχεία τα οποία βέβαια δεν έχουν τη δυνατότητα να αντισταθμίσουν τη λεπτότητα και την ισορροπία της εικόνας της Συλλογής Εμπειρίκου.

Και πάλι ορισμένες παραλλαγές είναι δυνατόν να σημειωθούν. Σε πρώτο επίπεδο, πίσω από τη νεκρική πλάκα, εικονίζονται δύο ιεράρχες που θυμιατίζουν κρατώντας αναμμένες λαμπάδες. Φορούν ωμοφόρια διακοσμημένα με μεγάλους ισοσκελείς σταυρούς, ενώ ο ένας φέρει πολυσταύριο φαιλόνιο. Από τα αριστερά της κλίνης ένας γέροντας μοναχός σκύβει να φιλήσει το πρόσωπο του νεκρού, ενώ δύο άλλοι προσπίπτουν να φιλήσουν τα πόδια του. Από την ομήγυρη, εκτός των άλλων μορφών που έχουμε επανειλλημένα σημειώσει, ξεχωρίζει η χαρακτηριστικά μικροσκοπική μορφή του αναγνώστη. Ο ζωγράφος δεν αποδίδει τα μανουάλια, ενώ δεν λησμονεί να υπογράψει με λευκή μεγαλογράμματη γραφή στο μέτωπο της πέτρινης νεκρικής πλάκας: *ΕΜΜΑΝΟΥΗΛΟΥ ΤΟΥ ΤΖΑΝΦΟΥΡΝΑΡΙ ΧΕΙΡ.*

Στο δεξιό επίσης τμήμα της εικόνας παρατηρούνται ορισμένες αφαιρέσεις, αλλά και παραλλαγές, σε αντίθεση με το αριστερό όπου επαναλαμβάνονται τα ίδια ακριβώς στοιχεία της εικόνας της Συλλογής Εμπειρίκου. Τρεις σπηλιές ανοίγονται ψηλά στα βράχια. Στη μία ένας μοναχός προσεύχεται ατενίζοντας την ψυχή του οσίου, που σαβανωμένη μεταφέρεται από άγγελο, με σκεπασμένα τα χέρια, στον ουρανό μέσα στην αχλύ λευκού σύννεφου. Στην άλλη επαναλαμβάνεται η σκηνή της προσευχής από γονατισμένο μοναχό μπροστά από το εικόνισμα Χριστού. Ο μοναχός κρατά το κομποσκοίνι στο χέρι του, ενώ καντήλι ανάβει μπροστά από το εικόνισμα. Στην τρίτη σπηλιά, πιο κάτω, μοναχός σκαλίζει κουτάλια. Τα προϊόντα της δουλειάς του είναι απλωμένα στο δάπεδο της σπηλιάς, αλλά και κρεμασμένα από την οροφή της μαζί με την εικόνα της Παναγίας Βρεφοκρατούσας και το αναμμένο καντήλι. Πιο κάτω, στους μαλακούς λόφους της ερήμου αποδίδονται και πάλι οι ίδιοι ερημίτες, που ομαδικά ή κατά μόνας πλησιάζουν στη σύναξη. Ο επί όνου οχούμενος πλησιάζει χωρίς συνοδό, ενώ μια νέα μορφή γράφεται για πρώτη φορά, απ' όσο τουλάχιστο γνωρίζουμε, αποδίδοντας το αριθ. κατ. 10 εικονογραφικό στοιχείο της «έκφρασης» του Μάρκου Ευγενικού: *Ἕνας ἐπερείδεται καὶ ὁδηγεῖται ταῖς ῥάβδοις, εὖ μάλα πρεσβύτης καὶ ἐρρικνωμένος τοῖς μέλεσιν.*

Μοναδική επίσης θεωρείται και η απόδοση του αγγέλου, ο οποίος παίρνει στην εικόνα αυτή τη θέση του μοναχού και αναγγέλει αυτός πια το θάνατο του οσίου κτυπώντας το μακρύ ξύλινο σήμαντρο. Στο δεξί κάτω άκρο της εικόνας επαναλαμβάνεται η μορφή του μοναχού, που γονατισμένος εδώ, και σε στάση δέησης κοιτάζει την ανοιχτή σαρκοφάγο που περιέχει ανθρώπινο σκελετό. Για τη σκηνή αυτή που, απ' όσο γνωρίζουμε, σημειώνεται μόνο στην εικόνα της Συλλογής Εμπειρίκου, έχει διατυπωθεί[92] η άποψη ότι αποτελεί εικονογράφηση του θαύματος των οστών του Εφραίμ μετά το

90. Βλ. Millet 1905, σ. 135, εικ. 16. Muñoz 1906, σ. 32 κ.ε. Ο Muñoz για πρώτη φορά χρονολόγησε σωστά την εικόνα. Αντίθετα, άλλοι μελετητές, παλιότερα, τη χρονολογούσαν άλλοτε στο 10ο (Bottari) και άλλοτε στον 11ο αι. (Agincourt). Βλ. επίσης Wulff - Alpatoff 1925, σ. 232 κ.ε., 292. Muñoz 1926, σ. 139 κ.ε. Muñoz 1928, σ. 5 κ.ε. Byron - Rice 1930, σ. 61, πίν. II, B και II, C. Σισιλιάνος 1935, σ. 225-226. Ξυγγόπουλος 1937, σ. 354. Σωτηρίου 1937, σ. 31. Προκοπίου 1939, σ. 36-37. Achenbach 1944, σ. 134, πίν. 6. Martin 1951, σ. 217 κ.ε. Ξυγγόπουλος 1951, σ. 23. Martin 1954, σ. 124 κ.ε. Ξυγγόπουλος 1957(1), σ. 173, 181, 328. Kelemen 1961, σ. 61. Rice 1964, σ. 385. Πάλλας 1966, σ. 356, σημ. 138.

91. Βλ. Chatzidakis 1962, σ. 93-94 και Chatzidakis 1974, σ. 193, σημ. 83.

92. Βλ. Martin 1951, σ. 219.

θάνατό του. Η λεπτομέρεια αυτή διατυπώνεται μόνο στα συριακά Acta του Εφραίμ[93], ενώ, αντίθετα, δεν απαντάται στο κείμενο της «έκφρασης» του Ευγενικού, αλλά ούτε και στους συναξαριστές του οσίου. Στη σκηνή όμως αυτή θα αναφερθούμε και πιο κάτω.

Η εκκλησούλα, στη συνηθισμένη της θέση, πιθανότατα ανήκει στον τύπο β (δεν σώζεται ολόκληρη), ενώ πάνω από την είσοδό της ανοίγεται στρογγυλός φεγγίτης. Η βλάστηση είναι έντονα περιορισμένη, ενώ λείπουν τα χαριτωμένα ζωάκια. Επάνω, σε χρυσό βάθος γράφεται η επιγραφή: *Η ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΕΦΡΑΙΜ ΤΟΥ CYPOY ΚΟΙΜΗCIC.* Επίσης στο πλαίσιο της εικόνας γράφεται και δεύτερη μεταγενέστερη(;) επιγραφή: *PITTURA DI EMMANUELE ZANFURNARI PORTATA DALLA GRECIA DALLO SQUARCIONE MAESTRO DI MANTEGNA.*

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Όπως έχουμε προαναφέρει, καταρχήν έγινε μια προσπάθεια συγκέντρωσης όσο το δυνατόν περισσότερων παραστάσεων Κοιμήσεων οσίων σε εικόνες και τοιχογραφίες που καλύπτουν το χρονικό διάστημα από το 14ο έως και το 18ο αιώνα.

Ο κατάλογος των παραστάσεων αυτών, όπως είναι φυσικό, θα μπορούσε να συμπεριλάβει περισσότερα παραδείγματα, εφόσον βέβαια εξαντλείτο ο έλεγχος του τοιχογραφικού διακόσμου όλων των μοναστηριακών, κυρίως, συγκροτημάτων, όπως και των εκκλησιών, αλλά και της εικονογραφίας των εικόνων[94]. Παρ' όλα αυτά πιστεύουμε ότι όσα συγκεντρώθηκαν, γνωστά ως επί το πλείστον παραδείγματα, αλλά και αντιπροσωπευτικά, κατά τη γνώμη μας, είναι δυνατόν να μας οδηγήσουν σε ορισμένα συμπεράσματα.

Α. Η εξέταση, ανάλυση και σύγκριση των εικονογραφικών στοιχείων των παραστάσεων μας οδήγησε προοδευτικά στον ορισμό ενός σταθερού εικονογραφικού πλαισίου, μέσα στο οποίο κινούνται όλες οι παραστάσεις των Κοιμήσεων, είτε αυτές είναι μεταγενέστερες του κειμένου της «έκφρασης» του Μάρκου Ευγενικού, είτε είναι προγενέστερες, ή είναι δυνατόν στις παραστάσεις αυτές να ανευρεθούν στοιχεία άλλων κειμένων (Religiosa Historia κτλ.). Παράλληλα, διαπιστώθηκε ότι τα περισσό-

93. Βλ. Assemani, S. Ephraem Syri Opera Omnia, Syriace-Latine II. Rome 1743, σ. LXII-LXIII. Δεν έγινε δυνατή η προσέγγιση της μελέτης αυτής, θεωρείται όμως σημαντική η αναφορά της.

94. Ενδεικτικά σημειώνουμε την τοιχογραφία της Κοίμησης του Εφραίμ του Σύρου στο δυτικό εξαρτικό του νάρθηκα της μονής των Φιλανθρωπηνών στα Ιωάννινα (1560), όπως επίσης την Κοίμηση του αγίου Γερασίμου του Ιορδανίτη στο νάρθηκα της ίδιας μονής (βλ. Ποταμιάνου 1983, σ. 40, 166 και 210), την εικόνα στο ναό του Παντοκράτορος Βαλαωριτών στη Λευκάδα, βλ. ό.π (υποσημ. 85), την μεταγενέστερη τοιχογραφία της Κοίμησης του οσίου Λουκά, πάνω από την είσοδο του καθολικού του ομώνυμου μοναστηριού κτλ. Θεωρούμε ως άξια μνείας την εικόνα της πρώην Συλλογής Raymond Henniker-Heaton, Worcester Mass., την οποία η Achenbach χρονολογεί στο β' μισό του 15ου αι. (Achenbach 1944, σ. 136, Η.) Βλ. επίσης Martin 1951, σ. 217 κ.ε., εικ. 3. Πάλλας 1966, σ. 356 κ.ε., σημ. 138, σ. 361 κ.ε., σημ. 164. Chatzidakis 1974, σ. 190, σημ. 71 και Papadopoulos 1984, στ. 179. Η εικόνα επαναλαμβάνει τα ίδια εικονογραφικά στοιχεία των εικόνων της Λευκάδας και της Συλλογής Σταθάτου (αριθ. κατ. 23 και 24). Πέραν της απόδοσης του έλους, στο κράσπεδο της εικόνας ο ζωγράφος προσθέτει και ένα ποταμάκι στον άξονα του ύψους της, όπως ακριβώς και στις εικόνες της Συλλογής Εμπειρίκου και Βατικανού (αριθ. κατ. 26 και 27). Διαφορετικός, επίσης, είναι και ο τύπος της εκκλησούλας. Απ' όσο τουλάχιστο γνωρίζουμε, η εικόνα αυτή εξακολουθεί να είναι αδημοσίευτη.

τερα εικονογραφικά στοιχεία επαναλαμβάνονται πανομοιότυπα, προκειμένου να εξυπηρετήσουν συγχρόνως τον τελετουργικό, καθώς και το διαχρονικό χαρακτήρα της παράστασης.

α) Η κεντρική σκηνή της παράστασης της Κοίμησης, δηλαδή με τον κεκοιμημένο όσιο να έχει αποτεθεί μαλακά στη νεκρική κλίνη ντυμένος με το μοναχικό του ένδυμα και να περιβάλλεται από θρηνούντες, ψάλλοντες, προσπίπτοντες μοναχούς και ασκητές σε ημικύκλιο, αποτελεί το σταθερό, αλλά και κεντρικό άξονα των παραδειγμάτων που εξετάσθηκαν, γύρω από τον οποίο αναπτύσσονται οι επιμέρους σκηνές.

Παρ' όλα αυτά εντοπίστηκαν παραστάσεις (π.χ. αριθ. κατ. 2, 4 και 16), στις οποίες η κεντρική σκηνή της Κοίμησης, είτε είναι η μοναδική (αριθ. κατ. 2 και 4), είτε περιβάλλεται από ελάχιστες επιμέρους σκηνές (αριθ. κατ. 16). Όμως, ακόμα και στις παραστάσεις αυτές, υπάρχουν στοιχεία —εκτός βέβαια από την επιγραφή και τα δεδομένα των συναξαριστών, που αιτιολογούν την Κοίμηση οσίου που ασκήτεψε στην έρημο, όπως είναι το βραχώδες τοπίο στην αριθ. κατ. 2, ο μοναχός που κτυπάει το σήμαντρο στην αριθ. κατ. 4 κτλ. Η μορφή αυτή του μοναχού με το σήμαντρο επαναλαμβάνεται ανεξαιρέτως σε όλες τις παραστάσεις που εξετάσαμε, απεικονίζεται σταθερά στην ίδια θέση —πίσω δηλαδή από τη σύναξη των μοναχών—, η δε παρουσία της θεωρείται άκρως απαραίτητη, σύμφωνα με το τελετουργικό της νεκρώσιμης ακολουθίας μοναχού. Το κρούσιμο του σήμαντρου από το μοναχό —«κανδηλάπτης»— δεν σημαίνει μόνο την αναγγελία θανάτου μοναχού, αλλά αναγγέλει κυρίως την έναρξη της νεκρώσιμης ακολουθίας και τη σύναξη των μοναχών: «...ο κανδηλάπτης και κρούει τας βαρέας επί τον σιδηρούν, ποιών στάσεις τρεις και ούτω συνάγονται πάντες οι αδελφοί..»[95]. Ο κανδηλάπτης βέβαια αρχίζει να κτυπά το σήμαντρο, αφού έχει ψαλεί ο εξόδιος ύμνος. Μόνη εξαίρεση, από τις παραστάσεις που εξετάσαμε, αποτελεί η εικόνα του Βατικανού (αριθ. κατ. 27), όπου τη θέση του μοναχού με το σήμαντρο παίρνει άγγελος. Δεν έχουμε τη δυνατότητα να ερμηνεύσουμε, αλλά ούτε και να υποθέσουμε, κάτι σχετικό με την παραλλαγή αυτή του Τζανφουρνάρη. Αλλωστε, απ' όσο τουλάχιστον γνωρίζουμε, είναι η πρώτη φορά που απεικονίζεται άγγελος να εκτελεί τελετουργικά καθήκοντα μοναχού.

Τέλος, σημειώνουμε ότι η μορφή αυτή του μοναχού με το σήμαντρο δεν αναφέρεται στο κείμενο της «έκφρασης» του Μάρκου Ευγενικού. Όμως είναι γεγονός ότι ο συγγραφέας της «έκφρασης» δεν επιμένει σε λεπτομέρειες ή ερμηνείες τελετουργικής φύσεως. Άλλωστε, δεν είναι αυτός ο σκοπός του κειμένου. Είναι δυνατόν να λησμονήθηκε αυτή η τόσο σημαντική λεπτομέρεια, ή να θεωρήθηκε αυτονόητη η παρουσία της από το συγγραφέα, βαθύ γνώστη του τυπικού της νεκρώσιμης ακολουθίας μοναχού;

Αλλά, «ίωμεν επί τον νεκρόν». Στις περισσότερες παραστάσεις που εξετάσαμε ο κεκοιμημένος όσιος φέρει το μοναχικό του ένδυμα και το κουκούλιο στο κεφάλι και είναι σαβανωμένος. Όμως στην αριθ. κατ. 4 παράσταση ο όσιος φέρει στολή αρχιερέως, στην αριθ. κατ. 7 φέρει μόνον το «απλούν περιβόλαιον», ενώ στην αριθ. κατ. 16 το σώμα του είναι σκεπασμένο με μαύρο ύφασμα διακοσμημένο με σταυρούς. Το σώμα του έχει αποτεθεί, στις περισσότερες παραστάσεις, σε πλάκα στρωμένη με ψάθα (αριθ. κατ. 2, 5, 6, 8-17, 19-21, 26 και 27), είτε σε κλίνη διακοσμημένη στο μέτωπό της με αψιδωτά ανοίγματα και στρωμένη επίσης με ψάθα (αριθ. κατ. 3, 7, 23, 24 και 25). Τρεις μόνο μεμονωμένες περιπτώσεις παρατηρήθηκαν: στην αριθ. κατ. 1 παράσταση ο νεκρός έχει αποτεθεί σε κλίνη στεγασμένη με κιβώριο, στην αριθ. κατ. 4 σε νεκρική κλίνη στρωμένη με ύφασμα, ενώ στην αριθ. κατ. 18 το σώμα ακουμπά απευθείας πάνω στο βράχο. Πάνω στα χέρια του οσίου έχει αποτεθεί η εικόνα του Χριστού στην Άκρα Ταπείνωση. Σε τρεις περιπτώσεις (αριθ. κατ. 15, 21 και

95. Βλ. Millet 1905, σ. 135, σημ. 3. Goar 1960, σ. 438 κ.ε. και Sevčenko 1983, σ. 139.

25) αντί της εικόνας έχει αποτεθεί ευαγγέλιο, ενώ πάλι σε τρεις μόνο παραστάσεις (αριθ. κατ. 4, 7 και 22) δεν απεικονίζεται κάτι σχετικό.

Από τη σύναξη των μοναχών επανειλημμένως σημειώσαμε ότι διακρίνονται ένας ή δύο ιεράρχες που θυμιατίζουν κρατώντας αναμμένες λαμπάδες, ο αναγνώστης με το ανοικτό βιβλίο και ο ψάλτης. Παράλληλα, στις περισσότερες παραστάσεις απεικονίζονται τα μανουάλια με τις αναμμένες λαμπάδες, είτε μπροστά από το κρεβάτι, είτε στο ύψος του κεφαλιού του νεκρού.

Ένα άλλο στοιχείο που επαναλαμβάνεται σταθερά στην ίδια πάντα θέση – άλλοτε δίπλα, άλλοτε μέσα στο σπήλαιο του ερημίτη που σκαλίζει κουτάλια –, είναι και η εκκλησούλα. Η επανάληψη των ίδιων κτισμάτων, από αρχιτεκτονική άποψη, μας επέτρεψε να διακρίνουμε τρεις τύπους εκκλησιών. Τον τύπο α, όπου και εντάσσονται τα περισσότερα παραδείγματα (αριθ. κατ. 5, 6, 8, 10-14, 19 και 20), τον τύπο β (αριθ. κατ. 4, 7, 9, 15, 17, 21 και 27) και τον τύπο γ (αριθ. κατ. 3 και 23-25), ενώ σε μία μόνο περίπτωση απεικονίζεται εκκλησούλα άλλου τύπου (αριθ. κατ. 26). Παρ' όλα αυτά παρατηρήθηκαν και ορισμένες παραλλαγές στους παραπάνω τύπους, όπως π.χ. τα συμφυή κωδωνοστάσια, οι στρογγυλοί φεγγίτες – στοιχείο δυτικής αρχιτεκτονικής –, τα ζωγραφισμένα τυφλά αψιδωτά ανοίγματα πάνω από την είσοδο στα δυτικά, κτλ. Όπως είναι φυσικό, οι τύποι αυτοί των εκκλησιών – δρομικά κτίσματα στεγασμένα με βαγενοκαμάρα ή δικλινή στέγη και εμφανή ή όχι την κόγχη του ιερού – είναι συνήθεις και γνωστοί στο χώρο και της μεταβυζαντινής αρχιτεκτονικής.

Παράλληλα, εντοπίστηκαν και παραστάσεις, στις οποίες δεν απεικονίζεται η εκκλησούλα (αριθ. κατ. 2, 4, 18 και 22). Στις παραστάσεις αυτές δεν εντάσσεται η εικόνα του Σινά (αριθ. κατ. 1), λόγω της μεγάλης φθοράς της ζωγραφικής επιφάνειας και της ύπαρξης ορισμένων σχετικών στοιχείων, όπως επίσης και η τοιχογραφία της Κοίμησης του οσίου Μελετίου (αριθ. κατ. 16), στην οποία απεικονίζεται το μοναστηριακό συγκρότημα του Κιθαιρώνα.

Πιστεύουμε ότι τα παραπάνω εικονογραφικά στοιχεία είναι άρρηκτα συνδεδεμένα με το τελετουργικό της κηδείας μοναχού και είναι σύμφωνα με την ακολουθία του εξοδιαστικού των μοναχών[96]. Αφού λοιπόν ο μοναχός πεθάνει και ο τεταγμένος αδελφός λούσει το σώμα του, αρχίζει η διαδικασία της ένδυσής του με καθαρά ρούχα. Τοποθετείται πρώτα το ιμάτιο, μετά το κουκούλιο, ο ανάλαβος, το παλλίον, ενώ ακολουθεί η περίζωση με το λώρο και η υπόδυση με καινούργια σανδάλια. *Εἶτα ἁπλοῦται ὁ μανδύας αὐτοῦ πλαγίως, καὶ ἀνακουφίσαντες τὸ λείψανον ἐκ τοῦ ψιαθίου, ἁπλοῦσιν αὐτὸ ὑποκάτω τοῦ λειψάνου, ἀπὸ ποδῶν ἕως κεφαλῆς. Ὁ ἐπὶ τὸ κηδεύειν τεταγμένος μοναχός, μετὰ μαχαίρας ἀποτεμὼν τὰ ἄκρα τοῦ μανδύου τὰ ἐν τοῖς δυσὶ πλαγίοις. Εἶτα διχῇ τὸ πᾶν διελὼν καὶ διατρήσας τὸν μανδύαν κατὰ τὰ πλάγια ἄκρα, καὶ τὸ τοῦ εὐωνύμου μέρος, καὶ τὸ τοῦ δεξιοῦ λωρίον εἰς ἄλληλα διαβιβάζων, καὶ συνδέων ἀμοιβαδόν, ἀποτελεῖ σταυροὺς τρεῖς ἕνα πρὸς τῇ κεφαλῇ, καὶ ἕνα πρὸς τὰ στήθη καὶ ἕτερον πρὸς τοῖς γόνασι καὶ τῷ ὑπολειφθέντι μέρει τῶν δύο λωρίων δεσμεῖ τοὺς πόδας αὐτοῦ.* Πιστεύουμε ότι το μαύρο ύφασμα, το διακοσμημένο με σταυρούς, το οποίο απλώνεται πάνω από το σώμα του οσίου Μελετίου (αριθ. κατ. 16), υποδηλώνει το μανδύα και τη μετέπειτα διαδικασία του δεσίματος του σώματος με τις κειρίες του μανδύα. Στη συνέχεια, *προσκαλεῖται ὁ ἐφημέριος καὶ βαλὼν ἐπιτραχήλιον καὶ θυμίαμα ἐπὶ τὸν θυμιατὸν εὐλογεῖ... καὶ ἀρχόμεθα τὸ Τρισάγιον... καὶ τὰ συνήθη τροπάρια... ἡ εὐχὴ παρὰ τοῦ Ἱερέως καὶ ἡ ἀπόλυσις. Καὶ μετὰ τοῦτο ἄραντες, οἱ ἀδελφοὶ τὸ λείψανον ἀποκομίζουσιν εἰς τὴν ἐκκλησίαν... ἐν τῷ μέσῳ τοῦ ναοῦ.* Στη συνέχεια κρούεται το σήμαντρο, συνάγονται οι αδελφοί *...καὶ διανέμει τούτοις κηρία ὁ σκευοφύλαξ, καὶ ἅψαντες...* και αρχίζει η νεκρώσιμη ακολουθία.

96. Βλ. Goar 1960, σ. 438 κ.ε.

Τις ίδιες ακριβώς λεπτομέρειες για την κηδεία μοναχού δίδει και ο Συμεών Θεσσαλονίκης[97], ο οποίος, όμως, σημειώνει και την τοποθέτηση της εικόνας στο λείψανο, καθώς, επίσης και το χρόνο τοποθέτησής της: *Καὶ εἰκόνα αὐτοῦ οὗπερ ἠγάπησεν, ἐπάνω τιθέασι. Καὶ τὴν εὐχὴν εἰρηκότος τοῦ ἱερέως, αἴρουσιν αὐτὸν καὶ εἰς τὸν θεῖον ναὸν μετὰ λαμπάδων κομίζουσιν....* Και πιο κάτω επαναλαμβάνει: *Καὶ εἰκὼν ἐπάνω τούτου διὰ τὴν εἰς Χριστὸν πίστιν τίθεται. Καὶ ὅτι τούτῳ παρέδωκε τὴν ψυχήν*[98]. Δεν έχουμε τη δυνατότητα να υποθέσουμε για ποιο λόγο σε τρεις παραστάσεις, όπως άλλωστε προαναφέραμε, λείπει η απόδοση της εικόνας, ενώ για την τοποθέτηση ευαγγελίου στη θέση της εικόνας μπορούμε να σχολιάσουμε σχετικά. Ο μοναχός παραδίδει την ψυχή του στον Κύριο, το ευαγγέλιο του οποίου «ηγάπησεν» και έζησε σύμφωνα με αυτό.

Εξάλλου στην «Ακολουθία νεκρώσιμο εις ιερέα τελευτήσαντα»[99] εκτός των άλλων κοινών στοιχείων με την ακολουθία για μοναχό (τοποθέτηση του νεκρού πάνω στην ψάθα, κτλ.), σημειώνεται και το στοιχείο του ευαγγελίου: *εἶτα ἐνδύουσιν αὐτὸν τὰ ἐξ ἔθους ἱμάτια... καὶ τιθέασιν τὸ ἅγιον Εὐαγγέλιον ἐπάνω αὐτοῦ...*

Ύστερα από τα παραπάνω, πιστεύουμε ότι η κεντρική σκηνή της Κοίμησης, όπως επίσης του μοναχού που κρούει το σήμαντρο και της εκκλησούλας, στοιχεία που στερεότυπα επαναλαμβάνονται, αφηγούνται πιστά τα στάδια της νεκρώσιμης ακολουθίας, κοινής για όλους τους μοναχούς και μπορούν να χαρακτηρισθούν ως τελετουργικά εικονογραφικά στοιχεία.

β) Οι επιμέρους σκηνές, οι οποίες πλαισιώνουν την κεντρική της Κοίμησης, είναι δυνατό να διακριθούν: 1) σε εκείνες που αφηγούνται την προσέλευση των μοναχών στη σύναξη και 2) σε εκείνες που αποδίδουν την καθημερινή ζωή των ασκητών στην έρημο. Οι σκηνές αυτές διακρίνονται, κατά τη γνώμη μας, για το διαχρονικό τους χαρακτήρα, σχετικό όμως πάντα με την Κοίμηση οσίου.

1) Σε όλες τις παραστάσεις που εξετάσαμε, επαναλαμβάνονται πάντοτε οι ίδιες μορφές προσερχομένων, ομαδικά ή κατά μόνας, όπως επίσης ο ίδιος τρόπος ή μέσο προσέλευσης. Οι μόνες παραλλαγές που σημειώθηκαν, αφορούν στην αύξηση ή τη μείωση του αριθμού των μοναχών. Έτσι, στη σύναξη πλησιάζουν ο μοναχός στη ράχη λιονταριού, συνοδευόμενος από έναν ή περισσότερους πεζούς συνοδούς, ο ανήμπορος γέροντας που σέρνεται στα τέσσερα, βοηθούμενος από χαμηλά δεκανίκια που κρατά στα χέρια του, ο αδύναμος, επίσης, που μεταφέρεται στις πλάτες νεότερου, ένας άλλος ανάπηρος πάνω σε φορείο που βαστούν δύο νεότεροι και ένας στη ράχη ημιόνου, συνοδευόμενος από έναν ή περισσότερους πεζούς συνοδούς. Πιο σπάνια αποδίδονται οι μορφές των νεοτέρων μοναχών που κατεβαίνουν τους μαλακούς λόφους έχοντας ακουμπισμένα τα ραβδιά τους στον ώμο, γύρω από τα οποία τυλίγεται κάποιου είδους ύφασμα, όπως επίσης και των γερόντων που πλησιάζουν στηριζόμενοι σε δεκανίκια.

Παράλληλα, παρατηρήθηκε ότι σπανιότατα επαναλαμβάνεται στην ίδια παράσταση ο ίδιος τύπος των προσερχομένων (αριθ. κατ. 26). Αντίθετα, στην αριθ. κατ. 3 τοιχογραφία από τον Άγιο Ιωάννη Κουδουμά, η οποία, απ' όσο τουλάχιστο γνωρίζουμε, είναι η πρώτη ολοκληρωμένη παράσταση της Κοίμησης του Εφραίμ και χρονολογείται στα μέσα του 14ου αι. (1359/60), η επανάληψη του ίδιου τύπου των προσερχομένων είναι συχνή. Παράλληλα, στην παράσταση αυτή γράφεται, όπως άλλωστε έχουμε ήδη σημειώσει, και ένας άλλος τρόπος προσέλευσης, εκτός του οδικού, ο διά θαλάσσης. Αυτό νομίζουμε ότι θέλει να αποδώσει ο ζωγράφος με την απεικόνιση της λίμνης ψηλά,

97. Βλ. PG 155, στ. 676, κεφ. ΤΞΑ'.

98. Ό.π., 155, στ. 676, κεφ. ΤΞΒ'.

99. Βλ. Goar 1960, σ. 451.

στο δεξιό άκρο της τοιχογραφίας. Μέσα στη λίμνη, άλλωστε, πλέει μια βάρκα με τρεις μοναχούς, ενώ στην παραλία ένας τέταρτος τους περιμένει να αποβιβασθούν.

2) Ψηλά, στα μέτωπα των βράχων ανοίγονται μικρές ή μεγάλες σπηλιές, μέσα στις οποίες οι ερημίτες ζουν, σκέπτονται, προσεύχονται και εργάζονται. Από τις οροφές των σπηλαίων κρέμονται καλάθια με τρόφιμα, καντήλια, εικόνες, κομποσκοίνια ή ακόμα τα προϊόντα της εργασίας των ερημιτών.

Στις παραστάσεις που εξετάσαμε, οι μόνες παραλλαγές που σημειώθηκαν αφορούν στην αύξηση ή τη μείωση των αριθμών των σπηλαίων, όπως επίσης και των ερημιτών που βρίσκονται μέσα σ' αυτές. Έτσι, στο αριστερό τμήμα της παράστασης αποδίδεται συνήθως μια σπηλιά, στην οποία δύο μοναχοί συνομιλούν. Σε μια άλλη, ψηλότερα, δύο πλέκουν καλάθια, ενώ τρίτος προσεύχεται στο εικόνισμα της Παναγίας ή του Χριστού. Στο δεξιό τμήμα της παράστασης σε μια σπηλιά ένας μοναχός σκαλίζει μόνος, σχεδόν πάντοτε, κουτάλια, ενώ σε άλλη, ψηλότερα, γέροντας υπαγορεύει στο νεαρό μαθητή του, που γράφει στα πόδια του, όπως ο Πρόχορος. Ψηλά, και στα δύο τμήματα της παράστασης, ανοίγονται τρία συνήθως μικρά σπήλαια, απ' όπου ξεπετάγονται τα κεφάλια ερημιτών, οι οποίοι σκέπτονται ή προσεύχονται.

Σε μεμονωμένες περιπτώσεις παρατηρήθηκε η απεικόνιση νέων μορφών με διαφορετικές ασχολίες. Στην αριθ. κατ. 17 τοιχογραφία π.χ. αποδίδονται πρόσθετα δύο νέες μορφές σε αντίστοιχες σπηλιές. Στη μία ένας κατασκευάζει ή επιδιορθώνει βαρέλι, ενώ στη δεύτερη άλλος πλέκει σκοινί. Στην αριθ. κατ. 26 εικόνα το νέο στοιχείο είναι η μορφή ενός γέροντα, που μέσα σε σπηλιά διδάσκει ή νουθετεί δύο νεότερους. Παράλληλα, η εικόνα αυτή αποτελεί το μοναδικό παράδειγμα, απ' όσα εξετάσαμε, στο οποίο επαναλαμβάνεται η ίδια σκηνή (του υπαγορεύοντος μοναχού σε νεότερο) δύο φορές.

Ανάμεσα στις σπηλιές γράφεται στερεότυπα ο στυλίτης. Αποδίδεται στην κορυφή μιας κυλινδρικής κολόνας· τη θέση του κιονόκρανου καταλαμβάνει χαμηλό εξαγωνικό συνήθως και σπανιότερα στρογγυλό κτίσμα, μέσα στο οποίο κινείται με άνεση ο στυλίτης. Στη βάση του κίονα γράφεται πάντοτε ο υποτακτικός του, ο οποίος με σκοινί προωθεί επάνω το καλάθι με την τροφή και την πρόχου με το νερό. Η τοιχογραφία της Ρεντίνας (αριθ. κατ. 22), όπως επίσης και αυτή του Οσίου Μελετίου (αριθ. κατ. 16) – στην οποία άλλωστε ελάχιστες από τις δευτερεύουσες σκηνές απεικονίζονται –, είναι τα μόνα παραδείγματα, απ' όσα εξετάσαμε, στα οποία δεν απεικονίζεται η μορφή του στυλίτη. Είναι γεγονός ότι η απεικόνιση αυτή του στυλίτη με δυσκολία μπορεί να ταυτιστεί με την «απεικόνιση» της ίδιας μορφής, *ὡς ἀδύνατά ἐστιν αὐτῷ κατελθεῖν οὕτω πανταχόθεν ἀνῳκοδομημένῳ* στην «έκφραση» του Μάρκου[100]. Εξάλλου η σαφήνεια του ίδιου κειμένου δεν επιτρέπει να υποθέσουμε την παρουσία υποτακτικού.

Προεξάρχουσα μορφή στυλίτη είναι ο Συμεών, ο οποίος εγκαινίασε πρώτος τη μορφή αυτή της ασκητικής ζωής περνώντας ικανότατο διάστημα της ζωής του πάνω σε στύλο. Ο Συμεών ο Στυλίτης πέθανε το 459, ενώ ο Εφραίμ ο Σύρος γύρω στο 379. Παρ' όλα αυτά η μορφή του στυλίτη απεικονίζεται ανεξαιρέτως στην παράσταση της Κοίμησης του Εφραίμ, ενισχύοντας με αυτόν τον τρόπο την άποψη του διαχρονικού χαρακτήρα των σκηνών που αφηγούνται την καθημερινή ζωή των ασκητών στην έρημο.

Μια άλλη μορφή, η οποία αποδίδεται σε όλα ανεξαιρέτως τα παραδείγματα που εξετάσαμε, πιστεύουμε ότι είναι δυνατόν να ταυτιστεί με την προεξάρχουσα, επίσης, μορφή του ασκητισμού, τον Παύλο τον Θηβαίο. Είναι η σωματώδης μορφή που φοράει «ψιάθιον» και διακρίνεται από την

100. Βλ. και Πάλλας 1966, σ. 359.

ομήγυρη των μοναχών γύρω από το νεκρό όσιο. Υπήρξε ο πρώτος αναχωρητής, πέθανε στα 341 και τάφηκε από τον Μέγα Αντώνιο στην έρημο (βλ. και παράσταση αριθ. κατ. 18). Παρ' όλο ότι ο Παύλος έζησε αρκετά χρόνια πριν από τον Εφραίμ το Σύρο, πιστεύουμε ότι η διαχρονική παρουσία του στην κηδεία θεωρείται φυσιολογική, αν όχι και επιβεβλημένη. Ο πρώτος των αναχωρητών «αποχαιρετά» το θεμελιωτή της ασκητικής ζωής.

Οι επιμέρους αυτές σκηνές της ζωής των ασκητών στην έρημο αντιπροσωπεύουν σε γενικές γραμμές, πέραν ορισμένων εξαιρέσεων, τον καθολικό τρόπο ζωής όλων των ασκητών του 4ου και του 5ου αιώνα στην έρημο της Συρίας, της Παλαιστίνης, κτλ. και όχι ενός συγκεκριμένου ασκητή. Αυτός, άλλωστε, ο κοινός τρόπος ζωής απορρέει από την Religiosa Historia[101], αλλά και από τους βίους των οσίων, Κοιμήσεις των οποίων και εξετάσαμε.

Εκτός του οσίου Μελετίου (11ος αι.), οι υπόλοιποι (Σάββας, Αρσένιος, Ευθύμιος, Ισίδωρος ο Πηλουσιώτης και Ονούφριος) ζουν μέσα στον 4ο και 5ο αιώνα και είναι γνώστες, πιθανόν, της φήμης του Εφραίμ του Σύρου. Η μεγάλη αυτή μορφή γεννήθηκε στη Νίσιβη της Μεσοποταμίας, υπήρξε πολυγραφότατος, η δε ποιότητα των θεολογικών του συγγραμμάτων τον ανέδειξε ανάμεσα στους διάσημους διδασκάλους της ορθόδοξης Εκκλησίας. Πέρασε τα τελευταία χρόνια της ζωής του στην Έδεσσα της Μεσοποταμίας ως ασκητής, αλλά και ως διάκονος πολεμώντας τις αιρέσεις (Απολλινάριος). Θεωρήθηκε δε ότι εξαιτίας της όλης πολιτείας του *τύπος τῆς ἐφεξῆς ἀσκητικῆς γέγονεν ἀγωγῆς*[102]. Θεωρούμε λοιπόν πολύ φυσικό στην παράσταση του κανόνα της ασκητικής ζωής στην Κοίμηση να απεικονίζεται σε δευτερεύουσα κλίμακα και ο τρόπος της ζωής αυτής, άσχετα αν ήταν προγενέστερος ή μεταγενέστερος του Εφραίμ του Σύρου.

Β. Οι δευτερεύουσες σκηνές, που αποδίδουν τη ζωή των ερημιτών μέσα στα σπήλαια, δεν απεικονίζονται για πρώτη φορά στην Κοίμηση του Εφραίμ του Σύρου. Μας είναι μεμονωμένα γνωστές από τον 11ο τουλάχιστον αιώνα. Ο Martin παραδίδει ένα σημαντικό κατάλογο των σκηνών αυτών, οι οποίες προέρχονται από την εικονογράφηση των σωζομένων χειρογράφων της Ουρανίας Κλίμακος του Ιωάννη του Σιναΐτη. Αρκετές μικρογραφίες απεικονίζουν ερημίτες μέσα στα σπήλαια (Vat. gr. 394, κώδικας Princeton, κώδικας Σινά 418 και Vat. gr. 1754)[103], το στυλίτη, όπως επίσης και τον ασκητή που πλέκει καλάθια (κώδικας Σινά 418)[104]. Απεικονίζεται παράλληλα και ο μοναχός που σκαλίζει κουτάλια (Vat. gr. 394, κώδικας Princeton φ. 169v)[105], παρ' όλο ότι η μικρογραφία αυτή δεν έχει σχέση με το κείμενο της Κλίμακος. Παράλληλα, στις μικρογραφίες της Κλίμακος είναι δυνατόν να ανευρεθούν και άλλα εικονογραφικά στοιχεία της παράστασης της Κοίμησης του Εφραίμ. Έτσι στον κώδικα του Βατικανού (Vat. gr. 394)[106] απεικονίζεται η σκηνή του αδύναμου μοναχού που μεταφέρεται στις πλάτες νεότερου, όπως επίσης του ανήμπορου, που μεταφέρεται σε φορείο από δύο νεότερους. Πιστεύουμε ότι αξίζει να σημειωθεί η στάση του πρώτου νεαρού μοναχού που μεταφέρει το φορείο: αποδίδεται μετωπικά, ενώ παράλληλα στρέφει ελαφρά το κεφάλι του προς τα πίσω. Η στάση αυτή του μοναχού απεικονίζεται στερεότυπα σε όλες τις παραστάσεις που εξετάσαμε, χωρίς καμία απόκλιση και παραλλαγή. Πουλιά και ζώα αποδίδονται σε δύο μικρογρα-

101. PG 82, στ. 1283-1496.

102. Νικοδήμου Αγιορείτου 1868[2], τ. Α', σ. 422. Delehaye 1902, στ. 429. Δουκάκης 1956[2], τ. Ε', σ. 524-531. Ματθαίου 1964[3], σ. 693-703. PG 114, στ. 1253-1268.

103. Βλ. Martin 1954, σ. 125 κ.ε., εικ. 182, 237-238.

104. Ό.π., σ. 125 κ.ε., εικ. 211-212.

105. Βλ. Martin, 1951 σ. 220 κ.ε., εικ. 7 και 8.

106. Βλ. ό.π., σ. 220 κ.ε., εικ. 6 και Martin 1954, εικ. 82.

φίες του κώδικα Princeton[107], τα οποία άλλωστε συχνά απεικονίζονται στην παράσταση της Κοίμησης του Εφραίμ.

Σκηνές όμως των ερημιτών μέσα σε σπήλαια, πανομοιότυπες με αυτές των μικρογραφιών της Κλίμακος, απεικονίζονται και σε μικρογραφίες από την εικονογράφηση της Μυθιστορίας του Βαρλαάμ και του Ιωάσαφ (Par. gr. 1128, 14ος αι.). Εδώ πρέπει να σημειωθεί η μικρογραφία του φ. 64, όπου ο Βαρλαάμ διηγείται στον Ιωάσαφ τον τρόπο ζωής των αναχωρητών είτε αυτός αφορά στον κοινοβιακό, είτε στον ασκητικό χαρακτήρα[108].

Ο Martin έχοντας μελετήσει τις παραπάνω μικρογραφίες σε σχέση με το κείμενο της Κλίμακος, πιστεύει ότι οι σκηνές αυτές αφορούν σε ένα εικονογραφικό κύκλο, που αναφέρεται στη ζωή Σύρων ερημιτών, κύκλος όμως που έχει χαθεί και δεν μπορεί να είναι μεταγενέστερος του 11ου αι. (ο κώδικας του Princeton χρονολογείται στα 1081). Όσον αφορά στο αρχέτυπο, προτείνει ο μελετητής δύο λύσεις: ή ότι δημιουργήθηκε (πρώιμα) στη Συρία ή αργότερα στην Κωνσταντινούπολη (πιθανόν τον 11ο αι.), με πρώτες απηχήσεις στα χειρόγραφα της Ουρανίας Κλίμακος[109]. Τέλος, δεν γνωρίζουμε αν το έργο του Θεοδώρητου Religiosa Historia έχει εικονογραφηθεί παρ' όλες τις δυνατότητες που παρέχει. Το γενικότερο όμως σχόλιο του Weitzmann[110], όπου εκφράζεται η αμφιβολία αν οι μικρογραφίες γίνονται για συγκεκριμένα χειρόγραφα ή αν έχουν ληφθεί από άλλα παλαιότερα και αντιστοιχούν σε άλλα κείμενα, πιστεύουμε ότι είναι εποικοδομητικό για τα συμπεράσματα του Martin.

Γ. Επίσης, η πρωτεύουσα σκηνή της Κοίμησης του μοναχού δεν απεικονίζεται μόνο στις παραστάσεις που εξετάσαμε. Η σκηνή απαντάται στον τοιχογραφικό διάκοσμο της σπηλιάς του Παύλου στο μοναστήρι του Στύλου στο Λάτρο, όπου από το 10ο και, κυρίως, κατά τον 11ο αι. άκμασε η ασκητική ζωή σε σπηλαιώδη ασκητήρια. Άλλωστε τον 11ο αι. παρατηρείται άνθιση του μοναχισμού, η οποία συνδυάζεται με την αναζωογονηθείσα διάθεση για μάθηση και παιδεία. Απεικονίζεται λοιπόν στη Σπηλιά του Στύλου η Κοίμηση του ηγουμένου Παύλου[111]. Ο νεκρός, με μοναχικό ένδυμα, είναι ξαπλωμένος σε πέτρινη πλάκα στρωμένη με ψάθα. Στα αριστερά ιεράρχης με ανοικτό βιβλίο. Σε δεύτερο πλάνο διάκονος λιβανίζει με κατσί. Πίσω από το διάκονο τέσσερις μοναχοί. Οι τρεις μοιάζουν να συζητούν μεταξύ τους, ενώ ο τέταρτος προσεύχεται ατενίζοντας την ψυχή του οσίου που, σαβανωμένη, μεταφέρεται στον ουρανό από έναν άγγελο. Στα αριστερά, πίσω από τον ιεράρχη, δύο μοναχοί συζητούν όρθιοι μέσα σε σπηλιά. Πάνω, γονατισμένος μοναχός μοιάζει να προσφέρει κάποιο αντικείμενο στην ψυχή που ανεβαίνει. Πίσω από τη σύναξη γράφονται σπήλαια. Η παράσταση αυτή πιστεύουμε ότι είναι δυνατόν να συσχετισθεί με τις αριθ. κατ. 2 και 4 μεταγενέστερες παραστάσεις που εξετάσαμε, ως προς το περιορισμένο εικονογραφικό πλαίσιο.

Η Κοίμηση του Εφραίμ αποδίδεται σε μικρογραφία του Μηνολογίου του Βασιλείου ΙΙ (γύρω στο έτος 1000) (vat gr. 1613, εικ. 354)[112]. Πρόκειται για απλή απεικόνιση του νεκρού Εφραίμ, που περιβάλλεται από ορισμένους μοναχούς. Η σκηνή όμως του θανάτου μοναχού απεικονίζεται και σε μικρογραφία του κώδικα Princeton της Ουρανίας Κλίμακος (φ. 63v)[113]. Η σκηνή εδώ είναι παρό-

107. Βλ. Martin 1954, σ. 125 κ.ε., εικ. 53 και 60.

108. Βλ. Nersessian 1937, σ. 133, 150, πίν. LXVII, αριθ. 263-265 και LXVIII, αριθ. 290 και Martin 1954, σ. 126, εικ. 301.

109. Βλ. Martin 1954, σ. 125 κ.ε. και Πάλλας 1966, σ. 358.

110. Βλ. Weitzmann 1942-43, σ. 87-134 και Martin 1951, σ. 222, σημ. 45.

111. Βλ. Babić 1969, εικ. 69.

112. Il Menologio di Basilio II - Codices e Vaticanis Selecti III, Turin 1907, σ. 354.

113. Βλ. Martin 1954, σ. 28, εικ. 36.

μοια με αυτήν του Μηνολογίου. Ο νεκρός μοναχός είναι ξαπλωμένος σε νεκρική κλίνη στρωμένη με ψάθα. Στα πόδια του τρεις μοναχοί θρηνούν, ο ένας μάλιστα υψώνει τα χέρια του στο πρόσωπο, ενώ πίσω από το κεφάλι του νεκρού ένας μοναχός με κουκούλιο θυμιατίζει. Στην τοιχογραφία αυτή προστίθεται και ένα άλλο στοιχείο, που λείπει από τη μικρογραφία του Μηνολογίου του Βασιλείου. Αποδίδεται και η απομάκρυνση της ψυχής με τη μορφή γυμνού παιδιού. Την ανασύρει από το στόμα του νεκρού με ορμή άγγελος, που βρίσκεται πίσω από την κλίνη. Ο άγγελος φοράει χιτώνα και ιμάτιο και κρατά στο αριστερό χέρι σκήπτρο.

Παρόμοια επίσης, σε γενικές γραμμές, είναι και η παράσταση του θανάτου μοναχού σε μικρογραφία του Ψαλτηρίου αριθ. 15 της μονής Διονυσίου (γύρω στο 1313)[114]. Η απεικόνιση, εξάλλου, του θανάτου και της ψυχής που ανασύρεται από τον άγγελο, είναι συνηθισμένο θέμα των λεγομένων μοναστικών ψαλτηρίων[115]. Οι σκυμμένοι μοναχοί στις παραπάνω παραστάσεις, που περιστοιχίζουν το νεκρό, αντιμετωπίζουν το γεγονός με ανάμεικτα αισθήματα φόβου, περιέργειας και λύπης. Παράλληλα, στις Κοιμήσεις που εξετάσαμε, επαναλαμβάνεται πανομοιότυπη η μορφή του μοναχού που σκύβει πάνω από το κεφάλι του νεκρού οσίου. Ο Stichel[116] με πολύ ευαισθησία διευκρινίζει ότι οι μοναχοί σκύβουν πάνω από τον όσιο για να πληροφορηθούν τι βλέπει ή αισθάνεται αυτός την ώρα του θανάτου. Στην καθ' όλα αποδεκτή ερμηνεία του Stichel πιστεύουμε ότι θα μπορούσε να προστεθεί και η προσπάθεια των ζώντων μοναχών να αποσπάσουν από το θνήσκοντα τους τελευταίους παραινετικούς λόγους.

Ο διττός χαρακτήρας της παράστασης του νεκρού μοναχού και της ανασυρόμενης ψυχής (κώδικας Princeton, ψαλτήριο μονής Διονυσίου) διασπάται στις παραστάσεις Κοιμήσεων που εξετάσαμε και διαφοροποιείται η απόδοσή τους. Την ψυχή, σαβανωμένη και με μορφή μικρού παιδιού, ανεβάζει στον ουρανό άγγελος που φοράει χιτώνα και ιμάτιο και έχει σκεπασμένα τα χέρια του. Συγγενικές με τη μετάσταση σκηνές είναι ο Χριστός, αριστερά, μέσα σε ελλειψοειδή ακτινωτή δόξα[117], ενώ δεξιά δύο μαύρα διαβολάκια προσπαθούν πετώντας να πλησιάσουν την ψυχή.

Από τις παραστάσεις που εξετάσαμε σε δεκαεπτά (αριθ. κατ. 5-10, 13-15, 17, 19-21 και 23-26) απεικονίζεται ο άγγελος με την ψυχή του οσίου, σε εννέα (αριθ. κατ. 5-8, 13, 14, 20, 23 και 24) ο Χριστός σε δόξα, σε επτά (αριθ. κατ. 5, 13, 14, 17 και 23-25) τα διαβολάκια, ενώ σε έξι από τις παραπάνω παραστάσεις (αριθ. κατ. 5, 6, 13, 14, 23 και 24) απεικονίζονται και τα τρία στοιχεία μαζί. Σε τρεις επίσης παραστάσεις (αριθ. κατ. 15-19) αποδίδεται ο ουρανός σε ημικύκλιο, από το οποίο απορρέουν ακτινωτές δέσμες φωτός.

Δ. Η εξέταση της εικονογραφίας της παράστασης της Κοίμησης του Εφραίμ μας πείθει ότι το χαμένο πρότυπο της ολοκληρωμένης παράστασης είναι δυνατόν να αναχθεί στην παλαιολόγεια ζωγραφική. Πριν όμως καταλήξουμε στο συμπέρασμα αυτό, κρίνεται σκόπιμο να αναζητήσουμε την παράσταση της Κοίμησης του Εφραίμ, ή παρεμφερείς παραστάσεις, στη ζωγραφική της Δύσης. Οι παλαιότερες γνωστές σχετικές παραστάσεις, είναι:

Το τρίπτυχο προσευχητάριο της συλλογής Earl of Crawford και Balcarres, που χρονολογείται από την Achenbach[118] στο τέλος του 13ου αι. Η τεχνοτροπία της εικόνας και η ανάλυσή της επιτρέ-

114. Βλ. Τσιούμη 1975, σ. 148-149.

115. Ό.π., σ. 149, σημ. 3, όπου δίδονται παραδείγματα, αλλά εκφράζονται επίσης κάποιες σκέψεις για την παράσταση. Επίσης, Martin 1954, σ. 29.

116. Βλ. Stichel 1971, σ. 73.

117. Βλ. ό.π. (αριθ. κατ. 5 και υποσημ. 41 και 42).

118. Βλ. Achenbach 1944, σ. 129-152, εικ. 1, 3, 5. Martin 1951, σ. 218 κ.ε., εικ. 5. Πάλλας 1966, σ. 359 κ.ε.

πει στη μελετήτρια να θεωρήσει το προσευχητάριο ως έργο της σχολής της Σιένα και ιδιαίτερα των συνεχιστών του Cimabue.

Η τοιχογραφία στο Camposanto στην Πίζα αφηγείται τη ζωή των ερημιτών στη Θηβαΐδα. Η τοιχογραφία αυτή χρονολογείται από την Achenbach[119] στα μέσα του 14ου αι. Στον ίδιο αιώνα, επίσης από τη σχολή της Σιένας, δημιουργούνται παραστάσεις, που αφηγούνται τη ζωή μεμονωμένων ερημιτών της δυτικής, κυρίως, εκκλησίας.

Δύο πίνακες της Συλλογής Earl of Crawford και Balcarres με θέμα τη Θηβαΐδα, που χρονολογούνται γύρω στο 1400[120].

Η Θηβαΐδα των Uffigi, που αποδίδεται στο ζωγράφο Gerardo Starnina, της σχολής της Φλωρεντίας του πρώιμου 15ου αι.[121].

Στα δύο πλευρικά φύλλα του τρίπτυχου της Συλλογής Earl of Crawford και Balcarres απεικονίζονται σκηνές του Πάθους, ενώ στο κεντρικό αποδίδεται η Κοίμηση του Εφραίμ του Σύρου. Η παράσταση όμως εδώ διανθίζεται με περισσότερα εικονογραφικά στοιχεία από αυτά που σημειώσαμε, όπως επίσης και με κοσμικές σκηνές: απεικονίζονται, λοιπόν, πρόσθετα σκηνές κυνηγιού με κυνηγούς και ζώα που καταδιώκονται από σκυλιά, οι πειρασμοί του Μεγάλου Αντωνίου, σκηνές από τη ζωή του αγίου Ιερωνύμου, κτλ. Αποδίδονται επίσης πολλά εκκλησάκια, σήμαντρα που κτυπούν, όπως επίσης και μοναστήρι, στα παράθυρα του οποίου αναμένουν μοναχοί, ενώ άλλοι αδελφοί κτυπούν τις καμπάνες και τα σήμαντρα. Η ψυχή του νεκρού οδηγείται στον ουρανό από τέσσερις αγγέλους, ενώ απεικονίζεται και ο στυλίτης, κυριολεκτικά έγκλειστος, όπως και στην «έκφραση» του Μάρκου. Η απόδοση της πανίδας και της χλωρίδας είναι πλουσιότατη. Πρόκειται δηλαδή για μια πολυπρόσωπη και πλουσιότατη παράσταση, στην οποία απεικονίζεται και η Κοίμηση του Εφραίμ του Σύρου, η δε πληθώρα ορισμένων εικονογραφικών στοιχείων μπορεί να αναζητηθεί και στο κείμενο της «έκφρασης» του Μάρκου: *πόλιν γὰρ ἡ ἔρημος ὑπεκρίνετο τὰ εἰς ἐκείνους τοὺς χρόνους καὶ οἰκίδια τῶν πετρῶν ὁρᾶν ἔχεις*, κτλ. Μόνο το έλος δεν απεικονίζεται.

Στον πίνακα της Θηβαΐδας των Uffigi απεικονίζεται και πάλι η Κοίμηση ενός μοναχού. Η παράσταση όμως εδώ πλαισιώνεται από μία πανοραμική αφήγηση της καθημερινής ζωής των ερημιτών στην έρημο. Η απόδοση του πίνακα απηχεί καθαρά τις καλλιτεχνικές τάσεις και τα στοιχεία της ιταλικής αναγέννησης. Ο στυλίτης και ο μοναχός με το σήμαντρο, μορφές ανύπαρκτες στο μοναχισμό της Δύσης, έχουν αφαιρεθεί. Οι μοναχοί φορούν πλέον δυτικές στολές, ζουν κυρίως μέσα σε κτίσματα και λιγότερο σε σπηλιές, οι εκκλησίες και τα λοιπά οικοδομήματα απηχούν το χαρακτήρα της γοτθικής αρχιτεκτονικής, το δε πλουσιότατο τοπίο με τα ζώα, τα δένδρα και τα φυτά, το ποτάμι και η θάλασσα, τα καραβάκια και οι βάρκες, πλαισιώνεται από έναν καταγάλανο ουρανό με λευκά σύννεφα.

Η απόδοση του τοπίου στα παραπάνω παραδείγματα, στα οποία άλλωστε απεικονίζεται και η Κοίμηση του Εφραίμ ή μοναχού, γενικότερα, η ανοπτική (vol d'oiseau) διάταξη των στοιχείων του τοπίου, το «ήθος» και η «αληθοφάνεια» των παραστάσεων – στοιχεία της πρώιμης ιταλικής αναγέννησης – η στροφή των καλλιτεχνικών τάσεων της βυζαντινής τέχνης λίγο πριν από την πτώση της αυτοκρατορίας προς τη φυσιοκρατία της δυτικής τέχνης, με τα φυσικά επακόλουθα των δανείων[122],

119. Βλ. Achenbach 1944, σ. 134, κ.ε., εικ. 7.

120. Ό.π., σ. 134 κ.ε., εικ. 8 - 9 και Πάλλας 1966, σ. 359 κ.ε.

121. Βλ. Achenbach 1944, σ. 134 κ.ε., εικ. 10 και Πάλλας 1966, σ. 359 κ.ε.

122. Byron - Rice 1930, σημ. στον πίν. 86. Πάλλας 1965, σ. 313 κ.ε. Πάλλας 1966, σ. 358 κ.ε. Pallas 1982, σ. 357 κ.ε., σ. 505 κ.ε. και Πάλλας 1971, σ. 239 κ.ε.

οδήγησαν ορισμένους μελετητές στην άποψη ότι η «έκφραση» της εικόνας της Κοίμησης του Εφραίμ του Σύρου του Μάρκου Ευγενικού προϋποθέτει έργο της δυτικής τέχνης και όχι της βυζαντινής[123]. Η Achenbach[124] όμως, ύστερα από μελέτη του προσευχηταρίου της Συλλογής Earl of Crawford και Balcarres δέχεται ότι το πρότυπο της παράστασης του κεντρικού φύλλου είναι βυζαντινό έργο και πρέπει να τοποθετηθεί στο 13ο αι. Την άποψή της, άλλωστε, έχει επικροτήσει και ο Martin[125] ύστερα από εξαντλητική έρευνα. Επίσης με αυτό το σκεπτικό οι μελετητές[126] σχολιάζουν, δημοσιεύουν και παρατηρούν σχετικά με τις παραστάσεις, στις οποίες αναφερθήκαμε στο δεύτερο μέρος της μελέτης μας. Η ένταξη, όμως, του προτύπου της παράστασης στη βυζαντινή ζωγραφική του 13ου αι. δεν αποκλείει, βέβαια, και τα στοιχεία δανεισμού από τη δυτική τέχνη.

Απτά αποδεικτικά, αλλά και καθοδηγητικά, στοιχεία για την τοποθέτηση του προτύπου της παράστασης της Κοίμησης του Εφραίμ στη βυζαντινή τέχνη του 13ου αι., αποτελούν οι παραστάσεις που εξετάσαμε και εντάξαμε στην ομάδα Α΄ και χρονολογούνται από το 13ο έως και τα μέσα του 14ου αι. Εξάλλου, η τοιχογραφία της Κοίμησης του Εφραίμ από τον Άγιο Ιωάννη Κουδουμά (1359/60), η οποία είναι η πρώτη, απ' όσο γνωρίζουμε, ολοκληρωμένη παράσταση Κοίμησης οσίου, αλλά και η εικόνα του Σινά (13ος αι.) έχουν τη δυνατότητα να οδηγήσουν την έρευνα προς το χώρο δημιουργίας και ανάπτυξης του προτύπου, ο οποίος θα μπορούσε να ήταν, εκτός από την Ανατολή, το ίδιο το νησί της Κρήτης. Άλλωστε, τόσο η πρωτεύουσα σκηνή της Κοίμησης όσο και οι δευτερεύουσες εντοπίστηκαν επανειλημμένως στη βυζαντινή τέχνη τουλάχιστον από τον 11ο αι. Τα στοιχεία που αφηγούνται οι σκηνές αυτές αφορούν, όπως είναι φυσικό, στην ασκητική ζωή που δημιουργήθηκε, άνθισε και ολοκληρώθηκε στο χώρο της Ανατολής. Ακόμα και αυτός ο ταπεινός φράκτης, γνωστό εικονογραφικό στοιχείο ακόμα και στη ζωγραφική της ιταλικής αναγέννησης[127], απηχεί την «αιμασιάν την περιφράττουσαν» της Religiosa Historia του Θεοδώρητου[128]. Έχει δε αμιγή βυζαντινή προέλευση συνδυασμένη στενά με το τοπίο της ασκητικής ζωής της Ανατολής. Αυτό το προστατευτικό στοιχείο γράφεται σε δώδεκα από τις παραστάσεις που εξετάσαμε (αριθ. κατ. 5, 6, 8, 10, 11, 14, 15, 19, 23 και 24), ενώ στις αριθ. κατ. 9 και 12 απεικονίζεται δύο φορές.

Επιπλέον και αυτή η απόδοση του τοπίου, περιορισμένη στις παραστάσεις της ομάδας Α΄, πλουσιότερη και οργανωμένη στις αντίστοιχες της ομάδας Β΄, απηχεί το ρεαλισμό της βυζαντινής τέχνης. Είναι δυνατόν να υποστηρίξει κανείς ότι στην παράσταση της Κοίμησης του Εφραίμ του Σύρου, η οποία πραγματοποιείται στην έρημο, η απόδοση τοπίου θα μπορούσε να χαρακτηρισθεί ως υπερβολή. Η απεικόνιση βλάστησης, ζώων (πολλά από τα οποία δεν είναι δυνατόν να επιβιώσουν στη σκληρή και ανελέητη έρημο), ποταμών κτλ. δίνουν την αίσθηση τοπίου ειδυλλιακού, που απέχει πολύ από την πραγματικότητα. Οι ζωγράφοι όμως των παραστάσεων των ομάδων Α΄ και Β΄ δεν είναι δυνατόν να χαρακτηρισθούν από υπερβολή στην απεικόνιση του τοπίου. Αντίθετα, θα μπορούσε κανείς να επικαλεσθεί απέριττο χαρακτήρα, συμβατικότητα, όπως επίσης και προσαρμογή της απόδοσης του τοπίου στις ανάγκες της παράστασης (Κοίμηση αγίου Αθανασίου στην τράπεζα της Λαύρας, Κοίμηση οσίου Μελετίου στη λιτή της μονής). Εξάλλου, τα στοιχεία με τα οποία οι ζωγράφοι απεικονίζουν το τοπίο — βράχια, σπήλαια, μαλακοί λόφοι, μικρά κτίσματα, ζώα, βλάστηση κτλ. — είναι καθόλα γνωστά και πιστά στη βυζαντινή τέχνη. Εξίσου γνωστή είναι και η απόδοση

123. Πάλλας 1966, σ. 351.
124. Achenbach 1944, σ. 134 και 148 κ.ε.
125. Martin 1951, σ. 218 κ.ε. και Martin 1954, σ. 125 κ.ε.
126. Βλ. υποσημ. 25-92 και Chatzidakis 1974, σ. 191 κ.ε.
127. Πάλλας 1966, σ. 362, σημ. 164.
128. PG 82, στ. 1433.

της παράστασης. Τα επίπεδά της μοιάζουν να τοποθετούνται το ένα επάνω στο άλλο με διάθεση ανοδική και με προοπτική διαύγειας όλων των λεπτομερειών στο θεατή, με αποτέλεσμα η παράσταση να ανεβαίνει στον ορίζοντα που αποκτά το χαρακτήρα του ατέρμονος[129].

Στις παραστάσεις κυρίως της ομάδας Γ', αλλά και σε ορισμένες της ομάδας Β', εντοπίσθηκαν εικονογραφικά στοιχεία, τα οποία οι ζωγράφοι δανείζονται από την τέχνη της Δύσης. Συγκεκριμένα αυτά είναι τα εξής: οι στρογγυλοί φεγγίτες στα εκκλησάκια της τοιχογραφίας του Αναπαυσά (αριθ. κατ. 9) και της εικόνας της μονής Ιβήρων (αριθ. κατ. 15), ο γαλανός ουρανός με τα σύννεφα στην εικόνα επίσης της μονής Ιβήρων, όπως και της εικόνας του Βατικανού (αριθ. κατ. 27), τα ζώα στην εικόνα του Παβία[130] (αριθ. κατ. 14), ο μοναχός που ψαρεύει αμέριμνος στην εικόνα της Λευκάδας και της Συλλογής Σταθάτου (αριθ. κατ. 23 και 24) — στοιχείο που συναντήσαμε στη Θηβαΐδα — καθώς επίσης και το έλος (αριθ. κατ. 23-27 και 14;). Θα ήταν υπερβολή να υποστηρίξουμε ότι τα προαναφερθέντα δυτικά στοιχεία αλλοίωσαν τον καθαρό βυζαντινό χαρακτήρα της παράστασης σε σημείο που να αναζητήσουμε το πρότυπό της στη Δύση και στη συνέχεια να υποστηρίξουμε ότι ο Ευγενικός συγκινήθηκε, αν όχι και εμπνεύσθηκε από δυτικό έργο.

Ο βίος του Εφραίμ, αλλά και των άλλων οσίων, δεν είναι δυνατόν να ερμηνεύσουν την απόδοση της παράστασης της Κοίμησης[131]. Θα ήταν πολύ φυσικό, αν αποδιδόταν εικονογραφικά ο βίος του, να απεικονισθεί ένα θαύμα που πραγματοποίησε ο όσιος λίγα λεπτά πριν πεθάνει και να αναφέρονται οι επιθυμίες που εξέφρασε για τα σάβανα που θα του φόραγαν στην ταφή[132].

Ο Martin προτείνει ως λύση τα συριακά Acta του Εφραίμ, τα οποία μπορούν να ερμηνεύσουν την απόδοση της Κοίμησης. Σύμφωνα με την πηγή αυτή προσήλθαν στην κηδεία του Εφραίμ, ειδοποιημένοι από τον ήχο του σήμαντρου, μοναχοί, αναχωρητές, στυλίτες, ιεράρχες, διάκονοι, κληρικοί, άγγελοι, λαϊκοί κτλ. και έθαψαν τον όσιο στο νεκροταφείο των αγίων. Ύστερα όμως από λίγο χρονικό διάστημα το σώμα του οσίου επανεμφανίσθηκε και οι μοναχοί το έθαψαν ξανά κάτω από την εκκλησία του, απ' όπου και αναδυόταν η ευωδία των αγίων οστών[133]. Η απεικόνιση του μοναχού (Σισώης;)[134] που στέκεται έκπληκτος δίπλα σε ανοικτή σαρκοφάγο, που εμπεριέχει σκελετό, απεικονίζεται σε δύο μόνον παραστάσεις (αριθ. κατ. 26 και 27) και ίσως εικονογραφεί το θαύμα των οστών του οσίου, σύμφωνα με τη συριακή πηγή. Εξάλλου, δεν γνωρίζουμε πώς αλλιώς μπορεί να ερμηνευθεί η μορφή αυτή. Θα ήταν ίσως ασταθής η ερμηνεία ότι αποδίδεται η ανθρώπινη ματαιότητα σε Κοίμηση μοναχού, του οποίου η ζωή πραγματώνεται μόνον με το θάνατο.

Τα συριακά Acta του Εφραίμ (πιθανότατα γνωστά στον ελλαδικό χώρο του Βυζαντίου), ίσως ο χαμένος εικονογραφικός κύκλος που αναφέρεται στη ζωή των σύρων ερημιτών[135], ή ύπαρξη μεμονωμένων σκηνών Κοίμησης μοναχών και άλλων σκηνών της καθημερινής ζωής από τον 11ο αι., η άνθιση του μοναχικού βίου κατά τον ίδιο αιώνα, αλλά και η εξάρχουσα μορφή του ασκητή Εφραίμ αποτέλεσαν τους σταδιακούς πυρήνες του πρότυπου της παράστασης το 13ο αι., αν όχι και νωρίτερα. Η παράσταση αυτή από τα μέσα του 14ου αι. και κατά τη διάρκεια της πορείας της στη μεταβυζαντινή ζωγραφική διαμέσου της Κρητικής Σχολής και του Θεοφάνη, οργάνωσε και αφομοίωσε σταδιακά όλους τους επιμέρους πυρήνες, που προαναφέρθηκαν, με χαρακτήρα διαχρονικό και απο-

129. Χατζηδάκης 1977, σ. 73.
130. Chatzidakis 1974, σ. 192.
131. Πάλλας 1966, σ. 358, σημ. 143.
132. Ό.π., σημ. 102.
133. Martin 1951, σ. 218, όπου αναφέρονται ερμηνείες και άλλων μελετητών.
134. Stichel 1971, σ. 89 κ.ε.
135. Βλ. ό.π. (υποσημ. 109).

τέλεσε έτσι τον τύπο της Κοίμησης οσίου. Η τελειοποίηση του τύπου αυτού μπορεί να αποδοθεί στο Θεοφάνη (1527), ο οποίος όμως δώρισε και στους μεταγενεστέρους του τη δυνατότητα να μεταχειρισθούν και να προσαρμόσουν τον τύπο αυτό στις ανάγκες της παράστασης.

Δεν μπορούμε να υποθέσουμε κατά πόσον το κείμενο της «έκφρασης» για την εικόνα της Κοίμησης του Εφραίμ του Σύρου, γραμμένο από τον Μάρκο Ευγενικό με χαρακτήρα ρητορικής άσκησης, θα είχε τη δυνατότητα να επηρεάσει τους καλλιτέχνες των μέσων του 15ου αιώνα. Το αντίθετο, όμως, μπορούμε να το επικαλεσθούμε με βεβαιότητα, όπως μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι ο Μάρκος Ευγενικός εμπνεύστηκε από εικόνα της βυζαντινής τέχνης. Όμως, παρ' όλα αυτά υπάρχουν και οι αποδείξεις[136] ότι οι συγγραφείς «εκφράσεων» περιέγραφαν και έργα που δεν είχαν δεί χρησιμοποιώντας παλαιότερα φιλολογικά πρότυπα, αλλά και αντιγράφοντας παλαιότερες «εκφράσεις». Εξακολουθούμε δε να θέτουμε το ερώτημα, αν είναι δυνατόν ο Μάρκος, με την όλη ανθενωτική-αντιδυτική στάση του, να συνέγραψε «έκφραση» εικόνας, που το πρότυπό της ήταν δυτικό έργο τέχνης.

Όλα τα στοιχεία της «έκφρασης» του Ευγενικού που αναφέρονται στο νεκρό, στην ομήγυρη των μοναχών, στους προσερχομένους στη σύναξη, αλλά και στους ασκητές που ασχολούνται με τις καθημερινές τους ασχολίες, καθώς και στην απόδοση της ψυχής (βλ. ό.π., 1-14) εικονογραφούνται σε όλες τις παραστάσεις που εξετάσαμε. Αντίθετα, δεν γράφονται όλες οι λεπτομέρειες του τοπίου (βλ. ό.π., 15-23), τόσο στα παραδείγματα που εξετάσαμε, αλλά και στις παραστάσεις της ιταλικής αναγέννησης. Άλλωστε, η περιγραφή της φύσης, στην «έκφραση» ήταν το μόνο στοιχείο που έδινε τη δυνατότητα στον Ευγενικό να συγγράψει με φαντασία και γλαφυρότητα, προκειμένου βέβαια να εξυπηρετήσει και έναν από τους σκοπούς της «έκφρασης», δηλαδή τη ρητορική άσκηση. Έχουμε ήδη αναφέρει ότι το α' μισό του 15ου αι. είναι μια γενικώς αποδεκτή χρονολογία για τη συγγραφή της «έκφρασης». Θα ήταν άραγε ανεδαφικό να υποθέσουμε ότι ο Ευγενικός εμπνεύσθηκε ή ακόμα και συγκινήθηκε από το λιτό και φωτεινό χαρακτήρα της εικόνας της Κοίμησης του Εφραίμ του Σύρου του Οικουμενικού Πατριαρχείου (αριθ. κατ. 5), η οποία, άλλωστε, είναι σύγχρονη με την «έκφραση»;

Λάρισα, Σεπτέμβρης 1987 *† ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΙΩΑΝΝΙΔΑΚΗ-ΝΤΟΣΤΟΓΛΟΥ*

136. Maguire 1974, σ. 113 κ.ε. Maguire 1981, σ. 22 κ.ε. Βλ. και ό.π. (υποσημ. 16).

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΑΡΑΣΤΑΣΕΩΝ ΚΟΙΜΗΣΕΩΣ ΑΓΙΩΝ, ΟΣΙΩΝ ΚΑΙ ΑΣΚΗΤΩΝ

ΟΜΑΔΑ Α'

1. Εικόνα: Η Κοίμηση του αγίου Αρσενίου. Μονή Αγίας Αικατερίνης, Σινά. 13ος αι.
2. Τοιχογραφία: Η Κοίμηση του αγίου Ευθυμίου. Παρεκκλήσιο Αγίου Ευθυμίου, βασιλική Αγίου Δημητρίου, Θεσσαλονίκη. 1303.
3. Τοιχογραφία: Η Κοίμηση του Εφραίμ του Σύρου. Ναός Αγίου Ιωάννου, Κουδουμάς Μονοφατσίου Ηρακλείου. 1359/1360.
4. Τοιχογραφία: Η Κοίμηση του Εφραίμ του Σύρου. Ναός Αγίου Βασιλείου, Γλώσσα Κισσάμου Χανίων. 14ος αι.

ΟΜΑΔΑ Β'

5. Εικόνα: Η Κοίμηση του Εφραίμ του Σύρου. Οικουμενικό Πατριαρχείο. Α' μισό 15ου αι.
6. Εικόνα: Η Κοίμηση του οσίου Ισιδώρου. Βυζαντινό Μουσείο. Β' μισό 15ου αι.
7. Εικόνα: Η Κοίμηση του οσίου Ονουφρίου. Βυζαντινό Μουσείο. Γύρω στο 1550.
8. Εικόνα: Η Κοίμηση του Εφραίμ του Σύρου. Πάτμος. Γύρω στο 1500.
9. Τοιχογραφία: Η Κοίμηση του Εφραίμ του Σύρου. Μονή Αγίου Νικολάου Αναπαυσά, Μετέωρα. 1527.
10. Τοιχογραφία: Η Κοίμηση του αγίου Αθανασίου. Μονή Μεγίστης Λαύρας, Άγιον Όρος. 1536 (;)
11. Τοιχογραφία: Η Κοίμηση του Εφραίμ του Σύρου. Μονή Δοχειαρίου, Άγιον Όρος. 1568.
12. Τοιχογραφία: Η Κοίμηση του Εφραίμ του Σύρου. Ναός Κοιμήσεως Θεοτόκου, Καλαμπάκα. 1573.
13. Εικόνα: Η Κοίμηση του Εφραίμ του Σύρου. Μουσείο Κανελλοπούλου. Α' μισό 16ου αι.
14. Εικόνα: Η Κοίμηση του Εφραίμ του Σύρου. Ιεροσόλυμα. Α' μισό 16ου αι.
15. Εικόνα: Η Κοίμηση του Εφραίμ του Σύρου. Μονή Ιβήρων, Άγιον Όρος. 16ος αι.
16. Τοιχογραφία: Η Κοίμηση του οσίου Μελετίου. Μονή Αγίου Μελετίου, Κιθαιρών. Τέλος γ' τέταρτου 16ου αι.
17. Τοιχογραφία: Η Κοίμηση του Εφραίμ του Σύρου. Μονή Διονυσίου, Άγιον Όρος. Γύρω στα 1600.
18. Τοιχογραφία: Η Κοίμηση του Εφραίμ του Σύρου. Ναός Αγίας Παρασκευής, Σιάτιστα. 1611.
19. Τοιχογραφία: Η Κοίμηση του Εφραίμ του Σύρου. Παρεκκλήσιο Τριών Ιεραρχών, μονή Βαρλαάμ, Μετέωρα. 1637.
20. Εικόνα: Η Κοίμηση του Εφραίμ του Σύρου. Μονή Οδηγήτριας, Γωνία Κισάμου Χανίων. 1705.
21. Τοιχογραφία: Η Κοίμηση του Εφραίμ του Σύρου. Μονή Παντοκράτορος, Άγιον Όρος. 1749.
22. Τοιχογραφία: Η Κοίμηση του Εφραίμ του Σύρου. Μονή Κοιμήσεως Ρεντίνας, Καρδίτσα. Μέσα 18ου αι.

ΟΜΑΔΑ Γ'

23. Εικόνα: Η Κοίμηση του οσίου Σάββα. Μουσείο Λευκάδας. 16ος αι.
24. Εικόνα: Η Κοίμηση του οσίου Σάββα. Συλλογή Ελένης Σταθάτου. Τέλη 16ου αι.
25. Εικόνα: Η Κοίμηση του οσίου Σάββα. Κληρονομιά Α. Κ. Ορλάνδου. 17ος αι.
26. Εικόνα: Η Κοίμηση του Εφραίμ του Σύρου. Συλλογή Ν. Εμπειρίκου, Λονδίνο. Μέσα 16ου αι.
27. Εικόνα: Η Κοίμηση του Εφραίμ του Σύρου. Χριστιανικό Μουσείο Βατικανού. Τέλη 16ου αι.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ - ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΑΑΑ	Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών
ΑΒΜΕ	Αρχείον Βυζαντινών Μνημείων της Ελλάδος
ΑΔ	Αρχαιολογικόν Δελτίον
ΑΕ	Αρχαιολογική Εφημερίς
ΔΧΑΕ	Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας
ΕΕΒΣ	Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών
Κρητ. Χρον.	Κρητικά Χρονικά
ArtB	Art Bulletin
BCH	Bulletin de Correspondance Hellénique
CA	Cahiers Archéologiques
DOP	Dumbarton Oaks Papers
GBA	Gazette des Beaux-Arts
PG	J.-P. Migne, Patrologiae cursus completus. Series graeca. Parisiis 1857-1906
RbK	Reallexikon zur byzantinischen Kunst

Βοκοτόπουλος 1977-79	Παναγιώτης Βοκοτόπουλος, Μια πρώιμη κρητική εικόνα της Βαϊοφόρου στην Λευκάδα, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. Θ' (1977-79), σ. 309-321.
Βυζαντινή Τέχνη 1964	Η Βυζαντινή Τέχνη - Τέχνη Ευρωπαϊκή, Αθήναι 1964.
Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Τέχνη 1986	Βυζαντική και Μεταβυζαντινή Τέχνη. Πολιτιστική πρωτεύουσα της Ευρώπης 1985, Αθήνα 1986.
Δουκάκης 1892, 1894, 1896, 1956, 1964	Κωνσταντίνος Δουκάκης, Ο Μέγας Συναξαριστής, Αθήνα 1892[1], 1894[1], 1956[2], 1964[2].
Έκθεση 1985	Έκθεση για τα Εκατό Χρόνια της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας (1884-1984). Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο Αθηνών, 6 Οκτωβρίου 1984-30 Ιουνίου 1985.
Ιεζεκιήλ 1929	Θεσσαλιώτιδος και Φαναριοφερσάλων Ιεζεκιήλ, Αι Ιεραί Μοναί της Πίνδου, Θεολογία 7 (1929), σ. 24-48.
Καλοκύρης 1963	Κωνσταντίνος Καλοκύρης, Άθως. Θέματα αρχαιολογίας και τέχνης επί τη χιλιετηρίδι (963-1963), Αθήνα 1963, σ. 55-98.
Κεραμεύς 1976	Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, Διονυσίου του εκ Φουρνά, Ερμηνεία της Ζωγραφικής Τέχνης, Αθήνα 1976.
Λασσιθιωτάκης 1969	Κ. Λασσιθιωτάκης, Εκκλησίες της Δυτικής Κρήτης, Κρητ. Χρον. 21 (1969), σ. 493.
Ματθαίου 1962-1964, 1966	Β. Ματθαίου. Ο Μέγας Συναξαριστής, Αθήνα 1962[2], 1963[2], 1964[3] και 1966[2].
Μπαλτογιάννη 1985	Χρ. Μπαλτογιάννη, Εικόνες Συλλογής Δημητρίου Οικονομοπούλου, Αθήνα 1985.
Μπρούσκαρη 1985	Μ. Μπρούσκαρη, Το Μουσείο Παύλου και Αλεξάνδρας Κανελλοπούλου, Αθήνα 1985.
Νικοδήμου Αγιορείτου 1868[2]	Νικοδήμου Αγιορείτου Συναξαριστής, Αθήνα 1868 (Β' έκδοση) υπό Νικολαΐδου Φιλαδελφέως.
Ξυγγόπουλος 1932	Α. Ξυγγόπουλος, Παραστάσεις της Κοιμήσεως του Χρυσοστόμου και των μετ' αυτήν, ΕΕΒΣ 9 (1932), σ. 351-360.
Ξυγγόπουλος 1951	Α. Ξυγγόπουλος, Κατάλογος περιγραφικός των εικόνων, των ξυλογλύπτων και των μεταλλίνων έργων των βυζαντινών και των μετά την Άλωσιν χρόνων, Αθήνα 1951.
Ξυγγόπουλος 1957(1)	Α. Ξυγγόπουλος, Σχεδίασμα ιστορίας της θρησκευτικής ζωγραφικής μετά την Άλωσιν, Αθήνα 1957.
Ξυγγόπουλος 1957(2)	Α. Ξυγγόπουλος, Collection Hélène Stathatos, Les objects byzantins et post-byzantins, Limoge 1957.

Ορλάνδος 1936	Α. Κ. Ορλάνδος, Η Μονή της Κάτω Παναγιάς, ΑΒΜΕ, τ. Β', τχ. ΙΙ (1936), σ. 70-87.
Ορλάνδος 1938	Α. Κ. Ορλάνδος, Τα Βυζαντινά Μνημεία της Καστοριάς, ΑΒΜΕ, τ. Δ', τχ. Ι (1938), σ. 61-106 (2. Ο Ταξιάρχης της Μητροπόλεως).
Ορλάνδος 1939-1940	Α. Κ. Ορλάνδος, Η Μονή Οσίου Μελετίου και τα παραλαύρια αυτής, ΑΒΜΕ, τ. Ε' (1939-1940), σ. 34-106.
Ορλάνδος - Θεοχάρη 1958	Α.Κ. Ορλάνδος - Μ. Θεοχάρη, Αι επί της Πίνδου Ιεραί Μοναί Βράχας και Ρεντίνης ΑΕ 1958, Χρονικά, σ. 5-11.
Ορλάνδος 1970	Α. Κ. Ορλάνδος, Η αρχιτεκτονική και αι βυζαντιναί τοιχογραφίαι της Μονής του Θεολόγου Πάτμου, Αθήναι 1970.
Πάλλας 1965	Δ. Πάλλας, Αι αισθητικαί ιδέαι των Βυζαντινών προ της Αλώσεως (1453), ΕΕΒΣ 34 (1965), σ. 313-331.
Πάλλας 1966	Δ. Πάλλας, Εικόνα του Αγίου Ευσταθίου στην Σαλαμίνα, Χαριστήριον εις Αναστάσιον Κ. Ορλάνδον, τ. Γ', Αθήναι 1966, σ. 328-369.
Πάλλας 1971	Δ. Πάλλας, Η ζωγραφική στην Κωνσταντινούπολη μετά την Άλωση, ΑΔ 26 (1971): Μελέται, σ. 239-263.
Πιομπίνος 1984[2]	Φ. Ι. Πιομπίνος, Έλληνες αγιογράφοι μέχρι το 1821, Αθήνα 1984[2].
Ποταμιάνου 1983	Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, Η Μονή των Φιλανθρωπηνών και η πρώτη φάση της μεταβυζαντινής ζωγραφικής, Αθήνα 1983.
Ρηγόπουλος 1979	Ι. Ρηγόπουλος, Ο αγιογράφος Θεόδωρος Πουλάκης και η φλαμανδική χαλκογραφία, Αθήνα 1979.
Ροντογιάννης 1973	Π. Ροντογιάννης, Η Χριστιανική τέχνη στη Λευκάδα, Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών, Επετηρίς, Γ' (1973).
Σισιλιάνος 1935	Δ. Σισιλιάνος, Έλληνες αγιογράφοι μετά την Άλωσιν, Αθήναι 1935.
Σωτηρίου 1929	Γ. Α. Σωτηρίου, Βυζαντινά μνημεία της Θεσσαλίας ΙΓ' και ΙΔ' αιώνος, ΕΕΒΣ ΣΤ' (1929), σ. 291-315.
Σωτηρίου 1931[2]	Γ. Α. Σωτηρίου, Οδηγός Βυζαντινού Μουσείου, Αθήναι 1931[2].
Σωτηρίου 1932	Γ. Α. Σωτηρίου, Βυζαντινά Μνημεία της Θεσσαλίας ΙΓ' και ΙΔ' αιώνος, ΕΕΒΣ 9 (1932), σ. 383-415.
Σωτηρίου 1937	Γ. Α. Σωτηρίου, Κειμήλια του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Πατριαρχικός Ναός και Σκευοφυλάκιον, Αθήναι 1937.
Σωτηρίου 1952	Γ. και Μ. Σωτηρίου, Η Βασιλική του Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης, Αθήναι 1952.
Σωτηρίου 1958	Γ. και Μ. Σωτηρίου, Εικόνες της Μονής Σινά, Κείμενα-Πίνακες, Αθήναι 1956-1958.
Τσιγαρίδας 1978	Ευθ. Τσιγαρίδας, Τοιχογραφίες και εικόνες της Μονής Παντοκράτορος, Μακεδονικά 18 (1978), σ. 181-204.
Τσιούμη 1975	Χ. Μαυροπούλου-Τσιούμη, Οι μικρογραφίες του Ψαλτηρίου αρ. 65 της Μονής Διονυσίου, Κληρονομία 7, Α (1975), σ. 131-171.
Τσιτουρίδου 1986	Α. Τσιτουρίδου, Η εντοίχια ζωγραφική του Αγίου Νικολάου στη Θεσσαλονίκη, Θεσσαλονίκη 1986.
Χατζηδάκης 1948	Μ. Χατζηδάκης, Εικονίσματα από το Άγιον Όρος, περιοδικό «Εκλογή», Δ', Δεκέμβριος 1948, σ. 1514-1521.
Χατζηδάκης 1963	Μ. Χατζηδάκης, Ο ζωγράφος Θεοφάνης Στρελίτζας τουπίκλην Μπαθάς, Νέα Εστία, Αφιέρωμα στο Άγιον Όρος, Χριστούγεννα 1963, σ. 215-226.
Χατζηδάκης 1977	Μ. Χατζηδάκης, Εικόνες της Πάτμου, Ζητήματα Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Ζωγραφικής, Αθήνα 1977.
Χατζηνικολάου 1967	Α. Χατζηνικολάου, ΑΔ 22 (1967): Χρονικά, σ. 371.
Ψιλάκης 1986	Ν. Ψιλάκης, Τα Μοναστήρια της Κρήτης, Αθήνα 1986.
\Achenbach 1944	G. Achenbach, An Early Italian Tabernackle, GBA 6 (1944), σ. 129-152.
Babić 1969	G. Babić, Les chapelles annexes des églises byzantines. Fonction liturgique et programmes iconographiques, Paris 1969.
Bougrat 1982	M. Bougrat, L'église Saint-Jean près de Koudoumas, Crete, CA 30 (1982), σ. 147-174.
Byron - Rice 1930	R. Byron - D. Talbot Rice, The Birth of Western Painting, London 1930.

Chatzidakis 1962	M. Chatzidakis, Icônes de Saint-Georges des Grecs et de la Collection de l'Institut, Venise 1962.
Chatzidakis 1969-70	M. Chatzidakis, Recherches sur le peintre Theophane le Cretois, DOP 23-23 (1969-70), σ. 309-352.
Chatzidakis 1974	M. Chatzidakis, Les débuts de l'école crétoise dite italogreque, Μνημόσυνον Σοφίας Αντωνιάδη, 1974, σ. 169-211.
Chatzidakis - Babić 1983	Le Icone della Penisola Balcanica e delle Isole Greche(2), στο: K. Weitzmann - C. Alibegašvili - A. Volskaja - C. Babić - M. Chatzidakis - T. Voinescu, Le Icone, Milano 1983, σ. 305-372.
Delehaye 1902	Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae e Codice Sirmodiano Nunc Berolinensi Adjectis Synaxariis Selectis Opera et Studio Hippolyti Delehaye, Bruxellis 1902.
Deliyianni-Doris 1975	H. Deliyianni-Doris, Die Wandmalereien der Lite der Klosterkirche von Hosios Meletios, Miscellanea Byzantina Monacensia 18 (1975).
Gerola 1908	G. Gerola, Monumenti Veneti nell' isola di Creta, Venezia 1908.
Gerola 1961	G. Gerola, Τοπογραφικός κατάλογος των τοιχογραφημένων εκκλησιών της Κρήτης (μετάφραση, πρόλογος, σημειώσεις Κ. Ε. Λασσιθιωτάκης), Ηράκλειον 1961.
Goar 1960	J. Goar, Euchologion Sive Rituale Graecorum, Gratz 1960.
Kayser 1840,	C. L. Kayser, Philostratei Libri de Gymnastica quae supersunt. Accedunt Marci Eugeniki, Imagines et Epistulae, Heidelbergae 1840.
Kelemen 1961	P. Kelemen, El Greco Revisited, New York 1961.
Krumbacher 1897-1900	K. Krumbacher, Ιστορία της βυζαντινής λογοτεχνίας (μετάφραση Γ. Σωτηριάδου).
Maguire 1974	H. Maguire, Truth and Convention in Byzantine Descriptions of Works of Art, DOP 28 (1974), σ. 113-140.
Maguire 1981	H. Maguire, Art and Eloquence in Byzantium, Princeton 1981.
Martin 1951	J. Martin, The Death of Ephraim in Byzantine and Early Italian Painting, ArtB 33 (1951), σ. 217-225.
Martin 1954	J. Martin, The Illustration of the Heavenly Ladder of John Climacus, Studies in Manuscript Illumination, 5, Princeton 1954.
Millet 1905	G. Millet, Recherches au Mont-Athos, BCH 29 (1905), σ. 105-141.
Millet 1927	G. Millet, Monuments de l'Athos, Paris 1927.
Muñoz 1906	A. Muñoz, L'art byzantin à l'exposition de Grottaferrata, Rome 1906.
Muñoz 1926	A. Muñoz, Le Εκφράσεις nella letteratura Bizantina e i loro rapporti con l'arte figurata, Recueil d'Etudes, dediées à la mémoire de N. P. Kodakov, Archéologie. Histoire de l'Art. Études Byzantines, Seminarium Kondakovianum, Prague 1926, σ. 139-142.
Muñoz 1928	A. Muñoz, I quadri bizantini della pinacoteca Vaticana, Roma 1928.
Mylonas 1984	P. Mylonas, Le plan initial du catholikon de la Grande-Lavra au Mont Athos et la genèse du type du catholikon athonite, CA 32 (1984), σ. 89-112.
Nersessian 1937	S. der Nersessian, L'illustration du roman de Barlaam et Joasaph, Paris 1937.
Pallas 1982	D. Pallas, Le "Ekphrasis" de Marc et de Jean Eugénikos. Le dualisme culturel vers la fin de Byzance. I et II. Rayonnement grec. Hommages à Charles Delvoye. Bruxelles. Edition de l' Université de Bruxelles, 1982 (1ο μέρος), σ. 505-511, Βυζάντιον LII (1982) (2ο μέρος), σ. 357-374.
Papadopoulos 1984	K. Kreidl-Papadopoulos, Koimesis, RbK IV (1984), σ. 136-182.
Procopiou 1934	A. Procopiou, La peinture religieuse dans les îles ioniennes pendant le XVIIIe siècle, Athènes 1934.
Rice 1964	D. Talbot Rice, Byzantinische Kunst, München 1964.
Sevčenko 1983	N. P. Sevčenko, The Life of Saint Nikolas in Byzantine Art, Torino 1983.
Stichel 1971	R. Stichel, Studien zum Verhältnis von Text und Bild spät- und nachbyzantinischer Vergänglichkeitsdarstellungen, Byzantina Vindobonensia V, Wien 1971.

Stuart 1975	J. Stuart, Ikons, London 1975.
Volbach-Dosogne	W. F. Volbach - J. Lafontaine-Dosogne, Byzanz und der christliche Osten, Propyläen Kunstgeschichte, τ. 3, Berlin 1968.
Weitzmann 1942-1943	K. Weitzmann, Illustrations for the Chronicles of Sozomenos, Theodoret and Malalas, Βυζάντιον XVI (1942-43), σ. 87-134.
Wulff - Alpatoff 1925	O. Wulff - M. Alpatoff, Denkmäler der Ikonenmalerei in kunstgeschichtlichen Folge, Helleran bei Dresden 1925.
Zias 1969	N. Zias, Representations of Byzantine Cantors, ΑΑΑ II (1969), σ. 233-238.

Summary

ICONOGRAPHY OF THE ASSUMPTION OF SAINTS AND HERMITS OF THE 14th-15th CENTURY

Markos Eugenikos, the Metropolitan of Ephesus, is credited with the authorship, among other works, of an *Ecphrasis* concerning an icon depicting the Assumption of Hosios Ephraim of Syros. This study poses two principal questions: a) whether the text of the *Ecphrasis* was imaginary or whether the writer had in mind a particular icon depicting the Assumption of Ephraim of Syros, and b) whether the writer's original icon belonged to the early Renaissance of the West or to the Byzantine art of the East.

In the cources of this study, as many representations as possible of the Assumption of Saints in icons and wall-paintings from the 14th to the 18th centuries were collected. An analysis of their iconographical elements and a comparison of them necessitated the classification of the collected material into three large groups. The first contains representations dating before the *Ecphrasis* was written; the second includes those that, based on the text, conform to the type of the Assumption of a Saint in post-Byzantine painting (15th-18th centuries); and the third, those showing the influence of Western painting and dating to the 16th and 17th centuries. A study of these representations led progressively on the one hand to a definition of the fixed iconographical framework within which the representations of Assumptions earlier or later than the *Ecphrasis* were set, and on the other to the discovery that the iconographical elements are repeated in an identical fashion, so as to promote the ritual and diachronic character of the representation.

Lastly, regarding the question of the original of the *Ecphrasis*, the investigation pointed to Palaeologan painting, and the view is expressed that it was the icon of the Assumption of Hosios Ephraim of Syros that is in the Ecumenical Patriarchate, which furthermore is also contemporary with the text (1st half of the 15th century).

Larisa, September 1987 *† EVANGELIA IOANNIDAKI-DOSTOGLOU*

ΕΙΚΟΝΕΣ - ΝΑΥΤΙΚΑ ΑΦΙΕΡΩΜΑΤΑ ΜΕ ΑΦΟΡΜΗ ΜΙΑ ΕΙΚΟΝΑ ΤΟΥ ΙΩΑΝΝΗ ΤΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ

Μια εικόνα με την παράσταση του αγίου Ιωάννη του Θεολόγου και ενός ιστιοφόρου, η οποία απετέλεσε το θέμα σύντομης ανακοίνωσης στο Ζ' Πολιτιστικό Συμπόσιο Δωδεκανήσου, που έγινε στην Πάτμο[1], υπήρξε η αφορμή για μια πρώτη προσέγγιση του υλικού και των ερωτημάτων, τα οποία θέτει ένας κύκλος μεταβυζαντινών αφιερωματικών εικόνων.

Η εικόνα (Π ί ν. 35 α), μικρών διαστάσεων, 31 × 22,5 × 1,5 εκ., ανήκει στη συλλογή της 4ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου, άγνωστης όμως προέλευσης, και εκτίθεται στην Παναγία του Κάστρου της πόλης της Ρόδου. Στις αρχές του 18ου αιώνα φαίνεται πως κάποιος ναυτικός την αφιέρωσε στον Άγιο Ιωάννη το Θεολόγο της Πάτμου ως απλή δέηση, παράκληση ή ευχαριστία για την προστασία που πρόσφερε ο άγιος στο πλοίο του. Αυτό το μήνυμα αντλούμε από τα εικονιζόμενα, εφόσον καμιά αφιερωματική επιγραφή ή άλλη έγγραφη μνεία δεν βεβαιώνει την υπόθεσή μας. Η μόνη επιγραφή, *Ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Θεολόγος*, ταυτίζει τον άγιο, ο οποίος εικονίζεται στον τύπο του συγγραφέα-ευαγγελιστή, ενώ στο κάτω μέρος της εικόνας, σε στενή ζώνη, παριστάνεται ένα τρικάταρτο ιστιοφόρο.

Στο πάνω τμήμα ο Θεολόγος εικονίζεται καθιστός σε χαμηλό θρονίο με μαξιλάρι, ελαφρά γυρισμένος προς τα δεξιά, με το βλέμμα στο θεατή. Με το δεξιό του χέρι μπροστά στο στήθος ευλογεί, ενώ με το αριστερό στηρίζει κλειστό βιβλίο στο αντίστοιχο γόνατο. Φορεί σταχτογάλαζο ιμάτιο και ρόδινο χιτώνα. Κάτω δεξιά προβάλλει πίσω από το θρονίο το σύμβολο του ευαγγελιστή, ο αετός, που συγκρατεί με τα νύχια του κλειστό βιβλίο. Στη γωνία, πάνω αριστερά, από τεταρτοκύκλιο γαλανού ουρανού εκπορεύονται οι ακτίνες του θεόπνευστου λόγου. Ο κάμπος της εικόνας είναι χρυσός, όπως επίσης το θρονίο και το βιβλίο. Το έδαφος κοκκινωπό ξανοίγει προς τα κάτω, έτσι ώστε να θυμίζει μάρμαρο. Στο κάτω μέρος μία στενότερη βαθυγάλαζη ζώνη δηλώνει τη θάλασσα. Το περήφανο τρικάταρτο καράβι με ανοιχτά τα λευκά του πανιά αρμενίζει προς τα δεξιά, ενώ από τα κατάρτια του κυματίζουν κόκκινες σημαίες. Ο τύπος του καραβιού θυμίζει γαλιόνι, εμπορικό πλοίο, παραλλαγή της γαλέρας.

1. Τίτλος ανακοίνωσης: Εικόνα της συλλογής Εφορείας Δωδεκανήσου με τον άγιο Ιωάννη το Θεολόγο – αφιέρωμα ναυτικού, Ζ' Πολιτιστικό Συμπόσιο Δωδεκανήσου, Πάτμος, 28-31 Αυγούστου 1991. Ευχαριστώ θερμά την 4η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων για την άδεια δημοσίευσης της εικόνας και το απαραίτητο φωτογραφικό υλικό. Οι φωτογραφίες των Π ί ν. 37, 38 β, 39-41, 44 β οφείλονται στο Βυζαντινό Μουσείο. Η 4η Εφορεία Αρχαιοτήτων μου παραχώρησε τις φωτογραφίες των Π ί ν. 35 α-β, 42 α, 43 α και 44 α, ενώ η 2η Εφορεία παραχώρησε τις φωτογραφίες των Π ί ν. 36 α-β και 43 β. Αισθάνομαι υποχρεωμένη να ευχαριστήσω θερμά τη διευθύντρια του Μουσείου κ. Μ. Ποταμιάνου και τους Εφόρους κ. Φ. Δροσογιάννη και κ. Η. Κόλλια, καθώς επίσης τους κ.κ. Χ. Μπαλτογιάννη, Ο. Γκράτζιου, Φ. Καλαφάτη, Α. Κατσιώτη, Γ. Μπίθα, Θ. Αρχοντόπουλο, Γ. Καλύφωνο και Γ. Φιλοθέου για την ποικιλόμορφη βοήθειά τους σε διάφορα στάδια της εργασίας.

Ο εικονογραφικός τύπος της πληθωρικής μορφής του Ιωάννη, με το εύρος της μορφής, την πλατιά πλούσια και μαλακή πτυχολογία, τη φυσική απόδοση των χεριών και τα αφράτα πυκνά γένεια, δημιουργείται το 16ο αιώνα με δυτικά αναγεννησιακά πρότυπα και ζωγραφίζεται από εργαστήρια με έντονες δυτικές επιδράσεις κατά το 17ο και 18ο αιώνα[2].

Αντιπροσωπευτικό παράδειγμα του νέου τύπου του Θεολόγου και της μαλακότερης πτυχολογίας, που εισάγεται από τη δεύτερη πεντηκονταετία του 16ου αιώνα, είναι η εικόνα από την Άντησσα της Μυτιλήνης (1605), η οποία αποδίδεται στο γνωστό κρητικό ζωγράφο Μιχαήλ Δαμακηνό[3]. Το σαρκώδες πρόσωπο του αγίου με τα κυματιστά γένεια και οπωσδήποτε η πλατιά θεατρική χειρονομία με το ανοιχτό βιβλίο και την πένα στον αέρα, που στην εικόνα της Μυτιλήνης οδηγούν κατευθείαν σε ιταλικά σχήματα, δεν απαντούν στην εικόνα της συλλογής της Ρόδου. Η αντίληψη ωστόσο της ευρείας επιβλητικής μορφής και η καμπύλη κίνηση της μαλακής και πλούσιας πτυχολογίας παρατηρείται και στο σαφώς κατώτερης ποιότητας έργο από τα Δωδεκάνησα. Η μορφή εδώ είναι κλεισμένη στα περιγράμματά της και όσον αφορά στην πτυχολογία φαίνεται να αντιγράφει πιστά αλλά μηχανικά τα πρότυπά της, χωρίς όμως να επιτυγχάνει την επιζητούμενη οργανική σχέση με τα μέλη που καλύπτει. Οι έντονες διχαλωτές γραμμές, αναίτιες, στο μέσον περίπου της κνήμης ή στον αριστερό ώμο του Θεολόγου, επιβεβαιώνουν την άποψη της μηχανικής αντιγραφής από καλό πρότυπο, ανάλογο με την εικόνα της Μυτιλήνης.

Η στάση του ένθρονου Ιωάννη με την ελαφρά συστροφή του κορμού, σπέρματα της οποίας διακρίνουμε σε παραστάσεις ευαγγελιστών από την παλαιολόγεια περίοδο[4], απαντά επίσης σε έργα του 17ου και 18ου αιώνα και συνήθως ανάγεται σε δυτικά πρότυπα, όπως σε λεπτομέρεια εικόνας του Εμμανουήλ Τζάνε (1654)[5] και κυρίως σε παραστάσεις αποστόλων, όπως αυτή του Σίμωνα σε εικόνα της Πάτμου (πρώτες δεκαετίες 17ου αι.)[6], του Λουκά και του Ανδρέα σε εικόνα του Βυζαντινού Μουσείου[7], του Θωμά στο ναό των Αγίων Αποστόλων Τρικάλων (16ου αι.)[8], του Ιωάννη του Θεολόγου στη Συλλογή Οικονομοπούλου (16ου αι.)[9] κ.ά. Ο τύπος των ένθρονων απο-

2. Χ. Μπαλτογιάννη, Εικόνες, Συλλογή Δημητρίου Οικονομοπούλου, Αθήνα 1985 (στο εξής: Χ. Μπαλτογιάννη, Συλλογή Οικονομοπούλου), σ. 88.

3. Μ. Χατζηδάκης, Ο ζωγράφος Ευφρόσυνος, Κρητ. Χρον. Γ' (1956) (ανατύπωση) στο M. Chatzidakis, Études sur la peinture posthyzantine (Variorum Reprints), London 1976, κεφ. VI (στο εξής: Μ. Χατζηδάκης, Ζωγράφος Ευφρόσυνος), σ. 287-288, πίν. ΚΗ, εικ. 1. Ο ίδιος, Έλληνες ζωγράφοι μετά την Άλωση (1450-1830) με εισαγωγή στην ιστορία της ζωγραφικής της εποχής, τ. 1 (Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε. αριθ. 33), Αθήνα 1987 (στο εξής: Μ. Χατζηδάκης, Έλληνες ζωγράφοι), εικ. 124.

4. Βλ. παραδείγματα: ευαγγελιστής Μάρκος στο χφ. Ιβήρων 5, φ. 136ν, 13ος αι. (Στ. Πελεκανίδης κ.ά., Οι Θησαυροί του Αγίου Όρους, τ. Β', Αθήναι 1975, εικ. 19, σ. 299), ευαγγελιστής Μάρκος στο χφ. Φιλοθέου 5, φ. 137ν, 13ος αι. (Στ. Πελεκανίδης κ.ά., Οι Θησαυροί του Αγίου Όρους, τ. Γ', Αθήνα 1979, εικ. 303, σ. 306), ευαγγελιστής Μάρκος στο χφ. Σταυρονικήτα 43, φ. 91ν, 14ος αι. (Στ. Πελεκανίδης, Οι Θησαυροί του Αγίου Όρους, τ. Δ', Αθήνα 1991, εικ. 393, σ. 345).

5. Π. Λ. Βοκοτόπουλος, Εικόνες της Κέρκυρας, Αθήνα 1990 (στο εξής: Π. Λ. Βοκοτόπουλος, Εικόνες), αριθ. 79, εικ. 223, σ. 116.

6. Μ. Χατζηδάκης, Εικόνες της Πάτμου, Ζητήματα Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής ζωγραφικής, Αθήνα 1979, εικ. 142, πίν. 186.

7. Δ. Λαζαρίδης, Βυζαντινόν και Χριστιανικόν Μουσείον, Προσκτήματα, ΑΔ 29 (1973-74): Χρονικά, σ. 21, Πίν. 27 α, β.

8. Α. Μαραβά-Χατζηνικολάου, Εικόνες και κειμήλια Ιεράς Μητροπόλεως Τρίκκης και Σταγών, Κατάλογος, Αθήνα 1969, σ. 17, αριθ. 1, πίν. 1, 3.

9. Χ. Μπαλτογιάννη, Συλλογή Οικονομοπούλου, αριθ. 41, σ. 43, πίν. 33.

στόλων σε στάσεις ανάλογες με αυτή του ευαγγελιστή μας εικονίζεται συνηθέστερα σε αποστολικά τέμπλων από τα Επτάνησα και τα Δωδεκάνησα της ίδιας εποχής[10].

Το δευτερεύον εικονογραφικό στοιχείο της εικόνας του Θεολόγου, δηλαδή το σύμβολό του, ο αετός, συνοδεύει συχνά την παράσταση του συγγραφέα-ευαγγελιστή, συνήθως σε μικρογραφίες χειρογράφων ήδη από τη μέση βυζαντινή περίοδο[11]. Το ίδιο στοιχείο απαντά σε παλαιολόγειες μικρογραφίες[12] και επιβιώνει στη μεταβυζαντινή εικονογραφία του Ιωάννη, σε μικρογραφίες χειρογράφων[13] και σε εικόνες. Στις μεταβυζαντινές εικόνες παριστάνεται σπανιότερα ένθρονος, όπως σε εικόνα του Βυζαντινού Μουσείου, σε εικόνα με την υπογραφή του ζωγράφου Δημητρίου στο Lecce της Ιταλίας (α' μισό 17ου αι.)[14], σε εικόνα της Συλλογής Γ. Τσακύρογλου με υπογραφή του Κωνσταντίνου Κονταρίνη (αρχές 18ου αι.)[15], κ.α., συχνότερα όμως όρθιος, όπως σε εικόνα του Θεόδωρου Πουλάκη στην Κύπρο (1672) και σε δύο ανθίβολα του ιδίου[16], ή με τον Πρόχορο, όπως σε εικόνα από τη μονή Γωνιάς στην Κρήτη (17ος αι.)[17]. Τέλος, ο αετός γίνεται απαραίτητο εικονογραφικό στοιχείο σε παραστάσεις χαρακτικών[18], που σχεδιάστηκαν για να διακοσμήσουν τα πρώτα έντυπα θρησκευτικά βιβλία της εποχής ή τα συγχωροχάρτια[19].

Τεχνοτροπικά στοιχεία ωστόσο απομακρύνουν την εικόνα μας από τα πιθανά κρητικά πρότυπά της. Η αμήχανη χαλαρή μαλακή καμπύλη και πλατιά πτυχολογία, αλλά και το λεπτολόγο πλάσιμο του προσώπου (Π ί ν. 35 α) με τα καλοσχεδιασμένα μάτια, το οξύ βλέμμα και τα λεπτογραμμένα τοξωτά φρύδια, την ίσια μύτη, το μικρό στόμα, τα πλούσια χιονάτα γένεια, τα σχηματοποιημένα αυτιά και τα τονισμένα περιγράμματα και ακόμη τα μακριά χέρια με τα λεπτά δάκτυλα, συνδέουν την εικόνα μας με εργαστήρια των νησιών του Αιγαίου που βρίσκονται κοντά στα παράλια της Μικράς Ασίας και δραστηριοποιούνται κατά τη διάρκεια του 17ου και 18ου αιώνα. Η σύγκριση της μορφής του Θεολόγου με τις γεροντικές μορφές (Π ί ν. 35 β) από την παράσταση της Κοίμησης της Θεοτόκου σε μια εικόνα από τον ομώνυμο ναό στο χωριό Αρχάγγελος Ρόδου με υπογραφή *ΧΕΙΡ ΙΩ(ΑΝΝΟΥ) ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΥ* και χρονολογία *ΑΨΙΔ'* (=1714), οδηγούν στην ίδια κατεύθυνση. Ο Ιωάννης

10. Π. Λ. Βοκοτόπουλος, Εικόνες, σ. 148-149, εικ. 274, 275, 283. Π. Γ. Ροντογιάννης, Η Χριστιανική τέχνη στη Λευκάδα, Επετηρίς Εταιρείας Λευκαδικών Μελετών Γ' (1973), Αθήνα 1974, πίν. 62, 63, 64. Χ. Κουτελάκης, Ξυλόγλυπτα τέμπλα της Δωδεκανήσου μέχρι το 1700, Αθήνα 1986, πίν. 37 α.

11. G. Galavaris, The Illustrations of the Prefaces in Byzantine Gospels (Byzantina Vidobonensia XI), Wien 1979, σ. 36-49. R. Nelson, The Iconography of Preface and Miniature in Byzantine Gospel Book, New York 1980, σ. 15-33, 109-111, εικ. 13, 29, 33.

12. G. Kakavas, The Evangelist Portraits in B. L. Add. 11838, Δίπτυχα Δ' (1986-87), σ. 359-363, πίν. 2 β.

13. Βλ. παραδείγματα στα χειρόγραφα: Ιβήρων 548, φ. 233ν, του έτους 1433 (Οι Θησαυροί του Αγίου Όρους, τ. Β', εικ. 136), Ξηροποτάμου 107, σ. 441, 16ου αι. (Οι Θησαυροί του Αγίου Όρους, τ. Α', εικ. 420). Καρακάλου 272, φ. 1ν, 18ου αι. (Οι Θησαυροί του Αγίου Όρους, τ. Γ', εικ. 296).

14. Μ. Χατζηδάκης, Έλληνες ζωγράφοι, σ. 267, πίν 140. Pina Belli d'Elia, Icone di Puglia e Basilicata dal Medioevo al Settecento, Milano 1988, σ. 155-157, αριθ. 71, πίν. σ. 97.

15. Αγ. Καρακατσάνη, Συλλογή Γεωργίου Τσακύρογλου, Εικόνες, Αθήνα 1980, αριθ. 176, σ. 124, 163.

16. Α. Ξυγγόπουλος, Ανθίβολα δύο εικόνων του Θεόδωρου Πουλάκη, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. Γ' (1962-63), σ. 75-80, πίν. 22, 25. Ι. Κ. Ρηγόπουλος, Ο αγιογράφος Θεόδωρος Πουλάκης και η φλαμανδική χαλκογραφία, Αθήναι 1979 (στο εξής: Ι. Κ. Ρηγόπουλος, Θεόδωρος Πουλάκης), εικ. 106, πίν. 97.

17. Μ. Μπορμπουδάκης, Εικόνες του νομού Χανίων, Αθήνα 1975, σ. 86-88, εικ. 22.

18. M. Mauquoy-Hendrickx, Les Estampes des Wierix conservées au Cabinet des Estampes de la Bibliothèque Royale Albert Ier, première partie, Bruxelles 1979, πίν. 117-123.

19. Ντ. Παπαστράτου, Χάρτινες εικόνες, Ορθόδοξα θρησκευτικά χαρακτικά 1665-1899, Η, Αθήνα 1986, σ. 573, αριθ. 613, 614.

Αναγνώστης, Ρόδιος στην καταγωγή, όπως υπογράφει τουλάχιστον σε ένα έργο του, ζωγραφίζει εικόνες και τοιχογραφίες κατά τη διάρκεια της πρώτης πεντηκονταετίας του 18ου αιώνα (1701-1750), που βρίσκονται διασπαρμένες στη Ρόδο, αλλά και στην Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου[20]. Η ομοιότητα του Θεολόγου (Π ί ν. 35 α) ιδιαίτερα με τον Ιωάννη από την εικόνα της Κοίμησης (Π ί ν. 35 β), ενισχύει τη χρονολογική τοποθέτηση της εικόνας μας στις πρώτες δεκαετίες του 18ου αιώνα και την τοπική προσέγγιση του εργαστηρίου παραγωγής της.

Από άποψη περιεχομένου, αλλά και εικονογραφίας, η εικόνα του Θεολόγου συνδέεται με μία ιδιαίτερη κατηγορία εικόνων, αφιερώματα ναυτικών, εμπόρων, ταξιδευτών στη θάλασσα ως εκδήλωση θρησκευτικής ευλάβειας, δέησης ή ευχαριστίας για την προστασία των πλοίων τους, ή και των ίδιων προσωπικά. Τέτοιες εικόνες-αφιερώματα, που προέρχονται από τα Επτάνησα, τις Κυκλάδες, τα Δωδεκάνησα, εμφανίζονται από τη δεύτερη πεντηκονταετία του 16ου αιώνα και καθιερώνονται στο νησιωτικό χώρο κατά το 17ο και το 18ο αιώνα.

Το γεγονός αυτό, βέβαια, δεν είναι τυχαίο. Οι βάσεις της ελληνικής εμπορικής ναυτιλίας ανάγονται στο 16ο αιώνα και οι δραστηριότητές της διαφοροποιούνται και εξαπλώνονται το 17ο και 18ο. Άμεσο αποτέλεσμα της ανάπτυξής της αποτελεί η εμφάνιση μιας ισχυρής εμπορικής τάξης χριστιανών, η οποία, αφού εξασφάλισε το τοπικό και περιφερειακό εμπόριο, επεξέτεινε τις δραστηριότητές της από την Ανατολική Μεσόγειο μέχρι τη Νότια Ρωσία. Ιδιαίτερη ανάπτυξη γνωρίζουν αυτή την εποχή τα μικρότερα νησιά του Αιγαίου, από τα οποία προέρχονται οι ικανότεροι ναυτικοί. Τα θαλασσινά ταξίδια επίσης πυκνώνουν, εφόσον και οι ποικίλες ανάγκες μετακίνησης αυξάνονται[21]. Συγχρόνως όμως χριστιανοί και μουσουλμάνοι πειρατές, που λυμαίνονταν τα νησιά και τα παράλια της Μεσογείου, μεταφέρουν τις επιχειρήσεις τους στο Αιγαίο[22]. Οι κίνδυνοι, τους οποίους συνεπάγεται όλη αυτή η θαλάσσια επικοινωνία, παρουσιάζονται αυξημένοι και η ανάγκη για την επίκληση της θείας προστασίας απόλυτα δικαιολογημένη.

Στις εικόνες που αφιερώνουν ναυτικοί και ταξιδευτές παριστάνονται ένα ή περισσότερα ιερά πρόσωπα, τα οποία συνήθως σχηματίζουν μία τρίμορφη δέηση, και ένα καράβι ή ένα επεισόδιο στη

20. Μ. Χατζηδάκης, Έλληνες ζωγράφοι, σ. 331 (Ιωάννης, αριθ. 47), όπου συγκεντρωμένη βιβλιογραφία. Η. Κόλλιας, Η ζωγραφική στη Ρόδο από τα παλαιοχριστιανικά χρόνια μέχρι το 18ο αιώνα, Έκθεση στην Παναγία του Κάστρου Ρόδου (Δεκ. 1988), όπου κατάλογος δωδεκανησίων ζωγράφων.

21. Γ. Β. Λέων, Ελληνική Εμπορική Ναυτιλία (1453-1850), στο Ελληνική Εμπορική Ναυτιλία 1453-1850 (Στ. Παπαδόπουλος εκδ. Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος), Αθήνα 1972 (στο εξής: Γ. Β. Λέων, Εμπορική Ναυτιλία), σ. 13-48, ανατύπωση, στο G. Leon, Hellenic Merchant Marine (1453-1850) (Society for Hellenic Studies Mnemon), Αθήνα 1981. Tr. Stoianovich, Ο κατακτητής ορθόδοξος Βαλκάνιος έμπορος, Η οικονομική δομή των Βαλκανικών χωρών στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας (εκδ. Μέλισσα), Αθήνα 1979 (στο εξής: Tr. Stoianovich, Βαλκάνιος έμπορος), σ. 308-309, τίτλος πρωτοτύπου: Conquering Balkan Orthodox Merchant, Journal of Economic History 20 (1960), σ. 234-313. Β. Σφυρόερας, Το Αιγαίο μετά τον 15ο αιώνα, Ιστορικό περίγραμμα, στο Β. Σφυρόερας - Α. Αβραμέα - Σπ. Ασδραχάς, Χάρτες και χαρτογράφοι του Αιγαίου Πελάγους, Αθήνα 1985, σ. 9-21. Σπ. Ασδραχάς, Το Ελληνικό Αρχιπέλαγος, μια διάσπαρτη πόλη, Β. Σφυρόερας, κ.ά., στο ίδιο, σ. 235-248.

22. Για το φαινόμενο της πειρατείας βλ.: Α. Κραντονέλλη, Ιστορία της πειρατείας στους μέσους χρόνους της τουρκοκρατίας 1538-1699, Αθήνα 1991. D. Zakythinos, Corsaires et pirates dans les mers grecques au temps de la domination turque, L'Hellénisme Contemporain 10 (1939), σ. 695 κ.ε. A. Vacalopoulos, Piracy during the Last Years of the Greek War of Independence, Southeast European Commerce and Naval Policies from the Mid-Eighteenth Century to 1914, Proceedings of the XVIIth Conference on War and Society in East Central Europe (Thessaloniki, 6-8 June 1985), Θεσσαλονίκη 1988, σ. 363-377. Γ. Λέων, Εμπορική Ναυτιλία, σ. 19, 28-30.

θάλασσα, που ήταν συγχρόνως και η αφορμή του τάματος[23]. Οι αφιερωματικές εικόνες, άλλοτε εξαιρετικά γλαφυρές, με έντονο αφηγηματικό χαρακτήρα, συνοδεύονται από μακρές επεξηγηματικές επιγραφές που διηγούνται με ακρίβεια τα εικονιζόμενα, άλλοτε όμως συνοπτικές και ανεπίγραφες, μας προσκαλούν να μαντέψουμε την αφορμή του τάματος.

Οι λόγοι των αφιερωμάτων είναι ποικίλοι, όπως εξάλλου και οι κίνδυνοι που αντιμετωπίζουν οι ναυτικοί. Πρόκειται για συμπλοκές με πειρατικά πλοία – πραγματικές ναυμαχίες κάποτε –, για διάσωση από θαλασσοταραχές και για κινδύνους από ακόμη πιο απρόσμενες αιτίες. Η αφιερωματική επιγραφή μιας εικόνας που διασώζει την πρωιμότερη μαρτυρία, σήμερα στο ναό της Παναγίας στον Αδάμαντα της Μήλου, είναι αρκετά σαφής: *ΕΝ ΕΤΕΙ 1576 ΟΚΤΩΜΒΡΙΟΥ 17 / ΠΛΟΙΟΝ ΚΥΒΕΡΝΟΜΕΝΟΝ ΥΠΟ / ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΚΑΡΥΤΗ ΠΡΟΣΕΒΛΗΘΗ / ΥΠΟ ΞΗΦΙΟΥ ΚΑΤΕΒΥΘΙΖΕΤΟ ΕΠΙ/ΚΑΛΕΣΑΜΕΝΟΙ ΔΕ ΤΗΝ ΚΥΡΙΑΝ ΘΕ/ΟΤΟΚΟΝ Ω ΤΟΥ ΘΑΥΜΑΤΟΣ ΕΥΘΥΣ ΤΟ / ΜΕΝ ΞΗΦΟΣ ΤΟΥ ΙΧΘΥΟΣ ΣΥΝΕΤΡΙΒΕΙ / Ο ΔΕ ΞΗΦΙΑΣ ΕΞΗΦΑΝΙΣΘΗ ΕΠΑΝΕΛ/ΘΟΝΤΩΝ ΔΕ ΕΙΣ ΜΗΛΟΝ ΕΙΣ ΤΙΜΗΝ ΚΑΙ ΔΟΞΑΝ ΤΗΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ ΠΡΟΣΕ/ΦΕΡΟΝ ΤΗΝΔΕ ΕΙΚΟΝΑ ΙΣΤΟΡΗΘΗΣΑΝ / ΕΠΙ ΤΟΥ ΞΥΛΟΥ ΟΥ ΦΕΡΕΙ ΤΑΣ ΟΠΑΣ / ΕΙΣ ΤΟΝ ΕΝ ΖΑΦΙΡΕΙΑ ΝΑΟΝ ΤΗΣ / ΚΟΙΜΗΣΕΩΣ.* Πράγματι, η εικόνα με την παράσταση της Παναγίας Βρεφοκρατούσας μέσα σε νεφέλες στο πάνω μέρος και κάτω ένα ιστιοφόρο που κινδυνεύει στη θάλασσα είναι ζωγραφισμένη σε κομμάτι ξύλου που φέρει οπές[24]. Η εικόνα, που προέρχεται από ναό της Ζεφυρίας, έχει προφανώς υποστεί επιζωγραφίσεις και η επιγραφή έχει πιθανότατα ξαναγραφεί, πιστή στο αρχικό κείμενο.

Επιχειρώντας μια εικονογραφική-τυπολογική κατάταξη των εικόνων-ναυτικών αφιερωμάτων τις διακρίνουμε σε τρεις ομάδες[25].

Στην πρώτη ομάδα, όπως στην εικόνα της Μήλου, ο προστάτης άγιος εικονίζεται σε προτομή μέσα σε νεφέλες στο πάνω μέρος της εικόνας. Τότε το επεισόδιο στη θάλασσα, ως κύριο θέμα, καταλαμβάνει το μεγαλύτερο τμήμα της ζωγραφικής επιφάνειας.

Από τις Κυκλάδες προέρχονται επίσης δύο εικόνες με προστάτη τον άγιο των θαλασσινών, Νικόλαο. Η πρώτη (Π ί ν. 36 α) (διαστ. 93,5 × 74 εκ.) ήταν τοποθετημένη στο τέμπλο του νότιου παρεκκλησίου του ναού του Χριστού στο Κάστρο της Κιμώλου (ΚΙΜ 36). Ο άγιος Νικόλαος κρατά στο δεξιό του χέρι βιβλίο και με το αριστερό ευλογεί το καράβι που κινδυνεύει στη θαλασσοταραχή με σπασμένο κατάρτι, ενώ το πλήρωμα δέεται με υψωμένα χέρια. Πρόκειται για κρητική εικόνα, σημαντικό έργο του πρώιμου 17ου αιώνα[26].

Η άλλη (διαστ. 39 × 30,5 × 2 εκ.), που βρίσκεται σήμερα σε συλλογή της Ελβετίας, προέρχεται από το νησί Κέα και φέρει τη χρονολογία: *1717 ΜΑΪΟΥ 8. Ο ΑΓΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΑΠΟ ΤΟ ΚΑΗΜΑ ΤΖΗΑ(S)*

23. Μια πρώτη μελέτη για τις εικόνες του κύκλου περιλαμβάνει σε άρθρο της η Αγάπη Καρακατσάνη, Ναυτικά θέματα στη μεταβυζαντινή τέχνη και στη δυτική χαρακτική, στο Γ. Β. Λέων, Ελληνική Εμπορική Ναυτιλία (στο εξής: Α. Καρακατσάνη, Ναυτικά θέματα), σ. 233-236.

24. Ιωσ. Χατζηδάκης, Η ιστορία της νήσου Μήλου, Αθήναι 1927, 1972², σ. 289-290. Ζ. Α. Βάος, Ναοί και Ναΰδρια της νήσου Μήλου, Αθήνα 1964, σ. 404, 455-456, φωτ. 214, 215. Λ. Καρακατσάνη, Ναυτικά θέματα, σ. 235, έγχρ. εικ. 165.

25. Ο κατάλογος των εικόνων που ακολουθεί δεν φιλοδοξεί να είναι εξαντλητικός τουλάχιστον όσον αφορά στις αδημοσίευτες εικόνες.

26. Ι. Ράμφος, Τα χριστιανικά μνημεία της Κιμώλου και των πέριξ νησίδων, Κιμωλιακά Β' (1972) (στο εξής: Ι. Ράμφος, Μνημεία της Κιμώλου), σ. 196-197, εικ. 13. Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, 2η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, Συντήρηση εικόνων και ξυλογλύπτων, ΑΔ 36 (1981): Χρονικά, σ. 385, Πίν. 275 γ. Η ίδια, 2η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, Συντήρηση εικόνων και ξυλογλύπτων, ΑΔ 37 (1982): Χρονικά, σ. 372, Πίν. 260.

προστατεύει τη γαλέρα που παριστάνεται μέσα σε θαλάσσιο κόλπο του νησιού, στις ακτές του οποίου ζωγραφίζεται και το εκκλησάκι του αγίου[27].

Κυκλαδίτικη άλλη μια εικόνα της ίδιας ομάδας (ΜΗ 28) (διαστ. 42 × 34,7 εκ.), που είναι σήμερα τοποθετημένη στο τέμπλο της Αγίας Βαρβάρας στην Πλάκα της Μήλου (Π ί ν. 36 β). Πάνω εικονίζονται μέσα σε νεφέλες η Παναγία Βρεφοκρατούσα και ο αρχάγγελος Μιχαήλ. Κάτω παριστάνεται ναυτικό επεισόδιο με τρεις γαλέρες και δύο μικρότερες γαλιότες. Τα δύο νησιά, που δηλώνονται σχηματικά δεξιότερα, ταυτίζονται από επιγραφές: *Η ΥΔΡΑ* και *Η ΠΕΡΑΠΟΛΑ*. Η τρίστιχη επιγραφή στο κάτω τμήμα της εικόνας έχει ως εξής: *1706 ΑΠΡΗΛΗ 16 ΕΡΧΟΜΕΝΟΣ... ΚΟΠΟΣ ΑΝΓΓΕΛΕΤΑ ΑΠΟ ΤΟ ΕΝ ... CAN ΤΗΝ ΚΑΤΖΗ ΕΞΟ ΑΠΟ ΤΗΝ/ ΠΕΡΑΠΟΛΑ ΔΙΟ ΓΑΛΙΟΤΕΣ Κ(ΑΙ) ΠΛΑΚΟΝΟΝΤΑΣ... ΕΠΙΚΑΛΕ CΘΗ ΤΗΝ ΚΥΡΙΑΝ ΘΕΟΤΟΚΟΝ ΤΗΝ ΕΠΟΝΟΜΑΖΩΜΕΝΗΝ ΘΕΦΑΝΗ Κ(ΑΙ) ΤΟΝ / [ΑΡΧΑΓΓΕΛΟ ΜΙ]ΧΑ[ΗΛ] ... Ε ΤΟΥ ΕΜΠΙΚΑ ... ΚΕ ΕΓΑΙΤΟCΑΝ ΣΤΗΝ ΙΔΡΑ Κ(ΑΙ) ΤΟ ΚΑΗ(ΜΑ)*[28].

Ο αφιερωτής στο δρόμο προς τη Μήλο κοντά στη μικρή νήσο Παραπόλα ή Περαπόλα του Μυρτώου πελάγους, την Bella Pola των ξένων περιηγητών και χαρτογράφων, κινδύνευσε από δύο πειρατικές προφανώς γαλιότες και σώθηκε στην Ύδρα, αφού επικαλέστηκε την Παναγία τη Θεοφανή της Μήλου. Στον κατάλογο του περιηγητή Tournefort γύρω στο 1700 αναφέρεται μοναστήρι με αυτή την επωνυμία τέσσερα μίλια ανατολικά της Ζεφυρίας. Η αναγνώριση του μοναστηριού ωστόσο παραμένει προβληματική, εφόσον η ταύτισή του με την Παναγία του Παρασπόρου από τον Ζ. Α. Βάο μπορεί εύκολα να αμφισβητηθεί [29].

Με τα Επτάνησα συνδέονται ορισμένες ακόμη εικόνες αυτής της κατηγορίας, δύο από τις οποίες εικονίζουν συμπλοκές πλοίων.

Συμπλοκή πλοίου με βενετσιάνικη σημαία, πιθανότατα κεφαλληνιακού, με άλλο πειρατικό στη φουρτουνιασμένη θάλασσα παριστάνεται σε εικόνα (διαστ. 37 × 91 εκ.) που προέρχεται από τα Ντομάτα-Καλλιγάτα της Κεφαλονιάς και φυλάσσεται στο Βυζαντινό Μουσείο (ΒΜ 1439β, Τ 787) (Π ί ν. 37). Σύμφωνα με την επιγραφή: *ΑΧΚΗ* (=1628) *Ἀπεσταλμένος ο Κr Αλέξανδρος Δεόρζ(ης) / μετά τινῶν ἀλλων ἀμπαδόρος Εἰς πόλλην Κερκυραν /...Εις το νησί λεγόμενον Βαρδ(άνοι) ...ωσαι / ...τη λεί...σμησα.* Ο αφιερωτής, απεσταλμένος ως πρέσβυς (αμπασαδόρος) μαζί με άλλους από την Κεφαλονιά στην Κέρκυρα, φαίνεται ότι σώθηκε από τη θαλασσινή του περιπέτεια με τους πειρατές κοντά στο νησί Βαρδάνοι, χάρη στην προστασία του Χριστού, της Παναγίας και του αγίου Νικολάου, οι οποίοι συναποτελούν τρίμορφη δέηση στο πάνω αριστερό τμήμα της εικόνας. Ο Αλέξανδρος Δεόρζης ή Δεόρτζης ανήκε σε οικογένεια ευγενών της Κεφαλονιάς. Την προηγούμενη χρονιά (1627) κάποιος άλλος Δεόρτζης, ο Νικόλαος, είχε σταλεί ως πρέσβυς από την κοινότητα του νησιού στη Βενετία με σκοπό την έγκριση προσθήκης και άλλων οικογενειών στην τάξη των ευγενών[30].

27. M. Lazović et R. Rossier et al., Exhibition Catalogue, Les icônes dans les collections Suisses, Introduction par M. Chatzidakis et V. Djurić, Genève, 14 Juin-29 Septembre 1968, Musée Rath, αριθ. 53.

28. Ν. Β. Δρανδάκης, Μεσαιωνικά Κυκλάδων, Μήλος, ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, σ. 540, Πίν. 676 α, β. Ν. Α. Κεφαλληνιάδης, Η λατρεία της Παναγίας στα ελληνικά νησιά, τ. Α', Κυκλάδες, Αθήνα 1990, εικ. 79.

29. J. Pitton de Tournefort, Relation d'un voyage du Levant, fait par ordre by Roy, τ. Α, Paris 1717, σ. 153-154. Ζ. Α. Βάος, Ναοί και Ναΰδρια της νήσου Μήλου, Αθήνα 1964, σ. 295-298. Μ. Γ. Νυσταζοπούλου, Τέσσαρα άγνωστα έγγραφα υπέρ της εν Μήλω μονής της Θεοτόκου (1656-1705), Σύμμεικτα 1 (1966), σ. 251.

30. Σπ. Μαρινάτος, Βυζαντινή εικών μετά θαλασσομαχίας, ΑΔ (1920-21), Παράρτημα, σ. 194-199, εικ. σ. 195. Θ. Βελιανίτης, Μία ιστορική εικών του Βυζαντινού Μουσείου παριστώσα ναυμαχίαν με πειρατάς, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. Α' (1959), σ. 149-154, πίν. 58. Α. Καρακατσάνη, Ναυτικά θέματα, σ. 235.

Η αφιερωματική επιγραφή της εικόνας και εκείνη που ταυτίζει τον άγιο Νικόλαο ανήκουν σε νεότερο στρώμα και είναι τα μόνα σημεία που δεν αφαιρέθηκαν κατά τη διάρκεια καθαρισμού της εικόνας από επιζωγραφίσεις. Είναι πιθανό ότι στο δεύτερο στρώμα επαναλαμβάνεται η επιγραφή του αρχικού[31].

Στην εικόνα της Συλλογής Ελένης Α. Σταθάτου (Π ί ν. 38 α) (διαστ. 38 × 46 εκ.) παριστάνεται πειρατική επιδρομή στον κόλπο της Ναυπάκτου. Πέντε πειρατικές φούστες έχουν περικυκλώσει γαλέρα με βενετσιάνικη σημαία. Πάνω, μέσα σε νεφέλες, η Παναγία στον τύπο της Πλατυτέρας και ο αρχάγγελος Μιχαήλ. Σύμφωνα με την επιγραφή: *ΑΧΜΑ* (=1641) *Αὔγούστου 1. Ἔσμηξεν ὁ μισέρ Ἰωάννης Χαλκομάτᾶς εἰς / τόν κόλπον τοῦ Ἐπάκτου μὲ τὲς φοῦστες κ(αί) ἐπηκαλέστη τὴν Παναγίαν ἀπό [Κασ]σώπω / κ(αί) ἐλευθερώθη.* Κατά τον Α. Ξυγγόπουλο, πρόκειται πιθανότατα για κερκυραίο ναυτικό, ο οποίος ζήτησε τη βοήθεια της θαυματουργής Παναγίας της Κασσωπίτρας[32].

Από τα Επτάνησα προέρχονται και άλλες εικόνες του Βυζαντινού Μουσείου. Συγκεκριμένα, με την Κέρκυρα συνδέεται η εικόνα ΒΜ 2588, Τ 1641 (Π ί ν. 38 β) (διαστ. 21,5 × 32,5 εκ.). Μία γαλέρα με μαζεμένα πανιά και κόκκινη σημαία πλέει προς τα αριστερά, ενώ οι ναύτες κωπηλατούν. Ο άγιος Σπυρίδων κρατά βιβλίο και ευλογεί μέσα από νεφέλες στη γωνία πάνω δεξιά. Σύμφωνα με την επιγραφή η εικόνα είναι: *δέησις τοῦ δούλου [τοῦ Θεού] / Αὐγουστίνου Τα...*, του οποίου δυστυχώς το επώνυμο έχει σβηστεί[33]. Πρόκειται για μία από τις πολλές εικόνες που αφιερώθηκαν στον πολιούχο άγιο του νησιού, όπως και η εικόνα του ίδιου μουσείου ΒΜ 868, Τ 784 (διαστ. 25 × 20 εκ.), η οποία παριστάνει θαύμα του αγίου Σπυρίδωνα. Ο άγιος, ολόσωμος εδώ, προβάλλει μέσα από νεφέλες και ευλογεί καράβι που κινδυνεύει στην ταραγμένη θάλασσα. Ο αφιερωτής, που εικονίζεται κοιμώμενος, επικαλέστηκε — σύμφωνα με την αφιερωματική επιγραφή — το θαυματουργό άγιο: *θαυματουργός Σπυρίδων φανέντα ἐν κινδύνω μνησθητι τοῦ ονόματός του καί γερέριν ἐν ...ΑΨΑ* (=1701)[34].

Η Παναγία, ο αρχάγγελος Μιχαήλ και ο άγιος Νικόλαος προστάτευσαν επίσης το πλήρωμα ενός άλλου καραβιού που φέρει κόκκινη σημαία με το λιοντάρι του αγίου Μάρκου, και του οποίου η ανατίναξη παριστάνεται στο κάτω τμήμα της εικόνας, χωρίς δυστυχώς κάποια ενεπίγραφη μνεία του γεγονότος. Η εικόνα (Π ί ν. 39) (διάστ. 35,5 × 28,5 εκ.), που φυλάσσεται επίσης στο Βυζαντινό Μουσείο (ΒΜ 2599, Τ 1636), μπορεί να χρονολογηθεί στο 18ο αιώνα[35].

Δεύτερη ομάδα αποτελούν οι δίζωνες εικόνες. Από τα κύρια χαρακτηριστικά τους είναι η απεικόνιση του θαλασσινού επεισοδίου σε ίση περίπου κλίμακα με την εικόνα του προστάτη αγίου, ο οποίος εικονίζεται στηθαίος στο πάνω διάχωρο. Επίσης, η παρουσία κάποτε του ίδιου του αφιερωτή, που στις περισσότερες περιπτώσεις ζωγραφίζεται σε πολύ μεγάλη για τη βυζαντινή παράδοση κλίμακα.

Η δίζωνη εικόνα του Βυζαντινού Μουσείου ΒΜ 617, Τ 781 (Π ί ν. 40) (διαστ. 45 × 33 εκ.) αποτελεί έκφραση ευγνωμοσύνης του αφιερωτή για τη διάσωσή του από ναυάγιο. Κάτω δεξιά η αναθη-

31. Η επιγραφή αναδημοσιεύεται εδώ όπως μεταγράφηκε από τους Σπ. Μαρινάτο (ό.π., σ. 196) και Θ. Βελιανίτη (ό.π., σ. 151). Σήμερα, από το επώνυμο του αφιερωτή διασώζεται μόνο το αρχικό *Δ*, ενώ δεν σώζεται κανένα γράμμα από το όνομα του νησιού.

32. Α. Ξυγγόπουλος, Συλλογή Ελένης Α. Σταθάτου. Κατάλογος περιγραφικός των ξυλογλύπτων και των μεταλλίνων έργων των βυζαντινών καί των μετά την Άλωσιν χρόνων, εν Αθήναις 1951, αριθ. 20, σ. 24-25, πίν. 22.

33. Αδημοσίευτη. Προέρχεται από δωρεά του Χ. Λαμπίκη.

34. Αδημοσίευτη. Προέρχεται από αγορά.

35. Αδημοσίευτη. Προέρχεται από δωρεά του Χ. Λαμπίκη.

ματική επιγραφή επεξηγεί τα εικονιζόμενα και την88 αφορμή του αφιερώματος: *Εὑρισκόμενος ὁ κὺρ Ἰω(άννης) ἀρδαβάνης / εἰς πλεῖον Ταρτάνας κ(αί) καταποντιζο/μένων ἁπάντων τῶν σὺν ἀυτῷ ὧδε / προςκαλεσάμενος τὴν βοήθιαν τῆς / ὑπεραγίας παρθένου τῶν αἰνετῶν / τοῦ κυνδίνου ἐλυτρώθη.* Στο πάνω διάχωρο, κάτω από ζωγραφιστό οξυκόρυφο τόξο εικονίζεται η Παναγία Βρεφοκρατούσα στον τύπο της Οδηγήτριας, προς την οποία σεβίζουν δύο άγγελοι σε μικρή κλίμακα, και επιγράφεται: *ΤΩΝ ΑΜΑΡΤΟΛΩΝ Η ΕΛΠΙΣ*. Κάτω, δραματική σκηνή ναυαγίου κοντά σε οχυρωμένο πόλισμα, *Τά Κούρτζουλα*[36]. Η ενδιαφέρουσα κρητική εικόνα με τα έντονα δυτικά στοιχεία μπορεί να χρονολογηθεί από το τρίτο τέταρτο του 17ου αιώνα. Νησί με το όνομα Κούρτζολα ή Κόρτσουλα βρίσκεται στις Δαλματικές ακτές και στο ομώνυμο λιμάνι του υπήρχε γοτθικός ναός του 13ου αιώνα. Έχει διατυπωθεί ωστόσο και η άποψη ότι πρόκειται για τις Εχινάδες νήσους, τις οποίες οι δυτικοί ονόμαζαν Κουρτσολάρι[37].

Από τις Κυκλάδες προέρχονται τέσσερις ακόμη γνωστές εικόνες της ομάδας. Μία στη μονή της Χοζοβιώτισσας [38] στην Αμοργό (Π ί ν. 43 α) (διαστ. 38 × 36 εκ.) αφιερώθηκε από τον ίδιο τον ηγούμενο του μοναστηριού το 1619. Σύμφωνα με την επιγραφή η εικόνα είναι: *+ ΔΕΗCΙC ΤΟΥ ΔΟΥΛΟΥ ΤΟΥ Θ(ΕΟ)Υ ΓΕΝΑΔΙΟΥ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ Κ(ΑΙ) ΚΑΘΗΓΟΥΜΈΝΟΥ ΜΟΝΗS ΑΜΟΡΓΟΥ ΟΠΟΥ ΕΡΧΕΤΑΙ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΑΤΙΝΟΝ Κ(ΑΙ) ΠΛΑΚΟCΕΝ ΤΗ ΦΟΥΡΤΟΥΝΗ ΑΝΑΜΕCΑ ΤΟ ΚΙΝΑΡΟC Κ(ΑΙ) ΤΟ ΛΕΒΕΘΟC Κ(ΑΙ) ΕΠΙΚΑΛΙCΘΗ ΤΗΝ ΠΑΝΑΓΙΑΝ Κ(ΑΙ) ΤΟΝ ΜΕΓΑΝ ΓΕΩΡΓΙΟΝ Κ(ΑΙ) ΤΗΝ ΑΓΙΑΝ ΠΑΡΑCΚΕΥΗ Κ(ΑΙ) ΕΓΛΥΤΟCΕ. ΑΧΙΘ'. ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ Θ'.* Πράγματι, πάνω παριστάνονται οι τρεις προστάτες του Γενναδίου σε τρίμορφη δέηση: η Παναγία στον τύπο της Πλατυτέρας (*ΜΗΡ ΘΥ*), αριστερά *Ο ΑΓΙΟC ΓΕΩΡΓΙΟC Ο ΒΑΡCΑΜΗΤΗC*, τοπικός άγιος των ναυτιλλομένων στο όνομα του οποίου είναι αφιερωμένο μετόχι της Χοζοβιώτισσας στην Αμοργό και δεξιά *Η ΑΓΙΑ ΠΑΡΑCΚΕΥΗ*, προφανώς η θαυματουργός αγία της εκκλησίας στα Παραδείσα. Κάτω, ένα μικρό τρεχαντήρι με τους μοναχούς και το πλήρωμα κινδυνεύουν στη φουρτουνιασμένη θάλασσα ανάμεσα στα δύο ξερονήσια Κίναρο και Λέβεθο ή Λεβίθα. Ξεχωρίζει ο Γεννάδιος, που όρθιος και ασκεπής δέεται για τη σωτηρία τους. Η εικόνα αποτελεί ενδιαφέρουσα μαρτυρία για τις στενές σχέσεις ανάμεσα στα μοναστήρια της Πάτμου και της Αμοργού, ιδιαίτερα πολύτιμη για το θέμα της «αδελφοποίησης» και «ανταλλαγής» ηγουμένων κατά την παράδοση[39].

Ο ίδιος εικονογραφικός τύπος της Παναγίας εικονίζεται στην πάνω ζώνη μιας άλλης κυκλαδίτικης εικόνας (διαστ. 29,5 × 23,5 εκ.) του 17ου αιώνα, που ανήκει στο Ναυτικό Μουσείο Αιγαίου στη Μύκονο. Κάτω, μια γαλιότα που φέρει κόκκινη σημαία με λευκό σταυρό πλέει προς τα δεξιά και πλάι σε απόκρημνη ακτή. Σε πλάτωμα της ακτής δέεται γονατιστός και ματωμένος ο ανώνυμος

36. Μ. Χατζηδάκης, Βυζαντινό Μουσείο, στο Τα Ελληνικά Μουσεία, Αθήνα 1974, σ. 337, εικ. 23. Α. Καρακατσάνη, Ναυτικά θέματα σ. 235. Γ. Α. Σωτηρίου, Οδηγός του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών, Αθήναι 1924, σ. 104, αριθ. 70.

37. Φ. Δροσογιάννη, Αναθηματική εικών, η οποία παριστάνει επάνω την Παναγία Οδηγήτρια και κάτω σκηνή ναυαγίου, Μεταβυζαντινές εικόνες (ΙΕ'-ΙΗ' αιώνες), Διαφημιστικά φυλλάδια εταιρείας Sandoz, Αθήνα χ.χ., αριθ. 7. Ι. Κ. Ρηγόπουλος, Θεόδωρος Πουλάκης, σ. 145-146, 285 σημ. 29 (Εχινάδες).

38. Για τη μονή της Χοζοβιώτισσας βλ: Ι. Κ. Βογιατζίδης, Αμοργός, Ιστορικαί έρευναι περί της νήσου, Αθήναι 1918, Αντ. Μηλιαράκης, Υπομνήματα περιγραφικά των Κυκλάδων νήσων, Αμοργός, Δελτίον Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος 1 (Αθήνα-Σικάγο 1928), Μ. Λαμπρινίδης, Χοζοβιώτισσα, Η χιλιόχρονη μονή της Αμοργού, Αθήνα 1979, Λ. Μαραγκού, Αμοργός, Μονή Παναγίας της Χοζοβιώτισσας, Αθήνα 1988 (στο εξής: Λ. Μαραγκού, Αμοργός).

39. M. Vassilakis-Mavrakakis, Greece and the Sea, Catalogue of the Exhibition (εκδ. A. Delivorrias), Amsterdam 1987, αριθ. 203. Λ. Μαραγκού, Αμοργός, σ. 20, 34-35, εικ. 27.

αφιερωτής, ο οποίος πιθανότατα σώθηκε από αιματηρή συμπλοκή με πειρατές. Δίπλα του το πλατύγυρο καπέλο και το σπαθί του[40].

Σε άλλη εικόνα (Π ί ν. 41) (διαστ. 32,5 × 27 εκ.) που φυλάσσεται στο Βυζαντινό Μουσείο (ΒΜ 779, Τ 783) και προέρχεται από το ναό του Χριστού στο Κάστρο της Κιμώλου[41], *ο ΙΩ(ΑΝΝΗΣ) ΡΑΦΟ(Σ)* δέεται για το καράβι του στο Χριστό. Στο πάνω διάχωρο ο Χριστός με την Παναγία και τον Ιωάννη το Θεολόγο συναποτελούν τρίμορφη δέηση. Κάτω παριστάνεται μικρό ιστιοφόρο, τσερνίκι, και στο βάθος η *ΚΥΜΟΥΛΟ(S),* όπου διακρίνεται μέσα στο Κάστρο και ο ναός του Χριστού. Το τοπίο συμπληρώνεται από μικρά δέντρα και έναν ανεμόμυλο. Δεξιά ο αφιερωτής δέεται γονατιστός. Πίσω του κρέμεται πιστόλι, «πορτουλάνος» με παράσταση νησιού και κάτω διαβήτης και το πλατύγυρο καπέλο του[42]. Ο Ιωάννης Ράφος είναι προφανώς κοντινός απόγονος του κτήτορα του ναού του Χριστού, ο οποίος ιδρύθηκε, σύμφωνα με την κτητορική επιγραφή, το 1592 από τον ιερέα Ιωάννη Ράφο. Σχετικά με τον ανεμόμυλο σώζεται σε μηναίο του ναού η ακόλουθη ενθύμηση: *1783 ἀπριλίου 29 ἔκαμε μεγάλη ταραχὴ ἀφέντης ὁ Θεὸς καὶ ἔρριξε καὶ ἀστροπελέκι καὶ ἔκαψε τὸ μύλο τοῦ Κονόμου ὅλο ὡς καθὼς ἦτανε καὶ ἔκαμε καί νερὰ πολλά*[43].

Η τέταρτη κυκλαδίτικη εικόνα της ομάδας (Π ί ν. 42 β) (διαστ. 86 × 61 εκ.) από το παρεκκλήσι του Αγίου Νικολάου της Καταπολιανής στην Παροικιά της Πάρου, είναι σύμφωνα με την επιγραφή: *ΔΕΗCIC ΤΟΥ ΔΟΥΛΟΥ ΤΟΥ Θ(Ε)ΟΥ ΦΡΑΝΤΖΕ/CΚΟΥ ΝΑΤΑΛΛΗ* για το καράβι του, μια τρικάταρτη νάβα, που αρμενίζει με ανοιχτά πανιά και κόκκινη σημαία με λευκό σταυρό προς τη βραχώδη γειτονική ακτή. Η δέηση απευθύνεται προς την Παναγία Βρεφοκρατούσα, η οποία επιγράφεται *Η ΑΓΙΑ ΕΚΑΤΩΝΤΑΠΗΛΥΑ/ΝΙ* και παριστάνεται σε μια παραλλαγή του τύπου «Ρόδον το Αμάραντον». Η αριστεροκρατούσα Παναγία κρατά στο δεξιό της χέρι κλαδί με άνθη και στο κεφάλι φέρει στέμμα, το οποίο κρατούν δύο ιπτάμενοι άγγελοι σε μικρή κλίμακα. Ο Χριστός, ο οποίος επίσης φέρει στέμμα, ευλογεί και κρατά ανοιχτό ενεπίγραφο ειλητάριο: *ΠΝΕΥΜΑ ΚΥ ΕΠ' ΕΜΕ ΟΥ ΕΙΝΕ/ΚΕΝ ΕΧΡΥΣΕ ΜΕ ΕΥΑΓΓΕΛΙΖΕΙΝ.* Η εικόνα μπορεί να χρονολογηθεί στη δεύτερη πεντηκονταετία του 18ου αιώνα[44]. Ο αφιερωτής Φραντζέσκος Νατάλλης προφανώς προέρχεται από τη γνωστή οικογένεια Ναδάλε ή Ναδάλη εξελληνισμένων καθολικών βενετσιάνικης καταγωγής, μέλη της οποίας μαρτυρούνται ήδη από το 16ο αι. στη Σίφνο και κατά το 17ο και 18ο αιώνα και στην Κίμωλο[45].

Εικονογραφική υποομάδα της προηγούμενης αποτελεί μικρότερος αριθμός εικόνων, που διαφοροποιείται από αυτές ως προς την απεικόνιση του προστάτη αγίου, ο οποίος παριστάνεται ολόσωμος και όχι ημίσωμος στο πάνω, μεγαλύτερο συνήθως, διάχωρο. Το καράβι ή το ναυτικό επεισόδιο ζωγραφίζεται σε μικρή κλίμακα και σε στενότερη ζώνη.

40. Χρ. Μπαλτογιάννη, Κυκλαδίτικη εικόνα-Ναυτικό Αφιέρωμα του 17ου αιώνα. Ναυτικό Μουσείο Αιγαίου, τχ. 2 (1990), σ. 2-3 και εικ. εξωφύλλου.

41. Την εικόνα δώρησε στο Βυζαντινό Μουσείο ο ιερεύς Ιωάννης Βενιέρης, κτήτωρ του ναού του Χριστού στο Κάστρο.

42. Γ. Σωτηρίου, Οδηγός του Βυζαντινού Μουσείου, Αθήναι 1924, σ. 104. Ι. Ράμφος, Μνημεία της Κιμώλου, σ. 197-199, εικ. 14.

43. Ι. Ράμφος, Μνημεία της Κιμώλου, σ. 190, 198-199. W. Hoepfner - H. Schmidt, Μεσαιωνικοί οικισμοί Κυκλάδων νήσων Αντιπάρου-Κιμώλου, Κιμωλιακά Η' (1978), σ. 35-36, εικ. 45.

44. Γ. Ν. Κορρές, Η Εκατονταπυλιανή της Πάρου, Αθήνα 1954, σ. 33, 126. Α. Ορλάνδος, Οι μεταβυζαντινοί ναοί της Πάρου, ΑΒΜΕ Ι' (1964), σ. 73-74, πίν. 37. Α. Καρακατσάνη, Ναυτικά Θέματα, έγχρ. εικ. 164. Για τον εικονογραφικό τύπο βλ. Δ. Ι. Πάλλας, Η Θεοτόκος Ρόδον το Αμάραντον. Εικονογραφική ανάλυση και καταγωγή του τύπου, ΑΔ 26 (1971): Μελέται, σ. 225-238.

45. Γ. Α. Πετρόπουλος, Νομικά έγγραφα Σίφνου της Συλλογής Γ. Μαριδάκη (1648-1835), Μνημεία Ελληνικής Ιστορίας, Γ' (1956), σ. 12, 28, 97. Σ. Συμεωνίδη, Ιστορία της Σίφνου. Από την προϊστορική εποχή μέχρι το δεύτερο παγκόσμιο πόλε-

Τα χαρακτηριστικά αυτά παρουσιάζει η εικόνα (διαστ. 62,2 × 46 × 2,5 εκ.) με την Παναγία την *ΚΑΣΟΠΗΤΡΑ* από το ναό της Υπαπαντής στην Κέρκυρα (αριθ. 30). Στην κάτω στενή ζώνη εικονίζεται ναυμαχία χριστιανικού πλοίου που έχει υψωμένη κόκκινη σημαία με σταυρό, με τουρκικά καράβια που φέρουν κόκκινη σημαία με δύο λευκά μισοφέγγαρα. Σύμφωνα με την επιγραφή, η εικόνα, που μπορεί να χρονολογηθεί από τη δεύτερη πεντηκονταετία του 17ου αιώνα, αφιερώθηκε ως: *δέησις του δούλου τοῦ] θ(εο)ῦ ευσταθίου κοιβαρά*[46].

Σε στενότερο διάχωρο ζωγραφίζεται και το θαύμα του αγίου Νικολάου σε μια εικόνα (Π ί ν. 43 α) (διαστ. 70 × 43,5 εκ.) από το 18ο αιώνα αναρτημένο στο παρεκκλήσι των Ταξιαρχών της μονής της Ζωοδόχου Πηγής στη Χώρα της Πάτμου. Πάνω, ο προστάτης του αφιερωτή ιεράρχης, ένθρονος, κρατά βιβλίο και ευλογεί, ενώ ο Χριστός και η Παναγία του προσφέρουν ευαγγέλιο και ωμοφόριο αντίστοιχα. Κάτω, επεισόδιο με πειρατικά καράβια εκτυλίσσεται σε θαλάσσιο κόλπο, πιθανότατα το Πορτ-Σάιντ της Αιγύπτου, όπου έφθαναν τα καράβια του εμπορικού στόλου της Πάτμου. Σύμφωνα με την επιγραφή εικονίζονται εδώ όλα όσα συνέβησαν, *ΟΤΑΝ ΕΚΑΜΕ Ο ΑΪ ΤΟ ΘΑΥΜΑ / ΤΟΥ ΚΑΠΕΤΑ(Ν) ΝΙΚΟΛΑ / ΗΣ ΤΟ ΠΟΡΤΟ ΤΗ(Σ) ΣΑΙΤΗΣ* [47].

Ολόσωμοι εικονίζονται οι προστάτες άγιοι και σε μία άλλη εικόνα (Π ί ν. 43 β) (διαστ. 100 × 76 εκ.) από το τέμπλο της Αγίας Παρασκευής στο Ξαπλοβούνι της Κιμώλου (ΚΙΜ 790), η οποία διαφοροποιείται από τις υπόλοιπες ως προς τις αναλογίες των διαχώρων, που εδώ είναι ισομεγέθη. Πάνω, *Ο ΑΓΙΟΣ ΙΩ(ΑΝΝΗΣ) Ο ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ* και *Ο ΑΓΙΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ* έφιππος, δρακοντοκτόνος. Κάτω η καταδίωξη του μεγάλου ιστιοφόρου βασέλου (γαλλ. vaisseau, ιταλ. vassello), *Santa Jullia*, που φέρει κόκκινη σημαία με σταυρό, από μικρότερα πειρατικά, προς τα οποία βάλλει με όλα του τα κανόνια. Το επεισόδιο εκτυλίσσεται σε θαλασσινό τοπίο με μικρά νησιά με δυσανάγνωστα λατινικά ονόματα και τμήματα ξηράς στην άκρη, όπου οχυρωμένα πολίσματα. Ίσως πρόκειται για τη Σκιάθο, Σκόπελο και Αλόννησο (*Chiliodromi*), ενώ κάτω αριστερά διακρίνονται η Εύβοια με τη Χαλκίδα, ο Ευβοϊκός κόλπος και τμήμα της Αττικής. Χαρακτηριστική η επιγραφή, αναμνηστική του γεγονότος: *Voctum Fecit Gratiam acepit per Lou vasellou Santa / Jullia* και ενδεικτική της εθνικότητας του αφιερωτή. Η εικόνα μπορεί να χρονολογηθεί στη δεύτερη πεντηκονταετία του 17ου αιώνα[48].

Στην ομάδα αυτή συνεπώς εντάσσεται και η εικόνα του Θεολόγου της Ρόδου (Π ί ν. 35 α). Ο τιμώμενος άγιος, που παριστάνεται ένθρονος, ευλογεί προσφέροντας προστασία και αρωγή σε αυτούς που την επικαλούνται. Ο ζωγράφος, φαίνεται, αντέγραψε το πρότυπό του, μια παράσταση του Θεολόγου με τις δύο ζώνες του κάμπου, και απλώς πρόσθεσε τη ζώνη που δηλώνει τη θάλασσα

μο, Αθήνα 1990, σ. 156, 181, 177, 189, 232, 341. B. S. Slot, «Ουνίται» της Μήλου και της Κιμώλου κατά τον 17ο αιώνα, Κιμωλιακά ΣΤ' (1976), σ. 208, 209-210. Ι. Ράμφος, Μνημεία της Κιμώλου, σ. 276, 277, 278, 286. Ν. Παπαδάκη, Περί Χωρεπισκόπων και Πρωτοπαπάδων των Κυκλάδων νήσων, Κιμωλιακά Ζ' (1977), σ. 8.

46. Π. Λ. Βοκοτόπουλος, Εικόνες, αριθ. 125, σ. 155, εικ. 294. Ο ίδιος, Μεσαιωνικά μνημεία Ιονίων Νήσων, Κέρκυρα, Συντήρησις εικόνων, ΑΔ 23 (1968): Χρονικά, σ. 324, Πίν. 268 β. Ο ίδιος, Κερκυραϊκές αναθηματικές εικόνες, Δελτίο Αναγνωστικής Εταιρείας Κερκύρας 22 (1988) (στο εξής: Π. Λ. Βοκοτόπουλος, Αναθηματικές εικόνες), σ. 33, εικ. 2.

47. Αδημοσίευτη. Την εικόνα μου υπέδειξε ο κ. Χ. Κουτελιάκης, τον οποίο και ευχαριστώ.

48. Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, 2η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, Συντήρηση τοιχογραφιών-εικόνων, ΑΔ 38 (1983): Χρονικά, σ. 352, Πίν. 148. Ι. Ράμφος, Μνημεία της Κιμώλου, σ. 197. Η αφιερωματική επιγραφή της εικόνας είναι παράφραση της τυποποιημένης λατινικής φράσης Votum Fecit Gratiam Accepit, η οποία απαντά ολόκληρη ή συνηθέστερα τα αρχικά των λέξεών της V.F.G.A., σε δυτικές αφιερωματικές εικόνες από τις αρχές του 17ου αι. και μετά. Βλ. F. et C. Boullet, Ex-voto marins, Paris 1978, 1986, σ. 13, 30.

με το καράβι, χωρίς όμως να καταβάλλει ιδιαίτερη προσπάθεια για την οργανική σύνδεσή τους. Αποτέλεσμα, αμηχανία στη σύνθεση, χαρακτηριστική άλλωστε των περισσοτέρων εικόνων της ομάδας.

Τρίτη ομάδα απαρτίζουν εικόνες στις οποίες η παράσταση του ιερού προσώπου, ως κύριο θέμα, καταλαμβάνει ολόκληρη την επιφάνεια, ενώ το καράβι, σε μικρή κλίμακα, ζωγραφίζεται στον κάμπο ή σε ιδιαίτερο πλαίσιο.

Σε μία εικόνα (διαστ. 50 × 45 × 2 εκ.) από την Κέρκυρα, σήμερα στο ναό της Παναγίας των Ξένων, το καράβι του αφιερωτή μικρό – μια δικάταρτη γαλέρα με κουπιά και ξάρτια – είναι ζωγραφισμένο στον κάμπο στο ύψος του δεξιού ώμου της Παναγίας. Η Γλυκοφιλούσα που εικονίζεται εδώ και ταυτίζεται από επιγραφή ως *ΜΗΡ ΘΥ* και *LA MADONNA SAN(TISSI)MA / D(E) LORTO*, δεν έχει καμία σχέση με τις παραστάσεις της φημισμένης Madonna dell' Orto της Βενετίας, την οποία επικαλέστηκε ο Ιταλός, προφανώς, και καθολικός αφιερωτής. Ο ίδιος, γονατιστός στην κάτω αριστερή γωνία της εικόνας, ταυτίζεται από αναθηματική επιγραφή, η οποία φέρει και τη χρονολογία: *VOTO F. D'ANDREA / [A]NNO [1]648*[49].

Στα τέλη του 17ου ή στις αρχές του 18ου αιώνα πρέπει να ζωγραφίστηκε η εικόνα (Π ί ν. 44 α) (διαστ. 94,5 × 66 εκ.) από το ιδιωτικό παρεκκλήσι του αρχοντικού Νικολαΐδη στη Χώρα της Πάτμου. Ο άγιος Νικόλαος μετωπικός και ένθρονος ευλογεί και κρατά ανοιχτό ενεπίγραφο ευαγγέλιο: *ΕΙΠΕΝ Ο Κ(ΥΡΙΟ)C / ΕΓΩ ΕΙΜΙ Η ΘΥΡΑ...*, ενώ ο Χριστός και η Παναγία σε μικρή κλίμακα μέσα από νεφέλες του προσφέρουν ευαγγέλιο και ωμοφόριο, αντίστοιχα. Κάτω δεξιά είναι ζωγραφισμένο σε μικρή κλίμακα τρικάταρτο ιστιοφόρο, που φέρει κόκκινη σημαία και πλέει με ανοιχτά τα λευκά του πανιά προς τα δεξιά[50].

Σε τετράγωνο διάχωρο στην κάτω αριστερή γωνία ζωγραφίζεται μικρό το καράβι του αφιερωτή σε μια άλλη εικόνα με τον άγιο Νικόλαο και σκηνές από το βίο και τα θαύματά του, από τον ομώνυμο ναό στα Σβορωνάτα της Κεφαλονιάς. Η αφιερωματική επιγραφή: *ΔΕΗC(IC) ΤΟΥ ΔΟΥΛΟΥ ΤΟΥ ΘΕΟΥ / ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΠΟΥCΝΑΡΑ· / CΒΟΡΟΝΟΥ:. 1780:. / Χεῖρ Γεωργίου Περλιγγή*, ταυτίζει τον αφιερωτή, ο οποίος εικονίζεται γονατιστός και δεόμενος στο αντίστοιχο διάχωρο στο κάτω δεξιό άκρο της εικόνας, και πληροφορεί για το όνομα του ζωγράφου και το έτος κατασκευής της[51].

Αντιπροσωπευτική της ομάδας είναι και η εικόνα του Βυζαντινού Μουσείου ΒΜ 700, Τ 770 (Π ί ν. 44 β) , (διαστ. 36 × 29 εκ.), από τα τέλη του 18ου αι. ή τις αρχές του 19ου αιώνα, η οποία σύμφωνα με την επιγραφή σε ανοιχτό ειλητάριο είναι: *ΔΕΙCΙC ΤΟΥ ΔΟΥΛΟΥ ΤΟΥ Θ(ΕΟ)Υ ΑΝΔΡΕΟΥ ΤΟΥ ΑΝ/ΤΖΙΤΗΡΙ CΥΝΒΙΑC Κ(ΑΙ) ΤΟΝ ΤΕΚΝΩΝ ΑΥΤΟΥ*. Το καράβι του αφιερωτή, μικρό, σε τοξωτό πλαίσιο, φέρει κόκκινη σημαία με το λιοντάρι της Βενετίας και είναι ζωγραφισμένο στο μέσον της σύνθεσης κάτω από εικόνα της Οδηγήτριας. Η εικόνα ζωγραφίζεται χρυσή πάνω στον ασημένιο κάμπο και φέρει τις επιγραφές: *ΜΗΡ ΘΥ* και *Η ΚΥΡΙΑ / ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΑΝ/ΔΡΕΟΥ*. Αριστερά πλαισιώνεται από τον άγιο Νικόλαο και δεξιά από τον άγιο Ανδρέα, προστάτη προφανώς του ιδίου του αφιερωτή[52]. Ο χορηγός είναι πιθανότατα στενός συγγενής του γενναίου επτανήσιου Παύλου Αντζητήρη, ο οποίος πολέμησε στην Πελοπόννησο και τη Δυτική Στερεά Ελλάδα στις αρχές της Ελληνικής Επαναστάσεως επικε-

49. Π. Λ. Βοκοτόπουλος, Εικόνες, αριθ. 101, σ. 144-145, εικ. 266.

50. Αδημοσίευτη.

51. Γ. Μοσχόπουλος (εκδ.), Κεφαλονιά, Ένα μεγάλο Μουσείο. Εκκλησιαστική τέχνη, Ι. Περιοχή Κραναίας, Αργοστόλι 1989, εικ. 315, 320, 322, σ. 170-171.

52. Α. Καρακατσάνη, Ναυτικά θέματα, σ. 235 (απλή μνεία). Η εικόνα προέρχεται από αγορά.

φαλής Ζακυνθίων και Κεφαλλήνων, συμμετείχε επίσης στην πολιορκία της Πάτρας και το 1822 ήταν φροντιστής του στρατοπέδου της.

Η σύντομη αυτή επισκόπηση των αφιερωματικών εικόνων επιτρέπει να συνάγουμε ορισμένα συμπεράσματα και να διατυπώσουμε μερικές παρατηρήσεις:

Η τυπολογική κατάταξη των εικόνων σε τρεις ομάδες και με τη σειρά που εξετάστηκαν – εικόνες, όπου το κύριο θέμα είναι ένα θαλασσινό επεισόδιο με την παράσταση του ιερού προσώπου σε νεφέλες, εικόνες δίζωνες, όπου το ιερό πρόσωπο και το θαλασσινό επεισόδιο ζωγραφίζονται σε δύο διάχωρα και εκείνες, όπου το κύριο θέμα είναι το ιερό πρόσωπο, ενώ το καράβι παριστάνεται στον κάμπο ή σε μικρό πλαίσιο –, πολύ χρήσιμη βέβαια για τη μελέτη ενός ευάριθμου υλικού, δεν σημαίνει αναγκαστικά χρονολογική τάξη όσον αφορά στην εμφάνισή τους. Η αντίστροφη διατύπωση των κατηγοριών, έστω και αν δηλώνει μια εικονογραφική εξέλιξη από την εικόνα προς την ιστορημένη απεικόνιση, δεν ανταποκρίνεται σε αντίστοιχη χρονολογική εξέλιξη. Εικόνες και των τριών κατηγοριών εμφανίζονται συγχρόνως και συνυπάρχουν σε όλη τη διάρκεια της παραγωγής τους.

Η επίκληση, δέηση ή ευχαριστία στις εικόνες του κύκλου απευθύνεται συνήθως στην Παναγία, τον Χριστό, τον αρχάγγελο Μιχαήλ, συχνά στον άγιο Νικόλαο, τον άγιο Σπυρίδωνα και άλλους αγίους, οι οποίοι παριστάνονται να ευλογούν ή να δέονται. Οι μορφές των ιερών προσώπων, που άλλοτε παριστάνονται μόνα τους, άλλοτε σχηματίζουν μία τρίμορφη δέηση, ακολουθούν τα εικονογραφικά πρότυπα της ορθόδοξης θρησκευτικής ζωγραφικής, όπως αυτή διαμορφώθηκε και επικράτησε στην μετά την άλωση περίοδο.

Μεγαλύτερο ενδιαφέρον, φυσικά, παρουσιάζει το αφηγηματικό μέρος των εικόνων. Για τα θαλασσινά επεισόδια, που απεικονίζονται στο κατώτερο τμήμα, οι ζωγράφοι είχαν πρότυπα στη διάθεσή τους από επεισόδια της Καινής Διαθήκης, αλλά και σκηνές από θαύματα αγίων[53], κυρίως του αγίου Νικολάου[54].

Τα επιμέρους στοιχεία των επεισοδίων αυτών αποδίδονται συμβατικά, σύμφωνα με το βυζαντινό τρόπο. Η θάλασσα αποδίδεται σαν μια βαθυγάλαζη επιφάνεια που ζωντανεύει από λευκές σπείρες ή κυματιστές γραμμές πυκνές και συμμετρικές, που δηλώνουν τον κυματισμό της. Το τοπίο επίσης, όταν αποδίδεται – στεριά, κόλποι, νησιά –, ζωγραφίζεται συμβατικά δηλώνοντας απλά και συνοπτικά τον τόπο όπου διαδραματίστηκε το επεισόδιο. Σε μερικές όμως εικόνες παρατηρείται μια ρεαλιστικότερη διάθεση να αποδοθούν λεπτομέρειες της τοπογραφίας – όπως τα κτίσματα, τα λιμάνια, οι ναοί, τα κάστρα και τα πολίσματα που τα περιβάλλουν –, όπως το τοπίο στην εικόνα του Ιωάννη Ράφου από το Κάστρο της Κιμώλου με το ναό του Χριστού και τον ανεμόμυλο (Π ί ν. 41), ή ακόμη τα Κούρτζουλα στην εικόνα του Ιωάννη Αρδαβάνη (Π ί ν. 40).

Περισσότερο προσεκτικά και με εμφανή διάθεση λεπτομερούς και όσο το δυνατόν πιστότερης απόδοσης ζωγραφίζονται τα καράβια. Τα καράβια είναι διαφόρων τύπων: γαλέρες, γαλιόνια, ταρτάνες, νάβες ή τσερνίκια, τρεχαντήρια, φούστες, που σε αρκετές περιπτώσεις μπορεί κανείς εύκολα να τα αναγνωρίσει[55]. Με περισσή επιμέλεια ζωγραφίζονται τα κατάρτια τους, τα πανιά, τα σχοινιά, τα

53. Βλ. για παράδειγμα τη δίζωνη κρητική εικόνα με την παράσταση: *Χαῖρε τῶν Μυροφόρων* στο πάνω διάχωρο και κάτω θαύμα του αγίου Φανουρίου με τη θαυματουργική διάσωση κρητών ιερέων από θαλασσοταραχή (Μ. Μπορμπουδάκης, Ημερολόγιο 1985, κοσμημένο με κρητικές φορητές εικόνες, Ηράκλειο Κρήτης, αριθ. 22, σ. 130-131).

54. Για τα θαλασσινά θαύματα του αγίου Νικολάου βλ. N. Patterson-Ševčenko, The Life of Saint Nicholas in Byzantine Art, Torino 1983 (στο εξής: N. P. Ševčenko, Saint Nicholas), σ. 95-103.

55. Για τους τύπους των καραβιών βλ. : Α. Ι. Τζαμτζής, Ναυτικοί, καράβια και λιμάνια, στο Ελληνική Εμπορική Ναυτιλία, σ. 107-108, 117-118, σχέδια σ. 447-462 (βασικοί τύποι πλοίων).

κουπιά, αλλά και τα πληρώματα. Σε εικόνες δε όπου παριστάνονται συμπλοκές στη θάλασσα ή ναυάγια, ο ζωγράφος, αυθόρμητος και αφηγηματικός, επιστρατεύει όλη του τη δεξιοτεχνία, ώστε τις περισσότερες φορές, παρ' όλη την πενιχρότητα των εκφραστικών μέσων που διαθέτει, καταφέρνει να αποδίδει με τρόπο συνοπτικό, αλλά συγχρόνως εκφραστικό, την ένταση και τη δραματικότητα του επεισοδίου. Χαρακτηριστικά παραδείγματα, οι εικόνες με τις σκηνές ναυμαχιών (Π ί ν. 37, 38 α, 43 β) ή την καταβύθιση της ταρτάνας του Ιωάννη Αρδαβάνη (Π ί ν. 40), ή ακόμη το πλήρωμα του πλοίου που επικαλείται με υψωμένα χέρια τον άγιο Νικόλαο (Π ί ν. 36 α) και την αγωνία των μοναχών που κινδυνεύουν στο μικρό τρεχαντήρι, ενώ ο ηγούμενος Γεννάδιος δέεται για τη σωτηρία τους (Π ί ν. 42α).

Το ενδιαφέρον ωστόσο στοιχείο που προκύπτει από αυτές τις παρατηρήσεις είναι ο συνδυασμός στις αφιερωματικές εικόνες θείων προσώπων, τα οποία ακολουθούν τα παραδοσιακά πρότυπα της μεταβυζαντινής θρησκευτικής ζωγραφικής, με την απεικόνιση ενός σύγχρονου γεγονότος. Ειδικότερα στις εικόνες, όπου το ιερό πρόσωπο εικονίζεται σε νεφέλες, το κύριο θέμα είναι το θαλασσινό επεισόδιο που εικονογραφείται, ενώ το θείο πρόσωπο καταλαμβάνει θέση συμπληρωματικού εικονογραφικού στοιχείου της παράστασης.

Διαπιστώνουμε συνεπώς ότι ορισμένες αφιερωματικές εικόνες ναυτικών προσλαμβάνουν χαρακτήρα σχεδόν κοσμικό, εφόσον στην πραγματικότητα είναι πίνακες ενός σύγχρονου επεισοδίου ή ενός καραβιού, όπου η παρουσία του θείου είναι περισσότερο υπαινικτική. Οι σχετικές συγκρίσεις ενισχύουν την παρατήρηση αυτή: για παράδειγμα η εικόνα της Συλλογής Σταθάτου με τη συμπλοκή στον κόλπο του Επάκτου (Π ί ν. 38 α) προς τον ανάλογο πίνακα του Εθνικού Ιστορικού Μουσείου, που αποδίδεται στο Γ. Κλόντζα και απεικονίζει την ιστορική ναυμαχία της Ναυπάκτου του 1571[56].

Ωστόσο, εκείνο που διαφοροποιεί τις σύγχρονες παραστάσεις θαυμάτων στις μεταβυζαντινές αφιερωματικές εικόνες, εκτός από την εισαγωγή κοσμικών στοιχείων, είναι η μερική παρέκκλιση από την παραδοσιακή εικονογραφία. Το ιερό πρόσωπο δεν παριστάνεται να συμμετέχει ή να δρα για την πραγματοποίηση του θαύματος, αλλά η επέμβασή του υπονοείται καθώς ζωγραφίζεται είτε σε άλλο διάχωρο, είτε σε νεφέλες, πάντως σε μια άλλη νοητή σφαίρα. Η εικονογραφική αυτή διαφοροποίηση, που μπορεί να ερμηνευθεί από το γεγονός ότι τα θαύματα γίνονται με την επίκληση των αγίων και όχι με την παρουσία τους, φαίνεται ότι δεν είναι άμοιρη και των αντιλήψεων της εποχής περί θείου.

Η εμφάνιση των εικόνων αυτών, που παρατηρείται από τη δεύτερη πεντηκονταετία του 16ου αιώνα (η παλαιότερη μαρτυρία χρονολογείται στο έτος 1576) και καθιερώνεται το 17ο και 18ο αιώνα, συνδυάζεται αφενός με τη βαθμιαία απομάκρυνση των ζωγράφων των εικόνων από τα κωδικοποιημένα «κλασικά» κρητικά πρότυπα προς νέες προοδευτικότερες αντιλήψεις περί τέχνης με την επίδραση της αντίστοιχης δυτικής[57], και αφετέρου με τη διεύρυνση των κοινωνικών στρωμάτων από τα οποία προέρχονται πλέον οι χορηγοί.

56. Μ. Βασιλάκη, Εικόνα του Γεωργίου Κλόντζα στο Εθνικό Ιστορικό Μουσείο της Αθήνας: Η ναυμαχία της Ναυπάκτου, Αρχαιολογία 15 (1985), σ. 100. ΙΕΕ, Γ', Αθήνα 1974, σ. 316-317. Μ. Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου, Πίνακας του Γεωργίου Κλόντζα(;) με τη ναυμαχία της Ναυπάκτου, Ε' Συμπόσιο της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας, Θεσσαλονίκη 7-9 Ιουνίου 1985, Περιλήψεις Ανακοινώσεων, σ. 43. Η ναυμαχία της Ναυπάκτου απεικονίστηκε από τον Γ. Κλόντζα και σε φορητή εικόνα του Μουσείου Ζακύνθου, που κάηκε το 1953 (Μ. Χατζηδάκης, Παρατηρήσεις σε άγνωστο χρησμολόγιο του Γεωργίου Κλόντζα, Θυμίαμα στη μνήμη της Λασκαρίνας Μπούρα, Αθήνα 1994, σ. 57, σημ. 31, πίν. 28, 14). Την εικόνα αυτή αντιγράφει άλλη στο Bayerisches National-Museum του Μονάχου (F. et C. Boullet (ό.π., υποσημ. 48), εικ. σ. 109).

57. Μ. Χατζηδάκης, Ζωγράφος Ευφρόσυνος, σ. 288. Οι αφιερωματικές εικόνες με ναυτικά θέματα έχουν παράδοση και στην καθολική Δύση, όπου ιδιαίτερα μετά τη σύνοδο του Τριδέντου (1545-1563) με την αναζωπύρωση του καθολικισμού παρατηρείται μια εξέλιξη και ανανέωση της πρακτικής των αφιερωμάτων, βλ. F. et C. Boullet, ό.π., σ. 22 κ.ε.

Στην περίπτωσή μας η κοινωνική προέλευση των αφιερωτών είναι γνωστή. Πρόκειται κυρίως για ναυτικούς και εμπόρους, που αποτελούν τη νέα οικονομικά και κοινωνικά ανερχόμενη τάξη, στα νησιά τουλάχιστον από όπου προέρχονται και οι εικόνες που μας απασχολούν. Είναι οι «καραβοκύριοι» και «πραματευτάδες», οι οποίοι συνιστούν την αναδυόμενη ισχυρή χριστιανική αστική τάξη στον τουρκοκρατούμενο ελλαδικό χώρο[58]. Αυτοί είναι πλέον οι νέοι χορηγοί εικόνων, οι δραστήριοι και πολυταξιδεμένοι έμποροι που έρχονται σε επαφή με τους δυτικούς και ιδιαίτερα τους Βενετούς, που έχουν γνωρίσει νέους τρόπους ζωής, που συσσωρεύουν πλούτη και κτίζουν μεγάλα σπίτια και εκκλησίες. Στις προτιμήσεις και τις παραγγελίες τους φαίνεται λοιπόν ότι προσαρμόζονται και οι ζωγράφοι των εικόνων.

Από την άλλη πλευρά έχει παρατηρηθεί ότι ο αριθμός των ζωγράφων αυτής της εποχής έχει σημαντικά αυξηθεί, ιδιαίτερα στα νησιά. Στους ζωγράφους της περιόδου περιλαμβάνονται άτομα που προέρχονται από ευρύτερα κοινωνικά στρώματα, ενώ η τέχνη τους, αν και παραμένει συντηρητική, πιστή στην παραδοσιακή εικονογραφία, εμπλουτίζεται συχνότερα με στοιχεία κοσμικά. Συγκεκριμένα, έχει διαπιστωθεί μια στροφή προς την απεικόνιση θεμάτων από την κοινωνική ζωή. Στις θρησκευτικές παραστάσεις εισάγονται στοιχεία από το σύγχρονο λαϊκό βίο, ενώ οι παραστάσεις αφιερωτών αποδίδονται με προσωπογραφικά χαρακτηριστικά και με σύγχρονη ενδυματολογία, φαινόμενο παράλληλο με την ευρύτερη διάδοση της προσωπογραφίας[59]. Δεν είναι άγνωστοι πίνακες με κοσμικό περιεχόμενο, που αγγίζει τα όρια της λαϊκής ζωγραφικής, εκτελεσμένες από εικονογράφους νησιώτες, όπως ο Δευτερεύων Σίφνου, που ζωγραφίζει τον Έρωτα τυφλό ανάμεσα σε σειρήνες (1825), ή πίνακες άλλων ζωγράφων με τις προσωποποιήσεις του Καιρού και του Βίου[60]. Δεν λείπουν ακόμη οι «εικόνες»-πορτραίτα, αφιερώματα και αυτές πιστών, αναρτημένες μέσα στις εκκλησίες, καθώς επίσης και εκείνες κεκοιμημένων, όπως αυτή που ήταν ζωγραφισμένη σε θωράκιο του τέμπλου, κάτω από τη δεσποτική εικόνα της Παναγίας, στο εκκλησάκι του Αγίου Σαμψών στην Πάτμο. Η επιγραφή, *Μνήσθητι Κύριε, Νικολάου Κορέση, Δεκεμβρίου 1616*, ταυτίζει τον κεκοιμημένο, ο οποίος σκοτώθηκε σε άνισο αγώνα με τους πειρατές, σύμφωνα με την παράσταση[61]. Ανάλογη και η θεματογραφία εικόνας, επίσης του 17ου αιώνα, με την παράσταση ενός άλλου κεκοιμημένου που τον παραστέκουν ο ψυχοπομπός αρχάγγελος Μιχαήλ και ο προστάτης του ίσως άγιος Ελευθέριος, από το ναό της Ελεούσας στο Κάστρο της Σίφνου[62]. Και στις δύο περιπτώσεις οι κεκοιμημένοι παριστάνονται με τα προσωπογραφικά τους χαρακτηριστικά και με ιδιαίτερη επιμονή στην απόδοση της τοπικής λαϊκής ενδυμασίας τους, όπως παρατηρείται άλλωστε και στις εικόνες του κύκλου που εξετάζουμε.

Επομένως, οι αφιερωματικές εικόνες ναυτικών, στις οποίες συνδυάζονται στοιχεία της παραδοσιακής θρησκευτικής εικονογραφίας με την παράσταση σύγχρονων αφηγηματικών σκηνών, αποτελούν μία από τις πιο ενδιαφέρουσες εκδηλώσεις εισαγωγής κοσμικών θεμάτων στη θρησκευτική ζωγραφική κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο. Το φαινόμενο αυτό είναι άμεσα συνδεδεμένο με τη βαθμιαία αστικοποίηση των χορηγών και προσαρμοσμένο στις προτιμήσεις αφιερωτών ευρύτερης

58. Γ. Β. Λέων, Εμπορική Ναυτιλία, σ. 13-48, ιδίως 14-15. Tr. Stoianovich, Βαλκάνιος έμπορος, σ. 306-309, 316-330 (σποραδικά).

59. Μ. Χατζηδάκης, Έλληνες ζωγράφοι, σ. 100-101.

60. Ό.π., σ. 120-122, 261-263, εικ. 136.

61. Α. Μαραβά-Χατζηνικολάου, Πάτμος, Πόλεις και τοπία της Ελλάδος 63, Collection de l' Institut Français d' Athènes, Αθήνα 1957 (στο εξής: Α. Μαραβά-Χατζηνικολάου, Πάτμος), σ. 52, εικ. 145. Π. Κρητικός, Πατμιακά τοπωνύμια, Δωδεκανησιακόν Αρχείον 2 (1956), σ. 131.

62. Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, 2η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, Συντήρηση εικόνων και ξυλογλύπτων, ΑΔ 36 (1981): Χρονικά, σ. 383-384, Πίν. 270 β.

κοινωνικής προέλευσης και στις νέες καλλιτεχνικές τάσεις των ζωγράφων της εποχής.

Παρά την κοσμική διάσταση που διαπιστώθηκε, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι ορισμένες από τις εικόνες αυτές ήταν τοποθετημένες στα τέμπλα παρεκκλησίων, στη θέση δηλαδή δεσποτικών εικόνων. Οι εικόνες αυτής της ομάδας έχουν συνήθως μικρές διαστάσεις και προφανώς μπορούσαν να αναρτηθούν σε οποιοδήποτε άλλο σημείο της εκκλησίας. Τουλάχιστον δύο όμως από τα γνωστά παραδείγματα — η εικόνα του αγίου Νικολάου από το παρεκκλήσι του Χριστού στην Κίμωλο (Π ί ν. 36 α) και η εικόνα του Χρυσοστόμου και του αγίου Γεωργίου από την Αγία Παρασκευή επίσης στην Κίμωλο (Π ί ν. 43 β) —διαφέρουν από τις υπόλοιπες για το μέγεθός τους (μετρούν περίπου 1 μ., ως προς το ύψος, και πάνω από 50 εκ., ως προς το πλάτος) και είναι εικόνες-ναυτικά αφιερώματα που χρησιμοποιήθηκαν ως δεσποτικές-λατρευτικές. Να σκεφτεί κανείς ότι πρόκειται για μακρινή ανάμνηση της μεσοβυζαντινής παράδοσης τοποθετήσεως εικόνων με σκηνές θαυμάτων αγίων στα τέμπλα παρεκκλησίων όπου ετιμάτο η μνήμη τους; Χαρακτηριστικό παράδειγμα η τοποθέτηση ένδεκα εικόνων με θαύματα του αγίου Ευστρατίου και των συμμαρτύρων του στο επιστύλιο τέμπλου σε παρεκκλήσι αφιερωμένο στη μνήμη των Πέντε Αγίων από τη Σεβάστεια στο καθολικό της Αγίας Αικατερίνης στο Όρος Σινά[63]. Παράλληλα έχει διατυπωθεί η άποψη ότι οι ιστορημένες μεσοβυζαντινές εικόνες με σκηνές από τη ζωή και τα θαύματα των αγίων ζωγραφισμένες γύρω από την κεντρική παράστασή τους προορίζονταν για τα τέμπλα παρεκκλησίων αφιερωμένων στη μνήμη τους[64].

Εκτός από τον πιθανό λατρευτικό χαρακτήρα ορισμένων, οι μεταβυζαντινές αναθηματικές εικόνες που εξετάστηκαν αποτελούν στο σύνολό τους σοβαρότατες μαρτυρίες της θρησκευτικότητας των ανθρώπων της εποχής. Είναι δείγματα της ευλάβειας των ναυτικών και όσων ταξίδευαν στη θάλασσα και της θερμής τους πίστης στη θαυματουργό δύναμη των αγίων, αλλά και των ιερών τους εικόνων.

Είναι φανερό, τόσο από τις αφιερωματικές επιγραφές όσο και από τις επωνυμίες, που συνοδεύουν τα αγιωνύμια, ότι η επίκληση ή δέηση των αφιερωτών απευθύνεται στους προστάτες τους αγίους, στους πολιούχους αγίους του νησιού τους, σε γνωστές στην εποχή τους λατρευτικές εικόνες, ή σε ιερά προσκυνήματα.

Ο Ιωάννης Αρδαβάνης επικαλείται την Παναγία *τῶν Αἰνετῶν*, όπως διαβάζουμε στην αφιερωματική επιγραφή (Π ί ν. 40), ο Ιωάννης Χαλκοματάς την *Παναγία ἀπό Κασσώπω* (Π ί ν. 38 α) την Κασσωπίτρα δηλαδή, προς την οποία απευθύνθηκε και ο Ευστάθιος Κουβαράς, όταν σώθηκε σε ναυμαχία, αλλά και ο γνωστός ζωγράφος Θεόδωρος Πουλάκης, όταν κινδύνευσε από θαλασσοταραχή. Μόνο που ο τελευταίος, στην εικόνα που αφιέρωσε το 1670, ζωγράφισε στην κάτω ζώνη το θαύμα που έκανε διάσημη την εικόνα και όχι την προσωπική του θαλασσινή περιπέτεια[65].

63. G. et M. Soteriou, Icônes du Mont Sinaï, I, Athènes 1956, πίν. 103-111, II, Athènes 1958, σ. 109-110. K. Weitzmann, A Group of Early Twelfth-Century Sinai Icons Attributed to Cyprus, Studies in Memory of David Talbot Rice, Edinburgh 1975, σ. 52 κ.ε., πίν. 20 a-b. Ο ίδιος, Illustrations to the Lives of the Five Martyrs of Sebaste, DOP 33 (1979), σ. 107-110, εικ. 28-29.

64. N. Ševčenko, Saint Nicholas, σ. 164-165, σημ. 44. Βλ. επίσης: M. Chatzidakis, L'évolution de l'icône aux 11e-13e siècles et la transformation du templon, XVe Congrès International d'Études Byzantines (Athènes 1976), I, Αθήνα 1979, σ. 360-361.

65. Ιω. Παπαδημητρίου, Από την ζωήν και το έργον του αγιογράφου Θεοδώρου Πουλάκη, ΕΕΒΣ ΙΔ' (1938), σ. 196-199. Α. Ξυγγόπουλος, Η αυτοπροσωπογραφία του Θεοδώρου Πουλάκη, ό.π., σ. 201-206. Ι. Κ. Ρηγόπουλος, Θεόδωρος Πουλάκης, σ. 126, 145-146, 150-151. Π. Α. Βοκοτόπουλος, Αναθηματικές εικόνες, σ. 31-32, εικ. 1. Ο ίδιος, Εικόνες, αριθ. 87, σ. 127-128, εικ. 239, 240.

Ο Φραντζέσκος Νατάλλης δέεται στη θαυματουργή εικόνα της Εκατονταπυλιανής (Π ί ν. 42 β) και ο Ανδρέας *τοῦ Ἀντζιτήρι* επικαλείται συγκεκριμένη εικόνα της Οδηγήτριας (Π ί ν. 44 β), η οποία επιγράφεται ως: *Ἡ Κυρία τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέου.*

Επίσης, στην εικόνα που προέρχεται από την Κέα, η δέηση απευθύνεται προς τον άγιο Νικόλαο, *ἀπό τό Κλήμα Τζήας*, ο ηγούμενος της Χοζοβιώτισσας επικαλείται την ίδια την Παναγία, τον άγιο Γεώργιο *Βαρσαμήτη* και τη θαυματουργή του νησιού αγία Παρασκευή (Π ί ν. 42 α), ενώ ο Ιωάννης Ράφος αφιερώνει την εικόνα στο Χριστό στο Κάστρο της Κιμώλου (Π ί ν. 41), όπως φαίνεται από την εικονογραφία. Οι αφιερωματικές εικόνες ναυτικών, συνεπώς, έχουν μια ιδιαίτερη λειτουργία: είναι οι σύγχρονες μαρτυρίες της θαυματοποιού δύναμης αγίων, αλλά και εικόνων. Το σύγχρονο γεγονός ζωγραφίζεται με σκοπό να κάνει καλύτερα αντιληπτό και κατανοητό στους πιστούς το θαυματουργό χαρακτήρα των θείων επεμβάσεων.

Ο Ιωάννης ο Θεολόγος δεν απαντά συχνά στις εικόνες της ομάδας. Μόνο μία φορά περιελήφθη στη δέηση του Ιωάννη Ράφου προς το Χριστό, αντικαθιστώντας τον Πρόδρομο στην παράσταση της Δέησης (Π ί ν. 41) και επιτρέποντάς μας να υποθέσουμε ότι ο ναυτικός ζητά την προστασία και του αγίου του γειτονικού νησιού, της Πάτμου.

Η εικόνα της συλλογής της Εφορίας Δωδεκανήσου είναι η μοναδική από τις γνωστές του ιδίου κύκλου, όπου η δέηση ή ευχαριστία απευθύνεται μόνο προς τον Θεολόγο (Π ί ν. 35 α). Δεν μπορεί παρά να σκεφτεί κανείς πως η δέηση απευθύνεται προς τον άγιο της Πάτμου και το καράβι του αφιερωτή ανήκε στον περίφημο στόλο της. Δεν είναι άλλωστε τυχαίο το γεγονός πως διασώζονται τρεις ακόμη εικόνες του ιδίου κύκλου από το νησί.

Είναι γνωστό εξάλλου ότι η μονή της Πάτμου ήδη από την εποχή του ιδρυτού της, του οσίου Χριστοδούλου, είχε το δικαίωμα, παραχωρημένο με αυτοκρατορικό χρυσόβουλλο, να διατηρεί στόλο. Τα πλοία, που με τον καιρό έγιναν πολυαριθμότερα, ήταν τελικά από τις μεγαλύτερες πηγές δύναμης και πλουτισμού της. Με αυτά η μονή εξασφάλιζε τη φύλαξη του νησιού, την ελεύθερη επικοινωνία με τα μετόχια της σε άλλα νησιά και τη δυνατότητα να εμπορεύεται τα προϊόντα της. Την εποχή της τουρκοκρατίας ο εμπορικός στόλος της Πάτμου έπαιξε σημαντικό ρόλο στο εμπόριο της Ανατολικής Μεσογείου και το νησί γνώρισε έτσι μεγάλη οικονομική ακμή, ιδιαίτερα στα τέλη του 16ου και το 17ο αιώνα. Η ανάκαμψη της άνθησης του νησιού για ένα χρονικό διάστημα με το Βενετουρκικό Πόλεμο (1645-1699), ξεπεράστηκε αργότερα και η Πάτμος βρήκε νέους δρόμους για το εμπόριο και τη ναυτιλία της. Το νησί, που κατόρθωσε να διατηρήσει την αυτονομία του, έγινε και πάλι κέντρο του Ελληνισμού και της παιδείας[66].

«Πατινιώτης» ναυτικός, πιθανότατα, έταξε λοιπόν την εικόνα με το καράβι του στον προστάτη άγιο του νησιού του. Η έλλειψη όμως αφιερωματικής επιγραφής αφήνει σε χαρακτηριστική ανωνυμία, τόσο τον ίδιο όσο και την αφορμή του τάματός του. Επιτρέπει όμως στο σημερινό αναγνώστη της εικόνας αυτής να φανταστεί την πιο γοητευτική ή την πιο δραματική θαλασσινή περιπέτεια για τον αφιερωτή της, έστω και αν η πράξη του δεν ήταν παρά μόνο απλή εκδήλωση του θερμού θρησκευτικού του συναισθήματος και της ευλάβειάς του προς τον Θεολόγο.

Αθήνα, 1992 *ΑΓΓΕΛΙΚΗ Δ. ΜΗΤΣΑΝΗ*

66. Λ. Μαραβά-Χατζηνικολάου, Πάτμος, σ. 30, 36-48.

Summary

NAUTICAL EX-VOTO ICONS. A STUDY BASED ON AN ICON OF IOANNES THEOLOGOS

There is an icon of Saint Ioannes Theologos in the collection of the 4th Ephoreia of Byzantine Antiquities in Rode, which prompted us to undertake a preliminary examination of the material and of the problems posed by a whole group of post-Byzantine ex-voto marins icons.

Ioannes Theologos in the upper, larger, panel of the icon is depicted enthroned, after the author-evangelist type; below, in a narrow zone, is a three-masted ship. The iconography suggests that it was an ex-voto dedicated by a sailor, probably from Patmos, to the island's patron saint. Stylistically the icon has links with the Aegean Island workshops located close to the shores of Asia Minor, and it dates to the first decades of the 18th century.

Notionally and iconographically it belongs to a broad group of ex-voto icons dedicated by sailors, merchants and sea-voyagers as supplications, invocations or thank offerings for the protection of their ships and their own persons. These icons, which come from the Ionian Islands, Cyclades and Dodecanese, first appear in the second half of the 16th c. and became established in the island world in the 17th and 18th centuries, a fact that is connected with the growth of the Greek merchant fleet and the rise of a strong Christian commercial bourgeoisie.

These icons are divided typologically into three categories: those whose principal subject is a nautical episode in which the holy person is depicted among clouds, the two-panel icons in which the holy person or persons and the nautical episode are painted in two separate panels, and the icons in which the principal subject is the holy person, while the ship is painted on a small dimension in the background. This typological classification of the icons does not correspond to their chronological developement, for all three categories appear contemporaneously and coexist throughout the period of their production.

Their iconography is particularly interesting, combining elements of traditional religious painting in the depiction of the holy persons, with the introduction of secular elements in the iconography of their narrative content. This phenomenon is connected with the gradual urbanization of the donors and the new artistic trends of the numerous painters that flourished in this period.

Furthermore, these ex-voto icons, possessing a general religious character, provide important evidence of the popular religiosity of the time as well as proofs of the miraculous power of both the patron saints and the holy icons.

Athens 1992 *ANGELIKI D. MITSANI*

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΕΙΣ ΣΤΗ ΣΑΛΑΜΙΝΑ

Η αρχαιολογική έρευνα της Σαλαμίνας δεν έχει προχωρήσει πολύ μετά τα πρώτα αρχαιολογικά και ιστορικά ενδιαφέροντα που είχε προκαλέσει κατά τον περασμένο αιώνα. Στον αιώνα μας το αττικό τούτο νησί, οικιστική και διοικητική προέκταση της Αθήνας, προσέφερε ιδιαιτέρως ευκαιρίες σύλησης από αρχαιοκαπήλους. Από την εποχή των φοιτητικών μου χρόνων, πεζοπορίες μου είχαν δώσει αφορμές για παρατηρήσεις και για καταγραφή κατεσπαρμένου αρχαιολογικού υλικού διαφόρων εποχών. Μέρος του καταχώρισα στη μελέτη μου «Σαλαμινιακά»[1] και άλλο υπέδειξα πριν από έτη στο μακαρίτη Ιωάννη Τραυλό για μιαν έρευνα που είχε αναλάβει για όλη την Αττική· ως προς τη Σαλαμίνα την είχε διεξαγάγει μέσω της κ. Χ. Παπαδοπούλου-Κανελλοπούλου, με δαπάνες του Υπουργείου Δημοσίων Έργων[2]. Με την ευκαιρία μικρής ανασκαφικής έρευνας, που διενήργησα στη Σαλαμίνα το 1987 διά της Αρχαιολογικής Εταιρείας[3], δόθηκε αφορμή να επανέλθω στο σαλαμινιακό αρχαιολογικό μου υλικό και θεώρησα χρήσιμο να το συμπληρώσω και να το παρουσιάσω[4], επειδή και αυτό καθ' αυτό το υλικό τούτο συνιστά πολύτιμο τεκμήριο για τα ιστορικά της Σαλαμίνας και γιατί θα υποκινήσει – είμαι βέβαιος – το ενδιαφέρον για πολλές ανασκαφικές έρευνες ευρύτερης σημασίας.

Το υλικό που καταχωρίζω ανάγεται σε όλο το φάσμα της αρχαιολογικής έρευνας, από των προϊστορικών δηλαδή χρόνων μέχρι και των βυζαντινών. Αφορά σε θέσεις και σε αρχιτεκτονικά μέλη, τα τελευταία με τοπογραφικές ενδείξεις, όπου τούτο υπήρξε δυνατόν, επειδή – αξιολύπητα membra disjecta πλέον – προσφέρουν μαρτυρία για την ύπαρξη μνημείων που ορισμένως άλλα έχουν καταστραφεί εκ θεμελίων και άλλα, ίσως τα περισσότερα, λανθάνουν κάτω από βαθιά επίχωση. Εκτός από ελάχιστες εξαιρέσεις δεν καταχωρίζω παλαιές εκκλησίες που στέκουν όρθιες, ούτε – εννοεί-

1. Δ. Ι. Πάλλας, Σαλαμινιακά, ΑΕ 1948/49, σ. 112-119.

2. Έχουν σημειωθεί σε σχετικό χάρτη (κλίμ. 1:50.000).

3. Βλ. ΠΑΕ 1987, σ. 15-43.

4. Με βοήθησαν πολλοί στο να επισκεφθώ παλαιές γνώριμες θέσεις στο νησί, και νέες, όσες στο μεταξύ μου υποδείχθησαν για ν' ανανεώσω τις εντυπώσεις μου και να συμπληρώσω το φωτογραφικό μου αρχείο· τους ευχαριστώ από τη θέση αυτή θερμότατα. Στις περισσότερες από τις νέες αυτές εξόδους με συνόδευσεν ο προϊστοριολόγος κ. Γιάννος Λώλος, ο οποίος αναδείχθηκε και σε πολύτιμο συνεργάτη στις σαλαμινιακές αυτές έρευνες. Επίσης ο φιλόλογος κ. Κ. Παπαδόπουλος και η αρχιτέκτων κα Μ. Παπαδοπούλου. Τα σχέδια εκπονήθηκαν κατά κύριο λόγο από την Κα Μ. Παπαδοπούλου και τον σχεδιαστή της Αρχαιολογικής Εταιρείας κ. Ευ. Ολύμπιο. Συνέβαλε επίσης η αρχιτέκτων κα Καλλισθένη Αβδελίδη. Οι γεωγραφικοί χάρτες συντάχθηκαν από τον τοπογράφο του Δήμου Σαλαμίνος κ. Ν. Κριτσίκη και από τις αρχιτέκτονες κες Αβδελίδη και Παπαδοπούλου. Είμαι βαθύτατα ευγνώμων για τη συμβολή όλων στην αρτιότερη παρουσίαση των αρχαιολογικών επισημάνσεων στη Σαλαμίνα. Τέλος, ευχαριστώ τους φύλακες της αρχαιολογικής Συλλογής Σαλαμίνος για την προθυμία των να μ' εξυπηρετήσουν κατά τις ενασχολήσεις μου με το υλικό της Συλλογής.

ται – αρχαιολογικούς τόπους γνωστούς ήδη από την ως τώρα αρχαιολογική δραστηριότητα. Διευκρινίζω ακόμη ότι η παρουσίαση του νέου τούτου αρχαιολογικού υλικού της Σαλαμίνας γίνεται όχι κατά χρονολογικές ενότητες, αλλά κατά γεωγραφική ακολουθία, επειδή έτσι καθρεπτίζεται καλύτερα η αρχαιολογική φυσιογνωμία του νησιού.

Αρχίζω από τη θέση Πυργιακόνι, στο νοτιοδυτικό άκρο της Σαλαμίνας (Σ χ έ δ. 1), για το λόγο ότι από τη θέση αυτή έτυχε ν' αρχίσω και τη μικρή ανασκαφική έρευνα, που επιχείρησα τελευταίως, επειδή απαντάται εκεί καμαρωτός τάφος προχωρημένων παλαιοχριστιανικών χρόνων.

1. ΠΥΡΓΙΑΚΟΝΙ

Προϊστορικός οικισμός

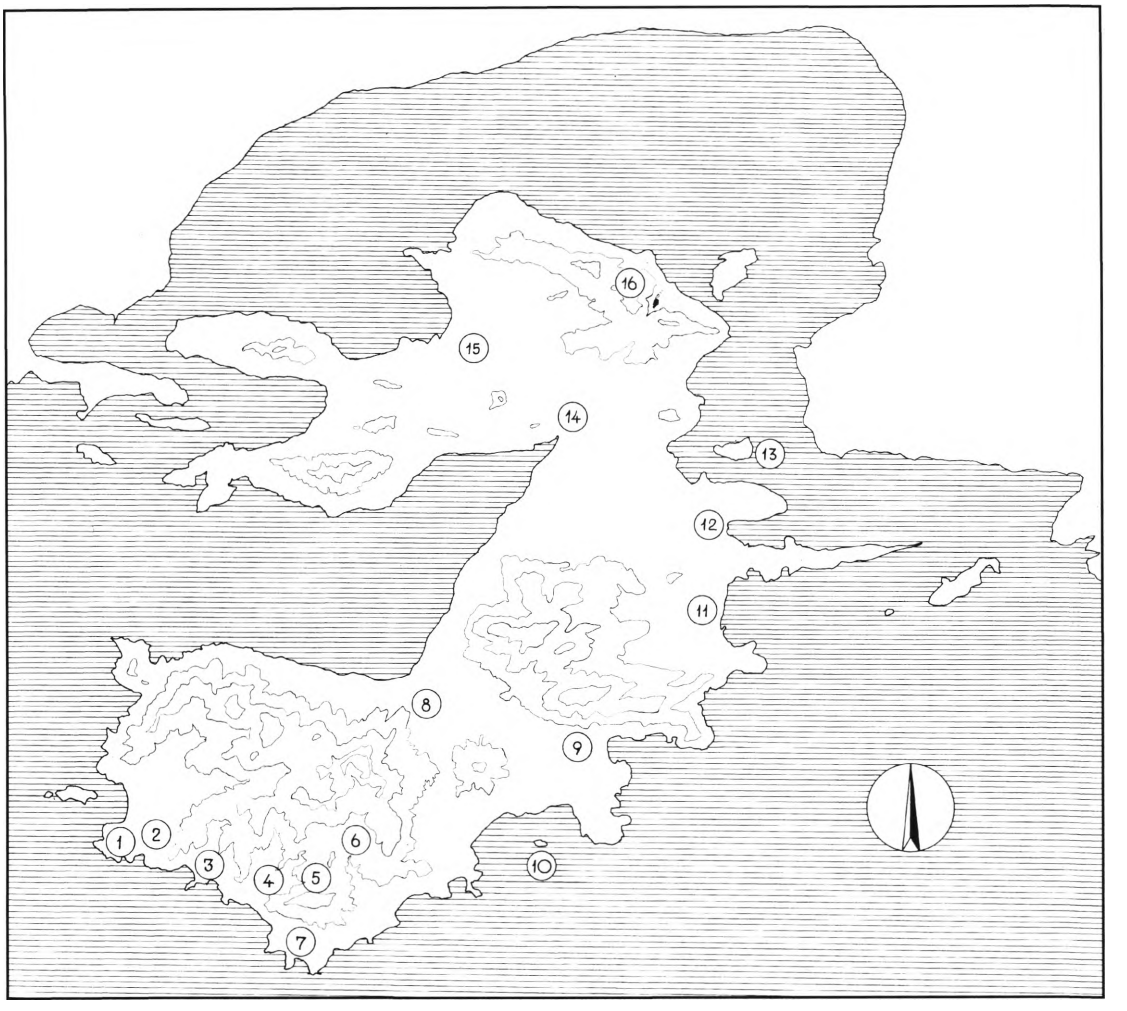
Υπό το όνομα Πυργιακόνι φέρεται περιοχή κατά το νοτιοδυτικό άκρο της Σαλαμίνας με πυκνό πευκοδάσος επάνω από δύο όρμους με μικρές αμμώδεις παραλίες ανάμεσα σε βραχίονες βραχώδεις και απόκρημνους. Ο προϊστορικός οικισμός[5] εκτείνεται σε λίγο ως πολύ ομαλό έξαρμα επάνω από τους όρμους, τον ένα μικρότερο με εντελώς απότομη πλαγιά και τον άλλο μεγαλύτερο με πλαγιά ήδη καλλιεργούμενη. Ο παλαιοχριστιανικός τάφος, που μόλις μνημονεύθηκε, κτίσθηκε με τη δυτική στενή πλευρά του σ' επαφή προς τοίχο (πάχ. 0,60 μ.) από ξηρή λιθοδομή, σαφώς κτίσματος του εδώ προϊστορικού οικισμού, τα κατάλοιπα του οποίου συνιστούν την κατά κάποιον τρόπο αρχαιολογική φυσιογνωμία της περιοχής. Λείψανα οικημάτων παρατηρούνται επάνω στη βραχώδη περιοχή.

Στην άμεση γειτονία των, σε απόσταση περίπου 25 μ. προς Δ. του καμαρωτού τάφου, υψώνεται μικρός βράχος με απότομη όψη προς Ν., στην οποία διακρίνονται λαξευμένες τρεις τετράπλευρες κοιλότητες, βάθ. 0,12 μ. (Π ί ν. 45 α), μία κατά την αριστερή άκρη του βράχου (0,26 × 0,26 μ.), η άλλη περίπου στη μέση (0,30 × 0,18 μ.) και σε απόσταση ± 1,20 μ. από την προηγούμενη, προς τη δεξιά δε άκρη η τρίτη (0,25 × 0,18 μ.). Ανάμεσα στη δεύτερη και την τρίτη κοιλότητα, χαμηλότερα, παρατηρούνται δύο ακόμη, αλλά μικρότερες, αυτές τρυβλιοειδείς. Όλες συνιστούν κατασκευές προφανώς λατρευτικού προορισμού. Εμπρός, σε μικρή απόσταση από την όψη αυτή του βράχου, παρατηρούνται μέρη κυκλοτερούς περιβόλου (διαμ. ±12 μ.), αλλού από μεγάλους λίθους (Π ί ν. 45 β) και αλλού από μικρότερους που θυμίζουν την τοιχοδομία του τοίχου σ' επαφή προς τον καμαρωτό τάφο.

Ο αρχαιολογικός χώρος, που μόλις περιέγραψα, έχει ταλαιπωρηθεί κάπως από αρχαιοκαπήλους. Από τα χώματα μιας τομής εμπρός από την όψη με τις κοιλότητες περισυνέλεξα όστρακα από αγγεία χονδρά, μελαμβαφή, μυκηναϊκά και μη τροχήλατα, άλλα από τα λεγόμενα μινύεια και ένα από πηλό της Αίγινας με διακόσμηση γραπτή (δισκάρια από μίλτο)[6]. Από τον ίδιο χώρο είχα κατά παλαιότερη επίσκεψή μου περισυλλέξει και παραδόσει στην αρμόδια Υπηρεσία μινύεια όστρακα μεγαλυτέρου μεγέθους.

5. Δ. Πάλλας, ΠΑΕ 1978, σ. 18. Πρβλ. A. Milchhoefer, Salamis und die Meerenge, στο Karten von Attika (εκδ. E. Curtius - A. Kaupert), Berlin 1881-1903, Heft VII-VIII, σ. 37 (Πρικόνια). Για τα τοπωνυμικά και τα τοπογραφικά της Σαλαμίνας βλ. Δ. Ι. Πάλλας, Βροκή<*Βοική. Σαλαμίνος τοπωνυμικά-τοπογραφικά-ιστορικά, Αθηνά 80 (1988), σ. 108.

6. Η επιφάνεια του οστράκου εκπλύθηκε κατά τον καθαρισμό και το χρώμα του σχεδόν απαλείφθηκε.

Σχέδ. 1. Χάρτης Σαλαμίνας (Ν. Κριτσίκης).

1. ΠΥΡΓΙΑΚΟΝΙ
2. ΚΑΝΑΚΙΑΝΙ
3. ΛΑΜΠΡΑΝΟ
4. ΣΑΤΙΡΑΗ
5. ΔΑΝΙΑΗ
6. ΓΚΙΝΑΝΙ
7. ΚΟΛΩΝΕΣ
8. ΜΟΥΛΚΙ
9. ΚΑΚΗΒΙΓΛΑ
10. ΝΗΣΙΑΑ ΤΟΥ ΠΕΡΑΝΙ
11. ΣΕΛΗΝΙΑ
12. ΑΜΠΕΛΑΚΙ
13. ΝΗΣΙΑΑ ΑΓΙΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ
14. ΣΑΛΑΜΙΣ
15. ΒΑΣΙΛΙΚΟ
16. ΠΕΤΡΑ ΤΟΥ ΚΑΛΟΓΕΡΟΥ

2. ΚΑΝΑΚΙΑΝΙ

Προϊστορικός οικισμός

Το Κανάκιανι – και Κανάκια (τα) – είναι κοιλάδα, που ανοίγεται στο δυτικό μέρος του νοτίου τμήματος του νησιού. Κατεβαίνει από τον ορεινόν όγκο της Μάλιζας, του αρχαίου Ακάμαντος[7], προς ευρύχωρον όρμο, ο οποίος προστατεύεται από δύο νησίδες. Υδρεύεται από τέσσερις πηγές: δύο υψηλά, στη μονή του Αγίου Νικολάου και στη θέση Λουτρό, τρίτη γνωστή ως Στεφηλούκο σε πτυχή του Ακάμαντος, στα βορειοανατολικά της κοιλάδας, και τέταρτη – τώρα αβαθές πηγάδι –

7. Βλ. υποσημ. 19.

στην παραλία, στη νότια περιοχή της κοιλάδας κατά την πρόσβαση προς το Πυργιακόνι. Από εκεί το Πυργιακόνι απέχει πολύ λιγότερο από 1.000 μ. Η κοιλάδα Κανάκιανι είναι κατάφυτη από πεύκα ως τα χαμηλά μέρη της, άλλοτε καλλιεργούμενα, αλλά που τώρα έχουν καταληφθεί από παραθεριστικό οικισμό, από εκείνες τις άτακτες, αλλού περιορισμένες και αλλού εκτεταμένες συσσωρεύσεις δομήσεων, που έχουν κατακλύσει το άλλοτε ωραιότατο τούτο νησί του Σαρωνικού. Μέσα από το δάσος φέρει από τα υψηλότερα μέρη ως την παραλία δρόμος, ο οποίος λίγο πριν από την έξοδο από το δάσος διακλαδίζεται· το αριστερό σκέλος του οδηγεί προς το Πυργιακόνι, περίπου 1 χλμ. προς Ν. από το σημείο τούτο. Πριν από τη διακλάδωση, δεξιά, παρατηρούνται ανάμεσα από τα πεύκα σωροί από λίθους (ερμακες), κάπως σε σειρά παράλληλη προς το δρόμο (από Α. προς Δ.) και ως συνέχειά των μια γραμμή από ξηρολιθιά, η οποία ακριβώς απέναντι από τη διακλάδωση γίνεται περισσότερο αισθητή (διασώζεται σε ύψος ως 0,90 μ.) και προχωρεί προς Δ., σχεδόν ως το τέλος του πευκοδάσους, σε μήκος περίπου 115 μ. Εκτείνεται δηλαδή εν όλω, από το σημείο όπου οι πρώτοι σωροί λίθων ως εκεί όπου παύει πλέον να φαίνεται, περί τα 250 μ. Τα έκδηλα μέρη της ξηρολιθιάς έχουν πάχος 1,80 μ.

Είναι σαφές ότι η προκειμένη ξηρολιθιά συνιστά υπόλειμμα προϊστορικού τείχους. Οι παρειές του είναι χτισμένες με σχετικώς μεγάλους ακατέργαστους λίθους· τα ανάμεσά των είναι απλώς γέμισμα από μικρότερους λίθους και χαλίκια (Π ί ν. 46 α-β).

Ακριβώς απέναντι από τη διακλάδωση του δρόμου, όπου και τα υψηλότερα μέρη από το σωζόμενο τμήμα του τείχους, παρατηρείται, σε απόσταση ±7,60 μ. από τη νότια παρειά του, παράλληλος τοίχος – αυτός σχεδόν σ' επαφή προς τον δρόμο – όμοιας κατασκευής, αλλά λεπτός (πάχ. ± 0,65 μ.). Αρχίζει από την ευθεία, όπου το τείχος γίνεται εμφανέστερο, προχωρεί προς Δ. σε απόσταση ±24 μ., όπου και κάμπτεται προς Β., τώρα ως τοίχος πάχ. ±0,75 μ. Μετά ένα κενό μήκ. ±1,80 μ. επαναλαμβάνεται η προς Δ. πορεία του τοίχου (πάχ. ±0,65 μ). Παρέχεται η εντύπωση κτιριακής κατασκευής προσιτής από Ν. μέσω ανοίγματος πλ. ±1,80 μ., που το εσωτερικό της διαχωρίζεται σε διαμερίσματα. Προφανώς το τείχος προστάτευε οικισμό, που εκτείνεται προς Ν., κάτω από το δρόμο και προς το άλλο μέρος του. Προχείρως θυμίζω όμοια λείψανα στον Άγιο Λάζαρο της Σάμου, νεολιθικά[8] . Τα παραπάνω προϊστορικά κτίσματα ασφαλώς δεν ταυτίζονται προς τα αρχαία λείψανα, που θεωρείται ότι είχε επισημάνει ο Dodwell[9], αλλά ο Milchhoefer δυσκολεύθηκε ανάμεσα σε πεύκα και θάμνους να τα ανεύρει[10]. Αλλά δεν ταυτίζονται ούτε προς τα ερείπια αυτοκρατορικών χρόνων, που αναφέρονται από τον Stark[11]. Τα τελευταία δεν κατόρθωσα να τα ανεύρω ανάμεσα στις νεότερες οικοδομές.

3. ΛΑΜΠΡΑΝΟ

Το Λαμπρανό είναι μικρή κοιλάδα ανοιγόμενη προς Ν. αμέσως μετά το Πυργιακόνι, ανατολικώς, αλλά παραλιακώς απρόσιτη από τούτο. Ένας χαμηλός επιμήκης λόφος από Β. προς Ν., που φθάνει ως τη θάλασσα, τη χωρίζει σε δύο και ανοίγεται δαντελλωτή με δύο γραφικούς ορμίσκους.

8. Κ. Τσάκος, Συμβολή στην παλαιοχριστιανική και πρώιμη βυζαντινή μνημειογραφία της Σάμου, ΑΕ 1979, Χρονικά, σ. 13, πίν. Ζ γ, όπου και αναφορά σε όμοια παραδείγματα.

9. Ο Dodwell αναφέρεται στα λείψανα ελληνικών χρόνων στη θέση Κολώνες (βλ. παρακάτω, σ.186).

10. Milchhoefer, ό.π., σ. 37.

11. R. B. Stark, Nach dem griechischen Orient. Reisestudien, Heidelberg 1874, σ. 360. Πρβλ. Milchhoefer, ό.π. Ο E. Curtius, Altertum und Gegenwart. II. Stuttgart-Berlin 1903², σ. 95, μνημονεύει απλώς λείψανα παλαιάς κατοίκησης.

Η κοιλάδα αυτή φαίνεται ότι είχε δεχθεί απλώς κατοικήσεις. Στο έδαφος αυλής – ενός άνδηρου – αγροικίας, ιδιοκτησίας Μπεγνή, στη δυτική κλιτύ του χαμηλού διάμεσου λόφου, διακρίνεται τοίχος πάχ. ±0,65 μ., κάθετος προς το δυτικό τοίχο της αγροικίας, πιθανώς ελληνικών ή και ύστερων χρόνων. Αργολιθοδομή από μικρούς και μεγάλους λίθους είναι ορατή μέχρι μήκ. 1,60 μ. (η αρχή της εκτείνεται κάτω της αγροικίας). Εκεί επίσης δόμος, ελαφρώς βυθισμένος στο έδαφος και κατά το ένα άκρο του ελλιπής ή ακατέργαστος (μήκ. ±0,57, πλ. ±0,42 και πάχ. ±0,46 μ.), παρουσιάζει στην κατεργασμένη μικρή όψη του τέσσερα έγγλυφα (βάθ. 0,01 και 0,015 μ.) τραπεζοειδή σχήματα σε σταυροειδή διάταξη αντιθετικώς, ολικού ύψους 0,28 και πλ. 0,17 μ. Σε ανάλημμα του εκεί αλωνιού υπάρχει μικρό απότμημα από σχετικώς μεγάλο αράβδωτο κίονα από αλλού πιθανώς. Κάτω από την αγροικία απαντώνται όστρακα χονδρών αγγείων μάλλον ελληνικών χρόνων. Στο βάθος του ανατολικού τμήματος της κοιλάδας, υψηλά, όπου το νερό, ήταν άλλοτε ορατά στο έδαφος, εμπρός από άλλην αγροικία, τα χείλη δύο κιβωτιόσχημων αρχαίων τάφων με παρειές από μεγάλες ακατέργαστες πλάκες (η περιοχή των έχει επικαλυφθεί από δένδρα).

4. ΣΑΤΙΡΛΗ

Υπό το όνομα τούτο φέρεται κοιλάδα ανατολικότερα της προηγουμένης, σχετικώς μεγάλη και επίσης στραμμένη προς την Αίγινα. Διαρρέεται από χειμάρρους, που κατεβαίνουν από Β. και Β.-Α., από τις κορυφές Κιάφα και Ντάρδιζα του ορεινού όγκου του Ακάμαντος με το υψίπεδο Γκίνανι και από Α. από τη βόρεια κλιτύ του βουνού Κόχης. Πριν από έτη είχα περισυλλέξει από το κέντρο της κοιλάδας και είχα καταγράψει στον κατάλογο της Αρχαιολογικής Συλλογής Σαλαμίνας πώμα, (διαμ. 0,10-0,15 μ.) όσο θυμούμαι, από πηλό χονδρόκοκκο με πολλές προσμείξεις, μη τροχήλατο, με την επάνω επιφάνειά του διακοσμημένη (επαναλαμβανόμενη χαραγή, με ξύλο ή με το νύχι, σε σχήμα γωνιώδους περισπωμένης)[12]. Είχα επίσης παρατηρήσει εμπρός από την αγροικία του Θωμά Βιλιώτη, μία της συστάδας των εκεί παλαιών αγροικιών, κλείδα θόλου τετράπλευρη, από εγχώριο λίθο, το πιθανότερο περισυλλεγμένη από εκεί κάπου[13]. Στην κοιλάδα Σατιρλή αξιοσημείωτες αρχαιολογικές θέσεις είναι οι παρακάτω.

Βράχος με κοιλότητες στην παρειά του

Ο βράχος αυτός ανήκει στην απόληξη μικρής μαστοειδούς διαμόρφωσης καλλιεργησίμου εδάφους στη δεξιά όχθη χειμάρρου, που κατεβαίνει από τη Ντάρδιζα, αλλά πριν φθάσει στα άλλοτε

12. Η Αρχαιολογική Συλλογή στεγαζόταν τότε στο ισόγειο του άλλοτε Δημαρχείου της πόλης της Σαλαμίνας. Την είχα διευθετήσει και είχα καταρτίσει κατάλογό της (βλ. ΠΑΕ 1941, σ. 26). Τον κατάλογο παρέδωσα στον τότε έκτακτο Επιμελητή Αρχαιοτήτων του νησιού Αλ. Λιούλη, καθηγητή του Γυμνασίου Σαλαμίνος. Στο μεταξύ ο κατάλογος εκείνος χάθηκε (όταν τον αναζήτησα η απάντηση ήταν, ότι από τότε «έχουν περάσει πολλά χρόνια»). Κατά τη μεταφορά της Συλλογής στο οικοδόμημα, που έχτισε γι' αυτήν η Αρχαιολογική Υπηρεσία (1965/1966), ως μόνιμη στέγη της, ένα οικοδόμημα πολύ αποτυχημένο (ο τότε αρμόδιος Έφορος Αρχαιοτήτων δεν πρόσεξε ορισμένες αντιρρήσεις τόσο ως προς τη θέση όσον και ως προς το οικοδόμημα), τα μικροαντικείμενα χάθηκαν· φαίνεται να πετάχθηκαν ως άχρηστα ή μη εκθέσιμα, ενώ πολλά από τα μεγάλα – αρχιτεκτονικά μέλη κ.ά. – έμειναν άστεγα στην παρυφή του δρόμου, στη διάθεση του τυχόντος.

13. Νοτιοδυτικώς της συστάδας αυτής αγροικιών, σε απόσταση ολίγων μέτρων, όπου μια αμυγδαλιά, έχει επισημανθεί από τους καλλιεργητές του ακινήτου κάτι, που με ζήλο θεωρείται μη ανακοινώσιμο. Αναζήτησα ό,τι περιέγραψα ως κλείδα, για να τη φωτογραφήσω, αλλά δεν την ξαναβρήκα. Φαίνεται να την εντοίχισαν σε πεζούλι της αγροικίας, εμπρός, κατά πρόσφατη ανακαίνισή της.

αλώνια της περιοχής. Είναι χαμηλός και προς την πλευρά του χειμάρρου παρουσιάζει μιαν επιμελώς λαξευμένη κάθετη παρειά, η οποία χαμηλά και περίπου στο μέσον της έχει αφεθεί αδιαμόρφωτη, γιατί υποχωρεί προς τα μέσα· ωσάν μικρή φυσική κοιλότητα θυμίζει κορυφή εισόδου σπηλιάς. Δεξιά και αριστερά αυτού του σπηλαιοειδούς τμήματος είναι λαξευμένες δύο τρυβλιοειδείς κοιλότητες (διαμ. ±20 μ.), που εκ πρώτης όψεως θυμίζουν τις mensae oleorum, που απαντώνται σε κατακόμβες σε συνάφεια προς αρκοσόλια· αλλά εδώ αντιπροσωπεύουν, βεβαίως, λατρευτική παράδοση σχετική προς εκείνη που απαντήσαμε στο Πυργιακόνι[14]. Η όψη αυτή του βράχου δεν είναι πλέον ορατή. Κατά τις τελευταίες δεκαετίες, όταν εγκαταλείφθηκε η καλλιέργεια των χωραφιών με τους ελαιώνες των, δημιουργήθηκε στην περιοχή αυτή πυκνή άγρια βλάστηση, μία λόχμη από σκίνους, ασφάκες και ασπάλαθους και ανέβηκε η κοίτη του χειμάρρου. Μετά την έρευνά μου στο Πυργιακόνι[15] επιχείρησα μικρό καθαρισμό της κοίτης, για να φωτογραφίσω τις κοιλότητες, αλλά μικρό ατύχημα με υποχρέωσε να διακόψω.

Η μαστοειδής διαμόρφωση, όπου τα παραπάνω, περατώνεται προς Ν. με το να κάμπτεται η βραχώδης περίμετρός της προς Δ., όπου και κλείνει κάπως. Στο προς Δ. πέρας της, λίγο μετά τα εκεί άλλοτε αλώνια, στην επάνω επιφάνεια της βραχώδους περιοχής σχηματιζόταν μικρό φυσικό άνδηρο, όπου φαίνονταν τα χείλη κιβωτιόσχημου τάφου, όμοιου προς τους τάφους του Λαμπρανού[16].

Καστέλλι, ιερό κορυφής

Από την ανατολική όχθη του παραπάνω χειμάρρου αρχίζει να υψώνεται λόφος με βραχώδη κορυφή (Π ί ν. 47 α), η οποία προς το δυτικό μέρος εφοδιάσθηκε με ισχυρό ανάλημμα (Π ί ν. 47 β) από όπου και το όνομα του λόφου, Καστέλλι, ενώ στην αντίθετη πλευρά, προς το μέρος της Ρεματιάς του Πάντη, ο βράχος απολήγει σε απότομο βάραθρο (Π ί ν. 47 α, η δεύτερη κορυφή στο βάθος). Με το ανάλημμα, που συγκρατεί χώμα, σχηματίζεται μικρό, αλλά σχετικώς άνετο άνδηρο. Αμέσως πέρα από το άνδηρο, στην περιοχή των βράχων παρατηρείται σε τρία σημεία από μία στρογγυλή κοιλότητα (διαμ. ±0,25 μ.) ωοειδούς διατομής, βάθους από 0,15 ως 0,20 μ. (Π ί ν. 48 α), προφανώς για λοιβές ή χοές. Διακρίνονται με δυσκολία, γιατί η διάβρωση του ασβεστολιθικού πετρώματος είναι προχωρημένη και έχουν δημιουργηθεί πολλά ρήγματα[17]. Πρόκειται για ιερό κορυφής[18] από τα αποδιδόμενα στον Δία τον Επάκριο[19]. Οι τρεις αυτές κοιλότητες θυμίζουν πολύ εκείνες που έχουν σημειωθεί από τον Χρ. Πέτρου στη θέση Σπιθαράκια στο Παντό, βουνό της Αττικής, όπου απαντούν τρεις επίσης κοιλότητες — τα «σπιθαράκια» —, αλλ' από τις οποίες η μία μόνον είναι «κωνοειδής» (διαμ. 0,29, βάθ. 0,16 μ.), όπως τη χαρακτηρίζει ο Χρ. Πέτρου, ενώ οι

14. Βλ. παραπάνω, σ. 170.

15. Βλ. παραπάνω, σ. 170.

16. Βλ. παραπάνω, σ. 173.

17. Σε τομίδιο με σαλαμινιακά αφηγήματα μνημονεύονται τα λαξεύματα αυτά του Καστελλιού και δημοσιεύεται εικόνα με τέσσερα μαζί, ν' αποτελούν μια ενότητα (Ν. Ι. Σαλτάρης, Αρβανίτικες ιστορίες και θρύλοι. Αθήνα 1987, σ. 9, εικ. σ. 13). Επειδή ήδη ρωτήθηκα από αρχαιολόγο για το πράγμα και ενδέχεται να χρησιμοποιηθεί η εικόνα αυτή ως επιστημονικό τεκμήριο, πληροφορώ ότι είναι παραπλανητική, γιατί έχει προέλθει από διπλή παράθεση δύο φωτογραφικών λήψεων μιας και της αυτής κοιλότητας. Ο Ν. Σαλτάρης μνημονεύει όμοιες κοιλότητες και στη θέση Κατσούλι, στους δυτικούς πρόποδες του Μαυροβουνιού, που υψώνεται στο μέσον του νησιού (Ν. Σαλτάρης, Κατσούλι και Αλυκή. Η Σαλαμίνα (τοπική εφημερίδα), φ. 233, 5 Αυγούστου 1978). Δεν επαλήθευσα την πληροφορία.

18. Παραδείγματα στο B. Rutkowski, Cult Places in the Aegean World, Wroslaw 1972, σ. 152 κ.ε.

19. Βλ. Al. B. Cook, Zeus, II 2 (Appendix B), Cambridge 1925, σ. 868 κ.ε.

άλλες είναι τετράπλευρες (0,27 × 0,23, βάθ. 0,16 μ.) ομοίως σε μικρή απόσταση από το χείλος κρημνού[20]. Η πληροφορία εκείνη δεν συνοδεύθηκε από φωτογραφία των λαξευμάτων, επιτρέπει όμως την εικασία ότι αμφότερα ανήκουν λίγο ως πολύ σε κοινή κατηγορία και ότι υποσημαίνουν ταυτότητα λατρευτικών παραδόσεων. Οι ειδικοί ας τις συγκρίνουν προς τις κοιλότητες κωνοειδούς διατομής σε κυκλοτερείς τράπεζες, όσες έχουν σημειωθεί σε κλειστά ιερά ή σε νεκροπόλεις της μινωικής Κρήτης.

Αναζήτησα όστρακα επάνω στο άνδηρο και στα γύρω, αλλά δεν ηύρα. Να υποτεθεί ότι η σπηλαιοειδής διαμόρφωση, ανάμεσα στα δύο τρυβλιοειδή λαξεύματα στους πρόποδες του Καστελλιού, συνιστά πράγματι την αρχή μικρού σπηλαίου, αποθέτη του ιερού τούτου κορυφής, όπως κάποτε παρατηρείται;

Πύργος ή αγροικία

Προς τα νότια του Καστελλιού, στην κορυφή λοφίσκου, που εκτείνεται ανάμεσα στο Ρεύμα Πάντη και στο ρεύμα του Αγίου Δημητρίου, παρατηρούνται, κατά το νότιο μέρος της, ανάλημμα να σχηματίζει άνδηρο και επάνω σε τούτο λείψανα τετράπλευρου αρχαίου οικοδομήματος (8,30 × 7,70 μ. εξωτερικώς). Τούτο είναι προσιτό από Ν. μέσω ανοίγματος (πλ. 1,20 μ.). Οι τοίχοι του (πάχ. 0,75 μ.), από λίθους μικρούς και μεγάλους, είναι κτισμένοι χωρίς συνεκτική ύλη. Στην περιοχή του αναλήμματος παρατήρησα όστρακα από πίθο και από ερυθρόμορφο αγγείο.

Το ναΰδριο του Αγίου Δημητρίου

Το ναΰδριο τούτο υψώνεται στον ρου του ομώνυμου χειμάρρου, σε απόσταση ±250 μ. ανατολικώς των παραπάνω αρχαίων λειψάνων. Το καταχωρίζω, επειδή η εξωτερική του όψη τελευταίως αλλοιώθηκε. Είναι σταυρικό, μονόχωρο, με αψίδα τρίπλευρη, αρχικώς οκταγωνικό τρούλο (Π ί ν. 48 β) και είσοδο στη βόρεια κεραία του σταυρού, προς την κοίτη του χειμάρρου. Σε νεότερη εποχή το δυτικό μέρος του τυμπάνου του τρούλου μετασκευάσθηκε σε κυλινδρικό. Η αψίδα διατρυπάται από ένα δίλοβο παράθυρο· ο τρούλος από τέσσερα μονόλοβα, κατά τα κύρια σημεία του ορίζοντα ανά ένα. Το ναΰδριο στέγαζε άλλοτε πηγάδι κάτω από τον τρούλο με χαμηλό το χείλος του, μικρός δε οχετός στη δυτική κεραία άφηνε, όταν το πηγάδι ξεχείλιζε, να διαφεύγει το νερό έξω. Πριν από αρκετές δεκαετίες κατέχωσαν το πηγάδι εκείνο, το αντικατέστησαν με νέο προς Δ. του ναΰδρίου, μετέθεσαν την είσοδο στη δυτική κεραία του σταυρικού οικοδομήματος και μετέτρεψαν την αρχική είσοδο σε παράθυρο. Η διαφοροποίηση του τυμπάνου του τρούλου οφείλεται στο ότι τα δυτικά μέρη του ναΰδρίου με μέρος του τρούλου του κατέρρευσαν κάποτε και τα ανοικοδόμησαν σε ύστερους χρόνους.

Η τοιχοδομία του ναΰδρίου συνίσταται από απλή αργολιθοδομή, εκτός από τον τρούλο, όπου εναλλάσσονται οριζόντιες μονές σειρές από πελεκητούς μικρούς πωρόλιθους και πλίνθους, όπως διαφαίνεται κάτω από παλαιό ελαφρό «πεταχτό» επίχρισμα. Στην τρίπλευρη αψίδα χρησιμοποιήθηκαν μεγαλύτεροι λίθοι με φειδωλή παρένθεση κεραμικών αποτμημάτων. Οι λοβοί του εδώ παραθύρου έχουν τα τόξα πλινθόκτιστα ως τη γένεσή των, επάνω δε από τη συμβολή των παρεμβάλλεται στην τοιχοδομία στοιχειώδης κεραμοπλαστική διακόσμηση στο σχήμα σταυρού. Στον τρούλο τα τόξα των αρχικών παραθύρων πλαισιώνονται από κεραμοπλαστικό διάκοσμο σε σχήμα ζιγκ-ζαγκ.

Η τοιχοδομία του τρούλου με εναλλασσόμενες σειρές πελεκητών πωρολίθων και πλίνθων θυμί-

20. Χρ. Πέτρου, Διαπραγμάτευσις επιγραφών τινών εξ Αττικής, Ελληνικά 5 (1935), σ. 220.

ζει τρόπους, που φθάνουν προς τα πίσω ως τον 7ο αιώνα. Επίσης προς παλαιότερες μορφές οδηγεί η μορφή του παραθύρου της αψίδας με τα δύο τόξα, χωρίς να περιλαμβάνονται κάτω από ένα μεγαλύτερο τόξο. Αλλ᾽ ο περιορισμός της επιδεικτικής τοιχοδομίας σε μόνον τον τρούλο, η εξαιρετική φειδώς στη χρήση κεραμοπλαστικών διακοσμήσεων και η μορφή του κεραμοπλαστικού σταυρού[21] επάνω από το παράθυρο της αψίδας υποδηλώνουν χρόνους μη αφθονίας αγαθών, πιθανώς μη προγενέστερους του τέλους του 14ου-αρχών του 15ου αιώνα[22]. Μια λιτή θύμιση παλαιοτέρων τρόπων.

Σε πωρόλιθο κατά την ανατολική γωνία του βορείου σκέλους του σταυρικού οικοδομήματος, όπου η αρχική είσοδος, διακρινόταν άλλοτε πριν από την πρόσφατη επίχριση χάραγμα, που ανέγραφε: *+ΘΕΟΦΥΛΑΑΚ(ΤΟΣ) Ιḡ (ΕΡΟΜΟΝΑ;)ΧΟC ΟΕ Ε<Τ>ΟCΨCΛ′ ΔΕ.* Στη γραφή ΨΛ′ είναι σαφής ο αναγραμματισμός, αντί του ορθού *ΣΨΛ′* (7930), που αντιστοιχεί στο έτος 1422/23, χρονιά, η οποία σχεδόν συμπίπτει προς τη χρονολόγηση του ναϋδρίου επί τη βάσει της τοιχοδομίας του. Ο Θεοφύλακτος φαίνεται να ήταν ο κτήτωρ του ναϋδρίου και ησυχαστηρίου του εδώ[23]. Σε απόσταση σχεδόν 20 μ. ΒΑ. του ναϋδρίου καμαρωτός τάφος, του οποίου η καμάρα μόλις διαχωρίζεται από την επιφάνεια του γύρω εδάφους, φαίνεται να διετέλεσε ως η τελευταία του κατοικία. Το κελλί του πρέπει ν᾽ αναζητηθεί πιθανώς προς τα βόρεια του τάφου.

Το ναΰδριο του Αγίου Δημητρίου φαίνεται να είχε μαρμάρινο τέμπλο, που θα καταστράφηκε κατά τη μερική πτώση του τρούλου. Ήταν κατασκευασμένο από διάφορα συλήματα. Στη σημερινή αγία τράπεζα, κτιστή συμπαγή, είναι εντοιχισμένα δύο θωράκια· το ένα (0,70 × 0,57μ.) όρθιο στην όψη της και το άλλο τοποθετημένο ως άνω πλάκα της. Το πρώτο είναι διακοσμημένο, σε σχετικώς υψηλό ανάγλυφο, με σταυρό να υψώνεται επάνω από ανεστραμμένο μικρό ημικύκλιο και με δύο ζεύγη αντιστοίχως, με ανά ένα στρόβιλο ή ρόδακα στα διάκενα μεταξύ των κεραιών, και ακόμη με παρέμβλητους μικρότερους ρόδακες (φόβος του κενού). Το δεύτερο κοσμείται με όμοιο σταυρό, επάνω σε ημικύκλιο — τον Κρανίου Τόπο και ομφαλό της γης, όπου και η κάθοδος στον Άδη (=νίκη του σταυρού κατά του θανάτου) — με τα διάκενα όμως εδώ να πληρούνται κάτω με ανά ένα πιννοειδές σχήμα, επάνω με κάτι σαν σχηματοποιημένο τοξωτό οικοδόμημα — πύλη με παράθυρα (;) — και, κάτω από το τόξο, δισκάριο. Χαρακτηριστικά είναι το έξεργο του αναγλύφου και τα όρθια κοφτά περιγράμματα. Τα δύο πιννοειδή σχήματα, στη θέση όπου συνήθως απαντούν δύο μεταξύ των πάρισα κυπαρίσσια, μολονότι θυμίζουν το σχήμα ασπίδων των χρόνων της φραγκοκρατίας, εννοούνται πιθανώς ως έσχατη σχηματοποίηση του φυτικού τούτου θέματος. Αλλά το γλυπτό τούτο μας μεταφέρει σε άλλους χρόνους. Θα επιμείνω στην ανάλυσή των, διότι τα συμπεράσματα θα μας είναι πολλαπλώς χρήσιμα.

Και στα δύο αυτά θωράκια ο τύπος του σταυρού, αφ᾽ ενός με ακρέμονες και αφ᾽ ετέρου επάνω σε κυρτό ημικύκλιο, καθώς και η απόδοση της καλλιτεχνικής μορφής, έξεργης και με περιγράμματα κάθετα προς το βάθος, απότομα, απαντούν και σ᾽ ένα ακόμη θωράκιο (0,80 × 0,70 μ.), που είχε χρησιμοποιηθεί, προφανώς σύλημα, στην παλαιά μονή του Αγίου Νικολάου — στον ορεινό όγκο της Μάλιζας — απόκειται δε σήμερα στην αυλή της νεότερης ομώνυμης μονής στα Λεμόνια, στην ίδια περιοχή[24]. Στο θωράκιο τούτο ο σταυρός εικονίζεται κάτω από πεταλόμορφο τόξο και υψώνεται

21. Παραδείγματα κεραμοπλαστικών διακοσμήσεων σε σχήμα σταυρού: Χαρ. Μπούρας, Ο Άγιος Γεώργιος της Ανδρούσης, Χαριστήριον εις Α. Κ. Ορλάνδον, τ. Β′, εν Αθήναις 1966, σ. 282.

22. Πρβλ. π.χ. στην περιοχή της Άρτας, τον Άγιο Γεώργιο του Μπατζή (Α. Κ. Ορλάνδος, ΑΒΜΕ, Β′ (1936), σ. 174, εικ. 3) και την Ελεούσα (ό.π., σ. 178, εικ. 8).

23. Πιθανώς υπήρχε εκεί πηγή, που τη θεωρούσαν ως αγίασμα. Η κοινή γνώμη του νησιού σήμερα τρέφει ιδιαίτερη εκτίμηση προς το νερό αυτό του Αγίου Δημητρίου στο Σατιρλή.

24. Π. Α. Φουρίκης, Ο Παλαιός Άγιο-Νικόλας της Σαλαμίνος, ΗΜΕ 1923, σ. 447 (το γλυπτό έχει επιχρωματισθεί).

από τη γνωστή ήδη, κυρτή καμπύλη από την οποία ξεκινούν και τέσσερις έλικες, ανά δύο δεξιά και αριστερά του σταυρού. Οι έλικες σχηματίζουν είδος υποδοχέα του σταυρού, ωσάν κύλικα άνθους· από τις ακρινές έλικες κρέμεται ανά ένα σχηματοποιημένο σταφύλι. Δεξιά και αριστερά της επάνω κεραίας του σταυρού εικονίζονται αντωπά ανά ένα παγώνι, από το στόμα του οποίου κρέμεται όμοιο σταφύλι. Μικροί ρόδακες γεμίζουν τα διάμεσα (φόβος του κενού), όπως στο πρώτο από τα θωράκια του Αγίου Δημητρίου. Το λυροειδές σχήμα, που διαμορφώνεται με τις έλικες, φαίνεται ως έσχατη σχηματοποίηση δέσμης από φύλλα άκανθας ή από κληματίδες (άμπελος), μέσα από την οποία φέρεται συχνά στην παλαιοχριστιανική εικονογραφία να υψώνεται σταυρός, αλλ' εδώ στερημένη από κάθε ανάμνηση ζωντανής φύσης, με υπόμνησή της δε μόνο τα δύο σταφύλια.

Θεωρείται ότι η αυτοτελής έλικα της κατηγορίας αυτής κατάγεται εικονογραφικώς από το αρχαίο και ελληνιστικό ανθέμιο, ως μία απόσπαση των ακρινών πετάλων του καθ' αυτό ανθεμίου και ανέλιξή του σε έλικα καθ' εαυτήν[25]. Αλλά νομίζω ότι η μετατροπή των ελίκων του παραδεδομένου ανθεμίου (των διακεκομμένων και σχηματοποιημένων ελίκων, που όμως εννοούνται ως αρχικώς έρπον στέλεχος σειράς ανθεμίων) σε είδος πλαισίου του καθ' αυτό ανθεμίου, να υψώνονται δηλαδή δεξιά και αριστερά του, προϋποθέτει ήδη ύπαρξη της εννοίας — βεβαίως δε μετά το πράγμα — περί δύο ελίκων ορθίων, ανά μιάς στα πλευρά ανθεμίου ως κεντρικού θέματος. Η αναζήτηση του προτύπου πρέπει, λοιπόν, να τείνει προς άλλες κατευθύνσεις: προς τη μορφολογική συγγένεια της έλικας αυτής αφ' ενός σε διακοσμητικές συνθέσεις, όπως η απαντώμενη στο κορινθιακό κιονόκρανο, και αφ' ετέρου προς τον λημνίσκο, που πολύ συχνά απαντάται προσδεμένος στο κάτω μέρος στεφάνου με σταυρό ή χρίσμα, ν' απλώνεται συμμετρικώς δεξιά και αριστερά του στεφάνου ή και μόνο της κάτω κεραίας σταυρού[26]. Ως προς την έλικα σε διακοσμητικές συνθέσεις, χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα στο επίκρανο του Βυζαντινού Μουσείου BM 7964/T1868[27] με κεντρικό θέμα ανθέμιο. Το ανθέμιο πλαισιώνεται από τα ακραία πέταλά του, τα οποία όμως υψώνονται τελείως διαμορφωμένα σε δύο αντιθετικές έλικες ακριβώς όμοιες προς εκείνες του κορινθιακού κιονοκράνου. Η οργανική σχέση του θέματός μας προς το κορινθιακό κιονόκρανο τεκμηριώνεται από παράδειγμα με κεντρικό θέμα βούκρανο, όπως στο επίκρανο BM 7942/T 1846 του ίδιου Μουσείου[28], κεντρικό θέμα που ευκόλως παραχωρεί τη θέση του σε σταυρό[29]. Ως προς το σταφύλι στην άκρη της έλικας υπόκειται ως αφετηριακό θέμα ο σταυρός. Σε παλαιοχριστιανικά παραδείγματα (δεν αναφέρομαι στα προχριστιανικά) ο λημνίσκος περατώνεται συχνά σε φύλλο κισσού· η βασική όμως αυτή εικονογραφική ιδέα ωθεί κάποτε στο να εξελίσσεται το φύλλο εκείνο κισσού σε διανθισμένη απόληξη (fleurie), όπως σε θωράκιο στην Κέρκυρα[30] ή σε σχηματοποιημένο σταφύλι — ως έσχατη σχη-

25. R. Naumann-Belting, Die Euphemia-Kirche am Hippodrom zu Istanbul und ihre Fresken, IstForsch 25 (1966), σ. 75, όπου και η προγενέστερη βιβλιογραφία.

26. Παραδείγματα: J.-P. Sodini - K. Kolokotsas, Aliki: La basilique double, Études Thasiennes (στο εξής Aliki), X, σ. 71 κ.ε.

27. Χ. Μπούρας, Κατάλογος αρχιτεκτονικών μελών του Βυζαντινού Μουσείου, άλλοτε στις αποθήκες του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. ΙΓ' (1985-86), σ. 46, αριθ. Δ 174.

28. Ό.π., σ. 63, αριθ. Δ 468.

29. Κιονόκρανο του Μουσείου των Αδάνων: J.-P. Sodini, Sculpture architecturale, briques, objets metalliques d'époques paléochrétienne et byzantine, στο G. I. Dagron - D. Feissel, Inscriptions de Cilicie, Paris 1987, σ. 242, πίν. LIX, 1.

30. Π. Α. Βοκοτόπουλος, ΑΔ 22 (1967): Χρονικά, σ. 373, Πίν. 278. D. Pallas, Les monuments paléochrétiens de Grèce decouverts de 1959 à 1973, Città del Vaticano 1977, σ. 144 κ.ε., εικ. 97.

ματοποίηση κληματίδος – όπως στο επίθημα του Βυζαντινού Μουσείου ΒΜ 2532/Τ 804[31] και στο εν λόγω θωράκιο του Αγίου Νικολάου. Η από μέρους των τεχνιτών της όψιμης αρχαιότητας αναγωγή του λημνίσκου σε έλικα κισσού τεκμηριώνεται σαφέστερα από τη διακόσμηση καλαθοειδούς κιονοκράνου του Βυζαντινού Μουσείου Αδάνων με κεντρικό θέμα σταυρό ή χρίσμα σε κύκλο από απλή ταινία[32]. Στο θωράκιο του Αγίου Νικολάου η επιπεδικότητα των ελίκων και το κάθετο (κοφτό) περίγραμμά των εξαρτάται πιθανώς από παλαιοχριστιανικά πρότυπα[33]. Σε παλαιοχριστιανικά πρότυπα ανάγει και το θέμα, ο συνδυασμός δηλαδή σταυρού, σταφυλιού και παγωνιών, έσχατη απλοποίηση του πολύ γνωστού θέματος του σταυρού ανάμεσα σε κληματίδες και αντωπά παγώνια. Φθάνουμε έτσι στο συμπέρασμα ότι στο σαλαμινιακό τούτο θωράκιο τα ζεύγη ελίκων, ανάμεσα στις οποίες υψώνεται ο σταυρός, συνιστούν έσχατη σχηματοποίηση κληματίδων. Να παρατηρηθεί όμως ακόμη ότι στο θωράκιο τούτο παραλλήλως προς την προφανή θεματική εξάρτηση από παλαιοχριστιανικά πρότυπα ενυπάρχει και κάποια κλασικότητα, η οποία εκφέρεται με τη λιτότητα του σχεδίου, υποταγμένου σε καλλιτεχνική βούληση και κυριαρχία των τεχνικών μέσων. Αλλά το εν λόγω θωράκιο, με το κοφτό περίγραμμα και με έντονη την εντύπωση φωτός και σκιάς, προδίδει σαφώς και εξάρτηση από το γλυπτικό εργαστήριο του τρούλου της Παναγίας του Οσίου Λουκά[34], την οποία νεότερες έρευνες χρονολογούν στις αρχές του 11ου αι.[35], στην προκειμένη δε περίπτωση εργαστήριο προφανώς αθηναϊκό.

Μετά τις πρόσφατες ανακαινιστικές εργασίες στο ναΰδριο του Αγίου Δημητρίου παρατήρησα πεταγμένα στον ρου του χειμάρρου μάρμαρα, που φαίνεται να είχαν προέλθει από τη διάλυση παλαιών πεζουλιών, άλλοτε σ' επαφή προς τη βόρεια πλευρά του ναϋδρίου, χρησιμοποιημένα δ' εκεί μετά την ανοικοδόμηση του τρούλου και την ανακατασκευή του τέμπλου. Τα περισυνέλεξα, τα φωτογράφησα και τα απέθεσα σε μιαν άκρη της όχθης, που τη νόμιζα ασφαλή, με την πρόθεση να τα μεταφέρω για διαφύλαξη στην Αρχαιολογική Συλλογή Σαλαμίνας. Αλλά στο μεταξύ οι «ζηλωτές» του ναϋδρίου τα έθαψαν κάτω από παχιά πλάκα τσιμέντου, με την οποία επέστρωσαν τον χώρο εμπρός από το ναΰδριο. Τα καταχωρίζω ως αρχαιολογικό υλικό:

Επιθηματοειδές παλαιοχριστιανικό κιονόκρανο (Π ί ν. 49 α)[36], αποτμήματα παλαιοχριστιανικών αρχιτεκτονικών μελών, όπως θωράκιο (Π ί ν. 49 β), τοιχοβάτης ή βατήρας θωρακίου (Π ί ν. 49 γ) και αποτμήματα βυζαντινού κιονίσκου τέμπλου τύπου δέσμης από λεπτούς κορμούς[37]. Ως προς το

31. Αδημοσίευτο. Διακοσμείται με σταυρό ανάμεσα σε δύο καλαμοειδή φύλλα, των οποίων το προς τα μέσα περίγραμμα συνεχίζεται ως έλικα, η οποία συμπίπτει προς τον εδώ μίσχο του σταφυλιού. Σε κιονόκρανο της μονής Σινά απολήγουν σε σταφύλι οι ακρέμονες σταυρού: H. Forsyth - K. Weitzmann, The Monastery of Saint Catherine at Mount Sinai. The Church and Fortress, Ann Arbor 1973, πίν. LXII B, Σινά, οι θησαυροί της Ιεράς Μονής Αγίας Αικατερίνης (επιμελεία Κ. Μανάφη), Αθήνα 1990, εικ. 20.

32. Sodini, ό.π., σ. 241, πίν. LVIII, 7.

33. Πρβλ. το επίκρανο του Βυζαντινού Μουσείου ΒΜ 7942/Τ1846 (Μπούρας, ό.π., σ. 83, αριθ. Δ 468) και άλλα από τα αμέσως παραπάνω. Συνιστά χαρακτηριστικό κοινό στην παλαιοχριστιανική διακοσμητική γλυπτική.

34. Λ. Μπούρα, Ο γλυπτός διάκοσμος της Παναγίας στο Μοναστήρι του Οσίου Λουκά, Αθήνα 1980, σ. 27 κ.ε., εικ. 17, 18, 24 και 25 και σχέδ. 2. Πρβλ. και το υφαψίδιο στην Επισκοπή της Σαντορίνης, Α. Κ. Ορλάνδος, ΑΒΜΕ, Ζ' (1951), σ. 192, εικ. 9.

35. Μ. Μυλωνάς, Δομική ιστορία στο εκκλησιαστικό συγκρότημα του Οσίου Λουκά Φωκίδος, Αρχαιολογία 36 (1990), σ. 23.

36. Βλ. παρόμοιο και παρακάτω, σ. 200.

37. Ο βυζαντινός όρος του τύπου τούτου κιονίσκων τέμπλου υποθέτω ότι είναι *κιόνιον λεπτοκάλαμον*. Βλ. Πρακτικό του έτους 1204, Ιβήρων αριθ. 52, στ. 281: *τὰ κατέμπροσθεν τοῦ τέμπλου διάχωρα διὰ κιονίων λεπτοκαλάμων πρασίνων καὶ στηθέων καὶ σωλεῶν ὁμοίων* (J. Lefort - N. Oikonomides - D. Papachryssanthou, Actes d'Iviron, II, Paris 1990, σ. 236 κ.α.).

τελευταίο, παρατηρώ μόνον ότι το ανάγλυφο θέμα – δισκάριο κάτω από τόξο – στην όψη του τετράπλευρου μέρους του θυμίζει το απαντώμενο στο θωράκιο. Παλαιότερον είχα σημειώσει και σχεδιάσει έναν κιονίσκο αγίας Τράπεζας σε δύο τεμάχια: το κάτω (ύψ. 0,43, διαμ. 0,12 μ.) συμφυές προς βάση με υψηλή πλίνθο (0,11 × 0,125 μ.) και το επάνω (ύψ. 0,25, διαμ. 0,11 μ.) με συμφυές κιονόκρανο (άβακας 0,15 × 0,20 μ.) κοσμούμενο με καλαμόφυλλα.

Όλο το παραπάνω μαρμάρινο υλικό έχει προέλθει από συλήματα από παλαιοχριστιανικές και βυζαντινές εκκλησίες της περιοχής του Μουλκίου[38].

5. ΔΑΝΙΛΗ

Το Δανίλη είναι μικρό υψίπεδο, από όπου αρχίζει η ρεματιά του Αγίου Δημητρίου· ένας λαιμός ανάμεσα στο υψίπεδο του Γκίνανι και της Κόχης, του νοτιότερου βουνού του νησιού. Προσιτό είναι από το Γκίνανι. Έχουν ήδη σημειωθεί εδώ λείψανα αρχαία και μία παλαιοχριστιανική επιγραφή[39]. Είναι ένα αρχαίο πηγάδι στη βορειοανατολική άκρη αμπελιού του Χρ. Βελούδη, άλλοτε δε και τμήμα ωραίου πολυγωνικού τοίχου, αμέσως βορείως του πηγαδιού, σε χωράφι του ίδιου (το κατέστρεψαν για να ισοπεδώσουν το χωράφι). Η εκεί αγροικία του Βελούδη είναι κτισμένη επάνω σε λείψανα αρχαίων κτισμάτων (από αργολιθοδομή).

Σε μικρή απόσταση από την αγροικία του Χρ. Βελούδη, στην κορυφή του ομαλού υψώματος προς τα ΒΔ., απαντούν λείψανα τραπεζοειδούς πιθανώς αρχαϊκού περιβόλου (διαστ. 13,50/19,80 × 19,70 × 20,60 μ., πάχ. τοίχου ±0,90/±1,00 μ.), κτισμένου με πελεκητούς δόμους κατά το ψευδοϊσοδομικό σύστημα (Π ί ν. 50 β). Εντελώς τελευταίως ο τοίχος κακοποιήθηκε σε διάφορα σημεία από αρχαιοκαπήλους. Μέσα στον περίβολο παρατηρούνται λείψανα δύο τοίχων με φορά από Α. προς Δ: ο ένας από αργολιθοδομή (πάχ. 0,53 μ.) μόλις αισθητός σε μήκος 1,75 μ., ο άλλος από κάπως πελεκητούς λίθους (πάχ. 0,60 μ.), ελαφρώς εξέχει σε μήκ. 3,10 μ. Ο χώρος χαρακτηρίζεται από την παρουσία οστράκων ελληνικών και ιδίως ελληνιστικών χρόνων.

Κατά νεότερη επίσκεψη του χώρου παρατήρησα έξω από την αγροικία του Χρ. Βελούδη μεγάλο απότμημα από μηρό (το στάσιμο σκέλος) αγάλματος υπερφυσικού μεγέθους (κούρου, του Αίαντος;). Το χρησιμοποιούσαν ως κύλινδρο, για να ισοπεδώνουν το εκεί αλώνι· γι' αυτό, επειδή ως κύλινδρος παρουσίαζε κάποιαν ανωμαλία, ένα «εξόγκωμα» που γινόταν «μακρουλό» (η περιοχή η αμέσως επάνω από το γόνατο!), ο ιδιοκτήτης το εξομάλυνε με το να το κάνει βραχύτερο, δηλαδή να το σπάσει στο άκρο τούτο (Π ί ν. 49 δ). Το απότμημα μετράει σε μήκος 0,52, η περιφέρειά του κάτω είναι 0,45 και επάνω 0,59 μ. Στο επάνω μέρος του μηρού περιμετρική αυλάκωση με λιθοξοϊκό εργαλείο υποσημαίνει παλαιά προσπάθεια κανονικής αποκοπής για κάποια διευθέτηση της επάνω απόληξης του αποτμήματος. Το γλυπτό, από μάρμαρο ελαφρώς τεφροκύανο (εντόπιο;), δεν παρουσιάζει τέλεια επεξεργασία· σε όλη την επιφάνειά του είναι αισθητά ίχνη δοντιών ξοΐδας (ντισιλίδικου) και μικρών επιπέδων από σμίλη. Δίνει την εντύπωση του ημιτελούς. Κατασκευάσθηκε επί τόπου και έχει σχέση προς τον παραπάνω περίβολο, πιθανώς για το λόγο, ότι έξω από την αγροικία του Βελούδη ευρέθηκε και μικρό απότμημα από πεντελικό μάρμαρο (μήκ. 0,35, πλ. 0,19, πάχ. 0,07 μ.) με την εργασμένη επιφάνειά του να θυμίζει – νομίζω – πλάσιμο μηρού και οσφύος αγάλματος. Στο δεύτερο τούτο μαρμάρινο απότμημα λείψανα από ασβεστοκονίαμα υποδηλώνουν ότι πριν μεταφερ-

38. Βλ. παρακάτω, σ. 193 κ.ε.

39. Δ. Πάλλας, ΑΕ 1948-1949, σ. 114.

θεί τούτο στο Δανίλη είχε χρησιμοποιηθεί, ως οικοδομικό υλικό, σε παλαιοχριστιανικό ή βυζαντινό οικοδόμημα της περιοχής, από όπου φαίνεται ότι μεταφέρθηκε στο Δανίλη. Νεότεροι χρήστες του το μετέφεραν από αλλού, συγκεκριμένως από τις Κολώνες[40].

6. ΓΚΙΝΑΝΙ

Το υψίπεδο Γκίνανι εκτείνεται στη νότια κλιτύ του ορεινού όγκου της Μάλιζας, του Ακάμαντος όρους[41], που δεσπόζει όλου του νότιου τμήματος του νησιού. Από το Καστέλλι οδηγούσε ως εκεί ατραπός, που προχωρούσε λίγο προς τα ΒΑ. και κατόπιν προς Α. Από την άποψη της γεωφυσικής του διάπλασης το υψίπεδο χωρίζεται σε τρία τμήματα: δυτικό, με προς Α. όριό του το μεσαίο, έναν μόλις διαμορφούμενο ζυγό όπου το σταυρεπίστεγο υστεροβυζαντινό ναΰδριο του Αγίου Γεωργίου (Π ί ν. 50 α), από το οποίο αρχίζει το καθ' αυτό υψίπεδο, το μεσαίο του δηλαδή τμήμα και το ανατολικό, το Προσήλι, με προέκτασή του προς Ν. το Παχύ. Το υψίπεδο κλείνεται από τα Α. με μια σειρά βουνών, που συνιστούν τα προς Α. πέρατα του ορεινού όγκου της Μάλιζας.

Προϊστορικός οικισμός σε κορυφή της Άσπρης Ράχης

Στην κορυφή ενός από τα παραπάνω βουνά, υψηλά από το Προσήλι, ανάμεσα στο Γκίνανι και προς Α., στην κοιλάδα του Πέρανι, κορυφή υπό το όνομα Άσπρη Ράχη (Ράχε Εμπάρδε, Rache Embardhë) στο χάρτη της Γεωγραφικής Υπηρεσίας Στρατού (κλίμαξ 1:5.000), σημειώνεται ύψος της 277 μ.), παρατηρούνται λείψανα προϊστορικού οικισμού[42]. Προς Α. η κορυφή απολήγει σε απότομη βραχώδη διαμόρφωση. Ο οικισμός εκτείνεται από Β. προς Ν., κατά τη φορά της κορυφής κατά τη δυτική κλιτύ και με θέα προς το Γκίνανι, (σε μήκος εν όλω 85 μ.) και προστατεύεται από Δ. με τείχος (Π ί ν. 51 α). Μέσα στον περίβολο παρατηρούνται λείψανα οικήσεων, μεταξύ των οποίων εμφανές είναι πεταλοειδές κτίσμα (Π ί ν. 51 β) με χορδή 3,20 και βέλος 2,10 μ. Έξω από το νότιο πέρας του περιβόλου και σε απόσταση ± 10 μ. από τούτο διακρίνεται όμοιας κατασκευής ορθογώνιο κτίσμα (διαστ. ±7,70 × 3,50 μ.), εξάρτημα του περιβόλου.

Οικισμός στην περιοχή του «Κάστρου»

Στην περιοχή του Αγίου Γεωργίου, στο υψίπεδο και προς τα Ν. των εκεί ερειπιωμένων αγροικιών, παρατηρείται μικρός περίβολος (μήκ. ± 14, πλ. προς Δ. 6,90 μ.) με πλευρές από βράχους και πρόσθετη ξηρολιθιά, η οποία κάτω παρουσιάζει υφή ωσάν προϊστορικών χρόνων (Π ί ν. 52 α). Η δυτική πλευρά, χαμηλή, αποτελείται από κανονική λιθοδομή δίχως συνδετική ύλη· η ανατολική είναι ακανόνιστη. Η νότια πλευρά παρουσιάζει κατά το ανατολικό άκρο της εγκοπή ανοίγματος επικοινωνίας προς Α. (Π ί ν. 52 β), που όμως σε μεταγενέστερη εποχή φράχθηκε. Προς το μέρος τούτο εκτείνεται προς Α. σ' επαφή άλλος περίβολος με πλευρές εξωτερικώς ± 5 μ. (προς Β.), 4,50 μ. (προς Ν.) και 6,20 μ. (προς Α.), χωρίς είσοδο (Π ί ν. 53 α), με τον χώρο του δε γεμάτο χαλίκια — το πιθανότερον σωρευμένα εκεί από τους καλλιεργητές της μικρής έκτασης της εμπρός από τις άλλοτε αγροικίες. Είναι όμως περίεργο ότι στο μικρό αυτό χώρο έχουν αφεθεί τρεις ή τέσσερις μεγάλοι

40. Βλ. παρακάτω, σ. 210.

41. Ησύχιος, Λεξικόν, στ. 1650: *Βώκαρος ποταμὸς ἐν Σαλαμῖνι ἐκ τοῦ Ἀκάμαντος ὄρους φερόμενος* (Latte, RE I, στ. 355) βλ. και παραπάνω, υποσημ. 25.

42. Τα εδώ προϊστορικά λείψανα υπέδειξε και με οδήγησε σ' αυτά ο κ. Γ. Μ. Μπούτσης.

λίθοι κατά το ανατολικό του μέρος και κατά τον άξονα του χώρου, ωσάν επίτηδες τοποθετημένοι στοιχειωδώς κτισμένοι και ένας πελώριος (μήκ. 2,85 μ.) κωνοειδής, αλλά περίπου ημικυκλικής διατομής (χορδή ± 1,30, βέλος 0,52 μ.) με ακανόνιστη περιφέρεια, αυτός διευθετημένος κατά μήκος της νότιας πλευράς του περιβόλου (Π ί ν. 53 β). Παρέχεται η εντύπωση μεγαλιθικού μνημείου, στημένου άλλοτε σε ιερό περίβολο και κατόπιν παραμερισμένου. Η οιονεί κτιστή κατασκευή κατά τον άξονα του περιβόλου παρέχει την υπόνοια βάθρου. Ο κ. Γιάννος Λώλος παρατήρησε στο εσωτερικό του εν λόγω περιβόλου όστρακα πιθανότατα προϊστορικά.

Σε ολίγων μέτρων απόσταση από τον Άγιο Γεώργιο, προς Β., μικρό κυκλοτερές έξαρμα του εδάφους (Π ί ν. 54 α) παρέχει την εντύπωση — μ' επιφύλαξη — τύμβου (ευκρινέστερη είναι η τυμβοειδής διαμόρφωση από Α.). Θυμίζει κάπως τον περίβολο που παρατηρείται στο Πυργιακόνι, εκεί όμως χωρίς να έχει σωρευθεί χώμα και με την πρόσθετη παρατήρηση ότι εδώ η προς Α. του εξάρματος λίθινη ξηρολιθιά είναι σαφώς νεότερη. Σε απόσταση ολίγων μέτρων από τον υποτιθέμενο τύμβο, ανατολικώς, παρατηρείται επίσης μια κυκλοτερής διάταξη λίθων (διαμ. ± 2,10 μ.) στο έδαφος, μάλλον τεχνητή, ωσάν να υποδηλώνει το επάνω μέρος κυκλοτερούς κατασκευής από αργολιθοδομή κάτω από το έδαφος. Στο πετρώδες έδαφος προς ΝΔ. του ζυγού, όπου το ναΰδριο του Αγίου Γεωργίου, με ωραία θέα προς τα ΝΔ., ο κ. Γιάννος Λώλος παρατήρησε λείψανα προϊστορικών κατοικήσεων και σε όλη αυτή την περιοχή του Αγίου Γεωργίου αποτμήματα οψιανών και οστράκων μυκηναϊκών χρόνων.

Το μεσαίο τμήμα του υψιπέδου απολήγει προς Ν. σε τρεις γεωφυσικές διαμορφώσεις με εν μέρει καλλιεργήσιμη γη· εκτείνονται ωσάν γλωσσίδια εδάφους που περατώνονται σε απόκρημνους βράχους. Καταλήγουν σε στενή κοιλάδα, η οποία προχωρεί προς Ν. ως τον όρμο Χαλιώτη. Το ανατολικότερο από τα παραπάνω γλωσσίδια εδάφους καταλαμβάνεται από προϊστορική ακρόπολη, η οποία ονομάζεται από τους αγρότες της περιοχής Κάστρο (Π ί ν. 54 β). Προς το νότιο πέρας του γλωσσιδίου υψώνεται τείχος από ξηρολιθιά (Π ί ν. 55 α) όμοιας κατασκευής προς εκείνη του τείχους του οικισμού στο Κανάκιανι[43] αλλά μικρότερου πάχους (± 1,20-1,40/1,50 μ.). Εκτείνεται από Α. προς Δ., σε όλο το πλάτος της γεωλογικής αυτής διαμόρφωσης και σε μήκος πλέον των 30 μ., σώζεται δε εν μέρει σε ύψος ± 2,50 μ. Στο ανατολικό του άκρο σχηματίζει γωνία με το δεύτερο βραχίονά της να κατευθύνεται προς Ν., ως εκεί που επέτρεπε η βραχώδης διαμόρφωση του εδάφους. Στο αντίστοιχο μέρος, προς Δ., το τείχος είναι κατεστραμμένο, πέρα όμως από τη θέση μίας, άλλοτε, και εδώ γωνίας διασώζονται προς Ν. μέρη τείχους από Β. προς Ν., σε αρκετό ύψος, τα οποία συνιστούν, επομένως, τη δυτική πλευρά περιβόλου. Στην πλευρά αυτήν παρατηρείται άνοιγμα (πλ. ± 2.00 μ.), προφανώς πύλης, μέσα από την οποία γινόταν προσιτός ο χώρος, που προστατευόταν από τον εν λόγω περίβολο: μία στενή λωρίδα εδάφους, πέρα από την οποία, προς Ν., απλώνονται βράχοι και ακολουθεί σχεδόν βάραθρο. Παρέχεται η εντύπωση ακρόπολης, που όμως δεν περιέκλειε κτίσμα. Μέσα στον περίβολο απαντά και δεύτερος, με περισσότερο εμφανή τη δυτική του πλευρά, αυτός κτισμένος με μεγαλύτερους λίθους (Π ί ν. 55 β) και προφανώς αρχαιότερος. Περικλείει μόνο βράχους, πρόκειται δε πιθανώς για ανάλημμα ιερού κορυφής. Εδώ σε επιπεδική επιφάνεια βράχου παρατηρείται μικρή κοιλότητα (διαμ. 0,10, βάθ. 0,04/0,05 μ.), χωρίς αμφιβολία τεχνητή (Π ί ν. 56 β), αλλ' ασύγκριτη κατά το μέγεθος και την κατατομή προς τις κοιλότητες που απαντώνται στην κορυφή του Καστελλιού. Ο δυτικός τοίχος του αρχαιότερου αυτού περιβόλου πατεί στο ένα άκρο ενός μεγάλου επιμήκους λίθου (μήκ. ± 2,20 μ.) με την επάνω επιφάνειά του προφανώς λαξευμένη. Εκτείνεται προς τα έξω, περίπου καθέτως προς τον τοίχο και, βεβαίως, αφη-

43. Βλ. ό.π., σ. 173.

μένος εκεί πριν κτισθεί ο αρχαιότερος αυτός περίβολος. Ο κ. Γιάννος Λώλος παρατήρησε κατά τα νοτιοανατολικά απόκρημνα μέρη του εν λόγω περιβόλου είσοδο, προς την οποία φέρει από τα κάτω, όπου το νερό, και από τα ΝΑ., από το Παχύ – τη μικρή κοιλάδα, στην οποία καταλήγει το υψίπεδο – τεχνητή ατραπός, καθώς επίσης παρατήρησε ο ίδιος. Υποσημαίνεται προς την περιοχή του Παχύ άλλος οικισμός ή προσέλευση στο ιερό λάτρεων από περιοχή της παραλίας;

Ο πρώτος περίβολος, όπως τον περιέγραψα, είναι δυσπρόσιτος· η είσοδός του ανοίγεται προς το μέρος απότομης και βραχώδους πλαγιάς στα υψηλά μέρη μικρής χαράδρας, όπου όμως ο επισκέπτης του έφθανε από Β., καθώς το έδαφος εδώ γίνεται λιγότερο επικλινές. Σήμερα το τμήμα τούτο του εδάφους κατέχεται από αναλήμματα και διευθετήσεις λίθων σε μορφή μικρών μανδρών. Αλλά προς Β. και σ' επαφή προς τον περίβολο αυτό φαίνεται να υπήρχε και άλλος, όπως συνάγεται από ελάχιστα λείψανα τείχους στην προς Β. προέκταση της ευθείας της ανατολικής πλευράς του μόλις προηγουμένου. Κατά την προέκταση της δυτικής πλευράς του αντιστοίχως προς Β., παρατηρείται απλώς σειρά λίθων, αλλά πιθανώς αυτή πατεί σε λείψανα προϊστορικού τείχους. Ο δεύτερος αυτός περίβολος εκτείνεται σε πλάτος 28 μ., φαίνεται δε να ήταν και αυτός, όπως ο πρώτος, προσιτός από Δ. μέσω ανοίγματος, που φαίνεται να υπήρχε προς τη νοτιοδυτική γωνία του. Το έδαφος μέσα στον περίβολο τούτο, ομαλό, απλώνεται σε χαμηλότερο επίπεδο και με ελαφρά κλίση προς Β., γιατί εδώ παρασύρονται τα χώματα μέσα από το υποτιθέμενο άνοιγμα επικοινωνίας. Φαίνεται όμως να εκτεινόταν προς Β., εν συνεχεία, και ένας ακόμη, με τις πλάγιες – ανατολική και δυτική – πλευρές του στην ίδια πάντοτε ευθεία με εκείνες των δύο άλλων περιβόλων. Το έδαφος εδώ, σε υψηλότερη στάθμη, είναι στο μέσον περίπου του χώρου ομαλό και ελαφρώς κυρτό από επίχωση οικοδομήματος. Κατά το δυτικό μέρος είναι μόλις αισθητός στο έδαφος τοίχος (πάχ. 0, 85 μ.) με κατεύθυνση από Β. προς Ν. και πιθανώς κάθετος σε αυτόν με κατεύθυνση προς Α.

Η γενική εντύπωση από την αρχαιολογική φυσιογνωμία του χώρου τούτου είναι ότι πρόκειται για ακρόπολη με ίσου πλάτους διαδοχικώς τρεις περιβόλους, από τους οποίους ο προς Β., προς το μέρος του δρόμου, προστάτευε κτίσμα, ο μεσαίος συνιστούσε πιθανώς αυλή ή μικρή πλατεία και ο προς Ν., με απόληξη το βάραθρο, απομόνωνε υπαίθρο ιερό ή ίσως και κάτι άλλο. Έξω του βορείου περιβόλου, στην περιοχή του δρόμου και σε παρακείμενα χωράφια, ο προϊστοριολόγος κ. Γιάννος Λώλος, με τον οποίο επισκέφθηκα τελευταίως την περιοχή, περισυνέλεξε όστρακα ΥΕ ΙΙΙΓ περιόδου.

Να σημειωθεί ακόμη ότι προς Β. του «Κάστρου», στα Άσπρα Χώματα της καλλιεργήσιμης γης, σ' επαφή προς τη θέση Βενίσα ή Βενίστα (Venishë, Venishtë=Κεδρώνας), βραχώδη περιοχή της νότιας κλιτύος του Ακάμαντος, πριν από έτη αρχαιοκάπηλοι, καθώς με πληροφόρησε αγρότης της περιοχής, είχαν ανασκάψει κιβωτιόσχημους τάφους. Στην ίδια τη Βενίσα παρατηρήσαμε με τον κ. Γιάννο Λώλο λείψανα τείχων από ξηρολιθιά, προϊστορικών χρόνων πιθανότατα. Υψηλά, προς Α., επάνω από το Προσήλι, ευρίσκεται η ακρόπολη της Μάλιζας[44].

Δυτικώς του «Κάστρου», στα όρια του μεσαίου τμήματος του υψιπέδου και στα δυτικά του, προς τον Άγιο Γεώργιο, σχηματίζεται χείμαρρος, που κατεβαίνει προς τη βαθιά κοιλάδα και απολήγει στον όρμο Χαλιώτη. Στη διαδρομή του άφηνε άλλοτε δεξιά του λιθόστρωτο δρόμο (πλάτ. ±2 μ.), που οδηγούσε σε παλαιό πηγάδι, το «Πηγάδι του Τούρκου», απ' όπου υδρεύεται η περιοχή. Ο λιθόστρωτος αυτός δρόμος, μοναδικός στη Σαλαμίνα και άριστης κατασκευής με μεγάλους λίθους, σωζόταν σε καλή κατάσταση ως πριν από λίγα χρόνια, όταν καταστράφηκε σχεδόν ολόκληρος ή

44. Βλ. Y. G. Lolos, Notes on Mycenaean Salamis, στο A. G. B. Wace - C. Blegen, Pottery as Evidence for Trade in the Aegean Bronze Age: 1939-1989, Conference, American School of Classical Studies at Athens, December 2-3, 1989 (υπό εκτύπωση).

πιθανώς καταχώσθηκε από δυνατή νεροποντή· απέμεινε ορατό μόνο μικρό (μήκ. ±7,50) τμήμα του, δυσπρόσιτο ανάμεσα σε πυκνή βλάστηση, γιατί ο δρόμος αυτός προς το πηγάδι έχει ήδη από δεκαετιών αχρηστευθεί. Δεν θυμίζει λιθόστρωτους δρόμους των χρόνων της τουρκοκρατίας παρά τη σχέση του προς το «Πηγάδι του Τούρκου» και τη φαινομενική σχέση προς τη συστάδα των ερειπιωμένων αγροικιών (στη γειτονία προς τον Άγιο Γεώργιο). Η ποιότητα του λιθοστρώτου και η παρουσία του εκεί, ως έργου, δεν συμβιβάζονται προς την αθλιότητα των αγροικιών. Το πηγάδι, τώρα με τσιμεντένιο στόμιο, είναι ανοιγμένο κάτω από τις βαραθρώδεις απολήξεις των τριών, ωσάν γλωσσών, γεωφυσικών διαμορφώσεων στη μισγάγκεια των χειμάρρων, που κατεβαίνουν ανάμεσά των και σχηματίζουν από τη θέση αυτή μεγαλύτερη κοίτη, η οποία διατρέχει την κοιλάδα προς Χαλιώτη. Φαίνεται πως αρχικός προορισμός του πηγαδιού και του λιθόστρωτου δρόμου ήταν να εξυπηρετούν τις ανάγκες των οικήσεων, που πρέπει να υποτεθεί ότι υπήρχαν σε κάποια συνάφεια προς την οινεί ακρόπολη, την περιοχή του «Κάστρου». Πιστεύω ότι οικήσεις κάποιου συναφούς εδώ οικισμού διαφόρου του προς Δ. του Αγίου Γεωργίου[45] πρέπει ν' αναζητηθούν στη δυτική κλιτύ του «Κάστρου» και στα πλατώματα των δύο άλλων γλωσσοειδών γεωφυσικών διαμορφώσεων. Ο από Ν., από το μέρος της κοιλάδας (της θάλασσας), υποτιθέμενος εδώ οικισμός προστατευόταν από τη βαραθρώδη διαμόρφωση του εδάφους προς Β., προς το μέρος του υψιπέδου, πιθανώς από επίμηκες τείχος, όπως αφήνεται να υποτεθεί πάλι από τη διαμόρφωση του εδάφους, που εδώ υψώνεται ωσάν να έχουν συγκρατηθεί τα χώματα από τεχνητό εμπόδιο. Με την υπόθεση αυτή κατανοείται και ο λόγος, για τον οποίο ο λιθόστρωτος δρόμος, αν πράγματι είναι — όπως πιστεύω — προϊστορικός, κατασκευάσθηκε στα δυτικά μέρη του —βεβαίου— προϊστορικού συγκροτήματος του «Κάστρου». Το λιθόστρωτο, κατασκευασμένο στην ανωφέρεια, αποτελούσε τμήμα του δρόμου, που έφερνε από τη θάλασσα προς το υψίπεδο. Κατά την έξοδο της κοιλάδας, στο Χαλιώτη, διατηρούνται ορατά ως σήμερα μέρη του δρόμου εκείνου (Π ί ν. 56 α)[46].

Μετά τη μισγάγκεια, όπου το «Πηγάδι του Τούρκου», η ομαλή κοίτη του χειμάρρου προς τη θάλασσα του Χαλιώτη ταυτίζεται, με ασφάλεια, προς το αρχαίο ποτάμι Βώκαρο ή Βωκαλία, που μαρτυρείται ότι κατέβαινε από τον Ακάμαντα[47]. Δεξιά του κατεβαίνει και ο σημερινός προς Χαλιώτη δρόμος, που συμπίπτει λίγο ως πολύ προς τον αρχαίο, μέσα από πυκνό πευκοδάσος, σκίνα και λυγαριές. Στα δεξιά του πάλι, αλλά χαμηλά προς το Χαλιώτη, σε μια πτυχή της βραχώδους πλαγιάς του βουνού της Κόχης η «Σπηλιά στις Κολώνες» ταυτίζεται επίσης με ασφάλεια, προς τα «Κυχρήνος άντρα»[48]. Είναι ένα βαθύ σπήλαιο με δύο διακλαδώσεις και με το στόμιό του ν' ανοίγεται στο τοί-

45. Βλ. παραπάνω, σ. 181.

46. Η παρατήρηση και η φωτογραφία (Π ί ν. 57 α) οφείλονται στον κ. Γ. Λώλο.

47. Βλ. ό.π.(υποσημ. 41). Βλ. και Στράβων, Γεωγρ. IX, 9: *Βώκαρος δ' ἐστὶν ἐν Σαλαμῖνι ποταμός, ὁ νῦν Βωκαλίας καλούμενος* και Εὐστάθ., Παρέκβ. Β 637 *καὶ Βώκαρος δὲ ὁ Σαλαμίνιος ποταμός· ὅλῃ κεφαλῇ ἐπιβουλεύσαντο· λέγεται γὰρ Βώκαρος οἱονεὶ Βοόκαρος καὶ κατὰ κρᾶσιν Βώκαρος, ὡς ὁμοιούμενος βοὸς κάρᾳ* (Van der Valk I, 479) και *Εἶχε δὲ καὶ ποταμὸν Βώκαρον καλούμενον... ὡς ἂν εἴποι τις Βουκέφαλον* (Georg. graeci minores II, 314, 15-16, C. Müller). Πρβλ. J. Toepffer, στο Milchhoefer, ό.π. (υποσημ. 5), σ. 36, αλλ' ο τελευταίος αυτός προτιμά να ταυτίσει τον Βώκαρο προς τον χείμαρρο που από τη Μάλιζα κατεβαίνει στην κοιλάδα Κανάκιανι (βλ. παραπάνω, σ. 171). Προς τον χείμαρρο του Κανάκιανι νομίζω ότι ταυτίζεται ο μαρτυρούμενος ως αρχαίος ποταμός του νησιού Κηφισσός (Ευστάθ., Παρέκβ. Β 523: *καὶ Ἀττικὸς δὲ ἐστὶ Κηφισὸς καὶ Σαλαμίνιος καὶ Ἀργεῖος καὶ Σικυώνιος* (Van der Valk I, 422, Latte, RE XI, στ. 248, λ. Kephisos 5), ο οποίος κατεβαίνοντας προς την κοιλάδα συναντά το εκεί προϊστορικό τείχος (βλ. παραπάνω, σ. 172).

48. Λυκόφρ., Αλέξ. 450-452: *ὁ μὲν πατρὸς μομφαῖσιν ἠλαστρημένος / Κυχρεῖνος ἄντρων Βωκάρου τε ναμάτων οὐμὸς ξυναιμος* (Kinkel 20, Mascialino 22 και Geogr. graeci minores II, 618-619, C. Müller). Πρώτος ταύτισε τον χείμαρρο του Χαλιώτη προς τον Βώκαρο ο W. M. Leake, Die Demen von Attika, Braunschweig 1840, σ. 163-164. Πρβλ. Milchhoefer, ό.π., σ. 36 και Δ. Πάλλας, Αθηνά 80 (1988), σ. 109, σημ. 4.

χωμα βράχου με μικρό φυσικό άνδηρο εμπρός του. Είναι ευρύχωρο στόμιο, αλλά χαμηλό, που περνιέται μόνον έρποντας. Κάτω από το άνδηρο πενιχρή πηγή προσφέρει το νάμα της στους παντοειδείς κατοίκους του πευκοδάσους σχεδόν στάγδην. Στα χαμηλά μέρη της κοιλάδας η περιοχή Χαλιώτη υπήρξε για πολύ πεδίο λαθραίων ανασκαφών μυκηναϊκών τάφων.

Οι ειδικοί θα θελήσουν ν' αποκαταστήσουν κάποια χρονική σχέση μεταξύ του σαλαμινιακού μύθου και των προϊστορικών οικισμών και άλλων αρχαιολογικών τόπων, που ως τώρα επισημάναμε στο νότιο τμήμα της Σαλαμίνας, στις ακτές της, οι οποίες λίγο ως πολύ είναι στραμμένες προς την Αίγινα. Ο σαλαμινιακός μύθος, όπως διαπλάσθηκε επεξεργασμένος από τον μεταμυθικό ορθολογισμό, θεωρεί ως πρώτο βασιλιά του νησιού τον Κυχρέα[49], τον οποίο, απωθημένο βαθιά στους χρόνους των θεών, ανήγαγε σε γόνο του Ποσειδώνα και της νύμφης Σαλαμίνας[50]. Η παρεμβολή του ονόματος της Σαλαμίνας στον γενεαλογικό μύθο του Κυχρέα, προσωποποιημένης ως θυγατέρας του Ασωπού[51], αποσκοπεί στην εξήγηση του ονόματος του νησιού, που, καθώς είναι γνωστό, η προέλευσή του δεν είναι ελληνική. Στο πρώτο τούτο στρώμα του σαλαμινιακού μύθου αντιστοιχούν ίσως τα λείψανα του οικισμού στα Κανάκια με προέκτασή του τον οικισμό στο Πυργιακόνι[52], επίσης δε και όσων παλαιότερων παρατηρούνται στην περιοχή του Γκίνανι (με την κορυφή της Μάλιζας). Με τον μύθο εμπλέκεται η μετέπειτα παράδοση, η σχετική προς τους Αιακίδες στη Σαλαμίνα· ότι δηλαδή η Σαλαμίνα αποικίσθηκε από τους Αιγινήτες με βασιλέα της το γιο του Αιακού της Αίγινας, τον Τελαμώνα[53], τον οποίο όμως ο μύθος — δεύτερο στρώμα του — συνδέει με δεσμούς αγχιστείας προς τον Κυχρέα, πατέρα της συζύγου του Γλαύκης[54].

Στο δεύτερο τούτο στρώμα του μύθου ανάγεται ίσως κάποια δεύτερη περίοδος του οικισμού στο Πυργιακόνι, κατά κύριο όμως λόγο ο εν γένει μυκηναϊκός οικισμός του «Κάστρου» στο Γκίνανι, όπως εδώ υποτίθεται ότι υπήρχε, αυτός σε διαστολή από τα λείψανα παλαιότερου πολιτισμού στην ίδια περιοχή. Ο υποτιθέμενος αυτός οικισμός, σε αρκετή απόσταση από τη θάλασσα, με λιμάνι και με επιτηδείως κατασκευασμένο δρόμο να συνδέει το λιμάνι με ένα «άστυ», προηγμένος λοιπόν, συνιστά — με βάση όσα επιφανειακώς φαίνονται — τη μνημειακή τεκμηρίωση, ως προς την υλική υπόσταση του μικρού νησιώτικου αλλά ισχυρού μυκηναϊκού κρατιδίου, που η παράδοση προσγράφει στον Αίαντα. Δυτικώς από την κοιλάδα Χαλιώτη το αγκυροβόλιο στα Περιστέρια, όπου οδηγούσε ο δρόμος από το «άστυ», ανακαλεί στη μνήμη την ομηρική είδηση, ότι ο πελώριος και πολεμικός Αίας διέθετε πλοία (Ιλιάς Β 577) για τις πειρατείες του και για τους άλλους πολέμους του. Με άλλα λόγια επιβεβαιώνεται ότι από την Αίγινα οι Αχαιοί (Αιακίδες) εξαπολύθηκαν στη Σαλαμίνα, όπου επιβλήθηκαν στους εδώ παλαιότερους κατοίκους της και ότι η σημασία του κρατιδίου, που δημιούργησαν εκεί, συμβολίζεται από τη θρυλική μυική ισχύ, που προσγράφεται στον Αίαντα.

Σχετικώς προς τον Αίαντα, θυμίζω ότι η παράδοση, συζευγμένη με τον μύθο και τις μεταγενέστερες αθηναϊκές και μεγαρικές επεκτατικές βλέψεις προς το νησί, τον αποσπά από τον πρώτο μυθικό

49. Ευφορίων, στο Ι. Τζέτζη, Σχόλ. εις Λυκόφρ. (Geogr. graeci minores I, σ. 387-388, C. Müller). Διόδ. Σικελ., Βιβλ. ιστορ. IV 72, 2. Ευστάθ., Παρέκβ. εις Διονύσιον, 506-507 (Geogr. graeci minores II, σ. 314, C. Müller). Πρβλ. Stoll, στο Roscher II, στ. 1672-1673 (λ. Kychreus).

50. Διόδ. Σικελ., Βιβλ. ιστορ. IV 72, 2. Παυσανίας I, 35, 2. Πρβλ. Höfer, στο Roscher V, στ. 285-288 (λ. Salamis).

51. Παυσανίας I, 35, 2. Πρβλ. Höfer, στο Roscher IV, στ. 285.

52. Βλ. παραπάνω, σ. 170 κ.ε. Πρβλ. Διόδ. Σικελ. IV, 77, 7. Παυσανίας, ό.π.: *καὶ ὕστερον Αἰγινῆται τοὺς σὺν Τελαμῶνι ἐποικῆσαι* (ενν. τη Σαλαμίνα). J. Schmidt, στο Roscher V, στ. 217-219 (λ. Telamon) και H. Lamer, RE V A, στ. 188 κ.ε. (λ. Telamon).

53. Διόδ. Σικελ. IV 72, 27.

54. Βλ. ό.π.

κύκλο, με πυρήνα του τον Κυχρέα· τον προσγράφει στον Τελαμώνα, αλλά — μετά το θάνατο της Γλαύκης[55]. κόρης του Κυχρέα — από το γάμο του με την Ερίβοια ή Περίβοια, θυγατέρα κατά τη μία παράδοση του Αθηναίου Αλεάδη, και κατά την άλλη του Αλκάθου των Μεγάρων[56]. Το όνομα της Ερίβοιας υποδηλώνει χρόνους με ακμαία ποιμενική — και αγροτική — οικονομία στο νησί[57], πιθανόν όταν και ο προπάτορας Κυχρεύς αναδείχθηκε σε χθόνια θεότητα υπό τη μορφή φιδιού[58], αντίστοιχη των Τριτοπατόρων των Αθηνών, με τη λατρεία του εντοπισμένη στα «Κυχρήνος άντρα»[59]. Χρονολογικές και άλλες συναφείς προερευνητικές ενδείξεις περί του προϊστορικού οικισμού, που εντοπίζεται στο Γκίνανι με την παράλια περιοχή, προσφέρουν τα, όσο τουλάχιστον γνωρίζω, αδημοσίευτα ευρήματα υστεροελλαδικών χρόνων από ανασκαφές στο Χαλιώτη[60] και τα ευρήματα από την ίδια περιοχή από τις λαθραίες ανασκαφές[61], αν τυχόν έχει σημειωθεί η προέλευσή των. Στον ίδιο οικισμό πρέπει ίσως να προσγραφούν και όσα ευρήματα, λαθραία επίσης, προήλθαν από την περιοχή Μαρούδη, κοιλάδα ανατολικώς του Χαλιώτη. Στο Μαρούδη έχουν σημειωθεί και ευρήματα πρωτοελλαδικών χρόνων[62], για τα οποία ίσως θεωρήσουν οι ειδικοί ότι σχετίζονται προς τον οικισμό της Μάλιζας[63], του οποίου οι κάτοικοι ήταν ευκολότερο να υδρευθούν από πηγές απαντώμενες σε πτυχές της ανατολικής πλαγιάς του ορεινού τούτου όγκου.

Δεν είναι δυνατόν να γνωρίζουμε πριν από ανασκαφικές έρευνες πότε εγκαταλείφθηκε ο οικισμός που σχετίζεται προς το «Κάστρο». Βέβαιο ως τώρα είναι μόνο το ότι μετά την παρακμή του μυκηναϊκού κρατιδίου η οικιστική δραστηριότητα εντοπίζεται στην περιοχή του ισθμού του νησιού[64] και πολύ πιθανόν είναι ότι τα λείψανα του προϊστορικού οικισμού, του σχετικού προς το «Κάστρο», αποδόθηκαν αργότερα με το όνομα Κυχρεία[65].

7. ΚΟΛΩΝΕΣ

Στη θέση Κολώνες, δυτικώς των Περιστεριών, παλαιότερα, πριν η πτυχωτή αυτή κοιλάδα με τη θέα ν' απλώνεται στον Σαρωνικό μετατραπεί κατά μεγάλο μέρος σε άμορφο παραθεριστικό οικι-

55. Βλ. ό.π.

56. Διόδ. Σικελ., ό.π. Πρβλ. Toepffer, ό.π. (υποσημ. 47), σ. 271-272. Fleischer, στο Roscher I, στ. 121 (λ. Aias). Schulz, στο Roscher I, στ. 1303 (λ. Eriboia 1). Toepffer, RE I 1, στ. 930 κ.ε. (λ. Aias). Tumpel, RE VI, στ. 438 (λ. Eriboia 2).

57. Πρβλ. Δ. Πάλλας, Αθηνά 80 (1988), σ. 102-103.

58. Στράβων IX 9, Ευστάθ., Παρέκβ. εις Διονύσιον, σ. 511 (Geogr. graeci minores I, σ. 314, C. Müller). Βλ. και υποσημ. 32.

59. Βλ. παραπάνω, σ. 183.

60. Βλ. Π. Παρθένης στο Ελευθερουδάκης, Εγκυκλ. Λεξ. 11 (Συμπλήρωμα 1965), σ. 738 (λ. Σαλαμίς).

61. Βλ. παραπάνω, σ. 184. Γνωρίζω — το έχω πριν από δεκαετίες καταγγείλει εγγράφως — ότι το 1948, εποχή του εμφυλίου πολέμου, διατηρούσε συνεργείο λαθροανασκαφών, τότε συγκεκριμένως στο Χαλιώτη, ο τότε προϊστάμενος του Τμήματος Χωροφυλακής Σαλαμίνος Ν. Κακαβούλης. Χρησιμοποιούσε ως εργάτες τους οικοδόμους Δ. Λ. Μπεγνή και Γ. Λ. Ελευσινιώτη, γνωστούς λαθροανασκαφείς, στους οποίους δεν επέτρεπε να εργασθούν λόγω αντιθέτων πολιτικών φρονημάτων. Ανέσκαπταν με ημερομίσθιο υπό την επιτήρηση τρίτου προσώπου, εμπίστου του αστυνομικού εργοδότη (δεν μνημονεύω το όνομά του, επειδή το πρόσωπο τούτο ζει).

62. Παρθένης, ό.π.

63. Βλ. παραπάνω, σ. 182.

64. Ch. Sourvinou-Inwood, Movements of Populations in Attica at the End of the Mycenean Period. Proceedings of the First International Colloquium in Aegean Prehistory, Sheffield 1970, London 1974, σ. 219. C.-G. Styrenius, The Vases of the Submycenean Cemetery on Salamis, OpAth IV (1962), σ. 103-123.

65. Βλ. αμέσως παρακάτω.

σμό, συνιστούσαν το αρχαιολογικό τοπίο της περιοχής λείψανα αποβάθρας, ερείπια κυκλοτερούς πύργου (φρυκτωρού;) και, σε έξαρμα του εδάφους, ερείπια ορθογωνίου κτίσματος, που είχε χρησιμεύσει άλλοτε ως ποιμενική καλύβα[66], κατόπιν ως αγροικία του παλαιού γαιοκτήμονα και τώρα αποτελεί δομικό στοιχείο εξοχικής κατοικίας στο κέντρο του οικισμού. Για την κατασκευή όλων είχαν χρησιμοποιηθεί μεγάλοι δόμοι. Προς Β. του ορθογωνίου κτίσματος εκτείνεται έδαφος βραχώδες, με παρειά προς Α. απότομη και ελαφρώς καμπύλη, ως να ανοιγόταν εμπρός το μικρό πλάτωμα. Στο χείλος του βράχου παρατηρούνται λαξεύματα ωσάν στοιχειώδη έδρανα. Στα νότιά των, χαμηλά προς τη θάλασσα, παλαιό πηγάδι — σε χρήση και σήμερα — εξυπηρετούσε τις στοιχειώδεις αγροτικές ανάγκες· σε μικρή απόσταση από τούτο είχα φωτογραφήσει πριν από τον τελευταίο πόλεμο ένα αρχαίο δωρικό κιονόκρανο και ένα παλαιοχριστιανικό ιωνικό με συμφυές επίθημα[67].

Οι αρχαιότητες, που ως τώρα έχουν παρατηρηθεί στις Κολώνες, θεωρούνται γενικώς ως λείψανα της αρχαιότατης πόλης της Σαλαμίνας, για την οποία ο Στράβων πληροφορεί ότι ήταν *πρὸς Αἴγιναν τετραμμένη καὶ πρὸς νότον*, έρημος δε κατά την εποχή του[68]. Ταυτίζουν την πόλη αυτή προς εκείνην που μαρτυρείται από την επιγραφή IG II/III 1.2, αριθ. 1035 ως *Κυ[χρεία]* συμφώνως προς τη συμπλήρωσή της από τον Χρ. Τσούντα[69]. Ήδη ο Σ. Στουραΐτης θεώρησε ότι η πληροφορία του Παυσανία, για ερείπια αγοράς και ναών Αίαντος, αναφέρεται στην πόλη που βρίσκεται σ' αυτή τη θέση· προχώρησε μάλιστα και ταύτισε τα από τον Παυσανία μνημονευόμενα ερείπια αγοράς προς το παραπάνω ορθογώνιο οικοδόμημα[70]. Ανατολικώς από τούτο ο Σ. Στουραΐτης παρατήρησε

66. E. Dodwell, A Classical and Topographical Tour Through Greece During the Years 1801, 1805 and 1806, London 1819, σ. 576-577. C. Hanriot, Recherches sur la topographie des dèmes de l'Attique, 1853, σ. 116. Ι. Ρίζος Ραγκαβής, Τα Ελληνικά, εν Αθήναις 1854, τ. Γ', σ. 89. Milchhoefer, ό.π. (υποσημ. 5, από πληροφορίες του Joh. Toepffer), Γ. Στουραΐτης, Περί της θέσεως της αρχαιοτάτης Σαλαμίνος, Αρμονία 2 (1901), σ. 178 κ.ε. Η ακατοίκητη τότε και ακαλλιέργητη περιοχή, με όρμο ανάμεσα σε απότομους κρημνούς βραχίονες ωσάν να αναδύονται απο τη θάλασσα, όρμο στον οποίο ο Dodwell υποχρεώθηκε από τον άνεμο να καταφύγει αμέσως μετά τον απόπλου του από το αγκυροβόλιο των Περιστεριών, να διανυκτερεύσει εκεί, όπου και παρατήρησε ανάμεσα από πυκνούς θάμνους όσες αρχαιότητες σημειώνει (ό.π.), είναι ακριβώς ο όρμος της κοιλάδας στις Κολώνες, με την απότομη ακτή Λυκόπουλο, που προστατεύει τον όρμο από Δ. όχι δε ο όρμος Κανάκιανι (βλ. παραπάνω, σ. 171). Ο Dodwell παρέπλευσε τη νοτιοδυτική άκρη του νησιού, όπου το Κανάκιανι, το βράδυ της νέας ημέρας, μετά από λίγες ώρες μετά τον απόπλου του από τον όρμο, όπου διανυκτέρευσε, δηλαδή τις Κολώνες.

67. Για το παλαιοχριστιανικό κιονόκρανο βλ. Δ. Πάλλας, ΑΕ 1948-1949, σ. 113, εικ. 2. Τα δύο αυτά μαρμάρινα μέλη δεν υπάρχουν πλέον στη θέση όπου τα είχα απαντήσει.

68. Στράβων, Γεωγρ. IX 9: *Εἶτα Σαλαμίς... ἔχει δὲ ὁμώνυμον πόλιν τὴν μὲν ἀρχαίαν ἔρημον πρὸς Αἴγιναν τετραμμένην...* Η ταύτιση ήδη από τον Dodwell, ό.π. Πρβλ. J. Toepffer, Attische Genealogie, Berlin 1889, σ. 272 κ.ε. και ο ίδιος, Beiträge zur griechischen Altertumswissenschaft, Berlin 1897, σ. 8 κ.ε. (βλ. και βιβλιογραφία στην υποσημ. 49). Οι Toepffer, ό.π., και C. Bursian, Geographie von Griechenland I, Leipzig 1862, σ. 364, θεωρούν ότι η ζωή της αρχαιότατης αυτής πόλης διήρκεσε ως το τέλος του 7ου αι., το αργότερον, ως τα χρόνια δηλαδή των πολέμων των Αθηνών και Μεγαριτών για το νησί, όταν — επί Σόλωνος — συνοικίσθηκε η πόλη της Σαλαμίνας των ιστορικών χρόνων, η απέναντι από τον Πειραιά, στον όρμο του Αμπελακιού· διερωτάται μάλιστα ο Bursian (ό.π., σημ. 1) μήπως, παρά την πληροφορία του Στράβωνος, η θέση της πόλης εκείνης όφειλε να είναι μάλλον κάπου στο δυτικό άκρο του ισθμού του νησιού, όπου ακριβώς η σημερινή πόλη της Σαλαμίνας. Πρβλ. Burchner, RE I A2, στ. 1831-1832 (λ. Salamis I), ενώ ο Milchhoefer προτείνει ως θέση της το Κανάκιανι.

69. IG II/III 1.2, αριθ. 1035, στ. 32: *ὅπου κεῖτ]αι ἡ ἀρχαία πόλις ἡ [πρ]οσων[ο]μασθεῖσα Κυ[χρεία, τέμεν]ος Αἴαντος, ὃ καθιέρωσε.* Βλ. το κείμενο και στο G. R. Culley, The Restoration of Sanctuaries in Attica: IG II/III 1.2, αριθ. 1035, Hesperia 44 (1975), σ. 207 κ.ε. Πρβλ. Toepffer, ό.π. (υποσημ. 68). S. Solders, Die ausserstädtischen Kulte und die Einigung der Attika, Lund 1931, σ. 101. Ο D. Müller, Topographisches Bildlexikon zu den Historien Herodots, Tübingen 1987, σ. 706 υποθέτει ότι Κυχρεία ονομαζόταν αρχικώς η Κυνόσουρα.

70. Στουραΐτης, ό.π., σ. 181. Βλ. Παυσανίας I 35, 3: *Ἔστι δὲ ἀγορᾶς τε ἔτι ἐρείπια καὶ ναὸς Αἴαντος, ἄγαλμα δὲ ἐξ*

και ερείπια από μεταγενέστερα κτίσματα, αλλ' ίσως αυτά ήσαν πέρα από το χώρο, που χαρακτήρισα ως περίπου κοίλον. Σήμερα, όμως, όπως ήδη σημείωσα, η αρχαιολογική φυσιογνωμία του χώρου στην εν λόγω περιοχή είναι κατεστραμμένη.

Όσα παραπάνω περιέγραψα ως αρχαία κατάλοιπα στη θέση Κολώνες, δεν είναι επαρκή σε βαθμό που να είναι δυνατόν να υποστηριχθεί, τουλάχιστον ως που να επισημανθούν ενδεχομένως ασφαλέστερα τεκμήρια, ότι πράγματι υπήρχε εδώ αρχαία πόλη προγενέστερη του 5ου-4ου αι. και ότι, έρημη ήδη η πόλη αυτή στα χρόνια του Στράβωνος, αναβίωσε στα παλαιοχριστιανικά χρόνια, όπως αφήνεται να υπονοηθεί από την εδώ παρουσία παλαιοχριστιανικού μαρμάρινου αρχιτεκτονικού μέλους. Βέβαιον είναι μόνον ότι τα εδώ αρχαία λείψανα, όσα είναι ορατά, δεν είναι παλαιότερα του 5ου αι. π.Χ. το πολύ.

Από τον Στράβωνα συνάγεται ότι στα ρωμαϊκά αυτοκρατορικά χρόνια ανέφερε η παράδοση, ότι στα νότια του νησιού υπήρχε η αρχαία πόλη του και πιθανώς ακόμη ότι γνώριζαν λείψανα οικισμού, τα οποία θεωρούσαν ως λείψανα της εκεί αρχαίας πόλης, στην οποία απέδιδαν, εκ των υστέρων βεβαίως, το όνομα Σαλαμίς[71]. Το — μυθικό — όνομα Κυχρεία, ως άλλοτε όνομα, αποδίδεται από τον Στράβωνα σε ολόκληρο το νησί[72]. Στην επιγραφή IG II/III 1.2, αριθ. 1035 μνημονεύεται μεν το μυθικό τούτο όνομα ως προσδιοριστικό πόλης, αλλ' ως ονοματοθεσία της εκ των υστέρων «προσονομασθείσα». Η μαρτυρία της επιγραφής, αρκετά όψιμης, δεν απέχει πολύ χρονικώς από τη μαρτυρία του Στράβωνος (περ. 63 π.Χ-19 μ.Χ)[73]. Ποιά όμως είναι η Σαλαμίς του Στράβωνος η στραμμένη προς την Αίγινα και ποιά η Κυχρεία της επιγραφής IG II/III 1.2, αριθ. 1035; Εκείνη που προϋποτίθεται ότι υποδηλώνεται από τις αρχαιότητες που είναι αισθητές στις Κολώνες ή η σχετική προς το «Κάστρο» του Γκίνανι; Ο προσδιορισμός «τετραμμένη» του Στράβωνος υποδηλώνει, νομίζω, τοποθεσία ανοικτή, με θέα προς την Αίγινα, αυτή που προσφέρεται από τις Κολώνες. Από το «Κάστρο» η θάλασσα είναι σχεδόν αθέατη. Αλλά πιθανότατα το ίδιο, με ό, τι δηλαδή συνάγεται από τη διατύπωση του Στράβωνος, υπονοείται και από τη μετοχή «προσονομασθείσα» της επιγραφής, γιατί είναι πρόδηλον ότι εδώ το όνομα Κυχρεία υποσημαίνει λόγια επινόηση, ότι είναι όνομα «φιλολογικό», καθώς ήδη διέγνωσε, αλλ' ως προς το όνομα ολόκληρου του νησιού, ο Αντώνιος Χατζής[74]. Expressis verbis πιστεύω ότι η Κυχρεία της επιγραφής ταυτίζεται προς ό,τι υποσημαίνεται από το τοπωνύμιο Κολώνες.

Η επιγραφή IG II/III 1.2, αριθ. 1035 προσγράφει στην Κυχρεία τέμενος του Αίαντος[75], θεότητας κατ' εξοχήν σαλαμινιακής. Είναι, λοιπόν, πολύ πιθανόν ότι το δωρικό κιονόκρανο, που πρόφθασα και φωτογράφησα στις Κολώνες, προέρχεται από το τέμενος εκείνο του Αίαντος. Θα τον υποθέσουμε δωρικό ναό εν παραστάσιν. Το τοπωνύμιο Κολώνες, που πιθανότατα κυριολεκτεί, μαρτυρεί ότι υπήρχαν στη θέση αυτή κίονες, επίσης δε ότι ανάγεται τούτο σε χρόνους, όταν κίονες από τον ιχνευόμενο ναό υπήρχαν εκεί όρθιοι ακόμη και χαρακτήριζαν την περιοχή. Πιθανώς τα αρχιτεκτονικά εκεί-

ἐβένου ξύλου· διαμένουσι δὲ καὶ ἐς τόδε τῷ Αἴαντι τιμαὶ αὐτῷ τε καὶ Εὐρυσάκει, καὶ γὰρ Εὐρυσάκους βωμός ἐστιν ἐν Ἀθήναις (εκδ. Loeb 1, σ. 188).

71. Βλ. ό.π., υποσημ. 68.

72. Στράβων, ό.π.: *ἐκαλεῖτο δ' ἑτέροις ὀνόμασι* (εννοείται το νησί) *τὸ παλαιόν· καὶ γὰρ Σκιρὰς καὶ Κυχρεία ἀπό τινων ἡρώων*. Πρβλ. Α. Χ. Χατζής, Τα αρχαία ονόματα της νήσου Σαλαμίνος, ΑΕ 1930, σ. 61-62.

73. Ο E. Kapetanopoulos, Salamis and Julius Nikanor, Ελληνικά 33 (1981), σ. 222-225 χρονολογεί την επιγραφή το αργότερον έως το έτος 100 μ.Χ. Η επιγραφή αναφέρεται σ' επισκευή του τεμένους του Αίαντα, καθώς και εννέα άλλων ακινήτων στη Σαλαμίνα (C. R. Culley, Hesperia 46 (1977), σ. 290 κ.ε.).

74. Χατζής, ό.π., σ. 61 κ.ε.

75. Βλ. ό.π. (υποσημ. 69).

να μέλη, οι υποτιθέμενοι κίονες και το δωρικό κιονόκρανο, δεν είναι άσχετα προς το οικοδόμημα, που τα λείψανά του έχουν ενταχθεί σε αγροικία και τελευταίως σε οικοδόμημα της οικογενείας Βασιλείου[76], αυτό που ο Στουραΐτης είχε θεωρήσει ως τα μνημονευόμενα από τον Παυσανία ερείπια αγοράς[77]. Το δωρικό κιονόκρανο δεν φαίνεται αρχαιότερο των ελληνιστικών, μάλιστα προχωρημένων χρόνων. Είναι ζήτημα το κατά πόσον υπήρξε στη θέση αυτή πόλη. Επειδή δε η επιγραφή IG II/III 1.2, αριθ. 1035 αφορά σε επισκευές ιερών, πιστεύω ότι η εκ μέρους των συντακτών της συσχέτιση του τεμένους τούτου του Αίαντος προς την αρχαία πόλη Κυχρεία σημαίνει απλώς τρόπο τοπογραφικού προσδιορισμού, αλλά και εξήγησης μαζί, του λόγου ύπαρξης του ιερού τούτου του Αίαντος σε θέση, η οποία συμπίπτει προς την παράδοση, ότι η θέση της αρχαιότερης πόλης του νησιού βρισκόταν στα νότια μέρη του. Από την επιγραφή συνάγεται ακόμη ότι την, κατά την παράδοση, αρχαιότερη εκείνη πόλη, κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους την ανήγαν στην εποχή του μυθικού Κυχρέα· γι' αυτό και της απέδωσαν το όνομα Κυχρεία, όπως Κυχρεία προσονόμαζαν φιλολογικώς και ολόκληρο το νησί (κατά το νήσος και πόλις Σαλαμίς κ.τ.ό.).

Συνάγεται συνεπώς αβιάστως, πιστεύω, το συμπέρασμα από τα παραπάνω, ότι το τέμενος Αίαντος της επιγραφής IG II/III 1.2, αριθ. 1035 ταυτίζεται προς τον ναό του Αίαντος, που μαρτυρείται από τον Παυσανία ότι περιέκλειε ξόανο του θεού, *ἄγαλμα ἐξ ἐβένου ξύλου*, προς το οποίο απονέμονταν από τους Αθηναίους τιμές έως και τα χρόνια του ίδιου του Παυσανία[78]. Η από μέρους του επεξήγηση, ότι ο γιος του Αίαντος Ευρυσάκης, στον οποίο απονέμονταν τιμές παραλλήλως προς τον Αίαντα, είχε βωμό στην Αθήνα, υποδηλώνει ότι οι τιμές εκείνες — προς τον Αίαντα — εκδηλώνονταν στη Σαλαμίνα. Και νομίζω ότι περί του προκειμένου ο αρχαίος περιηγητής είχε υπόψη τα Αιάντεια. Τα Αιάντεια ήσαν εορτή ενταγμένη στις αθηναϊκές τελετές τις σχετικές προς την εφηβεία. Διάρκειας μικρότερης της μιας ημέρας, οι τελετές εκείνες τελούνταν σε συνεορτασμό με τους Σαλαμινίους και περιλάμβαναν πλουν, άμιλλα των πλοίων, πομπή, θυσία, πιθανώς δε και λαμπαδηφορία των εφήβων[79]· σε αναφορά, βεβαίως, προς το ξόανο του Αίαντος, που με ευλάβεια το διατηρούσαν στο τέμενός του.

Αν η ταύτιση του τεμένους της επιγραφής IG II/ III 1.2, αριθ. 1035 και του ναού, που μνημονεύεται από τον Παυσανία, είναι, καθώς πιστεύω, ορθή, συνάγεται ότι η εορτή των Αιαντείων — με κέντρο ναό του Αίαντα και με τουλάχιστον ένα μέρος από τις εφηβικές αυτές τελετές — γίνονταν στο

76. Βλ. παραπάνω, σ. 186.

77. Βλ. ό.π. (υποσημ. 70).

78. Βλ. ό.π.

79. IG II/III 1.2, αριθ. 1008 (του έτους 118/117 π.Χ.), στ. 22-24 και 75-77. Το τυπικό της εορτής περιλάμβανε, πριν από τον πλου προς το τέμενος του Αίαντος, ανάπλουν με δύο δίκροτα πλοία ως το τρόπαιο, το ιδρυμένο από τον Θεμιστοκλή στην άκρη της Κυνόσουρας (για το τρόπαιο: P. Wallace, Psyttaleia and the Trophies of the Battle of Salamis, AJA 73 (1969), σ. 293-303, Culley Hesperia 48 (1977), σ. 296-297, όπου προσέφεραν θυσία στον Τρόπαιο Δία, ακολούθως έπλεαν προς το λιμάνι της πόλης των ιστορικών χρόνων, όπου γινόταν άμιλλα των πλοίων, αποβιβάζονταν στην πόλη, τελούσαν πομπή και θυσία προς τιμήν των Μεγάλων Θεών και τέλος οι έφηβοι ένοπλοι επισκέπτονταν την ύπαιθρο — θα εννοήσουμε άλλους οικισμούς — του νησιού (στ. 17-20). Πρβλ. και τις επιγραφές που μνημονεύονται από τους: P. Meinhold, De rebus salaminiis, 1879, σ. 39-45, P. Graindor, Athènes sous Auguste, Le Caire 1927, σ. 128-129. L. Deubner, Attische Feste, Hildesheim 1962[2], σ. 228. C. Pelekidis, Histoire de l'Ephébie Attique, Paris 1962, σ. 247-248. Η αρχή της εορτής των Αιαντείων ανάγεται συνήθως στους χρόνους τους μετά την εν Σαλαμίνι ναυμαχία (W. Gauer, Weihgeschenke aus dem Perserkriege, IstMitt, Beibl. 2 (1988), σ. 16 και 33), πιθανώς δε και οι συναφείς τελετές στη Σαλαμίνα. Σχετική προς τα Αιάντεια είναι και ψηφισματική στήλη του 4ου αι. π.Χ. που βρέθηκε στο Μούλκι, ατυχώς με την επιγραφή εντελώς φθαρμένη, αλλά με ανάγλυφη παράσταση του Αίαντα, ο οποίος με τη συμπαράσταση της νύμφης Σαλαμίνας στεφανώνει άνδρα, ίσως κοσμητή εφήβων (Δ. Ι. Πάλλας, Ψηφισματική στήλη εκ Σαλαμίνος, Πολέμων Δ' (1949), σ. 50, 113-117).

τέμενος τούτο της «Κυχρείας»· νομίζω δε, σχετικώς προς αυτήν την Κυχρεία, ότι δεν ήταν πόλη, αλλ' ιερό που είχε ιδρυθεί προς τιμήν του Αίαντος στην καταλληλότερη θέση, σχετικώς προς ό,τι η παράδοση είχε διασώσει σε αναφορά προς τα κτίσματα της περιοχής του «Κάστρου» στο Γκίνανι. Ίσως προυπήρχε στο «Κάστρο» λατρεία του Αίαντος, αρχαϊκή (θυμίζω την παρουσία κτίσματος (ιερού;) στον βόρειο περίβολο του «Κάστρου») και τη μετέφεραν μαζί με ξόανό του στη θέση αυτή, στις Κολώνες. Ήταν περισσότερο προσιτή σε όσους έφθαναν από τη θάλασσα· σε επιβλητικότερο δε ναό εδώ, που περικλείεται και το *ἄγαλμα ἐξ ἐβένου ξύλου*. Τα τελούμενα στο όψιμων χρόνων ιερό τούτο[80] προδίδουν αρχαϊστική διάθεση και δικαιολογούν αναγωγή των σε χρόνους πατριωτικής έξαρσης· ίσως μετά τη χαλάρωση της εξάρτησης του νησιού από την Αθήνα[81]. Χωρίς ν' αποκλείεται ύπαρξη ναού του Αίαντος και στην πόλη της Σαλαμίνας των ιστορικών χρόνων, φαίνεται πάντως να πλανώνται όσοι προσγράφουν σ' αυτήν το ναό και τα ερείπια αγοράς, που μνημονεύει ο Παυσανίας[82].

Για να συμπληρωθεί η αρχαιολογική εικόνα από την όλη περιοχή προσθέτω ότι από Δ.—από την κοιλάδα Σατιρλή — έφερνε προς τις Κολώνες, στην περιοχή όπου το ορθογώνιο κτίσμα, ατραπός με αναλήμματα από μεγάλους λίθους (Π ί ν. 57 α) σε χρήση στα τελευταία χρόνια.

8. ΜΟΥΛΚΙ (ΑΙΑΝΤΕΙΟΝ)

Προϊστορικός οικισμός στη θέση Μικρή Κιάφα[83]

Η Μικρή Κιάφα, βορείως της Μάλιζας[84], συνιστά μαστό της Μεγάλης Κιάφας, μιας από τις κορυφές του Ακάμαντος, πρόβουνον στα βορειοανατολικά του μέρη. Η κορυφή της Μικρής Κιάφας

80. Οι σχετικές προς τα Αιάντεια επιγραφές χρονολογούνται μεταξύ των ετών 127/126 ως 45/44 π.Χ. (Culley, Hesperia 48 (1977), σ. 294).

81. Η πόλη της Σαλαμίνας των ιστορικών χρόνων, όπου το σημερινό Αμπελάκι, φαίνεται να συνοικίσθηκε στα χρόνια τα γύρω από τα Περσικά, ν' αναπτύχθηκε σε περιτειχισμένο άστυ κατά τους ελληνιστικούς χρόνους (κόβει νομίσματα στο α' μισό του 4ου αι.) και να παρακμάζει (βλ. παρακάτω σ. 207) ακολουθώντας την παρακμή της Αθήνας (για την Αθήνα: T. Leslie Shear, Jr., Athens: From City-State to Provincial Town, Hesperia 50 (1981), σ. 356-377, D. J. Geagan, Roman Athens. Some Aspects of Life and Culture I, 86 B.C-A.D. 267, στο Aufstieg und Niedergang der römischen Welt II, Principat 7 1 (1979), σ. 371-437. Η παρακμή δηλαδή της πόλης πρέπει να εννοηθεί ως επιστροφή της οικιστικής και οικονομικής δραστηριότητας του νησιού στις δύο κύριες περιοχές πρωτογενούς — γεωργικής, κτηνοτροφικής και αλιευτικής — παραγωγής με κέντρα οικισμούς, που υπήρχαν πριν συνοικισθεί η πόλη των ιστορικών χρόνων και σε περιοχές καλύτερον υδρευόμενες· ήτοι αφ' ενός στη σημερινή πόλη της Σαλαμίνας περίπου και δυτικώς αυτής, στην κοιλάδα όπου το ναΰδριο του Αγίου Γρηγορίου, και αφ'ετέρου στην κοιλάδα την κάτω από το Μούλκι (βλ. παρακάτω, σ. 209).

82. Από τους πρώτους που θεωρούν ότι τα ερείπια αγοράς κτλ., για τα οποία πληροφορεί ο Παυσανίας, αφορούν στην πόλη της Σαλαμίνας των ιστορικών χρόνων είναι ο C. Horner, Quaestiones Salaminiae, Basiliae 1901, σ. 14 (πρβλ. Milchhoefer, ό.π., σ. 27) τελευταίως και ο Culley, ό.π., σ. 292 και 294-296. Ο Παυσανίας εισάγει στα περί Σαλαμίνος με στοιχειώδη γεωγραφική περιγραφή. Έπειτα αναφέρεται στα μυθολογικά τα ως τον Αίαντα, μνημονεύει κατόπιν τα περί ναού του και αγοράς, προφανώς έχοντας στο νου του τη θεωρούμενη πόλη, στα νότια του νησιού, ως αναγόμενη στους μυθικούς χρόνους και συνεχίζει στα περί Αίαντος με μεγάλη παρέκβαση, σχετική προς την τύχη των λειψάνων του και τα παρόμοια (Παυσανίας I 35, 2-8). Μετά την παρέκβαση επανέρχεται στην αφήγηση, που είχε διακόψει με την παρεμβολή των μυθολογικών, και απαριθμεί τα αξιοθέατα που υπήρχαν στην περιοχή της πόλης της Σαλαμίνας των χρόνων του: ιερό της Άρτεμης, το μετά την ιστορική ναυμαχία τρόπαιο της νίκης και ιερό του Κυχρέως.

83. Την προϊστορική αυτή θέση, καθώς και τις επόμενες ανάλογες θέσεις της περιοχής του Μουλκίου, υπέδειξεν ο κ. Γ. Μ. Μπούτσης.

84. Βλ. παραπάνω, σ. 171.

και η ανατολική πλαγιά της στα υψηλά μέρη κατέχονται από λείψανα κτισμάτων από ξηρολιθιά, κάπως δυσδιάκριτα ανάμεσα σε πυκνό πευκοδάσος, που δυσκόλεψε τη φωτογράφηση. Ανάμεσά των παρατηρούνται αρκετά επιφανειακά όστρακα, μεταξύ των οποίων και πρωτοελλαδικά[85]. Πρόκειται για σημαντικό οικισμό πολύ μεγαλύτερο σ' έκταση από εκείνον της Μάλιζας. Βρισκόταν σε μικρή απόσταση από πηγή, εκεί όπου τώρα το πολύ άβαθο πηγάδι στο Καμπόλη, έξω από το ναΰδριο του Αγίου Χαραλάμπους.

Προϊστορικός τόπος στη θέση Δρακατσούλα

Με το όνομα Γκούρι-Κόλιτ (η Πέτρα του Φρουρού, του Βιγλάτορα), χαρακτηρίζεται, στα βόρεια του παραπάνω οικισμού, αλλά χαμηλά, μικρό βραχώδες έξαρμα του εδάφους, που προέχει κατά την προς Α. έξοδο από το χωριό του Μουλκίου. Στην κορυφή του μόλις διακρίνονται υπολείμματα ορθογωνικού κτίσματος, πιθανώς πύργου, αμέσως κάτω του βράχου. Προς τα Β.-Δ., σε καλλιεργήσιμη λωρίδα εδάφους μεταξύ του βράχου και της δημόσιας οδού, ήταν ορατή μέχρι πρότινος στεφάνη κυκλοτερούς κατασκευής από ορθογώνιους πελεκητούς λίθους, πιθανώς το επάνω μέρος θολωτού τάφου. Στην αντίθετη πλευρά, υψηλά, όπου η πρόσβαση προς την κορυφή του βράχου και σ' επαφή προς αυτόν, διασώζεται μεγαλιθικό μνημείο υπό μορφή σήραγγας (μήκ. ±1,50, πλ. 0,90, ύψ. 0,50 μ. εσωτερικώς), η οποία κάτω απαρτίζεται από μεγάλους λίθους τοποθετημένους σε δύο σειρές τη μία παραλλήλως προς την άλλη και με όψη προς τα μέσα· στεγάζεται από ένα μεγάλο βραχοειδή κυκλοτερή λίθο (διαμ. 1,50 μ.) με την κάτω επιφάνειά του λίγο ως πολύ επιπεδική (Πίν. 57 β). Η μεγαλιθική αυτή κατασκευή φαίνεται να περικλεινόταν από παλαιά εποχή μέσα σε περίβολο (τελευταίως ισοπεδώθηκε η γύρω περιοχή), έτσι, που αποκόμιζε κανείς την εντύπωση ότι αφοριζόταν κάποιος ιερός τόπος, ίσως ιερό διαδραμάτισης μυητικών τελετών πρωτόγονης κοινότητας[86]. Πριν ισοπεδωθεί η περιοχή παρατηρήθηκαν στα γύρω μικρά τεμάχια οψιανού. Η παρουσία πηγής σε μικρή απόσταση από τη θέση αυτή — εννοώ την πηγή, από την οποία ως πριν από λίγα χρόνια υδρεύονταν οι κάτοικοι του Μουλκίου — συνιστά επαρκή λόγο για την εδώ παρουσία προϊστορικών λειψάνων.

Τείχος στη θέση Μεγάλος Βράχος

Υψηλότερα και δεξιά από τη Δρακατσούλα, κατά το ανατολικό άκρο της βόρειας πλευράς του ορεινού όγκου του Ακάμαντος, το βραχώδες έδαφος, ο Μεγάλος Βράχος (Vrachi Imadh), διαμορφώνεται ως η δυτική επιμήκης παρειά μιας κοίλης πτυχής, η οποία ανοίγεται από Ν. προς Β. στην κλιτύ. Στο χείλος της κάπως απότομης παρειάς διασώζονται λείψανα τείχους ν' ακολουθούν τη γραμμή του βράχου προς τα ανάντη. Είναι όμοιας κατασκευής προς εκείνη των προϊστορικών παραδειγμάτων, όσων σημειώθηκαν ως τώρα στα νότια του νησιού. Εκτείνεται σε μήκος ± 85 μ., με μέσο πάχος 3 μ.. Προς τα έξω, προς την απότομη πλαγιά, σώζεται σε ύψος ± 1 μ. Προς τα μέσα το γέμισμά του περατώνεται στη στάθμη του εδάφους, ακολουθώντας τις ιδιομορφίες του, λόγος στον οποίο οφείλεται το μη σταθερό πλάτος του. Προς το εσωτερικό παρατηρούνται σε διάφορα σημεία λείψανα τοίχων εγκαρσίων προς το τείχος, ωσάν να σχηματίζουν μικρούς χώρους. Πλησιέστερη η θέση αυτή στην κύρια πηγή της περιοχής, του Μουλκίου, ίσως υποδηλώνει ύπαρξη προϊστορικού

85. Η αξιολόγησή των οφείλεται στον κ. Γ. Λώλο.

86. Εννοώ τα τρυποπεράσματα. Πληροφορίες και εθνολογικά παράλληλα: Ν. Γ. Πολίτης, Λαογραφικά σύμμεικτα 2, εν Αθήναις 1975, σ. 353-354 και 3, εν Αθήναις 1931, σ. 94-97. Γ. Μέγας, Ζητήματα Ελληνικής Λαογραφίας.

οικισμού σχετιζόμενου προς την παραπάνω μεγαλιθική κατασκευή. Λίγα επιφανειακά όστρακα αδιακόσμητα, ίσως είναι προϊστορικά[87].

Θυμίζω ότι ο σαλαμινιακός μύθος αποτελεί σύνθεση δύο βασικών παραδόσεων, της μίας με κύριο πρόσωπο τον Κυχρέα, με τον οποίο πλέχθηκαν οι παραδόσεις οι σχετικές προς τους Αιακίδες, με υλικές μαρτυρίες τα προϊστορικά λείψανα των νότιων ακτών του νησιού, τα προς την Αίγινα· της άλλης με κύριο πρόσωπο τον Σκίρο ή Σκίρωνα[88], πρόσωπο μεγαρικό[89], στον οποίο η παράδοση ανάγει το άλλο από τα αποδιδόμενα ως αρχαία ονόματα του νησιού, το Σκιράς[90]. Είναι ευνόητο ότι το όνομα τούτο οφείλεται στην εντύπωση που προκαλούσε η όψη του νησιού, με βραχώδη βουνά κατεχόμενα από θάμνους[91], και ότι ο μυθικός ήρως υπό το όνομα του Σκίρου ή Σκίρωνος είναι στην προκειμένη περίπτωση πρόσωπο «πεποιημένο», ερμηνευτικό του ονόματος Σκιράς. Αλλ' οι ειδικοί θα διακρίνουν, ενδεχομένως, μήπως όσα αφορούν στον εν λόγω ήρωα του σαλαμινιακού μύθου έχουν σχέση προς τα εδώ προϊστορικά λείψανα· σε θέσεις δηλαδή στο εσωτερικό του νησιού, που ανοίγεται προς την Αττική και τα Μέγαρα.

Βυζαντινό ελαιοτριβείο

Στην άλλοτε δυτική άκρη του Μουλκίου, όπου η πηγή και το παλαιό ναΰδριο του Αγίου Ιωάννου[92] υπήρχε ως πρόσφατα, πριν διαπλατυνθεί ο δρόμος, πηγάδι και παρά το χείλος του, ως ποτίστρα, τριβείο ελαιοκάρπου. Το τελευταίο τούτο, μετά την αχρήστευση του πηγαδιού, πετάχθηκε στα δεξιά, πέρα και κάτω από τον δρόμο. Είναι σχετικώς μεγάλων διαστάσεων, κυκλοτερές (διαμ. 1,82, ύψ. 0,82 μ.) και με ομφαλό στο κέντρο (Π ί ν. 58 β). Σε μικρή απόσταση Α. της πηγής σωζόταν ως πριν από τη διαπλάτυνση του δρόμου στη νότια παρυφή του υπόλειμμα τοίχου από αργολιθοδομή, ασβεστοκτισμένου με επιμέλεια και με ένα όρθιο δόμο εφοδιασμένο με κυκλοτερή κοιλότητα (διαμ. ± 0,15/0,20 και βάθ. ±0,15 μ.). Ο δόμος με την κοιλότητα χρησίμευε, όπως συνάγεται από όμοια παραδείγματα, ως υπομόχλιο πιεστηρίου ελαιοτριβείου· δεχόταν δηλαδή την άκρη ισχυρής δοκού, μέσω της οποίας πίεζαν τη στοίβα από τρίχινες θήκες (τα μουτάφια) ελαιοπολτού για την έκθλιψή του[93].

87. Βλ. ό.π. (υποσημ. 85).

88. Στράβων IX 1, 9 (βλ. το κείμενο στην υποσημ. 72), Πλούτ., Θησ. X 2-3. Πρβλ. Toepffer, Attische Genealogie, σ. 273, σημ. 2 και Beiträge 15, O. Waser, στο Roscher IV, στ. 1004 κ.ε. (λ. Skiron), Heeg, και σ. 1015 (λ. Skiros 2), van der Kolf, RE III A1, στ. 537 (λ. Skiron 1), Honingmann, RE III A1, στ. 348-349 (λ. Skiros 2).

89. Βλ. υποσημ. 88.

90. Βλ. υποσημ. 72 και 88.

91. Βλ. Χατζής, ΑΕ 1930, σ. 62. Πρβλ. Pierre Chantraine, Dictionnaire étymologique de la langue grecque, IV, Paris 1977 (λ. Σκίρος).

92. Βλ. Α. Ξυγγόπουλος, Εκκλησίαι και μοναστήρια της Σαλαμίνος, Αθήναι 1925, σ. 11-12, Ημερολόγιον Οδοιπορικού Συνδέσμου, 1924.

93. Για τα ελαιοτριβεία γενικώς, τα πιεστήρια των οποίων ήταν δυνατόν να χρησιμοποιηθούν και για την έκθλιψη σταφυλιών βλ.: A. G. Drachmann, Ancient Oil Mill Presses, Archaeolozisk-Kunsthistoriske Meddelellser I (1932-1935), Ch. Singer, A History of Technology II, Oxford 1957, σ. 112 κ.ε. Παραδείγματα από την Ισπανία: M. Cr. Fernandez Castro, Fabricas de aceite en el campo hispano-romano, στο Producion y comercio del aceite en la Antiguedad II, Madrid 1983, σ. 569-599. A. Gonzalez Blanco - P. Guerrero Fuster - Seb. Ramanello Alensio, La industria del aceite en la zona de la actual provincia de Murcia durante la epoca romana (Primera aproximacion al tema), στο Production..., ό.π., σ. 601-610 και A. Gonzalez Blanco - Jose Antonio Hernandez Vera, Mas resto de industria romana en la Rioja, ό.π., σ. 611-616. Από τη Συρία: O. Callot, Huilieries antiques de Syrie du Nord (Institut Français d' Archéologie du Proche Orient 118 (1984). Από την Παλαιστίνη: Olive Oil in Israel and Neighbouring Countries, Oil in Antiquity, Conference 1987, Haifa. Πρβλ. επίσης επί μέρους ευρήματα:

Αρχαίος πύργος

Στην υψηλότερη κορυφή του βορειοδυτικού κλάδου του όγκου του Ακάμαντος (ύψ. 347 μ.) παρατηρούνται τα ερείπια αρχαίου πύργου, ο οποίος από τους βοσκούς της περιοχής φέρεται υπό το όνομα Φούρθι (=Φουρνάκι). Είναι τετράγωνος (εξωτ. διαστ. 4,65 × 4,65 μ.) με τοίχους (πάχ. 1.00 μ.) από πελεκητούς δόμους (Σ χ έ δ. 2· Π ί ν. 58 α). Στην περιοχή του πύργου λείψανα οικήσεων υποσημαίνουν, πιθανώς, κατάλυμα μικρής φρουράς (παρατηρητών). Ο κ. Γιάννος Λώλος ηύρεν εδώ όστρακα μόνον ελληνιστικών χρόνων. Το μικρό τούτο κτιριακό συγκρότημα σχετίζεται πιθανώς προς τους από το τέλος του 4ου αι. π.Χ. ταραγμένους χρόνους για το νησί[94].

Στα νότια της κορυφής αυτής, σε μικρό υψίπεδο με θέα προς Κανάκιανι, παρατηρούνται δεξιά της δασικής οδού και σε μικρή απόσταση από το εκεί δασοφυλάκιο λείψανα αρχαίας ποιμενικής εγκατάστασης και γύρω όστρακα χρόνων, όπως παραπάνω.

Μαρμάρινα λείψανα

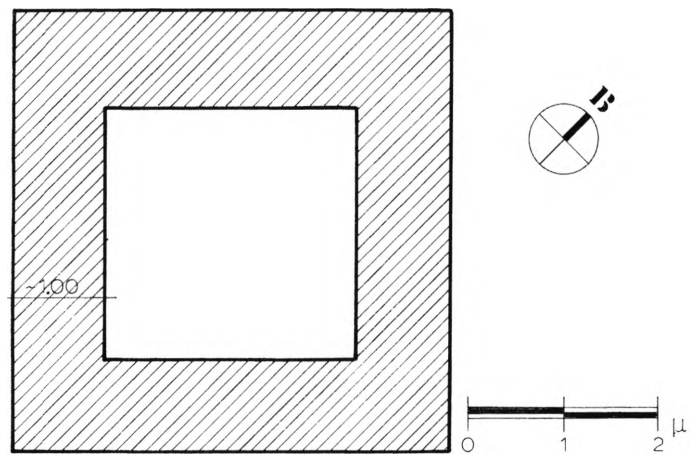
Συμπληρώνω την εντύπωση περί της αρχαιολογικής φυσιογνωμίας της περιοχής του Μουλκίου με την καταχώρηση μαρμάρινου υλικού, που είχα περισυλλέξει το 1941 και μεταφέρει στην Αρχαιολογική Συλλογή Σαλαμίνας:

Επιτύμβιο ανάγλυφο με παράσταση γυναίκας και άνδρα ολόσωμων κατενώπιον (Π ί ν. 59 α). Αριστερά και επάνω από το ύψος του λαιμού ελλιπές (ύψ. ±0,97, πλ. 0,75, πάχ. 0,12 μ.). Οι μορφές, σε υψηλό ανάγλυφο, φαίνονται τοποθετημένες σε ναϊδιόσχημο χώρο. Στην απόδοση των πτυχών έχει χρησιμοποιηθεί τρύπανο. Προϊόν πολύ καλού αττικού εργαστηρίου, που αντιπροσωπεύει την εντόπια συμβολή στη διαμόρφωση της καλλιτεχνικής μορφής όσον αφορά στην εναλλαγή φωτός και σκιάς με τη βοήθεια του τρυπάνου, μιαν εντυπωσιοθηρική αντίληψη, με χαρακτηριστική άνεση στο σχέδιο, σχετική ελαφρότητα γραμμής και μαλακή απλότητα των μεγάλων επιφανειών. Εντάσσεται σε μια βαθμίδα πριν από εκείνη του αγαλματίου του Καλού Ποιμένος του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών αριθ. ΒΜ 557/Τ91[95]. Το ανάγλυφο χρονολογείται πιθανώς στους χρόνους γύρω από το 300 μ.Χ. Βρέθηκε σε κτήμα της οικογένειας Σταματίου Παν. Βασιλείου στην κοιλάδα του Μουλκίου.

E. Dyggve - Brondstet, Recherches à Salone I, Copenhague 1928, σ. 103-113 και εικ. 243 στη σ. 184. David M. Robinson - J. Walter Graham, The Hellenistic House, Excavations at Olynthus VIII, Oxford 1938, σ. 337 κ.ε. Στην Αρχαιολογική Συλλογή Νέας Αγχιάλου τροχός σε σχήμα τμήματος σφαίρας (αδημοσίευτος), Αθηνών και Αττικής, στο A. Frantz, Late Antiquity: A.D. 267-700, The Athenian Agora XXIV, Princeton N. Jersey 1988, σ. 121-122, πίν. 76, Ν. Χ. Κοτζιάς, Ανασκαφή της βασιλικής του Λαυρεωτικού Ολύμπου, ΠΑΕ 1952, σ. 115-117, Φ. Κουκουλές, Η εν τη Μονή Καισαριανής υποτιθέμενη φιάλη αγιασμού, Γέρας Αντωνίου Κεραμοπούλλου, Αθήναι 1953, σ. 29-34. Βάθρα πιεστηρίου στην Καυκάλα των Πολιτικών Ευβοίας (Υπηρεσιακή Έκθεση – 15 Αυγούστου 1927 – του Χρ. Καρούζου), Κορίνθου (H. S. Robinson, Excavations at Corinth, ΑΔ 18 (1963): Χρονικά, σ. 77, J. R. Wiseman, The Land of the Ancient Corinth, Studies in Mediterranean Archaeology 50 (1978), σ. 88, εικ. 110). Τριβείο με ομφαλό στην Καζάρμα Αργολίδας, (Σ. Χαριτωνίδης, BCH 79 (1955), σ. 244, εικ. 32. ελαιοτριβεία στη Δωδεκάνησο (Ι. Βολονάκης, Ο βυζαντινός ναός του Αγίου Νικολάου στα Μαρίσα Ρόδου, Θεολογία 61 (1990), σ. 221-223 και στη σ. 207), και το ελαιοτριβείο, πιθανώς 12ου αι. μ.Χ., στη Σαλαμίνα της Κύπρου, (G. Argoud. Une huilerie à Salamine, Anthologie Salaminiene, Salamine de Chypre IV, Paris 1973, σ. 201 και 219). Αξιοσημείωτα είναι και τα παραδείγματα Μ. Δέφνερ, Οδοιπορικαί εντυπώσεις από την Δυτικήν Κρήτην, εν Αθήναις (χ. χ.), σ. 65-67 και Α. Βαβυλοπούλου-Χαριτωνίδου, Το Λαογραφικό Μουσείο Φολεγάνδρου, Αθήνα 1989, εικ. 4.

94. Βλ. παρακάτω, σ. 207.

95. Βιβλιογραφία και εικόνα προχείρως: Δ. Ι. Πάλλας, Η Αθήνα στα χρόνια της μετάβασης από την αρχαία λατρεία στη χριστιανική. Τα αρχαιολογικά δεδομένα, Επετηρίς Θεολογικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών 28/29 (1989), σ. 892, εικ. 18.

Σχέδ. 2. Μούλκι. Αρχαίος πύργος στον Ακιάμαντα. Κάτοψη (Μ. Παπαδοπούλου).

Βάθρο τριπόδου. Υψηλή πλίνθος (πόδιον) με υπόλειμμα του προσθίου μέρους ποδιού λεοντα-ριού (μήκ. 0,238, πλ. 0,17, ολικού ύψ. 0,23, ύψ. ποδίου 0,205 μ.). Πίσω και δεξιά αποκρουσμένο. Μάρμαρο λευκό. Βρέθηκε στην κοιλάδα του Μουλκίου.

Ιωνικό κιονόκρανο με έδρα να προέχει ως λαιμός[96]. Στον εχίνο ιωνικό κυμάτιο ανάμεσα σε ατελή ημίφυλλα ανθεμίου (Π ί ν. 60 β), στα προσκεφάλαια ο ζωστήρας από τρεις απλές ταινίες. Διάμ. 0,26, άβακας 0,29 × 0,325, ύψ. 0,155 μ. Στην επιφάνεια λείψανα κονιάματος. Βρέθηκε στην κοιλάδα του Μουλκίου.

Ιωνικό κιονόκρανο. Ο εχίνος και τα προσκεφάλαια αδιακόσμητα, οι έλικες επιπεδικές. Το ένα από τα προσκεφάλαια λείπει σχεδόν ολόκληρο μαζί με το σχετικό άβακα, του άλλου προσκεφαλαίου η μία έλικα αποκρουσμένη. Διάμ. 0,29/0,35, άβακας 0, 325 × 0,34, ύψ. 0,11, ολικό ύψ. 0,15 μ. Φέρει τον αριθμό 22 του παλαιού καταλόγου. Βρέθηκε κατά την ανασκαφή ερειπιωμένου βυζαντινού ναϋδρίου στην κοιλάδα του Μουλκίου[97].

Ιωνικό κιονόκρανο με συμφυές χαμηλό πεπλατυσμένο επίθημα. Οι έλικες αποξυσμένες. Διάμ. 0,25, επίθημα 0,50 × 0, 315, ύψ. 0,14 μ. Βρέθηκε μαζί με το προηγούμενο.

Ιωνικό κιονόκρανο κανονικού τύπου· στα προσκεφάλαια ως ζωστήρας ταινία με φύλλα δάφνης (Π ί ν. 60 α). Οι όψεις πολύ αποκρουσμένες. Διάμ. 0,27/0,31, άβακας 0,325 × 0,36, ύψ. 0,11, ολικό ύψ. 0,15 μ. Βρέθηκε μαζί με το προηγούμενο.

Ιωνικό κιονόκρανο. Ο εχίνος με τα κανονικά στοιχεία ιωνικού κυματίου ανάμεσα σε ωοειδές σχήμα αδιακόσμητο· οι έλικες είναι επιπεδικές, οι ζωστήρες από τρεις περίπου ημικυλινδρικές ταινίες (Π ί ν. 60 γ). Η μία από τις όψεις ελλιπής (σώζεται μόνον μέρος μιας από τις έλικες). Διάμ. 0,41, άβακας περ. 0,395 × 0,365, ύψ. 0,118, ολικό ύψ. 0,137 μ. Στην κάτω βάση τρεις γόμφοι, στην άνω γόμφος τόρμου θύρας και ορθογώνια εγκοπή για τη στήριξη ξύλινου ορθοστάτη. Βρέθηκε στο ίδιο ναΰδριο.

96. Για την παραλλαγή αυτή βλ. και παρακάτω.

97. Δ. Πάλλας, ΠΑΕ 1941, σ. 22.

Μικρό κορινθιακό κιονόκρανο (κιβωρίου). Στις γωνίες από ένα φύλλο άκανθας (Π ί ν. 60 δ). Διάμ. 0,135, άβακας 0,20 × 0,20, ύψ. 0,17 μ. Μάρμαρο υποκύανο. Βρέθηκε στην κοιλάδα του Μουλκίου.

Απότμημα επιταφίου ενεπίγραφου κιονίου (Π ί ν. 60 ε) από την κοιλάδα του Μουλκίου[98].

Από την ίδια περιοχή, πιθανότατα από το Καμπόλη, προέρχεται ιωνικό κιονόκρανο με τον εχίνο κανονικώς διακοσμημένο μόνον κατά τη μία όψη και με ζωστήρες από απλή ταινία. Στο δισκάριο, στο κέντρο των ελίκων, μικρές οπές, πιθανώς μεταγενέστερες (επιδίωξη φωτοσκίασης;). Διάμ. 0,28, άβακας ± 0,25 × 0,30, ολικό ύψ. 0,145 μ. Μάρμαρο λευκό. Το μετέφερα στη Συλλογή από τον Άγιο Γεώργιο στο Γκίνανι.

Χωρίς να εξαντλώ την απαρίθμηση του αρχαίου και μεταγενέστερου μαρμάρινου υλικού της περιοχής του Μουλκίου, μνημονεύω ακόμη από την ίδια περιοχή μια ψηφισματική στήλη με παράσταση του Αίαντος, με τη συμπαράσταση πιθανώς της νύμφης Σαλαμίνος, να στεφανώνει άνδρα[99], ένα κορινθιακό πώρινο κιονόκρανο[100], ένα ιωνικό κιονόκρανο και ένα επίκρανο, μαζί και ένα παραστάδας, που σημειώθηκαν από τον κ. Κ. Δαβάρα στο ναΰδριο του Αγίου Γεωργίου στο Καμπόλι[101] και ένα παλαιοχριστιανικό επίθημα (βάσεις κάτω 0,315 × 0,32, άνω 0,64 × 0,425, ύψ. 0,10 μ.) κοσμούμενο στις τρεις λοξότμητες όψεις με χρίσμα σε κύκλο, και τα δύο από διπλή ταινία, ανάμεσα σε τέσσερα, ανά δύο, καλαμοειδή φύλλα (Π ί ν. 59 β). Βρέθηκε κατά τη διενέργεια ανασκαφής στην κοιλάδα του Μουλκίου[102], ήδη στη Συλλογή Σαλαμίνας.

Από το μαρμάρινο υλικό της περιοχής Μουλκίου ιδιαιτέρως αξιοσημείωτα είναι δύο βυζαντινά θωράκια (ύψ. 0,95, πλ., αντιστοίχως, 0,72 και 0,75 μ.) εντοιχισμένα στη βόρεια και κύρια όψη της εκκλησίας του μονυδρίου του Αγίου Νικολάου στα Λεμόνια[103] αριστερά και δεξιά της εισόδου. Όμοια τοποθετήθηκαν εκεί, αλλ' ανεστραμμένως, επάνω σε αποτμήματα κοσμήτη. Σχεδόν τελείως όμοια μεταξύ των (Π ί ν. 61 α-β) ανήκουν στον τύπο των θωρακίων με συμπλεκομένους κύκλο και ρόμβο από τριπλή κοιλόκυρτη ταινία. Οι έξω από το ρόμβο ελεύθερες επιφάνειες γεμίζονται με ένα σταυρό σε κύκλο (επάνω) και πλούσια φυτική έλικα αμπέλου (κάτω)· την επιφάνεια του κύκλου πληρεί ασφυκτικά σταυρός από περίπου όμοια ταινία· οι κεραίες του απολήγουν αντιθετικά σε είδος κοχλία, τα δε κενά μεταξύ των κεραιών κατέχουν ανά ένας ρόδακας και μία φυτική έλικα, ομολόγως προς τα έξω του ρόμβου. Τέλος, τα ανάμεσα στον κύκλο και τον ρόμβο κενά γεμίζονται με ένα ανθεμιοειδές (αραβικό ανθέμιο) και κρινάνθεμο, αντιστοίχως· αυτά, όπως και οι επάνω μικροί σταυροί με επιφάνεια επιπεδική, θυμίζουν την τεχνική των ξυλογλύπτων. Του εν λόγω τύπου τα θωράκια, πολύ διαδεδομένα, επιχωριάζουν κατά το 10ον και 11ον αι. στην Αθήνα[104], όπου απαντώνται και παραδείγματα με όμοιους σταυρούς και με αντίστοιχες φυτικές έλικες. Πέρα όμως των

98. Κατά παλαιά φωτογραφία (του έτους 1941). Είχα μεταγράψει το κείμενό του στον κατάλογο της Αρχαιολογικής Συλλογής Σαλαμίνας.

99. Δ. Πάλλας, Ψηφισματική στήλη εκ Σαλαμίνος, Πολέμων 4 (1949/1950), σ. 113-117.

100. Δ. Πάλλας, ΑΕ 1948-1949, σ. 121, εικ. 6.

101. Κ. Δαβάρας, ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, σ. 27.

102. Π. Λαζαρίδης, ΑΔ 16 (1960): Χρονικά, σ. 79, Πίν. 58 ε. Στον ίδιο χώρο είχαν βρεθεί ακόμη ένα μικρότερο επίθημα κοσμούμενο στις λοξότμητες όψεις του με καλαμοειδή φύλλα και ένα αρχαίο ιωνικό κιονόκρανο (ό.π., Πίν. 57 δ).

103. Π. Α. Φουρίκης, Ο Άγιος Νικόλαος της Σαλαμίνος, ΗΜΕ 1924, σ. 134.

104. Ν. Δημητρακοπούλου-Σκυλογιάννη, Ανάγλυφα θωράκια από το Βυζαντινό Μουσείο, ΔΧΑΕ, περ. IV, τ. 13 (1985-1986), σ. 157-172, όπου και βιβλιογραφία. Πρβλ. και αυτό στο βυζαντινό Μουσείο, αριθ. ΒΜ 7990/Τ 1894 (Χ. Μπούρας, Κατάλογος αρχιτεκτονικών μελών του Βυζαντινού Μουσείου, άλλοτε στις αποθήκες του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, ό.π., σ. 55, αριθ. Δ 344, εικ. 34 (ως προς τη φυτική έλικα).

εικονογραφικών ομοιοτήτων, το χαμηλό ανάγλυφο των σαλαμινιακών θωρακίων φέρνει πλησιέστερα προς την ομάδα θωρακίων του Βυζαντινού Μουσείου αριθ. ΒΜ 569/Τ 1015, ΒΜ 550/Τ112 και ΒΜ 4144/Τ1643[105], τα οποία χρονολογούνται στον 10ο αι. το πρώτο και στους 10-11ο τα άλλα. Συγγενέστερα όμως είναι τα σαλαμινιακά θωράκια, ως προς την επιμέλεια εργασίας, προς όμοιου τύπου θωράκιο της φιάλης της μονής της Λαύρας του Αγίου Όρους, αναγόμενο στο 11ο αι.[106], προς το οποίο συγγενεύουν και εικονογραφικώς όσον αφορά στη φυτική έλικα, στα ανθέμια και στα κρινάνθεμα, με τη διαφορά πάλι ότι τα τελευταία αυτά παρουσιάζονται με επιφάνεια γλυπτή, ενώ αυτά εδώ αφέθηκαν επιπεδικά, αλλ' η φυτική των έλικα είναι αντιθέτως πλουσιότερη, ζωηρότερη, μαλακή και με λεπτολογήματα με έμπνευση και επηρεασμό στην απόδοση της καλλιτεχνικής μορφής από επίτιτλα χειρογράφων του 12ου αι. Η επιπεδικότητα των ανθεμιοειδών θυμίζει την τεχνική που παρατηρείται σε γείσα της μονής Δαφνίου[107] και σε γλυπτά της μονής της Θεοτόκου του Λιβός στην Κωνσταντινούπολη[108]. Νομίζω ότι τα πράγματι ωραία αυτά σαλαμινιακά θωράκια, έργα πιθανώς αττικού εργαστηρίου, πρέπει να χρονολογηθούν στον προχωρημένο 12ο αι.

9. ΚΑΚΗΒΙΓΛΑ

Κάτω και ανατολικώς από το Μούλκι, ανάμεσα στα βορειοανατολικά προβούνια του Ακάμαντος και στη νότια πλευρά του ορεινού όγκου, που υψώνεται στο μέσον του νησιού με το διπλό όνομα Μαυροβούνι ή Μαλιζί, εκτείνεται σχετικώς μεγάλη και εύφορη κοιλάδα, της οποίας η δυτική άκρη, κάτω και εμπρός από το Μούλκι (το πριν από την οικοδομική δραστηριότητα των τελευταίων χρόνων), κατεχόταν κατά τα ελληνιστικά και τα παλαιοχριστιανικά χρόνια, αλλά και αργότερα, από οικισμό[109]. Φαίνεται όμως ότι από οικισμό κατεχόταν και η ανατολική άκρη της κοιλάδας, όπου το χωριό Κακηβίγλα (Κατσηβίλα).

Αρχαίο κτίσμα

Στην Κακηβίγλα εκσκαφές δυτικώς του ενοριακού ναού της Αγίας Ζώνης — αρχικώς μονοκάμαρου ναϋδρίου του 18ου αι., επάνω σε μεμονωμένο βράχο — κατά τη διάνοιξη και διαμόρφωση κοινοτικής οδού, αποκάλυψαν στη βόρεια παρυφή της και περίπου στο σημείο όπου η οδός αυτή διακλαδίζεται προς Α. και ΝΑ. την ύπαρξη αρχαίου κτίσματος από μεγάλους ορθογώνιους δόμους[110]. Ανέσυραν ορισμένους από τους δόμους εκείνους και τους απέρριψαν ανατολικώς της εκκλησίας.

Αρχαίο ελαιοτριβείο

Δεξιά του προς Α. κλάδου της οδού, ο οποίος φέρει από το χωριό προς την παραλιακή θέση Λευτέρι, σχηματίζεται μικρό έξαρμα εδάφους από βράχους που έχουν κατολισθήσει από την πλαγιά του ορεινού όγκου του Μαυροβουνιού, κάτω δε από τούτο ακολουθεί η κοίτη μικρού χειμάρρου. Ανάμεσά των και σ' επαφή προς τους βράχους, σε χωράφι του κ. Κ. Σ. Πούτου, διακρίνονται στο έδαφος τοίχοι αρχαίου τετραπλεύρου οικοδομήματος (μήκ. 12/12,5, πλ. 5,65/6,10 μ., εξωτερικές

105. Ν. Δημητρακοπούλου-Σκυλογιάννη, ό.π., σ. 164, εικ. 12 και σ. 172, εικ. 26 και 27.

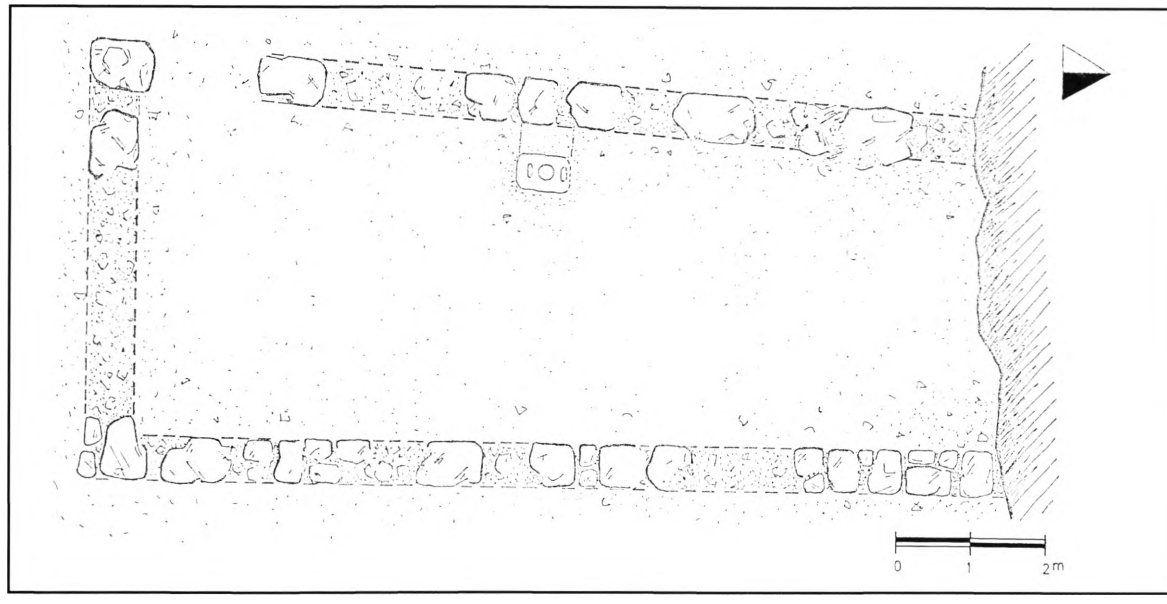
106. Βλ. προχείρως A. Grabar, Sculptures byzantines du moyen âge II, Paris 1976, σ. 68 κ.ε., αριθ. 62, πίν. XXXIX.

107. Ό.π., σ. 63 κ.ε., αριθ. 49, πίν. XXXIV d.

108. Ό.π., σ. 127, αριθ. 128, πίν. CV a.

109. Δ. Πάλλας, ΑΕ 1948-1949, σ. 112-114.

110. Πληροφορία από κατοίκους του χωριού.

Σχέδ. 3. Κακηβίγλα. Αρχαίο ελαιοτριβείο. Κάτοψη (Μ. Παπαδοπούλου).

διαστάσεις) σαφώς ελαιοτριβείου (Σχέδ. 3). Το οικοδόμημα ήταν προσιτό από άνοιγμα στη νοτιοδυτική γωνία. Οι τοίχοι του (πάχ. 0,65 μ.) είναι κτισμένοι από λίθους σε αρκετό μέτρο πελεκητούς, χωρίς συνδετική ύλη. Ατυχώς, η άγρια βλάστηση — θάμνοι και χόρτα — κατέστησε δύσκολη τη φωτογράφηση. Το ελαιοτριβείο τούτο είναι σαφώς αρχαίων χρόνων. Σ' επαφή προς το δυτικό του τοίχο παρατηρείται να προέχει κτιστό ορθογώνιο βάθρο (0,83 × 0,70 μ.), εφοδιασμένο με πλάκα (0,70 × 0,50 μ.), στην επάνω επιφάνεια της οποίας υπάρχουν μία κυκλική κοιλότητα ανάμεσα σε δύο ορθογώνιες εγκοπές. Μη κατά χώραν εξέχουν από το έδαφος το επάνω μέρος μονόλιθου κυλινδρικού υποστάτη με όμοια κοιλότητα στο κέντρο και εγκοπές στην περιφέρεια· επίσης μέρος μονόλιθου τριβείου (διάμ. 1,18 μ.), με ομφαλό, στο κέντρο του οποίου εκβάθυνση χρησίμευε για τη στήριξη του συστήματος περιστροφής των τροχών σύνθλιψης του ελαιοκάρπου. Τα δύο πρώτα — το βάθρο και ο υποστάτης — συνιστούν στοιχεία του πιεστηρίου του ελαιοτριβείου· συγκεκριμένως ο υποστάτης χρησίμευε ως υπόβαθρο ξύλινου κοχλία[111].

Βυζαντινό ελαιοτριβείο και εκκλησίες

Πριν περίπου από μία δεκαπενταετία είχε διενεργηθεί από την 1η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, διά του τότε επιμελητού κ. Ν. Παπαδάκη, μικρή ανασκαφική έρευνα σε ιδιοκτησία του κ. Α. Ν. Πούτου, σε απόσταση λίγων μέτρων ΝΑ. του ναϋδρίου της Αγίας Σωτήρας — στην ανατολική άκρη της παλαιότερης συστάδας κατοικιών της Κακηβίγλας — και είχαν επισημανθεί τότε λείψανα τοιχοποιίας, δύο τάφοι, κτιστοί πίθοι, αράβδωτος κίων, βάση, κιονόκρανο, τεμάχιο θωρακίου, κατώφλιο και έξι τεμάχια από μαρμάρινη λεκάνη[112].

111. Βλ. βιβλιογραφία ό.π. (υποσημ. 93).

112. Π. Λαζαρίδης, Βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία Νομών Αττικής και Πειραιώς, ΑΔ 28 (1973): Χρονικά, σ. 78.

Επειδή από τότε δεν δόθηκαν περισσότερες πληροφορίες, θεωρώ με την ευκαιρία αυτή χρήσιμο να διευκρινίσω, ότι σε απόσταση περίπου 10 ως 15 μ. από τον τοίχο, που επισημάνθηκε κατά την έρευνα εκείνη, παραδίδεται ότι υπήρχε εκκλησία της αγίας Παρασκευής. Από αυτήν προέρχεται ο κίων, που μνημονεύθηκε παραπάνω, και ακόμη ένας, που όμως, όπως με πληροφόρησαν, κλάπηκε. Ο τοίχος, που αποκαλύφθηκε ορατός σε μήκος 4,80 μ. (πάχ. 0,70 και 0,95 μ.), όσο τουλάχιστον είναι δυνατόν να παρατηρηθεί, εκτείνεται από Α. προς Δ. και συνιστά τη νότια πλευρά οικοδομήματος. Η τοιχοδομία του συνίσταται από αργούς λίθους με πολύ αραιή χρήση παρένθετων θραυσμάτων πλίνθων· στις γωνίες είχαν χρησιμοποιηθεί μεγάλοι πελεκητοί λίθοι. Πριν από τη διενέργεια της ανασκαφικής έρευνας ο ιδιοκτήτης του ακινήτου είχε με μηχάνημα απωθήσει προς Α., έξω από τα όρια του κτίσματος, δύο ογκώδεις πελεκητούς λίθους, από τους οποίους ο ένας, κυλινδρικός (ύψ. ± 0,75, διάμ. 1,05 μ.), έχει στη μία από τις βάσεις του μεγάλες εγκοπές· ο άλλος, σε σχήμα πεπλατυσμένου ορθογωνίου πρίσματος (μήκ. 1,38, πλ. 0,64, ύψ. 0,52 μ.), είναι εφοδιασμένος με δύο μεγάλες επιμήκεις εγκοπές στην επάνω επιφάνειά του[113]. Στοιχεία πιεστηρίου ελαιοτριβείου, τα βαριά αυτά λίθινα μέλη[114], ανήκαν προφανώς στο προκείμενο οικοδόμημα, που συνάγεται έτσι ότι ήταν ελαιοτριβείο. Στα νότια της Αγίας Σωτήρας, στη δεξιά πλευρά της οδού, η οποία οδηγεί προς τη θέση Ζαρλή, και σ' επαφή προς πηγάδι, χρησιμοποιείται ως ποτίστρα τριβείο με ομφαλό στο κέντρο του (Π ί ν. 62 α) και ανήκει προφανώς στο εν λόγω ελαιοτριβείο. Κατά πρόσφατη αναμόχλευση του χώρου ήλθε στο φως σφαίρα από είδος σιδηρολίθου (διάμ. ±0,70 μ.), πολύ όμως αποκρουσμένη, πιθανότατα εκείνη που χρησιμοποιούσαν ως βάρος κρεμώντας τη στην ελεύθερη άκρη δοκού ως δύναμη μοχλού δεύτερου είδους, με την οποία πίεζαν τη στοίβα με τον πολτό ελαιοκάρπου για την έκθλιψή του[115]. Η τοιχοδομία θυμίζει την απαντώμενη στο ναΰδριο του Αγίου Ιωάννη του Νηστευτού στο Πέρανι (10ου αι.)[116].

Σχετικώς προς την αρχαιολογική φυσιογνωμία της περιοχής της Κακηβίγλας, και για να συμπληρωθεί η εντύπωση ως προς την εδώ παραγωγική δραστηριότητα, καταγράφω δύο ακόμη κυλινδρικά μονόλιθα βάθρα από πιεστήρια ελαιοτριβείων, ατυχώς δίχως χρονολογικούς προσδιορισμούς: διακρίνεται να εξέχει η άνω επιφάνεια του ενός ανάμεσα σε σειρά από πέτρες, οι οποίες σχηματίζουν το δυτικό όριο αυλής οικίας· του άλλου, διάμ. ±1 μ. (Π ί ν. 62 β) ανάμεσα σε συστάδα δέντρων έξω από τα ερείπια — σώζεται μέρος του ανατολικού τοίχου (Π ί ν. 63 α) — της εκεί βυζαντινής βίγλας[117], από την οποία και η ονομασία της περιοχής (Κακή Βίγλα), του ναϋδρίου της Αγίας Μαρίνας. Σε απόσταση λίγων δεκάδων μέτρων, σε χωράφι που ήδη οικοδομήθηκε, διακρινόταν στο έδαφος — αποκαλύφθηκε κατά τη διαμόρφωση του χώρου με προωθητικό μηχάνημα — απότμημα από επιμήκη σκληρό λίθο (μήκ. 0,30, πλ. 0,355 μ.) με επιμήκη εγκοπή, κάθετη προς τον κατά μήκος άξονα (Π ί ν. 63 β) για τη στήριξη ορθοστάτου (θύρας ή πιεστηρίου ελαιοτριβείου).

113. Τελευταίως ο λίθος αυτός επικαλύφθηκεν ατυχώς από τον ιδιοκτήτη του ακινήτου.

114. Πρβλ. τα αμέσως παραπάνω.

115. Παραδείγματα βλ. στη βιβλιογραφία της υποσημ. 70.

116. Δ. Πάλλας, ΠΑΕ 1987, σ. 24 και 27.

117. Ο τοίχος στα κάτω μέρη (πάχ. 0,90/1 μ.), είναι κτισμένος με μεγάλους λίθους με όψεις ακατέργαστες και να εξέχουν από τις επιφάνειες των τοίχων εξωτερικώς και εσωτερικώς του οικοδομήματος. Στα υψηλότερα μέρη χρησιμοποιούνται λίθοι μικρότεροι, μεταξύ των οποίων παρεμβάλλονται αποτμήματα πλίνθων είτε ατάκτως είτε κατά στρώσεις ανάμεσα σε κενά που αφήνονται μεταξύ των λίθων. Στη στάθμη του εδάφους ο τοίχος διατρυπάται από δύο μικρά τετράπλευρα ανοίγματα, οχετούς αποβλήτων. Θα είναι χρήσιμη μικρή ανασκαφική έρευνα στο εσωτερικό του πύργου, για την ενδεχομένως συναγωγή χρονολογικών ενδείξεων, με σκοπό τη διαλεύκανση των πληροφοριών, που παρέχονται από τα κείμενα (βλ. παρακάτω, σ. 198).

Στη σύντομη είδηση, που παρέχεται σχετικώς προς την προ δεκαπενταετίας[118] ανασκαφή, δεν δίνονται πληροφορίες ως προς τα μαρμάρινα ευρήματα, αν δηλαδή βρέθηκαν στη θέση που παραδίδεται ως τόπος άλλοτε εκκλησίας της αγίας Παρασκευής (στη θέση αυτή σήμερα δεν φαίνεται κανένα υπόλειμμα, που να προδίδει την άλλοτε ύπαρξη εκκλησίας) ή από την περιοχή του ελαιοτριβείου. Αλλά και από την έκθεση της ανασκαφής εκείνης, στο αρχείο της 1ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, δεν αποκόμισα κάτι το διαφωτιστικό ούτε για το χώρο ούτε για τα ευρήματα και την τύχη των. Τα αναζήτησα δίχως αποτέλεσμα. Έξω από το ελαιοτριβείο σημείωσα ένα μαρμάρινο κατώφλι (μήκ. 0,645, πλ. 0,30/0,34, πάχ. 0,14 μ.), βεβαίως σύλημα, και μία κυκλοτερή πλάκα (διάμ. 0,68, πάχ. 0,15 μ.), ίσως τράπεζας (Π ί ν. 64 α), σύλημα και αυτή[119].

Η πυκνότητα των ελαιοτριβείων στην περιοχή της Κακηβίγλας-Μουλκίου ανακαλεί στη μνήμη το γραφικό επεισόδιο του οσίου Νίκωνος του Μετανοείτε (τέλη 10ου αι μ.Χ.), που ταξίδευε από την Τροιζήνα στην Αθήνα και το πλοίο προσορμίσθηκε στη Σαλαμίνα — θα εννοήσουμε στα Περιστέρια[120] —, οπότε οι επιβάτες απομακρύνθηκαν από την παραλία προς πηγές νερού. Η απομάκρυνση του Νίκωνος είχε παραταθεί περισσότερο από το κανονικό, προς μεγάλη δυσφορία των συνεπιβατών του, γιατί φαίνεται ότι ο ιεραποστολικός του ζήλος τον εξώθησε σε αναζήτηση ανθρώπων για να τους κηρύξει και τον έφερε, φαίνεται, ως την περιοχή της Κακηβίγλας, τον πλησιέστερο οικισμένο τόπο προς τα Περιστέρια, από όπου όμως ο Νίκων επέστρεψε στο πλοίο *ἐλαίῳ διάβροχος*, πράγμα που έκανε να απορήσουν οι άλλοι για το πώς βρέθηκε λάδι σε νησί εντελώς ακατοίκητο *(ἐν οὕτῳ ἀοίκῳ νήσῳ)*[121]. Το πώς και το γιατί ο Νίκων βρέθηκε βρεγμένος με λάδι δεν θα το μάθουμε βεβαίως ποτέ· ότι όμως το επεισόδιο τούτο ενδέχεται να είναι αληθινό, επιβεβαιώνεται από τα σχετικά αρχαιολογικά ευρήματα — την παρουσία ελαιοτριβείων όχι σε πολύ μεγάλην απόσταση από τη θέση παραδοσιακής προσόρμισης[122] — από τα οποία επίσης συνάγεται κυρίως, ότι η πληροφορία του βιογράφου του οσίου Νίκωνος, ότι την εποχήν εκείνη η Σαλαμίνα ήταν ακατοίκητη, ήδη αποδεικνύεται αβάσιμη. Προσφέρεται επί πλέον ένα παράδειγμα αρχαιολογικής τεκμηρίωσης, που ακυρώνει πληροφορία γραπτής πηγής· την αποκαλύπτει να καταγράφει απλώς είτε προσωπική είτε γενικότερη εντύπωση[123].

Το ναΰδριο της Αγίας Σωτήρας

Το ναΰδριο της Αγίας Σωτήρας, σταυρεπίστεγο της κατηγορίας Α2 κατά την τυπολογική κατάταξη του Α. Ορλάνδου, με αψίδα εξωτερικώς τρίπλευρη[124], παρουσιάζει δύο οικοδομικές φάσεις: μία παλαιότερη, στην οποία ανήκουν τα κάτω μέρη των τοίχων ως τη γένεση των καμαρών, και μία νεότερη, στην οποία ανήκουν τα υψηλά μέρη των και οι καμάρες. Της πρώτης φάσης οι τοίχοι είναι κτισμένοι με επιμέλεια, με μεγάλους πελεκητούς λίθους στις γωνίες και με παρένθεση πλίνθων οριζο-

118. Βλ. ό.π. (υποσημ. 112).

119. Πιθανώς αποτελούσε άνω πλάκα τράπεζας με κτιστό υποστάτη.

120. Βλ. παραπάνω, σ. 184.

121. Βίος οσίου Νίκωνος: Σπυρ. Λάμπρος, Νέος Ελληνομνήμων 3 (1906), σ. 155. Ο. Λαμψίδης, Ο εκ Πόντου Όσιος Νίκων ο Μετανοείτε, Αθήνα 1982, σ. 182. Βλ. Δ. Πάλλας, Αθηνά 80 (1988), σ. 124 κ.ε.

122. Δ. Πάλλας, ό.π., σ. 125.

123. Ό.π., σ. 127.

124. Χ. Δημητρακόπουλος, Ο σταυρεπίστεγος ναός της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος στη Σαλαμίνα, Α΄ Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Αθήνα 1981, σ. 17-18. Παράλληλα: Α. Κ. Ορλάνδος, Οι σταυρεπίστεγοι ναοί της Ελλάδος, ΑΒΜΕ, Α΄ (1935), σ. 44.

ντίως, άλλων μεγάλου πάχους και άλλων μικρού. Οι μεγάλου πάχους προέρχονται προφανώς από συλήματα οικοδομήματος ρωμαϊκών ή παλαιοχριστιανικών χρόνων. Στην περιοχή παρατηρούνται και αποτμήματα πλίνθων από υπόκαυστο. Της δεύτερης φάσης οι τοίχοι είναι κτισμένοι με ευτελή και κακότεχνη αργολιθοδομή. Πιθανολογώ ότι η σταυρεπίστεγη διαμόρφωση της στέγης αντιπροσωπεύει μόνον τη δεύτερη φάση του μνημείου· ότι δηλαδή το ναΰδριο ήταν αρχικώς κτισμένο σε τύπο μονόχωρης σταυροειδούς εκκλησίας με τρούλο, όπως εκείνες που επιχωριάζουν στη Μάνη[125]. Η τοιχοδομία της πρώτης φάσης, καθ' όσον τουλάχιστον προσφέρεται για παρατήρηση κάτω από το πεταχτό κονίαμα και τα επάλληλα ασβεστώματα, φαίνεται ν' αντιπροσωπεύει χρονική βαθμίδα προγενέστερη εκείνης που απαντάται στην τοιχοδομία του ναΰδρίου του αγίου Γρηγορίου, επίσης στη Σαλαμίνα, χρονολογούμενου το αργότερον στο τέλος του 10ου αι.[126]. Προς τους μέσους βυζαντινούς χρόνους οδηγεί προσέτι η παρουσία, εσωτερικώς, κοσμήτη περίπου στο ύψος της γένεσης των καμαρών και, εξωτερικώς, γείσου στο παράθυρο της αψίδας, στη στάθμη όπου τούτο εκτείνεται στις πλάγιες πλευρές της[127].

Ζαρλή

Το Ζαρλή είναι όρμος της περιοχής της Κακηβίγλας, σε μικρή απόσταση νοτιοανατολικώς, με μικρή κοιλάδα, η οποία κατά μεγάλο μέρος κατέχεται από τον εντελώς νέο παραλιακό παραθεριστικό οικισμό Γιάλα. Από την περιοχή του Ζαρλή έχουν περισυλλεχθεί μαρμάρινα μέλη. Εκεί κάτοικοι παρέχουν την πληροφορία ότι κατά το αριστερό του όρμου, όπου το σημερινό ναΰδριο του Αγίου Νικολάου, ευρέθηκε κίων, τον οποίο μετέφεραν στην Αρχαιολογική Συλλογή Σαλαμίνας.

ΓΛΥΠΤΑ ΔΙΑΣΠΑΡΤΑ

Ι. ΑΡΧΑΙΑ

1. Ανάγλυφο με παράσταση Διοσκούρων. Διαστ. 0,68 × 32 μ. Διατήρηση μέτρια. Είναι εντοιχισμένο αριστερά (Π ί ν. 64 β) της εισόδου του ναΰδρίου της Αγίας Σωτήρας (Π ί ν. 65 α)[128].

2. Κορινθιακό κιονόκρανο. Ύψ. 0,66, άβαξ 0,63 × [0,63] μ., διάμ. αδιάγνωστη. Κατάσταση σχετικώς καλή, ο άβαξ εν μέρει ελλιπής. Ευρίσκεται στο Ιερό Βήμα της εκκλησίας της Αγίας Ζώνης, όπου χρησιμεύει ως υποστάτης της αγίας Τράπεζας (Π ί ν. 65 β). Πιθανώς σχετίζεται προς το κτίσμα που επισημάνθηκε Δ. της Αγίας Ζώνης[129].

3. Περιρραντήριο σε σχήμα κύλικος με πόδι. Σωζόμενο ύψ. 0,60, διάμ. βάσ. 0,49, εξωτ. διάμ. στομίου 0,57 μ. Το χείλος με μέρη από την κοιλιά και μέρος της βάσης λείπουν. Λίθινο. Η βάση και η κοιλιά είναι επεξεργασμένες, σχεδόν λείες· το πόδι παρουσιάζει επάνω από τη βάση του όψη τρα-

125. Βλ. Ch. Buras, Church Architecture in Greece Around the Year 1200, Studenica et l'art byzantin autour de l'année 1200, Beograd 1988, σ. 273-274. Πρβλ. ιδιαιτέρως την εκκλησία των Αγίων Αναργύρων Κοσμά και Δαμιανού με τον τρούλο ελλειπτικής διατομής, βλ. R. Traquaur, The Churches of Western Mani, BSA X (1908-1909), σ. 193, πίν. XV. Περισσότερο εξελιγμένη μορφή παρουσιάζει η εκκλησία του προφήτη Ηλία στην Αβύσολα της περιοχής Κουτήφαρι, ό.π., σ. 198, πίν. XV. Ο A. Megaw, Byzantine Architecture in Mani, BSA XXXIII (1932-1933), σ. 162, χρονολογεί την πρώτη μετά το 1250 και τη δεύτερη μετά το 1200.

126. Βλ. Δ. Ι. Πάλλας, Το τρίκογχον ναΰδριον του Αγίου Γρηγορίου εις την Σαλαμίνα, ΕΕΒΣ 48 (1988).

127. Βλ. Χ. Μπάρλα, Ο βυζαντινός ναός της Σουβάλας, Χαριστήριον εις Α. Κ. Ορλάνδον, τ. Δ', 1967, σ. 308. Ν. Νικονάνος, Βυζαντινοί ναοί της Θεσσαλίας, Αθήνα 1979, σ. 167.

128. Το ανάγλυφο ήταν ασβεστοχρισμένο, το καθάρισε με σχετική επιμέλεια ο ιδιοκτήτης του ναΰδρίου κ. Α. Ν. Πούτος.

129. Βλ. παραπάνω, σ. 195.

χιά, ωσάν να οφείλεται η διαμόρφωσή του σε μεταγενέστερη επέμβαση. Ευρέθηκε σε ιδιοκτησία του κ. Π. Σ. Πούτου στην Αγία Ζώνη και μεταφέρθηκε από τον ίδιον στο προαύλιο της εκκλησίας. Πιθανώς προέρχεται από ιερό της περιοχής (από όπου και το κιονόκρανο).

II. ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΑ

1. Επιθηματοειδές κιονόκρανο. Διάμ. έδρας 0,195, μήκ. 0,52, πλ. 0,265, ύψ. 0,20 μ. Η έδρα είναι κυλινδρική, ως στεφάνη εν εισοχή, ν' αντιστοιχεί προς την επίστεψη κίονα. Στις στενές πλευρές του σταυρός ανάμεσα σε καλαμοειδή ημίφυλλα και με τα άκρα των κεραιών του ν' απολήγουν σε ακρέμονες (Π ί ν. 66 α). Η διακόσμηση δηλώνεται απλώς με βαθιές χαραγές και αποφεύγεται το ανάγλυφο· υποδηλώνει χρόνους προχωρημένους[130]. Προαύλιο της Αγίας Ζώνης.

2. Πεσσίσκος τέμπλου διατομής σε σχήμα πλατυσμένου ορθογωνίου. Μήκ. 1,17, πλ. 0,26, πάχ. 0,115 μ. Κατά το ένα άκρο απολήγει σε ακατέργαστο γόμφο, όμοιας διατομής, για τη στήριξή του όρθιου· στη μία από τις στενές πλευρές του εγκοπή επιμήκης (πλ. 0,05, βάθ. 0,025 μ.) για την πάκτωση θωρακίου και στην κύρια όψη του ελαφρώς ανάγλυφο πλαίσιο από απλό κυμάτιο. Ο πεσσίσκος, στοιχείο του τέμπλου πιθανότατα παλαιοχριστιανικής βασιλικής, συνιστούσε τον αριστερό, ως προς τον εισερχόμενο, ορθοστάτη της ωραίας πύλης του. Στην όψη με το πλαίσιο δύο τόρμοι στην αυτή κατακόρυφο, ο ένας σε απόσταση 0,24 μ. από την κορυφή και ο άλλος σε απόσταση 0,515 μ. από τον προηγούμενο, προφανώς ύστεροι, χρησίμευαν, ίσως, για την ένθεση δύο άκρων μετάλλινης κατασκευής, πιθανώς για τη στήριξη – απόθεση ή εξάρτηση – κάποιου λειτουργικού σκεύους, θυμιατηρίου ή σταυρού ή εικόνας[131].

Πολλά μαρμάρινα αρχιτεκτονικά γλυπτά, ορισμένα από τα οποία έχουν διακόσμηση εργασμένη με τρύπανο, προφανώς δε από μνημεία της περιοχής, έχουν χρησιμοποιηθεί στην τοιχοδομία του βυζαντινών χρόνων μονόχωρου ξυλόστεγου ναϋδρίου της Αγίας Μαρίνας[132]. Ορατό το υλικό τούτο άλλοτε, όταν το ναΰδριο ήταν ερειπιωμένο, σήμερα είναι απρόσιτο.

130. Η διεργασία προς απλούστευση του ιωνικού κιονοκράνου με ενωμένο επίθημα (παραδείγματα: J.-P. Sodini, La sculpture architecturale paléochrétienne en Illyricum, Πρακτικά Γ' Διεθνούς Συνεδρίου Χριστιανικής Αρχαιολογίας, Θεσσαλονίκη 1980, τ. Α', σ. 234 κ.ε., Aliki II, σ. 64 κ.ε., V. Vemi, Les chapitaux ioniques à imposte de Grèce à l'époque paléochrétienne, Paris 1989, σ. 17 κ.ε.), ανήκει βεβαίως σε σχετικώς προχωρημένους χρόνους της ιστορίας του. Η εδώ παραλλαγή του, με καθολική αθέτηση των στοιχείων του ιωνικού κιονοκράνου, δηλαδή των ελίκων, των προσκεφαλαίων και αυτού του εχίνου, αντί του οποίου κάτω από το επιθηματοειδές σώμα διαμορφώθηκε απλός δακτύλιος εν εσοχή, αντιπροσωπεύει έσχατη απλούστευσή του· ως λύση μετάβασης, μεταφοράς των βαρών στον κίονα ο δακτύλιος οφείλεται σε παραδείγματα κιονοκράνων άλλων τύπων ήδη από τους αρχαίους χρόνους. Ως προς το διακοσμητικό θέμα, κοινότατο, παράβαλε ιδίως όμοια παραδείγματα στην Κόρινθο (R. Scranton, The Mediaeval Architecture, Corinth XVI, Princeton-N. Jersey 1957, σ. 114, αριθ. 100-102, στο εδώ δε κιονόκρανο, μέ κάποιαν αδεξιότητα σχεδιασμένο, ίσως επί τόπου, οδηγεί σε χρόνους οπωσδήποτε μετά τον 6ο αι.

131. Αναφέρομαι στην πληροφορία, ότι σταυροί και εικόνες, που προσφέρονταν για προσκύνηση (πριν αντικαταστήσουν τα βήλα που κρέμονταν στα διάστυλα του υψηλού φράγματος του Βήματος, πριν δηλαδή από την μετατροπή τούτου σε εικονοστάσιο), ήταν στημένες στα θυρία του Ιερού Βήματος (Νικηφόρου Πατρ. Κωνσταντινουπόλεως, Αντιρρητ. ΙΙΙ, 45: *Τί οὖν εἴποιμεν... περὶ τῶν ἐν ταῖς ἱεραῖς κιγκλίσι καὶ ταῖς καλουμέναις σωλίαις, τῶν τε ἐν τοῖς κίοσι καὶ πυλῶσιν αὐτοῖς, τῶν τε πρὸ τοῦ θείου θυσιαστηρίου ἱδρυμένων* (ενν. εικόνων και σταυρών); (PG 100, στ. 465), Μικρά Απολογία 2: *Ὅτι... σαφέστατον δὲ τούτων καὶ ἀψευδέστατον μαρτύριον τὰ ἐν ταῖς σωλίαις τοῦ ἁγίου θυσιαστηρίου μετὰ τῶν σταυρῶν συγκείμενα* (ενν. εικόνες) (PG στ. 836). Οπές σε πεσσίσκους τέμπλων για τη στήριξη συστήματος, που να χρησιμεύει για εξάρτηση, παρατηρήθηκαν και στην Κωνσταντινούπολη (Urs Peschlow, Zum Templon in Konstantinopel, Αρμός, Τιμητικός Τόμος Ν. Κ. Μουτσοπούλου, τ. Γ', Θεσσαλονίκη 1991, σ. 1464-1465).

132. Βλ. παραπάνω, σ. 197.

ΓΛΥΠΤΑ ΠΕΡΙΣΥΛΛΕΓΜΕΝΑ

Στο μονύδριο της Ζωοδόχου Πηγής, ιδρυμένο από τον νεαρό ιερομόναχο Ευθύμιο Πετρακόπουλο νέο, στον οικισμό της Γιάλας, έχει σχηματισθεί μικρή συλλογή λίθινων αντικειμένων, που με ζήλο τα περισυνέλεξε ο ίδιος. Τα καταγράφω ως υλικό που βοηθεί στο να σχηματισθεί περισσότερο ολοκληρωμένη εντύπωση περί της αρχαιολογικής φυσιογνωμίας της περιοχής Κακηβίγλας.

1. Ιωνικό κιονόκρανο. Διάμ. 0,30, άβαξ 0,34 × 0,34, ύψ. 0,125 μ. (χωρίς τις έλικες). Ο εχίνος είναι με τη συνηθισμένη διακόσμηση, αβγά ανάμεσα σε ημιανθέμια (Π ί ν. 66 γ) στα προσκεφάλαια ζωστήρες από τριπλή ταινία. Ανασύρθηκε στην επιφάνεια από καλλιεργητικό μηχάνημα στην παραλία Ζαρλή.

2. Δωρικό κιονόκρανο ή ιωνίζουσα βάση. Διάμ. 0,30, άβακας ή πλίνθος 0,405 × 0,405, ύψ. 0,17 μ.[133]. Ο εχίνος παρουσιάζει ένα μόλις αισθητό κυμάτιο, ανάμνηση ίσως των δακτυλίων του κανονικού δωρικού κιονοκράνου, που φαίνεται και ως εκφυλισμένη σκοτία ιωνίζουσας βάσης (Π ί ν. 66β). Μάρμαρο πεντελικό. Δύο από τις γωνίες του λείπουν. Περισυλλέχθηκε από λαχανόκηπο στην παραλία του Ζαρλή.

3. Βάση ορθογώνια πιθανώς διαχωριστικού αμφικιονίσκου. Πλίνθος 0,58 × 0,26, άνω βάση 0,465 × 0,14, ύψ. ±0,20 μ. (Π ί ν. 66 δ, αριστερά). Χαρακτηριστική είναι η κατατομή της, τυπικής ιωνικής βάσης κίονα. Μάρμαρο πεντελικό. Η επάνω επιφάνεια αποκρουσμένη. Περισυλλέχθηκε από λαχανόκηπο ιδιοκτησίας Πούτου στην Κακηβίγλα.

4. Παλαιοχριστιανικό κιονόκρανο διαχωριστικού αμφικιονίσκου. Βάση κάτω 0,54 × 0,16, άνω 0,67 × 0,325, ύψ. 0,175 μ. Στη μία από τις στενές πλευρές σταυρός ανάμεσα σε κρινάνθεμα (Π ί ν. 66 δ, δεξιά). Μάρμαρο σε τεφρή απόχρωση, χονδρόκοκκο. Περισυλλέχθηκε από λαχανόκηπο στην Κακηβίγλα.

5. Παλαιοχριστιανικό κιονόκρανο διαχωριστικού αμφικιονίσκου. Βάση κάτω 0,51 × 0,12, άνω 0,60 × 0,19, ύψ. 0,147 μ. Η μία από τις στενές του πλευρές είναι αποστρογγυλεμένη και διακοσμημένη με καλαμοειδή φύλλα· η άλλη είναι απλώς λοξότμητη (Π ί ν. 67 α, δεξιά). Μάρμαρο πολύ χονδρόκοκκο σε τεφρή απόχρωση. Περισυλλέχθηκε από τη νησίδα του Πέρανι.

6. Πρωτοβυζαντινό κιονόκρανο διαχωριστικού αμφικιονίσκου (βάση κάτω 0,425 × 0,12, άνω 0,515 × 0,225, ύψ. 0,15 μ.) (Π ί ν. 67 α, αριστερά). Οι στενές πλευρές, αδιακόσμητες[134], απλώς αποστρογγυλεμένες. Μάρμαρο πεντελικό. Περισυλλέχθηκε από τη νησίδα του Πέρανι.

7. Επίθημα με πλευρές λοξότμητες (βάση κάτω 0,42 × 0,40, άνω 0,635 × 0,42, ύψ. 0,11 μ.). Στη μία από τις στενές πλευρές (Π ί ν. 67 β) τρία φύλλα ανθεμιοειδούς άκανθας[135], στην άλλη σταυρός με τις κεραίες ν' απολήγουν σε ακρέμονες. Μάρμαρο πεντελικό. Η μία από τις άνω γωνίες λείπει. Περισυλλέχθηκε από την Κακηβίγλα.

8. Βάση με πλίνθο οκταγωνική (Π ί ν. 67 γ). Διαγώνιος κάτω 0,43, διάμ. άνω 0,33, ύψ. 0,14 μ. Απλουστευμένου τύπου, με μία μόνον σπείρα τεταρτοκυλινδρικής διατομής. Η όψη αδρώς εργασμένη[136]. Μάρμαρο υποκύανο. Περισυλλέχθηκε από τον χώρο όπου και το αριθ. 2 ή απο τη νησίδα του Πέρανι.

133. Οι βάσεις απλουστευμένου ιωνικού τύπου απαντούν από το 2ον αι. μ.Χ. (Aliki II, σ. 33).

134. Όμοια μέλη βρέθηκαν στο ναΰδριο του Αγίου Ιωάννη του Νηστευτή στην Κύριζα, τοποθεσία ανάμεσα στο Ζαρλή και στο Πέρανι (Πάλλας, ΠΑΕ 1987, σ. 28-29).

135. Πρβλ. ό.π., παραδείγματα με όμοια φύλλα σε γλυπτό από το Πέρανι.

136. Ο τύπος με μία ημικυλινδρική σπείρα και όψη αδρή είναι γνωστός από τα παλαιοχριστιανικά χρόνια, η οκτάγωνη όμως πλίνθος υποδηλώνει χρησιμοποίηση του μαρμάρου σε μικρό περικεντρικό κτίριο, πιθανώς σε εκκλησία με τρούλο, σχετικώς μεταγενέστερων χρόνων.

9. Γουδί. Διάμ. βάσ. 0,19, εξωτ. διάμ. χείλ. 0,32, ύψ. 0,395, βάθ. 0,29 μ. Μάρμαρο πρασινωπό. Σώζεται μόνον το μισό σε κάθετη τομή (Π ί ν. 67 δ). Περισυλλέχθηκε από τη νησίδα του Πέρανι.

10. Γουδί. Διάμ. βάσ. 0,27, εσωτ. διάμ. χείλ. 0,255, ύψ. 0,32, βάθ. 0,195 μ. Γύρω από τα χείλη τέσσερις αποφύσεις, ωσάν λαβές. Λίθος τεφρός. Προέλευση μη σαλαμινιακή.

Στην ίδια μικρή συλλογή περιλαμβάνονται επίσης αποτμήματα από αράβδωτους κίονες και ένας επιτάφιος κιονίσκος, αλλ' αποτριμμένος και με την επιγραφή δυσδιάκριτη.

10. Η ΝΗΣΙΔΑ ΤΟΥ ΠΕΡΑΝΙ

Η νησίδα του Πέρανι (μήκ. ±300 μ.), σε μικρή απόσταση από την ακτή ανάμεσα στους όρμους του Πέρανι και του Ζαρλή (Π ί ν. 68 α), δεν είναι άγνωστη στην αρχαιολογική έρευνα. Στο υψηλότερο σημείο της παρατηρούνται λείψανα αρχαίου οικοδομήματος από ένα είδος αργολιθοδομής με μεγάλους ακανόνιστους λίθους, του οποίου όμως είναι ευκρινής μόνο η βόρεια πλευρά (μήκ. ±7,5 μ.) και η ανατολική (μέχρι μήκ. ± 1,40 μ. από τη βορειοανατολική γωνία). Σε μικρή απόσταση προς Ν. παρατηρούνται λείψανα καμπύλου αρχαίου επίσης τοίχου, που φαίνεται ν'ανήκει σε κυκλοτερές οικοδόμημα – φρυκτωρού ή φάρου (;) – πιθανότατα της ίδιας εποχής με το προηγούμενο. Στην περιοχή των παρατηρούνται όστρακα μελαμβαφή.

Σημαντικότερο είναι το ότι όλη η άλλη έκταση της νησίδας καταλαμβάνεται από λείψανα κτισμάτων της ύστερης αρχαιότητας, όπως υποδηλώνεται από διάσπαρτα λείψανα τοίχων και κατεσπαρμένα αποτμήματα κεραμίδων. Από τα κτίσματα αυτά περισσότερο ευδιάκριτα είναι ένα προς τα ΒΑ. της νησίδας, αισθητό σε μήκος ±9 και πλάτος ±8 μ., από αργολιθοδομή με συνδετική ύλη ασβεστοκονίαμα, και προς τα ΝΑ. του άλλο, αισθητό σε μήκος ±4,5 και πλάτος ±10,5 μ., τούτο με συνδετική ύλη πηλό. Στην τοιχοδομία και των δύο, αλλά περισσότερο του πρώτου, παρατηρείται επίσης παρένθεση αποτμημάτων από κεραμίδες. Προς Β. του πρώτου, σε απόσταση ± 1,80 μ., παρατηρείται ανάμεσα στους βράχους μικρή υπαίθρια δεξαμενή (μήκ. 1,45, μέγ. πλ. 0,70 μ. και βάθ. πιθανώς όχι μεγαλύτερου του 1 μ.), με τα τοιχώματα υδατοστεγή, επιχρισμένα με κορασάνι. Χαρακτηριστική στα δύο προηγούμενα οικοδομήματα είναι η κανονικότητα του σχεδίου των και η επιμέλεια της κατασκευής.

Θυμίζω ότι δύο από τα κιονόκρανα διαχωριστικών αμφικιονίσκων παραθύρων της συλλογής της Ζωοδόχου Πηγής (Π ί ν. 67 α) περισυλλέχθηκαν από εδώ. Κατά τελευταία επίσκεψη στη νησίδα με τον κ. Γιάννο Λώλο, παρατηρήθηκαν ανάμεσα σε άλλα: απότμημα δόμου με περιτένεια, απότμημα – γωνία – μεγάλης και βαριάς αρχαίας κεραμίδας, περισυλλέχθηκε δε απότμημα μαρμάρινης τράπεζας με χείλος, ανακάμπτεται προς τα μέσα και απολήγει σε κατατομή περίπου γαμψού ράμφους[137]. Από τα επιφανειακά όστρακα ενδεικτικότερα είναι: ένα, πιθανώς από αμφορέα με κοιλιά διακοσμημένη με παράλληλες κοίλες και κυρτές ραβδώσεις και άλλο, πιθανώς από πρόχουν με κοιλιά διακοσμημένη με αμαυρές χρώσεις. Από τα δύο αυτά όστρακα το πρώτο δεν προσφέρεται ως

137. Ήδη στην Αρχαιολογική Συλλογή Σαλαμίνος. Όμοιου τύπου τράπεζες βρέθηκαν στην Κόρινθο (Δ. Ι. Πάλλας, Ανασκαφή της βασιλικής του Κρανείου εν Κορίνθω, ΠΑΕ 1977, σ. 171, εικ. 3 και πίν. 108 δ), στους Δελφούς (J. Marcadé - G. Roux, Tables et plateaux chrétiens en marbre découverts à Delphes, Études Delphiques, Suppl. IV, Paris 1977, σ. 457 κ.ε., αριθ. 4 και 5, εικ. 8 και 9), στη Θάσο (Aliki II, σ. 196 κ.ε., εικ. 167, πίν. 73 ε), στη Σαλαμίνα της Κύπρου (G. Roux, Tables chrétiennes en marbre découvertes à Salamine, Anthologie Salaminiène, Salamine de Chypre IV, Paris 1973, σ. 173, εικ. 91). Για τις τράπεζες βλ. τελευταίως: Eu. Chalkia, La mense paleocristiane. Tipologie e funzione, Città del Vaticano 1991, σ. 52-53.

ένδειξη χρονικού προσδιορισμού μέσα σε κάπως στενά όρια. Το δεύτερο, στο οποίο διαφαίνεται διακόσμηση από τεθλασμένη ταινία (σειρά ρόμβων;) ανάμεσα σε δύο παράλληλες, οδηγεί προς όμοια παραδείγματα, που βρέθηκαν στο Άργος και χρονολογούνται μετά το έτος 585 μ.Χ.· Ανάμεσα σε αυτά απαντά και ένα, όπως το πρώτο, με οριζόντιες ραβδώσεις, οι οποίες όμως δέχθηκαν και γραπτή διακόσμηση από λευκές χρώσεις σε σχήμα X[138]. Το τελευταίο από τα αργολικά παραδείγματα επιτρέπει τη χρονολόγηση και του πρώτου από τα εν λόγω σαλαμινιακά σε χρόνους μετά το 585 μ.Χ.

Η δεσπόζουσα εντύπωση από την αρχαιολογική φυσιογνωμία της νησίδας του Πέρανι είναι ότι δέχθηκε πυκνό οικισμό, με οικήματα κτισμένα από τεχνίτες που εφάρμοσαν με επιμέλεια τις αρχές της τέχνης των, αυτής που ασκούσαν ανάμεσα σε αστικό πληθυσμό· συνεπώς με πρόγραμμα κάπως μακρόπνοο. Παραλλήλως εντυπωσιάζει η χρησιμοποίηση, ανάμεσα στα άλλα υλικά, και συλημάτων από μνημεία και αρχαία και χριστιανικά· μάλιστα από χριστιανικά σχετικώς όψιμα (Π ί ν. 67 α). Αλλ᾽ εντυπωσιάζει ακόμη και το ότι ανάμεσα στα συλήματα, που φαίνεται να χρησιμοποίησαν οι ένοικοι των εν λόγω κτισμάτων, είναι και εκκλησιαστικά έπιπλα, όπως η τράπεζα. Η χρονολογική αυτή ανομοιογένεια του συλημένου μαρμάρινου υλικού συμφωνεί προς την εντύπωση από την υφή του μαρμάρινου υλικού που περισυλλέχθηκε από την παραλία του Ζαρλή (Π ί ν. 66 α, γ). Η πραγματολογική αυτή και χρονολογική μαζί ένδειξη, που προσφέρεται από το όλο εδώ — στο Ζαρλή και στη νησίδα του Πέρανι — μαρμάρινο υλικό, προϋποθέτει σύληση από ήδη κατεστραμμένες παλαιοχριστιανικές εκκλησίες, μάλιστα δε και του τέλους της περιόδου εκείνης.

Την παρουσία οικισμού του τέλους της παλαιοχριστιανικής περιόδου στη νησίδα του Πέρανι παρατήρησε και σχολίασε πρώτος ο S. Hood, ο οποίος, στηριζόμενος σε επιφανειακά κεραμικά ευρήματα, που τα χρονολογεί αορίστως στον 5ον-6ον αι. μ.Χ., συσχέτισε όσα επεσήμανε εδώ προς όμοιο φαινόμενο στον Κορινθιακό, σε τρεις νησίδες εμπρός από το Γαλαξείδι — την Αψηφιά, τον Άγιο Γεώργιο και την Παναγία — αλλά και αλλού, καθώς και εκτός της ελλαδικής περιοχής και τα εξήγησε ως κατάλοιπα εγκαταστάσεων προσφύγων στα χρόνια των σλαβικών επιδρομών, κατά τα παραδιδόμενα από το Χρονικό της Μονεμβασίας. Χρονολόγησε έτσι τον οικισμό της νησίδας του Πέρανι στην τριακονταετία 585 και 615 μ.Χ.[139].

Εκ πρώτης όψεως οι χρονολογικές ενδείξεις, που προσφέρονται από τα παραπάνω δύο όστρακα, φαίνονται να ενισχύουν την ερμηνευτική άποψη του S. Hood. Αλλά το αποδεικτικό τούτο υλικό είναι ελάχιστο και δεν αποκλείεται να έλθει σε φως και παλαιότερο, χρονολογούμενο δηλαδή πριν από το έτος 585 μ.Χ. Διότι τίθεται το — εκ πρώτης όψεως ίσως μη ενδιαφέρον — ερώτημα: από πού κατέληξαν στη σαλαμινιακή αυτή εδώ νησίδα οι πρόσφυγες των σλαβικών επιδρομών; Ίσως όχι από την Αττική και τη Βοιωτία, ως προς τις οποίες είναι αποδεκτό ότι ελάχιστα υπέφεραν από τις σλαβικές επιδρομές[140]. Άλλωστε η νησίδα του Πέρανι δεν ευρίσκεται σε απόσταση τόση από το μεγάλο νησί, όση τούτο από τη μεγάλη Στερεά, εννοώ την Αττική, με διάμεση τη νησίδα του Αγίου

138. P. Aupert, Objects de la vie quotidienne à Argos en 585 ap. J.C., Études Argiennes, BCH, Suppl. VI, 1980, σ. 426, αριθ. 216· σ. 429, αριθ. 234, εικ. 41· σ. 442, αριθ. 338, εικ. 47. Το παράδειγμα με οριζόντιες ραβδώσεις και λευκές επιχρώσεις σε σχήμα X: ό.π., σ. 442, αριθ. 329, εικ. 46.

139. S. Hood, Isles of Refuge in the Early Byzantine Period, BSA 66 (1970), σ. 37-45. Πρβλ. G. L. Huxley, The Second Dark Age of the Peloponnese, Λακωνικαί Σπουδαί 3 (1977), σ. 84-110. Βλ. Χρονικό Μονεμβασίας: N. A. Βέης, Το περί της κτίσεως της Μονεμβασίας Χρονικόν, Βυζαντίς Α' (1909), σ. 63, I. Dujčev, Cronaca di Monemvasía, Istituto Siciliano di studi bizantini e neoellenici 12 (1976), σ. 94.

140. Βλ. M. Vasmer, Die Slaven in Griechenland, Berlin 1941, σ. 317. Πρβλ. Δ. Α. Ζακυθηνός, Οι Σλάβοι εν Ελλάδι, Αθήναι 1945, σ. 82.

Γεωργίου, όπου μάλιστα παρατηρούνται οικήσεις της ίδιας εποχής[141]. Προ πάντων ο χαρακτήρας των κτισμάτων της νησίδας του Πέρανι, με την κάποιαν οικοδομική ευταξία των, δεν εξηγεί εγκατάσταση ομάδας, που προσπάθησε να διασωθεί από βαρβαρικές επιδρομές.

Συναφής είδηση από το Χρονικό της Μονεμβασίας ότι πρόσφυγες των αβαροσλαβικών επιδρομών από την Κόρινθο κατέφυγαν άλλοι αλλού, αλλά και στην Αίγινα[142], απέναντι ακριβώς από την οποία βρίσκεται η νησίδα του Πέρανι, οδηγεί σε στερεότερη ερμηνεία. Γνωρίζουμε δηλαδή ότι η Κόρινθος καταστράφηκε από σεισμούς (551 ή 552 μ.Χ.) και εγκαταλείφθηκε επί μισόν περίπου αιώνα από τους κατοίκους της, σχεδόν μισόν επίσης αιώνα πριν από τις σλαβικές επιδρομές[143]. Μέρος από τους κατοίκους της εγκαταστάθηκε τότε και στην Αθήνα, όπως συνάγεται από τη μεταφορά της ως τότε μεγαλύτερης κορινθιακής χριστιανικής λατρείας, των λειψάνων δηλαδή του μάρτυρα Λεωνίδη και των συμμαρτύρων του γυναικών, στην πόλη αυτή, όπου, για να στεγασθεί η λατρεία ακριβώς εκείνη, κτίσθηκε η βασιλική του Ιλισού[144]. Σχετικά προς το Χρονικό της Μονεμβασίας παρατηρώ, ότι τούτο συνιστά επίσης παράδειγμα κειμένου, του οποίου οι ιστορικές μαρτυρίες δεν συμβιβάζονται προς τα αρχαιολογικά δεδομένα[145]. Στο κείμενο τούτο ιχνεύεται αφ' ενός συμφυρμός μέρους μόνον αλήθειας, όπως την είχε δηλαδή διασώσει η προφορική παράδοση — για την εγκατάλειψη της Κορίνθου από τους κατοίκους της και του αποικισμού των σε λίγο ως πολύ γειτονικά μέρη — και αφ' ετέρου προσπάθεια μιας εκ των υστέρων λόγιας ερμηνείας της παράδοσης επί τη βάσει ιστορικών πηγών και εμπειριών από επιδρομές.

Μικρή ανασκαφική έρευνα στη νησίδα ενδέχεται να φέρει σε φως χρονολογικές ενδείξεις που να δίνουν στην οικιστική ιστορία της των χριστιανικών χρόνων περισσότερον εύρος. Σε νησίδα π.χ. εμπρός από τη Δόμβραινα, στον βόρειο Κορινθιακό, διαπιστώθηκε οικιστική δραστηριότητα από τον 4ον ή 5ον αι. μ.Χ. και με διάρκεια αρκετά μετά τις σλαβικές επιδρομές[146].

Από τα συλήματα που χρησιμοποιήθηκαν από τους οικιστές της νησίδας του Πέρανι συνάγεται κάποιο χρονολογικό συμπέρασμα post quem, αλλά μόνο σε σχέση προς αυτά· προσφέρεται επίσης και μαρτυρία περί του ότι από τους σεισμούς της εποχής εκείνης (551 ή 552, γύρω στο 580, 597-601 μ.Χ.)[147] ερειπιώθηκαν και στη Σαλαμίνα εκκλησίες. Δύο ευτελείς καμαρωτοί τάφοι στη νότια περιοχή του νησιού, ο ένας στη θέση Πυργιακόνι και ο άλλος στη θέση Πέρανι, χρονολογούμενοι το αργότερο στον 7ον αι.[148], φαίνεται να συναποτελούν, με ό,τι αρχαιολογικώς δεσπόζει στη νησίδα του Πέρανι, κοινή συνυφή, ως μαρτυρία μιας έκτακτης και δίχως υλική άνεση πύκνωσης του πληθυ-

141. Βλ. παρακάτω, σ. 210 κ.ε.

142. Χρονικόν Μονεμβασίας, σ. 94-95, 112: *Οἱ δὲ Κορίνθιοι ἐν τῇ Αἰγίνῃ κατῴκησαν* (Βέης, ό.π., σ. 63-64 και 66, Dujčev, ό.π., σ. 12).

143. D. I. Pallas, RbK IV (1990), σ. 748, 749 κ.ε. και 787 κ.ε. (λ. Korinth). Στην ίδια ιστορικοαρχαιολογική συνυφή ανήκουν και τα λείψανα της ύστερης αρχαιότητας, από τον 4ο ως τον 7ο αι., στην Άκρα Σοφία ανάμεσα στην Ισθμία και στις Κεχρεές (T. Gregory, An Early Byzantine Complex at Akra Sophia near Corinth, Hesperia 54 (1985), σ. 411-423). Για τους σεισμούς της εποχής εκείνης βλ. Ευαγγελάτου-Νοταρά: *Καὶ τὰ πολλὰ τῆς Πελοποννήσου... σεισμοῦ γεγόνασιν παρανάλωμα*, Πρακτικά Γ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Αθήνα 1987/88, τ. Β', σ. 427-448 και τις παρατηρήσεις στη σ. 444 κ.ε.

144. Βλ. Δ. Ι. Πάλλας, Η Αθήνα στα χρόνια της μετάβασης από την αρχαία λατρεία στη χριστιανική, Επιστημονική Επετηρίς Θεολογικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών, ΚΗ' (1989), σ. 870 κ.ε.

145. Πρβλ. υποσημ. 123.

146. T. E. Gregory, Diporto: An Early Byzantine Maritime Settlement in the Gulf of Korinth. ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. ΙΒ' (1984), σ. 301 κ.ε.

147. Ευαγγελάτου-Νοταρά, ό.π., σ. 437 κ.ε., 440 κ.ε.

148. Δ. Ι. Πάλλας, ΠΑΕ 1987, σ. 17 κ.ε. και 20 κ.ε.

σμού στη νότια περιοχή της Σαλαμίνας κατά τον 6ον-7ον αι. μ.Χ., από ανθρώπους συνηθισμένους σε αστικούς τρόπους ζωής, που ωστόσο αντιμετώπιζαν στενότητα γης. Νομίζω ότι ήσαν Κορίνθιοι, από εκείνους που εγκατέλειψαν την πόλη των μετά τους σεισμούς.

Το παραπάνω συμπέρασμα επικουρείται, νομίζω, από τέσσερα επιφανειακά νομισματικά ευρήματα στη νησίδα του Πέρανι της νομισματικής συλλογής του κ. Άδωνι Κ. Κύρου, τα οποία περισυνέλεξεν εκεί ο ίδιος: τρία του Κώνσταντος Β', με αρχαιότερο ένα κοπής του έτους 642 μ.Χ., και το τέταρτο, του Τιβερίου Γ', κοπής του νομισματοκοπείου Συρακουσών μεταξύ των ετών 698 και 705[149]. Δεν φαίνονται άσχετα προς τα εδώ πρωτοβυζαντινά κτίσματα, τα όστρακα και τα μαρμάρινα συλήματα. Μαρτυρούν παρουσία ζωής που διαρκεί τουλάχιστον μισόν αιώνα, περίπου από τα μέσα του 7ου ως τις αρχές του 8ου αι. μ.Χ. Υποσημαίνεται δηλαδή ένα ιστορικό γεγονός άσχετο προς τις σλαβικές επιδρομές τις μεταξύ των ετών 585 και 615 μ.Χ. Το τελευταίο όμως από τα παραπάνω νομίσματα, κοπή του νομισματοκοπείου Συρακουσών, με το να υποδηλώνει κατά τους χρόνους εκείνους επικοινωνία των Ελλαδικών προς τη Σικελία και τη Νότιο Ιταλία, προσδίδει άλλο χρώμα στην ιστορική εικόνα και προσανατολίζει τη σκέψη προς άλλες κατευθύνσεις. Η μαρτυρούμενη από το σικελικής κοπής νόμισμα επικοινωνία των κατοίκων της Ελλάδας προς τα κάτω μέρη της Ιταλίας συμπίπτει κάπως προς τα λεγόμενα από τον συμπιλητή του Χρονικού της Μονεμβασίας, ότι οι κάτοικοι των Πατρών είχαν καταφύγει στο Ρήγιο και οι Λάκωνες στη Σικελία[150]. Εννοώ ότι από το εν λόγω νόμισμα συνάγεται επίσης χρονολογική ένδειξη περί των χρόνων περίπου στους οποίους ανάγονται και όσα λέγονται στο Χρονικό για μετανάστευση Πελοποννησίων στη Νότιο Ιταλία και στη Σικελία, αλλ' ως ένδειξη απλής επικοινωνίας.

11. ΣΕΛΗΝΙΑ

Τα Σελήνια (αρχαίαι Σιληνίαι) μετά τους όρμους Ζαρλή και Λευτέρη (παραλία Κακηβίγλας), ήδη στην ανατολική περίμετρο του νησιού και προς τα βόρεια, είναι μικρή κοιλάδα, η οποία ως περίπου πριν από πέντε ως έξι δεκαετίες αποτελούσε αγροτική περιοχή. Εδώ, σε οικόπεδο ιδιοκτησίας της οικογένειας Ρασογιάννη, στο οικοδομικό τετράγωνο το οριζόμενο από τις οδούς Πολυτεχνείου, Ανοίξεως, Λευκωσίας και Αύρας, παρατηρούνται λείψανα αρχαίου τοίχου με κατεύθυνση από Α. προς Δ., που φαίνεται ωσάν να διαιρούσε την κοιλάδα σε δύο τμήματα, βόρειο και νότιο. Η ύπαρξή του είναι αισθητή σε μήκος ±47 μ. Κτισμένος με λίθους διαφόρων μεγεθών, οι μεγαλύτεροι από τους οποίους παρουσιάζουν όψη πολυγωνική, ωσάν από υλικό μυκηναϊκών χρόνων (Π ί ν. 68 β),

149. Ευχαριστώ θερμότατα τον κ. Άδωνι Κ. Κύρου, που με προθυμία έθεσε στη διάθεσή μου τα τέσσερα αυτά νομίσματα της Συλλογής του για μελέτη. Η ταύτισή των οφείλεται στην ανάλογη προθυμία της αρχαιολόγου κ. Μίνας Γαλάνη-Κρίκου. Καταχωρίζω τη γνωμάτευσή της:

«Μικρός θησαυρός από επιφανειακή έρευνα στη νησίδα Πέρανι στα ΝΑ. της Σαλαμίνας, έξω από τους όρμους Πέρανι και Ζαρλή (Β.Π. 775):

1. Κώνστανς Β', Φόλλις. Φθαρμένο. Χρον. κοπής 642 κ.ε. Παραπλήσιο του τύπου MIB 3, 162 κ.ε.

2. Κώνστανς Β', Φόλλις. Χρον. κοπής 11ο έτος βασιλείας κ.ε., 651-652 μ.Χ. κ.ε. Νομισματοκοπείο Κωνσταντινουπόλεως. Πρβλ. MIB 3, 170. Επικεκομμένο επί άλλου.

3. Κώνστανς Β', Φόλλις. Χρον. κοπής 15ο έτος βασιλείας κ.ε., 655-656 κ.ε. Νομισματοκοπείο Κωνσταντινουπόλεως. Πρβλ. MIB 3, 173D. Επικεκομμένο επί άλλου.

4. Τιβέριος Γ', Φόλλις. Χρον. κοπής κατά Grierson 698-705, κατά Hahn 702-705. Νομισματοκοπείο Συρακουσών. Πρβλ. MIB 3, 80 και DOC II, 2, αριθ. 33 1-2. Επικεκομμένη σε φόλλι Ιουστινιανού Β' (πρώτη περίοδος βασιλείας). Νομισματοκοπείο Συρακουσών. Πρβλ. MIB 3, 73 και DOC II, 2, αριθ. 64.

150. Βλ. Βέης και Dujčev, ό.π., υποσημ. 142).

ακολουθεί ο τοίχος αυτός γραμμή ελαφρώς τεθλασμένη. Στην περιοχή του απαντούν επιφανειακά όστρακα μελαμβαφή και προϊστορικά[151].

12. ΑΜΠΕΛΑΚΙ

Θυμίζω ότι η πόλη της Σαλαμίνας των ιστορικών χρόνων, μαζί και λιμάνι του νησιού, βρισκόταν στη θέση του σημερινού Αμπελακιού και σε συνάφεια προς τον εδώ όρμο[152]. Ακριβέστερον άρχιζε η αρχαία πόλη από τη ράχη της μικρής άκρας της Πούντας, της Κολούριδος[153], όπου η γραμμή της βόρειας πλευράς του τείχους της πόλης, και εκτεινόταν στη νότια πλαγιά της χώρας και προς τη μικρή κοιλάδα, όπου κατά τα τελευταία έτη έχουν αποκαλυφθεί ή απλώς επισημανθεί οικήματα και άλλα κτίσματα[154]. Θεωρείται ότι η πόλη αυτή συνοικίσθηκε μετά την προσάρτηση του νησιού στο κράτος των Αθηνών[155], ή ότι από τότε κάποιος οικισμός, που πιθανώς προϋπήρχεν εκεί, αναπτύχθηκε σε πόλη[156], στην πόλη που κατά τον 4ον αι. π.Χ. μνημονεύεται ως Κόλουρις και ταυτίζεται προς την πόλη της Σαλαμίνας των ιστορικών χρόνων[157]. Οι σχετικές προς τη σύμπηξη της πόλης της Σαλαμίνας των ιστορικών χρόνων αρχαιολογικές ενδείξεις δεν είναι ακόμη αρκετές. Πιθανότερη όμως είναι ίσως η πρώτη εκδοχή· γιατί η περιοχή, δίχως νερό από πηγή και μικρή σε έκταση για γεωργική καλλιέργεια ώστε να συγκρατεί πληθυσμό, φαίνεται ότι δεν κατοικήθηκε κατά τους προϊστορικούς χρόνους. Τα υστεροελλαδικά ευρήματα, που σημειώθηκαν στη θέση «Καμίνια»[158], στον απέναντι από την Πούντα βραχίονα του όρμου του Αμπελακιού, στη ρίζα της Κυνόσουρας, φαίνεται να σχετίζονται προς οικισμό κάπου στα Σελήνια[159]. Αλλά, μετά την κατάκτηση του νησιού από την εγκατάσταση αθηναίων δημοτών και αθηναϊκής διοίκησης και τον προσανατολισμό της οικονομίας του νησιού προς τις επιταγές του διοικητικού και οικονομικού κέντρου, με το να ευρίσκεται δε κυρίως η θέση αυτή — ο όρμος του Αμπελακιού με τη μικρή κοιλάδα του — απέναντι από το λιμάνι

151. Η υπόδειξη του αρχαιολογικού τούτου λειψάνου και η αναγνώριση των προϊστορικών οστράκων οφείλονται στον κ. Γιάννο Λώλο.

152. Σχετική βιβλιογραφία: Δ. Πάλλας, ΑΕ 1948-1949, σ. 16, Müller, Topographisches Bildlexikon zu Historien Herodots, σ. 695-696. Το Αμπελάκι συνοικίσθηκε πιθανώς μετά τα μέσα του 16ου αι. (Δ. Πάλλας, Αθηνά 80 (1988), σ. 118-119 και 134-135).

153. Το όνομα είναι γνωστό από την επιγραφή IG II/III 2.2 (add., σ. 8). Πρβλ. Α. Χ. Χατζής, Επιγραφή εκ Σαλαμίνος, ΑΕ 1930, σ. 59-60, και ο ίδιος, Τα αρχαία ονόματα της Σαλαμίνος, ό.π., σ. 63 κ.ε.

154. Ανασκαφές της Β' Εφορείας Κλασικών Αρχαιοτήτων (αδημοσίευτες). Παραθέτω σημείωμα σχετικό προς τις έρευνες αυτές που είχε την καλοσύνη να ετοιμάσει η Έφορος Αρχαιοτήτων κ. Ιφιγένεια Δεκουλάκου. «Στην περιοχή των Αμπελακίων με τις σωστικές ανασκαφές, που διενεργούνται κατά τα τελευταία χρόνια, έρχονται στο φως τα λείψανα της αρχαίας πόλης από ωμές πλίνθους που αποτελούσαν την ανωδομή του τείχους, στο ανατολικό τμήμα του, λείψανα οικιών, που διατηρούνται σε πολύ καλή κατάσταση, με εσωτερικές αυλές, πηγάδια, λουτρικές εγκαταστάσεις και χρονολογούνται κυρίως στον 5ο και 4ο αι. π.Χ. Ερείπια των αρχαίων λιμενικών εγκαταστάσεων διακρίνονται μέσα στον όρμο των Αμπελακίων. Τα λείψανα του νεκροταφείου της κλασικής πόλης εκτείνονται στα δυτικά και νοτιοδυτικά της, εκατέρωθεν της λεωφόρου Σαλαμίνας, που κατευθύνεται προς τα Παλούκια. Οι τάφοι είναι κυρίως λακκοειδείς και κιβωτιόσχημοι και σπανιότερα κεραμοσκεπείς. Έχουν βρεθεί επίσης πολλές μαρμάρινες επιτύμβιες στήλες και μαρμάρινες λήκυθοι». Πρβλ. και τις πληροφορίες: Ροζάκη, ΑΔ 35 (1980): Χρονικά, σ. 88-91 και ΑΔ 36 (1981): Χρονικά, σ. 4.

155. Bursian, Geographi von Griechenland, ό.π. (υποσημ. 68), I, 364.

156. Toepffer, Beiträge ό.π. (υποσημ. 68), σ. 10.

157. Χατζής, ό.π., σ. 69.

158. Π. Παρθένης, βλ. ό.π. (υποσημ. 60).

159. Βλ. παραπάνω, σ. 205.

του Πειραιά, προσφερόταν στο να εγκατασταθεί εκεί το δημιουργούμενο αστικό κέντρο του νησιού, να σχηματισθεί η πόλη των ιστορικών χρόνων και ο εκεί όρμος να διαμορφωθεί σε λιμάνι επικοινωνίας και ανταλλαγής αγαθών[160]. Στη ράχη της Πούντας κατά τη διενέργεια ανασκαφών από τον Αντώνιο Κεραμόπουλλο (1918) αποκαλύφθηκαν μέρος του τείχους της πόλης – εκεί η βόρεια πλευρά του με πέντε πύλες, βάθρα αναθημάτων, θραύσματα αναθηματικών αγγείων και άλλα. Το τείχος χρονολογείται στον 4ον αι. π.Χ.[161].

Υπό την αθηναϊκή διοίκηση η Σαλαμίνα απέκτησε από τον προχωρημένο 4ον αι. το δικαίωμα να έχει δικό της νόμισμα[162]. Φαίνεται δηλαδή ότι η τότε οικονομία του νησιού, βασικώς αγροτική, που την απορροφούσε η Αθήνα, εξελίχθηκε σε εμπορευματική και, κάπως, μη καθοριζόμενη πλέον από το διοικητικό κέντρο, την Αθήνα, της οποίας η πολιτική και οικονομική δύναμη υποχωρούσαν[163]. Αλλ' από το έτος 318 π.Χ., όταν οι κάτοικοι του νησιού υπό την αρχηγία του Αισχητάδη αποστάτησαν από την επικυριαρχία της Αθήνας και προσχώρησαν στον Κάσσανδρο[164], ακολούθησε για το νησί περίοδος ιστορικών περιπετειών. Πριν από το έτος 307 π.Χ. οι Αθηναίοι έγιναν ήδη πάλι κύριοι της Σαλαμίνας, δώρο, καθώς φαίνεται, του φιλαθήναιου Δημητρίου του Πολιορκητή[165], επί πλέον δ' εκδικήθηκαν με σκληρότητα τους κατοίκους του νησιού με το να τους διώξουν από αυτό και να εγκαταστήσουν νέους κληρούχους, τον δ' Αισχητάδη να καταδικάσουν σε θάνατο[166]. Υποστηρίζεται ότι η Σαλαμίνα επανέκτησε την ανεξαρτησία της με το να επανέλθει εκ νέου υπό την προστασία των Μακεδόνων[167], ύστερα όμως από περίπου εξήντα έτη ανεξαρτησίας παραχωρήθηκε για μιαν ακόμη φορά στους Αθηναίους, τώρα από την ηγεσία της Αχαϊκής Συμπολιτείας, αλλ' αφού προηγουμένως ο Άρατος επέτρεψε στα στρατεύματά του – της Συμπολιτείας – να λεηλατήσουν το νησί χωρίς ενδοιασμό[168]. Πιθανώς λίγο πριν από τούτο είχε λεηλατηθεί από πειρατές[169].

Στην ιστορική συνυφή, που απαρτίζεται από τα παραπάνω στοιχεία, για τη σύνθεση μιας εικόνας της πόλης της Σαλαμίνας κατά την ελληνιστική περίοδο, νομίζω ότι εντάσσεται και το ακόλουθο αρχαιολογικό τεκμήριο. Κατά την άνοιξη του 1944, αν θυμούμαι καλά, είχα συνοδεύσει στη Σαλαμίνα τον συνάδελφο κ. Νικόλαο Ζαφειρόπουλο, ο οποίος είχε εντολή να ενεργήσει αυτοψία στο Αμπελάκι για κάτι που είχε εκεί αποκαλυφθεί τυχαίως. Μας έδειξαν, κάπου ανατολικώς της εκκλησίας της Παναγίας και στα δεξιά δρόμου που οδηγούσε προς Α., όπου είχαν σκάψει, μικρό ορθογώνιο κτίσμα με άξονα από Β. προς Ν. και με είσοδο από Β., γεμάτο από απανθρακωμένα

160. Σκύλαξ 58: [*καὶ νῆσος Σαλαμίς*]. *Κατὰ τοῦτο ἐστὶ Σαλαμὶς νῆσος καὶ πόλις καὶ λιμήν. Ἔπειτα ὁ Πειραιεύς* (R. H. Klausen, 105).

161. Οι ανασκαφές αδημοσίευτες. Πληροφορίες: Α. Κεραμόπουλλος, Ο αποτυμπανισμός, εν Αθήναις 1923, σ. 111 κ.ε. και ο ίδιος, Θηβαϊκά, ΑΔ 3 (1917), σ. 484, σημ. 1.

162. U. Kaehler, Die Münzen von Salamis, Eleusis und Oropos, AM 4 (1879), σ. 250 κ.ε., ιδίως σ. 261, B. v. Head, Catalogue of Greek Coins: Attica-Megaris-Aegina, London 1988, πίν. LXI-LXII και σ. 116, πίν. XX, 7-9, S. W. Srose, Catalogue of Greek Coins of the McClean Collection, Cambridge 1926, σ. 368, αριθ. 5977-5980, πίν. 211, 21.

163. Βλ. παραπάνω σ. 189, υποσημ. 81.

164. Πολυαίν. Στρατηγ. IV 11, 2 (Waelfflin, σ. 162-163), Παυσανίας, Αττικά XXXV 2, Διόδ. Σικελ., Βιβλιοθ. XVIII 69,12. Πρβλ. Toepffer, ό.π., σ. 327 κ.ε. P. Meinhold, De rebus salaminiis, 1879, σ. 46 κ.ε., C. Horner, Questiones salaminiae, ό.π. (υποσημ. 82), σ. 10 κ.ε., Burchner RE IA 2, στ. 1826 κ.ε. (λ. Salamis), W. F. Ferguson, Hellenistic Athens, London 1911, σ. 34 κ.ε.

165. Horner, ό.π., σ. 11, Ferguson, ό.π., σ. 117-118.

166. Παυσανίας, Αττικά I 35, 2-4. Πρβλ. Kaehler, ό.π., Meinhold, ό.π., σ. 47, Burchner, ό.π.

167. Horner, ό.π.

168. Πλούταρχος, Άρατος 24, 3. Πρβλ. Ferguson, ό.π., σ. 197.

169. M. Rostoftzeff, The Social and Economic History of the Hellenistic World I, Oxford 1941, σ. 198.

ανθρώπινα οστά. Είχαμε και οι δύο απορήσει τότε για το πράγμα – μας έλειπαν και η γνώση και η πείρα –, οι τότε δε περιστάσεις δεν επέτρεπαν ανασκαφική διερεύνηση. Με την προκείμενη ευκαιρία καταγράφω το παλαιό εκείνο εύρημα και εικάζω ότι είχαμε ενώπιόν μας υπόλειμμα μακεδονικού τάφου, καμαρωτού, από εκείνους που απαντούν στη Νότια Ελλάδα από τον 4ον αι. π.Χ.[170]. Ότι δηλαδή η συσσώρευση αυτή απανθρακωμένων ανθρώπινων οστών μαρτυρεί ενταφιασμό λειψάνων νεκρών ύστερα από ομαδική καύση των μετά από πολεμική ενέργεια ή και επιδημία – μιαν οδυνηρή πάντως για την πόλη της Σαλαμίνας περιπέτεια στους ελληνιστικούς χρόνους.

Η Σαλαμίνα των ελληνιστικών χρόνων παρουσιάζεται μεν ως αυτόνομος δήμος των Σαλαμινίων[171] και με δικαίωμα να κόβει νομίσματα μέχρι και τους ρωμαϊκούς αυτοκρατορικούς χρόνους[172], ουσιαστικώς όμως τελούσε υπό την άμεση ή έμμεση εξάρτηση της Αθήνας. Το καθεστώς εκείνο εξάρτησης της Σαλαμίνας από την Αθήνα, της οποίας άλλωστε και τις τύχες ακολούθησε, διατηρήθηκε και στα ρωμαϊκά χρόνια ως το τέλος της αρχαιότητας[173]. Οι Αθηναίοι επέμεναν να έχουν δικαιώματα στις προσόδους του νησιού· κατά τους αυτοκρατορικούς χρόνους τις εκμίσθωναν κάθε τετραετία[174]. Η εξάρτηση της Σαλαμίνας κατά τους προχωρημένους χρόνους εκείνους από την Αθήνα γίνεται φανερή και από όσα ίσχυαν κατά την εορτή των Αιαντείων, κοινή μεν μεταξύ των Αθηναίων και των Σαλαμινίων, αλλά που περιλάμβανε και εισχώρηση των αθηναίων εφήβων ενόπλων (συμβολική επίδειξη κυριαρχικών δικαιωμάτων) στο εσωτερικό του νησιού – εννοείται σε οικισμούς του[175]. Εξάγεται επίσης από τη μαρτυρία του Στράβωνος, ο οποίος, από το γεγονός ότι η ιέρεια της Πολιάδος Αθηνάς, που της απαγορευόταν να τρώει χλωρό τυρί εντόπιο, έτρωγε ωστόσο τέτοιο από τη Σαλαμίνα, δεν αποδέχεται μεν την άποψη ότι το νησί ήταν ξένο προς την Αττική, συνάγει όμως από τούτο ότι σε παλαιά εποχή ήταν ανεξάρτητο από την Αθήνα[176]. Στα όρια δηλαδή τα μεταξύ του 1ου αι. π.Χ. και του 1ου αι. μ.Χ. υπήρχε απλώς η αίσθηση ότι το νησί είχε κάποτε αποτελέσει περιοχή αυτόνομη.

Ως προς την πόλη της Σαλαμίνας γνωρίζουμε από επιγραφικές μαρτυρίες, ότι επισκευάσθηκαν τα τείχη της στο μεταξύ των ετών 307 και 304 π.Χ. διάστημα[177] και περί τα μέσα του 3ου αι. π.Χ.[178]. Επίσης ότι κατά το έτος 131/130 π.Χ. οικοδομήθηκε ένας από τους τοίχους στοάς[179], επισκευάσθηκαν δε ακολούθως ιερά και επικοσμήθηκε η πόλη κατά το έτος 116/115 π.Χ.[180]. Θυμίζω ακόμη ότι στις αρχές των χριστιανικών χρόνων επισκευάσθηκαν ιερά και δημόσια κτίρια σε διάφορες θέσεις του νησιού, μεταξύ των οποίων και στην άλλοτε Κυχρεία[181] και, τέλος, ότι λίγο ως πολύ στα ίδια

170. Παραδείγματα: Δ. Ι. Πάλλας, Οι χριστιανικοί καμαρωτοί τάφοι, ΑΕ 1937, σ. 848 κ.ε., Φ. Μ. Πέτσας, Ο τάφος των Λευκαδίων, εν Αθήναις 1966, σ. 18, σημ. 1 και σ. 52 κ.ε.

171. Βλ. π.χ. τα ψηφίσματα IG II/III 1.2, αριθ. 1227 του έτους 131/130 και IG II/III 1.2 , αριθ. 1228 του έτους 116/115.

172. Για τη βιβλιογραφία βλ. ό.π. (υποσημ. 162).

173. Βλ. E. Kapetanopoulos, Salamis and Julius Nikanor, Ελληνικά 33 (1981), σ. 217-237.

174. IG II/III 1.2 , αριθ. 1035. Η επιγραφή και στον Culley, Hesperia 44 (1975), σ. 211 κ.ε. Ο Culley τη χρονολογεί στα χρόνια του Αυγούστου, ό.π. (σ. 217), ο Kapetanopoulos, ό.π., γύρω στο 100 μ.Χ. το αργότερον.

175. Βλ. παραπάνω, σ. 188.

176. Στράβων, Γεωγρ. IX 1, 11: *Τινὲς δὲ ἀπὸ τοῦ τὴν ἱέρειαν τῆς Πολιάδος Ἀθηνᾶς χλωροῦ τυροῦ τοῦ μὲν ἐπιχωρίου μὴ ἅπτεσθαι, ξενικὸν δὲ μόνον προσφέρεσθαι, χρῆσθαι δέκα τῷ Σαλαμινίῳ, ξένην φασὶ τῆς Ἀττικῆς τὴν Σαλαμῖνα οὐκ εὖ... Ἔοικε δὲ τὸ παλαιὸν ἡ νῦν Σαλαμὶς καθ' ἑαυτὴν τάττεσθαι.*

177. IG II/III 1.2, αριθ. 1260.

178. IG II/III 1.2, αριθ. 1225.

179. IG II/III 1.2, αριθ. 1227.

180. IG II/III 1.2, αριθ. 1228.

181. IG II/III 1.2, αριθ. 1035. Βλ. παραπάνω, σ. 186.

εκείνα χρόνια μαρτυρείται από τον Στράβωνα ότι η νέα — σε αντίθεση προς την παλαιά, την προς τα νότια του νησιού — πόλη της Σαλαμίνας συνιστούσε την αστική παρουσία στο νησί[182].

Οι δύο τελευταίες από τις παραπάνω μαρτυρίες απέχουν ένα ως ενάμιση αιώνα από τη μαρτυρία του Παυσανία για το νησί. Από τη σχετική περιγραφή του συνάγεται ότι ο ερευνητής αυτός δεν είχε συναντήσει στην πόλη των ιστορικών χρόνων πρόσωπο κατάλληλο να του ικανοποιήσει τις περιέργειές του· γι' αυτό και υποχρεώθηκε να προχωρήσει προς την ύπαιθρο του νησιού και να βρει εκεί πρόσωπα, με τα οποία συζήτησε για τη σαλαμινιακή ιστορία και τις παραδόσεις (*λέγουσι δὲ οἱ περὶ τὴν Σαλαμίνα* (την πόλη των ιστορικών χρόνων) *οἰκοῦντες*)[183]. Φαίνεται, ότι κατά το χρονικό διάστημα του ενός ή ενός και μισού εκείνου αιώνα είχε νεκρωθεί η πόλη. Συνάγεται όμως ακόμη ότι στη νέκρωση του προς τον Πειραιά και την Αθήνα αστικού κέντρου του νησιού και του λιμανιού του, παραλλήλως προς τα αλλεπάλληλα κακά που έπληξαν τους κατοίκους της Σαλαμίνας κατά τους ελληνιστικούς χρόνους, συνέβαλεν ο υποβιβασμός της Αθήνας ως πολιτικού και οικονομικού κέντρου, υποβιβασμός και μέσα στη μικρή και ήδη σχετικώς ασήμαντη περιοχή της Ελλάδας ως επαρχίας της απέραντης ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Ο οικονομικός και πολιτικός υποβιβασμός εκείνος της Αθήνας είχε ως συνέπεια την αδυναμία της να διατηρήσει τη ρυθμιστική της επιρροή στην πρωτογενή παραγωγή των γύρω άλλοτε δήμων της.

Η επίδραση των νέων τώρα ιστορικών όρων στη ζωή του νησιού ήταν δυσμενής προς την παλαιότερα κεντρομόλο έλξη από την Αθήνα, που είχε συντελέσει στην άνοδο της αρχικής Κολούριδος σε αστικό κέντρο, στην πόλη των ιστορικών χρόνων με το λιμάνι της. Προσθέτω ότι της Αθήνας η οικονομία έτεινε πλέον να μετατραπεί σε αγροτική[184]. Υπό τους νέους τούτους όρους φαίνεται ότι οι κάτοικοι της πόλης του όρμου προς τον Πειραιά υποχρεώθηκαν, προφανώς πρίν από τα μέσα του 2ου αι. μ.Χ., να μετοικήσουν στα κέντρα της πρωτογενούς παραγωγής: εννοώ την κοιλάδα Μουλκίου-Κακηβίγλας[185] και την κοιλάδα, που εκτείνεται βορείως από το Μαυροβούνι με κέντρο λίγο ως πολύ τη θέση όπου η σημερινή πόλη της Σαλαμίνας[186], σ' ένα δηλαδή ή περισσότερα από τα πολίσματα εκείνα, που κατά τον 4ον αι. π.Χ. μνημονεύονται ως Βοειοτομία, Βουσφαγέα(;) και Συπταλία[187]. Κατανοείται έτσι τώρα ο λόγος, για τον οποίο στην περιοχή του Αμπελακιού δεν παρατηρούνται, σε όσο τουλάχιστον μέτρο έχουν περιπέσει στην αντίληψή μου, λείψανα παλαιοχριστιανικών χρόνων. Το προβληματικό ερείπιο της Φραγκοκκλησιάς, πιθανότατα ρωμαϊκών χρόνων, με ένα λίθινο κίονα όρθιο και δύο ιωνικά κιονόκρανα στο χώρο του, δεν προσφέρεται πλέον για ανασκαφική έρευνα[188].

Θεώρησα χρήσιμο στην προανασκαφική αυτή παρουσίαση αρχαιολογικών θέσεων, επιφανειακών επισημάνσεων και ευρημάτων να παρεμβάλω και πληροφορίες για την πόλη της Σαλαμίνας των ιστορικών χρόνων, για να σχηματισθεί καθαρότερη και — από την άποψη της αρχαιολογικής έρευνας — ωφελιμότερη εικόνα περί της αρχαιολογικής φυσιογνωμίας του νησιού. Επειδή δε μόλις μνημόνευσα τα άλλοτε ερείπια της Φραγκοκκλησιάς και τα άλλοτε εκεί δύο κιονόκρανα, και επειδή το ένα από τα κιονόκρανα αυτά χαρακτηρίζεται από επανειλημμένα επιχρίσματα με γαλάκτωμα ασβέ-

182. Στράβων, Γεωγρ. IX 1,9: *τὴν δὲ νῆν* —ενν. πόλιν— *ἐν κόλπῳ κειμένην ἐπὶ χερσονησοειδοῦς τόπου συνάπτοντος πρὸς τὴν Ἀττικήν.*

183. Παυσανίας, Αττικά XXXV, 4.

184. Βλ. ό.π. (υποσημ. 95), όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

185. Βλ. παραπάνω, σ. 195.

186. Βλ. παρακάτω, σ. 222.

187. Παυσανίας, Αττικά, XXXV.

188. Βλ. και ΠΑΕ 1987, σ. 39-40.

στη, παρατηρώ ότι από τον ίδιο χώρο πιθανώς προέρχεται και άγνωστης προέλευσης μαρμάρινος μηρός (Π ί ν. 69 β) της Αρχαιολογικής Συλλογής Σαλαμίνος με λείψανα από όμοια γαλακτώματα, απότμημα μεγάλου αγάλματος, από μάρμαρο πεντελικό (σώζεται σε μήκος 0,50 μ. με περιφέρειες άνω 0,60 και κάτω 0,46 μ.). Είναι χαρακτηριστική η συγγένειά του, ως προς το μέγεθος, προς το όμοιο μέλος που περισυλλέχθηκε από το Δανίλη (Π ί ν. 49 δ), ενδεικτική πιθανώς της ίδιας λατρείας σε δύο τόπους της Σαλαμίνας: στη θέση Κολώνες[189] και στην πόλη της Σαλαμίνας των ιστορικών χρόνων.

13. ΝΗΣΙΔΑ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ (ΛΟΙΜΟΚΑΘΑΡΤΗΡΙΟΥ)

Η νησίδα του Αγίου Γεωργίου, στον όρμο που σχηματίζεται ανάμεσα στη Σαλαμίνα και στην Αττική, ταυτίζεται προς τη μεγαλύτερη από τις δύο νησίδες με το όνομα Φαρμακούσαι, στην οποία έδειχναν κάτι το ιδιαίτερο ως τον τάφο της Κίρκης[190]. Αρχαιολογικώς είναι γνωστή η νησίδα του Αγίου Γεωργίου από την εκεί παρουσία σωρών από κελύφη πορφυρών, που από τον Σπυρ. Λάμπρο ερμηνεύθηκαν ως κατάλοιπα μάλλον βαφικής βιοτεχνίας των Φοινίκων[191], καθώς και από την εύρεση μιας ερμαϊκής στήλης με την επιγραφή: *ΕΞ ΑΣΤΕΩΣ / Δ*[192].

Στο ανατολικό άκρο της νησίδας, όπου το ναΰδριο του Αγίου Γεωργίου, από το οποίο και το όνομά της, παρατηρήθηκε πριν από λίγα χρόνια από τον αρχιτέκτονα κ. Δ. Ζιρώ ότι τούτο ειναι κτισμένο στη θέση παλαιοτέρου κτίσματος, πιθανώς παλαιοχριστιανικής βασιλικής (Σχέδ. 4). Επισκεφθήκαμε τον χώρο συνοδευόμενοι από τον προϊστοριολόγο κ. Γ. Λώλο. Πράγματι υπόκειται παλαιοχριστιανική βασιλική. Έχουν ήδη αποκαλυφθεί, αλλ' ατελώς, τα ανατολικά της μέρη με την αψίδα. Η ανασκαφή εκείνη, αυθαίρετη, έγινε προφανώς όταν πριν από λίγα χρόνια, όταν η νησίδα χρησίμευε ως παράρτημα του Δημοσίου Ψυχιατρείου, επισκευάσθηκε και διαπλατύνθηκε το ναΰδριο (Π ί ν. 69 α). Τότε ήλθαν σε φως κίονες και αποτμήματα κιόνων (Π ί ν. 69 γ), συλήματα από αρχαία μνημεία, μία βάση και ένα από τα κιονόκρανα της βασιλικής (Π ί ν. 70 γ). Το πλάτος της βασιλικής μετράει 9,55, η χορδή της ημικυκλικής αψίδας της, 3,83 μ., οι μακροί δε τοίχοι της είναι πάχους 0,73 μ. Το κιονόκρανο (Π ί ν. 70 γ) επιθηματοειδούς τύπου με κάτω κυλινδρική έδρα (διάμ. 0,35, άνω βάση 0,605 × 0,535, ύψ. 0,35 μ.), έχει τη μία από τις λοξότμητες πλευρές του διακοσμημένη με σταυρό ανάμεσα σε καλαμοειδή φύλλα, από ένα, και ένα ακρινό ημίφυλλο[193]. Στο μεγαλύτερο

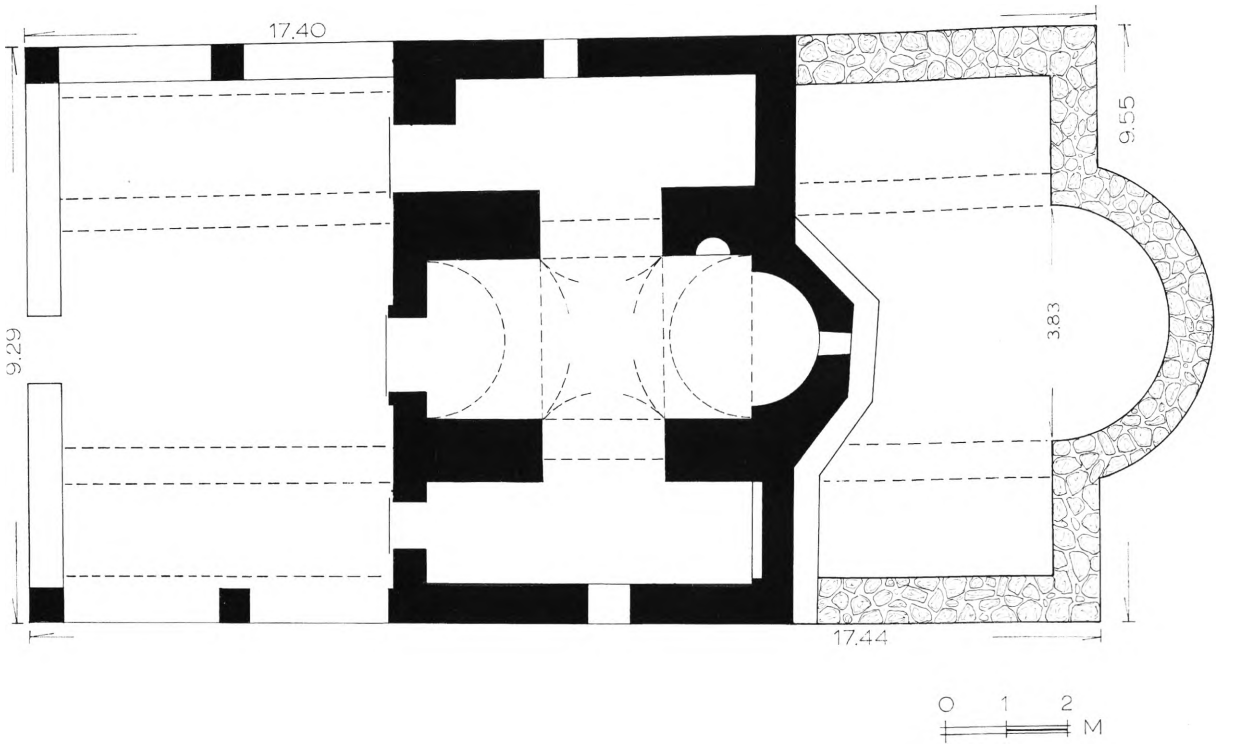
189. Βλ. σ. 180.

190. Στράβων, Γεωγρ. IX 1, 13: *Εἶτα... ἄκρα ἡ Ἀμφιάλη καὶ τὸ ὑπερκείμενον λατομεῖον καὶ ὁ εἰς Σαλαμῖνα πορθμός... Ἐνταῦθα δὲ καὶ αἱ Φαρμακοῦσαι, δύο νησία, ὧν ἐν τῷ μείζονι Κίρκης τάφος δείκνυται.* Για την ταύτιση: W. Kendrick -Pritchett, Studies in Ancient Topography I, Berkeley and Los Angeles 1965, σ. 94-102, ιδιαιτέρως σ. 91 και 100. Για τον τάφο της Κίρκης: Weisbach, RE XI 1, στ. 503 (λ. Kirke).

191. Σπυρ. Λάμπρου, Ιστορικά μελετήματα, εν Αθήναις 1884, σ. 33 κ.ε. και 39.

192. Κ. Δαβάρας, ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, σ. 127.

193. Ως προς τον τύπο βλ. ό.π. (υποσημ. 130). Σειρά όρθιων καλαμοειδών φύλλων ιδιάζει σε στενές και επιμήκεις επιφάνειες: γείσα, επίκρανα επιθήματα (πρβλ. το επίθημα ενωμένο με ιωνικό κιονόκρανο στο Βυζαντινό Μουσείο, αριθ. BM7923/T1828, Χ. Μπούρας, ΔΧΑΕ, περ. IV, τ. 13 (1985-1986), σ. 44 κ.ε., αριθ. Δ 131, εικ. 7, το απλό επίθημα BM7983/T1887, ό.π., σ. 56, αριθ. Δ353, εικ. 36 κ.ά., επίσης στην Κόρινθο, Scranton, ό.π., σ. 110 κ.ε., αριθ. 64-72). Συγγενέστερο κατά τον τύπο – να πλησιάζει προς το τετράγωνο – και τη διακόσμηση είναι το ευρισκόμενο στην Παλαιά Μητρόπολη των Σερρών (Sodini, Πρακτικά Χ Διεθνούς Συνεδρίου Χριστιανικής Αρχαιολογίας, Θεσσαλονίκη τ. Α', 1980, σ. 256, εικ. 21). Το μνημείο είχε παρατηρηθεί από τον κ. Δ. Ζιρώ με την ευκαιρία απασχόλησής του στη νησίδα κατά τη διάρκεια της στρατιωτικής του θητείας στο Πολεμικό Ναυτικό. Είχε μεταφέρει τότε το κιονόκρανο, τη βάση και απότμημα από κορμό αρχαίου ιωνικού κίονος, για ασφάλεια, στον κήπο της κατοικίας του διευθυντού των τεχνικών υπηρεσιών του Πολεμικού Ναυστάθμου Σαλαμίνας, δύο δε κίονες

Σχέδ. 4. Νησίδα Αγίου Γεωργίου. Παλαιοχριστιανική βασιλική. Κάτοψη (Δ. Ζιρώ).

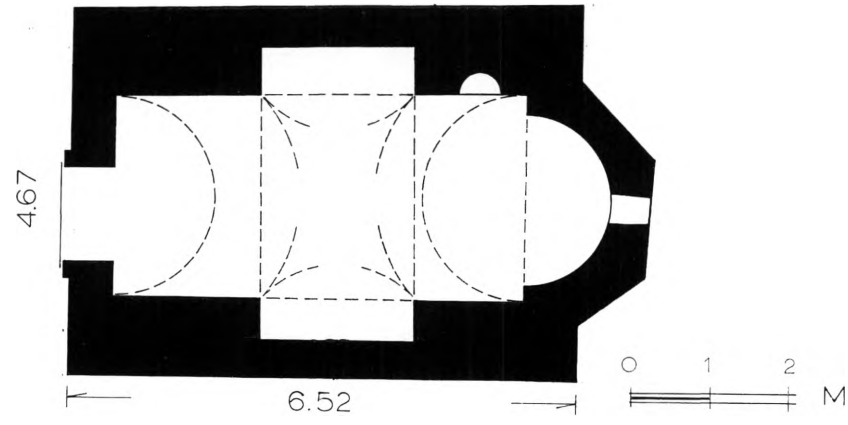
από δύο αποτμήματα ιωνικού κίονος που είχαν βρεθεί τότε σε μικρήν απόσταση από το ναΰδριο βορειοδυτικώς, χάραγμα σε ωραία γραφή με το όνομα *ΑΘΗΝΑ* (Π ί ν. 70 α) σε ράβδωσή του υποδηλώνει ότι το μαρμάρινο τούτο μέλος ανήκε σε ναό της Αθηνάς, ίσως της Αθηνάς Σκιράδος, ενός από τα ιερά της αρχαίας Σαλαμίνας[194]. Η βασιλική δεν φαίνεται παλαιότερη των μέσων του 6ου αι.

Κατά τη νότια πλευρά της νησίδας, όπου ο Σπυρ. Λάμπρος είχε παρατηρήσει τους περισσότερους και ενδεικτικότερους (ως ύψ. 0,50 μ.), σωρούς από κελύφη πορφυρών, επισημάνθηκε κατά τη διάνοιξη δρόμου με κατεύθυνση από Α. προς Δ. κτίσμα, πιθανότατα κοσμικό, στο οποίο όμως είχαν χρησιμοποιηθεί και κίονες αράβδωτοι, αλλά και αρχαίο μαρμάρινο υλικό. Από την περιοχή του, στο δρόμο, όπου μόλις διακρινόταν μισοελευθερωμένη από τα χώματα, ανασύραμε ακέφαλη ερμαϊκή στήλη (Π ί ν. 71 α) με επιγραφή όμοια εκείνης που είχε βρεθεί προ ετών: *ΕΞ ΑΣΤΕΩΣ / Δ* (σωζ. ύψ. 0,56, πλ. 0,33, πάχ. 0,19, ύψ. γραμ. 0,05 μ.)[195]. Λείψανα από ασβεστοκονίαμα στις στενές πλευρές

σε ύπαιθρο χώρο κάπου προς το εκεί νοσοκομείο. Κατά την αναζήτησή των στον παραπάνω κήπο βρέθηκαν μόνο το κιονόκρανο και το απότμημα του ραβδωτού κίονος (Π ί ν. 69 β).

194. Ηρόδοτος, VIII 94. Πλούταρχος, Σόλων 9. Πρβλ. Kock, RE III Α, στ. 534 (λ. Σκιράς 2) και Müller, Topographisches Bildlexikon ό.π. (υποσημ. 69), σ. 707. Εικάζεται ότι η θέση του ιερού ήταν στη μικρή κοιλάδα του Αράπη (στον σημερινό Πολεμικό Ναύσταθμο Σαλαμίνος).

195. Μεταφέρθηκε στην Αρχαιολογική Συλλογή Σαλαμίνος.

Σχέδ. 5. Νησίδα Αγίου Γεωργίου. Ναΰδριο Αγίου Γεωργίου. Κάτοψη (Δ. Ζιρώ).

της υποδηλώνει ότι είχε χρησιμοποιηθεί στο εν λόγω κτίσμα. Τούτο το κτίσμα φαίνεται λίγο ως πολύ σύγχρονο με τη βασιλική· η γειτονία του προς τους σωρούς από κελύφη πορφυρών καθιστά πιθανή κάποια χρονική σχέση μεταξύ των, επιτρέπει δηλαδή να εξηγηθούν οι σωροί εκείνοι πορφυρών ως κατάλοιπα βιοτεχνίας παραγωγής πορφυρού χρώματος όχι από μέρους Φοινίκων, αλλά από τους εντοπίους σε πρωτοβυζαντινούς χρόνους[196].

Το σημερινό ναΰδριο του Αγίου Γεωργίου (Σ χ έ δ. 5, Π ί ν. 69 α) προήλθε από επέκταση ναϋδρίου τύπου σταυρεπίστεγου (κατηγορίας Α2)[197], με τη διαφορά ότι εγκάρσιος χώρος στεγάζεται όχι με ημικυλινδρικό, αλλά με σκαφοειδή θόλο, σπανιότατη παραλλαγή, που πιθανώς εφαρμόσθηκε για πρώτη φορά σε όμοιου τύπου εκκλησία κτισμένη από τους Φράγκους στα ερείπια της βασιλικής του Κρανείου στην Κόρινθο (πριν από τα μέσα του 13ου αι.)[198]. Η επικάλυψη των τοίχων δεν επιτρέπει χρονολογικές υποθέσεις ως προς τον σταυρεπίστεγο πυρήνα. Πιθανώς είναι βυζαντινών χρόνων. Σε επιγραφή προσηλωμένη τώρα στο υπόστεγο, στη νότια πλευρά του, μνημονεύει ανακαίνιση του έτους 1865[199].

14. ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΗΣ ΣΗΜΕΡΙΝΗΣ ΠΟΛΗΣ ΣΑΛΑΜΙΝΑΣ

Η πόλη Σαλαμίνα

Η περιοχή της σημερινής πόλης της Σαλαμίνας, στον μυχό του εσωτερικού μεγάλου κόλπου του νησιού, μαρτυρείται ότι παλαιότερα διέθετε πηγή με αρκετό νερό στη νότια πλαγιά του βραχώδους λόφου του Προφήτη Ηλία, συγκεκριμένως έξω και βορειοανατολικώς της εκκλησίας του Αγίου Ανδρέου[200]. Ο Προφήτης Ηλίας υψώνεται σήμερα σχεδόν στο μέσον της πόλης. Η θέση της, στο

196. Πληροφορίες από κείμενα: Λάμπρος, ό.π. (υποσημ. 191), σ. 6.38 κ.ε.

197. Βλ. υποσημ. 124.

198. Βλ. D. I. Pallas, RbK IV (1990), σ. 803-804, εικ. 21 (λ. Korinth).

199. Ανάγεται στην εποχή, όταν η νησίδα του Αγίου Γεωργίου μετατράπηκε σε λοιμοκαθαρτήριο. Μεταγράφω:
ΧΟΛΕΡΑΣ ΚΑΘΑΡΤΗΡΙΟΝ ΤΗΝ ΣΗΝ / ΝΗΣΟΝ ΠΡΟΣΗΝΕΓΚΑΣ ΤΗ ΕΛΛΑΔΙ / ΤΡΟΠΑΙΟΦΟΡΕ / ΕΥΓΝΩΜΟΝΟΥΝΤΕΣ ΠΡΟΣΑΓΟΜΕΝ / ΣΟΙ ΤΗΝ ΑΝΑΚΑΙΝΙΣΙΝ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ / ΜΗΝΙ ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΩ ΑΩΞΕ'

200. Δ. Πάλλας, ΑΕ 1948-1949, σ. 117, σημ. 7.

κέντρο σειράς από κοιλάδες με τη μεγαλύτερη καλλιεργήσιμη έκταση στο νησί, που καταλήγουν σε όρμους ωσάν λίμνες, κλειστούς από τις απέναντι ακτές της Αττικής και της Μεγαρίδας (Σ χ έ δ. 1), και με ήμερες ακρογιαλιές, προσφερόταν για άνετη διαβίωση μιας ειρηνικής κοινότητας, που ν' αποζεί πρωτίστως από την αλιεία και από την καλλιέργεια της γης. Αλλά παλαιότερα, όταν η προϊστορία του νησιού ξεκινούσε από τον μύθο, η αρχαιολογική δε έρευνά του δεν είχε φέρει τα βήματα των αρχαιολόγων πέρα από τις Κολώνες και δεν είχε επιδιώξει να εντοπίσει σε προϊστορικά κατάλοιπα τη σχετική προς τον μύθο παράδοση, εκείνη που τοποθετούσε μια πτυχή του σαλαμινιακού μύθου στα νότια του νησιού και μαζί τον συνέδεε προς την Αίγινα[201]. ήταν δύσκολο να σκεφθεί κανείς ότι ήταν ενδεχόμενο ν' αναζητηθεί στην περιοχή της σημερινής πόλης κάποιος προϊστορικός οικισμός. Τον υπέθεσε όμως ο Bursian, αλλά αθέτησε την παράδοση και μετέθεσε τη δράση, που υπονοούνται τόσον από τον μύθο όσο και από την παράδοση, από τις νότιες ακτές της Σαλαμίνας στην περιοχή της εδώ πόλης, στη δυτική άκρη του ισθμού που χωρίζει το νησί σε βόρειο και νότιο τμήμα[202]. Προϋποτίθεται όμως και μια διαφορά· ότι δηλαδή, ενώ με τις οικήσεις σε κορυφές βουνών και σε βραχώδεις ακτές ή σε παραλιακές κοιλάδες, κάπως απόκρυφες, του νοτίου τμήματος του νησιού υποδηλώνονται πληθυσμοί προφανώς μη ειρηνικοί, οι εδώ πρέπει να ζούσαν σε χρόνους που υπέβαλλαν τη συναίσθηση δύναμης και ασφάλειας.

Οι άνθρωποι του εδώ προϊστορικού οικισμού πρέπει να είχαν τις οικήσεις τους στα ήμερα πρανή του βουνού, περίπου στην περιοχή της άλλοτε πηγής, αλλά προς την περιοχή των βράχων, υψηλότερα. Όμως στα χρόνια μας, όταν σχεδόν ολόκληρη η πόλη της Σαλαμίνας ανοικοδομήθηκε, ελάχιστη προσοχή ως προς αυτά δόθηκε κατά τη διενέργεια των σχετικών εκσκαφών. Έτυχε να επισημανθούν μόνο τα λείψανα ενός πιθανώς μυκηναϊκού ανακτόρου αορίστως, στη συνοικία Πουσιρί (το Νέο Πηγάδι)[203], προς την άλλοτε κοιλάδα την εκτεινόμενη δυτικώς του Προφήτη Ηλία και σε απόσταση το πολύ 250 μ. από την άλλοτε πηγή. Τεκμηριώνεται όμως η ύπαρξη μεσοελλαδικού οικισμού από την παρουσία θαλαμοειδών τάφων στα πρανή του λόφου των Μύλων, στην απέναντι του Προφήτη Ηλία αντίστοιχη πλαγιά της κοιλάδας. Τους απαριθμώ στην ακόλουθη υποσημείωση κατά τοπογραφική σειρά, από όσους είναι γνωστοί από την ως τώρα έρευνα, όσους έτυχε να περιπέσουν στην αντίληψή μου και όσους εικάζω ότι συνιστούν υπολείμματα θαλαμοειδών τάφων[204]. Από τους τάφους αυτούς έχουν προέλθει πολύτιμα δείγματα[205] (Π ί ν. 71 β). Στον εν λόγω

201. Βλ. παραπάνω, σ. 186 κ.ε.

202. Bursian, βλ. ό.π. (υποσημ. 47).

203. Μ. Παρασκευαΐδης, «Αποκαλύπτεται η ακμή της Σαλαμίνος», εφημ. Η Καθημερινή, φ. 1 Οκτωβρίου 1964, σ. 5.

204. 1) Στη σπηλαιώδη εκκλησία του Αγίου Χαραλάμπους, με άλλοτε λιθόστρωτο δάπεδο, όπου στο κέντρο του σπηλαιώδους χώρου, υπήρχε όρυγμα γεμάτο πέτρες για να χρησιμεύει ως χωνευτήριο και για την απόθεση άχρηστων ιερών σκευών (κανδηλιών κτλ.) πιθανώς θαλαμοειδής τάφος, του οποίου είχε καταρρεύσει η οροφή. 2) Στην αυλή άλλοτε οικίας του Παναγή Κανάρη, ΝΔ. του Αγίου Χαραλάμπους, με όψη προς το άλλοτε Πάνω Πηγάδι, επισημάνθηκε γύρω στο 1930 μετά από υποχώρηση του εδάφους θαλαμοειδής τάφος, από τον οποίο περισυνέλεξαν μυκηναϊκά αγγεία. 3) Στη θέση όπου η οικία του κ. Α. Λένη (οδός Κανάρη 26), καταστράφηκε από σκαπτικό μηχάνημα, κατά την προετοιμασία του οικοπέδου για ανοικοδόμηση, θαλαμοειδής τάφος από το περιεχόμενο όμως του οποίου κατορθώθηκε να περισυλλεγούν αγγεία (Π ί ν. 71 β) υπό την κατοχή του ιδιοκτήτη. 4) Στο τέλος της οδού Κανάρη, όπου η ανοικοδόμητη περιοχή, διακρίνονται στη βραχώδη πλαγιά θαλαμοειδή λαξεύματα, υπολείμματα μυκηναϊκών τάφων, καθώς εικάζω (ορισμένα από αυτά διασκευάσθηκαν κατά τον τελευταίο πόλεμο σε καταφύγια). 5) Σε οικόπεδο στην παραλία (Ακτή Καραϊσκάκη 44), όπου οικοδομήθηκε αργότερα από το γιατρό Θ. Παπασωτηρίου κατοικία του, αποκαλύφθηκε θαλαμοειδής τάφος (Π. Α. Φουρίκης, Αρχαίοι Τάφοι εν Σαλαμίνι, ΑΕ 1916, σ. 8 — μαθητής τότε του δημοτικού σχολείου τον θυμούμαι σ'επαφή με τον τότε στενό παραλιακό χωματόδρομο και με πλημμυρισμένο τον πυθμένα του, διάσπαρτο από αγγεία να εξέχουν από το νερό, του οποίου η

οικισμό πρέπει να προσγραφεί πιθανότατα και η λεία επιφάνεια βράχου, γνωστή ως Ρουκουλίμεζα (Κυλίστρα), τόπος ψυχαγωγίας των παιδιών των χρόνων της μικρής μου ηλικίας. Σε απόσταση λίγων δεκάδων μέτρων από την παραπάνω πηγή, συνόρευε προς Δ. με την άλλοτε οικία του Ι. Σακελλαρίου. Ο κ. Λώλος, με τον οποίο επισκέφθηκα εκ νέου τον εν λόγω χώρο, περισυνέλεξε αμέσως επάνω από την Κυλίστρα, ανάμεσα στους βράχους, όστρακα προϊστορικών χρόνων[206].

Από τη μελέτη της προϊστορικής κεραμικής, που ως τώρα έχει περισυλλεχθεί και όσης τυχόν θα γίνει γνωστή στο μέλλον, θα προσδιορισθούν ενδεχομένως τα χρονικά όρια των σχέσεων μεταξύ των ανθρώπων που κατοικούσαν στο νότιο τμήμα του νησιού και εκείνων που ήσαν εγκαταστημένοι στον εδώ οικισμό.

Περιοχή της Ζωοδόχου Πηγής

Η μείζων περιοχή της σημερινής πόλης της Σαλαμίνας είχε στα αρχαία χρόνια ένα πλεονέκτημα ακόμη· ότι διέθετε άφθονο νερό, προσιτό χωρίς μεγάλη δυσκολία, αμέσως προς τα βορειοανατολικά, στην κοιλάδα Βρετό, όπου το ναΰδριο της Ζωοδόχου Πηγής[207] και όπου — ανατολικώς και βορείως της εκκλησίας — έχει επισημανθεί αρχαίος οικισμός[208]. Ανατολικώς της Ζωοδόχου Πηγής στην περιοχή Χαρίτο της κοιλάδας του Βρετού, επισημάνθηκε τελευταία γεωμετρικό νεκροταφείο[209]. Είναι βεβαίως το νερό που προσέλκυσε τους εδώ οικιστές, δεδομένο, που ίσως εξηγεί το ότι, μετά την παρακμή του μικρού αχαϊκού βασιλείου της Σαλαμίνας, του εκπροσωπούμενου από τη μορφή του Αίαντα, ευρήματα υστεροελλαδικών και πρωτογεωμετρικών χρόνων απαντούν κατ' εξοχήν στην περιοχή του ισθμού του νησιού· συγκεκριμένως, από τους βορειοανατολικούς και τους ανατολικούς πρόποδες του Προφήτη Ηλία, όπου το άλλοτε νεκροταφείο της Αγίας Κυριακής, και το προς τα νότιά της χαμηλό έξαρμα εδάφους, γνωστό ως Μπουκουρίμεζα, έως τα Παλούκια και τη μικρή κοιλάδα του Αράπη[210], όπου σήμερα ο πολεμικός ναύσταθμος και όπου επίσης υπάρχει πηγή,

στάθμη αντιστοιχούσε προς τη στάθμη της θάλασσας). Να προστεθούν και όσα επί πλέον μνημονεύονται από τον Μ. Παρασκευαΐδη ό.π. (υποσημ. 203) και τους Μ. Πετροπουλάκου - Ε. Πεντάζος, Αττική, οικιστικά στοιχεία. Πρώτη έκθεση, στο Αρχαίες Ελληνικές Πόλεις, 21, Αθήνα 1973, σ. 121-125.

205. Στην κατοχή του κ. Ανδρέα Λένη (Σαλαμίνα).

206. Ως προς την κυλίστρα πρβλ. την ευρισκόμενη στο λόφο των Μουσών στην Αθήνα: Ν. Πολίτης, Λαογραφικά Σύμμεικτα 2, σ. 342-348, όπου και άλλα παραδείγματα και εθνολογικά παράλληλα (κατακύλιση γυναικών για να επιτύχουν γονιμότητα και ευτοκία).

207. Βλ. Δ. Πάλλας, Αθηνά 80 (1988), σ. 102 και 111.

208. Η παρατήρηση ήδη από τον Κ. Πιττάκη, ΑΕ 1853, σ. 973. Πρβλ. Δ. Πάλλας, ΑΕ 1948-1949, σ. 114. Βλ. και παρακάτω, σ. 215.

209. Σχετικώς προς τις έρευνες στην εν λόγω περιοχή η Έφορος Αρχαιοτήτων κ. Ιφιγένεια Δεκουλάκου παραχώρησε το ακόλουθο σημείωμα: «Η ανασκαφή άρχισε και συνεχίζεται στο οικόπεδο Δαβράδου-Παπαδοπούλου, στην οδό Θερμοπυλών, όπου ήρθαν τυχαία στο φως τάφοι της πρώιμης γεωμετρικής περιόδου. Οι τάφοι ήταν λακκοειδείς και κιβωτιόσχημοι, ενώ παράλληλα υπήρχαν πυρές και τεφροδόχα αγγεία. Σε μερικούς τάφους βρέθηκαν χρυσές και χάλκινες περόνες, χάλκινα βραχιόλια και αγγεία. Φαίνεται πως οι τάφοι αποτελούν τμήμα νεκροταφείου της γεωμετρικής περιόδου που ανήκε σε άγνωστο ως σήμερα οικισμό».

210. P. Kavvadias, Les Musées d'Athènes, Athènes 1894, σ. 25-26, Π. Καββαδίας, Προϊστορική Αρχαιολογία, Αθήναι 1909, σ. 310-311, S. Wide, Gräberfunde aus Salamis, AM 35 (1910), σ. 17-36, N. Kyparissis, JdI 55 (1940), Anzeiger, 183-284, D. M. Robinson, A Smallhoard of Mycenaean Vases and Statuettes, AJA LIV (1950), σ. 1 κ.ε., Η. Τσιριβάκος, ΑΔ 23 (1968): Χρονικά, σ. 113 και άλλα στις αρχές του 1990 (από εφημερίδες). Βλ. και Πετροπουλάκου - Πεντάζος, ό.π. (υποσ. 204), σ. 122-123, θέσεις 12 και 13. Πρβλ. C.-G. Styrenius, The Vases of the Submycenaean Cemetery on Salamis, OpAth IV (1962), σ. 103-123 και ο ίδιος, Submycenaean Studies, Lund 1967, σ. 1 κ.ε. και σποράδην, A. Anderson Immerwahr, The Neolithic and the Bronze Ages, στο The Athenian Agora XIII, Princeton-N. Jersey 1973, σ. 103 κ.ε., Πετροπουλάκου -

αυτή εντελώς παραθαλάσσια, γνωστή με το όνομα Γοβιοί[211]. Φαίνεται δηλαδή ότι, μετά τους κυρίως μυκηναϊκούς χρόνους, κάποια σοβαρή αλλαγή των όρων διαβίωσης στο νησί περιόρισε τη βασική παραγωγική δραστηριότητα του πληθυσμού – πιθανώς ολιγαριθμότερου τώρα στην περιοχή αυτή του ισθμού, με οικιστικό κέντρο κάπου στην περιοχή της Ζωοδόχου Πηγής. Τούτο δεν σημαίνει βεβαίως και εξαφάνιση κάθε δραστηριότητας από τις άλλες γνωστές ήδη θέσεις. Φαίνεται ότι ο οικισμός εκείνος είχε αποτελέσει την κύρια οικιστική μονάδα στο νησί πριν από την αθηναϊκή κυριαρχία, ότι επέζησε και ότι ταυτίζεται προς ένα από τους τέσσερις οικισμούς της επιγραφής IG II/III 2.2 Add., σ. 8 [212]. Και ακόμη ότι, μετά την παρακμή της πόλης των ιστορικών χρόνων[213], αναδέχθηκε τη λειτουργία εκείνης, ως του αστικού κέντρου του νησιού, μέχρι περίπου τον 8ο αι. μ.Χ.[214].

Στην περιοχή της Ζωοδόχου Πηγής, ιδιαιτέρως προς τα πρανή του λόφου, που εκτείνεται προς Β., οι καλλιεργητές προσέκρουαν σε «αρχαία» (σήμερα η περιοχή έχει μετατραπεί σε περιφραγμένα οικόπεδα). Από εκεί έχουν προέλθει επιγραφές[215], στα νοτιοδυτικά της δε – στην περιοχή της Αγίας Κυριακής, όπου το πρωτογεωμετρικό νεκροταφείο[216] – έχει επισημανθεί και ελληνιστικό νεκροταφείο[217].

Υπό αυτά τα δεδομένα είναι εύλογο να υποτεθεί, ότι από νεκροταφείο του εδώ αρχαίου οικισμού προέρχονται και τα έξοχα ανάγλυφα των Καλλιμάχου-Καλλίου καθώς και των Χαιρεδήμου-Λυκέως (Αρχαιολογικό Μουσείο Πειραιώς), τα οποία μαζί με άλλα είχαν χρησιμοποιηθεί ως καλύμματα παλαιοχριστιανικών τάφων δυτικώς του ιστορικού κέντρου της σημερινής πόλης της Σαλαμίνας[218], γιατί, λόγω του μεγέθους και του βάρους των, είναι δύσκολο να γίνει αποδεκτό ότι μεταφέρθηκαν από νεκροταφείο της πόλης των ιστορικών χρόνων ειδικώς για τους εν λόγω τάφους. Σε μικρή απόσταση ανατολικώς από τη θέση αυτή, στη γειτονία του άλλοτε «Κάστρου»[219], παρατηρείται σε οικόπεδο των κληρονόμων του Θεοφ. Καπαραλιώτη (Πρώτη Πάροδος της οδού Ολύ-

Πεντάζος, ό.π. (υποσημ. 204), σ. 122-123, θέσεις 12 και 13. Θεωρούνται κατάλοιπα επήλυδων πληθυσμών, που υποχώρησαν στην πίεση εισβολέων: Κ. Συριόπουλος, Εισαγωγή εις την Αρχαίαν Ελληνικήν Ιστορίαν, τ. Α., Οι μεταβατικοί χρόνοι, Αθήναι 1983, σ. 82-83, τ. Β', Αθήναι 1984, σ. 594 και 601-602, Chr. Sourvinou-Inwood, Movements and Populations in Attica at the End of the Mycenean Period, Proceedings of the First International Colloquium in Aegean Prehistory, Sheffield-London 1974, σ. 219.

211. Δ. Πάλλας, Αθηνά 80 (1988), σ. 111.

212. Βλ. παραπάνω, σ. 206 και υποσημ. 157.

213. Βλ. παραπάνω, σ. 207.

214. Πρβλ. παρακάτω, σ. 226.

215. Πιττάκης, ΑΕ 1853, σ. 973, αριθ. 1642-1646.

216. Βλ. παραπάνω, σ.214 και υποσημ. 210 (Kyparissis).

217. Βλ. Πετροπουλάκου - Πεντάζος, ό.π., σ. 123, θέση 14. Διακρίνονται άλλοι τάφοι έξω από τον ανατολικό περίβολο της Αγίας Κυριακής, στη δυτική παρυφή της εκεί οδού. Στην ίδια περιοχή είχε βρεθεί – στα χρόνια της παιδικής μου ηλικίας – ανάγλυφη πλάκα με παράσταση νέου να κρατεί με το ένα χέρι από τι πισινά πόδια νεκρό λαγό και με το άλλο λαγωβόλο (το ανάγλυφο είχε μεταφερθεί στο τότε Ελληνικό Σχολείο, εγκαταστημένο στην οικία του Κυριάκου Αναγν. Πάλλα (Αγίου Μηνά 7)· στο μεταξύ τοποθετήθηκε τούτο ως κατώφλι σε διατοίχισμα της εκεί αυλής, από όπου και απαλείφθηκε.

218. Π. Α. Φουρίκης, ΑΕ 1916, σ. 1 κ.ε.

219. Το «Κάστρο» ήταν άλλοτε απομονωμένο οικοδομικό τετράγωνο στη βορειοδυτική άκρη της πόλης των χρόνων της τουρκοκρατίας, με τη νότια πλευρά του στη σημερινή οδό Ολύμπου και τη δυτική στην πρώτη πάροδο της οδού Ολύμπου. Το αποτελούσαν κατοικίες σ' επαφή μεταξύ των, γύρω από μεγάλη αυλή με μία μόνον είσοδο, κοινή και σχετικώς μεγάλη, στη δυτική πλευρά (να παρέχει ενδεχομένως εύκολη φυγή προς τα εκτός της πόλης υψώματα) και αρχικώς δίχως παράθυρα προς τα έξω. Ανάμεσα στο «Κάστρο» – έξω από τη νοτιοανατολική γωνία του – και στον άλλο οικισμό βρισκόταν το «Πουσ'ιρί» (βλ. ό.π., σ. 213).

μπου), μέρος καμάρας τάφου· οι περίοικοι μαρτυρούν ότι στην περιοχή των έχουν βρεθεί και άλλοι κτιστοί τάφοι, έχουν δε σημειωθεί οκτώ ακόμη ανατολικότερα[220] (δυτικώς του Προφήτη Ηλία), τεκμήρια όλα αυτά παρουσίας συγχρόνου των, παλαιοχριστιανικού οικισμού, που προς το παρόν λανθάνει[221].

Από την περιοχή της Ζωοδόχου Πηγής — ήδη στην Αρχαιολογική Συλλογή Σαλαμίνος — προέρχονται δύο παλαιοχριστιανικά επιθηματοειδή κιονόκρανα διαχωριστικών αμφικιονίσκων παραθύρων: χαρακτηριστικά για το μέγεθός των το ένα (Π ί ν. 71 γ) ακέραιο, (μήκ. κάτω 0,63, πλ. 0,25, μήκ. άνω 1, πλ. 0,40, ύψ. 0,21 μ.)[222], το άλλο (Π ί ν. 71 δ) ελαφρώς μικρότερο, κατά το ένα άκρο του ελλιπές (σωζ. μήκ. κάτω 0,605, πλ. 0,195, σωζ. μήκ. άνω 0,65, πλ. 0,30, ύψ. 0,184 μ.). Υποδηλώνουν ύπαρξη μίας ή δύο μεγάλων βασιλικών, οι οποίες πιθανότατα ανήκουν στον εν λόγω οικισμό και λανθάνουν κάπου στην περιοχή της Ζωοδόχου Πηγής[223]. Το πρώτο, κάπως φθαρμένο λόγω της τριβής του στο έδαφος, διασώζει εντούτοις ευκρινώς τη διακόσμηση των λοξότμητων πλευρών του, με σταυρό ανάμεσα σε δύο καλαμοειδή φύλλα. Η μαλακότητα στην απόδοση του αναγλύφου, χαμηλού, με τις επιφάνειες των διακοσμητικών θεμάτων να διαδέχονται η μία την άλλη και χωρίς να διαχωρίζονται με σαφές περίγραμμα από το βάθος, φαίνεται προϊόν εργαστηρίου συγγενούς με εκείνο, από το οποίο προήλθεν πεσσίσκος έξω από την Αγία Ζώνη, στην Κακηβίγλα. Το δεύτερο (διασώζει τον αριθ. 49 του παλαιού καταλόγου), με χαραγμένο το λιθοξοϊκό σημείο Δ στην κάτω βάση, κοσμείται με φύλλα ανθεμιοειδούς ακάνθου, ένα μεγάλο κατά τον άξονα ανάμεσα σε καλαμοειδές και δύο μικρότερα όμοιας άκανθας. Η διακόσμησή του θυμίζει την άκανθα σε επίθημα, που βρέθηκε, σύλημα, στο ναΰδριο του Αγίου Ιωάννη του Νηστευτή στο Πέρανι και τα άλλα στη Σαλαμίνα[224]. Είναι προϊόντα αθηναϊκού εργαστηρίου, η χρονολόγησή των όμως είναι δύσκολη, γιατί δεν έχουν ως τώρα διαμορφωθεί κριτήρια, που να επιτρέπουν την κατάρτιση σειράς σχετικής προς την πορεία της παλαιοχριστιανικής αθηναϊκής γλυπτικής, έτσι που να προσφέρει χρονολογικές ενδείξεις μέσα σε στενά όρια. Επί του προκειμένου είναι δυνατόν μόνο να λεχθεί ότι τα εν λόγω γλυπτά πιθανώς δεν είναι μεταγενέστερα των μέσων του 6ου αι. μ.Χ. και ότι το θέμα του γλυπτού (Π ί ν. 71 δ) διακρίνεται για την ανώτερη ποιότητα εργασίας σε σύγκριση προς εκείνη του επιθήματος (Π ί ν. 67 β) της περιοχής της Κακηβίγλας και πιθανώς αρχαιότερο.

Από την ίδια περιοχή περισυλλέχθηκαν και μεταφέρθηκαν στην Αρχαιολογική Συλλογή Σαλαμίνος δύο λίθινα μέλη ελαιοτριβικού μηχανισμού. Το ένα είναι κυλινδρικό με βάσεις ελαφρώς κυρτές και με τόρμο στο κέντρο των (Π ί ν. 72 β). Ελλιπές κατά το ένα άκρο του, όργανο για τη σύνθλιψη του ελαιοκάρπου σε απλωτό τριβείο. Λειτουργούσε με το να το κυλούν πλαγιαστό, περιστρεφόμενο σε άξονα, συγκεκριμένως σε δύο οριζόντια έμβολα που εισχωρούσαν στους δύο τόρμους του (διάμ. 0,39, σωζ. μήκ. 0,48 μ.)[225]. Το άλλο έχει σχήμα κωλούρου κώνου με ελαφρώς κυρτή την

220. Φουρίκης, ό.π., σ. 8 και εικ. 1 (χάρτης). Επίσης δύο τάφοι, από τους οποίους ο ένας καμαρωτός, βρέθηκαν στην οδό Αιαντιδών ανατολικώς του Αγίου Ανδρέα (Π. Λαζαρίδης, Βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία Νομού Αττικής και Πειραιώς, ΑΔ 28 (1973): Χρονικά, σ. 78).

221. Ως προς τις προϋποθέσεις της ανασκαφικής αναζήτησής του να ληφθεί υπόψη ότι τα παραπάνω ανάγλυφα βρέθηκαν σε βάθος 1,50 μ. (Φουρίκης, ό.π., σ. 1).

222. Δ. Πάλλας, ΑΕ 1948-1949, σ. 115. Το κιονόκρανο ευρισκόταν παρά το εκεί πηγάδι, το οποίο διασκευασμένο σε γούρνα χρησίμευε ως ποτίστρα.

223. Δοκιμαστική έρευνα δυτικώς της εκκλησίας με σκοπό την αναζήτηση μιας από τις βασιλικές αυτές (Δ. Πάλλας, ΠΑΕ 1987, σ. 29-30) δεν απέδωσε θετικό αποτέλεσμα· ίσως για το λόγο ότι περιορίσθηκε σε τομές μικρού βάθους (περίπου 0,50 μ.).

224. Βλ. ΠΑΕ 1987, σ. 28, πίν. 88.

225. Βλ. στη βιβλιογραφία της υποσημ. 93.

κυλινδρική του επιφάνεια (Π ί ν. 72 α), με τη μικρή βάση (διάμ. 0,38 μ.) να έχει στο κέντρο της βαθύ τόρμο (διάμ. 0,12, βάθ. 0,17 μ.), ελλειψοειδούς διατομής) και τη μεγάλη (διάμ. 0,45 μ.) ν' απολήγει σε δακτύλιο εν εισοχή, ως είδος λαιμού (ύψ. 0,065, διάμ. 0,28 μ.) και με την άνω επιφάνειά του επιπεδική, εφοδιασμένη με δύο βαθιές χαραγές σταυροειδώς[226]. Στο επιπεδικό μέρος, όπου ο λαιμός, απαντούν ανά μία μικρή εγκοπή περίπου στις προεκτάσεις των χαραγών, σε σχήμα σταυρού, αλλ' αυτές ως να προστέθηκαν εκ των υστέρων. Το όργανο τούτο φαίνεται ότι περιστρεφόταν γύρω από έμβολο με τη βοήθεια μηχανισμού προσαρμοσμένου στις εγκοπές.

Στο σχετικό προς ελαιοτριβεία της περιοχής της πόλης της Σαλαμίνας αρχαιολογικό υλικό πρέπει να προσγραφούν: ελαιοτριβικός τροχός με τη μία από τις κυκλικές επιφάνειές του ελαφρώς κυρτή και την άλλη επιπεδική (Π ί ν. 72 γ), διάτρητος στο κέντρο για να περιστρέφεται γύρω από ξύλινον άξονα (διάμ. 0,54, πάχ. 0,14 στο κέντρο, 0,125 στην περιφέρεια, διάμ. οπής 0,135 μ.). Βρέθηκε χρησιμοποιημένος ως στόμιο δεξαμενής σε παλαιά οικία των κληρονόμων του Α. Ν. Κριτσίκη (ήδη στην αυλή της οικίας μου στη Σαλαμίνα)· επίσης, μονολιθικά κυλινδρικά τριβεία δύο τύπων, με και δίχως ομφαλό (τα τελευταία βαθύτερα και οξύτερα προς τα κάτω). Τα τελευταία σώζονταν ως πριν από λίγες δεκαετίες στα δημοτικά πηγάδια ύδρευσης της πόλης και χρησίμευαν ως γούρνες για το πότισμα των ζώων (εξαφανίσθηκαν κατά την προσπάθεια «εξωραϊσμού» μετά την αχρήστευση των πηγαδιών, όπου και φαίνεται να τάφηκαν κατά την επίχωσή των).

Η Σπηλιά του Γκιαούρη

Στα δυτικά της πόλης, όπου ο όρμος του Αγίου Γεωργίου, στην αριστερή του πλευρά, που σχηματίζεται από τη βόρεια κλιτύ του χαμηλού όγκου του Ρέστη, και σε κάποιαν απόσταση από τη θάλασσα, σχετικώς υψηλά, ανοίγεται η Σπηλιά του Γκιαούρη (Spella Gjaurit) ανάμεσα σε πετρώδες έδαφος και σαθρά ασβεστολιθικά πετρώματα· γι' αυτό και με κάποια δυσκολία ορατή και προσιτή. Ανάμεσα στις πέτρες με δυσκολία επίσης απαντώνται όστρακα, μάλιστα δε μόνον ελληνικά και ελληνιστικά. Η σπηλιά χρησίμευε άλλοτε ως ποιμνιοστάσιο. Εμπρός από το στόμιο εκτείνεται χαμηλός περίβολος από ξηρολιθιά, με είσοδο κάπως επιμελημένη, ίσως αρχαία. Το στόμιο της σπηλιάς είναι ευρύ (±5,20 μ.) και υψηλό (2,10 μ.), το πλάτος της κυμαινόμενο (11,40-15 μ.), ομοίως και το βάθος (9,50-14,50 μ.). Αριστερά κάποια διαμόρφωση θυμίζει κλίνη ή αρκοσόλιο, αλλά, λόγω της φθοράς των παρειών της σπηλιάς, δεν είναι βέβαιον ότι υπόκειται κατασκευή.

Είναι περίεργο το όνομά της (Σπηλιά του Γκιαούρη), με μια λέξη ξένη, που δηλώνει θρησκευτικοεθνική ιδιότητα. Γκιαούρης — «λέξη περσική, εισηγμένη μέσω της τουρκικής» — σημαίνει τον άπιστο, ιδιαιτέρως τον οπαδό της αρχαίας λατρείας· είναι δε γνωστό ότι ως γκιαούρηδες (άπιστους) χαρακτήριζαν οι Τούρκοι τους χριστιανούς, μάλιστα δε τους συγχρόνους των Ελληνες. Αλλά στη Σαλαμίνα δεν είχαν εγκατασταθεί παρά ελάχιστοι μόνον Τούρκοι. Και είναι παράξενο οι χριστιανοί της Σαλαμίνας των χρόνων της τουρκοκρατίας, αλβανόφωνοι και ελληνόφωνοι, να είχαν χαρακτηρίσει κάποιον ομόθρησκό των, κάτοικο της σπηλιάς, ως γκιαούρη. Φαίνεται δηλαδή ότι με τον όρο τούτο υποδηλώνεται ιδιότητα του ένοικου της σπηλιάς μη χριστιανική (και μη μουσουλμανική, εννοείται).

Η εντόπια παράδοση ταυτίζει τη Σπηλιά του Γκιαούρη με τον τόπο γέννησης του Ευριπίδη, για τον οποίο προφανώς όψιμη φιλολογική παράδοση θεωρεί ότι γεννήθηκε στη Σαλαμίνα[227]. Προσθέ-

226. Όμοια επιφάνεια με βαθιές χαραγές σταυροειδώς χαρακτηρίζουν την πλάκα του πιεστηρίου ελαιοτριβείου στη Σαλαμίνα της Κύπρου (βλ. Argoud, ό.π. (υποσημ. 93), πίν. III a. b.

227. Βίος Ευριπίδου 1: *Εὐριπίδης ὁ ποιητής, υἱός... Ἀθηναῖος μέν, ἐγεννήθη δὲ ἐν Σαλαμῖνι..., ὅτε ἐναυμάχησαν τοῖς Πέρσαις οἱ Ἕλληνες* (Dindorf, Poet. graec. fabulae 16).

τει δε μάλιστα η ίδια παράδοση ότι ο Ευριπίδης, για ν' αποφύγει τον όχλον «κατασκεύασε» στη Σαλαμίνα σπηλιά παραθαλάσσια, όπου και διημέρευε[228]. Η Σπηλιά του Γκιαούρη δεν είναι κυριολεκτικώς παραθαλάσσια, αλλά δεν ευρίσκεται και πολύ μακριά από τη θάλασσα, παρέχεται δε από τη θέση της θέα προς τον γραφικό, τον κάπως κλειστό, ωσάν λίμνη, όρμο.

Περί του προκειμένου φαίνεται λογική η υπόθεση, ότι η εντόπια παράδοση, που προσγράφει τη γέννηση του Ευριπίδη στη Σπηλιά του Γκιαούρη, προήλθε από νεότερη μυθοπλαστική διεργασία παρακινημένη από τη φιλολογική παράδοση, η οποία συνδέει τον Ευριπίδη με τη Σαλαμίνα. Καθώς μάλιστα του αποδίδει ως πατέρα έναν κάπηλο, τον Μνήσαρχο, και ως μητέρα μια λαχανοπώλιδα, την Κλειτώ, ταιριάζει στη λαχανοπώλιδα μια σπηλιά (για να γεννήσει). Αλλά το όνομα αυτής της Σπηλιάς, του Γκιαούρη, προδίδει προφιλολογική (προεπιστημονική) καταγωγή. Φαίνεται δε, βεβαίως, ότι ανάγεται στα χρόνια της τουρκοκρατίας· πρέπει να νοηθεί ως απόδοση, στ' αρβανίτικα, και με όρο από την τουρκική γλώσσα, παράδοσης παλαιότερης, αντλημένης μέσα από την ελληνική γλώσσα και φερόμενης με ελληνικόν όρο. Ο υποτιθέμενος εκείνος όρος δεν διασώθηκε μεν, φαίνεται όμως ότι συνέδεε την προκείμενη σπηλιά, την έπειτα Σπηλιά του Γκιαούρη, με συγκεκριμένο πρόσωπο ιδιότητας μη χριστιανικής· με κάποιον δηλαδή εθνικό, παγανό, τον Ευριπίδη λοιπόν της παλαιότερης σαλαμινιακής και της φιλολογικής παράδοσης. Όχι αδικαιολογήτως: γιατί άλλη σπηλιά, σχετικώς παραθαλάσσια και μάλιστα που να συνδέεται με κάποιαν παράδοση, δεν υπάρχει στη Σαλαμίνα, όσον τουλάχιστον γνωρίζω.

Πότε διαμορφώθηκε η παλαιά εκείνη παράδοση και το πώς διασώθηκε ή επανήλθε στο στόμα Σαλαμίνιων (την άκουσα μικρός από τον πατέρα μου) συνιστούν περιέργειες άλλου είδους. Είναι όμως βάσιμο το ότι για την εν λόγω σαλαμινιακή παράδοση προσφέρονται ως χρονικά όρια αφ' ενός — όριο post quem για το αρβανίτικο Spella Gjaurit — οι χρόνοι εγκατάστασης των Τούρκων στην Αθήνα (1456 μ.Χ.) το ενωρίτερον· και αφ' ετέρου — όριο ante quem ως προς την εντόπια ελληνική παράδοση — οι χρόνοι εγκατάστασης Αλβανών στη Σαλαμίνα (±1400 μ.Χ)[229]. Σημαίνει δε τούτο ότι το λεγόμενο ότι στη Σπηλιά του Γκιαούρη γεννήθηκε ο Ευριπίδης διασώζει ίσως σπέρματα εντόπιας παράδοσης. Τέλος, όσον αφορά στον πυρήνα της παράδοσης, ως συνέχειας κάποιας ιστορικής μνήμης, αυτή ίσως οφείλεται στην εδώ ύπαρξη πιθανώς αρχαίου ιερού.

15. ΠΕΡΙΟΧΗ ΒΑΣΙΛΙΚΟΥ

Ως Βασιλικό[230] φέρεται ο αμμώδης όρμος στα βορειοδυτικά της πόλης της Σαλαμίνας, στον οποίο απολήγουν ηρέμως δύο κοιλάδες, η μία με νοτιοδυτικό όριο τη βραχώδη διαμόρφωση μετά το βυζαντινό ναΰδριο του Αγίου Γρηγορίου και η άλλη με βορειοανατολικό όριο τη θέση Σουραύλια. Η περιοχή είχε στα χαμηλά μέρη μια πηγή διαμορφωμένη σε ρηχό πηγάδι, το «Βρωμοπούσι» (Βρωμοπήγαδο) — ένα απλό φρεατοστόμιο επάνω σε κρηπίδα, με ελαφρώς υφάλμυρο, αλλά πόσιμο νερό· ένα πηγάδι ακόμη, τούτο στην άμεση γειτονία του Αγίου Γρηγορίου, υψηλότερα (άλλοτε κοινοτικό, ως φαίνεται, αλλ' ήδη στην περιοχή του άλλοτε λαχανόκηπου του Σπυρ. Παπανικολάου)· και ακόμη μία πηγή στα Σουραύλια, αυτήν με το όνομα «Ούγιθι» (Νεράκι) στο χείλος της ακτής προς τη θάλασσα.

228. Βίος Ευριπίδου 2: *Φασὶ δὲ αὐτὸν ἐν Σαλαμῖνι σπήλαιον κατασκευάσαντα, ἀναπνοὴν ἔχον εἰς τὴν θάλασσαν, ἐκεῖσε διημερεύειν φεύγοντα τὸν ὄχλον* (Dindorf, ό.π., 17).

229. Βλ. Δ. Πάλλας, Αθηνά 80 (1988), σ. 131.

230. Βλ. ό.π., σ. 112, σημ. 8.

Άγιος Γρηγόριος

Στην περιοχή του Αγίου Γρηγορίου έχουν ήδη σημειωθεί λείψανα αρχαίου οικισμού[231], ο οποίος φαίνεται να ταυτίζεται προς ένα ακόμη από τους τέσσερις που μνημονεύονται στην επιγραφή IG II/III 2.2 Add. σ. 8[232]. Διακρίνονται σε απόσταση 15 μ. νοτιοδυτικώς της εκκλησίας λείψανα πιθανώς πύργου με τοίχους (πάχ. 0,70 μ.), στους οποίους έχουν αναχρησιμοποιηθεί μεγάλοι πελεκητοί εγχώριοι λίθοι (Π ί ν. 73 α) με σαφές όμως το μήκος (5,70 μ.) μόνον της ανατολικής πλευράς. Κατά τους χριστιανικούς χρόνους εκτεινόταν οικισμός αφ' ενός νοτίως και νοτιοανατολικώς του Αγίου Γρηγορίου[233] και αφ' ετέρου βορειοδυτικώς, καθώς συνάγεται από πληροφορία ότι πριν από έτη είχε βρεθεί σε απόσταση περίπου 100 μ. βορειοδυτικώς της εκκλησίας συστάδα τάφων, συγκείμενη από έναν καμαρωτό και στα βόρειά του από δύο ή τρεις κιβωτιόσχημους, με γραπτές διακοσμήσεις στα τοιχώματά των· Η ύπαρξη του οικισμού συνάγεται επίσης από την παρουσία, έξω από την εκκλησία του Αγίου Γρηγορίου, κιόνων αράβδωτων, ενός παλαιοχριστιανικού ιωνικού κιονοκράνου με συμφυές επίθημα (Π ί ν. 72 δ)[234], αποτμήματος διαχωριστικού αμφικιονίσκου παραθύρου, μαρμαρίνων μελών ασφαλώς παλαιοχριστιανικής βασιλικής, η οποία προς το παρόν λανθάνει εκεί κάπου[235]. Ο πύργος με άνοιγμα προς Α. πιθανώς ανήκει στον παλαιοχριστιανικό οικισμό.

Σε απόσταση 30 μ. από την εκκλησία, νοτιοδυτικώς και αριστερά του αγροτικού δρόμου —ως προς τον βαδίζοντα από τον Άγιο Γρηγόριο στην πόλη Σαλαμίνα—, εξέχουν ανάμεσα σε σωρό από πέτρες, προφανώς από ερείπια οικοδομήματος, δύο ογκώδη μονόλιθα βάθρα συστήματος πιεστηρίου ελαιοτριβείου (Π ί ν. 73 β) όπως τα ανεστραμμένα, που παρατηρούνται στην Κακηβίγλα[236]. Το ένα, ακέραιο, είναι κυλινδρικό (διάμ. 0,78/0,80, ύψ. 0,57 μ.), έχει στην άνω επιφάνειά του στρογγυλή κοιλότητα (διάμ. 0,17, βάθ. 0,12 μ.) ανάμεσα σε δύο τετράπλευρες εκβαθύνσεις (0,12 × 0,09, βάθ. 0,20 μ.) στην ίδια ευθεία· και κατά την περιφέρεια δύο εγκοπές (0,17 × 0,12, βάθ. 0,10 μ.) σ' ευθεία κάθετη προς την πρώτη. Το άλλο (Π ί ν. 73 β), σπασμένο κατακόρυφα σε δύο τεμάχια, είναι πρισματικό (ολικού μήκ. 1,90, πλ. 0,88 και ύψ. 0,65 μ.), έχει την επάνω επιφάνειά του ελαφρώς κυρτή και διατρυπάται διαμπερώς από τα άνω προς τα κάτω από δύο τετράπλευρες οπές (0,26 × 0,35 μ.) σε απόσταση 0,36 μ. τη μία από την άλλη και με φορά εγκάρσια προς τον κατά μήκος άξονά της, παράλληλες δε μεταξύ των. Στη νότια παρυφή του ίδιου σωρού από πέτρες είχα παρατηρήσει πριν από χρόνια να εξέχει ελαφρώς από το έδαφος και δεύτερο κυλινδρικό σώμα, όμοιο προς το προηγούμενο, αλλά μεγαλύτερο ως προς τη διάμετρο. Ήδη έχει ταφεί τελείως υπό τα χώματα. Τοποθετημένη σ' επαφή προς το εδώ άλλοτε κοινοτικό πηγάδι, ως ποτίστρα, μονόλιθη ελαιοτριβική λεκάνη[237] ανήκε προφανώς στο εν λόγω ελαιοτριβείο. Συναφής προς τη λεκάνη αυτή είναι ελαιοτριβικός τροχός φακοειδούς διατομής (διάμ. 0,60, μέγ. πάχ. 0,15 μ.) με οπή (διάμ. 0,21 μ.) για την περιστροφή του γύρω από ξύλινον άξονα (Π ί ν. 74 α), που άλλοτε βρισκόταν κάτω από σκίνους σε μικρήν

231. Πληροφορίες: Δ. Πάλλας, ΑΕ 1948-1949, σ. 115.

232. Βλ. παραπάνω, σ. 206, υποσημ. 153. Πρβλ. και σ. 215.

233. Βλ. πληροφορίες Δ. Πάλλας, ΑΕ 1948-1949, σ. 115 και σχετικά ευρήματα ΠΑΕ 1987, σ. 37-38.

234. Οι έλικες, επιπεδικές, αρχίζουν από τη λοξότμητη όψη του επιθήματος, με φορά προς τα επάνω αντί προς τα κάτω, ώστε να συμφήρεται έτσι ο εχίνος προς το επίθημα (Π ί ν. 72 δ). Σώζεται ο έχινος της μιας από τις όψεις του κιονοκράνου, το επίθημα είναι ελλιπές και κατά τα δύο άκρα του (διάμ. 0,22/23, ύψ. 0,18, σωζ. μήκ. 0,42, πλ. 0,27 μ.). Αρχαιολογική Συλλογή Σαλαμίνας (Κ. Δαβάρας, ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, σ. 127, Δ. Πάλλας, ΠΑΕ 1987, σ. 38, πίν. 14 γ).

235. Βλ. ό.π. (υποσημ. 233).

236. Βλ. παραπάνω, σ. 196.

237. Πρβλ. προς τις παρόμοιες (Π ί ν. 72 γ).

απόσταση από τα παραπάνω ελαιοτριβικά εξαρτήματα στο σωρό από πέτρες· απόκειται σήμερα στην αυλή της εκεί κατοικίας της διδασκάλισσας κας Μαρίας Παπανικολάου-Σοφρά. Ένας ελαιοτριβικός κύλινδρος ακόμη αποκαλύφθηκε χρησιμοποιημένος ως σήμα τάφου στον παλαιό πρόναο του Αγίου Γρηγορίου[238]. Τα εν λόγω ελαιοτριβικά εξαρτήματα αποκαθιστούν ένα τουλάχιστον ελαιοτριβείο στον οικισμό της περιοχής του Αγίου Γρηγορίου, μακρότατης διάρκειας. Ενδεχόμενη ανασκαφική έρευνά του θ' αποδώσει ίσως ενδείξεις πληρέστερες και ως προς το μνημείο καθ' αυτό και ως προς τα χρονικά όρια της λειτουργίας του.

Ο αρχαίος και κατόπιν παλαιοχριστιανικός αυτός οικισμός επικοινωνούσε με τον οικισμό της Ζωοδόχου Πηγής μέσω δρόμου, ο οποίος ακολουθούσε, με κατεύθυνση προς Α., τη μικρή ανωφερή κοιλάδα μεταξύ της βόρειας πλευράς του λόφου του Περιστεριού και του προβούνου με την κορυφή Δρακατσούλα και κατόπιν τη νότια κλιτύ του λόφου Μύλος του Λιά, δρόμου πιθανώς προσιτού και σε οχήματα[239].

Άγιος Δημήτριος

Το ναΰδριο του Αγίου Δημητρίου στη θέση Παλιάμπελα, σε απόσταση λίγων εκατοντάδων μέτρων ανατολικώς από το Βρωμοπούσι, σταυρεπίστεγου τύπου, ανάγεται ίσως όχι πέρα του 16ου αι.[240]. Εδώ απαντάται αξιόλογο λίθινο υλικό από τα κατάλοιπα του οικισμού, που διαβίωνε στην περιοχή του Βασιλικού· από το υλικό τούτο άλλο είναι χρησιμοποιημένο στην τοιχοποιΐα του ναϋδρίου, άλλο μεταφέρθηκε για διαφύλαξη και άλλο κατάκειται ακόμη εκεί. Καταγράφω το υλικό τούτο ως χρήσιμο.

— Αρχαία μετρονομική πλάκα με έγγλυφες παραστάσεις μελών του ανθρωπίνου σώματος (μήκ. 1,135, πλ. 0,793, πάχ. 0,162 μ.). (Π ί ν. 74 γ). Αριστερά ελλιπής. Παριστάνονται μέρος του στήθους με εκτεταμένο χέρι ως την άκρη των δακτύλων, ενωμένων εκτός από τον αντίχειρα, βραχίονας από τον αγκώνα, αλλά εδώ με τον αντίχειρα τεταμένο, παλάμη με όλα τα δάκτυλα ανοικτά, πέλμα και διαμέσως κανόνας (μήκ. 0,322 μ.). Υποδηλώνονται υποδιαιρέσεις του μέτρου μήκους: το μισό της οργυιάς και παλαιστής (και δογμής), η πυγών (αντί του πήχεως) και ο αντίχειρ, η σπιθαμή με τη λιχάδα, τον δάκτυλο, ο πους και ο λιθικός ή τεκτονικός ή δημόσιος πήχυς[241]. Η πλάκα είχε χρησιμοποιηθεί στο ναΰδριο ως διακοσμητικό υλικό, εντοιχισμένη στην τρίπλευρη κόγχη του.

— Παλαιοχριστιανικό ιωνικό κιονόκρανο με συμφυές επίθημα (άβακας 0,35 × (;), ύψ. 0,19 μ.) εντοιχισμένο στο εσωτερικό το ιερού (κόγχη πρόθεσης).

— Άνω μέρος κιονίσκου (αγίας Τράπεζας;) με συμφυές κιονόκρανο (σωζ. ύψ. 0,32, διάμ. 0,05,

238. Βλ. Δ. Πάλλας, ΠΑΕ 1987, σ. 34. Πρβλ. και προς τον κύλινδρο τών Π ί ν. 72 β.

239. Δ. Πάλλας, ΑΕ 1948-1949, σ. 115.

240. Κατά την πρώτη έρευνά μου στη Σαλαμίνα (βλ. Δ. Πάλλας, ΑΕ 1941, σ. 21 κ.ε.) είχα επιχειρήσει και μικρή ανασκαφική αναγνώριση έξω και σ' επαφή προς το ναΰδριο του Αγίου Δημητρίου, αλλά επισήμανα τότε μόνο λείψανα κατοικήσεων των χρόνων της ελληνικής Επανάστασης (1821), ότε, συμφώνως προς την παράδοση, είχε συμπηχθεί εκεί, γύρω από ένα επίσης παλαιό πηγάδι, ένας από τους τότε οικισμούς προσφύγων στο νησί.

241. Για την περιγραφή βασίσθηκα στα μετρολογικά στοιχεία, που παρέχονται από τους H. Nissen, Griechische und römische Metrologie, Handbuch der klassischen Altertumswissenschaft I, München 1892, σ. 864 κ.ε. και E. Schilbach, Byzantinische Metrologie (Byzantinisches Handbuch XII 4), München 1970, σ. 13 κ.ε. Την αναγνώριση του θέματος οφείλω στην Έφορο Αρχαιοτήτων κα Ιφ. Δεκουλάκου, κατά μία από τις επανειλημμένες κοινές αρχαιολογικές εξόδους μας στη Σαλαμίνα. Στο μεταξύ η πλάκα αποτοιχίσθηκε, μεταφέρθηκε στο Μουσείο Πειραιώς (αριθ. 5352) και μελετήθηκε από την κα Δεκουλάκου (βλ. If. Dekoulakou-Sideris, A Metrical Relief from Salamis, AJA 94 (1989), σ. 445-451). Η φωτογραφία του Π ί ν. 74 γ μου παραχωρήθηκε από την κα Δεκουλάκου.

άβακας 0,105 × 0,105 μ.). Το κιονόκρανο διακοσμείται στην κάθε όψη από ένα λυροειδές σχήμα, διαμορφούμενο από τις συναντήσεις των απολήξεων τεσσάρων γωνιαίων φύλλων ανθεμιοειδούς άκανθας· στην κορυφή του λυροειδούς ανά ένας εκφυλλισμένος τετράφυλλος ρόδακας, ως σταυρός (Π ί ν. 74 β). Στην επάνω επιφάνεια τόρμος για γόμφωση. Μεταφέρθηκε στην Αρχαιολογική Συλλογή Σαλαμίνος.

– Μικρό κιονόκρανο (διάμ. 0,115, άβακας 0,22 × 0,20, ύψ. 0,18 μ.). Διακοσμημένη μόνον η κύρια όψη με ανθεμιοειδές φύλλο άκανθας κατά τον άξονα ανάμεσα σε ανά ένα καλαμοειδές φύλλο και όμοιας άκανθας (Π ί ν. 75 α)· η πίσω όψη είναι απλώς αποστρογγυλεμένη. Πιθανώς από υψηλό τέμπλο ή από κιβώριο, όχι περίοπτο, παλαιοχριστιανικής βασιλικής. Προϊόν καλού αθηναϊκού εργαστηρίου του 5ου αι. μ.Χ. Μάρμαρο πεντελικό. Μεταφέρθηκε στην Αρχαιολογική Συλλογή Σαλαμίνος.

– Ιωνικό παλαιοχριστιανικό κιονόκρανο (διάμ. 0,32, άβακας 0,50 × 0,42, ύψ. 0,18 μ.). Οι έλικες λεπτές με επιφάνεια κυρτή (Π ί ν. 75 β), ο εχίνος και τα προσκεφάλαια αδιακόσμητα. Μάρμαρο πιθανώς εντόπιο. Μεταφέρθηκε στην Αρχαιολογική Συλλογή Σαλαμίνος.

– Κυλινδρικό λίθινο αντικείμενο (ύψ. 0,25 μ.), βωμίσκος; – αποτελούμενο από ένα κυλινδρικό σώμα (διάμ. 0,30 μ.) να λειτουργεί ως υποστάτης πλάκας (πάχ. 0,055 μ.)· η πλάκα, γύρω ελλιπής (σωζ. διάμ. 0,40/0,45 μ.), εξέχει κατά 0,10 μ. Η βάση έχει τετράπλευρη εγκοπή γόμφωσης. Επιφάνεια αδρή. Δεν ανευρέθηκε.

– Στρογγυλή πλάκα πιεστηρίου έκθλιψης (Πίν. 76 α), με στόμιο εκροής. Μήκ. 1,04, διάμ. 0,96, πάχ. 0,235μ. Η επάνω επιφάνεια ελαφρώς κυρτή, τα χείλη ελαφρώς υψωμένα και με κλίση προς τα έξω. Εργασία επιμελημένη.

– Πλάκα όμοια προς την προηγούμενη (Πίν. 76 β) (μήκ. 1,08, διάμ. 0,90, πάχ. 0,23 μ.). Η άνω επιφάνειά της είναι επιπεδική, αντί δε υψωμένων χειλέων έχει περιμετρικό αυλάκι ορθογώνιας διατομής. Η επιφάνεια αδρή.

– Ορθογώνια πλάκα από κρηπίδα πιεστηρίου ελαιοτριβείου. Μήκ. 1,15, πλ. 0,50. Στην επάνω επιφάνεια δύο τετράπλευρες εκβαθύνσεις (0,145 × 0,11μ.) στον κατά μήκος άξονα και σε απόσταση 0,50 μ. η μία από την άλλη[242].

– Απότμημα τροχού ελαιοτριβείου σε σχήμα διατομής τμήματος σφαίρας. Ακτίνα 0,305, πάχ. 0,25 μ. Στην κυρτή επιφάνεια σύστημα παραλλήλων χαραγών. Είχε μεταφερθεί στην Αρχαιολογική Συλλογή στο ισόγειο του τότε Δημαρχείου (1941).

– Στον οικισμό της περιοχής του Βασιλικού προσγράφεται πιθανότατα και η επιτάφια στήλη της Αφέλειας και του Ζωσίμου, με ανάγλυφη παράσταση των, της Αφέλειας ως πιστής της Ίσιδος με το χαρακτηριστικό ένδυμα, τον καδίσκο και το σείστρο (ύψ. 1,35, πλ. 0,05 μ.)[243]. Η στήλη είχε βρεθεί στην περιοχή του Αγίου Γεωργίου, όχι πολύ μακριά από τον Άγιο Γρηγόριο στα Ν.Δ., και είχε εντοπισθεί στην αίθουσα συνεδριών του Παλαιού Δημαρχείου.

Τα παραπάνω εξαρτήματα ελαιοτριβείου προέρχονται βεβαίως από εγκατάσταση, στη γειτονία του ναϋδρίου του Αγίου Δημητρίου. Τούτο πρέπει να αναζητηθεί πιθανώς στην περιοχή του παλαιού πηγαδιού, νοτιοανατολικώς της εκκλησίας, σε κτήμα των κληρονόμων του άλλοτε Δ. Αναστ.

242. Πρβλ. προς τα παραδείγματα Π ί ν. 72 α.

243. A. Conze, Die attischen Grabreliefs, Berlin-Leipzig 1911-1922, σ. 56, αριθ. 1959, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία. Πρβλ. E. J. Walter, Attic Grave Reliefs that Represent Women in the Dress of Isis, Princeton-New Jersey 1988, σ. 130, πίν. 37.

Κανάκη (Δημηλάμπρου). Εκεί, σε άμεση γειτονία προς το πηγάδι και προς αγροτικό δρόμο ερχόμενο από Ν. (από τη σημερινή πόλη Σαλαμίνα), υπήρχαν σωροί από πέτρες (έρμακες).

Έξω από την εκκλησία είχα άλλοτε σημειώσει και δόμους, ένας μάλιστα (μήκ. 1,20, πάχ. 0,21 μ.) με περιτένεια υποδηλώνει προέλευση από αρχαίο δημόσιο οικοδόμημα, που λανθάνει στην περιοχή του Βασιλικού.

Ένα ελαιοτριβείο ακόμη σημειώνω, τέλος, στη θέση Σουραύλια, σε αγρόκτημα των κληρονόμων Π. Καπαραλιώτη. Στην επιφάνεια του εδάφους εδώ επισημάνθηκε τμήμα τοίχου με επάνω μονόλιθη πλάκα (μήκ. 0,95, πλ. 0,48 μ.), που έχει, όπως τα βάθρα πιεστηρίων ελαιοτριβείων, δύο ορθογώνιες εκβαθύνσεις (0,12 × 0,08/0,09 μ.) στον κατά μήκος άξονά της και σε απόσταση 0,565 μ. τη μία από την άλλη[244]. Δε φαίνεται να χρησιμευσε ως κατώφλι. Σε άμεση γειτονία προς την εν λόγω κατασκευή παρατηρούνται όστρακα από χονδρά αγγεία, μεταξύ των οποίων και χείλη από πίθους.

Τα παραδείγματα ελαιοτριβικών εγκαταστάσεων και ελαιοτριβικών εξαρτημάτων στη Σαλαμίνα προσφέρονται ως σημαντικό σύνολο ομοειδούς αρχαιολογικού υλικού χρήσιμο για την έρευνα της βιοτεχνίας του λαδιού στον αρχαίο και στον μεσαιωνικό κόσμο ως τη νεότερη προβιομηχανική εποχή. Προϋποτίθεται, βεβαίως μία επίτευξη επιμέρους χρονολογήσεων επί τη βάσει ανασκαφικών δεδομένων, για την απόκτηση διαχρονικής ιδέας ως προς το πράγμα. Σχετικώς προς τη Σαλαμίνα προσφέρουν τα εν λόγω μνημεία ένδειξη έντονης γεωργικής δραστηριότητας[245] στις δύο μεγαλύτερες κοιλάδες του νησιού, αυτής δηλαδή προς Ν. του Μαυροβουνίου με κέντρο τον οικισμό της περιοχής Μουλκίου-Κακηβίγλας, και της προς Β. με κέντρο τους δύο οικισμούς, ήτοι αφ' ενός στην περιοχή της σημερινής πόλης της Σαλαμίνας με τη Ζωοδόχο Πηγή και αφ' ετέρου στο Βασιλικό.

16. Η ΠΕΤΡΑ ΤΟΥ ΚΑΛΟΓΕΡΟΥ

Η Πέτρα του Καλόγερου (Γκούρι Καλογερίτ) είναι μικρή παραφυάδα του βουνού του Μπατσή, που εκτείνεται από Δ. προς Α. στο βορειότερο άκρο της Σαλαμίνας, βραχώδης και απότομη. Εισχωρεί λίγο στη θάλασσα και κλείνει την επικοινωνία της στενής λωρίδας εδάφους, Μπατσή επίσης, της μεταξύ του βουνού και της θάλασσας προς τη μετά την Πέτρα του Καλόγερου ανώμαλη περιοχή της Περδίκας και της επόμενης κοιλάδας του Αράπη, όπου ο πολεμικός ναύσταθμος.

Ο ζυγός, που σχηματίζεται ανάμεσα στο βουνό του Μπατσή και στην Πέτρα του Καλόγερου, κλίνει προς το τέλος της λωρίδας εδάφους του Μπατσή και διαμορφώνεται σε μικρή αλλ' απότομη και δύσβατη ρεματιά, την οποία διαβαίνει κανείς από τη δεξιά της κλίση, της Πέτρας του Καλόγερου, όπου υπήρχε παλαιά ατραπός, που πλησιάζοντας προς το ζυγό μετατρέπεται σε επιβλητικό τεχνητό δρόμο (πλ. κατά μέσον όρον 2,50 μ.) με τρεις ελιγμούς σε τέσσερα αναλήμματα, από τα οποία το πρώτο είναι μήκους ±28 και το τέταρτο ±24,50 μ., το υψηλότερο δε να φθάνει τα 4,90 μ. (Π ί ν. 78 α-β). Είναι φανερό ότι το τεχνητό τούτο έργο κατασκευάσθηκε, επειδή ο ζυγός από το μέρος τούτο ήταν απρόσιτος. Το ύφος της τοιχοδομίας (ξηρολιθιά) είναι όμοιο προς εκείνο των προϊστορικών κτισμάτων στα νότια του νησιού και ιδιαιτέρως του επίσης πλατιού αναλήμματος στη Μεγάλη

244. Το αρχαίο τούτο υπόλειμμα μου υποδείχθηκε από τον κ. Φ. Καπαραλιώτη, ο οποίος και με βοήθησε κατά τη λήψη όσων στοιχείων παραθέτω.

245. Φαίνεται να ευδοκιμούσε στη Σαλαμίνα κατά την αρχαιότητα η καλλιέργεια της ελιάς, μάλιστα δε να είχε παλαιότατες ρίζες, καθώς συνάγεται από την παράδοση, ότι η καλλιέργειά της αναγόταν σ' ευεργεσία της Αθηνάς πριν από την εκ μέρους της θεάς παρόμοια ευεργεσία προς τους Αθηναίους (Ευριπίδης, Τρωάδ. 798-805: *μελισσοτρόφου Σαλαμῖνος, ὦ βασιλεῦ Τελαμών.... ἵν' ἐλαίας πρῶτον ἔδειξε κλάδον γλαυκᾶς Ἀθάνα).*

Πέτρα της περιοχής του Μουλκίου[246]. Κάτω, στην περιοχή από όπου αρχίζει η ατραπός, ο κ. Γιάννος Λώλος περισυνέλεξε όστρακα πρωτοελλαδικών χρόνων.

Είναι δύσκολο να εξηγηθεί από τα ως τώρα αρχαιολογικά δεδομένα, τις επισημάνσεις στις βόρειες περιοχές του νησιού, η παρουσία της επιβλητικής αυτής οδικής κατασκευής· προήλθε προφανώς από ανάγκη να επικοινωνεί η λωρίδα εδάφους του Μπατσή προς τις περιοχές της Περδίκας και του Αράπη, επειδή η Πέτρα του Καλόγερου εμπόδιζε την επικοινωνία από το μέρος της παραλίας. Στον Αράπη, όπου άλλοτε υπήρχε πηγή με άφθονο νερό, έχει σημειωθεί «κυκλώπειο» τείχος, που υποδηλώνει παρουσία προϊστορικού οικισμού στη θέση αυτή, μία κοιλάδα με ομαλή παραλία σε σχεδόν κλειστή θάλασσα· στην περιοχή αυτή η αρχαία μνήμη είχε περιορίσει το άλλο από τα δύο μυθολογικά ονόματα του νησιού, το Σκιράς (Σκιράς και Κυχρεία) αφ' ενός με το Σκιράδιον – το όνομα μικρής άκρας στην περιοχή του Αράπη –, και αφ' ετέρου με το να κτίσουν στην κοιλάδα του Αράπη, καθώς υποτίθεται, τον ναό της Αθηνάς Σκιράδος[247]. Οι προς Ν. του βουνού του Μπατσή κάτοικοι, ενδεχομένως της κοιλάδας, της Γούβας Μπατσή, και προς τα την περιοχή των Παλιάμπελων[248], είχαν άλλο δρόμο επικοινωνίας προς την περιοχή του Αράπη.

ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΑ ΓΛΥΠΤΑ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΣΥΛΛΟΓΗΣ ΣΑΛΑΜΙΝΟΣ

Για να συμπληρωθεί η αρχαιολογική εικόνα της Σαλαμίνας, καταγράφω, σε ό,τι αφορά ειδικότερον τις αρχαιολογικές μου αναζητήσεις στο νησί, τα παλαιοχριστιανικά γλυπτά που απόκεινται στην εδώ Αρχαιολογική Συλλογή[249].

246. Βλ. παραπάνω, σ. 190.

247. Για το Σκιράς βλ. παραπάνω, σ. 191. Ως προς τα προϊστορικά λείψανα της περιοχής του Αράπη βλ. Milchhoefer, ό.π. (υποσημ. 5), VII-VIII, σ. 32 και Y. Lolos, Heinrich and Sophia Schliemann in the Straits of Salamis, στα Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου για τον Ερρίκο Σλήμαν (Αθήνα, Απρίλιος 1990, αδημοσίευτα), όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία. Για το Σκιράδιον βλ. τις πηγές: Geyer, RE III, στ. 533 (λ. Skiradion) για το ναό της Αθηνάς Σκιράδος βλ. παραπάνω, σ. 211. Η πηγή στη θέση Κομομπίλι (όχι το Γοβίο, όπως από παραδρομή έχω σημειώσει, Δ. Πάλλας, Αθηνά 80 (1988), σ. 111), εντελώς σ' επαφή προς τη θάλασσα νοτίως της άλλοτε νότιας πύλης των συνεργείων του Ναυστάθμου, έχει ήδη καταχωσθεί. Παρείχε όμως νερό στον εκεί οικισμό και στις υπηρεσίες του Ναυστάθμου με ατμοκίνητη (από όπου και το Κομομπίλι) αντλία. Το Γοβίο – έχει επίσης καταχωσθεί – ήταν πηγή, σε νεότερα χρόνια, περικλεισμένη με χείλη ως πηγάδι, παραθαλάσσια επίσης λίγο πριν – προς Ν. – από την προσπέλαση της κοιλάδας του Αράπη από την περιοχή των Παλουκίων.

248. Για τα εκεί αρχαία λείψανα βλ. Δ. Πάλλας, ΑΕ 1948-1949, σ. 111. Στη βόρεια κλιτύ του λοφίσκου του Αγίου Δημητρίου, όπου η μικρή κοιλάδα Κολ-Κανάκη, και προς την αρχή της, κατεσπαρμένα ευτελή λείψανα κτισμάτων παρέχουν την εντύπωση προϊστορικών οικήσεων.

249. Η Αρχαιολογική Συλλογή της Σαλαμίνας, απλή αποθήκη, στεγαζόταν ως το έτος 1966 στο ισόγειο του άλλοτε Δημαρχείου της πόλης, απλή αίθουσα, που χρησίμευε για ομιλίες και συνελεύσεις σωματείων, πριν δε από τον πόλεμο ως αντιτραχωματικό ιατρείο. Τότε δεν είχε αρέσει η εκεί παρουσία αρχαίων και ορισμένα από αυτά τα απέρριψαν, άλλα στην τοξωτή στοά του οικοδομήματος εκείνου και άλλα στην κάθοδο προς το υπόγειό του. Το καλοκαίρι του έτους 1941 ξανατοποθέτησα τα πεταγμένα γλυπτά στην αίθουσα (το ιατρείο είχε παύσει να λειτουργεί), περισυνέλεξα και άλλα, ιδίως αρχαία και παλαιοχριστιανικά αρχιτεκτονικά γλυπτά, επίσης λίγα κεραμικά και όστρακα από επιφανειακές εξερευνήσεις. Τα εταξινόησα κάπως και τα περιέγραψα σε ευρετήριο· παρέδωσα τούτο στον τότε καθηγητή του εκεί γυμνασίου Αλ. Λιούλη, ο οποίος διορίσθηκε τότε έκτακτος Επιμελητής Αρχαιοτήτων, συμφώνως με τον τότε θεσμό. Κατά το 1965/1966 η αρμόδια Εφορεία Κλασικών Αρχαιοτήτων έκτισε για την Αρχαιολογική Συλλογή της Σαλαμίνας ειδικό κτίριο, το σημερινό «Μουσείον Σαλαμίνος», όπου και τη μεταστέγασε· αλλά σε οικοδόμημα εντελώς ακατάλληλο – και ως απλή αρχαιολογική αποθήκη ακόμα άχρηστο, ανεπαρκέστατο και απομονωμένο, ανάμεσα σε δύο δρόμους δίπλα στη θάλασσα, δίχως αυλή για μη εκθέσιμα αντικείμενα και δίχως ελεύθερο χώρο για ενδεχόμενη προέκταση. Είχα προσπαθήσει τότε ν' αποτρέψω το

– Ιωνική βάση. Πλίνθος 0,47 × 0,46, διάμ. 0,375, ύψ. 0,175 μ. (Π ί ν. 75 γ, αριστερά). Μάρμαρο πεντελικό. Δύο εγκοπές στο δίσκο, άνισες και χωρίς ειρμό, υποδηλώνουν ότι το αρχιτεκτονικό τούτο μέλος κατασκευάσθηκε από σύλημα.

– Βάση ιωνίζουσα. Πλίνθος 0,43 × 0,42, διάμ. 0,37, ύψ. 0,18 μ. Μόνο μία σπείρα διατομής τετάρτου κύκλου με όψη αδρή[250] (Π ί ν. 75 γ, δεξιά).

– Βάση ιωνίζουσα. Πλίνθος 0,40 × 0,40, σωζ. ύψ. 0,16 μ. (το επάνω μέρος αποκρουσμένο). Μόνο μία σπείρα, που μόλις διαφαίνεται, με τις οριζόντιές της γραμμές σε στάθμη αβέβαιη. Χονδροειδής κατασκευή από αδέξιο τεχνίτη, που αδυνατούσε να διαγράψει τα όρια των στοιχείων του θέματός του.

– Επίθημα. Βάση κάτω 0,405, άνω 0,615, σωζ. πλ. 0,33, ύψ. 0,175 μ. Το αριστερό μισό λείπει. Μάρμαρο υποκύανο. Η κύρια από τις δύο λοξότμητες όψεις σε κατατομή απλουστευμένου κοιλόκυρτου κυματίου . Προέλευση άγνωστη.

– Βάση αμφικιονίσκου παραθύρου· κατατομή της τυπικής ιωνικής βάσης. Δεξιά και αριστερά δύο ακατέργαστες όρθιες επιφάνειες για τη στήριξη υαλοστασίων (Π ί ν. 77 α, πάνω). Πλίνθος μήκ. 0,52 × 0,335, άνω βάση 0,40 × 0,215, ύψ. 0,19 μ. Η πλίνθος ελλιπής εν μέρει. Εργασία εξαιρετικώς επιμελημένη. Μάρμαρο πεντελικό. Προέλευση άγνωστη[251].

– Διαχωριστικός αμφικιονίσκος παραθύρου (Π ί ν. 77 β). Σωζ. ύψ. 1,10, πλ. κάτω 0,58, πάχ. 0,165 μ. Άνω ελλιπής. Μάρμαρο Προκοννήσου. Η μορφή του προδίδει εποχή μη παλαιότερη του 6ου αι. Προέλευση άγνωστη. Το μέγεθός της υποδηλώνει ύπαρξη σημαντικού παλαιοχριστιανικού οικοδομήματος στο νησί.

– Επιθηματοειδές κιονόκρανο διαχωριστικού στοιχείου παραθύρου. Βάση κάτω 0,64 × 0,19, άνω 0,78 × 0,285 ύψ. 0,19 μ. Ελαφρώς αποκρουσμένο κατά το ένα του άκρο. Η μία από τις στενές πλευρές του είναι αποστρογγυλεμένη (Π ί ν. 77 α, κάτω) για να αντιστοιχεί προς συμφυή ημικίονα· η άλλη είναι απλώς λοξότμητη, για να αντιστοιχεί σε στενή πλευρά επιπεδική. Στην κάτω βάση το λιθοξοϊκό σημείο *Δ*, όπως στο κιονόκρανο αμφικιονίσκου (Π ί ν. 71 δ). Από την περιοχή της Ζωοδόχου Πηγής.

– Αποτμήματα μαρμάρινης τράπεζας τύπου με σειρά διαδοχικών οξυλλίων στο χείλος της[252]. Μήκ. 0,205, πλ. 0,175, πάχ. 0,03 μ.· υπάρχουν και μικρά, λεπτά τεμάχια από το δίσκο της τράπεζας. Μάρμαρο πεντελικό. Άγνωστος ο τόπος εύρεσής των.

εγχείρημα εκείνο με πρόταση άλλη, κάπως δαπανηρότερη, αλλά χωρίς αποτέλεσμα. Ατυχώς υπερίσχυσαν οι πολιτικές πιέσεις (επικρατούσε τότε στην Αρχαιολογική Υπηρεσία η «γραμμή»: «να τα έχουμε καλά με τους πολιτικούς»). Αποτέλεσμα: φθορά του αρχαιολογικού υλικού, όσου κατ' ανάγκην αφήνεται στο ύπαιθρο, εγκατάλειψή του στη διάθεση του τυχόντος παρόδιου αρχαιοφίλου και, τέλος, βαθμιαίο ξήλωμα του «Μουσείου» από την ίδιαν Αρχαιολογικήν Υπηρεσία, για λόγους ασφάλειας. Ευτυχώς επιδιώκεται τώρα ορθολογικότερη μετεγκατάσταση. Προσθέτω ότι ορισμένα – ενδεικτικά – από τα αντικείμενα της παλαιάς συλλογής που είχα καταγράψει χάθηκαν, πιθανώς κατά τη μεταφορά στο νέο κτίριο και άλλα αφημένα έξω. Επίσης χάθηκε και ο κατάλογος εκείνος, τον οποίο είχα παραδώσει στον κ. Αλ. Λιούλη. Θα ήταν πολύ χρήσιμος για την ταύτιση αντικειμένων που η προέλευσή των αγνοείται.

250. Βλ. για της όμοιας κατηγορίας βάσεις: Δ. Ι. Πάλλας, «Ιουστινιάνεια» γλυπτά αισθητικώς ανεπέργαστα, Εις μνήμην Παναγιώτου Α. Μιχελή, Αθήναι 1971, σ. 421 κ.ε., Aliki II, σ. 32-34.

251. Όμοιας κατατομής είναι η βάση της συλλογής στο μονύδριο της Ζωοδόχου Πηγής στο Ζαρλή (βλ. παραπάνω, σ. 201), αλλά διαφορετική στις διαστάσεις.

252. Συγκεντρωμένα παραδείγματα: Chalkia, ό.π. (υποσημ. 137), σ. 156 κ.ε.

ΕΠΙΜΕΤΡΟ

Από τις αρχαιολογικές θέσεις στη Σαλαμίνα και από τα λίθινα σπαράγματα μνημείων, όσα επισημάνθηκαν στις σελίδες που προηγήθηκαν, εντυπωσιακότερα ίσως είναι εκείνα, που αφορούν στους προϊστορικούς χρόνους του νησιού· ίσως, γιατί είναι από εκείνα, που κυρίως προσδοκούσαν οι αρχαιολόγοι του περασμένου αιώνα να συναντήσουν στη Σαλαμίνα και είχαν οδηγήσει στο νησί τα βήματα και του Ερρίκου Σλήμαν. Τα προϊστορικά κτίσματα, από τη φύση των κτίσματα αντοχής, σε τοποθεσίες άλλες δυσπρόσιτες και άλλες μακριά από δρόμους, τουλάχιστον παλαιότερα, διευκολύνουν με το πλεονέκτημά των τούτο, μαζί με την ίδια τη συντήρηση και τη δημιουργία εντύπωσης ως προς την υφή των, καθώς επιτρέπουν κάποια ανάδειξη της παρουσίας των. Ενδεχομένως πρώτα αυτά θα εφελκύσουν το ενδιαφέρον για έρευνα.

Όσα από τα επισημανθέντα αφορούν στους ιστορικούς χρόνους, σχεδόν μόνο λίθινα σπαράγματα μνημείων, είναι απλώς ενδεικτικά. Πάντως το λίθινο τούτο υλικό υποκινεί προς μια νέα σύλληψη της εικόνας για τη ζωή στη Σαλαμίνα κατά τους κλασικούς, τους μετακλασικούς και τους ρωμαϊκούς χρόνους ως το τέλος της αρχαιότητας· εικόνα διαφορετική από εκείνη, με την οποία ήσαν προϊδεασμένοι οι παλαιότεροι ερευνητές του νησιού, ανικανοποίητοι στις προσδοκίες των. Γι' αυτό και είχαν περιορισθεί σχεδόν ως σήμερα στο να ανακρίνουν πληροφορίες από τις φιλολογικές πηγές και τις επιγραφές. Αλλ' ήδη περιορισμένες ανασκαφικές έρευνες στην πόλη των ιστορικών χρόνων διευκρινίζουν την εικόνα ως προς την εδώ αστική ζωή.

Θα επιμείνω στο επίμετρο τούτο σε ζητήματα της Σαλαμίνας κατά τους χρόνους της ύστερης αρχαιότητας, χρονική περίοδο, για την οποία οι σχετικές προς το νησί πληροφορίες, ως τα τέλη του 10ου αι. μ.Χ., είναι σπανιότατες, αμφισβητείται δε ορισμένων η αξιοπιστία.

Το κατεσπαρμένο αρχαιολογικό υλικό από παλαιοχριστιανικά οικοδομήματα στις περιοχές πρωτογενούς παραγωγής στο νησί, στις περιοχές Μουλκίου-Κακηβίγλας και της σημερινής πόλης της Σαλαμίνας-Βασιλικού[253], υποδηλώνουν έντονη οικονομική και εκκλησιαστική ζωή με σημαντικά λατρευτικά οικοδομήματα, που προς το παρόν λανθάνουν κάτω από βαθιάν επίχωση[254].

Η προφανής ποικιλία και παραλλήλως η καλλιτεχνική διαφορά μεταξύ των παλαιοχριστιανικών αρχιτεκτονικών γλυπτών, όσων καταχωρήθηκαν στην προκείμενη μελέτη, υποδηλώνουν αξιόλογη και επί πολλούς αιώνες οικοδομική δραστηριότητα, λανθάνουσα παρουσία παλαιοχριστιανικών βασιλικών, πιθανότατα, μεταξύ των οποίων και ορισμένες μεγάλου μεγέθους. Η οικοδόμηση χριστιανικών τόπων λατρείας στη Σαλαμίνα χρονολογείται από τα μέσα του 5ου αι.[255], υποδηλώνει δε οικονομική δυνατότητα προμήθειας μαρμάρινου αρχιτεκτονικού και διακοσμητικού υλικού αρχικώς από τα μαρμαρογλυφικά εργαστήρια της Αθήνας, με την έξοχη λιθοξοϊκή παράδοση, και έπειτα της Προκοννήσου. Η παρουσία του λίγο ως πολύ εντοπισμένου τούτου οικοδομικού υλικού προϋποθέτει κοινωνία εγκατεστημένη στις βασικές περιοχές πρωτογενούς παραγωγής, που ήδη μνημονεύσα-

253. Βλ. παραπάνω, σ. 194 κ.ε. Να επιμετρηθούν σε όσα μνημονεύονται στη συναγωγή παλαιοχριστιανικού υλικού, που επιχειρήθηκε στις προκείμενες σελίδες, και οι ακέραιοι αράβδωτοι κίονες από παλαιές, ήδη εξαφανισμένες εκκλησίες της σημερινής πόλης της Σαλαμίνας (Δ. Πάλλας, Αθηνά 80 (1988) σ. 129, σημ. 3).

254. Η συστάδα παλαιοχριστιανικών τάφων με τα αρχαία γλυπτά στην πόλη της Σαλαμίνας βρέθηκε κάτω από επίχωση 1,50 μ. (βλ. παραπάνω, σ. 216 και υποσημ. 221).

255. Από τα αρχαιότερα παλαιοχριστιανικά κατάλοιπα στη Σαλαμίνα, όσα είναι δυνατόν να χρονολογηθούν με κάποιαν ασφάλεια, είναι ένα ελλιπές θωράκιο της κατηγορίας εκείνων του τύπου με ρόμβο από κοιλόκυρτο κυμάτιο και με γεωμετρικό – ανάγλυφο δικτυωτό – κόσμημα (ευρέθηκε στο Μούλκι: Δ. Πάλλας, ΑΕ 1948-1949, σ. 127 και ο ίδιος, Παλαιοχριστιανικά θωράκια μετά ρόμβου, BCH 74 (1950), σ. 235 κ.ε., εικ. 3).

με[256], η οποία και συνεχίζει τις πολιτισμικές παραδόσεις της ελληνιστικής — ανοικτής — οικονομίας. Τα μέλη εκβαρβαρωμένης τέχνης, όπως ιωνίζουσα βάση στην Αρχαιολογική Συλλογή Σαλαμίνος[257], έργο εντόπιου τεχνίτη, προδίδει εποχή με περιορισμένες οικονομικές δυνατότητες, κοινωνία κλειστή και ολιγάριθμη, μέσα στην οποία η παράδοση του ελληνιστικού πολιτισμού, σε τέλεια υποχώρηση, συνιστούσε μόνον παθητικώς χειρωνακτική εργασία.

Διαπιστώνεται με αυτά και στην περίπτωση της Σαλαμίνας ό,τι — σε μεγάλη κλίμακα — ως φαινομενολογική αλλαγή και ως συνέπεια της μετατροπής των γενικότερων ιστορικών-οικονομικών και κοινωνικών-όρων, παρατηρείται σε όλην την περιοχή της Μεσογείου· η πορεία, δηλαδή, που ακολουθεί την κατεύθυνση του μεγάλου ρεύματος από την ύστερην αρχαιότητα προς τον μεσαίωνα.

Το μικροφαινόμενο, που παρατηρείται στη Σαλαμίνα, γίνεται αισθητό, όταν ως παρατήρηση μετατεθεί στην Αθήνα, τόπο κλασικιστικών παραδόσεων[258] και αστικό κέντρο, του οποίου η Σαλαμίνα στους αρχαίους χρόνους αποτελούσε κατά κάποιον τρόπο εδαφική προέκταση[259]. Κατά τους μεσαιωνικούς χρόνους η σχέση αυτή — αστικού πυρήνα και ακτίνας επιρροής του — βεβαίως αλλάζει· για το αττικό τούτο νησί, τη Σαλαμίνα, το ερώτημα τίθεται, τώρα, ως προς τη διάρκεια της αρχαίας παράδοσης με τη μεσαιωνική της μορφή· περί του πότε, δηλαδή, χρονολογούνται τα εδώ αρχιτεκτονικά γλυπτά εκβαρβαρωμένης τέχνης. Η μεγάλη καλλιτεχνική απόσταση, που τα χωρίζει από τα άλλα, όσα αντιπροσωπεύουν την αρχαία ακόμη παράδοση λιθοξοϊκής ικανότητας, έτυχε δε να ενταχθούν στην προκειμένη συναγωγή υλικού, επιτρέπει, νομίζω, χρονολόγησή των όχι ενωρίτερα από τα μέσα του 7ου και όχι υστερότερα του 8ου αι. μ.Χ.[260]. Από την άποψη αυτή τα αρχιτεκτονικά γλυπτά της κατηγορίας, για την οποία ο λόγος, προσφέρουν πολύτιμη μαρτυρία ως προς τη στάθμη του βίου στη Σαλαμίνα κατά τους χρόνους, που χαρακτηρίζονται ως σκοτεινοί· ότι δηλαδή οι κάτοικοί της διαβίωναν υπό συνθήκες μεγάλης υποχώρησης των τρόπων της ελληνιστικής οικονομίας. Υποδηλώνουν όμως επίσης ότι κατά τον 7ον-8ον αιώνα η ζωή στο νησί συνεχίζεται ως μιας οργανωμένης κοινωνίας, ικανής να κτίζει εκκλησίες, παρά το ότι δεν διέθετε τεχνίτες επιδέξιους στο να χειρίζονται λιθοξοϊκά εργαλεία.

Ως τελευταίο συμπέρασμα από την ανάλυση που προηγήθηκε, ανάλυση μέσω των λιθίνων καταλοίπων οικοδομικής δραστηριότητας, συνάγεται ότι η ζωή στη Σαλαμίνα, εξαιρετικώς αισθητή κατά τους ελληνιστικούς και παλαιοχριστιανικούς χρόνους, εξακολουθεί να υφίσταται, υποτυπωδώς

256. Βλ. παραπάνω, σ. 189 κ.ε.

257. Πρβλ. και το επιθηματοειδές κιονόκρανο αμφικιονίσκου παραθύρου της εκκλησίας του Αγίου Ιωάννη του Νηστευτή στο Πέρανι (Δ. Πάλλας, ΠΑΕ 1987, σ. 29, πίν. 8 γ).

258. Βλ. Δ. Ι. Πάλλας, Η Παναγία της Σκριπούς ως μετάπλαση της παλαιοχριστιανικής αρχιτεκτονικής σε μεσαιωνική βυζαντινή, ΕΕΣΜ 6 (1976-1977), σ. 5-6 (=ο ίδιος, Συναγωγή μελετών βυζαντινής αρχαιολογίας, τ. Β', Αθήνα 1987-1988, σ. 571-572). Πρβλ. και τα παραδείγματα μαρμαρίνου διακόσμου των σκοτεινών χρόνων άλλων τόπων στην Ελλάδα (ό.π., σ. 2-3=568-569).

259. Βλ. παραπάνω, σ. 209.

260. Συγκρινόμενη η βάση του προς το χαρακτηριστικώς αδέξιας εργασίας ιωνικό κιονόκρανο με συμφυές επίθημα, που κατασκευάσθηκε για τον Άγιο Δημήτριο Κατσούρη στην Άρτα, αναγόμενο το ενωρίτερο στο β' μισό του 8ου αι. (Π. Λ. Βοκοτόπουλος, Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική εις την Δυτικήν Στερεάν Ελλάδα, Θεσσαλονίκη 1976, σ. 182, πίν. 43 β), προδίδει περισσότερη αδεξιότητα ως προς την ικανότητα λάξευσης του μαρμάρου. Μία ακόμη παράμετρο της σύγκρισης των δύο τούτων αρχιτεκτονικών γλυπτών, για τη συναγωγή γενικότερων συμπερασμάτων, συνιστά το ότι, υπό τις γενικές τότε συνθήκες κλειστής οικονομίας, η Άρτα (η άλλοτε Αμβρακία) αποτελούσε οικισμό με κάποια ενδοχώρα, συνεπώς δυνάμει ενεργότερο οικονομικώς, ενώ η Σαλαμίνα, νησί με περιορισμένη έκταση και επικοινωνία και με, κατ' ανάγκην, αποκλειστικώς αυτοαναλισκόμενη παραγωγή, διατηρούσε οικισμό σε σχετικώς οικονομική αδράνεια, να μη χρειάζεται ανταγωνιζόμενους τεχνίτες.

όμως, ως περίπου τον 8ο αι. Υπό τους όρους αυτούς η ζωή ίσως δεν επηρεάζεται πολύ από τη θαλασσοκρατία των Αράβων (παύει το 923) και έπειτα από τις επιδρομές των Σαρακηνών (από τις αρχές του 10ου αι.). Πάντως δραστηριοποιείται εκ νέου αισθητώς από τα τέλη του 10ου αι. (ναΰδριο του Αγίου Γρηγορίου)[261], ότε ακριβώς μαρτυρείται ότι το νησί ήταν ακατοίκητο[262], πολύ δε ενεργότερη παρουσιάζεται η ζωή από τις αρχές του 11ου αι., όπως συνάγεται από γλυπτά βυζαντινών χρόνων (Π ί ν. 49 β, 61 α-β)). Κατά τους βυζαντινούς χρόνους ο βίος στο νησί έχει ήδη υπερβεί το μέτρο της φυτοζωούσας αγροτικής κοινότητας των χρόνων, ιδίως των από τον 7ον αι., και έχει συγχρονισθεί προς την παραγωγική διεργασία με μοχλό ευκατάστατους γαιοκτήμονες, όπως συνάγεται από τα ναΰδρια σε προφανώς άλλοτε μεγάλα κτήματα. Είναι δε αξιοσημείωτο ότι η μετάβαση αυτή προς την σχετικώς μεγαλογαιοκτησία συμπίπτει προς τους χρόνους δράσης των Σαρακηνών, το αργότερον.

Δ. ΠΑΛΛΑΣ

Summary

ARCHAEOLOGICAL NOTES FROM SALAMIS

This report presents archaeological material from surface surveys and evidence from excavations on Salamis. An attempt is also made to examine questions of the historical topography of the island and its history on the basis of old and new material, and it is hoped that the present publication may serve as a kind of introduction to the archaeological investigation of Salamis. The report follows a geographical order from the southwest tip of the island eastwards, roughly around the perimeter.

1. Pyrjakoni: in the area immediately above the bay of Pyrjakoni are remains of a prehistoric settlement. On a vertical wall of rock, to the west, cuttings having a cultic purpose are visible. In front of it are preserved parts of a circular enclosure, and between the rock and the enclosure sherds of handmade Mycenaean and black-painted pottery were collected.

2. Kanakiani: in the valley of Kanakiani remains of a prehistoric wall were observed ±1 m long. A continuous oblong room ±7.50 m wide extends along its southern side. The wall appears to form the northern boundary of a prehistoric settlement.

261. Βλ. παραπάνω, σ. 219.

262. Πρβλ. Δ. Πάλλας, Αθηνά 80 (1988), σ. 124 κ.ε., όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

3. Lambrano: in the valley remains of an ancient wall were observed in a terrace. Hellenistic sherds were scattered over a wide area. At the end of the eastern branch of the valley I had earlier noticed two ancient tombs with sides built of large stone slabs.

4. Satirli: a) a rock with hollows: the surface of the rock, in the bank of a dry torrent, shows signs of having been cut, around a cave-like formation, and there is an artificial cup-like hollow on either side. It suggests a sanctuary, probably a depository. Today the rock face has been covered over by the filling of the torrent bed and is no longer visible. b) Kastelli: a hill to the left of the above dry torrent. On one side, towards the place with the rock with the carved depressions, a prehistoric wall forms a wide terrace. In this area two round, deep hollows can be seen. It is a peak sanctuary, probably connected with the hypothetical votive depository mentioned above. c) A tower or house: on the eastern edge of the hilltop, between the Pandis Rema and the Ayios Dimitrios Rema, are remains of a four-sided structure. There are red-figure sherds in the vicinity. d) Chapel of Ayios Dimitrios: it belongs to the single-cell cruciform type of church with a dome (end of 14th-beginning of 15th c.). It stands on the bed of the dry torrent, and Early Christian and Byzantine marble architectural members from the Moulki district were used in its construction. There are noteworthy early 11th c. Byzantine sculptures.

5. Danili: a small plateau, where the Ayios Dimitrios streambed starts. On the top of a small elevation N of the plateau are the remains of a four-sided enclosure wall of a fort or shrine. There are Hellenistic sherds in the vicinity. At the foot of the elevation are the remains of two ancient structures. The thigh of an over-lifesize statue and a fragment of another large statue were collected.

6. Ginani: an extensive plateau on the south slope of Maliza, the ancient mountain of Akamas. a) Prehistoric settlement: above the eastern end of the plateau, Prosili, stretch the remains of a prehistoric enclosure, including an apsidal building that is worth noting. Outside the enclosure, to the south, are the remains of a four-sided building. b) Prehistoric settlement area in the district of Kastro: it comprises a group of prehistoric sites starting from the Byzantine chapel of Ayios Georgios: a small enclosure preserves some prehistoric parts and encloses a cone-shaped megalith that seems to have originally been erected on a kind of pedestal. North of the chapel there is a hump in the ground that may be a tomb. East of it is a circular formation of stones. West of the chapel are the remains of scanty houses and sherds of the Mycenaean period. On the highest and most distant formation in the area is the acropolis (Kastro), with a wall on its north side. It formed an enclosure wall for a smaller earlier structure, built of larger stones. The existence of a rock surface within the enclosure with an artificial circular hollow suggests that it may have been a peak sanctuary. The oblique sides of the later enclosure seem to have extended towards the north, where two successive later enclosure walls are formed inside of those are the remains of a building (megaron, shrine?). In the area outside there are LH III sherds. On the rocky foot of the mountain to the north can be seen remains of prehistoric structures. To the west and narrowly skirting the western rounded eminence part of a fine paved road is preserved, leading from the plateau at the beginning of the Haliotis Rema to the only well in the district (Pigadi tou Tourkou). It is the remains of a Mycenaean road. It seems that there was a settlement in the area with the rounded eminences, which was the centre of the Mycenaean kingdom of the Aeacids of Salamis. Remnants of the same road are also found in the Haliotis valley, with its safe anchorage of Peristeria (cf. Iliad II. 57). The dry torrent is identified with the river Bocas. To the right of the road, in a fold of the Kochi mountain, the "Spilia stis Kolones" appears to be the same as the "Kychreos antra".

7. Kolones: the ancient remains, no earlier than the 4th c. BC, are connected with the cult of Aias, established here at the earliest after the Persian Wars, either through the transfer of an earlier cult to a sanctuary of his somewhere at Ginani, or simply as a remembrance of his cult in that district. On

the rocky shore between Kolones and Satirli are the remains of an ancient road.

8. Moulki (officially Aianteion): a) On the rounded eminence of Mikri Kiapha remains were observed of an extensive prehistoric settlement. b) Directly east of the village, in the area of Draketsoula Rock, a structure was noted, probably a tholos tomb. To the south there is a megalithic structure, a kind of tunnel for initiation rites (for a hole passage?). c) In the locality of Vrach'Imadi (Large Rock) can be seen a prehistoric wall with structures against it. d) West of the village, at the spring of Ayios Ioannis, there were preserved, until a short time ago, remains of the walls of Byzantine olive-press, of which only the monolithic crushing stone survives. e) On the summit of Maliza, southwest of the village, remains of a four-sided Hellenistic tower, known as Phourthi (Phournaki), and of dwellings can be seen. To the south are the remains of an ancient pastoral installation.

9. Kakivigla: a settlement towards the east end of the above valley. Ancient and Byzantine remains denote the existence of a settlement. a) Ancient building: west of the church of Ayia Zoni an ancient building was noted. b) Ancient olive-press: east of the nucleus of the modern settlement is the built foundation of an olive-press, a monolithic component of the press and a monolithic crushing stone. c) Byzantine olive-presses and churches: southeast of the church of Ayia Sotira were observed remains of a Byzantine olive-press with a typical press foundation. The monolithic crushing stone is used as a watering trough beside a well towards Zarli. Ayia Sotira was apparently built as a single-cell cruciform church with a dome and probably dates to the end of the 10th c. West of the settlement with the Byzantine single-aisled chapel of Ayia Marina are preserved the remains of a watch tower, from which the settlement takes its name (Kaki Vigla). In front of the tower is the base of an olive-press. d) Zarli: small valley, an extension of the Kakivigla valley. A Byzantine church was noted (on the site of the recent church of Ayios Nikolaos).

10. Islet of Perani (plan 1:10): on its summit are remains of two ancient buildings. The greater part of the surface is occupied by remains of the First Byzantine period, according to the evidence of coins collected, dating between the years 642-705 AD. A possible 6th c. AD chronology finds literary justification relating to the destruction of Corinth (551/52). A later chronology, however, is suggested by marble material coming from Early Christian monuments in the district of Moulki-Kakivigla that had already been destroyed by that time.

11. Selinia: in the small valley remains of walls were observed built of large polygonal stones from a probable peribolos wall with cyclopean construction.

12. Ambelaki: this is the site of the city of Salamis in the historical period. The city seems to have developed after the annexation of the island by Athens in the time of Solon, but it expanded and was fortified during the 4th c. BC. With the decline of Athens, Salamis and its harbour deteriorated so much that in the 2nd c. AD they gave the impression of having been deserted. Life had shifted to the settlements of primary production.

13. Islet of Ayios Georgios: ancient tradition placed the tomb of Circe in the Straits of Salamis. The islet of Ayios Georgios is identified with one of the Pharmakouses Islets, where there is a small mid-6th c. Early Christian basilica of that name. Remains have also been found of buildings of the same period, which are probably connected with a purple-dye industry established there. Ancient archite-ctural members from the temple of Athena Skiras and hermaic stelai were also used in the construction.

14. District of the modern town of Salamis: a) The town: a series of Mycenaean tombs, remains of a probable megaron and a chute, in the immediate vicinity of which are prehistoric sherds, point to the presence of a prehistoric settlement between the hills of Prophitis Ilias and Myloi. b) District of Zoodochos Pigi: on the northeast slopes of the hill of Prophitis Ilias, Submycenaean tombs and others

in the valley of Bretos and further eastwards towards Palouki and Arapi (Naval Station), indicate extensive building activity during the Submycenaean period. The district seems to be identified with one of the settlements in the inscription IG II/III 2,2 Add. p. 8, which grew up in the period of late antiquity and formed the principal town of the island until the Byzantine period, when life perhaps shifted to the place where the Mycenaean settlement had been. Early Christian marble architectural members from Zoodochos Piyi may have come from an Early Christian basilica.

15. District of Vasiliko: a valley towards the sea on the northwest of the island (plan 1: 15), which begins at the point where the chapel of Ayios Grigorios stands, a single-cell triconch church with a dome (end of 10th-beginning of 11th c.). a) District of Ayios Grigorios: remains of an ancient settlement have already been noted. Christian graves have been found southwest of the chapel, and Early Christian marble members indicate a small Early Christian basilica. There are also remains of a tower (?), and the ruins of an ancient olive-press. Settlement walls have been found southeast of the chapel. A road led to the settlement of Zoodochos Pigi. b) Ayios Dimitrios: a cross-vaulted chapel southeast of the preceding one, not earlier than the 16th c. Ancient and Early Christian sculptures were observed built into the walls here. c) Souravlia: at the northern end of the valley an ancient olive-press was noted.

D. PALLAS

ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΚΩΔΩΝΟΣΤΑΣΙΑ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ*

«... και μ' άφθονες σπονδές από ιερούς κρατήρας...»

Στη μνήμη της Βαγγελιώς Ιωαννιδάκη-Ντόστογλου

Η ανέγερση του κωδωνοστασίου της Αγίας Σοφίας Κωνσταντινουπόλεως[1], ανάμεσα στα χρόνια 860-870, έμελλε να συμβολίζει τη σύζευξη δύο στοιχείων: ενός δυτικού, όπως οι εκκλησιαστικοί κώδωνες, και ενός ανατολικού, όπως ο πύργος, και σηματοδότησε για τη χριστιανική Ανατολή την απαρχή της χρήσης του υψηλού και τόσο χαρακτηριστικού αυτού κτίσματος στην εκκλησιαστική αρχιτεκτονική.

Η χρήση των πύργων, ως αναπόσπαστων τμημάτων κάθε αμυντικού έργου[2], μαρτυρείται με πολλά παραδείγματα από τα πανάρχαια χρόνια. Η χρησιμοποίησή τους στην εκκλησιαστική αρχιτεκτονική της Ανατολής και της Δύσης γενικεύτηκε τον 9ο αιώνα. Έναν αιώνα αργότερα ο πύργος υιοθετείται και από τη μουσουλμανική αρχιτεκτονική[3].

Στη βυζαντινή Ανατολή οι πύργοι ανεγείρονται για την ανάρτηση των κωδώνων που, σε μεγάλο βαθμό, αντικατέστησαν τα μέχρι τότε χρησιμοποιούμενα σήμαντρα. Τα βυζαντινά κωδωνοστάσια[4] είτε ως ανεξάρτητα κτίσματα, όπως στο ναό της Κοιμήσεως Νικαίας ή την Αγία Σοφία Τραπεζούντος, είτε προσκολλημένα σε μία πλευρά του ναού, όπως στη μητρόπολη και τη μονή Βροντοχίου στο Μυστρά, είτε ως μικρές θολωτές κατασκευές στη στέγη των ναών, όπως στην Παρηγορήτισσα της Άρτας, διώροφα ή πολυώροφα, με απλό ή περίτεχνο διάκοσμο, είναι οικοδομήματα με μεγάλη αισθητική αξία. Μετά την άλωση της Κωνσταντινουπόλεως, συνεχίστηκε η ανέγερση κωδωνοστασίων σε ορισμένες περιοχές του ελληνικού χώρου, ανάλογα με τα παραχωρηθέντα προνόμια[5], σε

* Το άρθρο αυτό βασίζεται στη μεταπτυχιακή μου εργασία, που έγινε το 1987 στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονί-κης, με την επίβλεψη της καθηγήτριας κ. Τσιτουρίδου. Άπειρες ευχαριστίες εκφράζονται στους συναδέλφους της 7ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων (Λάρισα) που με κάθε τρόπο βοήθησαν στην πορεία της έρευνας. Η αποτύπωση και τα σχέδια των μνημείων, πλην ενός, έγιναν από τον φίλο κ. Χρ. Γρουσόπουλο, αρχιτέκτονα, χωρίς την ουσιαστική βοήθεια του οποίου, η εργασία δεν θα είχε ολοκληρωθεί.

1. Το κωδωνοστάσιο, που δεν σώζεται σήμερα, ανεγέρθηκε για τη στέγαση των δώδεκα κωδώνων που είχε προσφέρει ο δόγης της Βενετίας στον αυτοκράτορα του Βυζαντίου: Χαρ. Μπάρλα, Μορφή και εξέλιξις των βυζαντινών κωδωνοστασίων, Αθήναι 1959, σ. 40, όπου και οι πηγές γύρω από το γεγονός. Επίσης Ευγ. Μ. Αντωνιάδης, Έκφρασις της Αγίας Σοφίας, Αθήνα 1983^2, τ. Α', σ. 24, 139-141, πίν. 19, 23, 24.

2. Κυρίως Ν. Κ. Μουτσόπουλος, Η επίδραση της μορφολογίας των Πύργων στην οχυρή κατοικία του Ελλαδικού χώρου του XVI-XVIII αιώνος, Φρουριακά Χρονικά 1 (1973), σ. 35-108, όπου παρατίθεται κατατοπιστική βιβλιογραφία.

3. Γενικά Χαρ. Μπάρλα, ό.π.

4. Στη μουσουλμανική αρχιτεκτονική πρώτοι μιναρέδες — κτίσματα με λειτουργία αντίστοιχη αυτής των κωδωνοστασίων — θεωρούνται εκείνοι του Μεγάλου Τεμένους της Δαμασκού: K. A. C. Creswell, Early Muslim Architecture, London 1977, σ. 58, εικ. 11 και H. Stierlin, Architecture de l'Islam, Paris 1979, σ. 50.

5. Τα διάφορα προνόμια παρεχωρούντο με τα λεγόμενα βεράτια: γενικά Α. Ε. Βακαλόπουλος, Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, τ. Β, Θεσσαλονίκη 1976, σ. 198-202 και N. Jorga, Το Βυζάντιο μετά το Βυζάντιο (μετάφραση Γ. Καρά), Αθήνα 1985, σ. 50-131. Για τα προνόμια ορισμένων περιοχών του ελληνισμού: Κ. Άμαντος, Η αναγνώρισις υπό των Μωαμεθανών

πολύ μικρότερο όμως βαθμό, λόγω της απαγόρευσης των κωδωνοκρουσιών[6].

Στη Θεσσαλία δεν σώζονται κωδωνοστάσια από τα βυζαντινά χρόνια και τα στοιχεία τα σχετικά με την ύπαρξή τους είναι ελάχιστα. Το γεγονός αυτό είναι δυνατόν να αποδοθεί από τη μια στη γεωγραφική θέση της περιοχής και στον πλούτο του εδάφους της, που ευνοούσαν τη διέλευση και την παραμονή εκεί κάθε είδους επιδρομέων και από την άλλη στη σεισμικότητά της[7], που συμπλήρωνε το έργο της καταστροφής. Έχουν διασωθεί μαρτυρίες για μεγάλους και καταστρεπτικούς σεισμούς, από τα μεταβυζαντινά κυρίως χρόνια, που είχαν πλήξει την ανατολική Θεσσαλία[8]. Έτσι δεν πρέπει να μας ξενίζει το γεγονός ότι από τα βυζαντινά χρόνια ελάχιστα κτίσματα σώζονται ακέραια στη Θεσσαλία — κυρίως μοναστήρια[9] —, ενώ σε ορισμένους ναούς οι ερευνητές εντόπισαν κάποια οικοδομική φάση αναγόμενη στη βυζαντινή περίοδο[10].

Η έρευνά μας για τα μεταβυζαντινά κωδωνοστάσια της Θεσσαλίας απέδωσε ένα μεγάλο αριθμό κτισμάτων, που χρονικά καλύπτουν περίοδο 150 περίπου χρόνων. Από το 1393, που συμβατικά θεωρείται ως το έτος κατάκτησης της Θεσσαλίας από τους Τούρκους, μέχρι το 1764, έτος ανέγερσης του τοξωτού κωδωνοστασίου της μονής Αγίου Λαυρεντίου στο Πήλιο, δεν εντοπίστηκε στην περιοχή κανένα άλλο κωδωνοστάσιο που να μπορεί να χρονολογηθεί στους ενδιάμεσους αιώνες.

Τα μεταβυζαντινά κωδωνοστάσια της Θεσσαλίας υψώνονται συνήθως ως ανεξάρτητα κτίσματα κοντά στους ναούς. Στις περισσότερες περιπτώσεις κτίστηκαν πολύ αργότερα από αυτούς συνοδεύ-

θρησκευτικών δικαιωμάτων των Χριστιανών και ο ορισμός του Σινάν Πασά, Ηπειρ. Χρον. 5 (1936), σ. 197-210 και ο ίδιος, Οι προνομιακοί ορισμοί του Μουσουλμανισμού υπέρ των Χριστιανών, Ελληνικά 9 (1936), σ. 103-166.

6. Για την απαγόρευση της κωδωνοκρουσίας υπάρχει μαρτυρία του 17ου αιώνα, σύμφωνα με την οποία εκτός από τη Μολδοβλαχία και το Άγιον Όρος, πουθενά αλλού δεν επιτρεπόταν η χρήση των κωδώνων: Sir P. Rycaut, The Present State of the Greek and Armenian Churches, London 1679, σ. 220. Κατά τον Λέοντα Αλλάτιο η απαγόρευση αυτή οφείλεται σε ισλαμικές δοξασίες, σύμφωνα με τις οποίες ο ήχος της καμπάνας ταράζει τον αιώνιο και μακάριο ύπνο των νεκρών· βλ γενικά Leo Allatios, The Newer Temples of the Greeks (De templis Graecorum recentioribus) (μετάφρ. Anthony Cutler), University Park, Pennsylvania 1969, ειδικά σ. 5. Παρόλες όμως τις απαγορεύσεις σε ορισμένες περιοχές είχαν δοθεί ειδικά προνόμια: Κ. Σ. Παπαδόπουλος, Απαγόρευσις της κωδωνοκρουσίας και προνομιακή κατά τόπους χρήσις εκκλησιαστικών κωδώνων και σημάντρων επί Τουρκοκρατίας, Γρηγόριος ο Παλαμάς 42 (1959), σ. 210-214. Στα Τρίκαλα η καταπίεση των τουρκικών αρχών υπήρξε ιδιαίτερα έντονη. Ο Ν. Γιαννόπουλος , Αι παλαιαί εκκλησίαι των Τρικάλων και οι δύο Βησσαρίωνες Λαρίσης, ΔΧΑΕ, περ. Β', τ. 9 (1926), σ. 16, γράφει πως οι εκκλησίες της πόλης «στερούνται γενικώς κωδωνοστασίων» Αντίθετα, η μονή Καμπάνας, κοντά στο χωριό Έλαφος της Αγιάς Λάρισας, λέγεται πως ονομάστηκε έτσι, επειδή απόκτησε την καμπάνα της στα χρόνια της τουρκοκρατίας: Γ. Κορδάτος, Ιστορία της Επαρχίας Βόλου και Αγιάς, Αθήνα 1960, σ. 533. Ανάλογο είναι και το παράδειγμα της μονής Αρκαδίου στο Ρέθυμνο, η οποία σε παλαιά έγγραφα αναφέρεται ως Canli (=με καμπάνα) manastir λόγω του ειδικού αυτού προνομίου: Θ. Μ. Προβατάκης, Το Αρκάδι, Αθήνα 1979, σ. 12-13. Στη μονή Ολυμπιώτισσας στην Ελασσόνα φυλάσσεται τουρκικό έγγραφο του 1847, με το οποίο της παρέχεται η άδεια χρήσεως σημάντρων: Ε. Σκουβαράς, Ολυμπιώτισσα, Αθήνα 1967, σ. 576. Ο γάλλος κληρικός και περιηγητής Père Braconnier, που την άνοιξη του 1706 πέρασε από τη Σκόπελο, σημειώνει: «Οι Σκοπελίτες έχουν προνόμια άγνωστα σε άλλες περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας... έχουν δικαίωμα να χρησιμοποιούν καμπάνες στις εκκλησίες τους»: Κ. Σιμόπουλος, Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα, τ. Β', Αθήνα 1973, σ. 41, σημ. 3.

7. Σχετικά με τους σεισμούς της Θεσσαλίας γενικά: Κων. Ι. Μακρής, Το φαινόμενο των σεισμών και οι Σεισμοί της Θεσσαλίας, Θεσσαλικά Χρονικά 7, 8 (1959), σ. 94-105.

8. Επαμ. Γ. Φαρμακίδης, Η Λάρισα από των μυθολογικών χρόνων μέχρι της προσαρτήσεως αυτής εις την Ελλάδα, Βόλος 1926, σ. 206-207 και Ν. Γ. Γιαννόπουλος, Χρονικά σημειώματα περί σεισμών και διοσημιών από του ΙΖ' αιώνος και εξής, Ιερομνήμων 8 (1907), σ. 7.

9. Γ. Σωτηρίου, Μονή Ολυμπιωτίσσης, ΕΕΒΣ 4 (1927), σ. 315-331, ο ίδιος, Η Μονή της Παναγίας και του Αγίου Δημητρίου παρά το Τσάγεζι (Κομνήνειον-Κονομειό), ΕΕΒΣ 5 (1928), σ. 349-375.

10. Ν. Νικονάνος, Βυζαντινοί Ναοί Θεσσαλίας, Αθήνα 1979.

οντας κάποιες επισκευές ή κάποια ριζική ανακαίνισή τους. Στην τοιχοδομία χρησιμοποιήθηκε όποιο υλικό προσέφερε η περιοχή, και αυτό ήταν συνήθως ο πωρόλιθος. Σε όλα σχεδόν τα κτίσματα διαφαίνεται η εμπειρία και η καλαισθησία των μαστόρων, οι οποίοι λαξεύουν την πέτρα και την ταιριάζουν αρμονικά. Για την κάλυψη της τετράκλινης θολωτής ή κωνικής στέγης κύριο υλικό είναι οι σχιστολιθικές πλάκες. Ο αριθμός και το είδος των ανοιγμάτων, που διατρυπούν την τοιχοδομία, ποικίλλει. Η διακοσμητική διάθεση εντοπίστηκε κυρίως στις εισόδους, όπου από τις απλούστερες φθάνουμε στις πιο περίτεχνες με τα έξοχα παραδείγματα λαϊκών λιθαναγλύφων περιθυρωμάτων[11]. Η ιδιαίτερη αυτή σημασία που είχε δοθεί στις εισόδους δεν είναι άσχετη με τις λαϊκές δοξασίες γύρω από την προστασία του ιερού χώρου από τις κακοποιές δυνάμεις[12]. Εκτός από τη χρονολογία, που σε λίγους μόνο ναούς δεν αναγράφεται, άλλες επιγραφές είναι σπάνιες. Σε ελάχιστα κωδωνοστάσια έχουν απαθανατιστεί τα ονόματα των δωρητών, των μαστόρων ή των αρχιτεκτόνων. Λιθανάγλυφα πλακίδια, οδοντωτές ταινίες και ανάγλυφοι κοσμήτες συμπληρώνουν τη διακόσμηση.

Οι δημιουργοί των μεταβυζαντινών κωδωνοστασίων της Θεσσαλίας ακολούθησαν, σε γενικές γραμμές, μία αυστηρή αντίληψη στην αρχιτεκτονική μορφή, η οποία δεν απελευθερώνεται παρά μόνο στις αρχές του 20ου αιώνα, με την εφαρμογή — δειλά στην αρχή — νεοκλασικών προτύπων, πράγμα που σε μεγάλο βαθμό οφειλόταν και στην οικονομική άνθηση ορισμένων περιοχών της ανατολικής Θεσσαλίας.

ΤΟΞΩΤΑ ΚΩΔΩΝΟΣΤΑΣΙΑ

Τα τοξωτά κωδωνοστάσια[13] στη Θεσσαλία είναι ελάχιστα σε σχέση με τα πυργόμορφα. Πρόκειται για απλές κατασκευές που διατρυπώνται από μονόλοβο άνοιγμα. Παραδείγματα με δίλοβα ή τρίλοβα ανοίγματα σε μία ή δύο επάλληλες σειρές —μορφές που έχουν μεγάλη διάδοση σε άλλες περιοχές[14]— δεν συναντώνται στη Θεσσαλία. Τα παλαιότερα παραδείγματα τοξωτών κωδωνοστασίων στην περιοχή αυτή βρίσκονται στο Πήλιο και προέρχονται: από τη μονή Αγίου Λαυρεντίου[15] (Σ χ έ δ. 1· Π ί ν. 79 α) στην ομώνυμη κοινότητα, το οποίο επιστέφει την είσοδο του περιβόλου (1764), από το ναό του Αγίου Αθανασίου (1777) επίσης στον Άγιο Λαυρέντιο, και από το ναό του Αγίου Αθανασίου (Π ί ν. 79 β) στη Μακρυνίτσα (1792). Τα δύο τελευταία είναι τοποθετημένα στην απότμηση της στέγης στη δυτική πλευρά των ναών. Κύριο υλικό είναι ο πωρόλιθος, ενώ στη δικλινή στέγη χρησιμοποιούνται σχιστολιθικές πλάκες. Η λιτή και απέριττη μορφή του κωδωνοστασίου της

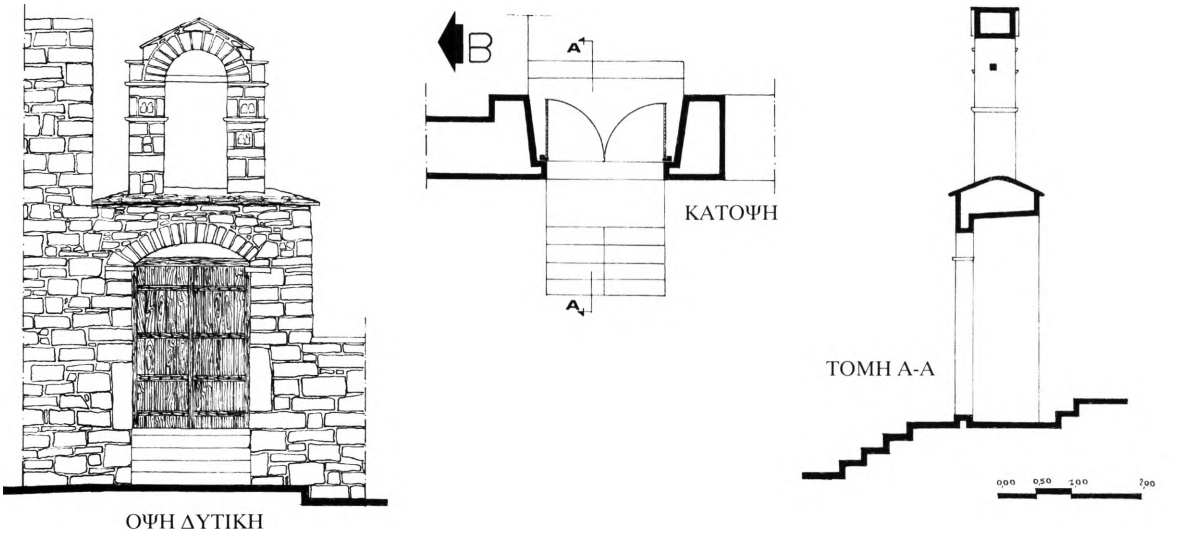
11. Π. Ζώρα, Λιθογλυπτική, Νεοελληνική Χειροτεχνία, Αθήνα 1969, σ. 30-47 και Κ. Α. Μακρής, Η λαϊκή τέχνη του Πηλίου, Αθήνα 1976, σ. 126-143.

12. Γενικά, βλ. Σ. Π. Ντάντης, Απειλητικαί εκφράσεις εις τας ελληνικάς επιτυμβίους επιγραφάς, Αθήνα 1983, σ. 81-83, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

13. Για τα τοξωτά κωδωνοστάσια των βυζαντινών χρόνων: Χαρ. Κωνσταντινίδη, Συμβολή στη μελέτη των βυζαντινών «τοξωτών» κωδωνοστασίων, Λακωνικαί Σπουδαί 6 (1982), σ. 62-79.

14. Για τα τοξωτά κωδωνοστάσια των Κυκλάδων: Δ. Βασιλειάδης, Αι επιπεδόστεγοι μεταβυζαντιναί βασιλικαί των Κυκλάδων, Επετηρίς της Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών 2 (1962), σ. 607-624. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν τα κωδωνοστάσια της «Φράγκισσας» στην Παροικιά της Πάρου, εικ. 137, και της Καταπολιανής, εικ. 144. Τοξωτά κωδωνοστάσια σύνθετης μορφής συναντώνται και στην Κέρκυρα: Ι. Κουμανούδης, Κερκυραϊκά Καμπαναριά, Ζυγός 7 (1966), σ. 36-44.

15. Ρ. Λεωνιδοπούλου-Στυλιανού, Παρατηρήσεις στο μοναστήρι του Αγίου Λαυρεντίου στο Πήλιο, ΔΧΑΕ, περ. Δ΄, τ. 9 (1979), σ. 223-246. Οι ναοί, για τους οποίους παρακάτω δεν δίνεται βιβλιογραφία, είναι αδημοσίευτοι.

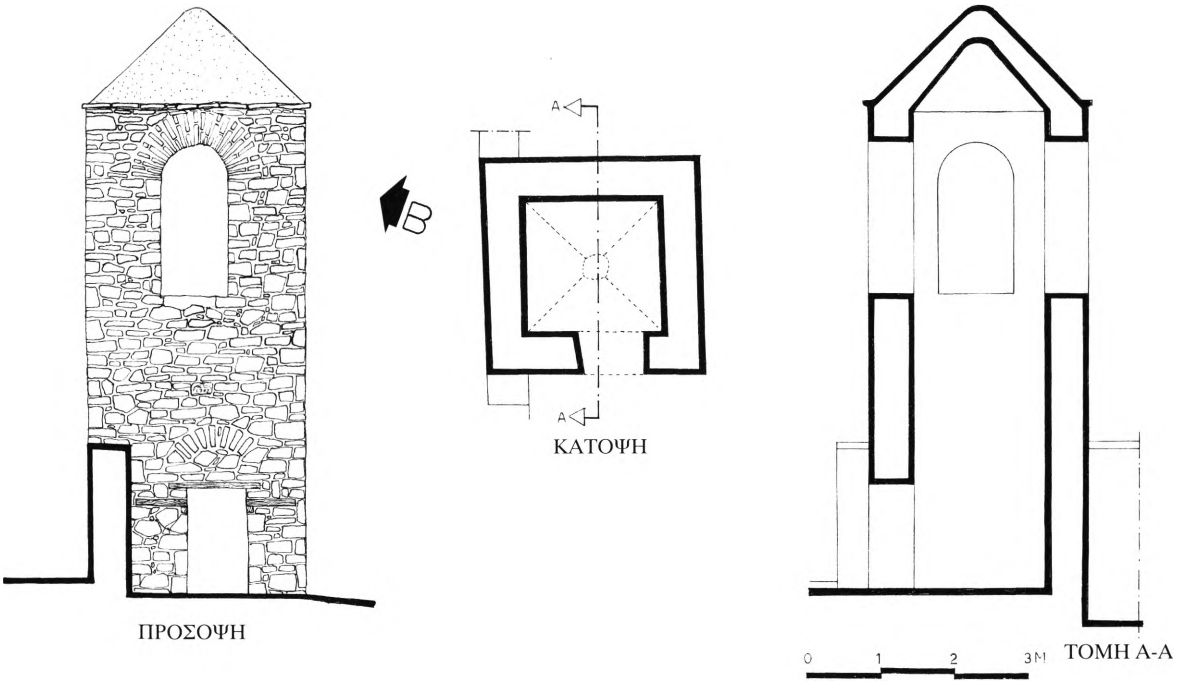
Σχέδ. 1. Πήλιο. Μονή Αγίου Λαυρεντίου. Τοξωτό κωδωνοστάσιο-πυλώνας.

μονής Αγίου Λαυρεντίου επαναλείφθηκε πολλές φορές στο Πήλιο, μέχρι και τις αρχές του 20ου αιώνα, όπως στο ναό του Αγίου Ιωάννη στην κοινότητα Αγίου Γεωργίου Νηλείας.

Στην υπόλοιπη Θεσσαλία η έρευνά μας για τον εντοπισμό τοξωτών κωδωνοστασίων δεν απέδωσε πολλούς καρπούς. Τα περισσότερα κωδωνοστάσια της κεντρικής και δυτικής Θεσσαλίας αποτελούν μεταγενέστερες προσθήκες στην απότμηση της στέγης στη δυτική πλευρά των ναών, όπως στο καθολικό της μονής Εισοδίων της Θεοτόκου (Π ί ν. 79 γ) στους Σταγιάδες Καλαμπάκας. Το κωδωνοστάσιο του Αγίου Νικολάου του Τουραχάν[16] στον Τύρναβο επιστέφει την είσοδο του περιβόλου (Π ί ν. 80 α). Η είσοδος, με έντονα νεοκλασικίζοντα στοιχεία, όπως παραστάδες, επιστύλιο και αέτωμα, επιστέφεται από μονότοξο κωδωνοστάσιο εξ' ολοκλήρου πλίνθινο, κατασκευασμένο, πιθανότατα, στις αρχές του 20ου αιώνα στη θέση άλλου, παλαιοτέρου[17].

16. Σύμφωνα με προφορική παράδοση ο ναός οφείλει την ονομασία του στον κατακτητή της Θεσσαλίας Τουρχάν Βέη, ο οποίος είχε δώσει την άδεια για την ανέγερση του παλαιού ναού (αρχές 15ου αι.): Ν. Γ. Γιαννόπουλος, Επιγραφαί Τυρνάβου, Αρμονία Β (1901), σ. 214-226.

17. Στη διάρκεια του πολέμου του 1897 ο Ν. Γιαννόπουλος βρισκόταν στον Τύρναβο και κατόρθωσε να συγκεντρώσει ένα μεγάλο αριθμό επιγραφών από τα ρωμαϊκά χρόνια μέχρι και τα τέλη του 19ου αι. : Ν. Γ. Γιαννόπουλος, ό.π., σ. 219-220. Από το κωδωνοστάσιο του ναού του Αγίου Νικολάου του Τουραχάν, κατέγραψε τις δύο παρακάτω επιγραφές: *ΑΓΙΟΥ / ΝΙΚΟΛΑΟΥ / ΤΟΥΡΕΧΑΝ / ΑΠΡΙΛΙΟΥ 3 / 1832* και *ΣΤΑΒΡΟ ΖΗΜΟ/ ΠΗΑΝΑΤΗ 1817 / ΑΠΡΙΛΙΟΥ 17*. Οι αναγραφόμενες χρονολογίες, χαραγμένες πάνω σε πέτρα δεν σώζονται σήμερα και δεν πρέπει να ανταποκρίνονται στην ανέγερση του κωδωνοστασίου αυτού, κυρίως, διότι η νεοκλασικίζουσα μορφή του πυλώνα του κωδωνοστασίου δεν είναι δυνατόν να χρονολογείται σε εκείνα τα χρόνια.

Σχέδ. 2. Λουτρό Λάρισας. Αγία Παρασκευή. Πυργόμορφο τετράπλευρο κωδωνοστάσιο.

ΠΥΡΓΟΜΟΡΦΑ ΚΩΔΩΝΟΣΤΑΣΙΑ

Ι. Τετράπλευρα κωδωνοστάσια

Τα πυργόμορφα κωδωνοστάσια, είτε ως ανεξάρτητα οικοδομήματα, είτε προσκολλημένα στο ναό, αντιπροσωπεύουν στη Θεσσαλία ένα μεγάλο αριθμό κτισμάτων και τύπων. Ο τύπος που συναντάται συχνότερα είναι εκείνος του τετράπλευρου πύργου. Το παλαιότερο που έχει επισημανθεί ως σήμερα, είναι της Αγίας Παρασκευής στο Λουτρό Λάρισας, τρίκλιτης βασιλικής του 18ου αιώνα, κατάγραφης με λαϊκίζουσες τοιχογραφίες του 19ου αιώνα. Το κωδωνοστάσιο υψώνεται ανεξάρτητο βορειοδυτικά του ναού, φέρει από ένα τοξωτό άνοιγμα σε κάθε πλευρά, χαμηλή είσοδο στη νότια και τετρακλινή στέγη (Σ χ έ δ. 2· Π ί ν. 80 β). Μικρή μαρμάρινη πλάκα με παράσταση αγγέλου, εντοιχισμένη στη νότια πλευρά, μας πληροφορεί για το έτος κατασκευής: 1792. Αυτή η μορφή κωδωνοστασίου, με το ένα τοξωτό άνοιγμα στο ψηλότερο τμήμα της κάθε πλευράς, είναι η απλούστερη που συναντάται στη Θεσσαλία και επαναλήφθηκε το 19ο αιώνα σε αρκετά κωδωνοστάσια, όπως στο κωδωνοστάσιο του ναού της Υπαπαντής (Π ί ν. 80 γ) στο Διμήνι Μαγνησίας. Το κτίσμα στεγάζεται εσωτερικά με χαμηλό θόλο και εξωτερικά με τετρακλινή στέγη, καλυμμένη με σχιστολιθικές πλάκες. Πάνω από την είσοδο, στη δυτική πλευρά, υπάρχει εντοιχισμένη πλάκα με τη χρονολογία *1819 ΜΑΡΤΙΟΥ 14*. Στον Άγιο Γεώργιο[18], τρίκλιτη ξυλόστεγη βασιλική στο Μεταξοχώρι Αγιάς, το

18. Ευτ. Κουρκουτίδου, Ναός Αγίου Γεωργίου στο Μεταξοχώρι Αγιάς, ΑΔ 22 (1967): Χρονικά, σ. 312.

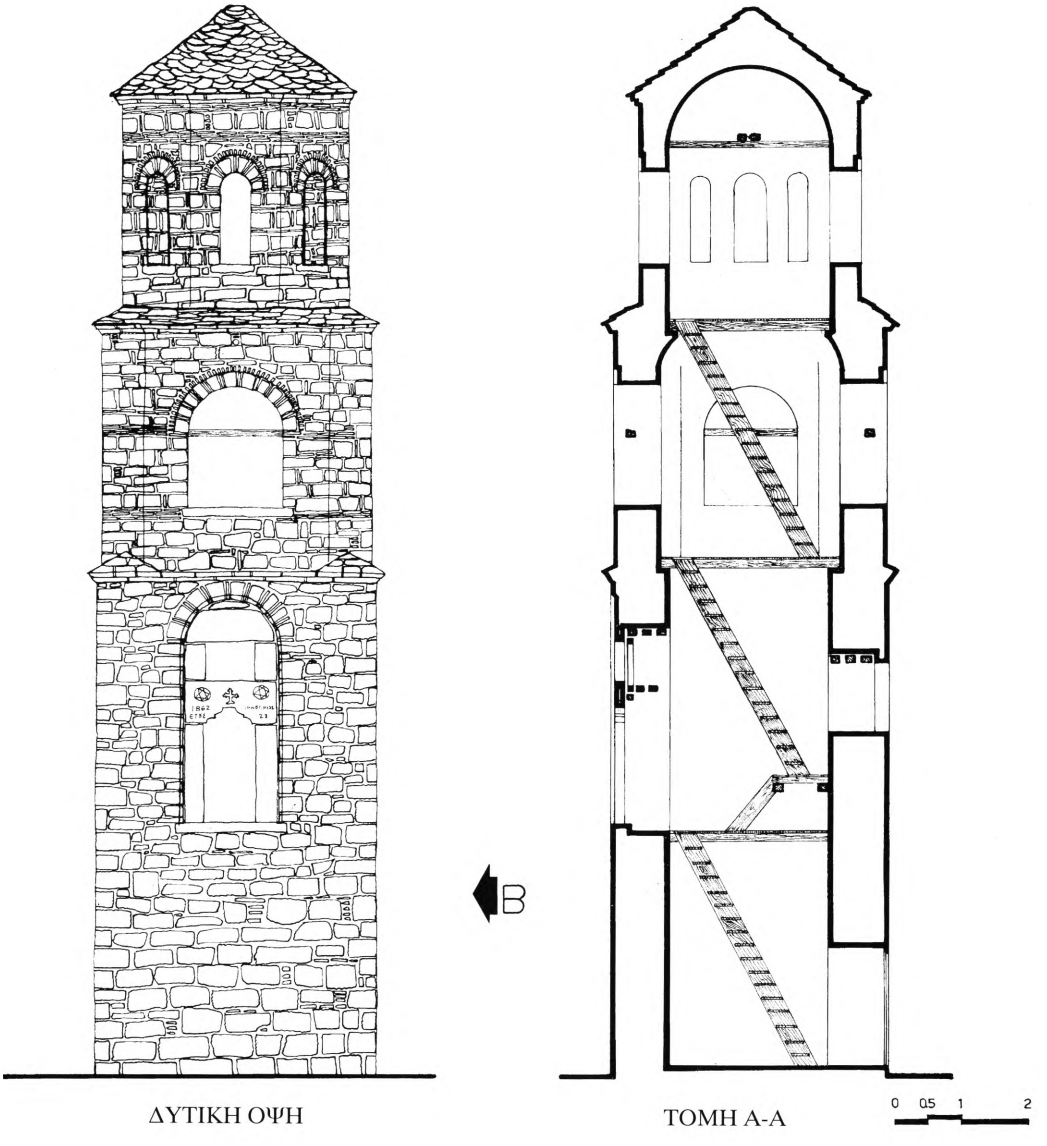
μικρών διαστάσεων κωδωνοστάσιο, νοτιοανατολικά του ναού, φέρει υπέρθυρο με ανάγλυφο σταυρό, χρονολογία 1830 και επιγραφή: *ΣΙΝΤΡΟΜΙ ΤΟΥ Γ*. Η δεύτερη χρονολογία, 1896, θα αναφέρεται πιθανότατα σε κάποια επισκευή του κωδωνοστασίου (Π ί ν. 80 δ). Το κωδωνοστάσιο του Αγίου Γεωργίου στο Κεραμίδι Πηλίου (Π ί ν. 81 α) κτίστηκε το 1864, όπως μαρτυρεί μικρή εντοιχισμένη πλάκα πάνω από το λιθανάγλυφο υπέρθυρο, στη βόρεια πλευρά. Ανάλογη μορφή παρουσιάζουν και τα κωδωνοστάσια της τελευταίας εικοσαετίας του 19ου αιώνα και των αρχών του 20ου, όπως του Αγίου Δημητρίου στο Μεγαλόβρυσο Αγιάς (1864) (Π ί ν. 81 β), του αγίου Αντωνίου στον Παλιό Πλάτανο Αλμυρού (Π ί ν. 82 α), του Αγίου Κωνσταντίνου στις Μηλιές του Πηλίου (Π ί ν. 81 γ), του Αγίου Παντελεήμονα στην Καρίτσα Αγιάς, και της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος[19] στη Δολίχη Ελασσόνας (Π ί ν. 82 γ). Η παρουσία ενός μόνο ανοίγματος σε κάθε πλευρά αντιπροσωπεύει την απλούστερη αρχιτεκτονική μορφή και την πρώτη χρονολογικά που εμφανίζεται στη Θεσσαλία.

Σε άλλη μικρή ομάδα κωδωνοστασίων, με δύο ή περισσότερους ορόφους, εμφανίζονται επάλληλα ανοίγματα, τα οποία προσδίδουν ελαφρότητα στην τοιχοδομία. Το τριώροφο κωδωνοστάσιο του Αγίου Αντωνίου στην Αγιά είναι μοναδικό ως προς τη μορφή στη Θεσσαλία (Σ χ έ δ. 3· Π ί ν. 81 δ). Διαιρείται σε τρία τμήματα-ορόφους, ο πρώτος από τους οποίους είναι τετράγωνος στην κάτοψη και έχει συνολικά το ύψος των δύο άλλων τμημάτων. Οι διαστάσεις των κατόψεων των ορόφων μειώνονται αισθητά καθ' ύψος, κάτι που προσδίδει στο κτίσμα επιβλητικότητα και μια όχι και τόσο συνηθισμένη – για τα δεδομένα των θεσσαλικών κωδωνοστασίων – ραδινότητα. Ο μεσαίος όροφος έχει κι αυτός τετράγωνη κάτοψη. Εδώ όμως οι ακμές του τετραγώνου είναι αποτετμημένες. Το ανώτερο τμήμα είναι ένα κανονικό οκτάπλευρο. Το κτίσμα επιστέφεται από κωνική στέγη, καλυμμένη με σχιστολιθικές πλάκες. Το κωδωνοστάσιο αυτό υψώνεται ανεξάρτητο βόρεια του ναού. Φέρει είσοδο στη δυτική πλευρά, σε ύψος 3,50 μ. από το έδαφος. Η κλίμακα ανόδου δεν σώζεται και προφανώς θα ήταν ξύλινη. Μεταγενέστερα ανοίχτηκε νέα είσοδος στην ανατολική πλευρά, με πρόσβαση από το έδαφος. Η παλαιά είσοδος φέρει μαρμάρινο ανάγλυφο υπέρθυρο με σταυρό, αστερίσκους και τη χρονολογία 1862. Μονόλοβα ανοίγματα υπάρχουν και στις μακρές πλευρές του μεσαίου ορόφου, καθώς και σε όλες του ανώτερου. Στην ιδιαίτερα επιμελημένη τοιχοδομία γίνεται συχνή χρήση πλίνθων, κυρίως για την υποδήλωση των τόξων των ανοιγμάτων. Η μορφή του κωδωνοστασίου αυτού θυμίζει έντονα τους πύργους των μεσαιωνικών φρουρίων, στους οποίους συνηθιζόταν η πολυγωνική, εξάπλευρη ή οκτάπλευρη μορφή. Το οκταγωνικό τύμπανο, που στεγάζει το οικοδόμημα και φιλοξενεί τις καμπάνες, χρησιμοποιήθηκε ιδιαίτερα στα κωδωνοστάσια της Δύσης από τα μέσα του 12ου αιώνα[20]. Παραδείγματα οκταγωνικών τυμπάνων συναντώνται και στον ελληνικό χώρο[21]. Καμιά μαρτυρία, γραπτή ή προφορική παράδοση, δεν σώζεται δυστυχώς σχετικά με το κωδωνοστάσιο αυτό και έτσι δυσκολευόμαστε να εξηγήσουμε την ανέγερση ενός δυτικότροπου

19. Π. Λαζαρίδης, Ναός Δολίχης, ΑΔ 21 (1966): Χρονικά, σ. 258-259.

20. Όπως για παράδειγμα στη Γαλλία, όπου από το β' μισό του 12ου αιώνα γενικεύεται η χρήση των οκταγωνικών τυμπάνων, όπως παρατηρείται στα κωδωνοστάσια των περιοχών του Κλερμόν, της Τουλούζης και της Βουργουνδίας. Μεμονωμένα παραδείγματα συναντώνται και κατά τον 11ο αιώνα: M. Viollet-le-Duc, Dictionnaire Raisonné de l'Architecture Française des XIe-XVIe siècles, Paris 1859 και κυρίως τ. 3, σ. 295-356.

21. Διον. Ζήβας, Τα ζακυνθινά κωδωνοστάσια, Αιξωνή 3 (1953), σ. 77-108. Επίσης Δ. Βασιλειάδης, ό.π. (υποσημ. 14), και κυρίως τα κωδωνοστάσια της Αγίας Παρασκευής Πύργου Τήνου, εικ. 147 και του Ταξιάρχη Χώρας Τήνου, εικ. 149. Ακόμα οκταγωνικά τύμπανα παρατηρούνται σε ορισμένα κωδωνοστάσια του 19ου αιώνα στην Αθήνα, όπως στο ναό του Αγίου Κωνσταντίνου Ομονοίας: Μπ. Ευσταθιάδης - Λ. Καυταντζόγλου, Πρώτοι Έλληνες τεχνικοί επιστήμονες περιόδου Απελευθέρωσης, Αθήνα 1976, σ. 193.

Σχέδ. 3. Αγιά Λάρισας. Άγιος Αντώνιος. Πυργόμορφο τετράπλευρο κωδωνοστάσιο.

κωδωνοστασίου σε μια μικρή κωμόπολη, όπως ήταν η Αγιά την εποχή της τουρκοκρατίας[22]. Ένα άλλο επιμελημένο κτίσμα της δεύτερης αυτής ομάδας είναι το τετραώροφο κωδωνοστάσιο της Αγίας Παρασκευής στο Στεφάνι Καλαμπάκας (Π ί ν. 82 β). Η είσοδος στη δυτική πλευρά οριοθετείται από οριζόντιο μονόλιθο υπέρθυρο επιστεφόμενο από ανακουφιστικό τόξο. Ψηλότερα υπάρχει εντοιχισμένη επιγραφή με τη χρονολογία *1870 ΙΟΥΝΙΟΥ 15*. Στο κωδωνοστάσιο αυτό επιβιώνει και μια βυζαντινή συνήθεια: η βάση χρησιμοποιείται ως παρεκκλήσιο, χωρίς όμως τοιχογραφίες[23]. Τη μορφή αυτή, με τα ανοίγματα σε κάθε όροφο, ακολουθούν κωδωνοστάσια τόσο των τελευταίων χρόνων του 19ου αιώνα όσο και των πρώτων του 20ου. Ενδεικτικά αναφέρουμε μόνο ορισμένα: το κωδωνοστάσιο του ναού της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στην Πορτή Καρδίτσας (Π ί ν. 82 δ), το τετραώροφο κωδωνοστάσιο του Αγίου Γεωργίου στη Γελάνθη Καρδίτσας (Π ί ν. 83 α), το τριώροφο κωδωνοστάσιο της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος[24] στην Αγιά (Π ί ν. 83 β), καθώς και το κωδωνοστάσιο του Αγίου Νικολάου στο Γριζάνο Τρικάλων (Π ί ν. 83 γ).

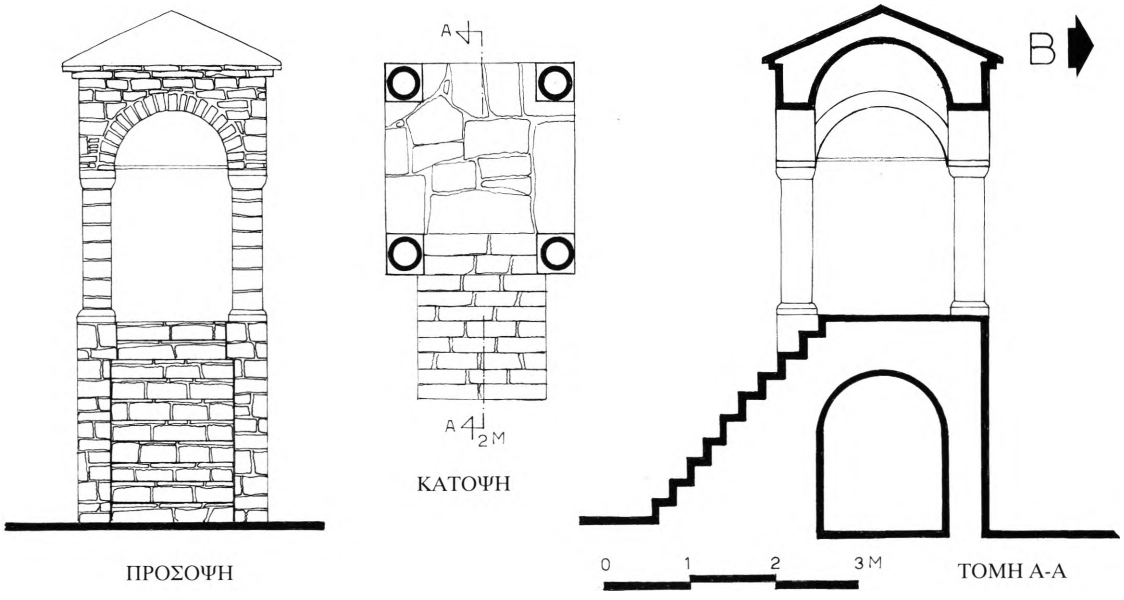
Τα πυργόμορφα κωδωνοστάσια που παρουσιάσαμε μέχρι τώρα χαρακτηρίζονται σε γενικές γραμμές από την αυστηρότητα της μορφής, που ναι μεν εκφράζει κάποια αντίληψη – παράλληλα όμως, φανερώνει και κάποιο δισταγμό των κατασκευαστών να προχωρήσουν σε πιο σύνθετες μορφές. Καινοτομίες εμφανίζονται σε μια άλλη ομάδα κωδωνοστασίων, χωρίς όμως και αυτά να απομακρύνονται πολύ από το αυστηρό ύφος. Στα κωδωνοστάσια αυτά ο ανώτερος όροφος δεν διατρυπάται από τα γνωστά τοξωτά ανοίγματα, αλλά διαρθρώνεται με τρόπο που θυμίζει κιβώριο. Τέσσερις κιονίσκοι στις αντίστοιχες γωνίες υποβαστάζουν τόξα, στα οποία στηρίζεται η τετρακλινής ή θολωτή στέγη. Τέτοιες «κιβωριόσχημες» επιστέψεις παρατηρούνται σε αρχιτεκτονήματα που πλαισιώνουν συνθέσεις τοιχογραφιών και φορητών εικόνων και οι οποίες θα απετέλεσαν, πιθανότατα, το πρότυπο των κωδωνοστασίων αυτών. Η ομάδα αποτελείται από επτά κωδωνοστάσια, τα οποία βρίσκονται σε σχετικά κοντινές αποστάσεις μεταξύ τους. Τριανταπέντε χρόνια χωρίζουν το παλαιότερο από το νεότερο κωδωνοστάσιο της ομάδας. Ίσως όλα να αποτελούν έργο μιας καλά οργανωμένης και καινοτόμου συντεχνίας μαστόρων, που η ύπαρξή της θα πρέπει να θεωρείται βέβαιη, παρ' όλο ότι δεν εντοπίσαμε κανένα ίχνος της.

Στον Πύργο Κιερίου Καρδίτσας βρίσκεται το παλαιότερο δείγμα της ομάδας αυτής. Πρόκειται για το μονώροφο κωδωνοστάσιο του Αγίου Γεωργίου, μονόχωρης βασιλικής κατάγραφης με τοιχογραφίες του 18ου αιώνα. Το κωδωνοστάσιο (Π ί ν. 83 δ) επικάθηται σε βάση που διαπερνάται από Β. προς Ν. από θολωτή δίοδο (Σ χ έ δ. 4). Οι κιονίσκοι φέρουν απλές βάσεις και κιονόκρανα. Αριστερά του νότιου τόξου υπάρχει μικρή εντοιχισμένη πλάκα με έκτυπο προσωπείο και τη χρονολογία 1857. Το τριώροφο κωδωνοστάσιο του Αγίου Αθανασίου στο Ψυχικό Λάρισας, τρίκλιτης βασιλικής κτισμένης το 1639, υψώνεται επιβλητικό ανατολικά του ναού (Π ί ν. 84 α). Τοξωτά ανοίγματα υπάρχουν στο δεύτερο όροφο σε κάθε πλευρά, ενώ ο τρίτος αποτελεί το «κιβωριόσχημο» τμήμα, που φέρει τετρακλινή στέγη. Η τοιχοδομία, από λαξευτούς πωρόλιθους, είναι επιμελημένη και πλουτίζεται στη βόρεια και νότια πλευρά του πρώτου ορόφου με τυφλά αψιδώματα. Η επιβλητικότητα του κτίσματος οφείλεται και στη λιθανάγλυφη περίτεχνη είσοδο, το περιθύρωμα της οποίας αποτελείται από παραστάδες με επιπεδόγλυφες παραστάσεις περιπλοκάδων και ανθεμίων, τριπλό

22. Γ. Κορδάτος, ό.π.(υποσημ. 5) κυρίως σ. 458-507.

23. Τοιχογραφίες έφεραν τα παρεκκλήσια των βυζαντινών κωδωνοστασίων της Αγίας Σοφίας Τραπεζούντος και της Όμορφης Εκκλησιάς Καστοριάς: Χ. Μπάρλα, ό.π.

24. Ευτ. Κουρκουτίδου, Ναός Μεταμορφώσεως Σωτήρος στην Αγιά, ΑΔ 22 (1967): Χρονικά, σ. 310 και Τζ. Κουμουλίδης - Λάζ. Δεριζιώτης, Εκκλησίες της Αγιάς Λαρίσης, Αθήνα 1985, σ. 122-127.

Σχέδ. 4. Πύργος Κιερίου Καρδίτσας. Άγιος Γεώργιος. Πυργόμορφο τετράπλευρο κωδωνοστάσιο.

τοξωτό υπέρθυρο και επιπεδόγλυφες παραστάσεις[25]. Επάνω οι άγιοι Γεώργιος και Δημήτριος, αντιμέτωποι, έφιπποι, δρακοντοκτόνοι περιβάλλουν παραστάσεις αγγέλων και εξαπτερύγων. Από κάτω επιγραφή μας πληροφορεί σχετικά με την ανέγερση του κωδωνοστασίου: *ΕΠΙΤΡΟΠΟΣ ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ/ 1865 ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ.*

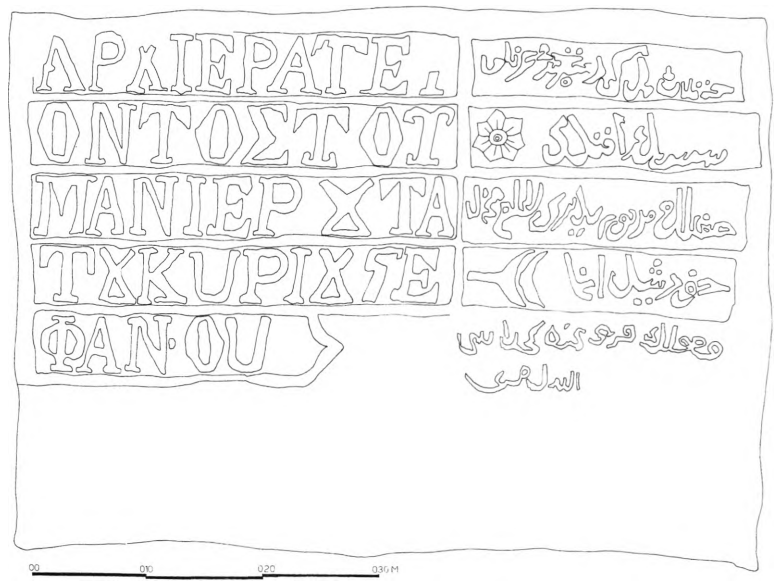
Μία άλλη πλάκα, εντοιχισμένη πάνω από την είσοδο (Σ χ έ δ. 5), φέρει δύο ανάγλυφες επιγραφές, μία τουρκική[26] και μία ελληνική: *ΑΡΧΙΕΡΑΤΕΥ/ΟΝΤΟΣ ΤΟΥ / ΠΑΝΙΕΡΟ/ΤΑΤΟΥ ΚΥΡΙΟΥ ΣΤΕ/ΦΑΝΟΥ.*

Επάνω από την ενεπίγραφη αυτή πλάκα υπάρχει μαρμάρινο πλακίδιο με επιπεδόγλυφη παράσταση αγγέλου. Οι δύο αυτές πλάκες περιβάλλονται από τυφλό οξυκόρυφο τόξο. Τέλος, όλο το συγκρότημα της εισόδου περιβάλλεται από τυφλό αβαθές αψίδωμα, ανάλογο με εκείνα που υπάρχουν στη βόρεια και τη νότια πλευρά του ίδιου ορόφου. Μερικά χρόνια αργότερα, το 1886, κτίστηκε το τριώροφο κωδωνοστάσιο του Αγίου Ιωάννη στο Φανάρι Καρδίτσας (Π ί ν. 84 β) και το 1887 το μικρών διαστάσεων μονώροφο κωδωνοστάσιο της Κοιμήσεως της Θεοτόκου (Π ί ν. 84 γ) στον Κλοκωτό Τρικάλων. Σύγχρονό του είναι το κωδωνοστάσιο του Αγίου Αθανασίου[27], στον Παλαμά Καρδίτσας (Π ί ν. 85 α), τρίκλιτης βασιλικής κατάγραφης με τοιχογραφίες του 18ου αιώνα. Νεότερο είναι το τριώροφο κωδωνοστάσιο του Αγίου Αθανασίου στον Κρανώνα Λάρισας (Σ χ έ δ. 6). Η

25. Για τα λιθανάγλυφα του κωδωνοστασίου αυτού: L. Gouriotou, Bas-reliefs metabyzantins sur pierre de la Thessalie occidentale, La Thessalie: Actes de la Table-Ronde (Lyon 1975), Lyon 1979, σ. 319-337 και ειδικά σ. 333.

26. Πρόκειται για επιτύμβια επιγραφή, η οποία μεταφέρθηκε άγνωστο από πού: *ΕΔΩ ΒΡΙΣΚΕΤΑΙ Ο ΤΑΦΟΣ ΤΟΥ ΧΟΥΡΣΙΤ ΑΓΑ ΠΟΥ ΣΤΗ ΖΩΗ ΤΟΥ ΩΦΕΛΗΣΕ ΠΟΛΥ ΤΟΥΣ ΦΤΩΧΟΥΣ ΚΑΙ ΥΠΗΡΕΤΗΣΕ ΤΗΝ ΙΣΛΑΜΙΚΗ ΘΡΗΣΚΕΙΑ. Ο ΘΕΟΣ ΑΣ ΑΝΑΠΑΥΣΕΙ ΤΗΝ ΨΥΧΗ ΤΟΥ.*

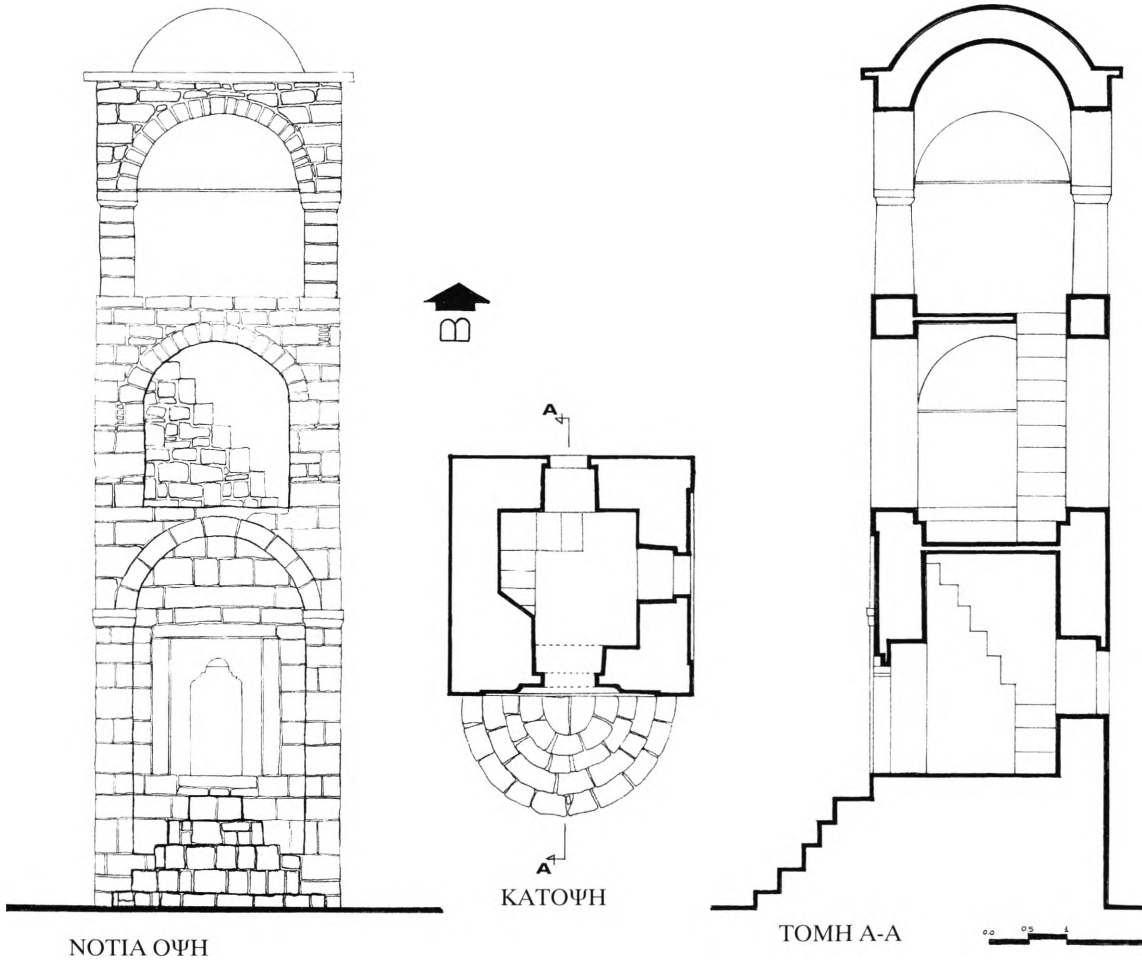
27. Π. Λαζαρίδης, Ναός Αγίου Αθανασίου Ρουμ-Παλαμά, ΑΔ 25 (1970): Χρονικά, σ. 287-288 και Λάζ. Δεριζιώτης, Ναός Αγίου Αθανασίου Ρουμ-Παλαμά, ΑΔ 32 (1977): Χρονικά, σ. 140.

Σχέδ. 5. Πύργος Κιερίου Καρδίτσας. Άγιος Γεώργιος.
Εντοιχισμένη πλάκα πάνω από την είσοδο του κωδωνοστασίου.

είσοδος της νότιας πλευράς φέρει ωραίο λιθανάγλυφο περιθύρωμα, ανάλογο με αυτό του Αγίου Αθανασίου Ψυχικού. Στο με μορφή τρίλοβου τόξου υπέρθυρο, εικονίζονται οι άγιοι Γεώργιος και Δημήτριος, αντιμέτωποι, έφιπποι, δρακοντοκτόνοι και αναγράφεται η χρονολογία 1892. Το μοναδικό από τα κωδωνοστάσια της ομάδας αυτής, που δεν φέρει χρονολογία, είναι αυτό του Αγίου Αθανασίου στο Ζάππειο Λάρισας. Το κτίσμα εντάσσεται στα χρονολογικά όρια των άλλων κωδωνοστασίων της ομάδας, εφόσον δεν είναι δυνατόν να απομονωθούν μορφολογικά στοιχεία που να οδηγούν σε μια συγκεκριμένη χρονολογία (Π ί ν. 85 β).

Με την πάροδο του χρόνου οι δημιουργοί των κωδωνοστασίων απομακρύνονται σιγά-σιγά από την αυστηρότητα που εκφράζουν λίγο-πολύ τα κτίσματα και των τριών παραπάνω ομάδων και αποτολμούν περισσότερο σύνθετες μορφές, χωρίς βέβαια η μετάβαση αυτή να γίνεται απότομα. Για παράδειγμα στο κωδωνοστάσιο των Αγίων Αναργύρων, τρίκλιτη βασιλική του 1760 στο Λιβάδι Ελασσόνας, παρατηρούμε μονόλοβα ανοίγματα στο δεύτερο όροφο και δίλοβα στον τρίτο, τα οποία κλείστηκαν πριν είκοσι περίπου χρόνια για να τοποθετηθούν ρολόγια (Π ί ν. 85 γ). Ανάλογη αντίληψη, τάσεις απομάκρυνσης από την αυστηρότητα δηλαδή, παρατηρείται και στο δεύτερο κωδωνοστάσιο του Λιβαδίου, στο ναό της Κοιμήσεως της Θεοτόκου, με τα δίλοβα ανοίγματα και τις αετωματικές απολήξεις να επιστέφουν την κάθε πλευρά (Π ί ν. 84 δ). Πρόπυλο – με μονόλοβα ανοίγματα στο δεύτερο και δίλοβα στον τρίτο όροφο και αετωματικές απολήξεις στις πλευρές – είναι και το κωδωνοστάσιο του Ευαγγελισμού της Θεοτόκου (Π ί ν. 85 δ), στην ομώνυμη κοινότητα της Λάρισας, που κτίστηκε το 1905. Στα υπόλοιπα κωδωνοστάσια της ομάδας αυτής, με τα οποία ολοκληρώνεται η παρουσίαση των τετράπλευρων πυργόμορφων κωδωνοστασίων, είναι περισσότερο εμφανής η απομάκρυνση από την αυστηρότητα. Στο ναό του Αγίου Νικολάου στη Βασιλική Καλαμπάκας, που σύμφωνα με την επιγραφή ανακαινίστηκε εκ βάθρων το 1818 από την περίφημη κυρα-Βασιλική των Ιωαννίνων, ο δημιουργός του τετραωρόφου κωδωνοστασίου συνδύασε παλαιότερες μορφές με νεότερα στοιχεία. Ο συνδυασμός αφορά στα μονόλοβα ανοίγματα, που διατρυπούν το δεύτερο και τον τρίτο όροφο και στον κιονοστήριχτο τέταρτο όροφο, όπου οκτώ συνολικά κιονίσκοι

Σχέδ. 6. Κρανών Λάρισας. Άγιος Αθανάσιος. Πυργόμορφο τετράπλευρο κωδωνοστάσιο.

στηρίζουν τους λοβούς των ανοιγμάτων (Π ί ν. 86 α). Τα δίλοβα ανοίγματα επικρατούν ολοένα και περισσότερο στα κωδωνοστάσια της τελευταίας εικοσαετίας του 19ου αιώνα, πράγμα που μπορεί να θεωρηθεί ως αναβίωση καθαρά μεσοβυζαντινών προτύπων, σε συνδυασμό με μία προσπάθεια ελεύθερης έκφρασης. Δίλοβα ανοίγματα σε κάθε όροφο φέρει το τετραώροφο κωδωνοστάσιο του Αγίου Νικολάου[28] στο Κακοπλεύρι Καλαμπάκας. Στο κωδωνοστάσιο της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στην Καλαμπάκα[29], τριώροφο πάνω σε χαμηλή βάση, ο ανώτερος όροφος διαμορφώνεται όπως στα δύο προγούμενα κωδωνοστάσια, με τη διαφορά ότι εδώ η στέγη είναι τετρακλινής χωρίς αετωματικές απολήξεις. Οι άλλοι όροφοι φέρουν απλά δίλοβα ανοίγματα σε κάθε πλευρά. Πάνω από την

28. Ευτ. Κουρκουτίδου, Ναός Αγίου Νικολάου Κακοπλευρίου Καλαμπάκας, ΑΔ 22 (1967): Χρονικά, σ. 310.
29. Γεωργ. Σωτηρίου, Η βασιλική της Κοιμήσεως της Θεοτόκου εν Καλαμπάκα, ΕΕΒΣ 6 (1929), σ. 291-315.

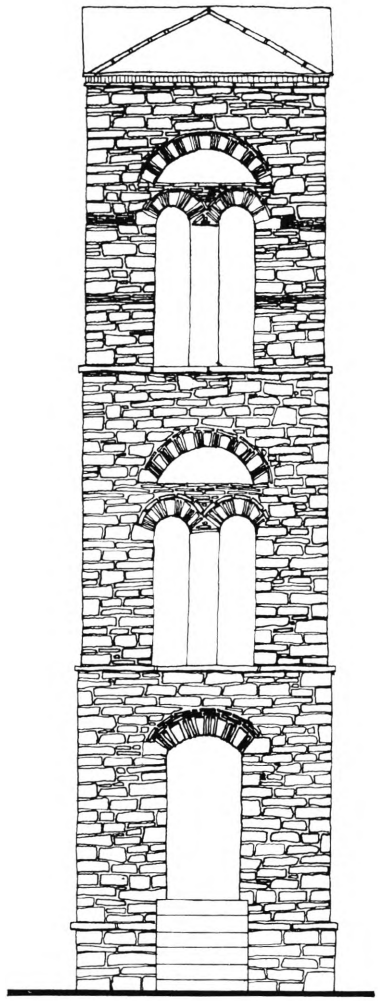
είσοδο, στη νότια πλευρά, υπάρχει εντοιχισμένη επιγραφή: *ΕΠΙ ΤΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΕΙΑΣ : Ο ΠΡΟΕΔΡΟΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ / ΧΡΙΣΤΟΥ ΚΟΤΟΥΣΗΣ / ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΛΙΑΠΗΣ / Α. ΙΩΝΑ Γ. ΠΑΛΙΩΤΑΣ / Ν. ΤΣΑΡΟΥΧΑΣ / ΟΙ ΤΕΚΤΟΝΕΣ Γ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ Γ./ Κ. ΤΑΚΟΥ / 1887 ΜΑΡ. 29.*

Κάτω από το γείσο της στέγης οδοντωτή ταινία περιτρέχει τις τέσσερις πλευρές. Στο κωδωνοστάσιο του Αγίου Γεωργίου[30] στη Ζαγορά, δίλοβα ανοίγματα στηρίζονται σε κιονίσκους με περίτεχνες βάσεις και κιονόκρανα και επιστέφονται από ανακουφιστικό τόξο. Ανακουφιστικά τόξα παρατηρούμε και στα κωδωνοστάσια της Αγίας Παρασκευής στο Μεταξοχώρι Αγιάς, τρίκλιτης βασιλικής του 19ου αιώνα (Π ί ν. 86 β), και της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στην Αγιά[31], κτισμένης πιθανότατα στα θεμέλια μικρού βυζαντινού ναού. Στις περιπτώσεις αυτές τα ανακουφιστικά τόξα είναι διαμπερή και δεν περιβάλλουν, αλλά επιστέφουν τα δίλοβα ανοίγματα. Τα κωδωνοστάσια αυτά είναι όμοια ως προς τη μορφή και δεν φέρουν χρονολογία. Η στέγη τους είναι τετρακλινής με αετωματικές απολήξεις σε κάθε πλευρά. Στο κωδωνοστάσιο της Αγιάς, μετά τον πρόσφατο καθαρισμό και τη στερέωση της τοιχοποιίας, αποκαλύφθηκε χαμηλή τοξωτή κρήνη σύμφυτη στη νότια πλευρά. Τα κωδωνοστάσια αυτά είναι δυνατόν να ενταχθούν στην τελευταία δεκαπενταετία του 19ου αιώνα, χρονολόγηση στην οποία μας οδηγεί η ομοιότητά τους με το κωδωνοστάσιο του Αγίου Αντωνίου στην Όσσα Συκουρίου Λάρισας, κτισμένο ανάμεσα στα έτη 1886-1890. Το κωδωνοστάσιο αυτό, κτισμένο νοτιοανατολικά του ναού, είναι τριώροφο και φέρει δίλοβα επάλληλα ανοίγματα σε κάθε πλευρά επιστεφόμενα από διαμπερές ανακουφιστικό τόξο. Οι πλευρές απολήγουν επάνω σε αετώματα, ενώ οδοντωτή ταινία, κάτω από το γείσο της στέγης, περιτρέχει τις τέσσερις πλευρές του κτίσματος (Σ χ έ δ. 7· Π ί ν. 86 γ). Δίλοβα ανοίγματα, περιβαλλόμενα από ανακουφιστικό τόξο, παρατηρούνται και στο κωδωνοστάσιο-πυλώνα του Αγίου Αθανασίου στο Μεγαλοχώρι Τρικάλων, κατά πολύ νεότερο των προηγούμενων (Π ί ν. 86 δ). Στο ναό του Αγίου Γεωργίου στην Ανατολή Αγιάς στο τριώροφο κωδωνοστάσιο, προσκολλημένο στη νότια πλευρά του μεταγενέστερου νάρθηκα (Π ί ν. 87 α), τα δίλοβα ανοίγματα του τελευταίου ορόφου επιστέφονται από στρογγυλούς φεγγίτες· φεγγίτες, άλλωστε, είναι και τα μοναδικά ανοίγματα του δεύτερου ορόφου. Το κωδωνοστάσιο αυτό είναι πολύ επιμελημένο ως προς την κατασκευή και καλύπτεται με ημισφαιρικό θόλο. Το κωδωνοστάσιο της Αγίας Τριάδας Τεμπών, κατασκευασμένο πάνω από το βόρειο τμήμα του εξωνάρθηκα, φέρει από δύο επάλληλα δίλοβα ανοίγματα σε κάθε πλευρά, τα οποία επιστέφονται από μικρό φεγγίτη και περικλείονται σε ανακουφιστικό τόξο. Το κωδωνοστάσιο αυτό κτίστηκε πιθανότατα συγχρόνως με το ναό, το 1896 (Π ί ν. 88 α). Στο Πήλιο και το Βόλο, που γνώρισαν ιδιαίτερη οικονομική άνθηση με την ανάπτυξη του εμπορίου και της ναυτιλίας[32] κατά τον περασμένο αιώνα και τις αρχές του 20ού, ανεγείρονται κωδωνοστάσια με έντονη τη σφραγίδα του νεοκλασικισμού. Αναφέρουμε ενδεικτικά τρία από αυτά. Το πρώτο βρίσκεται στον Άγιο Λαυρέντιο στο ναό του αγίου Αποστόλου του Νέου (Π ί ν. 87 γ) και φέρει περίτεχνη καλλιμάρμαρη είσοδο και εξώστες. Το δεύτερο, στο ναό των Αγίων Αποστόλων Αργαλαστής, χαρακτηρίζεται από την απλόχερη παράθεση νεοκλασικών στοιχείων (Π ί ν. 88 α). Στο τρίτο, στο ναό του Αγίου Νικολάου στο Βόλο, τα ιωνίζοντα και κορινθιάζοντα επιθήματα, τα κυμάτια, τα επιστύλια, οι εξώστες και τα αετώματα συνηγορούν για ένα ιδιαίτερα κομψό αποτέλεσμα (Π ί ν. 88 β).

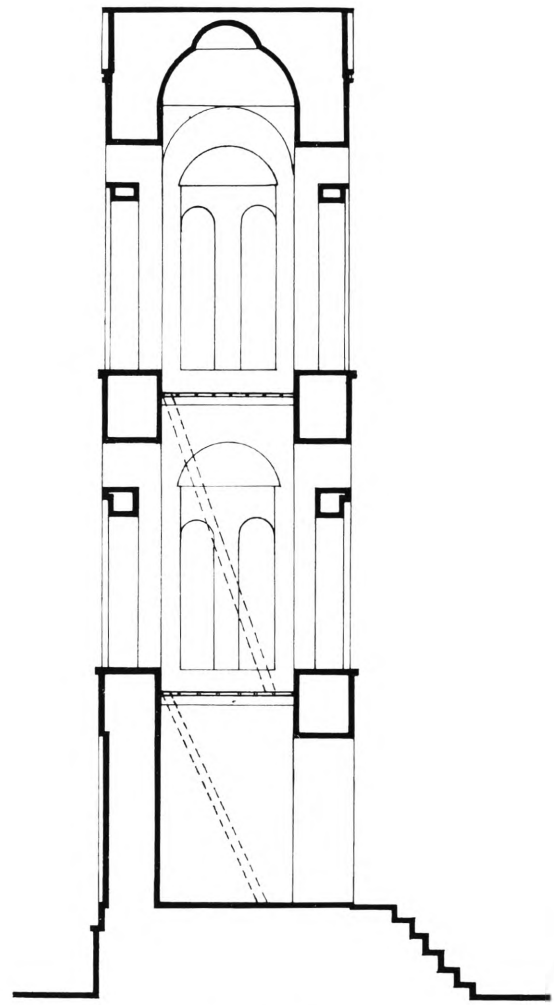
30. Απ. Γ. Κωνσταντινίδης, Τα εν Πηλίω Όρει παλαιά και σύγχρονα χριστιανικά μνημεία. Ζαγορά, Αλεξάνδρεια 1960, σ. 41-62.

31. Ευτ. Κουρκουτίδου, Ναός Κοιμήσεως της Θεοτόκου εις Αγιάν, ΑΔ 22 (1967): Χρονικά, σ. 310 και Κουμουλίδης - Δεριζιώτης, ό.π. (υποσημ. 24), σ. 48-51.

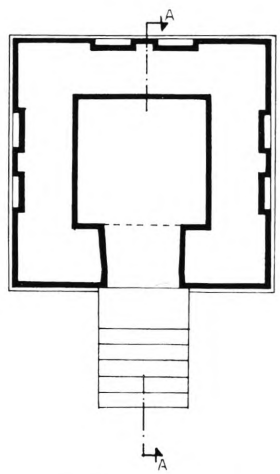
32. Γ. Κορδάτος, ό.π., σ. 853-854 και Α. Ι. Τζαμτζής, Η ναυτιλία του Πηλίου στην Τουρκοκρατία, Αθήνα, χ.χ.

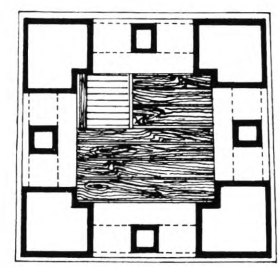
ΤΟΜΗ Α-Α

ΟΨΗ ΔΥΤΙΚΗ

ΚΑΤΟΨΗ ΙΣΟΓΕΙΟΥ

ΚΑΤΟΨΗ ΟΡΟΦΟΥ

Σχέδ. 7. Όσσα Συκουρίου Λάρισας. Άγιος Αντώνιος. Πυργόμορφο τετράπλευρο κωδωνοστάσιο.

ΙΙ. Εξάπλευρα κωδωνοστάσια

Μια μεγάλη κατηγορία πυργόμορφων κωδωνοστασίων, που παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον από αρχιτεκτονική άποψη, είναι τα εξάπλευρα κωδωνοστάσια. Ο τύπος αυτός εμφανίζεται με σχετική συχνότητα στην ανατολική Θεσσαλία και κυρίως στην περιοχή της Λάρισας. Παρόμοιας μορφής κωδωνοστάσια, αναγόμενα στα βυζαντινά χρόνια, δεν έχουν επισημανθεί στον ελλαδικό χώρο. Σε πολλούς όμως αρμενικούς ναούς του 12ου και του 13ου αιώνα παρατηρούνται πολυγωνικής μορφής κιονοστήριχτα κωδωνοστάσια οικοδομημένα επί του ναού, μια συνήθεια που επικράτησε στην Αρμενία και κατά τους επόμενους αιώνες[33]. Στην Κάτω Μονή Ξενιάς Αλμυρού υπήρχε, μέχρι πριν δύο περίπου δεκαετίες, εξάπλευρο κωδωνοστάσιο θεωρούμενο από τη Χ. Μπάρλα μοναδικό ως προς τη μορφή[34]. Η ίδια το είχε χρονολογήσει στα πρώιμα μεταβυζαντινά χρόνια ή στα έσχατα υστεροβυζαντινά – χρονολόγηση που είχε γίνει δεκτή και από τον Α. Ορλάνδο, στον οποίο οφείλεται και η μοναδική φωτογραφία που διαθέτουμε[35]. Η αρχιτεκτονική μορφή, που συμπεραίνεται από τη φωτογραφία αυτή, είναι όμοια με εκείνη των κωδωνοστασίων που εμφανίστηκαν στη Θεσσαλία κατά το 19ο αιώνα. Είναι επομένως πολύ πιθανό, αν όχι βέβαιο, και το κωδωνοστάσιο της Ξενιάς να είναι κατά πολύ μεταγενέστερο του 15ου αιώνα. Στον υπόλοιπο ελληνικό χώρο, απ' όσο είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε, τα πολύπλευρα πυργόμορφα κωδωνοστάσια σπανίζουν[36], χωρίς να περιλαμβάνουμε εδώ βέβαια και τα κωδωνοστάσια εκείνα, των οποίων ένα τμήμα είναι πολυγωνικό, όπως για παράδειγμα συμβαίνει σε κωδωνοστάσια των Επτανήσων[37] ή σε μερικά αθηναϊκά του 19ου αιώνα[38]. Εκείνο πάντως που μπορεί να ειπωθεί με βεβαιότητα είναι πως η μορφή των κωδωνοστασίων αυτών μας παραπέμπει στη φρουριακή αρχιτεκτονική, όπου τα παραδείγματα πολύπλευρων αμυντικών πύργων είναι πάρα πολλά[39]. Παράλληλα δεν πρέπει να παραβλέπεται το γεγονός

33. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν τα κωδωνοστάσια των μονών του 13ου αιώνα, όπως αυτό του Geghard, στα ΝΑ. του Εριβάν, του Haghbat στη βόρεια Αρμενία, καθώς και το μεταγενέστερο του μητροπολιτικού ναού του Etchmiadzin (1658), βλ. Sirarpie der Nersessian, L'Art Armenien, Paris 1977, εικ. 134, 129 και 25 αντίστοιχα.

34. Χ. Μπάρλα, ό.π. (υποσημ. 1), σ. 49.

35. Α. Κ. Ορλάνδος, Μοναστηριακή αρχιτεκτονική, Αθήνα 1958, σ. 130, εικ. 148.

36. Ενδεικτικά αναφέρουμε το κωδωνοστάσιο του Αγίου Αχιλλείου στον Πεντάλοφο Κοζάνης. Η παρουσία συντεχνιών κτιστάδων από την Ήπειρο και τη Μακεδονία μαρτυρείται και στη Θεσσαλία: Κ. Α. Μακρής, Ο αρχιτέκτων Δήμος Ζηπανιώτης, Επιθεώρηση Τέχνης (1957), σ. 3-10 και Ν. Κ. Μουτσόπουλος, Η λαϊκή αρχιτεκτονική της Βεροίας, Αθήνα 1967, σ. 51-52. Πιθανότατα αυτοί να έφεραν τη μορφή του εξάπλευρου κωδωνοστασίου στη Θεσσαλία.

37. Διον. Ζήβας, ό.π. (υποσημ. 21).

38. Μπ. Ευσταθιάδης - Λ. Καντζόγλου, ό.π.(υποσημ. 21).

39. Ενδεικτικά αναφέρουμε ορισμένα, τον οκταγωνικό πύργο του κάστρου της Μεθώνης: K. Andrews, The Castles of Morea, Princeton, N. J. 1953, σ. 77-78. Το φρούριο του Καράμπαμπα στην Εύβοια: N. K. Moutsopoulos, Activités sur l'architecture militaire en Grèce, Bulletin International des chateaux historiques 37 (1980), σ. 109-110, πίν. 51, καθώς και Διον. Ζήβας, Το κάστρο του Καράμπαμπα, Αρχείο Ευβοϊκών Μελετών 14 (1968), σ. 247-262, όπου επισημαίνεται στη σ. 258, ότι η χάραξη κανονικού εξαγώνου ή οκταγώνου «μπορεί να πραγματοποιηθεί με απλά μέσα και γι' αυτό τα δύο αυτά πολύγωνα συναντώνται συχνά σε αρχιτεκτονικά έργα». Αξίζει ακόμα να αναφερθούμε στον πολυγωνικό πύργο του φρουρίου Βαρδαρίου στη Θεσσαλονίκη: Υπουργείο Πολιτισμού - Υπουργείο Βορείου Ελλάδος, Η Αναστήλωση των βυζαντινών και μεταβυζαντινών μνημείων στη Θεσσαλονίκη, Θεσσαλονίκη 1985, σ. 118, εικ. 120 και στον πύργο του Κάστρου του Πλαταμώνα: Α. Ε. Βακαλόπουλος, Τα κάστρα του Πλαταμώνα και της Ωριάς Τεμπών και ο τεκκές του Χασάν Μπαμπά, Θεσσαλονίκη 1972, σ. 11-61, εικ. 18. Αναφέρουμε ακόμα και τα φρούρια Γεντί- Κουλέ και Ρούμελι Χισάρ στο Βόσπορο: A. Gabriel, Chateaux turcs du Bosphore, Paris 1943, σ. 39-97, πίν. 29-33, 49. Από τη Δύση ας αναφέρουμε μόνο την Παλατίνη πύλη του φρουρίου του Τορίνο, που πλαισιώνεται από δύο δεκαεξάπλευρους πύργους χρονολογούμενους στο 28 π.Χ.: H. Stierlin, Hadrien et l'architecture romaine, Fribourg 1984, σ. 36.

ότι στη ζωγραφική — τόσο στις τοιχογραφίες όσο και στις φορητές εικόνες — της βυζαντινής και μεταβυζαντινής περιόδου απεικονίζονται πολύπλευρα κτίσματα.

Στη Θεσσαλία συναντάμε κωδωνοστάσια, τα οποία αποτελούν συνδυασμό τετράπλευρης στο κατώτερο τμήμα και εξάπλευρης κατασκευής στο ανώτερο. Το ύψος του τετράπλευρου τμήματος ποικίλλει: άλλοτε αποτελεί απλά μία βάση και άλλοτε ένα λειτουργικό χώρο. Το παλαιότερο κωδωνοστάσιο της πρώτης ομάδας είναι αυτό του Αγίου Δημητρίου στην Άνω Αμυγδαλή (Κουκουράβα) Αγιάς, τριώροφο πάνω σε τετράπλευρη βάση (Π ί ν. 87 δ). Η τοιχοδομία διασπάται από δύο επάλληλα ανοίγματα σε κάθε πλευρά και απολήγει σε τέσσερα μικρά αετώματα, τα οποία περιβάλλουν το χαμηλό θόλο, που στεγάζει το οικοδόμημα. Κάτω από το αέτωμα της ανατολικής πλευράς εντοιχισμένοι κέραμοι σχηματίζουν τη χρονολογία 1811.

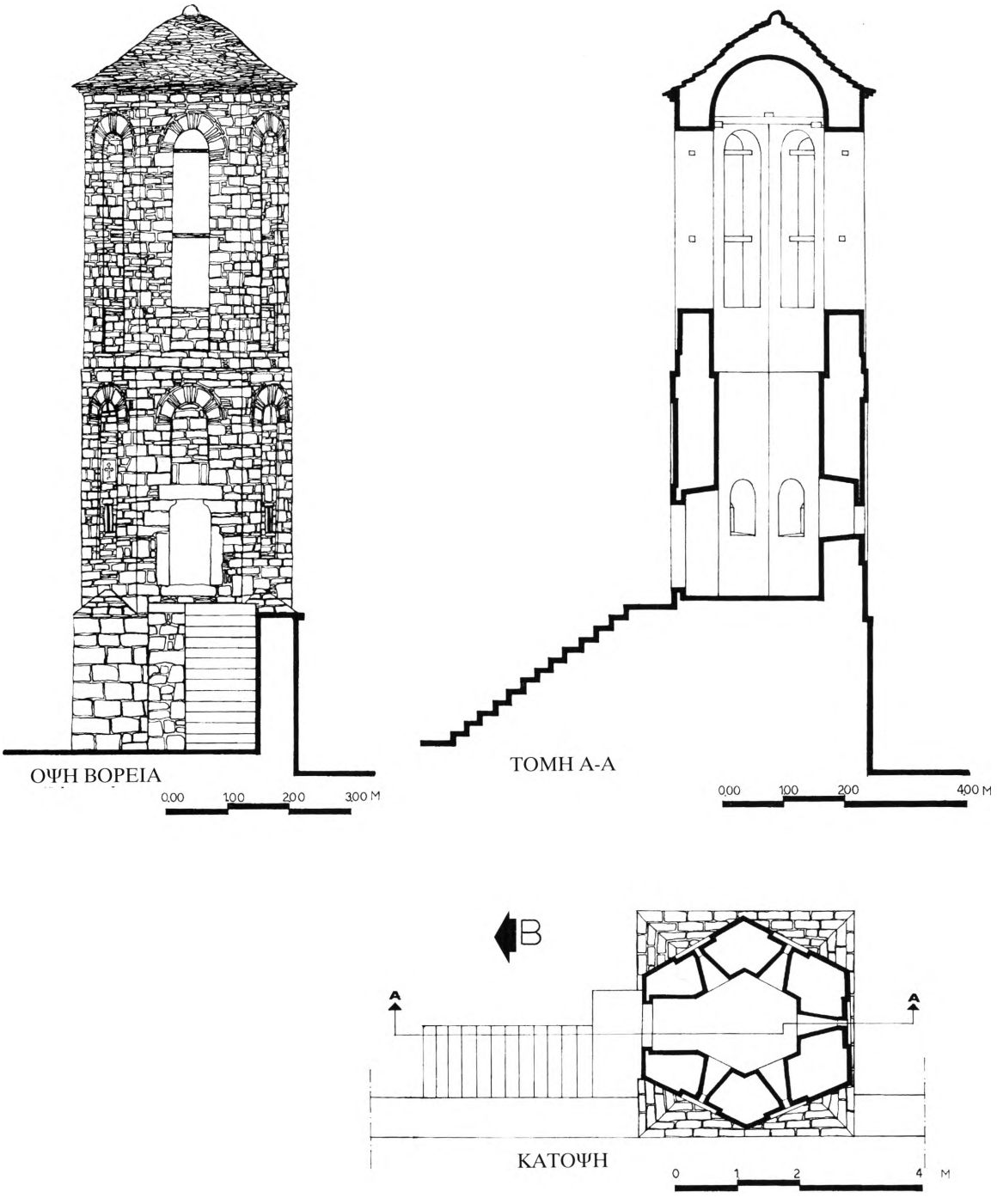
Το κωδωνοστάσιο αυτό απετέλεσε το πρότυπο και για τα κωδωνοστάσια της Αγίας Παρασκευής Αμπελακίων (Π ί ν. 89 α) και των Ταξιαρχών Κρανιάς Τυρνάβου (Π ί ν. 89 β), κτισμένα και τα δύο το 1887, και του Αγίου Νικολάου Κερασά στην Αγιά (τέλη 19ου αι.), με τη διαφορά ότι, τα κτίσματα αυτά δεν είναι ανεξάρτητα, αλλά τα μεν δύο πρώτα είναι πρόπυλα, το δε τρίτο προσκολλημένο στο ανατολικό τμήμα της νότιας πλευράς του ναού. Εξάπλευρο, τριώροφο πάνω σε τετράπλευρη συμπαγή βάση, είναι το κωδωνοστάσιο του Αγίου Αθανασίου Ραψάνης (Σ χ έ δ. 8· Π ί ν. 89 γ). Η τοιχοδομία του είναι ιδιαίτερα επιμελημένη, αποτελούμενη από λαξευτούς λίθους και πλίνθους για την υποδήλωση των τόξων, κοσμούμενη με τυφλά τόξα στις πλευρές του δεύτερου ορόφου και μονόλοβα ανοίγματα στον τελευταίο. Κωνική στέγαση με σχιστολιθικές πλάκες καλύπτει το κτίσμα. Στη νότια και νοτιοανατολική πλευρά, στο κέντρο των τυφλών τόξων, υπάρχουν εντοιχισμένες λιθανάγλυφες πλάκες. Στη μια απεικονίζεται σταυρός με τρίλοβες απολήξεις των κεραιών και στα διάχωρα ρόδακες και δικέφαλος αετός. Στη δεύτερη πλάκα ο σταυρός, σε βαθμιδωτή βάση, πλαισιώνεται από τη χρονολογία: *1876 ΑΠΡΙΛΙΟΥ*. Πάνω από την είσοδο, στη βόρεια πλευρά, υπάρχει εντοιχισμένη ενεπίγραφη πλάκα: *ΤΟ ΠΑΡΟΝ ΚΩΔΩΝΟΣΤΑΣΙΟΝ ΕΚΤΙΣΘΗ ΔΙ ΕΞΟΔΩΝ ΤΗΣ ΕΚ/ΚΛΗΣΙΑΣ ΕΠΙΤΡ. ΤΩΝ ΚΥΡ / ΑΝΑΣΤ. Σ. ΣΩΤ. Κ./ ΓΕΩΡΓΙΑΔΟΥ ΚΑΙ Φ. Φ. ΜΙΛΙΑ / ΚΑΙ ΥΠΟ ΤΟΥ ΑΡΧΙΤΕΚΤ. ΜΙΧ. Β. ΒΟΥΡΒΟΥΤΣΙΩΤΟΥ / ΚΑΤΑ ΑΠΡΙΛΙΟΝ 1876.*

Αξίζει να σημειωθεί ότι η επιγραφή αυτή της Ραψάνης είναι η μόνη από τις υπάρχουσες στα κωδωνοστάσια της Θεσσαλίας, που αναφέρει το όνομα του αρχιτέκτονα.

Το παλαιότερο δείγμα της δεύτερης ομάδας είναι το κωδωνοστάσιο της Αγίας Παρασκευής[40] Κοκκωτών Αλμυρού, τρίκλιτης βασιλικής ιστορημένης το 17ο αιώνα. Το ανεξάρτητο κωδωνοστάσιο (Π ί ν. 89 δ) διατρυπάται από μονόλοβα ανοίγματα μόνο στο ανώτερο τμήμα της συμπαγούς και βαριάς τοιχοποιίας, που διανθίζεται από δύο λιθανάγλυφες κεφαλές, εντοιχισμένες περίπου στο κέντρο της βόρειας και βορειοδυτικής πλευράς. Τέτοιες κεφαλές, αποτρεπτικού χαρακτήρα συνήθως, συναντάμε και σε άλλα θεσσαλικά κωδωνοστάσια, καθώς και σε ναούς, οικίες και δημόσια κτίρια[41]. Το υπέρθυρο της εισόδου, στη νότια πλευρά, φέρει ανάγλυφο σταυρό πλαισιωμένο από τη χρονολογία 1869. Η στέγη του κτίσματος είναι κωνική, καλυμμένη με σχιστολιθικές πλάκες. Μονόλοβα ανοίγματα, μόνο στο ανώτερο τμήμα της τοιχοδομίας, παρουσιάζει και το κωδωνοστάσιο του Αγίου Νικολάου του εν Βουναίνη στον Τύρναβο (1877) (Σ χ έ δ. 9· Π ί ν. 90 α). Το 1870 κτίστηκε το μισοερειπωμένο σήμερα κωδωνοστάσιο των Αγίων Αναργύρων στην ομώνυμη κοινότητα

40. Ευτ. Κουρκουτίδου, Ναός Αγίας Παρασκευής χωρίου Κοκκωτών Αλμυρού, ΑΔ 22 (1967): Χρονικά, σ. 308-309.

41. Σχετικά με τη χρήση κεφαλών ως αποτροπαϊκών συμβόλων: Κ. Γ. Κορρέ, Η ανθρώπινη κεφαλή — θέμα αποτρεπτικό στη νεοελληνική λαϊκή τέχνη, Αθήνα 1978, σ. 80-89.

Σχέδ. 8. Ραψάνη. Άγιος Αθανάσιος. Πυργόμορφο εξάπλευρο κωδωνοστάσιο.

της Λάρισας (Π ί ν. 90 δ). Ανεξάρτητο είναι και το κωδωνοστάσιο του Αγίου Γεωργίου στο Μεγαλόβρυσο Αγιάς. Η επιμελημένη τοιχοδομία, από ντόπια πελεκητή πέτρα, διατρυπάται από επάλληλα τοξωτά ανοίγματα σε κάθε πλευρά και απολήγει σε μικρά αετώματα, τα οποία πλαισιώνουν τη χαμηλή θολωτή στέγη του κτίσματος (Π ί ν. 90 β). Η μορφή του κωδωνοστασίου αυτού, που ανήκει πιθανότατα στην τελευταία εικοσαετία του 19ου αιώνα, επαναλαμβάνεται και στο κωδωνοστάσιο του Προδρόμου στις Νέες Καρυές Λάρισας. Στο μεγάλων διαστάσεων μονόλιθο υπέρθυρο απεικονίζονται εξαπτέρυγα, που πλαισιώνουν τη χρονολογία *1872 ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ* και σταυρό (Π ί ν. 90 ε). Ένα χρόνο αργότερα κτίστηκε το κωδωνοστάσιο του Αγίου Ιωάννη στον Παλιό Πλάτανο Αλμυρού, που φέρει δύο επάλληλα ανοίγματα σε κάθε πλευρά και στέγη κωνική με σχιστολιθικές πλάκες (Π ί ν. 90 γ). Τα μορφολογικά στοιχεία του κωδωνοστασίου αυτού είναι όμοια με εκείνα του μη σωζόμενου κωδωνοστασίου της Κάτω Μονής Ξενιάς[42], που βρίσκεται σε κοντινή απόσταση στη βορεινή πλαγιά της Όθρυος.

Μετά την ολοκλήρωση της παρουσίασης των πυργόμορφων κωδωνοστασίων της Θεσσαλίας θεωρήσαμε απαραίτητο να προτείνουμε μία τυπολογία με κύριο άξονα τα μορφολογικά στοιχεία των κτισμάτων αυτών. Διακρίναμε τρεις βασικές κατηγορίες κωδωνοστασίων:

Ι. Τετράπλευρα κωδωνοστάσια, όσα στην κάτοψη παρουσιάζουν σχήμα τετραγώνου. Ανάλογα με τον αριθμό και τη μορφή των ανοιγμάτων διακρίναμε τέσσερις υποδιαιρέσεις:

α. Κωδωνοστάσια με τοξωτά ανοίγματα μόνο στο ανώτερο τμήμα της τοιχοδομίας.

β. Κωδωνοστάσια με μονόλοβα επάλληλα ανοίγματα.

γ. Κωδωνοστάσια με «κιβωριόσχημο» επιστέγασμα.

δ. Κωδωνοστάσια με διαφόρων μορφών ανοίγματα.

ΙΙ. Εξάπλευρα κωδωνοστάσια σε τετράπλευρη βάση, όσα κατά το ήμισυ του ύψους τους, ή και λιγότερο, παρουσιάζουν μορφή τετραπλεύρου, ενώ η υπόλοιπη ανωδομή διαρθρώνεται σε έξι πλευρές.

ΙΙΙ. Εξάπλευρα κωδωνοστάσια, όσα στην κάτοψη παρουσιάζουν μορφή εξαγώνου, εξωτερικά μόνο ή και εσωτερικά.

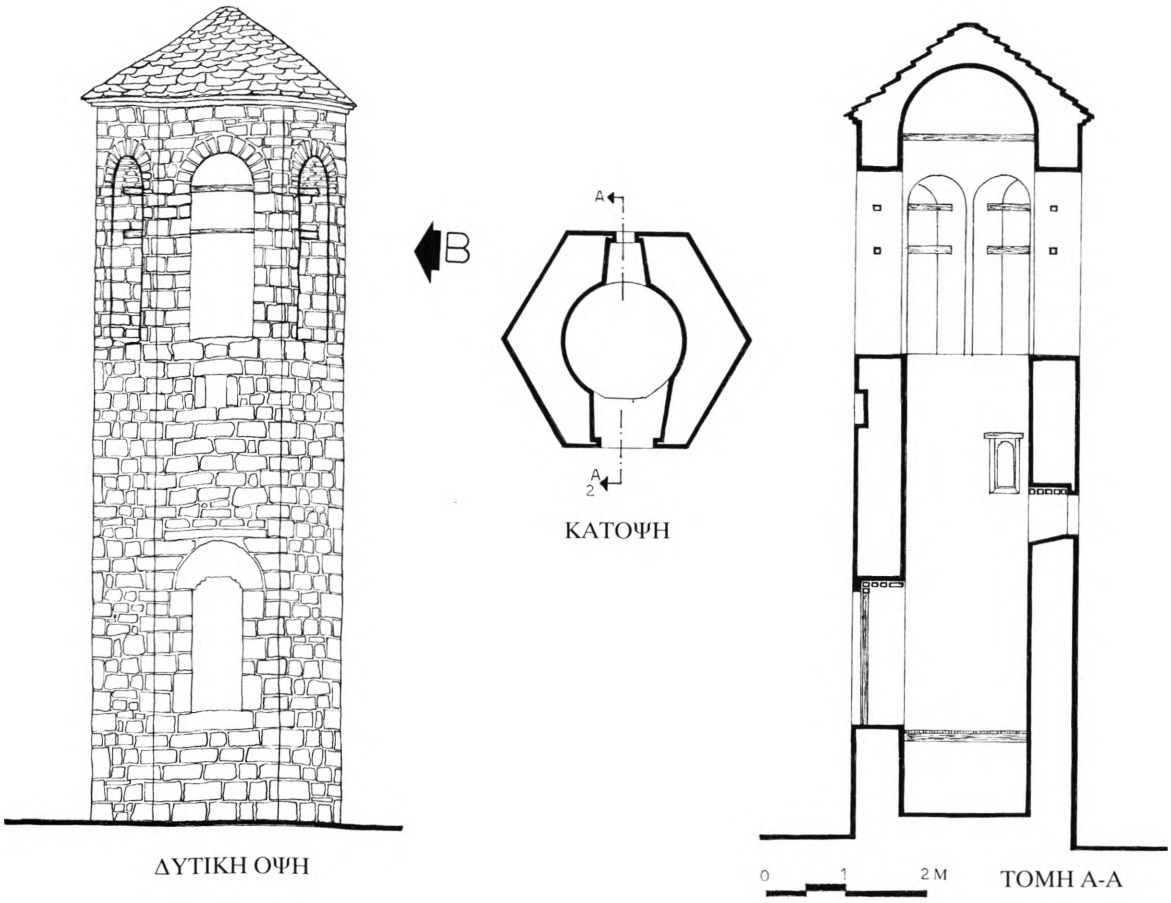
Οι τρεις αυτές κατηγορίες κωδωνοστασίων εμφανίστηκαν στη Θεσσαλία με την αντίστοιχη χρονολογική σειρά. Το γεγονός αυτό μας οδηγεί στην υπόθεση ότι δεύτερος τύπος αποτελεί το μεταβατικό στάδιο από τον πρώτο — τον απλούστερο και πλέον διαδεδομένο — στον τρίτο, τον περισσότερο σύνθετο και τολμηρό.

Όπως επισημάνθηκε και παραπάνω, κατά την πορεία της έρευνας αυτής διαπιστώθηκε ότι τα μεταβυζαντινά κωδωνοστάσια λείπουν εντελώς από τη Θεσσαλία έως το 1764. Από τη χρονολογία αυτή και μετά η ανέγερση κωδωνοστασίων είναι ιδιαίτερα συχνή, γεγονός που αποδίδεται στην αλλαγή των συνθηκών που επικρατούσαν μέχρι τότε. Η ήττα των Τούρκων στο Ρωσοτουρκικό Πόλεμο έβαλε όχι μόνο φραγμό στις επεκτατικές τους διαθέσεις, αλλά επέδρασε ευνοϊκά στη ζωή των υποδούλων εθνοτήτων. Με τη συνθήκη του Κιουτσούκ-Καϊναρτζή (1774) αναγνωρίζονται[43] σε όλη την επικράτεια της οθωμανικής αυτοκρατορίας τα παραχωρηθέντα κατά τόπους προνόμια. Μεταξύ άλλων, η συνθήκη όριζε ότι δεν θα ετίθετο κανένα εμπόδιο στην ανέγερση ή την επισκευή χριστιανικών εκκλησιών[44]. Με την ίδια συνθήκη δόθηκε νέα ώθηση στο ελληνικό εμπόριο και τη ναυτιλία, με το άνοιγμα των αγορών της Ευρώπης στα ελληνικά προϊόντα. Το ευνοϊκό αυτό καθεστώς

42. Βλ. υποσημ. 33, 34.

43. Α. Ε. Βακαλόπουλος, ό.π. (υποσημ. 5), τ. Δ', σ. 420-425.

44. Κ. Άμαντος, Προνομιακοί ορισμοί του Μουσουλμανισμού υπέρ των Χριστιανών, Ελληνικά 9 (1936), σ. 164.

Σχέδ. 9. Τύρναβος. Άγιος Νικόλαος εν Βουναίνη. Πυργόμορφο εξάπλευρο κωδωνοστάσιο.

συμπληρώνεται και ολοκληρώνεται με την έκδοση του Χάτι Χουμαγιούν[45] από το σουλτάνο Αβδούλ-Μετζήτ, το 1856, αμέσως μετά το διετή Κριμαϊκό Πόλεμο[46]. Η οικονομική ανάπτυξη, που ακολούθησε, έδωσε στους υπόδουλους πληθυσμούς την αυτοπεποίθηση που τόσο είχαν ανάγκη. Η γοργή οικονομική και εμπορική ανάπτυξη αντανακλάται και στην αρχιτεκτονική. Καινούργιες εκκλησίες κτίζονται, παλαιότερες ιστορούνται, επιβλητικά κωδωνοστάσια υψώνονται, σύμβολα της μακραίωνης επιβίωσης των ελληνικών πληθυσμών.

ΣΟΥΖΑΝΑ ΧΟΥΛΙΑ

45. Για τις εκδόσεις του Χάτι Χουμαγιούν, ό.π., σ. 165.
46. W. Miller, The Ottoman Empire (1801-1913), Cambridge 1913, σ. 174-242.

Summary

THE POST-BYZANTINE BELL-TOWERS OF THESSALY

In the course of a study of the post-Byzantine bell-towers of Thessaly we recorded fifty-five structures dating from 1764 to the early years of the 20th century, which are divided into two basic categories: the arched and the tower-form. For the second category of bell-towers, which form the majority, a typological classification is proposed based on morphological features, as follows:

A. Four-sided bell-towers, with a square plan. We distinguished four sub-categories, according to the number and shape of the apertures:

a) bell-towers with arched openings only in the upper part of the walls;

b) bell-towers with successive single-light apertures;

c) bell-towers with "baldachin-shaped" roof; and

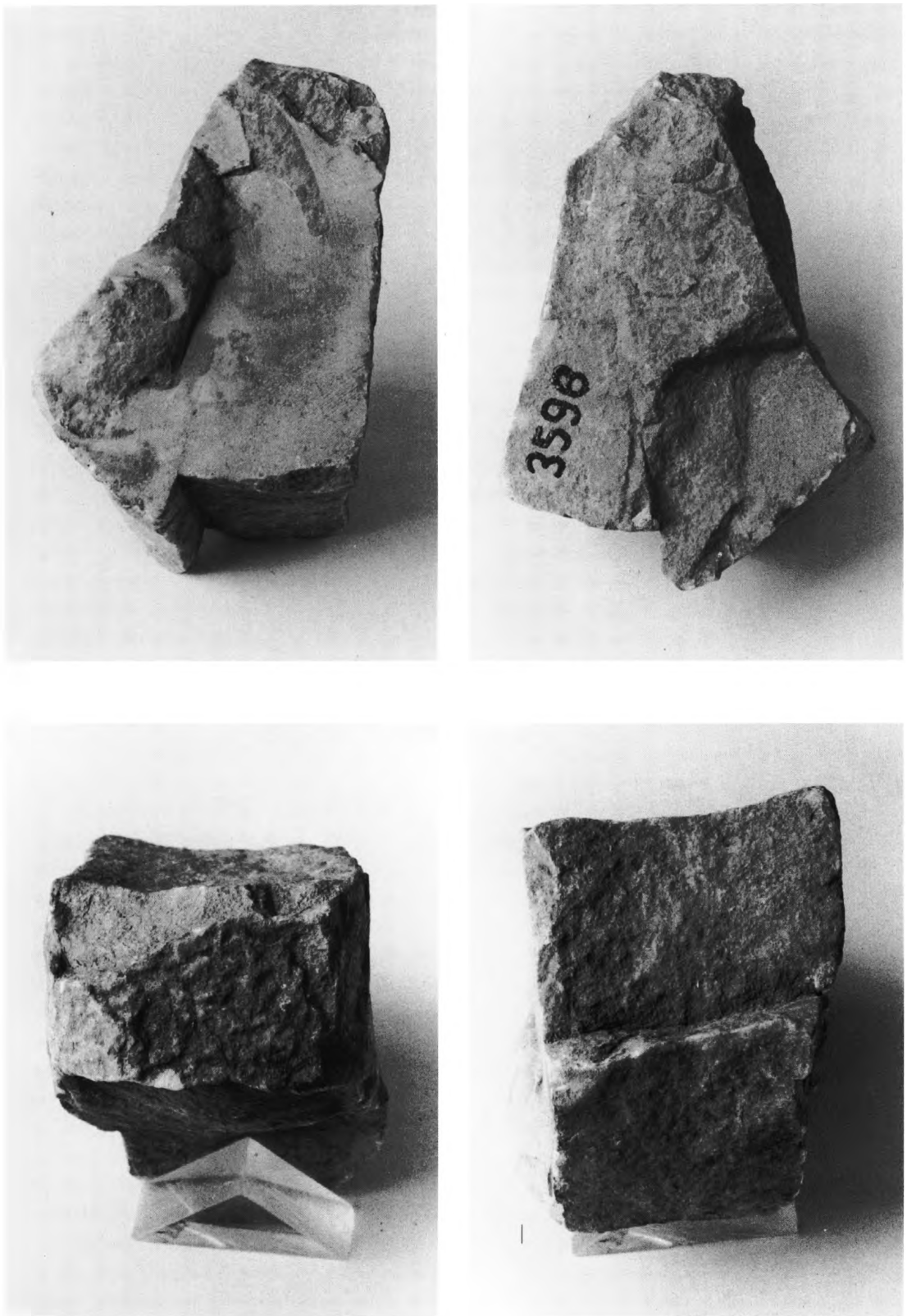
d) bell-towers with apertures of various shapes.

B. Six-sided bell-towers on a four-sided base. For the first half of their height, or less, they are four-sided, while the rest of the superstructure is six-sided.

C. Six-sided bell-towers. There are six-sided in plan, either only on the outside or on the inside as well.

SOUZANA HOULIA

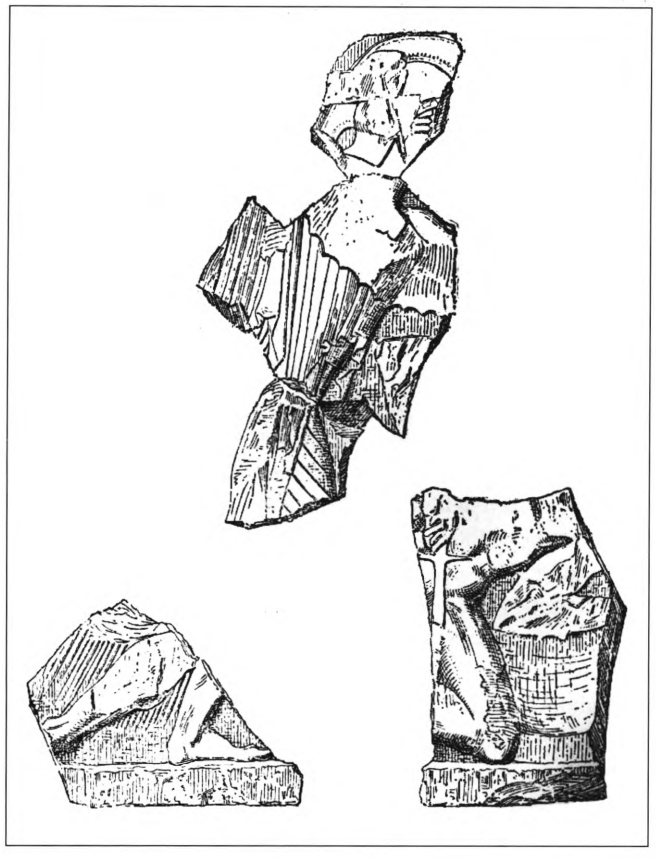
ΠΙΝΑΚΕΣ

Το θραύσμα Μ. Ακρ. 3598 : α-δ) Πρόσθια, οπίσθια, πάνω και κάτω όψη.

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΜΑΝΤΗΣ

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

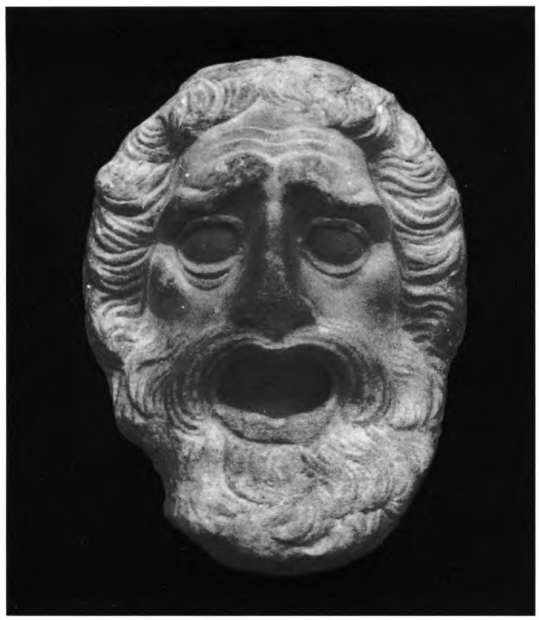

Το ανάγλυφο Μ. Ακρ. 120: α) Σχέδιο κατά H. Schrader, AM 22 (1987), σ. 106, εικ. 12, β) Σχεδιαστική αποκατάσταση κατά H. Schrader, AMA II, 1939, σ. 302, εικ. 349 α, γ-δ) Το ανάγλυφο πριν ή και μετά την αποκατάστασή του με το θραύσμα Μ. Ακρ. 3598.

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΜΑΝΤΗΣ

1753

6324

6329

6331

6332

6339

Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Μαρμάρινα προσωπεία.

Σ. ΖΟΥΜΠΑΚΗ

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

6336

4538

1750

4531

Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Μαρμάρινα προσωπεία.

Σ. ΖΟΥΜΠΑΚΗ

382

6334

Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Μαρμάρινα προσωπεία.

Σ. ΖΟΥΜΠΑΚΗ

ΠΙΝΑΚΑΣ 6

2765

4513

6338

6992

Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Μαρμάρινα προσωπεία.

Σ. ΖΟΥΜΠΑΚΗ

1755

1751

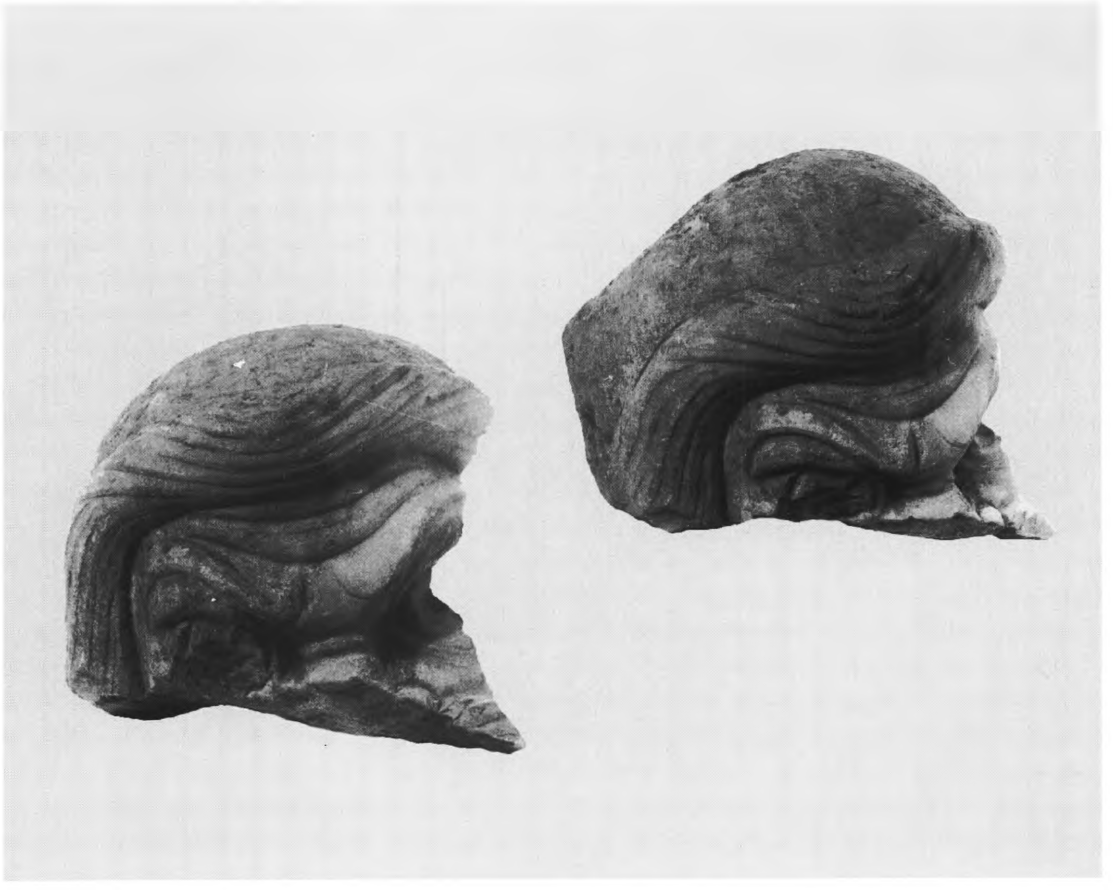
1752

1754

Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Μαρμάρινα προσωπεία.

Σ. ΖΟΥΜΠΑΚΗ

5536

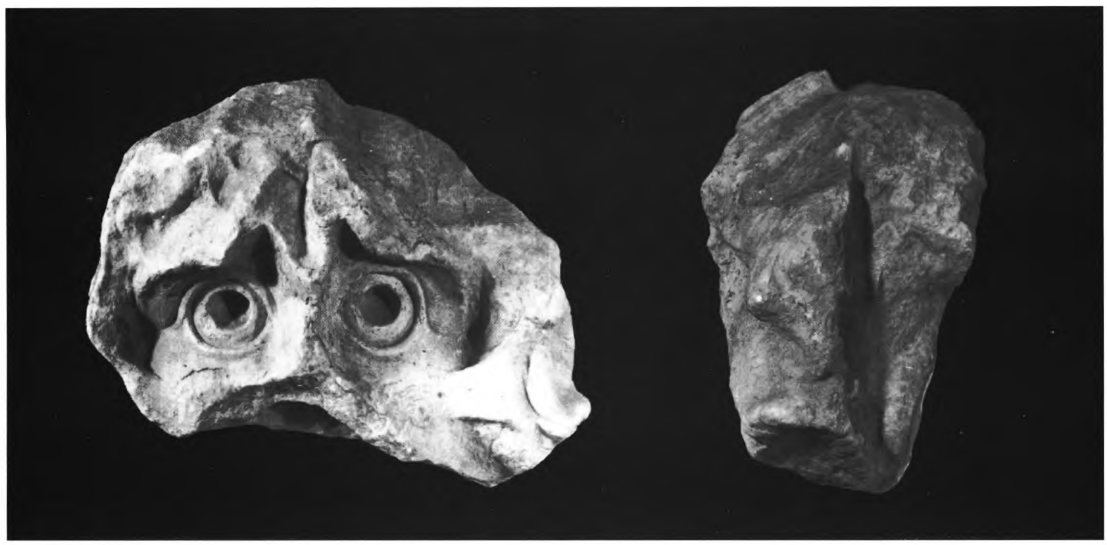

3373

3189

Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Μαρμάρινα προσωπεία.

6328

5416

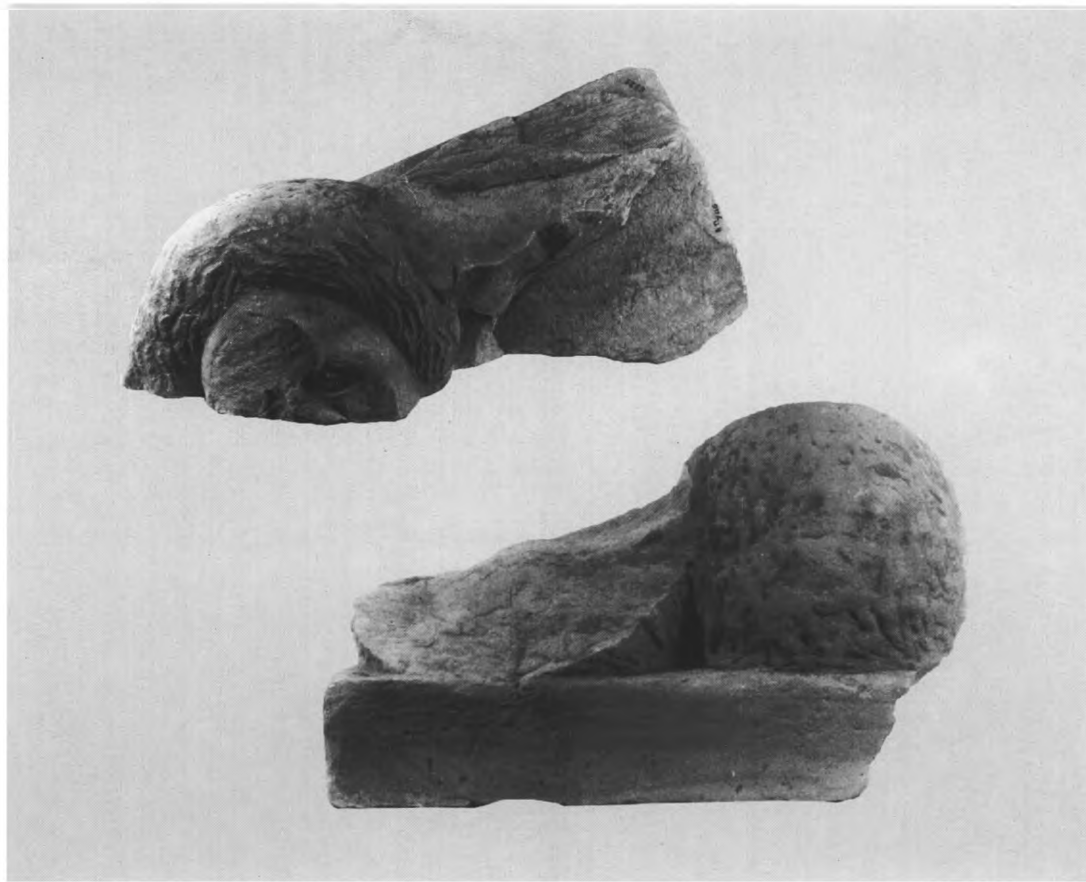
5417

5437

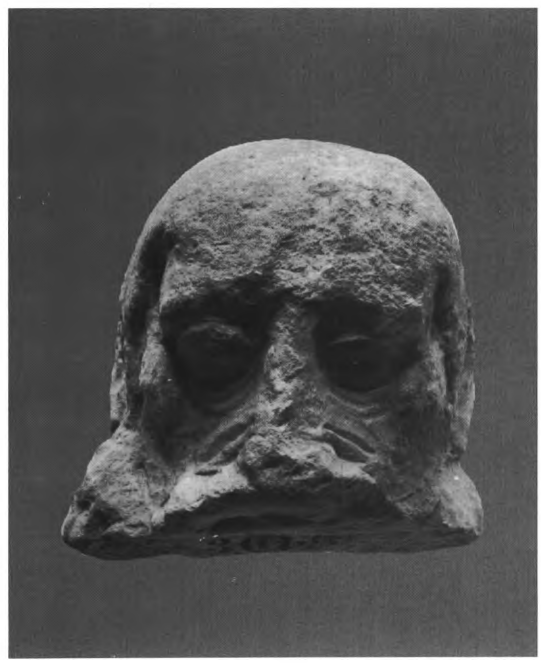

4512

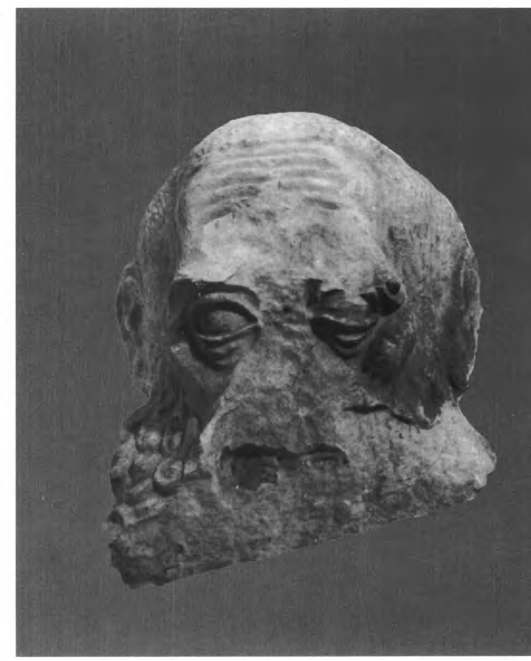
Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Μαρμάρινα προσωπεία.

6323

3013

4523

Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Μαρμάρινα προσωπεία.

3064

6335

6327

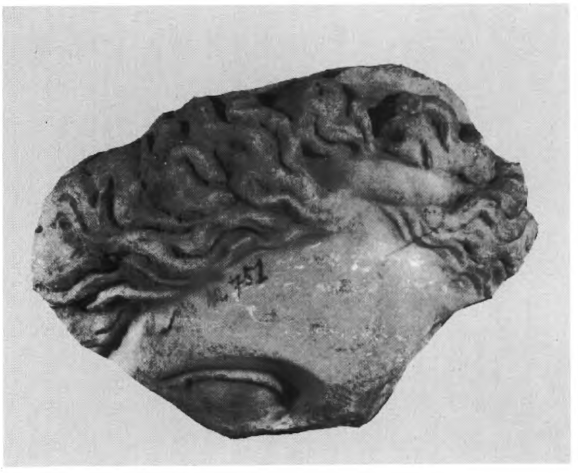

6325

Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Μαρμάρινα προσωπεία.

6326

4532

6337

1977

5418

Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Μαρμάρινα προσωπεία.

3328

6333

3327

5485

Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Μαρμάρινα προσωπεία.

Σ. ΖΟΥΜΠΑΚΗ

ΠΙΝΑΚΑΣ 14

2292

383

6330

4504

Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Μαρμάρινα προσωπεία.

Σ. ΖΟΥΜΠΑΚΗ

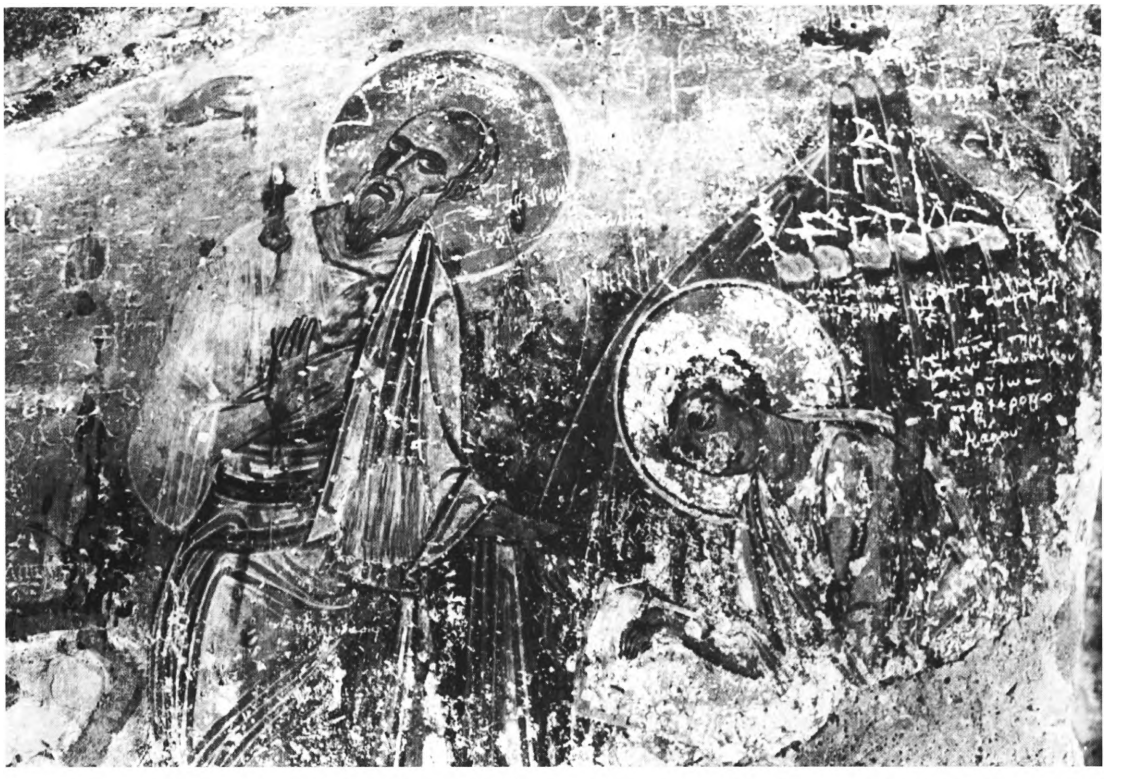
Πάτμος. Σπήλαιο Αποκάλυψης, παρεκκλήσιο Αγίου Ιωάννου Θεολόγου. Ιερό. Άποψη του ανατολικού τοίχου.

ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΠΑΠΑΘΕΟΦΑΝΟΥΣ-ΤΣΟΥΡΗ

Πάτμος. Σπήλαιο Αποκάλυψης, παρεκκλήσιο Αγίου Ιωάννου Θεολόγου: α) Φυλλοφόρος σταυρός, β) Ο άγιος Βασίλειος.

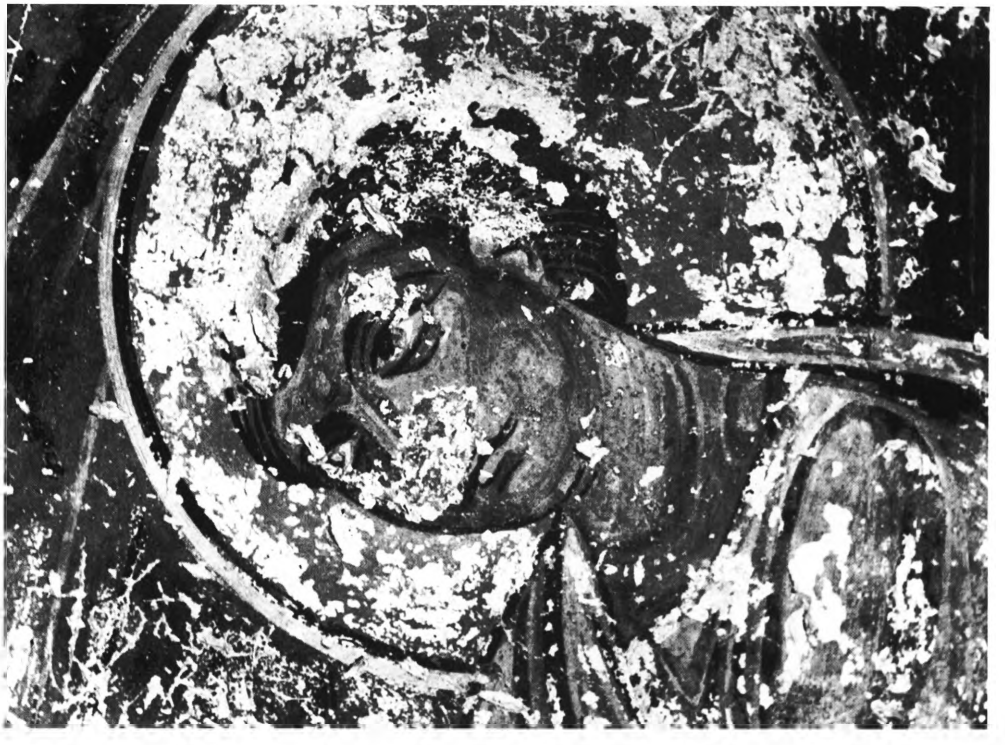

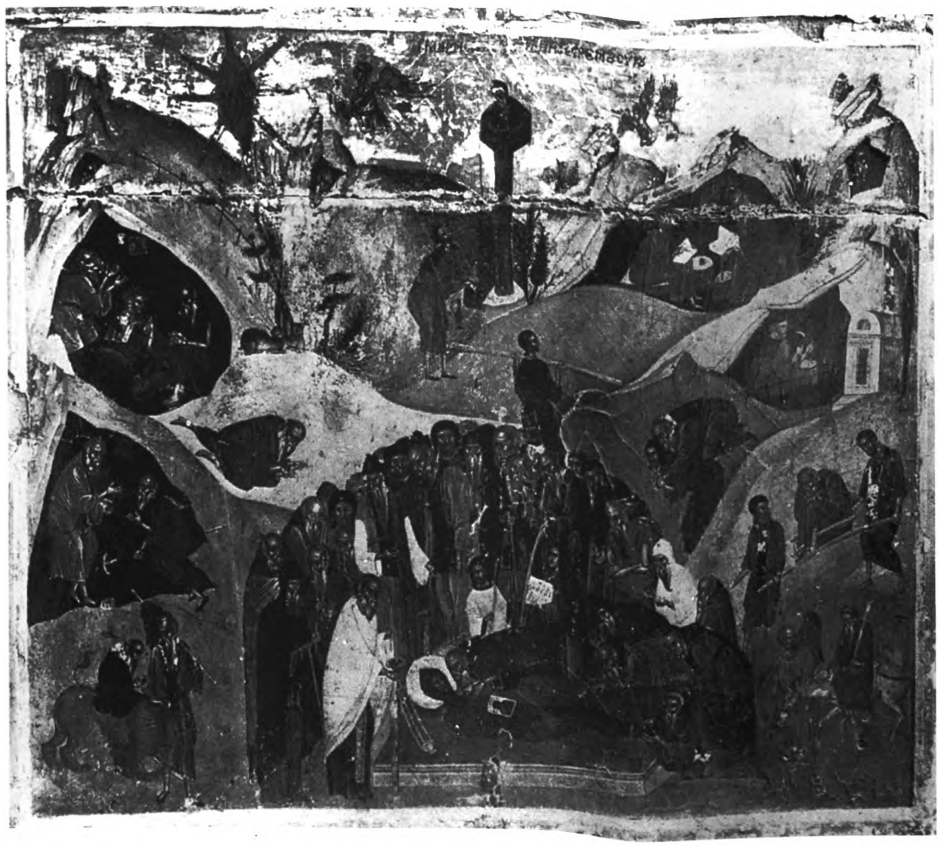
Πάτμος. Σπήλαιο Αποκάλυψης, παρεκκλήσιο Αγίου Ιωάννου Θεολόγου: α) Ο άγιος Ιωάννης υπαγορεύει στον Πρόχορο (λεπτομέρεια), β) Λεπτομέρεια από τον άγιο Βασίλειο.

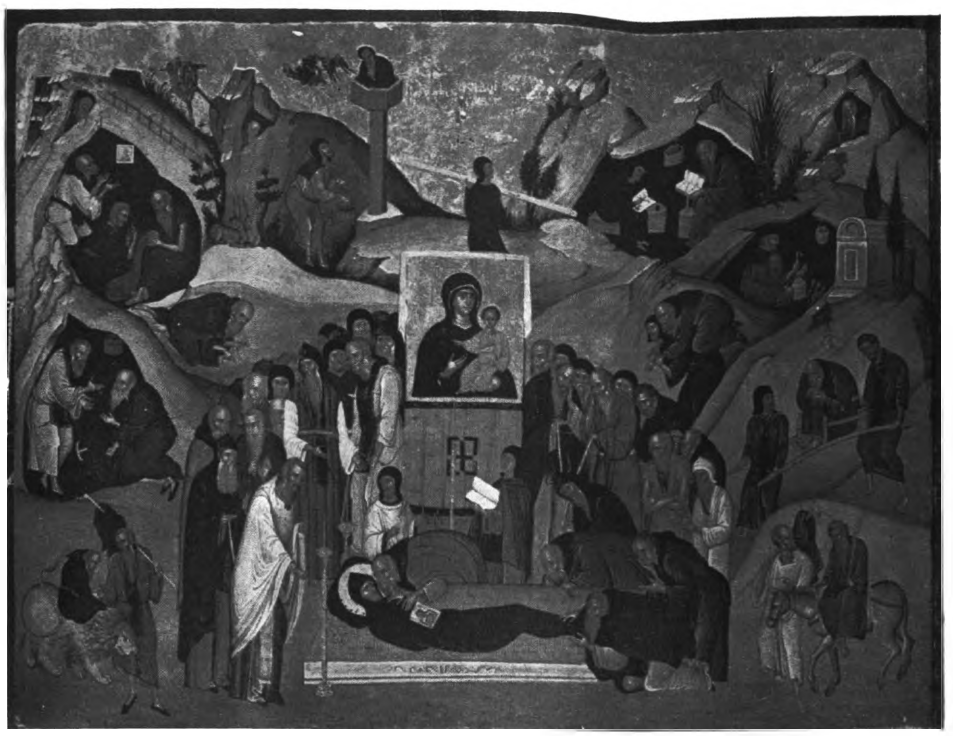
ΠΙΝΑΚΑΣ 18

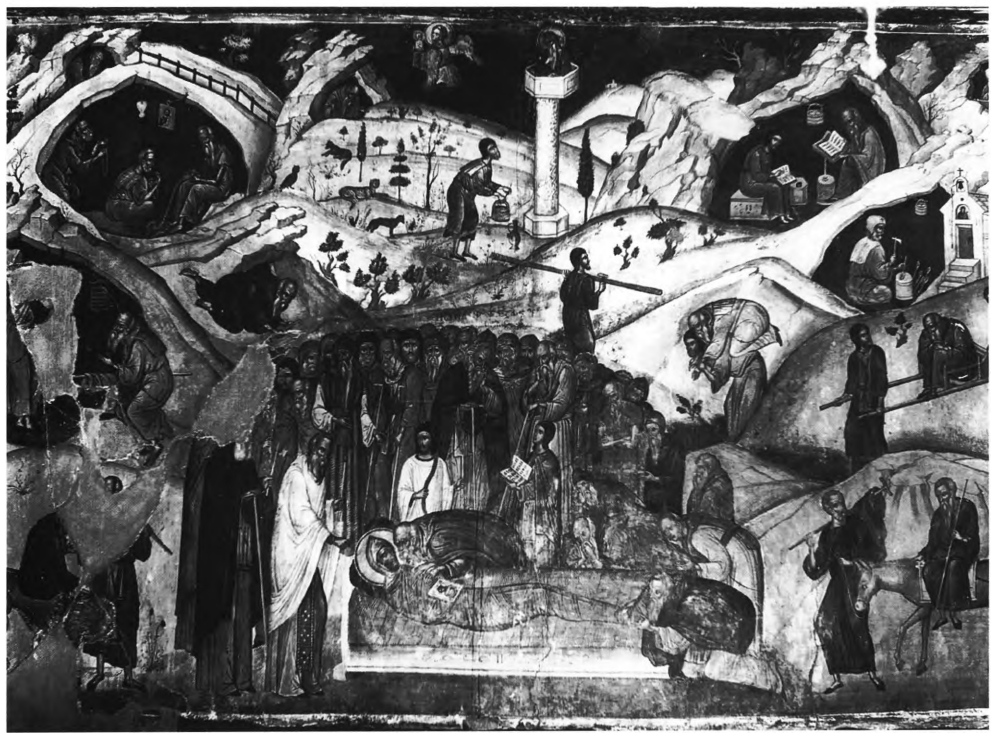
Πάτμος. Σπήλαιο Αποκάλυψης, παρεκκλήσιο Αγίου Ιωάννου Θεολόγου: α-β) Ιωάννης ο Θεολόγος και Πρόχορος (λεπτομέρειες).

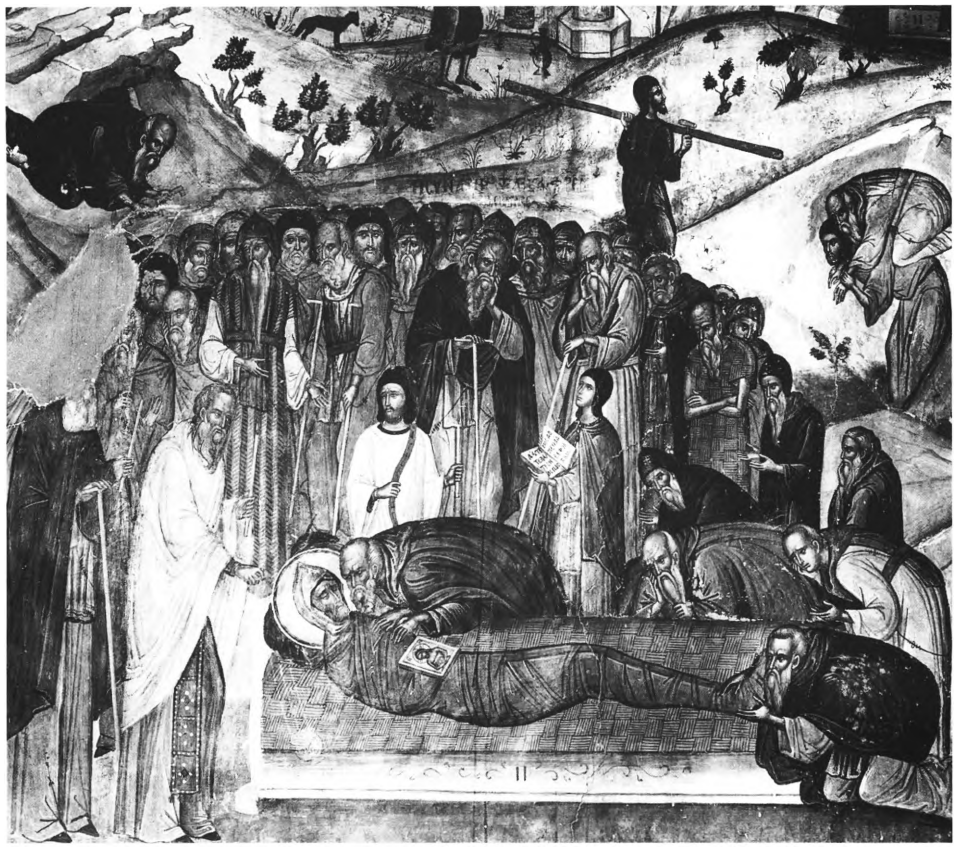

Οικουμενικό Πατριαρχείο. Η Κοίμηση του οσίου Ευφραίμ του Σύρου (εικόνα), β) Βυζαντινό Μουσείο. Η Κοίμηση του οσίου Ισιδώρου του Πηλουσιώτη (εικόνα).

α) Πάτμος. Η Κοίμηση του οσίου Ευφραίμ του Σύρου (εικόνα), β) Μετέωρα, μονή Αγίου Νικολάου Αναπαυσά. Η Κοίμηση του οσίου Ευφραίμ του Σύρου (εικόνα).

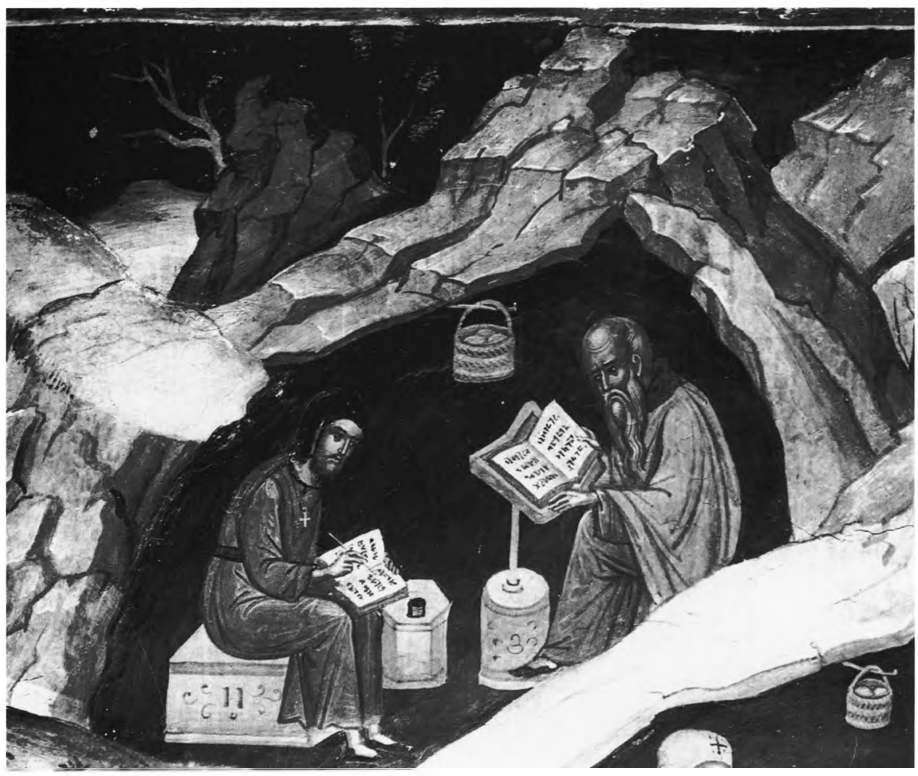

α-β) Μετέωρα, μονή Αγίου Νικολάου Αναπαυσά. Η Κοίμηση του οσίου Ευφραίμ του Σύρου (τοιχογραφία), λεπτομέρειες.

ΠΙΝΑΚΑΣ 22

α-β) Μετέωρα, μονή Αγίου Νικολάου Αναπαυσά. Η Κοίμηση του οσίου Ευφραίμ του Σύρου (τοιχογραφία). λεπτομέρειες.

α-β) Μετέωρα, μονή Αγίου Νικολάου Αναπαυσά. Η Κοίμηση του οσίου Ευφραίμ του Σύρου (τοιχογραφία), λεπτομέρειες.

α-β) Μετέωρα, μονή Αγίου Νικολάου Αναπαυσά. Η Κοίμηση του οσίου Ευφραίμ του Σύρου (τοιχογραφία), λεπτομέρειες.

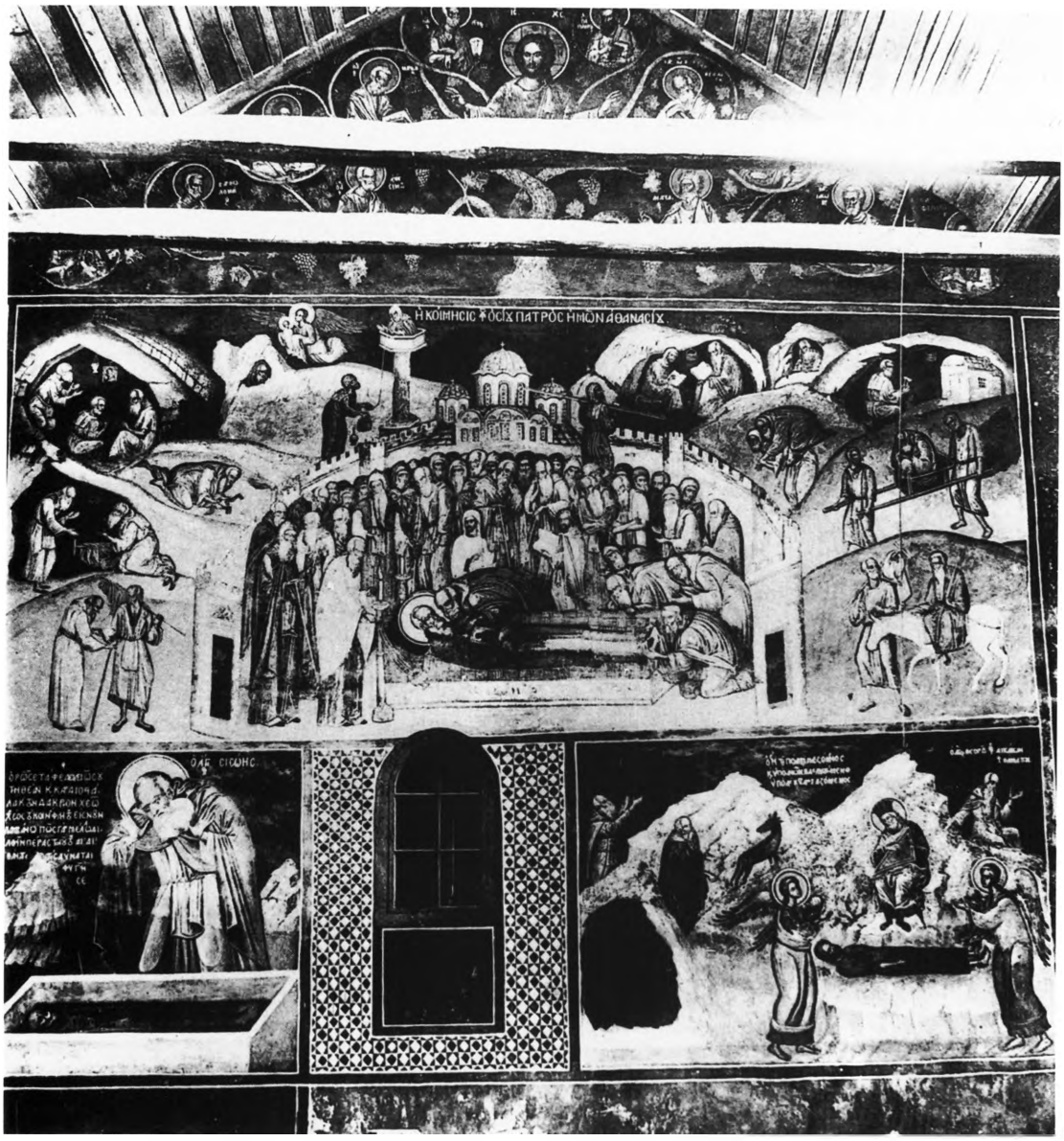

α-β) Μετέωρα, μονή Αγίου Νικολάου Αναπαυσά. Η Κοίμηση του οσίου Ευφραίμ του Σύρου (τοιχογραφία), λεπτομέρειες.

ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΙΩΑΝΝΙΔΑΚΗ-ΝΤΟΣΤΟΓΛΟΥ

ΠΙΝΑΚΑΣ 26

Άγιον Όρος, μονή Μεγίστης Λαύρας. Η Κοίμηση του αγίου Αθανασίου (τοιχογραφία).

ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΙΩΑΝΝΙΔΑΚΗ-ΝΤΟΣΤΟΓΛΟΥ

Άγιον Όρος, μονή Δοχειαρίου. Η Κοίμηση του οσίου Ευφραίμ του Σύρου (τοιχογραφία).

ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΙΩΑΝΝΙΔΑΚΗ-ΝΤΟΣΤΟΓΛΟΥ

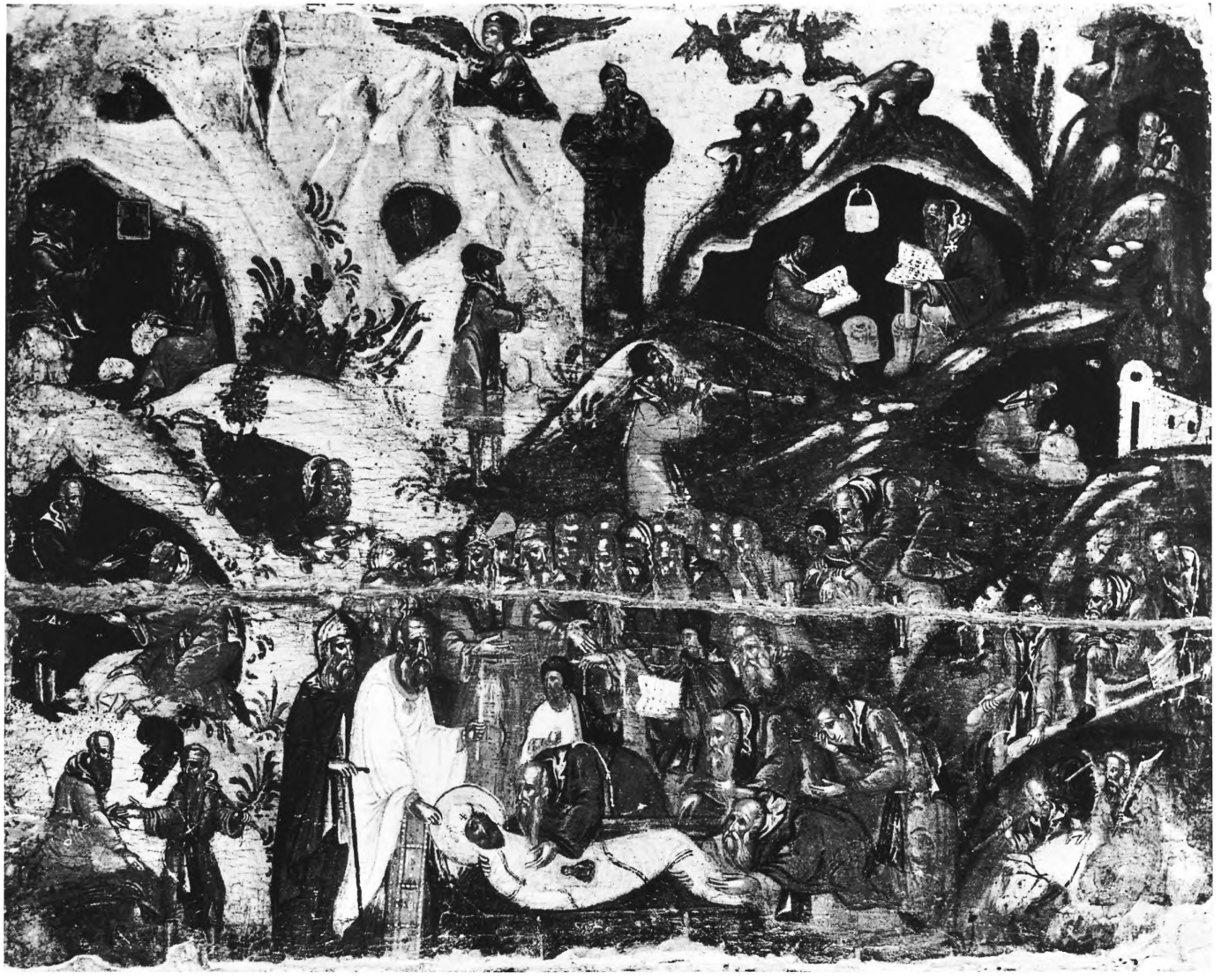
ΠΙΝΑΚΑΣ 28

α-β) Άγιον Όρος, μονή Δοχειαρίου. Η Κοίμηση του οσίου Ευφραίμ του Σύρου (τοιχογραφία), λεπτομέρειες.

ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΙΩΑΝΝΙΔΑΚΗ-ΝΤΟΣΤΟΓΛΟΥ

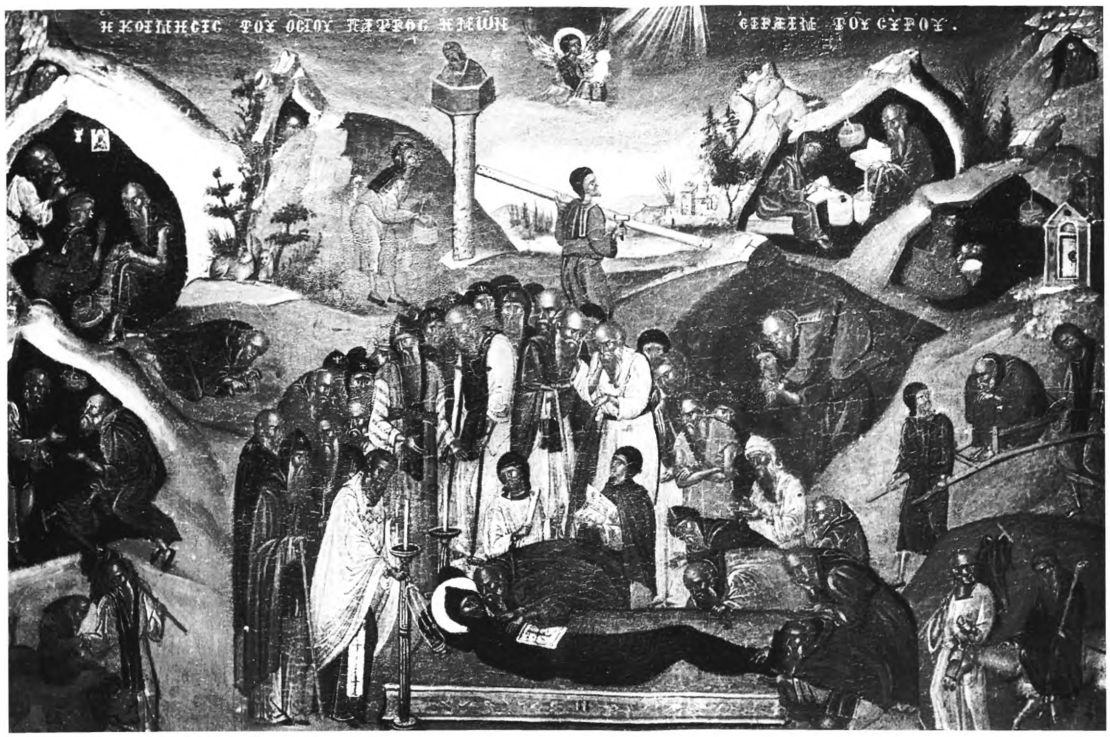

Αθήνα, Μουσείο Κανελλοπούλου. Η Κοίμηση του οσίου Ευφραίμ του Σύρου (εικόνα).

ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΙΩΑΝΝΙΔΑΚΗ-ΝΤΟΣΤΟΓΛΟΥ

Ιεροσόλυμα, ναός Αγίου Κωνσταντίνου. Η Κοίμηση του οσίου Ευφραίμ του Σύρου (εικόνα).

α) Άγιον Όρος, μονή Ιβήρων. Η Κοίμηση του οσίου Ευφραίμ του Σύρου (εικόνα) (φωτ. Μ. Χατζηδάκης, 1937), β) Μετέωρα, μονή Βαρλαάμ, παρεκκλήσιο Τριών Ιεραρχών. Η Κοίμηση του οσίου Ευφραίμ του Σύρου (τοιχογραφία).

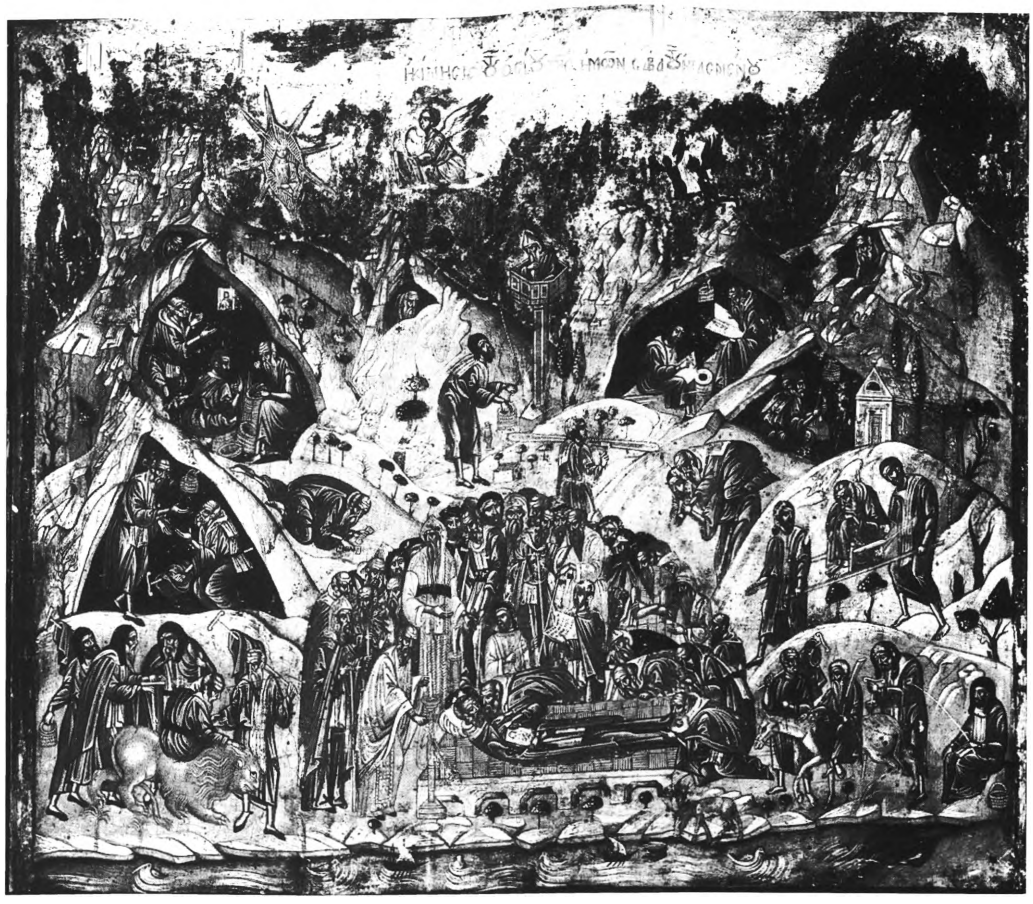

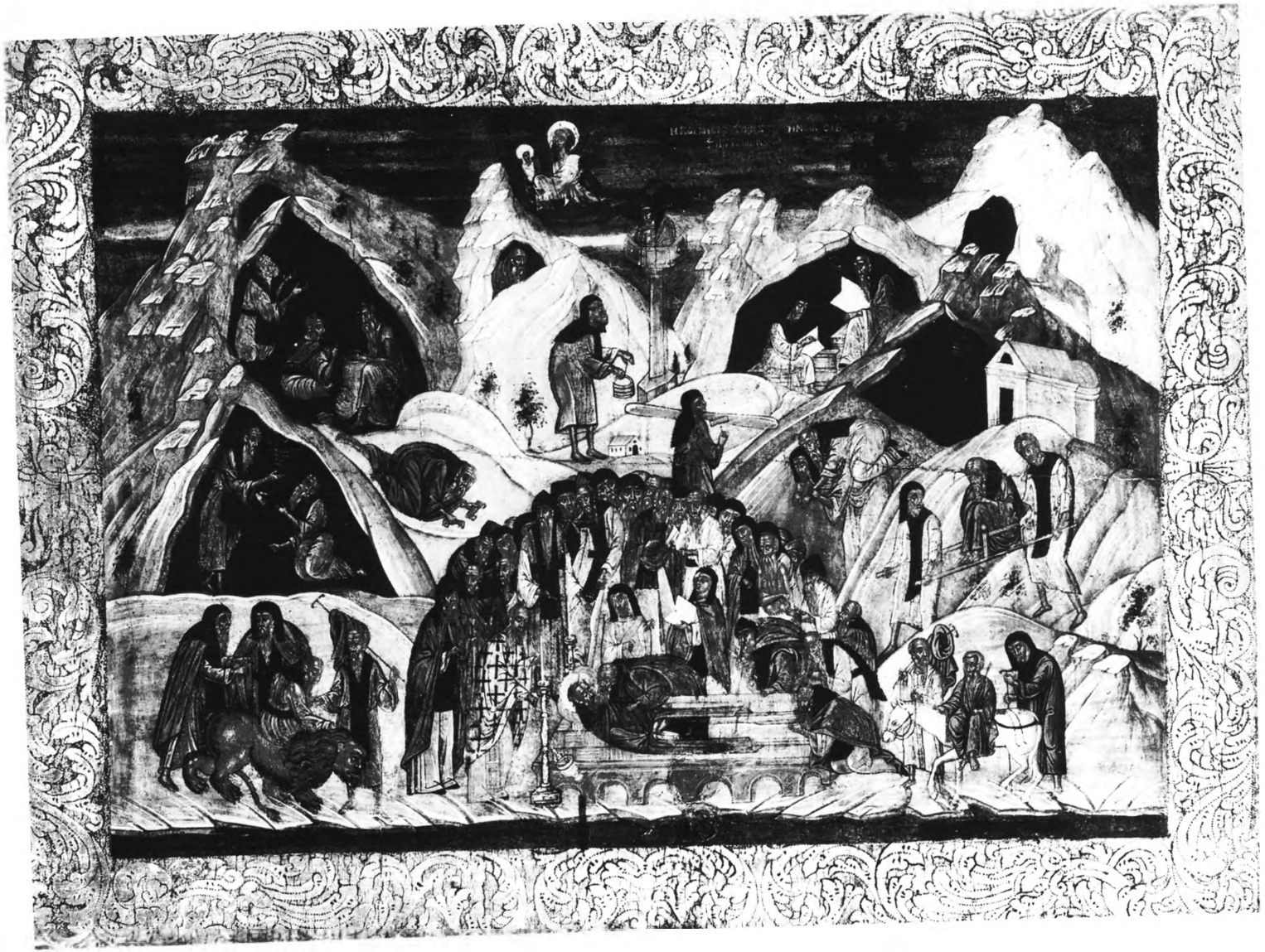
Σιάτιστα, ναός Αγίας Παρασκευής: α) Η Κοίμηση Παύλου του Θηβαίου (τοιχογραφία) λεπτομέρεια. β) Η Κοίμηση του οσίου Ευφραίμ του Σύρου (τοιχογραφία).

ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΙΩΑΝΝΙΔΑΚΗ-ΝΤΟΣΤΟΓΛΟΥ

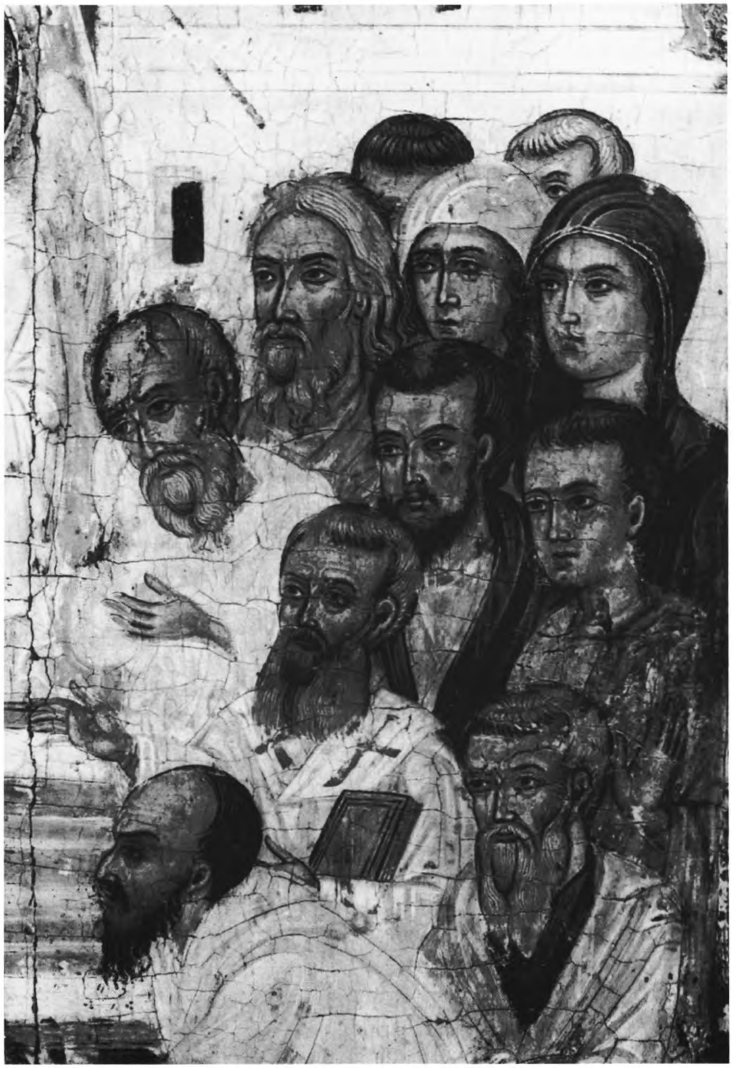

α) Καρδίτσα, μονή Κοιμήσεως της Θεοτόκου Ρεντίνας. Η Κοίμηση του οσίου Ευφραίμ του Σύρου (τοιχογραφία), β) Συλλογή Σταθάτου, η Κοίμηση του οσίου Σάββα (εικόνα).

Βυζαντινό Μουσείο. Η Κοίμηση του οσίου Σάββα (εικόνα).

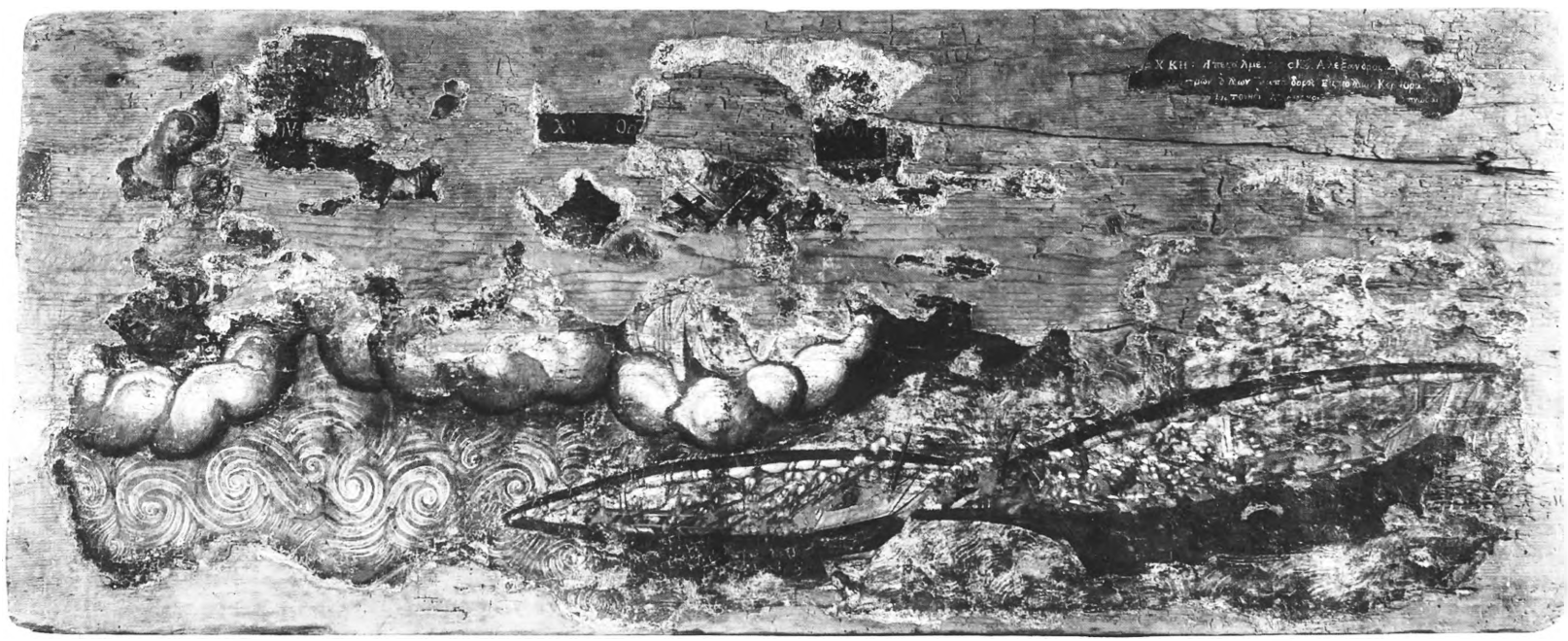
Ρόδος: α) Συλλογή 4ης Εφορείας Δωδεκανήσου. Ο άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος - ιστιοφόρο στη θάλασσα, β) Αρχάγγελος, ναός Κοιμήσεως της Θεοτόκου. Η Κοίμηση της Θεοτόκου (λεπτομέρεια).

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΜΗΤΣΑΝΗ

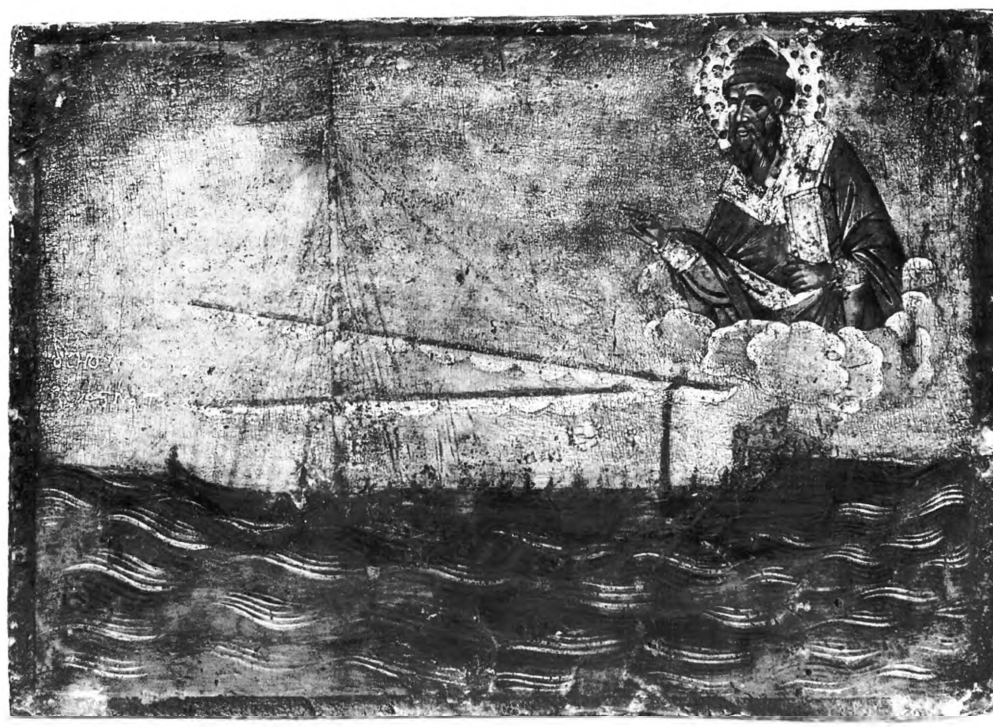
α) Κίμωλος, ναός του Χριστού στο Κάστρο. Ο άγιος Νικόλαος - πλοίο στη φουρτουνιασμένη θάλασσα,
β) Μήλος, ναός Αγίας Βαρβάρας στην Πλάκα. Η Παναγία Βρεφοκρατούσα με τον αρχάγγελο Μιχαήλ - θαλασσινό επεισόδιο.

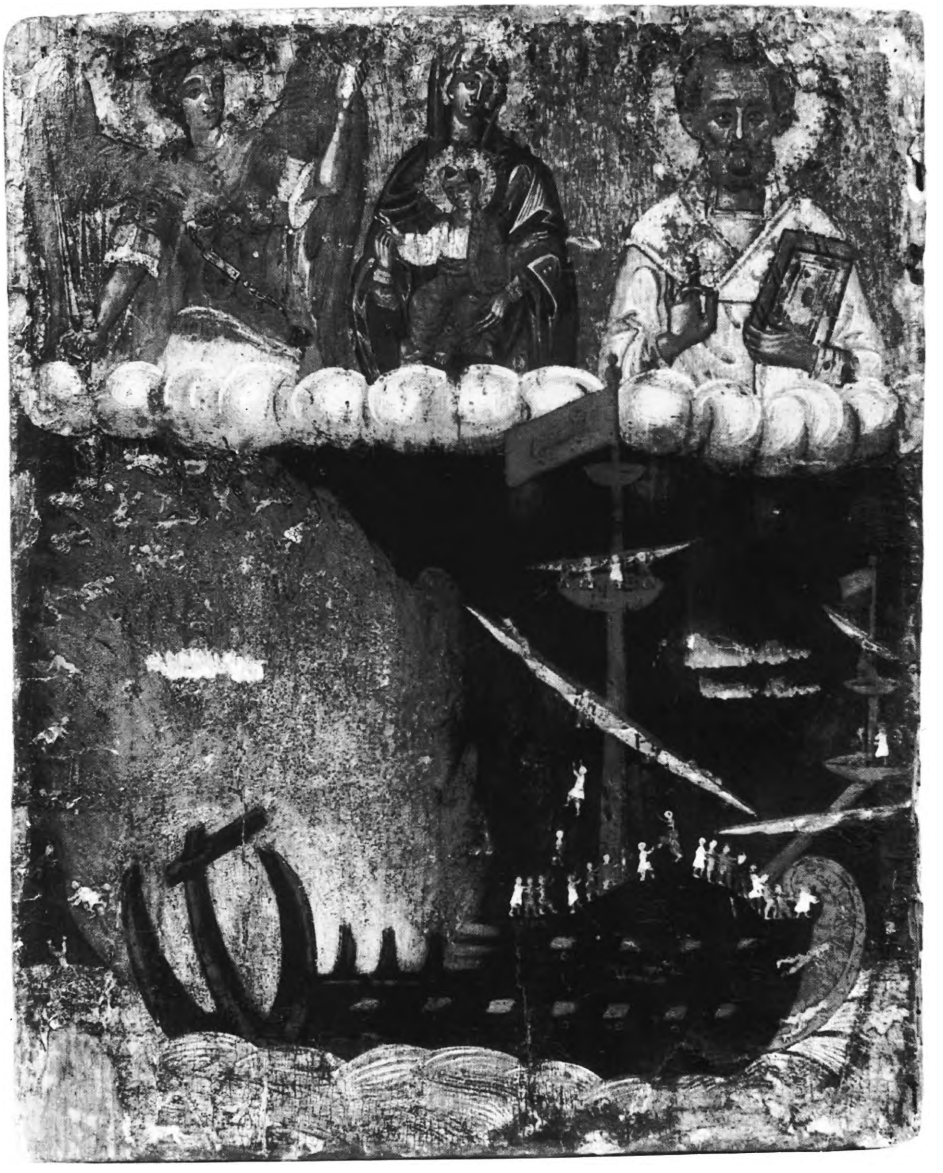
Αθήνα, Βυζαντινό Μουσείο. Ο Χριστός με την Παναγία και τον άγιο Νικόλαο - συμπλοκή πλοίων.

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΜΗΤΣΑΝΗ

α) Συλλογή Ελένης Α. Σταθάτου. Η Παναγία με τον αρχάγγελο Μιχαήλ - πειρατική επιδρομή στον κόλπο της Ναυπάκτου (Α. Ξυγγόπουλος, Συλλογή Ε. Α. Σταθάτου), β) Αθήνα, Βυζαντινό Μουσείο. Ο άγιος Σπυρίδων - πλοίο.

Αθήνα, Βυζαντινό Μουσείο. Η Παναγία με τον αρχάγγελο Μιχαήλ και τον άγιο Νικόλαο - ανατίναξη πλοίου.

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΜΗΤΣΑΝΗ

Αθήνα, Βυζαντινό Μουσείο. Η Παναγία - σκηνή ναυαγίου.

Αθήνα, Βυζαντινό Μουσείο. Ο Χριστός με την Παναγία και τον Ιωάννη Θεολόγο - το ιστιοφόρο του Ιωάννη Ράφου στην Κίμωλο.

Αμοργός, μονή Χοζοβιώτισσας. Η Παναγία με τον άγιο Γεώργιο και την αγία Παρασκευή- ιστιοφόρο με μοναχούς στη φουρτουνιασμένη θάλασσα, β) Πάρος, Καταπολιανή. Η Παναγία Εκατονταπυλιανή - ιστιοφόρο στη θάλασσα (από το Ελληνική Εμπορική Ναυτιλία).

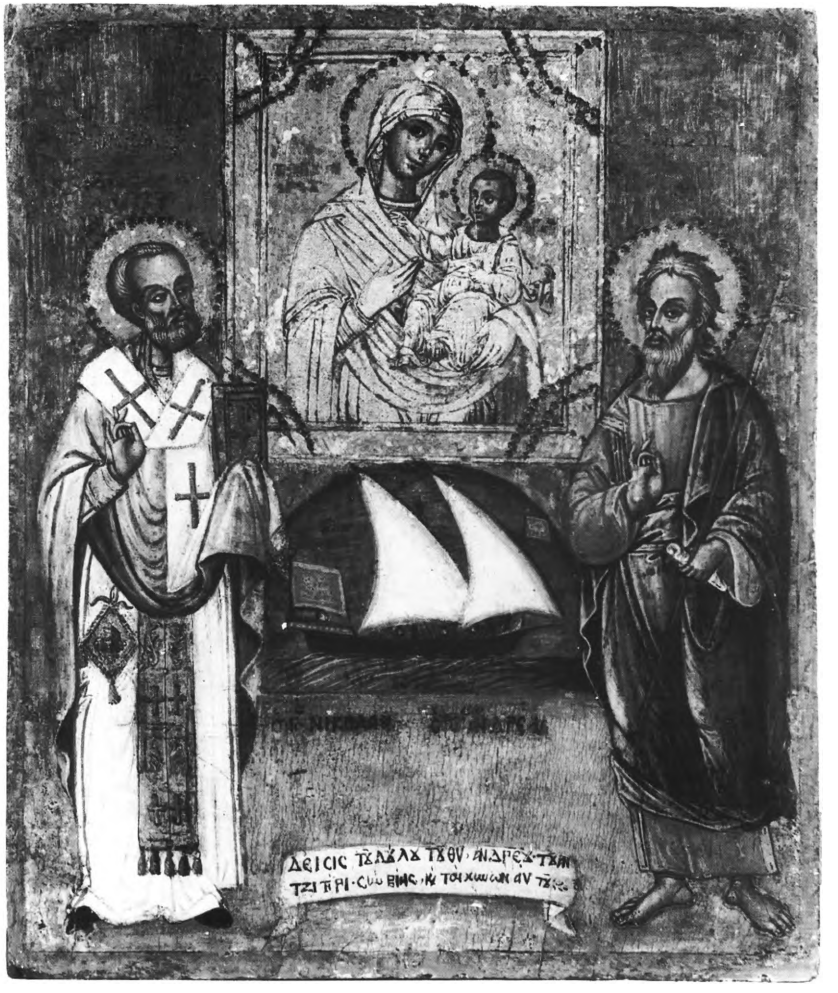

α) Πάτμος, μονή Ζωοδόχου Πηγής. Ο άγιος Νικόλαος - θαλασσινό επεισόδιο, β) Κίμωλος, ναός Αγίας Παρασκευής στο Ξαπλοβούνι. Ο Ιωάννης Χρυσόστομος με τον άγιο Γεώργιο - καταδίωξη πλοίου.

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΜΗΤΣΑΝΗ

α) Πάτμος, αρχοντικό Νικολαΐδη. Ο άγιος Νικόλαος και καράβι. β) Αθήνα, Βυζαντινό Μουσείο. Εικόνα της Παναγίας, ο άγιος Νικόλαος και ο άγιος Ανδρέας - ιστιοφόρο.

Σαλαμίνα, Πυργιακόνι: α) Βράχος με λαξευμένα κοιλώματα, δεξιό άκρο από Ν, β) Προϊστορικός περίβολος, βόρειο τμήμα από Ν.

Δ. ΠΑΛΛΑΣ

Σαλαμίνα, Κανάκιανι: α-β) Προϊστορικό τείχος από Δ. και βόρεια όψη.

Δ. ΠΑΛΛΑΣ

Σαλαμίνα, Σατιρλή: α-β) Το Καστέλλι από ΝΔ. και λεπτομέρεια αναλήμματος του ανδήρου από Δ.

Δ. ΠΑΛΛΑΣ

Σαλαμίνα, Σατιρλή: α) Κοιλότητα στο βράχο, β) Το ναΰδριο του Αγίου Δημητρίου από ΝΔ.

Δ. ΠΑΛΛΑΣ

Σαλαμίνα: α-γ) Από το ναΰδριο Αγίου Δημητρίου στο Σατιρλή: παλαιοχριστιανικό επιθηματοειδές κιονόκρανο, βυζαντινό θωράκιο (παλαιά φωτογράφηση), απότμημα παλαιοχριστιανικού θωρακίου, δ) Αρχαιολογική Συλλογή. Μαρμάρινο απότμημα μηρού από το Δανίλη.

Δ. ΠΑΛΛΑΣ

Σαλαμίνα: α) Γκίνανι, ναΰδριο Αγίου Γεωργίου από Β (παλαιά φωτογράφηση), β) Δανίλη, αρχαίος περίβολος, νότια πλευρά από Ν.

Σαλαμίνα, Γκίνανι. Κορυφή της Άσπρης Ράχης: α) Προϊστορικός περίβολος, νοτιοδυτικό άκρο, από Ν., β) Αψιδωτό κτίσμα εντός του περιβόλου της ακρόπολης από ΝΔ (φωτ. Γ. Λώλος).

Σαλαμίνα, Γκίνανι, περιοχή Κάστρου: α-β) Εξωτερική όψη περιβόλου στα ΝΑ των παλαιών αγροικιών, νότια πλευρά και εξωτερική όψη από ΒΑ.

Σαλαμίνα, Γκίνανι: α) Περίβολος ΝΑ των αγροικιών, β)Μεγαλιθικός κωνοειδής λίθος.

Δ. ΠΑΛΛΑΣ

Σαλαμίνα, Γκίνανι: α) Τύμβος Β. του Αγίου Γεωργίου, β) Η θέση «Κάστρο» από Δ.

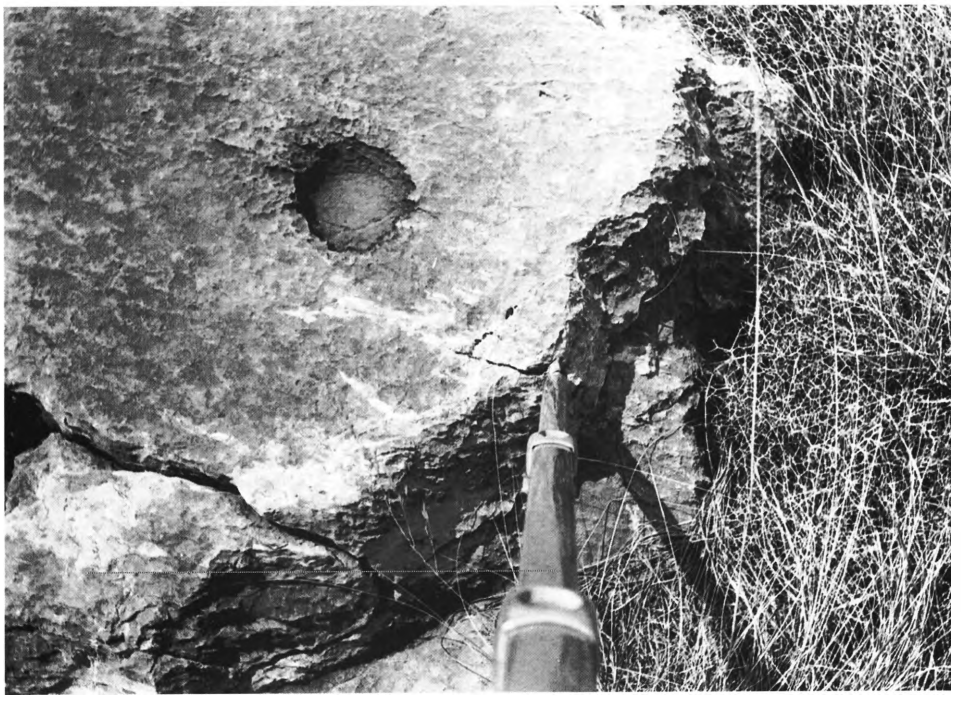

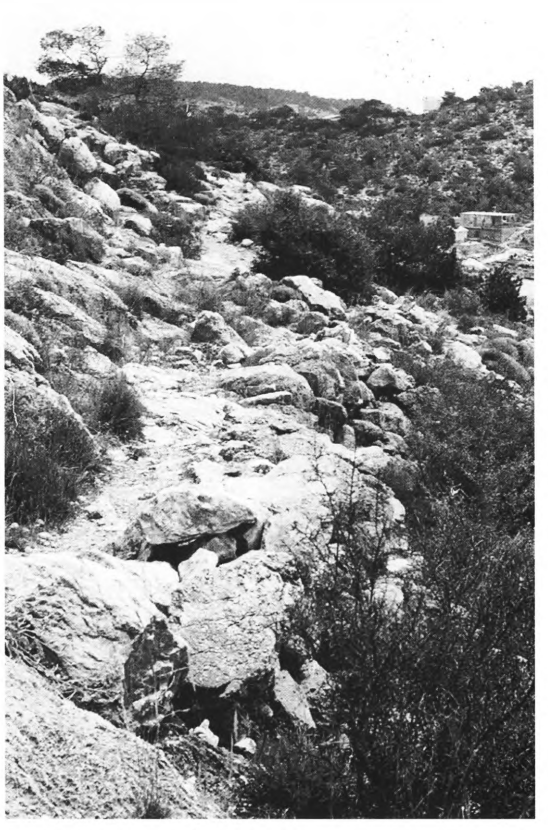
Σαλαμίνα, Γκίνανι «Κάστρο»: α) Λεπτομέρεια τείχου ακροπόλεως, β) Ανάλημμα στον εσωτερικό (τρίτο) περίβολο από Δ.

Δ. ΠΑΛΛΑΣ

Σαλαμίνα: α) Χαλιώτη, αρχαία ατραπός, β) «Κάστρο». Κοιλότητα στον αρχαιότερο περίβολο από Β.

Σαλαμίνα: α) Κολώνες, ανάλημμα αρχαίου δρόμου προς Σατιρλή, β) Μούλκι. θέση Δρακατσούλα, μεγαλιθική κατασκευή από Δ.

Σαλαμίνα, Μουλκι: α) Ο πύργος Φούρθι, τοιχοδομία (φωτ. Γ. Λώλος), β) Τριβείο ελαιοκάρπου.

Σαλαμίνα, Αρχαιολογική Συλλογή: α-β) Επιτύμβιο ανάγλυφο και παλαιοχριστιανικό επίθημα από την περιοχή Μουλκίου.

Σαλαμίνα. Αρχαιολογική Συλλογή, από την περιοχή Μουλκίου: α-γ) Ιωνικά κιονόκρανα, δ) Μικρό παλαιοχριστιανικό κιονόκρανο, ε) Επιτάφιο κιόνιο.

Δ. ΠΑΛΛΑΣ

Σαλαμίνα, περιοχή Μουλκίου: α-β) Βυζαντινά θωράκια εντοιχισμένα στον Άγιο Νικόλαο, στα Λεμόνια.

Σαλαμίνα, Κακηβίγλα: α) Τριβείο βυζαντινού ελαιοτριβείου (φωτ. Bill Alexander), β) Βάση πιεστηρίου ελαιοτριβείου στην Αγία Μαρίνα.

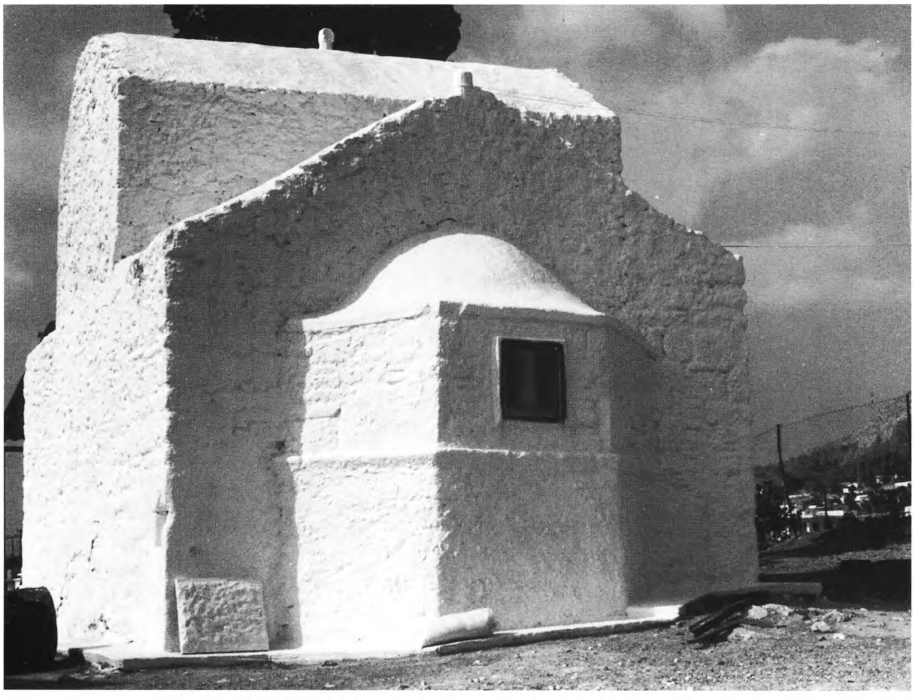
Σαλαμίνα, Κακηβίγλα: α) Ο ανατολικός τοίχος της βίγλας, β) Απότμημα βάθρου από πιεστήριο ελαιοτριβείου ή κατωφλίου.

Δ. ΠΑΛΛΑΣ

Σαλαμίνα, Κακηβίγλα: α) Κυκλοτερής πλάκα (φωτ. Γ. Λώλος), β) Ανάγλυφο Διοσκούρων.

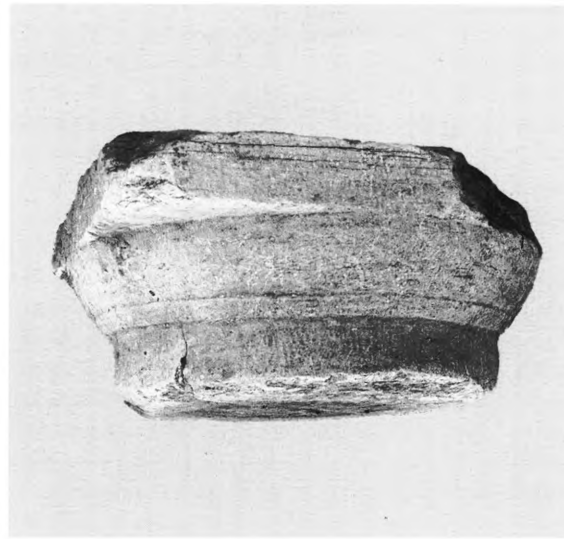

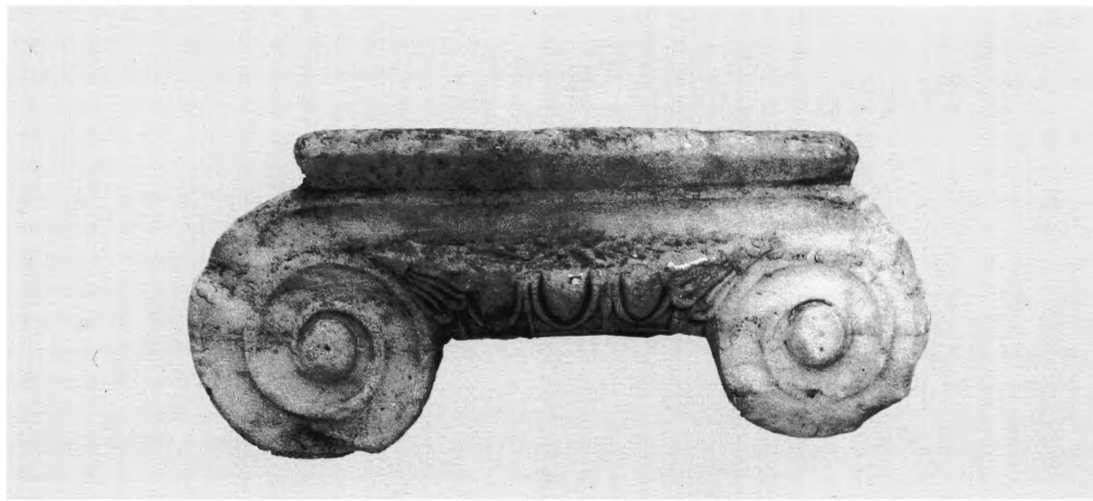

Σαλαμίνα, Κακηβίγλα: α) Ναΰδριο Αγίας Σωτήρας από ΝΔ. , β) Κορινθιακό κιονόκρανο.

Δ. ΠΑΛΛΑΣ

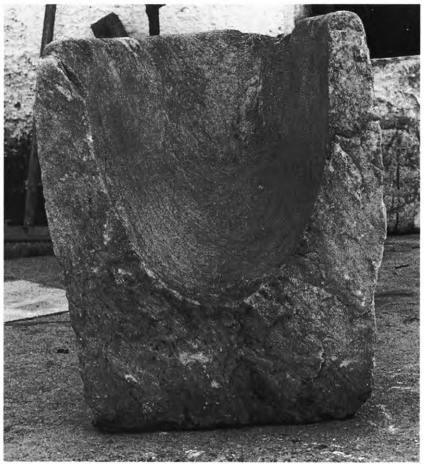

Σαλαμίνα: α) Επιθηματοειδές κιονόκρανο από την Κακηβίγλα, β-δ) : Δωρικό και ιωνικό κιονόκρανο, και βάση αμφικιονίσκου (αριστερά), κιονόκρανο αμφικιονίσκου (δεξιά) από το Ζαρλή, μονύδριο Ζωοδόχου Πηγής

Σαλαμίνα, Ζαρλή. Μονύδριο Ζωοδόχου Πηγής: α) Κιονόκρανα αμφικιονίσκων παραθύρων, β) Επίθημα, γ) Βάση με οκταγωνική πλίνθο, δ) Γουδί.

Σαλαμίνα: α) Η νησίδα του Πέρανι από το Ζαρλή, β) Σελήνια, λείψανα αρχαίου περιβόλου, από Β.

Δ. ΠΑΛΛΑΣ

Σαλαμίνα: α) Ναΰδριο Αγίου Γεωργίου στην ομώνυμη νησίδα, β-γ) Αρχαιολογική Συλλογή: μικρό αγαλμάτιο πιθανώς από το Αμπελάκι και απότμημα κίονος από τη νησίδα του Αγίου Γεωργίου (φωτ. Δ. Ζιρώ).

Δ. ΠΑΛΛΑΣ

Σαλαμίνα: α) Νησίδα Αγίου Γεωργίου. Λεπτομέρεια κίονος (φωτ. Δ. Ζιρώ), β-γ) Πολεμικός ναύσταθμος. Τμήμα κίονος (φωτ. Γ. Λώλος) και παλαιοχριστιανικό κιονόκρανο (σε οίκημα αξιωματικού) από τη νησίδα του Αγίου Γεωργίου (φωτ. Δ. Ζιρώ).

Δ. ΠΑΛΛΑΣ

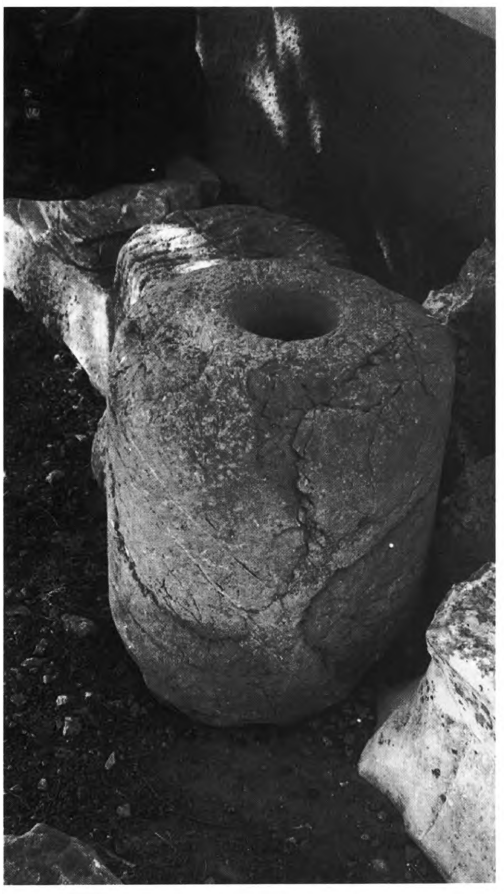

Σαλαμίνα: α) Απότμημα ερμαϊκής στήλης από τη νησίδα του Αγίου Γεωργίου, β) Μεσοελλαδική κεραμική από την πόλη της Σαλαμίνας (ιδιωτική Συλλογή, φωτ. Γ. Λώλος), γ-δ) Κιονόκρανα αμφικιονίσκων από τη Ζωοδόχο Πηγή στην Αρχαιολογική Συλλογή.

Σαλαμίνα: α-β) Αρχαιολογική Συλλογή. Λίθινο εξάρτημα ελαιοτριβείου και ελαιοτριβικός κύλινδρος από τη Ζωοδόχο Πηγή, γ-δ) Ιδιωτική οικία: ελαιοτριβικός τροχός και επίθημα κιονοκράνου από τον Άγιο Γρηγόριο.

Δ. ΠΑΛΛΑΣ

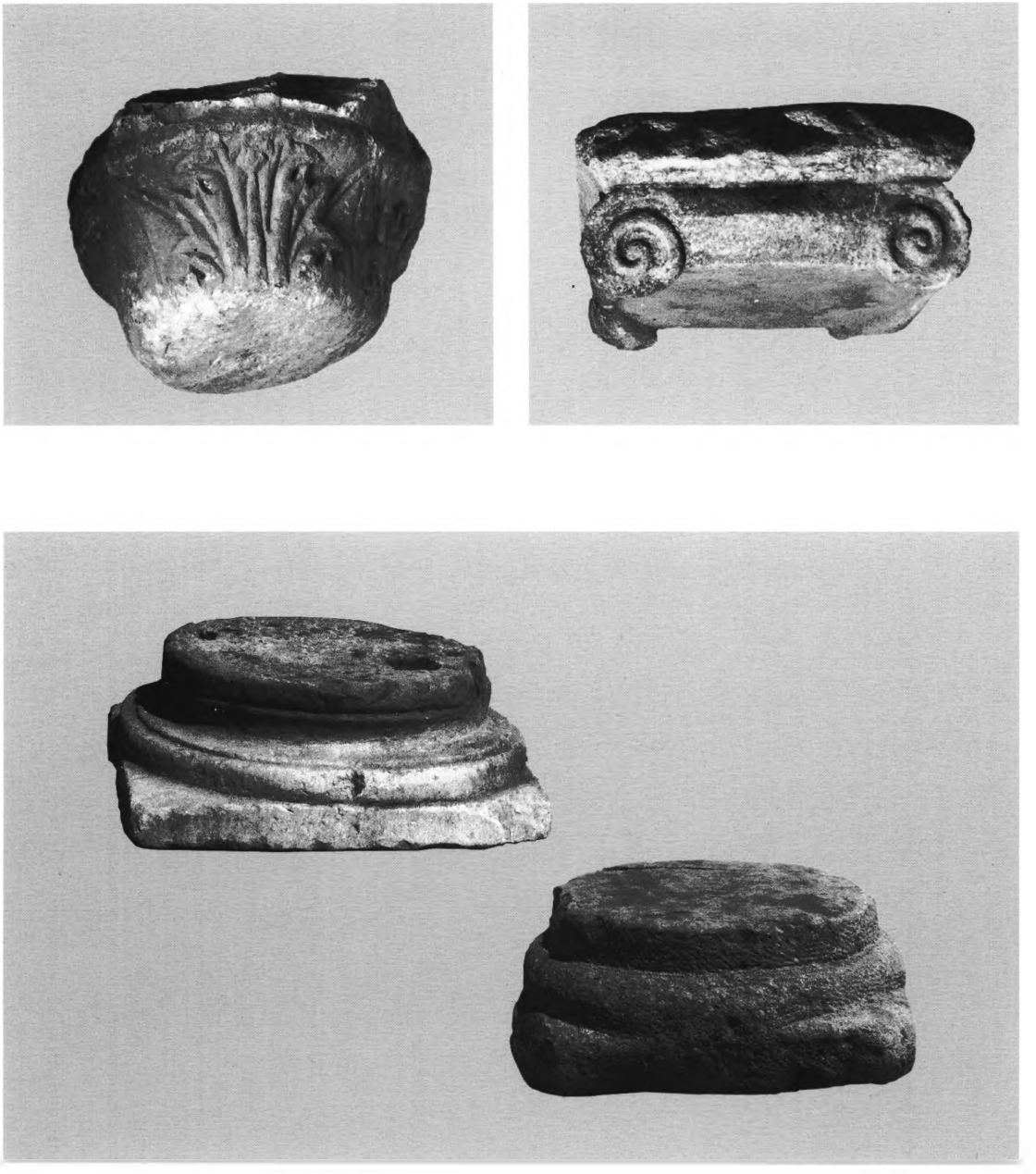
Σαλαμίνα, Άγιος Γρηγόριος: α) Υπόλειμμα τοίχου από πύργο ή οικία, β) Ερείπια ελαιοτριβείου από Ν.

Σαλαμίνα: α) Άγιος Γρηγόριος. Ελαιοτριβικός τροχός, β) Αρχαιολογική Συλλογή, απότμημα κιονίσκου αγίας Τράπεζας από τον Άγιο Δημήτριο στα Παλιάμπελα, γ) Πειραιάς, Αρχαιολογικό Μουσείο. Μετρονομική πλάκα (φωτ. Ιφ. Δεκουλάκου).

Σαλαμίνα: α-β) Αρχαιολογική Συλλογή. Κιονόκρανο κιβωρίου και ιωνικό κιονόκρανο από τον Άγιο Δημήτριο στα Παλιάμπελα, γ) Ιωνική και ιωνίζουσα βάση κίονος.

Δ. ΠΑΛΛΑΣ

Σαλαμίνα, Άγιος Δημήτριος, Παλιάμπελα: α-β) Πλάκες πιεστηρίων έκθλιψης ελαιοκάρπου.

Σαλαμίνα, Αρχαιολογική Συλλογή: α) Βάση (πάνω) και κιονόκρανα (κάτω) αμφικιονίσκων παραθύρων, β) Αμφικιονίσκος παραθύρου.

Δ. ΠΑΛΛΑΣ

Σαλαμίνα, Μπατσή, Ζυγός της «Πέτρας του Καλόγερου»: α-β) Αναλήμματα προϊστορικού δρόμου από Β., και λεπτομέρεια.

Δ. ΠΑΛΛΑΣ

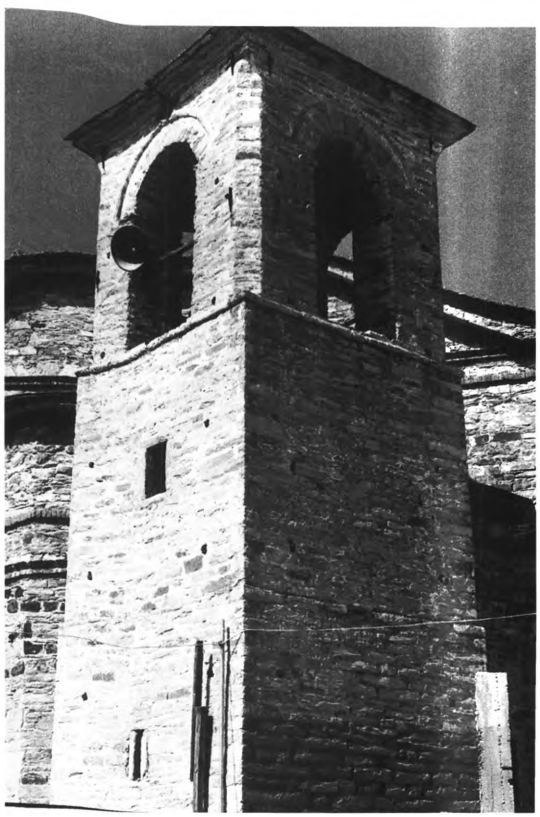

α) Άγιος Λαυρέντιος Μαγνησίας. Μονή Αγίου Λαυρεντίου, δυτική πλευρά του κωδωνοστασίου, β) Μακρυνίτσα Πηλίου. Ναός Αγίου Αθανασίου, ανατολική πλευρά του κωδωνοστασίου, γ) Σταγιάδες Καλαμπάκας. Μονή Εισοδίων της Θεοτόκου, ανατολική πλευρά του κωδωνοστασίου.

α) Τύρναβος. Ναός Αγίου Νικολάου του Τουραχάν, δυτική πλευρά του κωδωνοστασίου, β) Λουτρό Λάρισας. Ναός Αγίας Παρασκευής, άποψη του κωδωνοστασίου από ΒΔ., γ) Διμήνι Μαγνησίας. Ναός Υπαπαντής, άποψη του κωδωνοστασίου από ΝΑ.. δ) Μεταξοχώρι Αγιάς. Ναός Αγίου Γεωργίου, δυτική πλευρά κωδωνοστασίου.

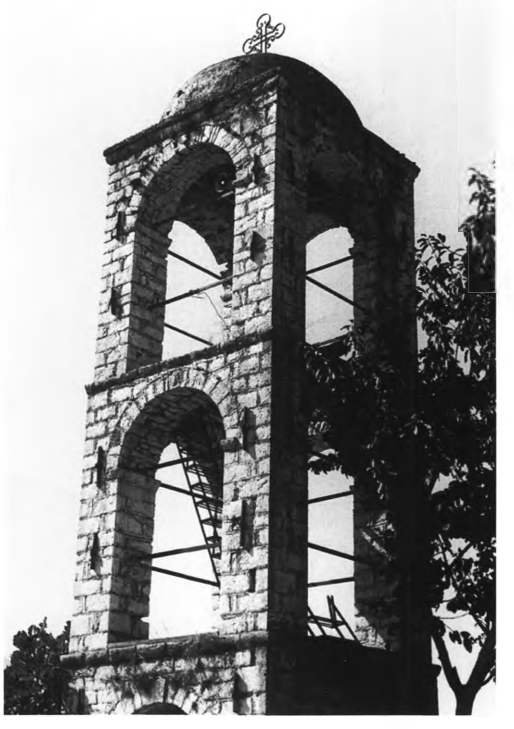

α) Κεραμίδι Πηλίου. Ναός Αγίου Γεωργίου, νότια πλευρά του κωδωνοστασίου, β) Μεγαλόβρυσο Αγιάς. Ναός Αγίου Δημητρίου, νότια πλευρά του κωδωνοστασίου, γ) Μηλιές Πηλίου. Ναός Αγίου Κωνσταντίνου, βόρεια πλευρά του κωδωνοστασίου, δ) Αγιά Λάρισας. Ναός Αγίου Αντωνίου, άποψη του κωδωνοστασίου από ΒΔ.

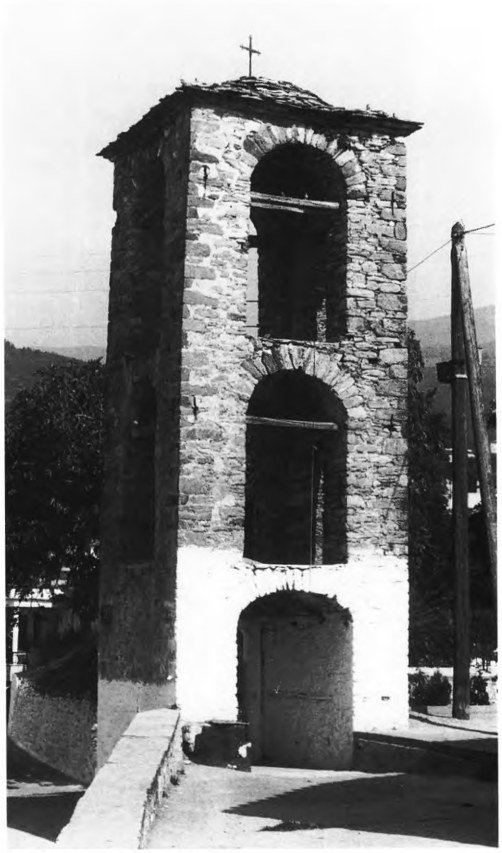

α) Παλαιός Πλάτανος Αλμυρού. Ναός Αγίου Αντωνίου, δυτική πλευρά του κωδωνοστασίου, β) Στεφάνι Καλαμπάκας. Ναός Αγίας Παρασκευής, δυτική πλευρά κωδωνοστασίου, γ) Δολίχη Ελασσόνας. Ναός Μεταμορφώσεως του Σωτήρος, άποψη του κωδωνοστασίου, δ) Πορτή Καρδίτσας. Ναός Κοιμήσεως της Θεοτόκου, βόρεια πλευρά του κωδωνοστασίου.

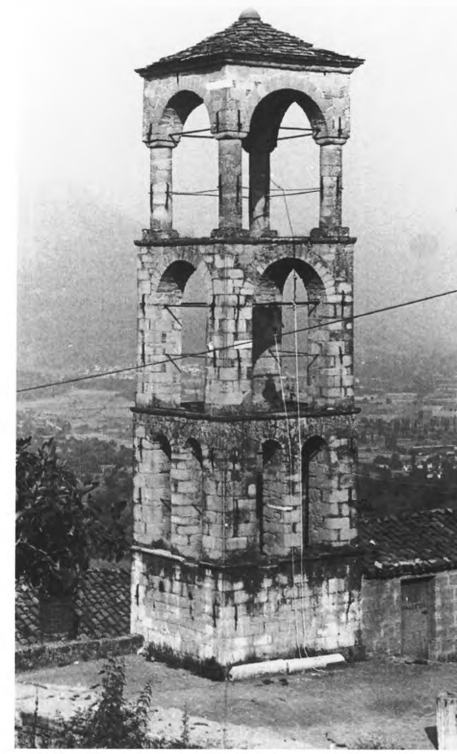

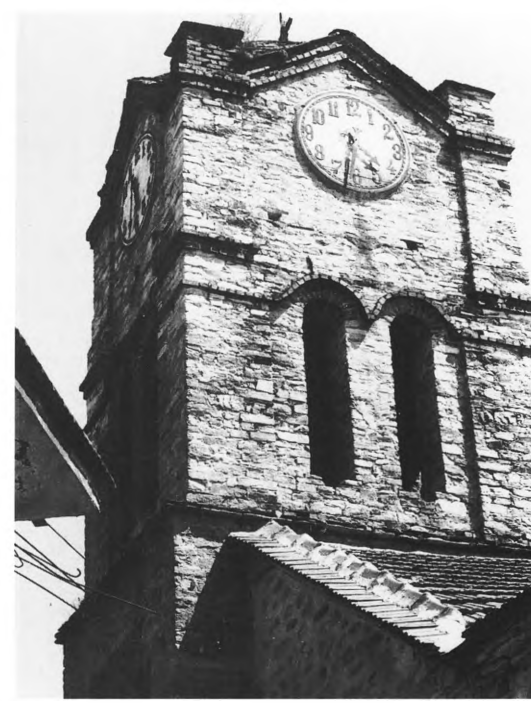

α) Γελάνθη Καρδίτσας. Ναός Αγίου Γεωργίου, ανατολική πλευρά του κωδωνοστασίου, β) Αγιά Λάρισας. Ναός Μεταμορφώσεως του Σωτήρος, δυτική πλευρά του κωδωνοστασίου, γ) Γριζάνο Τρικάλων. Ναός Αγίου Νικολάου, άποψη του κωδωνοστασίου από ΒΔ., δ) Πύργος Κιερίου Καρδίτσας. Ναός Αγίου Γεωργίου, δυτική πλευρά του κωδωνοστασίου.

α) Ψυχικό Λάρισας. Ναός Αγίου Αθανασίου, ανατολική πλευρά του κωδωνοστασίου, β) Φανάρι Καρδίτσας. Ναός Αγίου Ιωάννη, νότια πλευρά του κωδωνοστασίου, γ) Κλοκωτός Τρικάλων. Ναός Κοιμήσεως της Θεοτόκου, δυτική πλευρά του κωδωνοστασίου, δ) Λιβάδι Ελασσόνας. Ναός Κοιμήσεως της Θεοτόκου, νότια πλευρά του κωδωνοστασίου.

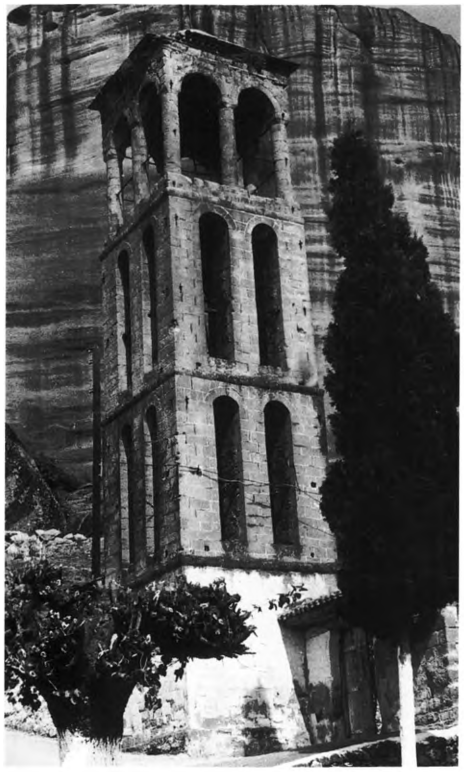

α) Παλαμάς Καρδίτσας. Ναός Αγίου Νικολάου, δυτική πλευρά του κωδωνοστασίου, β) Ζάππειο Λάρισας. Ναός Αγίου Αθανασίου, δυτική πλευρά του κωδωνοστασίου, γ) Λιβάδι Ελασσόνας. Ναός Αγίων Αναργύρων, άποψη του κωδωνοστασίου από ΒΑ., δ) Ευαγγελισμός Λάρισας. Ναός Ευαγγελισμού της Θεοτόκου, βόρεια πλευρά του κωδωνοστασίου.

α) Βασιλική Καλαμπάκας. Ναός Αγίου Νικολάου, άποψη του κωδωνοστασίου από ΒΑ., β) Μεταξοχώρι Αγιάς. Ναός Αγίας Παρασκευής, ανατολική πλευρά του κωδωνοστασίου, γ) Όσσα Συκουρίου Λάρισας, Ναός Αγίου Αντωνίου, βόρεια πλευρά του κωδωνοστασίου, δ) Μεγαλοχώρι Τρικάλων. Ναός Αγίου Αθανασίου, δυτική πλευρά του κωδωνοστασίου.

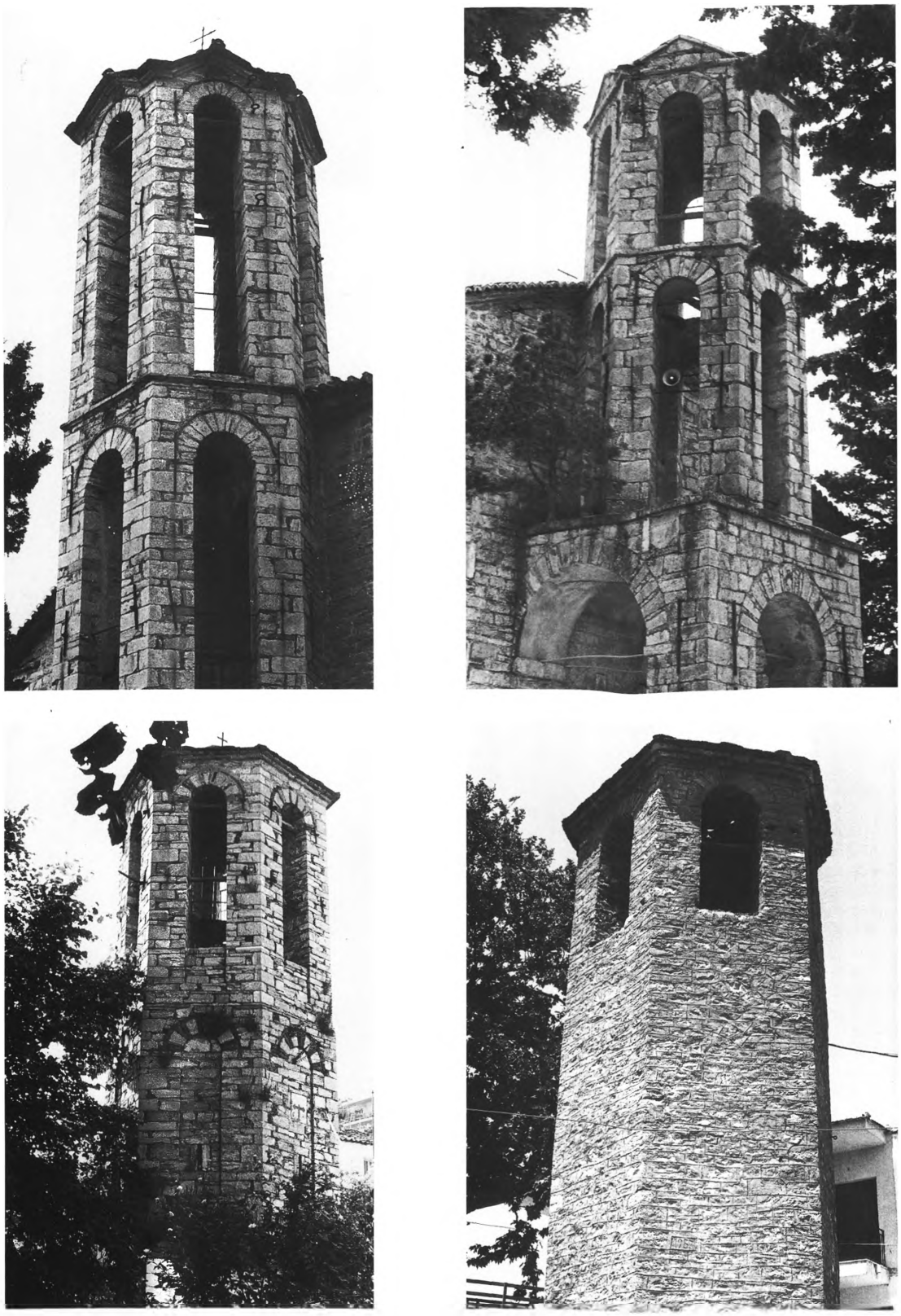

α) Ανατολή Αγιάς. Ναός Αγίου Γεωργίου, άποψη του κωδωνοστασίου από ΝΔ., β) Τέμπη Λάρισας. Ναός Αγίας Τριάδας, βόρεια πλευρά του κωδωνοστασίου, γ) Άγιος Λαυρέντιος Μαγνησίας. Ναός Αγίου Αποστόλου του Νέου, νότια πλευρά του κωδωνοστασίου, δ) Άνω Αμυγδαλή Αγιάς (Κουκουράβα). Ναός Αγίου Δημητρίου, ανατολική πλευρά του κωδωνοστασίου.

α) Αργαλαστή Πηλίου. Ναός Αγίων Αποστόλων, άποψη του κωδωνοστασίου από ΒΔ., β) Βόλος. Ναός Αγίου Νικολάου, άποψη του κωδωνοστασίου από ΒΔ.

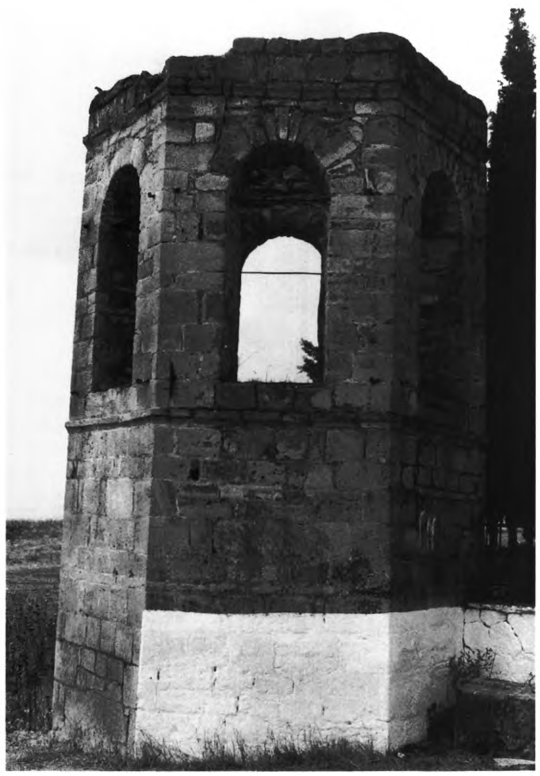

α) Αμπελάκια Λάρισας. Ναός Αγίας Παρασκευής, άποψη του κωδωνοστασίου από ΝΔ.. β) Κρανιά Τυρνάβου. Ναός Ταξιαρχών, άποψη του κωδωνοστασίου από ΒΔ., γ) Ραψάνη Τυρνάβου. Ναός Αγίου Αθανασίου, άποψη του κωδωνοστασίου από ΒΔ., δ) Κοκκωτοί Αλμυρού. Ναός Αγίας Παρασκευής, νότια πλευρά του κωδωνοστασίου.

α) Τύρναβος. Ναός Αγίου Νικολάου του εν Βουναίνη, δυτική πλευρά του κωδωνοστασίου, β) Μεγαλόβρυσο Αγιάς. Ναός Αγίου Γεωργίου, δυτική πλευρά του κωδωνοστασίου, γ) Παλιός Πλάτανος Αλμυρού. Ναός Αγίου Ιωάννου, το κωδωνοστάσιο από ΒΑ, δ) Άγιοι Ανάργυροι Λάρισας. Ναός Αγίων Αναργύρων, νότια πλευρά κωδωνοστασίου, ε) Νέες Καρυές Λάρισας. Ναός Αγίου Ιωάννου του Προδρόμου, άποψη του κωδωνοστασίου από ΒΑ.

ISSN 0570 - 622 - X